

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

У 2-х томах

Том 2. XX – початок XXI ст.

Підручник

2-ге видання перероблене і доповнене

**Львів
«Новий Світ – 2000»
2017**

ББК 66.1я73
УДК 32(09)(075.8)
I 90

Відтворення цієї книги або будь-якої її частини заборонено без письмової згоди видавництва. Будь-які спроби порушення авторських прав будуть переслідуватися у судовому порядку.

Рекомендовано до друку Вченими радами:

Львівського національного університету ім. Івана Франка (протокол № 13/12 від 30.12.2015 р.);
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол №10 від 03.11.2015 р.);

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №6 від 24.10.2015 р.);

Національного університету «Острозька академія» (протокол 2 від 24.09.2015 р.);

Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова (протокол № 2 від 27.10.2015 р.);

Дніпропетровського університету імені А. Нобеля (протокол №8 від 10.11.2015 р.).

Рецензенти:

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

Денисенко В. М. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка;

Круглашов А. М. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

I 90 Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.]; 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : «Новий Світ–2000», 2017. – Т.2.: XX – початок XXI ст. – 598 с.

ISBN 978-966-418-285-7

У підручнику проаналізовано генезу розвитку світової політичної думки – від її зародження до сьогодення. Представлено основні напрямки вивчення політичної проблематики, представлені мислителями різних історичних періодів. Значна увага приділена методологічним і доктринальним підходам до аналізу політичної проблематики у XX ст.

Для студентів-політологів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою й історією її еволюції.

ББК 66.1я73
УДК 32(09)(075.8)

ISBN 978-966-418-285-7

© Авторський колектив, 2017
© За заг. ред. Н. М. Хоми, 2017
© «Новий Світ – 2000», 2017

Авторський колектив:

Розділ 6.

- Тема 27.** Політичні ідеї представників неоінституціоналізму – д-р політ. н., проф. *Пєрегуда Є. В.*
- Тема 28.** Політичні ідеї представників феноменологічного підходу – канд. політ. н., доц. *Гомза І. А.*
- Тема 29.** Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму – д-р політ. н., доц. *Гулай В. В.*, канд. іст. н., доц. *Малик І. Р.*
- Тема 30.** Соціальний конструктивізм як методологія політичної науки – канд. політ. н., доц. *Угрин Л. Я.*
- Тема 31.** Біхевіоралізм і постбіхевіоралізм у політичній науці. Постбіхевіоральна революція – д-р політ. н., проф. *Смола Л. Є.*
- Тема 32.** Постмодерні підходи до аналізу політики – канд. політ. н., доц. *Гарбадин А. С.*
- Тема 33.** Неомарксистський погляд на політику: критична науково-суспільна програма – канд. соціол. н., доц. *Литовченко А. Д.*, канд. соціол. н., доц. *Мурадян О. С.*
- Тема 34.** Постмарксизм: суспільно-політичні ідеї і політико-прикладні моделі – д-р філос. н., проф. *Зінченко В. В.*
- Тема 35.** Політичні концепції представників методології аналізу дискурсу – канд. політ. н., доц. *Тишкун Ю. Я.*
- Тема 36.** Застосування системного аналізу в політології – д-р політ. н., проф. *Семігіна Т. В.*, канд. політ. н., доц. *Яковлєв М. В.*
- Тема 37.** Синергетична парадигма як методологічний підхід сучасної політичної науки – д-р політ. н., проф. *Юськів Б. М.*
- Тема 38.** Аналітичний потенціал постсистемних теорій політики – д-р політ. н., проф. *Кривошеїн В. В.*
- Тема 39.** Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору – канд. н. з держ. упр., доц. *Лебедюк В. М.*
- Тема 40.** Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці – д-р політ. н., проф. *Климанська Л. Д.*
- Тема 41.** Політика як знакова система. Перспективи використання семіотичної методології в сучасному політологічному дискурсі – канд. юрид. н., доц. *Павлишин О. В.*

Розділ 7.

- Тема 42.** Політичні ідеї представників неолібералізму – канд. політ. н., доц. *Полянська В. Ю.*
- Тема 43.** Політичні ідеї представників неоконсерватизму – д-р політ. н., проф., засл. працівник освіти України *Бабкіна О. В.*
- Тема 44.** Політична доктрина міжнародної соціал-демократії – д-р політ. н., проф. *Романюк О. І.*
- Тема 45.** Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму – д-р політ. н., проф. *Мілова М. І.*, канд. політ. н. *Дмитрашко С. А.*
- Тема 46.** Політичні ідеї представників націоналізму – канд. політ. н. *Родик Г. Ю.*
- Тема 47.** Політичні ідеї представників фемінізму – канд. політ. н., доц. *Ярошенко В. М.*, канд. політ. н. доц. *Ворчакова І. Є.*
- Тема 48.** Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності – канд. політ. н.,

доц. **Геник М. А.**

Тема 49. Політичні підходи представників екологізму – д-р політ. н., проф. **Марчук В. В.**, канд. політ. н. **Голуб'як Н. Р.**

Тема 50. Політичні ідеї представників доктрини комунізму – д-р політ. н., проф. **Северинюк В. М.**

Тема 51. Політичні ідеї представників ліворадикальних політичних течій і рухів – д-р політ. н., проф. **Вільчинська І. Ю.**, канд. політ. н., доц. **Рева Т. С.**

Тема 52. Політичні ідеї представників популізму – канд. іст. н., доц. **Козирев О. С.**, канд. іст. н., **Козирева М. Е.**

Розділ 8.

Тема 53. Підходи представників світ-системного аналізу до політики – д-р соціол. н., проф. **Кутуєв П. В.**, д-р політ. н., проф. **Алексєєнко І. В.**

Тема 54. Політичні ідеї представників геополітичних стратегій – канд. політ. н., доц. **Лепська Н. В.**

Тема 55. Підходи представників футурологічних концепцій до політики – канд. політ. н., доц. **Кандюк О. Б.**

Тема 56. Політичні ідеї представників безпекознавства – д-р філос. н., проф. **Дзьобань О. П.**, д-р політ. н., доц. **Хома Н. М.**

ЗМІСТ

Розділ 6. Методологічні підходи до аналізу політичного у XX – XXI століттях	14
Тема 27. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму	14
27.1. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики	14
27.2. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скокпол).....	17
27.3. Неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.).....	20
27.4. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейер, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неоінституціоналізму	22
27.5. Концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель) та моделі інституційних змін	25
Тема 28. Політичні ідеї представників феноменологічного підходу	32
28.1. Специфіка феноменології у контексті методології суспільних наук	32
28.2. А. Шюц про феноменологічний аналіз соціальних процесів	35
28.3. К. Шмітт: у пошуках «політичного»	38
28.4. Е. Фьогелін: сума проти гностицизму	40
28.5. К. Лефор: демократія та провалля	42
28.6. С. Кровелл: політичний актор і світ	44
Тема 29. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму	48
29.1. Дослідницька методика символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери	48
29.2. Суспільство, соціальні групи та індивіди крізь призму «органічного» підходу Ч. Х. Кулі	50
29.3. Теорія символічної інтеракції Дж. Г. Міда як основна для розвитку ідеології неолібералізму	51
29.4. Концептуалізація символічного інтеракціонізму в роботах Г. Блумера	54
29.5. Соціальна взаємодія в дослідженнях Г. П. Беккера	56
29.6. Символьні форми рольової поведінки як фундамент соціодраматургійного підходу Е. Гофмана	56
29.7. Теорія символічної дії К. Д. Бурка	58
29.8. Візії групової дії та соціального контролю Т. Шибутані	58
Тема 30. Соціальний конструктивізм як методологія політичної науки	62
30.1. Філософські витоки конструктивістської парадигми	62
30.2. Сучасний етап розвитку конструктивізму (Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавік, Ж. Піаже, Дж. Келлі та ін.). Основні ідеї та течії	65
30.3. Еволюція методологічних принципів соціального конструктивізму	69
30.3.1. Теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана	69
30.3.2. Структуралістський конструктивізм П. Бурд'є	74
30.3.3. Системний (операціональний) конструктивізм Н. Лумана	76
30.4. Соціальний конструкціонізм та його версії (К. Джерджен, Р. Харре, Б. Девіс, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Кронен та ін.)	79
30.5. Наукові рефлексії соціального конструктивізму в політичній науці	84

Тема 31. Біхевіоралізм і постбіхевіоралізм у політичній науці.	
Постбіхевіоральна революція	91
31.1. Вплив біхевіоралізму та постбіхевіоралізму на розвиток політичної науки. Загальна характеристика методологічного підходу.....	91
31.2. Чиказька школа. Погляди Ч. Меріама та Г. Лассуела	94
31.3. Постбіхевіоралізм у політичній науці. Дослідницькі підходи Д. Істона	99
31.4. Постбіхевіоральна революція.....	100
Тема 32. Постмодерні підходи до аналізу політики.....	107
32.1. Постмодерна дослідницька стратегія: політологічний вимір.....	107
32.2. Ж.-Ф. Ліотар про критику метанаративів.....	109
32.3. Концепція деконструкції Ж. Дерріди.....	111
32.4. Інтерпретація мікрофізики влади М. Фуко	113
32.5. Ж. Бодрійяр про симулятивний характер політики	115
32.6. Політичний потенціал номадологічного та шизоаналітичного проектів Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі.....	117
32.7. Психоаналіз Ж. Лакана: специфіка політологічної експлікації.....	120
32.8. Критика «постідеологічності» суспільства С. Жижеком	122
32.9. Революційний лінгвопсихоаналіз Ю. Крістевої.....	123
Тема 33. Неомарксистський погляд на політику:	
критична науково-суспільна програма	128
33.1. Витоки неомарксизму. Загальна характеристика неомарксистського підходу до аналізу політики.....	128
33.2. Передвісники неомарксизму: А. Грамші, Г. Лукач та М. Ліфшиць	130
33.3. Неомарксизм Франкфуртської школи	135
33.4. Песимістичний марксизм М. Горкхаймера	137
33.5. Дослідження авторитаризму Т. Адорно.....	139
33.6. Одновимірне суспільство та «Велика Відмова» Г. Маркузе.....	140
33.7. Радикальний гуманізм Е. Фромма.....	142
33.8. Політична критика Н. Чомскі	144
33.9. Значення неомарксистського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки.....	145
Тема 34. Постмарксизм: суспільно-політичні ідеї і політико-прикладні моделі.....	148
34.1. Постмарксизм: світоглядні взаємозв'язки та ідейна спадковість	148
34.2. Соціально-політичні та соціально-економічні ідеї представників постмарксизму.....	151
34.3. Постструктуралістський напрям постмарксизму (Е. Лакло і Ш. Муфф).....	152
34.4. Соціально-психоаналітичний постмарксизм (А. Бадью, С. Жижек та ін.)	153
34.5. «Антирудовий» постмарксизм (Р. Курц та об'єднання «Криза»)	157
34.6. Лібертарний комунітарний постмарксизм (лібертарний комунітаризм).....	158
34.7. Деліберативний постмарксизм	163
34.8. Субсидіарний постмарксизм.....	165
34.9. Глобалістика постмарксизму	167
34.10. Значення ідей постмарксизму для сучасної політичної думки	171

Тема 35. Політичні концепції представників методології аналізу дискурсу	174
35.1. Дискурс-аналіз як метод дослідження політики: сутність, характеристика й особливості застосування	174
35.2. Особливості аналізу владного дискурсу у М. Фуко	176
35.3. Дискурс у семіотиці Р. Барта	177
35.4. Дискурс в комунікативній теорії Ю. Габермаса.....	180
35.5. Дискурс гегемонії у представників Есекської школи (Ш. Муфф, Е. Лаклау).....	181
35.6. Критичний дискурс-аналіз Т. ван Дейка.....	183
35.7. Дискурс і символічний капітал у П. Бурд'є.....	185
Тема 36. Застосування системного аналізу в політології	190
36.1. Становлення теорії систем (О. Богданов, Л. Бергаланфі). Базові поняття теорії систем.....	190
36.2. Формування теоретичних моделей політичної системи у 50-60-ті рр. ХХ ст. (Т. Парсонс, Д. Істон)	193
36.3. Розвиток структурно-функціональних поглядів на політичну систему у 60-ті рр. ХХ ст. (Г. Алмонд, К. Дойч).....	196
36.4. Урізноманітнення системних підходів до розуміння політики у 70-80-х рр. ХХ ст. (Р. Джоунс, Н. Луман)	201
36.5. Трансформація поглядів на політичні системи у 1990-2000 рр. (Ж. Блондель, Е. Хейвуд)	203
Тема 37. Синергетична парадигма як методологічний підхід сучасної політичної науки	209
37.1. Синергетична парадигма як новий рівень мислення та досліджень у політичній науці	209
37.2. Ідеї та теорії-«предтечі» синергетики (космогонічні уявлення древніх, філософські побудови Заходу і Сходу, Р. Декарт, І. Кант, Г. Сковорода, Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Тойнбі, К. Ясперс, П. Сорокін, Ч. Дарвін)	210
37.3. Джерела сучасних самоорганізаційних концептуалізацій (Л. фон Бергаланфі, У. Р. Ешбі, Н. Вінер, Х. фон Ферстер, І. Пригожин, Г. Хакен, М. Ейген)	213
37.4. «Глобалізація» розвитку концепції синергетики (Л. Лесков, І. Пригожин, І. Стенгерс, П. Бак, В. Стюпін)	216
37.5. Онтологія синергетики як загальнонаукового теоретичного конструкта (І. Пригожин, Г. Хакен, Р. Том, С. Курдюмов).....	218
37.6. Особливості використання політичною наукою синергетичної парадигми	223
Тема 38. Аналітичний потенціал постсистемних теорій політики	230
38.1. Загальна характеристика постсистемних теорій політики	230
38.2. Девелопменталістський підхід до аналізу політики.....	231
38.2.1. Політичні підходи представників економічної девелопменталістської традиції (В. У. Росту).....	232
38.2.2. Концептуальні підходи представників політичної девелопменталістської традиції (Д. Е. Аптер, А. Г. Франк)	233

38.3. Теорії політичних мереж (Р. Родес, Дж. Річардсон, Г. Джордан, Т. Бьорцель)	235
38.4. Постсистемні інтерпретації політики у постмодерністському дискурсі (П. Бурд'є, Р.Д. Патнам, Е. Гіденс)	239
38.5. Теорія багатоскладного суспільства (Дж. С. Фернівалл, А. Лійпгарт, Г. Екштейн, К. Гірц)	242
Тема 39. Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору	248
39.1. Вплив теорії суспільного вибору на розвиток політичної науки. Загальна характеристика політичних ідей представників теорії суспільного вибору	248
39.2. Генезис нової політичної економії. Політичні ідеї Дж. Б'юкенена	249
39.3. Раціоналізація електорального вибору. Теорія «медіанного виборця» Е. Даунса	251
39.4. Логіка колективних дій М. Олсона	252
39.5. Теорема неможливості К. Ерроу	254
39.6. Позитивна політична теорія В. Райкера	256
39.7. Еволюція інституцій колективної дії у працях Е. Остром	257
39.8. Значення теорії суспільного вибору для подальшого розвитку політичної науки	259
Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці	263
40.1. Передумови виникнення теорії встановлення «порядку денного»	263
40.2. М. Мак-Комбс і Д. Шоу: формулювання гіпотези «встановлення інформаційного порядку денного»	265
40.3. Емпіричні дослідження ефекту «встановлення порядку денного»	267
40.4. Експерименти із «встановленням порядку денного» (Ш. Йєнгар, Д. Кіндер)	269
40.5. Соціологічна лінія дослідження «порядку денного»	271
40.6. Політика і політичний «порядок денний» у підходах Е. Роджерса, Дж. Діарінга та Дж. Кінгдона	273
40.7. Другий рівень визначення «порядку денного» (Т. Гітлін, Р. Ентман)	275
40.8. Формування «порядку денного» на міжнародній арені (С. Дж. Лівінгстон, С. Ротман)	278
40.9. Встановлення «порядку денного» як електоральна технологія	280
Тема 41. Політика як знакова система. Перспективи використання семіотичної методології в сучасному політологічному дискурсі	285
41.1. Семіотика як методологічний підхід до аналізу політичного	285
41.2. Формування семіотико-політичних ідей в античну та середньовічну епохи	288
41.3. Становлення семіотики як галузі знань і методологічної парадигми політичних досліджень	291
41.4. Уявлення про знаковість на зламі XIX-XX століть та їх значення для розвитку новітньої семіотики політики	293

41.5. Витоки та специфіка творчості представників тартусько-московської семіотичної школи	297
41.6. Семіотико-політичні ідеї у творчості мислителів ХХ століття	298
Розділ 7. Основні доктринальні підходи до вивчення політичної дійсності у ХХ-ХХІ століттях	305
Тема 42. Політичні ідеї представників неолібералізму	305
42.1. Передумови виникнення неолібералізму як політичної ідеології. Основоположники реформістського лібералізму	305
42.2. Становлення соціального лібералізму. Кейнсїанство	307
42.2.1. Формування соціал-реформістського крила ліберальної політичної думки	307
42.2.2. Внесок кейнсїанства у розвиток соціального лібералізму	308
42.2.3. Неоліберальні погляди Дж. К. Гелбрейта	310
42.2.4. Паризька (французька) школа неолібералізму	311
42.3. Німецька школа неолібералізму. Ордолібералізм	312
42.3.1. В. Ойкен і Фрайбурзька школа	312
42.3.2. Неоліберальні погляди А. Мюллер-Армака	314
42.3.3. Л. Ерхарт – теоретик і практик соціального лібералізму	315
42.4. Радикальні течії неолібералізму	316
42.4.1. Внесок Чиказької школи в теорію та практику американського неолібералізму. Монетаризм	316
42.4.2. Австрійська школа неолібералізму	317
42.4.3. Ультралібералізм і лібертаризм. «Мінімальна держава» Р. Нозіка	318
42.4.4. «Анархокапіталізм» М. Ротбарта та теорія нонцентралізму Р. Нефа	319
Тема 43. Політичні ідеї представників неоконсерватизму	323
43.1. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст, умови виникнення, представники-засновники	323
43.2. Соціальна база неоконсервативної ідеології	326
43.3. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів	328
43.4. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку М. Тетчер	332
43.5. Погляди Ф. А. фон Гаска на проблеми етатизму й економічної свободи	333
43.6. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбруннера	335
Тема 44. Політична доктрина міжнародної соціал-демократії	341
44.1. Історичні витоки та основні етапи розвитку політичної доктрини соціал-демократії	341
44.2. Ідейний розкол у міжнародному соціалістичному робітничому русі на зламі ХІХ та ХХ століть. Поява реформізму	342
44.3. Е. Бернштейн – фундатор ідеологічних основ сучасної соціал-демократії	343
44.4. Центризм як проміжна течія в міжнародному соціалістичному робітничому русі	345
44.5. Міжнародна соціал-демократія між світовими війнами	348
44.6. Доктрина демократичного соціалізму Соціалістичного Інтернаціоналу	351
44.7. Новітній етап розвитку міжнародної соціал-демократії	352

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму	359
45.1. Вплив суспільно-політичних трансформацій в Німеччині та Італії після Першої світової війни на зародження політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму	359
45.2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнгера	360
45.3. Політико-правові погляди К. Шмітта: держава, закон і «расова спільнота».....	364
45.4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі.....	366
45.5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму.....	367
45.6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму	369
45.7. Політична міфологія А. Розенберга	371
45.8. Расові теорії Г. Гюнтера та Л. Ф. Клауса	373
45.9. Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму	375
Тема 46. Політичні ідеї представників націоналізму.....	378
46.1. Національна проблематика: місце в сучасній історії політичної думки	378
46.2. Історична еволюція та сучасні наукові школи націоналізму	380
46.3. Ідеологія політичного сіонізму (Т. Герцль)	382
46.4. Афроамериканський націоналізм (М. Гарві, С. Бріггс, М. Літл, М. Л. Кінг, «Чорні пантери»)	384
46.5. Антиколоніальний націоналізм (Р. Тагор, М. К. Ганді, К. Нкрума, В. Дюбуа, Л. С. Сенгор, Ф. Фанон).....	387
Тема 47. Політичні ідеї представників фемінізму.....	395
47.1. Феміністичний підхід як складова історії політичної думки	395
47.2. Історичні витоки формування сучасного феміністичного доктринального підходу	397
47.3. Зародження та формування феміністичних теорій.....	401
47.4. Суфражизм як «перша хвиля» фемінізму (Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін.).....	404
47.5. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) (С. де Бовуар)	410
47.6. Ліберальний фемінізм «другої хвилі» (Б. Фрідан, С. Окін, Дж. Річардс)	412
47.7. Соціалістичний (З. Айзенштейн, Дж. Мітчелл, О. Брайєн, А. Янг) і марксистський фемінізм (У. Прокоп, В. Брайсон, Н. Фолбр) як ідеологічний напрям «другої хвилі» фемінізму	413
47.8. Радикальні теорії фемінізму «другої» хвилі (С. Файерстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін).....	416
47.9. Психоаналітичні підходи до проблеми нерівності статей (Дж. Мітчелл, Н. Чодороу, Д. Діннерстайн).....	418
47.10. Ідеологічні засади культурного фемінізму (К. Гілліган, М. Дейлі, А. Р. Дворкін).....	420
47.11. Сепаратистський фемінізм (М. Фрай).....	422

47.12. Постколоніальні феміністичні ідеї (Ч. Моханті, С. Саху).....	422
47.13. «Третя хвиля» фемінізму (Р. Уолкер, С. Фалуді, А. Менегетті).....	424
Тема 48. Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності.....	430
48.1. Зародження концепції християнської демократії в енцикліках Льва XIII.....	430
48.2. Засудження тоталітарних режимів у суспільно-політичних творах Пія XI.....	433
48.3. Проблема справжнього миру у політичних концепціях римо-католицької церкви (Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII, Іоан XXIII) та інших християнських церков(М. Л. Кінг).....	435
48.4. Питання прогресу людства у концепції Павла VI.....	438
48.5. Трансформаційні процеси сучасного світу в оцінці Іоана Павла II.....	439
48.6. Глобальні проблеми людства в інтерпретації Бенедикта XVI і Франциска....	443
Тема 49. Політичні підходи представників екологізму.....	449
49.1. Загальна характеристика доктринального вчення екологізму. Світоглядні засади та концептуальні параметри взаємодії людини і природи.....	449
49.2. Екоцентризм та біоцентризм екологічної філософії (О. Леопольд, Дж. Лавлок, А. Швейцер).....	451
49.3. Політичні ідеї глибинного та соціального екологізму (А. Несс, Д. Формен, Дж. Мандера, У. Р. Каттон, М. Букчин).....	453
49.4. Біорегіональний та феміністичний напрями екофілософії (П. Берг, Р. Десмон, К. Сейл, Дж. Додж, Ф. Добоні).....	455
49.5. Етична концепція прав тварин (П. Сінгер, Т. Ріган).....	457
49.6. Еволюція та партизація екологічного руху.....	458
Тема 50. Політичні ідеї представників доктрини комунізму.....	462
50.1. Поняття комунізму та його немарксистські теоретики.....	462
50.2. Ленінський етап розвитку комунізму.....	464
50.3. Комуністично-революційна доктрина в інтерпретації Л. Троцького, К. Лібкнехта, Р. Люксембург.....	466
50.4. Сталінізм і сталінщина.....	468
50.5. Комуністично-радянська доктрина керівників КПРС післясталінського періоду: М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, М. Горбачов.....	470
50.6. Погляди теоретиків еврокомунізму, маоїзму, геваризму. Ідеї «чучхе».....	473
Тема 51. Політичні ідеї представників ліворадикальних течій і рухів.....	479
51.1. Загальна характеристика ліворадикальних політичних ідей.....	479
51.2. Посткласичний анархізм як етап історичної еволюції анархічних поглядів у XX–XXI століттях.....	481
51.3. Радикальні наслідки реалізації ліворадикальних ідей Мао Цзедуна (Пол Пот, Хо Ши Мін).....	483
51.4. Субкоманданте Маркос як символ антиглобалізму та радикалізації лівих рухів Латинської Америки.....	485
51.5. Антиколоніальні ідеї та рухи за права чорношкірого населення (Е. Сезер, С. Джеймс, Х. П. Ньютон).....	487
51.6. Філософія А. Горза (Хірша) та А. Негрі як відображення сучасних тенденцій у поглядах європейських лівих радикалів.....	491

Тема 52. Політичні ідеї представників популізму.....	497
52.1. Загальна характеристика феномену популізму.....	497
52.2. Фермерський популізм (Г. Джордж, І. Доннеллі, М. Е. Ліз, Т. Е. Уотсон, Дж. Б. Уівер).....	499
52.3. Політична ідеологія апризму. Політичні погляди А. де ла Торре.....	501
52.4. Політичні погляди Ж. Д. Варгаса.....	503
52.5. Політична доктрина Х. Д. Перона. Популізм Л. Карденаса.....	505
52.6. Політичні ідеї У. Чавеса.....	508
52.7. Засади популізму в сучасних європейських країнах. Східноєвропейські популісти (О. Лукашенко, В. Жириновський).....	509
Розділ 8. Концептуальні підходи до аналізу глобального розвитку та міжнародної політики.....	516
Тема 53. Підходи представників світ-системного аналізу до політики.....	516
53.1. І. М. Валерстайн – засновник світ-системного аналізу.....	517
53.2. А. Г. Франк: між розвитком недорозвитку та світовою системою.....	520
53.3. Світ-системна перспектива в інтерпретації Г. Дерлуг'яна.....	522
53.4. Світ-системний аналіз в інтерпретації Дж. Аррігі.....	524
53.5. Світ-системний аналіз С. Аміна.....	525
Тема 54. Політичні ідеї представників геополітичних стратегій.....	531
54.1. Геополітика як самостійна наука у дослідженні та стратегуванні світоустрою.....	531
54.2. Парадигми простору як підґрунтя геополітики. Закони геополітики.....	533
54.3. Апологія «суходільної могутності» в традиційній європейській геополітиці.....	534
54.3.1. Концепція «життєвого простору» Ф. Ратцеля.....	534
54.3.2. Учення про державу як географічний організм Р. Челлена.....	536
54.3.3. Німецькоцентрична геополітика К. Гаусгофера.....	537
54.3.4. Теорія «номосів» К. Шмітта.....	538
54.3.5. Гуманоцентричність французької геополітики (Ж. Ансель, В. де ла Блаш, А. Деманжон).....	540
54.4. Апологія «морської могутності» в теоріях класиків англо-американської геополітики.....	542
54.4.1. Концепція морської могутності А. Мехена.....	542
54.4.2. Теорія Хартленда Г. Маккіндера.....	544
54.4.3. Теорія Римленда Н. Спайкмена.....	545
54.5. Еволюція західної геополітики (середина ХХ ст. – початок ХХІ ст.).....	547
54.5.1. Ревізія європейської геополітики (Ж. Атталі, А. де Бенуа, Й. Галтунг, Й. фон Лохаузен, К. Террачано, Ж. Тіріар).....	547
54.5.2. Особливості англо-американської геополітики (З. Бжезінський, С. Гантінгтон, В. Кірк, Г. Кіссінджер, С. Коен, Д. Мейніг).....	551
Тема 55. Підходи представників футурологічних концепцій до політики.....	560
55.1. Виникнення та становлення політичної футурології.....	560
55.2. Політико-технічні прогнози Е. Тоффлера.....	561

55.3. Концепція «ендизму» Ф. Фукуяма.....	564
55.4. Цивілізаційна футурологія С. Гантінгтона.....	566
55.5. Гуманістична футурологія О. Флехгейма	570
55.6. Концепція інформаційного суспільства в політичній футурології (Й. Масуда, М. Кастельс, Дж. Нейсбітт, М. Маклюен)	572
55.7. Місце та значення футурології у сучасній науці.....	578
Тема 56. Політичні ідеї представників безпекознавства.....	581
56.1. Джерела історії політичної думки з безпекознавства.....	581
56.2. Безпекознавча проблематика у вченнях стародавніх мислителів.....	582
56.3. Погляди на проблеми безпеки представників політичної думки XVII-XIX століть	585
56.4. Основні підходи до осмислення проблеми безпеки у XX столітті	590

Розділ 6. Методологічні підходи до аналізу політичного у ХХ – ХХІ століттях

Тема 27.

Політичні ідеї представників неоінституціоналізму

- 27.1. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики
- 27.2. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скокпол)
- 27.3. Неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгагст та ін.).
- 27.4. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейер, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неоінституціоналізму
- 27.5. Концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель) та моделі інституційних змін

27.1. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики

Неоінституціоналізм – це підхід до вивчення політики, за яким соціальні та політичні інститути відіграють визначальну роль у політичному процесі. Його становлення припало на 70-80-ті роки ХХ ст., яким були властиві посилення державного втручання в економіку, централізація фінансового капіталу, диверсифікація соціальної структури. Біхевіоралізм із його емпіричністю, неухвагою до теоретичних засад, ігноруванням ролі політичних цінностей вже не відповідав потребам політичної науки.

Маніфестом неоінституціоналізму вважають статтю Дж. Марча та Й. Олсена «Новий інституціоналізм: організаційні чинники у політичному житті» (1984), яка визначила постулати нового підходу:

- політичні інститути та держава є повноправними творцями політики, люди, які обіймають посади у них, мають власні інтереси;
- інститути здійснюють визначальний вплив на політичну поведінку, встановлюючи рамки індивідуального вибору через формування та вираження переваг;
- усвідомлення громадянами політичних цілей хоча б частково визначається інституційним контекстом.

Водночас неоінституціоналізм не протиставлявся біхевіоралізму. За свідченням Дж. Марча та Й. Олсена, він є інтеграцією положень «старого» інституціоналізму та біхевіоралізму, «поведінці та інституції надає однакової важливості». Неоінституціоналізм відрізняється від «старого інституціоналізму», що домінував на зламі ХІХ-ХХ ст. *По-перше*, неоінституціоналісти вважають джерелом відтворення інститутів не лише і не стільки правові норми, скільки їх легітимність. Тому важливим елементом об'єкта дослідження в неоінституціоналізмі є суспільні цінності, символи. *По-друге*, неоінституціоналісти зосереджуються на вивченні не лише державних органів та актів законодавства, а й усіх соціальних інститутів, які формують

Сучасний інституціональний аналіз вивчає радше реальну поведінку, ніж лише формальні, структурні аспекти інститутів.

*Б. Г. Пітерс,
«Політичні інститути: вчора та сьогодні»*

політичну поведінку. *По-третє*, неoinституціоналізм вважає учасниками політичного процесу індивідів і групи, які діють у межах інститутів. Держава постає у неoinституціоналістів не як моноліт, а як сукупність індивідів і їх груп, які мають власні інтереси. Те саме стосується й інших колективних політичних акторів.

У межах неoinституційного підходу еволюціонував понятійний апарат науки. Саму політику неoinституціоналісти розглядають як сферу владної взаємодії індивідів і груп, метою якої є розподіл благ і ресурсів. Політичну владу вони визначають як похідну від людських взаємодій. Тому вони відкидають трансцендентні теорії влади.

Центральним у неoinституціоналізмі є поняття (політично-го) інституту (інституції). Погляди на нього знаходяться у широкому діапазоні. Одним із класичних вважають визначення *Датласа Сесіла Норта*, американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки (1993). Його погляди викладені у працях «Інституційні зміни та американський економічний підйом» (1971, у співавторстві із Л. Девісом), «Підйом західного світу» (1973, у співавторстві із Р. Томасом), «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990), «Розуміння процесу економічної зміни» (2005).

Датлас Сесіл Норт
(1920–2015)

У праці «Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки» він визначає інституції як правила гри у суспільстві, як створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємини між людьми. У складі інституцій Норт виокремлює: неформальні обмеження (традиції, звичаї, табу); формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо).

Теорія Норта пододала обмеження інституційного підходу. Він розрізняє правила гри (інституції) й організації, а також інституції декларовані (інституціалізовані правила) і інституції реалізовані, підкреслюючи функціональний, а не формальний аспект інституцій.

Функціями інституцій, за Нортом, є: координація соціальних взаємодій, узгодження індивідуальних і корпоративних інтересів, що неможливо без загальноприйнятих норм, угод і когерентних їм владних структур; зменшення непевності усіх аспектів суспільного життя, зокрема політичних процесів, завдяки структуруванню умов економічної діяльності та політичної взаємодії; сприяння ефективнішому використанню ресурсів завдяки формуванню прогнозованого суспільного середовища та впорядкування розподілу інформації. Відтак інституції сприяють зниженню транзакційних витрат в процесі взаємодії акторів. Але, звертаючи свій погляд на політичну сферу суспільного життя, Норт попереджає, що, хоча неможливість вступати в зобов'язуючі інституційні відносини є причиною не лише економічної стагнації, а й політичних криз, на політичних ринках домінують високі транзакційні витрати, відтак вони мало схожі на ідеальні економічні ринки неокласичної теорії інститутів.

Отже, ще однією особливістю неoinституціоналізму є визнання неформальних інституцій. Останні К. Шепсл визначає їх як соціальні практики та ритуали, які ґрунтуються на підпорядкуванні культурним цінностям і нормам. Ураховуючи поширений погляд на те, що пострадянській політиці властиве домінування неформальних інституцій (клановості, непотизму) над формальними, зауважимо, що неформальні інституції неoinсти-

туціоналізм розглядає не як відступ від норм, а як закономірність. Власне легітимність інститутів визначається тим, наскільки вони відповідають домінуючим традиціям, звичаям.

Формула Норта не вичерпує усіх проблем ідентифікації інститутів. Створені норми можуть не діяти. Адже інституції, з одного боку, є об'єктивною реальністю, з іншого – ідеальними утвореннями у формі вірувань, переконань, тобто мають когнітивний аспект. Навіть коли йдеться про формальні правила. Деякі вчені вважають, що інститут (інституція) – це норма, яка реалізована у практиці, стала стабільною, міцною та типовою.

Ще одна проблема стосується співвідношення понять «інститут» та «інституція», а також «інститут» та «організація». Її дослідженню присвятила увагу низка вчених. Так, М. Кармазіна, спираючись на ідеї Норта, стверджує, що інституція – це джерело інституціонування, символічні, звичаєві, семіотичні значення та практики, відтворення яких здійснюється за допомогою інститутів. Це, однак, не означає, що інститут та інституція співвідносяться як формальні та неформальні явища. Інститути теж постають у правовому та звичаєвому вимірах. Якщо звичаєвий вимір не отримує закріплення у праві, постають «тіньові» інститути, в яких інституції можуть матеріалізовуватись так само. Але у цьому аналізі певною мірою втрачається межа між «інституцією» та «політичною культурою» та між «інститутом» та «організацією».

Інший підхід демонструє С. Патрушев. Використовуючи різні тлумачення інституту – як політичних настанов (комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил), політичних утворень, організацій та як стійкого типу політичної поведінки, він вважає, що в усіх випадках йдеться про одне явище. Якщо його розглядати з точки зору діючих правил, воно є політичним інститутом, а у взаємодії з іншими постає як організація.

У цілому усталений погляд на співвідношення інституту та інституції відсутній. Якщо Норт чітко їх розрізняє, то низка політологів вживає поняття інституту в широкому значенні, яке включає й інституцію. Адже так само, як організації є оречевленим втіленням інститутів, інституції також мають об'єктивовану форму – системи традицій, звичаєвого права, етичних кодексів. Ураховуючи розбіжності в поглядах, поширену термінологічну практику вітчизняної науки, надалі переважно вживатиметься термін «інститут».

Звернемо увагу на нюанси підходів до питання про обмеження дій індивідів. Якщо Норт тлумачить інституції як обмежувачі, то деякі дослідники (наприклад, А. Вільдавські) вважають, що інститут, навпаки, надає можливості дій – легітимізує їх, забезпечує ресурсами.

Функціями політичних інститутів є задоволення потреб індивідів, регулювання дій політичних акторів, змістовне наповнення уявлень про справедливість, формування порядку та передбачуваності, забезпечення контролю, інтеграції суспільства. Г. О'Доннелл до їх функцій відносить формування розподілу результатів, способів представництва, розширення часових горизонтів агентів тощо.

До термінологічного апарату неінституціоналізму С. Патрушев відносить поняття «інституційне середовище» (сукупність правил, норм і санкцій, які утворюють рамки взаємодії між людьми, роблять ситуацію менш невизначеною), «інституційна угода»

Специфіка неінституціоналізму полягає у тому, що політичні інститути розглядають із точки зору взаємозв'язку формальних і неформальних правил, які формують складні відносини, типи взаємодій і саму кооперативну діяльність.

*С. Патрушев,
«Інституціоналізм у політичній науці: Етапи, течії, ідеї, проблеми»*

(утворення, яке конститується на основі договору між індивідами внаслідок додаткових обмежень), «інституційна практика» (реалізація угод в інституційному середовищі).

Нового змісту в неоінституціоналізмі набуває поняття «політичний режим», яке виводиться за межі механізмів впливу державних установ на суспільство. М. Хагопіан визначає його як інституційну структуру, яка характеризує політичну систему країни та діяльність якої ширша, ніж діяльність уряду й офіційних осіб інститутів державної влади.

Різні тлумачення є й у підходах до поняття «неоінституційна політика». Враховуючи відмінності неоінституціоналізму від «старого інституціоналізму» та поділяючи політичні інститути на *інститути влади* та *інститути участі*, Л. Бунецький вважає, що така політика базується на активності соціальних рухів та організацій, сприяє новим формам демократичної культури. Натомість Г. О'Доннелл, оцінюючи як одну з ключових представницьку функцію інститутів, вважає, що в рамках інститутів уповноважені на прийняття рішень мають обмежені можливості обробки інформації та віддають перевагу у взаємодіях невеликому колу агентів, відтак інститути представництва ефективно працюють із інтенсивністю інтересів, але на шкоду демократичності.

27.2. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скокпол)

Історичний інституціоналізм – напрям неоінституціоналізму, який базується на тому, що історичність є ключовою ознакою інститутів. Теоретики цього напрямку (С. Стейнмо, Ф. Лонгстрет, К. Телен, П. Холл, Ч. Тіллі, Т. Скокпол) визначають інститути як формальні та неформальні процедури, шаблони, норми, угоди, які глибоко укорінені в організаційній структурі політичної системи.

Головним постулатом цього напрямку є теза про залежність суспільного розвитку від початкового інституційного вибору. Останній політичні фактори здійснюють у «критичні моменти», коли існують альтернативи суспільного розвитку. Цей вибір може бути нормативного або структурного характеру та здійснює глибокий вплив на подальші рішення. Відтак формується певна траєкторія розвитку – «стежка залежності». Останнє поняття було впроваджене Д. Нортом. У праці «Розуміння процесу економічних змін» (2005) Норт пропонує різні рівні розуміння «стежки залежності»: як звернення людей до минулого під час принципового вибору; як зацікавленість організацій в існуванні інститутів, відтак наданні останнім ресурсів для підтримки; як систему вірувань і переконань, що забезпечують безперервність соціального розвитку. Саме як чинник останнього Норт оцінює «стежку залежності». Ця теза була досліджена на прикладі держави загального добробуту у Європі (Д. Ашфорд), політики у сфері зайнятості США та Великій Британії (Д. Кінг) та ін.

Постулат щодо «стежки залежності» не означає, що історичний інституціоналізм декларує запрограмованість політичних дій. Адже в «критичні моменти» може відбуватися перепрограмування інституційної структури. Саме на такі моменти спрямована значною мірою дослідницька увага адептів історичного інституціоналізму. Тому поширеним об'єктом досліджень у межах цього напрямку є революційні процеси.

Погляди американського дослідника *Чарльза Тіллі* викладені у таких його основних працях: «Від мобілізації до революції» (1978), «Примус, капітал і європейські держави, 990-1992» (1992), «Тривка нерівність» (1998), «Динаміка незгоди» (2001, у співавторстві з Д. МакАдамом і С. Тарроу), «Незгода і демократія в Європі» (2004), «Режими і репертуари» (2006).

У працях «Революції та колективне насилля» (1975), «Від мобілізації до революції» (1978) Тіллі сформулював теорію ресурсної мобілізації. Хоча під впливом марксизму він розглядає державу як арену конфліктів соціальних сил, на відміну від нього, вважає її інструментом груп участі, які не пов'язані з інтересами населення. У своїй теорії він використав політичну та мобілізаційну моделі. Перша модель (*політична*) включала: уряд, який контролює засоби примусу; претендентів на владу; групи, які висувають вимоги уряду. Коли групи вирішують діяти спільно проти уряду, вони утворюють коаліцію. Одноосібна поведінка претендента визначається другою, *мобілізаційною*, моделлю, що включає: внутрішньогрупові інтереси; особливості внутрішньої організації; рівень мобілізації; рівень владних повноважень; обмеження; можливості.

Структурні соціальні зміни (індустріалізація, урбанізація) у теорії Тіллі мають непрямий вплив на виникнення революції, формуючи коло потенційних претендентів на владу. Натомість до революційної ситуації, або ситуації «множинного суверенітету», призводять міжгрупові суперечності. Отже, умовами революції є: поява претендентів або їх коаліції, які висувають вимоги контролю над урядом; солідаризація з ними значної частини населення; формування альтернативної коаліції; небажання уряду пригнічувати її.

Вищесказане не означає, що Тіллі ігнорував проблему політичної активності населення, яка, на його думку, стимулює політичну систему до змін, які політичні еліти не планували. У енциклопедичній статті, присвяченій ідеям Тіллі, вітчизняний політолог І. Гомза зауважує, що той поділяв активність населення на «*конвенційну політику* (вибори, голосування, підданство) та *політику незгоди* (маніфестація, протест, блокада, збройне повстання, революція, демократизація). ...Режим може приписувати, толерувати або забороняти певну поведінку. Це закладає структуру політичних можливостей. Одним із досягнень Тіллі стало формулювання теорії репертуарів – повторюваного набору вчинків та їхніх обґрунтувань, до яких вдаються соціальні актори. Тіллі показав, що в різних країнах зі схожими структурами політичних можливостей репертуари політики незгоди та форми соціальних перетворень мають подібні траєкторії».

Чарльз Тіллі
(1929–2008)

Ще однією дослідницею революцій була американська дослідниця *Тедда Скокпол*. Її основні праці: «Держави та соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю» (1979), «Соціальні революції у сучасному світі» (1994), «Демократія, революція та історія» (1999). Водночас її підставові погляди містяться у праці «Повернення держави: стратегії аналізу у поточних дослідженнях» (1985). Хоча теоретичними джерелами її аналізу революцій були, зокрема, марксизм та теорія політичного конфлікту, вона наголошує на недостатності теорій соціального детермінізму при вивченні держави, відкидає ідею Тіллі про державу лише як арену боротьби соціальних сил. Скокпол наголошує на тому, що, хоча суспільство й впливає на державу, остання має автономні можливості для формування соціально-політичних процесів. Тому її концепцію називають *концепцією автономії держави*. Ця автономія є наслідком присвоєння ресурсів, вилучених у населення для створення та підтримки адміністративних, військових і репресивних ін-

ститутів. При цьому держава використовує у власних інтересах й ресурси домінуючого класу.

До принципів вивчення революцій Скокпол відносить: структуралістський підхід; врахування міжнародного контексту; визнання держави бюрократичною та репресивною організацією, здатною відділятися від соціально-економічних інтересів. Революцію вона визначає як стрімкі корінні трансформації державних і класових структур, які лише супроводжуються та частково підтримуються класовими повстаннями знизу. Скокпол виокремлює таких акторів революційних трансформацій: держава, її інститути та адміністративно-бюрократичний апарат; старі та нові еліти; домінуючі класи; депривовані (пригнічені) класи.

Тедда Скокпол
(нар. 1947)

Хоча об'єктом ранніх праць Скокпол були революції в аграрних країнах із бюрократичними режимами, деякі їх положення цікаві в контексті революційних подій в Україні останніх років. До цих положень слід віднести:

- структурний характер конфлікту впливає з протистояння соціальних груп між собою, але більшою мірою – між ними та державою. Групові конфлікти у революційній боротьбі здебільшого формуються інтересами груп щодо форм державних структур;
- революції є наслідком міждержавних зіткнень і неспроможності правлячого режиму впоратись із зовнішніми загрозами. Головним класовим конфліктом є зіткнення між державою, яка в умовах протидії іншим країнам змушена мобілізувати ресурси, та великими власниками, інтересів яких торкалися ці дії держави;
- політичні кризи, з яких починалися революції, були виразом суперечностей у структурі держав. Політичні групи, які брали участь у революціях, боролися за оволодіння державними структурами. Від виникнення політичної кризи реалізувалася потенційна автономія держави. Навіть після того, як державі відмовляли у легітимності соціальні групи, її репресивні органи продовжували працювати, спираючись на вилучені у населення ресурси;
- революції не мали спрямованого характеру. Їх учасниками ставали групи з різними статусом та ідеями. Логіка конфліктів не контролювалась певним класом чи групою. Революції призводили до результатів, які не були повністю передбачуваними та бажаними;
- наслідком революцій було посилення ролі держави, становлення централізованих бюрократичних режимів. Зміни у класовій структурі як одна з ознак революції пов'язана зі змінами в структурі та функціях держави.

У пізніших працях Скокпол досліджувала революції в інших країнах, зокрема й сучасні (Іран, Куба, Нікарагуа, Португалія та ін.). Вона виокремила моделі революції у країнах «другого» та «третього світу», країнах із неопатримоніальними режимами та прямим колоніальним правлінням, а також із бюрократично-авторитарними режимами та непрямим колоніальним правлінням. Революціям в останніх властиві, зокрема, сильні цивільна ад-

Наслідком соціальних змін, які відбувались у революційних формах, був високий ступінь централізації влади у державі.

Т. Скокпол, «Держава та революція: старі режими та революційні кризи у Франції, Росії та Китаю»

міністрація та армія, певна політична відкритість, можливість військового реформізму, значна зовнішня підтримка, менша вірогідність дезінтеграції держави.

В останні роки стає відчутною потреба у формуванні нових досліджень революцій. На думку Дж. Голдстоуна, дослідники мають приділити увагу умовам існування політичних режимів упродовж тривалого часу, питанням ідентичності й ідеологій, лідерства тощо.

27.3. Неінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.)

Неінституціоналізм раціонального вибору – напрям неінституціоналізму, який постав на ґрунті застосування при вивченні політики економічної теорії раціонального вибору, яку розробляли у 1960-1970-их роках. Її прихильники (Дж. Б'юкенен, Е. Даунс, М. Олсон, Г. Саймон) вбачали політичних акторів не у групах, а індивідах, пояснювали їх політичну поведінку прагненням максимізації вигоди, а їх інтереси – наслідком позаполітичних чинників, зокрема економіки. Політику вони вважали обміном діяльностями індивідів. Це не означало, що раціоналісти ігнорували спільні інтереси в політиці, але їх вони тлумачили як наслідок взаємодії індивідуальних інтересів, які утворюють рівновагу (еквілібріум). Методи теорії раціонального вибору використовували при дослідженні механізмів голосування, утворення політичних коаліцій тощо.

Інституційний порядок – це еквілібріум раціональних переваг та стратегій акторів унаслідок їх взаємодії.

*К. Шепсл,
«Інституційний еквілібріум й еквілібріум інституцій»*

Розвиток науки призвів до розуміння обмеженості економічних методів при вивченні політики. Ще у праці «Модель людини» (1957) Г. Саймон висунув концепцію «обмеженої раціональності» та модель «адміністративної людини», за якою управлінець прагне знайти не оптимальне, а задовільне рішення, а на його рішення впливають переконання, традиції.

Перешкодами прийняттю раціональних рішень у політиці є:

- *обмеження в інформації.* Для обрання раціональної альтернативи політики мусять знати усі ціннісні пріоритети суспільства, наявні альтернативи та їх наслідки, підрахувати співвідношення вигод і витрат для кожної з них. У реальності дотриматись цього неможливо;
- *звички індивідів здійснювати нераціональні дії,* наприклад, дотримуватися традицій, які суперечать економічній вигоді індивіда;
- *залежність процесів прийняття політичних рішень та досягнення політичної рівноваги від механізмів взаємодії акторів.* Це має наслідком зростання транзакційних витрат, які ускладнюють прийняття раціональних рішень.

Наслідком обмежень у застосуванні теорії економічного вибору при дослідженні політики стала інтеграція теорії раціонального вибору та інституціонального підходу, а також становлення неінституціоналізму раціонального вибору. Його прихильники вказують, що індивіди створюють інститути для того, щоб компенсувати обмеження для прийняття рішень. Наприклад, політичний актор не має достатньо інформації, щоб нав'язати контрагенту вигідне йому рішення. Але інституційні норми дають йому розуміння, чим керуватиметься контрагент. Функціями інститутів стають інформаційне за-

безпечення індивідів, стабілізація очікувань щодо дій контрагентів, а, отже, зменшення транзакційних витрат тощо.

Відтак, на відміну від інших напрямів, у неоінституціоналізмі раціонального вибору інститути оцінюються як інструменти досягнення цілей політичних акторів, які й визначають «правила гри». Отже, це конструкції, створені людською свідомістю, зокрема, для обмеження контрагентів. У процесі діяльності актори не стільки пристосовуються до них, скільки намагаються змінити їх згідно зі своїми інтересами. Прихильниками такого підходу є К. Шепсл, Дж. Найт та ін.

Вивчаючи взаємодію інститутів та акторів, Е. Остром та М. Полські виділяють рівні функціонування інститутів: *операційний* (відомчі рішення), *колективного вибору* (законодавчі акти), *конституційний* (вищі норми). Причинами неефективності інститутів є невизначеність, суперечність коротко- та довготермінових вигод. Суперечність між раціональністю та ефективністю розв'язується через конституційний вибір. Оскільки будь-яке рішення може бути переможене іншим, важливу увагу приділяють механізмам стабільності. В інтересах акторів зміни конституційного вибору не повинні бути частими.

Не слід розглядати раціоналізм у вузьких рамках вимірювання вигоди в доларах і центах, коли соціальні цінності жертвуються на угоду доларовим накопиченням. Раціоналізм передбачає врахування всіх соціальних, політичних і економічних цінностей, пожертвуваних або здобутих завдяки певній державній політиці.

Т. Р. Дай,

«Основи державної політики»

Інтеграція положень теорії раціонального вибору з інституціоналістськими положеннями не призводить до втрати раціоналістами своєї ідентичності, оскільки вони, за твердженням Г. Пітерса, зберігають ключову тезу теорії раціонального вибору, за якою цілі політичних акторів незалежні від членства в інститутах.

Але інституціоналістські положення змушують окремих раціоналістів видозмінювати погляди. Хоча еквілібріум інтересів вони й надалі виводять із взаємодії індивідів, те, що цю взаємодію обмежують інститути, призводить до того, що рівновага генерується інститутами. Фактично механізми агрегування інтересів переформатують інтереси, змушують індивідів перерозподіляти переваги, сприяють розробленню нових ідей. Відтак у неоінституціоналізмі раціонального вибору формується й інший спосіб визначення інституцій – не як інструментів акторів, а як зовнішніх обмежувачів. Колективна користь інститутів для акторів полягає у: а) оптимальному розподілі ресурсів і зниженні транзакційних витрат; б) формуванні колективної дії у формі боротьби за владу між акторами, які мають моделі уявлень про публічне благо; в) примушенні до дотримання норм і накладенні санкцій за їх порушення; г) формуванні певного політичного режиму.

Те, що інститути можуть змінити переваги індивіда, не суперечить принципам раціонального вибору, оскільки означатиме, що новий порядок вигідніший для нього. А. Хіршман виокремлює три стратегії інституційної поведінки індивіда: «лояльність» (підпорядкування правилам); «вихід» (втеча від відносин); «голос» (спроба поліпшити відносини). Е. Остром та С. Кроуфорд запропонували модель, яка дає змогу прораховувати вірогідність підпорядкування раціонального актора існуючим неформальним нормам.

Раціональною вважається така політична стратегія, за якої і кінцева мета ніколи не випускається з уваги, і водночас постійно досягаються проміжні результати, які ведуть до мети.

Ю. Левенець,

«Політична наука: параметри раціоналізму»

У неоінституціоналізмі раціонального вибору виокремлюють різні моделі. Однією з найбільш поширених є модель «принципал – агент». Вона передбачає, що принципал делегує агенту відповідальність для виконання завдань, але агент переслідує власні інтереси. Тому завданням принципала є контролювати агента. Ця модель використовується при аналізі відносин між державою та громадянином, у розробці моделей політичних режимів. Громадянин є принципалом, дає доручення державі, але з іншого боку – підпорядковується їй. Це зумовлює виокремлення двох моделей держави – ліберально-демократичної (контрактної) та авторитарно-експлуататорської. Мета першої – такий розподіл прав власності, який максимізує суспільний дохід. Для захисту колективних інтересів актори створюють інститути – когнітивно-ідеологічні; ті, які регулюють прийняття рішень (законодавча, виконавча, судова влада, інститути примусу); ті, які регулюють боротьбу за владу (інститути виборів, призначень тощо). В авторитарно-експлуататорській державі група, яка контролює державний апарат, використовує право держави на насилля для максимізації своїх доходів шляхом експлуатації підвладних груп. Формально інститути, які формують такий режим, ті самі, що й за контрактної моделі, але їх мета інша. Наприклад, мета когнітивно-ідеологічних інститутів – формування світоглядних моделей в цілях контролю над ініціативами індивідів. Мета другої групи інститутів – примусова легітимізація правителів тощо. Інститут виборів є інструментом маніпулювання та нагляду.

27.4. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неоінституціоналізму

Представниками *нормативного* неоінституціоналізму є насамперед «батьки» неоінституціоналізму Дж. Марч та Й. Олсен. Прихильники цього підходу переконані, що не позаінституційні чинники, а самі інститути визначають інтереси, цілі й дії індивідів. Політичний актор, який ідентифікує себе з інститутом, зобов'язаний діяти за правилами. Відтак інститути характеризує насамперед нормативна складова. У праці «Знову відкриваючи інститути. Організаційний базис політики» (1989) Марч та Олсен визначають інститути як системи взаємопов'язаних формальних і неформальних правил гри, які утворюють складні організаційні відносини, форми взаємодій та саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність, відтворюють порядок у суспільстві.

Звертаючи увагу на відмінність поведінки в межах політичних інститутів від економіки, Марч та Олсен формулюють методологічні вимоги до аналізу такої поведінки. Щоб визначити дії актора, слід аналізувати не його інтереси, а місце в структурі інституту.

Ще одна ознака напрямку пов'язана з тим, що нормативна структура інституту базується на цінностях. Інститути є носіями ідентичностей, легітимізують акторів, впроваджують зв'язки між громадянами, попри те, що їх розділяє. Тому нормативісти приділяють першочергову увагу не формальним правилам, а соціокультурним символам і цінностям.

Наступною рисою нормативного напрямку є прихильність його представників до «товстої» версії неоінституціоналізму: інститути розглядаються як сукупність не лише правил, а й організованих практик, укорінених у структурах значень і ресурсів.

Те, що функціонування політичних інститутів впливає на політичні, економічні та ін. умови, формує й дослідницькі стратегії. В центрі уваги нормативістів є проблема: які

інститути та як впливають на соціальні спільноти? Інститути стають змінними разом із іншими чинниками політичних дій.

За теоретичними засадами до нормативного близький *соціологічний* неоінституціоналізм. Його представники (У. Скотт, Дж. Мейер, П. ДіМаджіо, У. Пауел) визначають інститут як модель поведінки, пристосовану для створення та розподілу цінностей. Зокрема, У. Скотт виокремлює такі компоненти інституційного середовища: інституційні логіки (системи вірувань і базових переконань, які формують мотивацію та спрямовують поведінку учасників); інституційні актори (індивіди, організації, асоціації); системи управління.

У соціологічному неоінституціоналізмі долається протиставлення інституту та культури. Елементи культури є складовими інститутів, а останні – посередниками між індивідом, з одного боку, іншими індивідами та суспільством – з іншого. З ідей цього напрямку випливає важливе положення про те, що один інститут у різних культурних контекстах матиме різний смисл. Це дає змогу відійти від проблеми ефективності інститутів, які стають не інструментами акторів, а засобом об'єктивації соціокультурних цінностей.

Внесок соціологічного неоінституціоналізму в політичну науку полягає у дослідженні впливу інститутів не лише на політичну поведінку, а й політичну ідентичність індивідів, опосередкуванні соціетальним середовищем інституційного впливу на державну політику. Ще одна його роль полягає у тому, що, на відміну від історичного інституціоналізму як макро- та неоінституціоналізму раціонального вибору як мікрополітичного підходу, він зосереджує увагу й на мезорівні політики. В рамках цього напрямку отримали розвиток організаційні концепції.

У праці представників соціологічного неоінституціоналізму Дж. Мейера та Б. Роуена «Інституціоналізовані організації: формальна структура як міф та ритуал» (1977) виокремлено такі положення:

- організації є породженням суспільства, а відтак вони є не лише реальними, а й міфічними, наслідком загальних уявлень про «правильне»;
- організації відтворюються через традиційні дії, відтак вони є не зведенням формальних правил, а набором колективних ритуалів та цінностей;
- організаційна структура породжується легітимністю;
- організаційна структура та правила можуть бути відділені один від іншого, адже організаційну структуру приймають, щоб відповідати навколишньому середовищу.

Мейер робить висновок щодо організаційного ізоморфізму, тобто соціальної подібності інституційних форм. Йому належить й ідея розрізнення конкурентного та інституційного механізмів ізоморфізму.

Ідеї Мейера були розвинуті у концепції «інституційного ізоморфізму» у праці П. ДіМаджіо та У. Пауела у праці «Новий погляд на «сталний панцир»: інституційний ізоморфізм і колективна раціональність в організаційних полях» (1983). Автори вводять поняття організаційного поля, тобто організаційної структури інституту. Це не просто сукупність організацій. Організації усвідомлюють приналежність до спільного простору, розділяють спільні смисли діяльності. Організаційне поле є об'єктом дій влади.

Пол ДіМаджіо
(нар. 1951)

За висновками П. ДіМаджіо та У. Пауела, структурні зміни в організаціях все менш є наслідком конкурентних чинників і потреби в ефективності. Устрій організацій із інституційної точки зору розглядається ними не як раціональний процес, а як наслідок зовнішнього та внутрішнього тиску. ДіМаджіо та Пауел виокремлюють три механізми ізоморфних змін: *примусовий* (правове забезпечення та державне регулювання); *наслідувальний* (запозичення позитивного досвіду інших організацій); *нормативний* (вплив професійних асоціацій на зміни в організаційних структурах).

У кожному з наступних видань праці «Інституційна теорія у політичній науці. “Новий інституціоналізм”» Г. Пітерс розширює коло напрямів неоінституціоналізму. Крім проаналізованих вище (історичний, раціонального вибору, нормативний і соціологічний), він виокремлює *міжнародний* (використовує теорію міжнародних режимів для пояснення наслідків міжнародної політики), *медіаторний* (політичні інститути (групи інтересів, партії, політичні мережі) аналізуються як посередники між державою та суспільством), *соціальний, емпіричний* неоінституціоналізм. Останній найближчий до «старого інституціоналізму». В його межах досліджують вплив формальних структур політичної системи на політичний вибір. До цього напряму відносять дослідників партійних систем М. Дюверже, форм державного правління Дж. Сарторі.

Деякі дослідники (О. Педерсен, В. Шмідт та ін.) виокремлюють у неоінституціоналізмі й інші напрями, зокрема *конструктивістський, дискурсивний, мережевий* тощо. Є проблема щодо доцільності виокремлення останнього, адже дослідники мереж, наприклад, Л. Лясота, часто протиставляють свої концепції інституціоналізму. Відмінність мережевого як окремого підходу полягає у погляді на соціальні та політичні мережі як первинне щодо інститутів явище. Проте у суспільстві з розвинутими комунікаційними системами соціальні мережі теж перетворюються на інститут зі своїми нормами, символічними системами, центрами впливу. Неоінституціоналізм – зручний інструмент аналізу мереж, оскільки він розглядає інститути як сукупність (мережу) індивідів і груп зі своїми інтересами. Зокрема, Й. Блом-Хансен визначає мережу як набір неформальних правил, які регулюють взаємодію між їх учасниками, між ними та державою. Свідченням впливу мереж на політику є революції в Україні, Ірані, арабських країнах.

Передумовою формування мереж є розвиток соціального капіталу. Його теоретиками є П. Бурд’є, Дж. Коулман, Р. Патнам, Ф. Фукуяма. За Коулманом, соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілераціонально формується в міжособистісних відносинах. Бурд’є робить акцент на тому, що через соціальні зв’язки індивіди отримують доступ до корисних ресурсів. Коулман підкреслює роль інформаційних каналів у формуванні та підтримці соціального капіталу, а також тісний взаємозв’язок соціального капіталу та капіталу людського, наголошуючи на ролі освіти і виховання у формуванні соціального капіталу. Фукуяма особливу роль відводить довірі як фундаментальній складовій соціального капіталу, фактично зрівнює соціальний капітал та довіру. Фукуяма та Патнам акцентують увагу на ціннісно-нормативному та комунікативному аспектах соціального капіталу, який включає цінності і норми, завдяки яким стають можливими колективні дії у групах людей. Зауважимо, що дослідники

Примусовий ізоморфізм є наслідком формального та неформального тиску на організації з боку тих, від кого вони залежать, а також культурних очікувань у суспільстві. Цей тиск сприймають як грубу силу, переконання або пропозицію вступити у змову.

П. ДіМаджіо, У. Пауел, «Новий погляд на «стальний панцир»: інституційний ізоморфізм та колективна раціональність в організаційних полях»

(П. Бурд'є, М. Олсон, А. Портес та ін.) звертають увагу на можливі негативні наслідки функціонування соціального капіталу. Високий соціальний капітал може, *по-перше*, сприяти закритості групи, обмежувати входження до неї нових членів, а відтак нового інтелектуального капіталу, *по-друге*, обмежувати свободу членів групи, нав'язуючи норми та зразки поведінки, *по-третє*, обмежувати ініціативу членів групи, які отримують дивіденди від використання групових ресурсів й без суттєвого внеску зі свого боку, *по-четверте*, наслідком попередніх трьох чинників можуть бути уповільнення розвитку групи, а також внутрішньогрупові конфлікти.

27.5. Концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель та ін.) та моделі інституційних змін

Деякі вчені вважають неоінституціоналізм неспроможним вивчати суспільний розвиток. Зокрема, М. Джорджес пише, що, залучивши до пояснення динаміки інститутів такі змінні як «критичні моменти», «стежка залежності», роль ідей, неоінституціоналізм вийшов за свої межі, а умови, за яких змінні здійснюють вплив, залишилися недослідженими.

Ця критика не зовсім коректна. Неоінституціоналісти теж досліджують суспільні трансформації, але роблять це по-іншому, ніж детерміністські теорії:

- *по-перше*, як пишуть Дж. Марч та Й. Олсен, інститути підтримуються зсередини, затверджуються ззовні та кодуються у правилах та практиках, тому вони не можуть бути змінені довільно;
- *по-друге*, оскільки неоінституціоналізм визнає неформальні інститути, пояснення суспільного розвитку ідеями не є виходом за його межі;
- *по-третє*, відмова розробити концепцію, яка базується на єдиному чинникові розвитку, пояснюється тим, що його визначають багато чинників. Нарешті, критики не враховують, що неоінституціоналізм є підходом, що об'єднує різні напрями.

У неоінституціоналізмі склалась значна кількість концепцій, які пояснюють джерела та процеси суспільного розвитку. Насамперед йдеться, звичайно, про зміни самих інститутів. Вище розглядалися концепції революційного розвитку. Ще однією спробою обґрунтувати інституційний розвиток є концепція інституційної еволюції уже згаданого нами у викладі теми американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки *Д. Норта*. Починаючи з 1960-х років, він аналізує економічний розвиток США, доводить, що важливими чинниками економічного зростання є не стільки технологічні, а організаційні, позаяк зумовлюють зміни інституцій, які в подальшому істотно впливають на розвиток економіки. Розвиваючи дослідження економічної історії (кліометрію), щоб пояснити причину багатства одних і бідності інших країн, Норт дійшов висновку, що інституціональне пояснення в історичному аналізі є важливою умовою їх обґрунтованості. Відмінності у розвитку економіки зумовлені національними, культурними, історичними традиціями, тобто відмінностями в інституціях. Історичні системи, за Нортом, склалися в процесі довгої еволюції, вивчення якої є предметом історичного дослідження економіки. Тому економічна історія, на переконання Норта, повинна спиратися на еволюцію інституційної структури, від її розуміння залежить і правильна інтерпретація подій минулого й аналіз причин сучасного економічного становища тих чи інших країн.

Норт концентрується на фундаментальних проблемах зв'язку економічних змін, технологічного розвитку та інституційних умов. Його концепція інституційної еволюції претендує на пояснення загальних закономірностей розвитку людського суспільства, зокрема й політичних процесів.

Рушії новацій Норт вбачає у змінах співвідношення цін та ідеологічних перевагах. Довгострокові зміни є наслідком накопичення короткострокових рішень організацій та їх керівників. Концепція Норта виходить із проблеми ефективності інститутів. «Оптимістична» модель, за якою неефективні інститути витісняються ефективними, що забезпечують економію транзакційних витрат, як визнає Норт, відповідає історії розвитку лише західних країн (й то певною мірою). Впровадження ефективніших «правил гри» стримується, якщо це потребуватиме значних вкладень. Тому держава та впливові групи можуть бути зацікавлені у збереженні неефективних інститутів, якщо ті максимізують різницю між доходами та витратами казни. Внаслідок цього у суспільстві складається суміш із ефективних та неефективних інститутів, які й визначають траєкторію його розвитку.

Аналізуючи концепції суспільного розвитку у неоінституціоналізмі, Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін. *Перший* – це структурні зміни. Їх теоретиком є *Семюель Гантінгтон*, серед праць якого «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968), «Третя хвиля: демократизація наприкінці двадцятого століття» (1991). Він визначає політичну інституціоналізацію як створення, зміцнення, стабілізацію та укорінення політичних інститутів. Внесок Гантінгтона у концепцію інституціоналізації полягає у:

- визнанні, що інституціоналізація може бути більшою або меншою;
- виокремленні стадій трансформації політичних інститутів (руйнування існуючих інститутів, мобілізація нових груп, створення нових інститутів);
- формулюванні критеріїв інституціоналізації – адаптивність; диференційованість; автономність; когерентність, або згуртованість (здатність приймати координовані рішення).

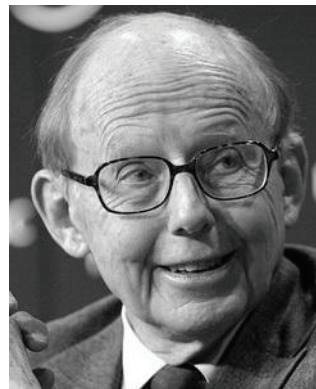
К. Гьотц та Г. Пітерс пропонують доповнити цей перелік конгруентністю (співвідношення між відносинами всередині інституту та соціальними відносинами, між цінностями еліт та мас) та ексклюзивністю.

Другий тип інституційних змін утворюють зміни цінностей і структур.

Ці типи змін не протистоять один одному. Структурна інституціоналізація та ціннісні зміни пов'язані. Гантінгтон визначає метою інституціоналізації набуття організаціями та процедурами цінностей. Враховуючи це, більш операційним є перелік стадій інституційної зміни Р. Скаанінга, яка складається з *транзиту*, *інсталяції* та *операціоналізації*. На першій стадії норма, яка регламентувала суспільний розвиток у попередній період, стає неефективною та відкидається суспільством. На стадії інсталяції відбувається роз-

Оптимістична модель інституційної еволюції більш-менш відповідає історії розвитку лише однієї, відносно невеликої частини людства – західної цивілізації.

*Д. Норт,
«Інституції, інституційна
зміна та функціонування еко-
номіки»*

*Семюель Гантінгтон
(1927–2008)*

робка нової норми. Сутність останньої стадії – сприйняття нової норми суспільством. На цій стадії відбувається консолідація суспільства навколо цієї норми, але не виключено, що суспільство не сприйме її, наслідком чого будуть криза та нова інституційна зміна. Скаанінг не виключає й сценарію, коли певний час норма існуватиме попри її несприйняття суспільством. Але це означатиме відкладення або поступового її сприйняття та консолідації, або кризи та нового транзиту.

Логічно, що у неоінституціоналізмі концепції інституційної динаміки виникли навколо проблеми нерівномірного розвитку формальних та неформальних інститутів. Як стверджує Норт, формальні правила змінюють свідомо та дискретно, на відміну від неформальних. Поштовх до становлення таких концепцій дали особливості пострадянського розвитку.

Х.-Й. Лаут виокремив неформальні інститути, які перешкоджають демократичному розвитку – кумівство, непотизм, клієнтелістські партії, мафія, автократичні кліки.

У статті «Формальні та неформальні інститути в дефектних демократіях» (2002) В. Меркель та А. Круасан доходять висновку, що у ліберальних демократіях неформальні інститути підтримують формальні, натомість у «дефектних» неформальні практики недемократичні та підривають демократично легітимовані інститути. Причини цих практик – спадок авторитарного режиму, економічна та політична невизначеність. Проникнення неформальних практик до формальних інститутів переміщує процес прийняття рішень із бюрократичних інстанцій до неформальних переговорів. Тривале співіснування суперечливих неформальних практик і формальних інститутів неможливе, адже стабільність політичної системи залежить від конфігурацій акторів, а вони піддаються частим змінам. Вакуум, що утворюється внаслідок слабкості партійної системи, організованих груп інтересів, заповнюється виконавчою владою.

Вольфганг Меркель
(нар. 1952)

Проте це один зі сценаріїв взаємодії формальних і неформальних інститутів, які суперечать між собою. Зокрема, Норт стверджує, що неформальні правила не змінюються, коли змінюються формальні правила, за умов суспільної стабільності. Натомість при нестабільній ситуації динаміка є іншою. В такі періоди формальні правила впливають на неформальні.

С. Пезович у статті «Ефекти взаємодії формальних та неформальних інституцій при соціальній стабільності та економічному розвитку» (1999) виокремлює такі варіанти співвідношення між формальними та неформальними інститутами: а) формальні інститути домінують над неформальними, але не змінюють їх; б) формальні конфліктують з неформальними; в) формальні та неформальні правила співпрацюють.

Кореляцію напрямів неоінституціоналізму та моделей інституційних змін здійснила вітчизняна дослідниця О. Рибій. Вона виокремлює моделі залежно від чинників змін (зовнішні/внутрішні) та їх характеру (поступовість/дискретність). Модель непередбачуваної зміни, яка є поступовою та наслідком дії зовнішніх чинників (змін у середовищі),

Щоб обійти, порушити або пристосувати формальні приписи, актори вимушені їх засвоювати. Відбувається підміна «гри за правилами» на «гру з правилами», а самі актори потрапляють у пастку: запозичені, копійовані інститути залишаються функціонально необхідними і при цьому приречені на слабкість та неефективність.

*О. Хлопін,
«Деформалізація правил: причина або наслідок інституційних пасток»*

властива соціологічному неоінституціоналізму. Нормативному відповідає модель органічної зміни, яка є теж поступовою та ґрунтується на внутрішніх чинниках. Адже існуючі інститути зацікавлені у посиленні влади та постійно модернізують організаційну структуру. Модель руйнівної зміни – миттєвої та зумовленої деструктивними зовнішніми змінами – відстоюють історичні інституціоналісти. Неоінституціоналізму раціонального вибору властива модель запланованої зміни – дискретної та зумовленої прагненням акторів посилити контроль над інституційним середовищем; вона вимагає сильного політичного гравця. Задум скорелювати моделі змін з напрямками неоінституціоналізму цікавий, але, як будь-яка ідеальна типізація, він не враховує складності, в даному випадку цих напрямів, того, що будь-які зовнішні чинники діють через внутрішні, на що вказують у синергетиці.

К. Телен виокремлює чотири типи інституційного розвитку: введення нових структур на додаток до існуючих (інституційне нашарування); перепрофілювання існуючих структур (інституційна конверсія); зміна ролі інституту внаслідок змін у оточуючому середовищі (інституційний дрейф); витіснення інституту конкурентами (інституційне заміщення).

П. Панов називає два типи формалізації інститутів – імпорт та легалізація неформальних інституцій. Джерелами імпорту є ідеї, минуле країни або інші країни. Ефективність трансплантації інститутів залежить від того, наскільки вони знижують транзакційні витрати. Чинниками успіху/неуспіху є діяльність акторів, характеристики інституційного середовища, а також які саме інститути імпортуються – складнощі зростають разом із зростанням рівня імпортованих інститутів.

ooo ooo ooo ooo ooo

Підсумовуючи, зауважимо, що неоінституціоналізм не є монолітною політичною теорією. Це підхід до аналізу політики, який включає низку напрямів, що можуть як корелювати між собою, так і суперечити один одному. Поява цих напрямів дала змогу пояснити низку нових явищ у політичному житті, таких як централізацію державного управління та водночас диверсифікацію спектру політичних акторів, звуження демократичної альтернативи правління еліт тощо.

Плюралістичність неоінституціоналізму дала змогу інтегрувати широку палітру поглядів. Цим пояснюється поширення цього підходу, зокрема й в Україні. Про це свідчать дослідження багатьох вчених. Теоретичні аспекти цього підходу та його напрямів розробляли Ю. Левенець, М. Кармазіна, Л. Шкляр, О. Рибій, М. Чабанна та інші вчені.

Проте сьогодні концепції, розроблені в рамках неоінституціоналізму, мають низку слабких місць, які перешкоджають аналізу політики. До них належать пріоритетна увага до політичної стабільності та обмежені можливості дослідження суспільного розвитку, складність застосування кількісних методів при вивченні неекономічних чинників розвитку, відсутність обґрунтованих концепцій розвитку неформальних інститутів, хоча їх визнання є однією з головних характеристик цього підходу. Ці недоліки призвели, зокрема, до провалу концепцій демократичного транзиту на пострадянському просторі.

Інституційна теорія знаходиться на ранній стадії свого розвитку – в періоді юнацтва.

*У. Р. Скотт,
«Підлітковий вік інституційної теорії»*

Оптимізму додає те, що, за словами У. Р. Скотта, інституційна теорія знаходиться на ранній стадії свого розвитку. Враховуючи, що неоінституціоналізм є гнучким підходом, він зберігає потенціал розвитку та пояснення явищ, які нині ще не підкорились йому.

Питання для самоконтролю

1. Якими є суспільні передумови появи неоінституціоналізму?
2. Охарактеризуйте теоретичні джерела неоінституціонального підходу до аналізу політики?
3. У чому полягають відмінності неоінституціоналізму від «старого» інституціоналізму?
4. Охарактеризуйте характерні риси неоінституціоналізму як підходу до аналізу політики.
5. Як у неоінституціоналізмі визначають поняття «політичний інститут»?
6. Що означає поняття «інституційне середовище»?
7. Розкрийте смисл понять «стежка залежності» та «критичні моменти».
8. У чому полягає концепція автономії держави Т. Скокпол?
9. Охарактеризуйте складові революційної ситуації за Т. Скокпол.
10. Що означає поняття «еквілібріум індивідуальних політичних інтересів»?
11. Розкрийте сутність політичної моделі «принципал – агент».
12. У чому полягають відмінності між інституціоналізмом раціонального вибору та нормативним неоінституціоналізмом у тлумаченні джерел формування цілей та інтересів політичних акторів?
13. Поясніть поняття інституційного ізоморфізму.
14. Розкрийте механізми інституційного ізоморфізму згідно з концепцією П. ДіМаджіо та У. Пауела.
15. Як між собою співвідносяться неоінституціоналізм та мережевий підхід до аналізу політики?
16. Розкрийте суть концепції інституційної еволюції Д. Норта?
17. Що означає поняття «інституціоналізація»?
18. Які типи інституційних змін виокремлюють у неоінституціоналізмі? Як вони співвідносяться між собою?

Література

Андрусів В. В. Інституційна зміна і симулятивні інститути / В. В. Андрусів // Нова парадигма. – Вип. 71. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 121-134.

Бергер П. Л. Що таке інституція? Випадок мови [Електронний ресурс] / П. Л. Бергер, Б. Бергер // І: Незалежний культурологічний часопис. – 2004. – № 35. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/berger.htm>. – Назва з екрана.

Бунецький Л. Л. Аспекти інституціоналізму в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» / Л. Л. Бунецький // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 1958. – Вип. 91/93. – 2009. – С. 60-63.

Вейнгагст Б. Политические институты с позиций концепции рационального выбора // Политическая наука: новые направления / ред. Р. Гудин. – М. : Вече, 1999. – С. 181-204.

Гомза І. Тіллі Чарльз // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 633-634.

Грязнова О. С. Теда Скокпол: феномен революції в структуралістській перспективі / О. С. Грязнова // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 4. – С. 21-38.

ДиМаджіо П. Дж. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях / П. Дж. ДиМаджіо, У. В. Пауэлл // Экономическая социология. – 2010. – Т. 11. – № 1. – С. 35-54.

Зазнаев О. И. Вторая молодость «долгожителя» : концепт «политический институт» в современной науке / О. И. Зазнаев // Проблемы политической науки. – Казань : Центр инновационных технологий, 2005. – С. 3-29.

Институциональная политология : Современный институционализм и политическая трансформация России / под ред. С. В. Патрушева. – М. : ИСПРАН, 2006. – 600 с.

Кармазіна М. «Институт» та «інституція» : проблема розрізнення понять / М. Кармазіна, О. Шурбована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 10-19.

Касториадис К. Воображаемое установление общества / К. Касториадис [пер. с фр. Г. Волковой, С. Офертаса]. – М. : Гнозис; Логос, 2003. – 480 с.

Левенець Ю. А. Політична наука: параметри раціоналізму / Ю. А. Левенець // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 1. – С. 6-10.

Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круасан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6-17; № 2. – С. 20-30.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Е. Остром. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.

Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнем, Р. Леонарді, Р. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // Политическая наука. – 2001. – № 2. – С. 146-186.

Перегуда Є. Неоінституціоналізм / Є. Перегуда // Політологія : навч. енцикл. словник-довідник / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.] ; за наук. ред. Н. М. Хоми. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – С. 426-427.

Питерс Б. Г. Политические институты : вчера и сегодня / Б. Г. Питерс // Политическая наука : новые направления / [пер. с англ.]. – М. : Вече, 1999. – С. 218-261.

Політико-правові інститути сучасності : структура, функції, ефективність : монографія / [за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної]. – К. : Концерн «Видавн. Дім «Ін Юре», 2005. – 384 с.

Простова О. Остром Еліонор / О. Простова // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 505-506.

Ребкало В. А. Політичні інститути в процесі реформування системи влади / В. А. Ребкало, Л. Є. Шкляр. – К. : Вид-во НАДУ; Міленіум, 2003. – 172 с.

Рибій О. В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни / О. В. Рибій // Наук. записки НАУКМА. – 2010. – Т. 108. Політ. науки. – С. 7-11.

Рудниченко Е. Н. Описание взаимодействия государственных институтов и хозяйствующих субъектов на основе изоморфизма [Электронный ресурс] / Е. Н. Рудниченко // Экономика и социум. – 2013. – Вып. 3 (8). – Режим доступа : http://www.iupr.ru/domains_data/files/zurnal_osnovnoy_3_8_2013/Rudnichenko%20statyaZAMENA.pdf. – Назва з екрана.

Скочпол Т. Государства и социальные революции / Т. Скочпол // Социология политики : классические и современные теории : учеб. пособие. – М. : Новый учебник, 2004. – С. 103-108.

Стойко О. М. Структурні теорії інституційних змін / О. М. Стойко // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 578-581.

Тарасевич В. М. До еволюції інституційної теорії: класичний, новий і неоінституціоналізм / В. М. Тарасевич // Фінанси України. – 2012. – № 8. – С. 52-56. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fu_2012_8_5.pdf. – Назва з екрана.

Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии / К. Телен // Ойкумена. – 2006. – Вып. 4. – С. 77-118.

Угрин Л. Норт Даглас / Л. Угрин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 486-487.

Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

Шайгородський Ю. Скокпол Теда / Ю. Шайгородський // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 592-593.

Шепсл К. Изучение институтов : Некоторые уроки подхода рационального выбора / К. Шепсл // Рациональный выбор в политике и управлении / под ред. Л. В. Сморгунова. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. – С. 156-203.

Чабанна М. В. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень / М. В. Чабанна // Політичний менеджмент. – 2010. – № 3 (41). – С. 29-37.

Тема 28.

Політичні ідеї представників феноменологічного підходу

- 28.1. Специфіка феноменології у контексті методології суспільних наук
- 28.2. А. Шюц про феноменологічний аналіз соціальних процесів
- 28.3. К. Шмітт: у пошуках «політичного»
- 28.4. Е. Фьогелін: сума проти гностицизму
- 28.5. К. Лефор: демократія та провалля
- 28.6. С. Кровелл: політичний актор і світ

28.1. Специфіка феноменології у контексті методології суспільних наук

Феноменологія – це філософський підхід, який застосовується у суспільствознавстві для вивчення ролі та значення процесів смислопокладання як основи змістовної соціальної дії. В рамках політичної науки феноменологія, по-перше, займається загально теоретичними питаннями на кшталт «що таке політика?» або «що таке демократія?»; по-друге, безпосередньо питаннями зв'язку між смислопокладанням і політичною дією, наприклад, «що підштовхує громадян до політичного протесту?» або «чому відбувається міжетнічна ворожнеча?»

Феноменологія проникла в суспільствознавство з філософії Е. Гуссерля, М. Гайдегера, Ж.-П. Сартра та ін. Проблема полягає в тому, що як філософська дисципліна феноменологія завжди була дуже гетерогенною, не випадково її засновники часто критикували та заперечували один одного. Навіть хронологічний відлік початку феноменології як підходу є достатньо складним завданням.

Поняття «феноменологія» асоціюється з постаттю *Історія феноменології – це історія ересі Гуссерля*.

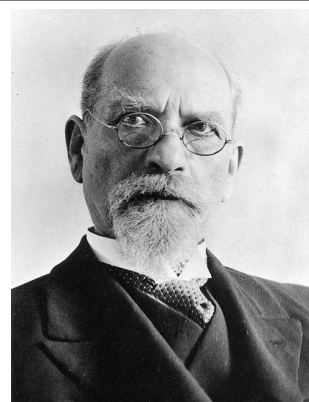
П. Рікер, «У школі феноменології»

Поняття «феноменологія» набуває активного вжитку у філософських текстах XVIII ст.: алхімік і теолог Ф. К. Отінгер у трактаті «Філософія давніх» (1736) використовує прикметник «феноменологічний» для опису методу вивчення, який дозволяє зрозуміти суть природи речей через спостереження. Згодом термін уживали Й. Г. Фіхте та І. Кант, а Г. В. Ф. Гегель написав свій центральний твір «Феноменологія духу» (1807), фактично надавши терміну значення «науки про досвід свідомості» (Абсолютного Духу для Гегеля). У другій половині XIX ст., коли відбувалося активне становлення психології як природничої науки про людську свідомість, словосполучення «описова феноменологія» для протиставлення «генетичній психології» використовував психолог і філософ Ф. Brentano. Розведення «генетичної психології» (тобто набутих рефлексів) і «описової феноменології», тобто вивчення питань «що таке свідомість?» у творах Brentano мало важливий вплив на Гуссерля, котрий був учнем учня Brentano – Т. Масарика (майбутнього президента Чехословаччини).

Філософія Гуссерля була відповіддю на фіксацію методів природничих наук як епістемологічно пріоритетних засобів проведення наукових досліджень. Починаючи з Г.

Галілея, через Р. Декарта та Дж. С. Мілля, наукове знання в європейській традиції почало розглядатися як спостереження за фактами, бажано виражене у кількісних вимірюваннях і підрахунках. Тенденція досягла свого апогею в позитивізмі. Натуралістична психологія, котра переживала активне піднесення наприкінці XIX ст., була побудована за принципами природничої науки, тобто вона концентрувалася на фіксації фактів та їхньому описі. Така психологія, на думку Гуссерля, випускала фундаментальний елемент людської поведінки – смисл, який людина вкладає в свої дії. Коректний психологічний метод повинен «досліджувати психологічні феномени виключно як феномени, а не як природу», тобто Гуссерль закликав вивчати потік психічних переживань, а не його зовнішні причини.

Едмунд Гуссерль
(1859–1938)

Гуссерль небезпідставно вважав, що тривоги, враження, роздуми, відбуваючись у свідомості, надзвичайно важливі для того, хто їх переживає, тож навіть будучи ілюзорними чи помилковими, в момент переживання вони мають реальність. Відповідно, індивідуальна свідомість і те, як вона сприймає світ, повинні бути першочерговим об'єктом філософського аналізу. Свій новаторський підхід Гуссерль визначив як *феноменологію*, тобто науку про феномени, розуміючи під феноменом *сукупність усього, що є очевидним для сприйняття свідомості індивіда*. Програма феноменології, як її сформулював Гуссерль, була сфокусована на описі свідомості та викриті механізмів конституювання її різних форм.

Найважливіша характеристика свідомості полягає в її *інтенціональності* (нім. *Intentionalität des Bewusstseins*), тобто взаємозв'язку між суб'єктом і об'єктом, який конструюється свідомістю. Всі форми діяльності свідомості інтенціональні: роздуми (адже людина думає про щось), спогади (пригадує щось), оцінювання (оцінює щось). Інтенціональний характер є *джерелом смислопокладання*: думаючи про об'єкти або пригадуючи їх, людина надає їм певного значення.

Світ – випадковий, свідомість – абсолютна.

Е. Гуссерль,
«Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії»

Об'єкти усвідомлення Гуссерль назвав *ноемами* (грец. *νόημα* – думка), а процес їх помислення – це *ноезис*. Сукупність ноєм, тобто світ на який спрямована інтенціональна свідомість, отримав назву *життєсвіт* (нім. *Lebenswelt*). Кожен індивід має свій життєсвіт, тобто простір очевидних смислів, але носій інтенціональної свідомості не розуміє, що він є джерелом ноезису, тобто творцем свого життєсвіту. Суб'єкт перебуває у стані т.зв. *природної настанови* – ментальної позиції повсякденного життя, яка сприймає світ як об'єктивну даність, ігноруючи, що цей світ набув своєї наявності в уявленні індивіда форми виключно через його інтенціональність. Образно, ситуацію можна описати наступним чином: в уявленні митця світ – це сукупність барв і світла, в уявленні топографа – рік, гір і лісів; кожен із образів сповнений смислом для відповідного актора, але жоден не пояснює, чим насправді є світ. Позитивістська наука прагне вивчати «об'єктивну даність», яка по суті є лише однією з форм надання смислу світу. Їй на противагу феноменологія закликає відмовитися від суто емпіричних досліджень для того, аби сфокусуватися на певних ментальних структурах, які дозволяють смислопокладання, а відтак визначають сенс того, як людина уявляє світ і як вона в ньому діє.

Оригінальність підходу Гуссерля не повинна затьмарювати його вкорінення в загальну філософську традицію. Тема справжньої природи речей і вплив людських уявлень на практичну дію, були центральними питаннями, які досліджували вже античні філософи. Більше того, враховуючи схильність феноменологів до пошуку витоків філософських понять саме в античній філософії та переосмислення термінів і понять через співвіднесення їх з античними коренями, не дивним буде висновок М. Лендмена стосовно «Сократа як передвісника феноменології». Така характеристика має особливий сенс, враховуючи післясократівське розрізнення «епістемі» та «фронезису», тобто «прикладної науки» та «здорового глузду», і примат другого над першим, який став центральним для феноменології загалом і політичної феноменології зокрема у тій формі, як її тематизувала Г. Арендт.

Не менш багатозначною, ніж дискусія, «чи можна вважати феноменологами Сократа чи Г'юма?», є питання «в якій мірі можна вважати феноменологом М. Гайдеггера?», котрий, будучи у 20-х роках XX ст. асистентом Гуссерля, перебував під його інтелектуальним впливом, але згодом почав достатньо гостро критикувати гуссерліанський підхід. В основі суперечки мислителів було те, чи можна вважати джерелом інтенціональності вільного суб'єкта, який перебуває у стані рефлексії (позиція Гуссерля), чи ж інтенціональність є характеристикою буття загалом. Важливим наслідком цієї філософської дискусії стало обґрунтування Гайдеггером феноменологічного методу дослідження як *тлумачення* (нім. *Auslegung*) певних явищ і їхніх значень, який можна порівняти з процесом прибирання певних перешкод, які заважають адекватно зрозуміти об'єкт. У філософії Гайдеггера, сам факт потрапляння людини в світ ставить перед нею потребу зрозуміти, навіщо вона тут опинилася, тобто індивід повинен інтерпретувати для себе і зрозуміти своє власне буття. Допомогти в цьому власне і повинна феноменологія. Сформульоване таким чином, завдання феноменології було, по суті, заснуванням сучасної *герменевтики* – дисципліни, яка пояснює принципи розуміння сутностей і текстів.

Порівнюючи феноменологічну та герменевтичну традиції та їхнє значення для суспільствознавства, можна сказати, що феноменологія – це дисципліна, яка вивчає структури людської свідомості, тобто цінності, переконання, вірування. Особливою рисою феноменології є вивчення досвіду свідомості від «першої особи», адже індивідуальна інтенціональність задає базові категорії розуміння світу. Розробляючи феноменологічні положення, М. Мерло-Понті прийшов до висновку, що *сутностей немає поза досвідом*. А відтак, головне завдання феноменології – це вивчення досвіду окремої людини та визначення, як він впливає на її стосунки зі світом. Для суспільствознавства особливо важливою є увага феноменології до значень і смислів соціальних фактів, які атрибууються індивідуальними та колективними акторами.

Суміжною з феноменологією є *герменевтика* – дисципліна, яка досліджує, чи можливе розуміння Іншого і досягнення порозуміння з Ним, як то політичним суперником, представником іншої етнічної групи чи носієм відмінних політичних цінностей, і що Інший дійсно говорить, коли нам здається, що ми чуємо від нього погрозу чи, навпаки, пропозицію співпраці. І феноменологія, і герменевтика вивчають питання самоусвідом-

«Трактат про людську природу» Г'юма – це перший ескіз завершеної феноменології.

*Е. Гуссерль,
«Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії»*

Інтенціональність можлива виключно на основі трансценденції тут-буття.

*М. Гайдеггер,
«Основні проблеми феноменології»*

лення в часі та просторі (А. Пфендер), зв'язку між свідомістю та тілесністю (М. Мерло-Понті), мотивації до дій та усвідомлення індивідом інших людей (Е. Левінас) і моделі поведінки, яку він обирає – турбота, ворожість, закриття, емпатія (П. Рікер). Можливі теми, які розробляє сучасний *суспільствознавчий* феноменологічний аналіз охоплюють, але не обмежуються питаннями: що таке індивідуальна та плюральна суб'єктивність; що таке відповідальність і як вона впливає на соціальну інтеракцію; що таке довіра і як довіра визначає особливості колективної поведінки; що таке базові поняття суспільствознавства і як їхнє розуміння впливає на соціальні процеси.

28.2. А. Шюц про феноменологічний аналіз соціальних процесів

Альфред Шюц мав першочерговий вплив на перетворення феноменології як філософського напрямку на впливовий підхід корпусу суспільствознавчих дисциплін. Концепції Шюца про інтерсуб'єктивність, повсякденне життя, біографічну ситуацію та смислопокладання стали основою сучасного суспільствознавства. Учень Шюца був Т. Лукман, який став одним із засновників соціального конструктивізму; теоретичні положення Шюца мали значний вплив на становлення дослідницьких методів Г. Гарфінкеля та А. Сікурела, тобто вони дали поштовх для розвитку етнометодології; Шюц був пов'язаний приятельськими та науковими стосунками з М. Натансоном, Е. Фьогеліном та Ф. фон Гаєком, тож відголос його теорії можна почути в філософії, політології та економіці, яку вони розвивали.

Альфред Шюц
(1899–1959)

Значний інтелектуальний вплив Шюца ґрунтується на тому, що він помітив і переконливо пояснив перспективи використання філософських положень феноменології для вивчення суспільних явищ. Шюц розкритикував підхід Гуссерля. Він зазначав, що доведене до свого логічного завершення гуссерліанське розуміння завдань феноменології перетворює підхід на соліпсизм, тобто вчення, начебто єдина реальність існування – це Я. На протиположній такій позиції, Шюц стверджує, що конститутивним елементом існування індивіда в світі є поділ життєсвіту з іншими людьми, а відтак кожному індивіду притаманне переконання в реальності інших людей. Це переконання описує термін «*інтерсуб'єктивність*», який окреслює взаємозв'язок людей як суб'єктів життєсвіту. Шюц пояснює, що хоча кожен індивід може поставити під сумнів існування інших людей, яких він ніколи не бачив, (наприклад, мешканець України може з певною мірою справедливості сумніватися, чи дійсно існують «чилійці», чи ж вони є лише продуктом уяви), жоден дорослий здоровий індивід не сумнівається в реальності існування своїх рідних, сусідів або людей, з якими йому доводиться регулярно взаємодіяти. Відповідно, сфера повсякденного життя є конститутивним елементом реальності, тож вона «вбудована у природну настанову, а тому її не можна піддати феноменологічній редукції». Відтак, головне завдання суспільних наук полягає у вивченні практик повсякденного життя як джерел соціальної дії та смислів, які людина надає цим діям. Це завдання вирішує підхід, названий *феноменологією інтерсуб'єктивного життєсвіту* (далі – ФІЖ).

ФІЖ оперує спеціальним категоріально-понятійним апаратом, використання якого дозволяє краще пояснити теоретичні положення і практичні імплікації підходу. Одне з центральних понять ФІЖ – це *біографічна ситуація*, тобто сукупність фізичних, ідеологічних, моральних і духовних категорій, котрі детермінують ситуацію конкретного індивіда та визначають його світосприйняття. Біографічна ситуація кожної людини унікальна, тому її світогляд не співпадає зі світоглядом інших. Це закладає фундаментальну проблему соціальності: *як можлива соціальна взаємодія в світі, де кожен учасник сприймає його відмінно від інших?* Шюц пояснює, що т.зв. «відмінність індивідуальних перспектив» знімається завдяки двом типам ідеалізацій: 1) взаємозамінності точок зору; 2) співвіднесення систем релевантностей. Коли вони функціонують – а найкраще це відбувається у світі повсякдення – у двох або більше залучених акторів створюється враження, що попри різні біографічні ситуації вони розуміють певне явище або подію однаково. Іншими словами, *у світі повсякденності вплив біографічної ситуації не тематизується, тобто люди діють так, наче його немає*. Така ситуація уможливорює соціальну інтеракцію, проте вона ставить суттєвий виклик перед суспільствознавцем: якщо дослідник діятиме в рамках природної настанови інтерсуб'єктивного життєсвіту, тобто ігноруватиме відмінність біографічних ситуацій і їхній вплив на людську діяльність, його аналіз соціальної дії буде хибним. Відтак, необхідно, аби досліджуючи соціальні процеси, науковці намагалися виокремити елементи біографічної ситуації, котрі мають вплив на соціальні дії, – від політичних конфліктів до ситуацій самопожертви.

Я сприймаю як просто дане те, що в моєму життєсвіті існують також інші люди – існують не тільки тілесно, як інші предмети та поряд із іншими предметами, а існують як такі, що мають свідомість, яка є суттєво такою ж, як і моя. Мій життєсвіт є, отже, з самого початку не моїм приватним, а інтерсуб'єктивним світом.

А. Шюц,

«Структури життєсвіту»

Інше важливе надбання ФІЖ – це розроблена теорія інтерсуб'єктивного життєсвіту. Шюц виділяє його три фундаментальні характеристики.

1. *Життєсвіт є резервуаром індивідуального знання*. Це означає, що кожна людина отримує знання через спілкування та соціальну взаємодію. Як наслідок, набір смислів і цінностей, які циркулюють у певному інтерсуб'єктивному просторі є базовою системою координат біографічних ситуацій. Це вимагає від суспільствознавця прискіпливої уваги до життєсвіту для розуміння соціальних і політичних процесів.

2. *Життєсвіт постає перед індивідом як структурований соціальний простір*, тобто він має різні зони доступу, структуровані за ієрархічним принципом. Шюц виділяв чотири зони, які він називав «світами»: (1) *світ ближнього довкілля* (нім. Umwelt), де суб'єкт перетинається з іншими соціальними акторами у просторі та часі. Світ ближнього довкілля внаслідок перманентного залучення суб'єкту є фундаментальним для формування індивідуальних цінностей і переконань. Тут суб'єкт перебуває у найбільш тісному зв'язку з іншими, тут формуються соціальні мережі повсякденного спілкування, тут циркулюють смисли. Для суспільних наук світ ближнього довкілля має першочергову роль, коли завданням стає пояснення соціальної чи політичної дії. (2) *Світ сучасників* (нім. Mitwelt), де суб'єкт поділяє з іншими лише темпоральний вимір. Це передбачає менш тісне залучення, або і просто відсутність безпосередніх контактів між суб'єктом і членами світу сучасників, але саме у світі сучасників формулюються і циркулюють політичні погляди, мода, ставлення до навколишнього середовища, розуміння місця індивіда в суспільстві. Отож, світ сучасників є місцем

депозиту ціннісних налаштувань кожного індивіда, а тому він визначає, як саме індивід концептуалізує власну поведінку. (3) *Світ попередників* (нім. *Vorgewelt*) і (4) *світ нащадків* (нім. *Folgewelt*), де суб'єкт поділяє емотивний простір із хронологічно віддаленими Іншими. Хоч ці світи мають найменшу мережу контактів із індивідом, проте культ предків і культ Вітчизни, релігійні практики та культурна спадщина – усе це елементи світу попередників і/або світу нащадків, які за своїми функціями сприяють конструюванню та підтримці колективної ідентичності.

3. *Життєсвіт складається з поясів реальності*. Суб'єкт не сприймає соціальну реальність як єдине ціле: вона завжди уявляється як сукупність зон, схожих на географічні пояси, кожна з яких має свої визначні характеристики та відмінні якості, а проте переходить одна в одну. Є реальність сну, реальність повсякдення, реальність внутрішніх переживань, кожна з яких важлива для індивіда. Один із поясів множини реальностей займає привілейоване положення, а саме – *реальність повсякденного життя*. Шюц визначив її як домінуючу реальність. Саме у ній відбувається конструювання найбільш сталих і значимих уявлень про соціальну реальність і соціальні ролі.

На основі теоретичного доробку Шюца та його послідовників, можна виокремити *методологічні завдання феноменології* в суспільствознавстві. Феноменологія концентрується на відкритті загальних принципів організації повсякденного життя. Феноменолог вивчає «підкладки» соціальної поведінки – знання, вірувань, цінностей, переконань, котрі становлять кістяк соціальності, які є самоочевидними для індивіда, тобто є елементами інтенціональності, котрі індивіди сповідають у межах природної настанови. Вивчити, *що саме і чому саме* сприймається соціальними акторами як нетематизовані положення – це завдання дослідника, озброєного феноменологічним інструментарієм. Феноменологічна дослідницька робота полягає також і у вивченні понять, які циркулюють за повсякденної соціальної інтеракції. Соціальні актори зазвичай вживають поняття на кшталт «влада», «справедливість», «порядок» не тематизуючи їх. Феноменологія покликана здійснити «археологію сенсів», тобто відкрити, як абстрактне поняття пов'язане зі життєсвітом. Водночас, вона пропонує не використовувати нечіткі поняття на кшталт «клас» чи «роль» чи «нація» для пояснення соціальних процесів, а перш за все визначити, чи взагалі ці «об'єктивні характеристики» взагалі щось важать для соціальних акторів, а потім вже використовувати їх у якості системи дослідницьких координат. Іншими словами, феноменологія підштовхує суспільствознавця до обережності: коли науковець веде мову про, наприклад, «класову солідарність», він використовує зручний інструмент для пояснення поведінки людських груп, які він спостерігає. Феноменологічна перспектива ставить питання інакше: чи дійсно робітники міста Х відчувають солідарність з робітниками міста У, а тому починають страйк, чи ж вони керуються іншими мотивами, які досліднику не помітні? Відповідно, поряд із дослідженням соціальної реальності, феноменологія розкриває шлях у теорію та методологію науки, адже і в цій сфері актори більше діють не з об'єктами, а зі значеннями об'єктів, сконструйованими людським розумом.

Я не можу зрозуміти об'єкт культури без співвіднесення його з формою діяльності, котра його створила; не можу зрозуміти знак, без розуміння того, що він заміщує для його творця; не можу зрозуміти інститут, без розуміння того, що він регулює.

А. Шюц,
«Повсякденна і наукова інтерпретація людської дії»

Феноменолог повинен взаємодіяти не з об'єктами; його цікавлять їхні значення, сконструйовані діяльністю нашого розуму.

А. Шюц,
«Деякі провідні поняття феноменології»

28.3. К. Шмітт: у пошуках «політичного»

Карл Шмітт – німецький юрист і політичний філософ міжвоєнної та повоєнної доби. Сьогодні він визнається одним із інтелектуальних стовпів сучасного консерватизму. У своїх творах, зокрема «Політична теологія: чотири розділи до поняття суверенітету» (1922), «Поняття політичного» (1927), «Легальність і легітимність» (1932), «Левіафан у вченні про державу Томаса Гоббса» (1938), «Теорія партизана: похідні зауваження до поняття політичного» (1963), Шмітт розглянув базові питання політичної науки: легітимність; роль і функції держави і державної влади; природа суверенітету. Тим не менше, інтелектуальним центром тяжіння, навколо якого оберталися теоретичні викладки Шмітта, було питання про *природу політичного*.

На становлення Шмітта як мислителя першочерговий вплив мала специфіка його біографії. Практикуючий юрист і водночас викладач у Мюнхені, Грайфсвальді та Бонні, Шмітт був людиною сильних релігійних і консервативних поглядів, тож він із обережністю, а згодом – зі зневагою, зустрів встановлення демократичної Ваймарської республіки. Низка політичних, соціальних і економічних криз, через які пройшла Ваймарська Німеччина, лише посилили його відразу до ліберальних принципів. Ці переживання дали поштовх формулюванню його теорії політичного.

Основною функцією держави, на думку Шмітта, є забезпечення соціального порядку, котрий втілюється у безпеці її мешканців. Досвід життя у Ваймарській Німеччині, з притаманними їй заколотами, інфляцією, путчами та економічним зубожінням, переконливо свідчили, що держава, організована за принципами ліберальної демократії, не може забезпечити необхідний рівень безпеки. Ця політична неспроможність лише посилюється через ідеологічні постулати лібералізму, котрі заважають йому побачити *реальні* проблеми і запропонувати *реальні* шляхи їхнього вирішення.

Лібералізм у розумінні Шмітта – це доба нейтралізації та деполітизації. Це твердження він ілюструє проведенням паралелі між технікою та політикою як її розуміє лібералізм: у час панування лібералізму політика стає технологією: з'являються професійні політики та політтехнологи; кодифікуються норми політичної боротьби; політичні інститути підлаштовуються одне до одного, неначе коліщатка механізмів; але головне – *політика розглядається як аналог ціннісно нейтральної технології*. Це означає, що подібно до верстата, котрий функціонує незалежно від релігійних переконань оператора, і дає результат лише у залежності від його технічних навичок, *політика починає уявлятися як процес фахового продукування політичних результатів*. Хороша політика та хороший політик можуть забезпечити збалансований бюджет, закон і порядок на вулицях та більш-менш справедливу репрезентацію інтересів усіх політичних груп, натомість поганий політик не виконує цих функцій. Іншими словами, соціальні та політичні проблеми за лібералізму розглядаються відірвано від їхньої справжньої при-

Карл Шмітт
(1888–1985)

Широко розповсюджена віра в технологію базується виключно на переконанні, що в ній було знайдено абсолютно й остаточно нейтральні засади, адже видається, що немає нічого більш нейтрального, ніж технологія.

*К. Шмітт,
«Доба нейтралізацій та деполітизації»*

роди; вони начебто проявляються виключно через неспроможність політиків залагодити соціальний конфлікт.

Для Шмітта ліберальний погляд на політику хибний, адже він, по-перше, *перетворює ціннісно навантажену ліберально-демократичну систему на начебто нейтральну*; по-друге, *він закриває від політиків і державців ідеологічні хиби лібералізму, а тому сприяє посиленню політичних криз*. Справжні витoki кризи в політиці полягають в неправильному розумінні природи політичного.

Коли Шмітт посилається на «природу політичного», він вводить (і в цьому полягає його новаторський вклад у політичну теорію) розрізнення між двома поняттями: *політика* (нім. die Politik) та *політичне* (нім. das Politische). Політика – це звичний процес боротьби за владу, який передбачає формування політичних партій і творення політичних інститутів. Відтак, політика залежить від соціального й економічного контексту, а тому вона може з відповідною мірою успішності бути технологією. Але не будучи незалежною категорією, політика є лише відображенням принципів політичного – певної квінтесенції політичних явищ, які мають автономію стосовно інших соціальних феноменів. Шмітт, таким чином, звертає увагу до нетематизованого питання *якою є природа політичного?*

Відповідь Шмітта вказує на основоположну сутність політичного – *розрізнення між другом і ворогом*. Будь-який елемент політики несе на собі відбиток політичного: у політичних акторів, партій, суспільно-політичних рухів, держав є союзники та опоненти. Політичне як таке є контекстуально автономним: незалежно від політичного режиму, панівної ідеології чи ціннісних переконань окремого політика розрізнення друзів і ворогів завжди матиме місце.

Ворог – це взагалі не конкурент чи суперник. Ворог – це також не приватний суперник, до якого відчувається антипатія... Ворог – це виключно публічний ворог.

*К. Шмітт,
«Поняття політичного»*

Шмітт наголошує, що політичні стосунки – це завжди *публічне* розрізнення друзів/ворогів. Вірогідно, він мав на увазі, що стосунки ворог/друг відсилають до процесу конструювання колективної ідентичності та міжгрупових кордонів. Політична спільнота існує лише тоді, коли її члени готові мобілізуватися на політичну боротьбу. Хоча Шмітт ніколи не згадає концепт *«колективна ідентичність»*, він прямо пише, що протистояння між ворогами стосується перш за все способу життя, що з точки зору політичної теорії означає: у концепції Шмітта політичний конфлікт – це найбільш ефективний спосіб кристалізації колективної ідентичності групи, адже він сприяє посиленню готовності кожного індивідуального члена групи інвестувати в зусилля групи та жертвувати заради групових зусиль.

Шмітт пояснює природу та обґрунтовує необхідність стратегії, які застосовує група, для подолання проблеми *«фрірайдера»* у досягненні певного бажаного колективного блага. Проблема *«фрірайдера»* формулюється так: якщо певне колективне благо можна досягнути виключно за допомогою групового зусилля, то навіщо окремому індивіду, який знає, що і без його особистої участі група робить усе можливе, аби досягнути поставленої мети, витратити власні ресурси? Свідома існування такої індивідуальної мотивації, група намагається конструювати колективну ідентичність – когнітивні, моральні та емоційні зв'язки індивіда з групою, котрі дозволяють уявити спільний статус чи відносини, а тому посилюють зв'язок індивіда та групи.

Шмітт фактично стверджує, що в умовах протистояння різних уявлень про найкращий спосіб політичного життя, кожна група намагається посилити в своїх членів уяв-

лення про свій вибір як найкращий і єдино можливий, адже це посилює ідентифікацію індивіда з групою. Іншими словами, образ ворога – це ефективний механізм посилення зв'язків усередині групи, а тому він постійно використовується в політичній боротьбі та, власне, є втіленням політичного.

Конструювання певної групи як ворога/друга – це прерогатива певних політичних сил, які прагнуть ефективно мобілізувати наявні ресурси. Особливо ефективно до даної стратегії вдається держава. Формулюючи класичне реалістське положення щодо природи міжнародних відносин, Шмітт вважає, що держави приречені на творення ворогів і постійне протистояння одних з одними. Шмітт спеціально підкреслює, що політичний конфлікт неможливо вирішити через посередництво третьої сторони: будучи зіткненням протилежних інтересів і воль, політичний конфлікт між державами неминуче означає перемогу однієї коштам іншої.

Антилібералізм Шмітта має подвійне спрямування: в міжнародних відносинах він цілить у тенденцію, котра посилилася у міжвоєнну добу, з творення наддержавних організацій на кшталт Ліги Націй, які претендують на здатність підштовхувати держави до компромісу. За логікою Шмітта віра у позитивний вплив міжнародних організацій – це безпідставна ілюзія. Навпаки, розрізнення друг/ворог було і повинно залишитися головним елементом міжнародної політики. Ще більш критичний Шмітт щодо лібералізму в питаннях внутрішньополітичних: ліберальні демократії, ігноруючи природу політичного, неспроможні адекватно розрізнити друзів і ворогів на підконтрольній території. Це призводить до того, що політична спільнота втрачає колективну ідентичність, а політичний антагонізм активно проявляється там, де його не повинно бути, – усередині національних груп. Як наслідок, ліберальні держави переживають політичну кризу і приречені або на руйнування зовнішнім суперником, або громадянськими війнами.

Співвіднесення політичного з принципом друг/ворог залишається дискусійним моментом політичної теорії. Деякі представники політичної теорії, Арендт і Фольрат зокрема, хоча і визнавали унікальну природу політичного та необхідність його автономізації від інших поясів соціальної реальності, відкидали характеристики цієї природи, виокремлені Шміттом. На противагу дисоціативній позиції Шмітта, вони сповідували т.зв. асоціативний погляд, тобто вважали політичне простором добровільної взаємодії людей з метою досягнення спільного блага, уявлення якого досягається на основі практичного здорового глузду. Асоціативний погляд на політичне є неприховано анти-есенціалістським: він заперечує примат колективної ідентичності (сконструйованої в рамках певного класу, раси чи релігійної традиції) стосовно ідентичності колективної.

28.4. Е. Фьогелін: сума проти гностицизму

Унаслідок особливої біографічної ситуації *Ерік Фьогелін* у своєму прагненні обґрунтувати засади політичної науки зробив кроки, до яких вдався Гуссерль, коли той пояснював принципи феноменології. Рятуючись від гітлеризму, Фьогелін емігрував до США будучи вже сформованим політичним науковцем. В еміграції він зіткнувся з домінуванням біхевіоралізму та копіюванням методів природничих наук у політологічних

Ворог – це не те, що нам з певної причини треба піти та знищити, начебто він не має ніякої цінності... Ворог розташовує себе на моєму власному рівні. Саме тому я повинен включитися у протистояння з ворогом, для того, аби таким чином встановити власну міру, власний Образ.

*К. Шмітт,
«Теорія партизана»*

дослідженнях. Натомість до політичної теорії представники американської політичної науки ставилися прохолодно, а іноді й відверто зневажливо. Такий стан речей неприємно вразив багатьох вимушених емігрантів-науковців (Л. Штраусса, Г. Арендт, Г. Маркузе), але саме Фьогелін у своїй боротьбі з позитивізмом, поставив суто феноменологічне питання: «Яким є предмет політичної науки?» Свої аргументи автор виклав у «Новій науці політики» (1952), «Науці, політиці та гностицизмі» (1958), «Анамнезисі» (1978) та ін.

Політична теорія для Фьогеліна історично зумовлена. Це означає, що адекватне розуміння завдань політичної науки не можливе без визнання історичного характеру висновків, які пропонують політичні теоретики на певному історичному етапі. Політична наука, відтак, повинна ґрунтуватися не на певних теоретичних положеннях, а на принципах проведення досліджень. Позитивізм, який є стратегією надання суспільним наукам наукоподібності через імітацію методів природничих наук висуває дві вимоги до політичної науки: 1) вона повинна наслідувати математичні принципи дослідження природничих наук; 2) вона мусить визнати методи природознавства єдиним критерієм теоретичної релевантності.

Квінтесенцією позитивістського розуміння наукових принципів був вислів Е. Резенфорда, мовляв «наука – це або фізика, або збирання марок», який відмовив у статусі науки всьому корпусу гуманітарних і суспільствознавчих дисциплін. Якщо критично розглянути постулати позитивізму, в них можна помітити щонайменше три хиби: по-перше, вони абсолютизують історично зумовлену користь природничої методології; по-друге, вони надають особливого епістемологічного статусу емпіричним дослідженням коштом недооцінки теоретичних узагальнень; по-третє, вони ігнорують відмінності між природознавством і суспільствознавством, змушуючи науковців використовувати неадекватні інструменти для дослідження.

Фьогелін, зазначаючи, що «математичні методи не потрібні для розуміння текстів», прямо звертає увагу на недоцільність запозичення методів природознавства. Розвиваючи свою критику, він пише, що внаслідок домінування позитивізму «сутність науки як правдивої передачі структур реальності... та величного інструменту для розуміння людиною свого місця в світі втрачено». Саме підпорядкування принципів формулювання теоретичних положень науковим методам є антинауковим за своєю природою, адже наука повинна шукати істину, хай і рухаючись іноді в невірних напрямках, а не постулювати, що певний напрямок є єдино вірним. Розвиток політичної науки на засадах позитивізму призведе до накопиченням несуттєвих знань, які стосуватимуться нескінченної множини емпіричних фактів без надання змістовного каркасу теоретичного розуміння цих фактів.

Фьогелін доводить, що предметом політичної науки не може бути голий емпіризм, адже політична наука повинна стосуватися не політичних фактів, а феномену політики.

Ерік Фьогелін
(1901–1985)

Звісно ми можемо багато вивчити, якщо читатимемо попередніх філософів... але сама історична зумовленість людського існування, тобто розгортання типового у сповнений смислом конкретності, виключає можливість корисного переформулювання принципів через повернення до колишньої конкретності.

Е. Фьогелін,
«Нова наука політики»

Оскільки визначення, чим є політика, було і залишається дискусійним, політичні науковці мають право займатися теоретичними розробками політики. І навпаки, вимога дотримуватися певних «єдино вірних» методів дослідження призведе до викривлених результатів: помилкові твердження про політику, соціальний порядок і державу будуть ґрунтуватися на невідповідних фактологічних ілюстраціях та їх інтерпретаціях, а тому розуміння феномену політики набуватиме видимості наукового знання, хоча насправді залишатиметься просто приватним або груповим судженням.

Відкидання Фьогеліном принципів, які претендують на універсальність і привілейований епістемологічний стан, підштовхнули його до введення у політичну філософію поняття «гностицизму» та його розгорнутої критики. «Гностицизм» – це система ідей, що розглядає історію як процес, наділений чіткою метою. Ідеологи «гностицизму» претендують на те, що вони мають адекватний філософський або науковий інструментарій для відкриття мети історії.

Зазвичай, «гностики» виокремлюють кілька етапів у людській історії, стверджують, начебто існують певні фундаментальні закони у переході від одного етапу до іншого, і за допомогою цих відкриття фундаментальних законів можна зрозуміти мету історії. Типовими «гностичними» мислителями були М. Кондорсе, О. Конт і – що важливо у контексті феноменології – Г. Гегель і Е. Гуссерль, адже кожен із них стверджував, що в історії є кілька фаз («4 царства» для Гегеля, 3 стадії для Гуссерля), і кожен претендував, що його філософська система може пояснити, як і з якою метою відбувається перехід між фазами.

Для Фьогеліна «гностичні системи» становлять інтелектуальну та політичну загрозу, адже вони підмінюють процес пошуку природи речей претензією на володіння знанням про природу речей. Показово, що і Гегель, і Гуссерль (як і багато інших філософів від Платона до Маркса) стверджували, начебто вони відкрили і пропонують людству метод пізнання справжньої природи речей, оголошуючи решту філософських систем «софістикою», «помилками» або «неуцтвом».

Чистота принципів не просто допускає, але й вимагає звернення до насилля.

*М. Мерло-Понті,
«Гуманізм і терор»*

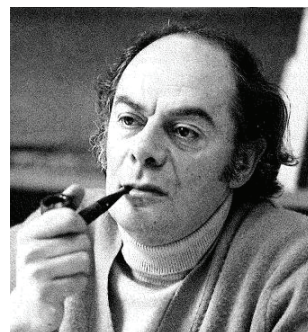
«Гностична» претензія на епістемологічну ексклюзивність особливо небезпечна, адже має тенденцію до перетворення на інструмент політичної боротьби. Переконані, що вони вхопили сенс історії, гностики прагнуть практично сприяти реалізації мети історії, тобто прискорити її досягнення. Гностичні системи, відтак, набувають форми «політичних релігій» – сукупності приписів про Благо, Зло, Справедливість та решту базових моральних категорій. Для боротьби проти «Зла» та реалізації «благих» принципів, політично організовані носії гностичних ідей вдаються до політичного насилля. У XX ст. втіленням гностицизму стали різні форми тоталітаризму.

28.5. К. Лєфор: демократія та провалля

Явище тоталітаризму і питання його природи були предметом наукових інтересів низки провідних політичних феноменологів XX ст. Поряд із Г. Арендт й Е. Фьогеліном, найбільш розроблену теорію тоталітаризму запропонував французький політичний філософ *Клод Лєфор*. Основні роботи автора: «Винахід демократії або межі тоталітарного панування» (1981), «Політичні нариси: XIX–XX сторіччя» (1986), «Теперішній час» (2007). Лєфор пояснює тоталітаризм через феномен демократії. Відповідно, політична

філософія Лефора – це яскравий приклад евристичних можливостей політичної феноменології в царині політичних режимів і їхніх трансформацій.

Біографічна ситуація Лефора була, у певній мірі, типовою для французького інтелектуала другої половини ХХ ст.: його політичні переконання розташовувалися у лівій половині політичного спектру і з 1943 р. він був активним членом троцькістського гуртка. Після подій 1956 р. в Угорщині він став активним критиком т.зв. «державного капіталізму» в СРСР, а згодом захоплено зустрів травень 1968-го у Франції. Траєкторія його інтелектуальної еволюції відзначалася поступовим відходом від марксизму та формулюванням положень лібертаріанського соціалізму.

Клод Лефор
(1924–2010)

У концепції демократії та тоталітаризму Лефора можна виділити три конститутивні елементи. *По-перше*, внаслідок тривалої приналежності до «лівого» табору, Лефор інтерналізував низку положень марксистської традиції, перш за все – переконання, що соціально-політичні процеси є антагоністичними за своєю природою. Теза, що суспільство природнім чином складається з різних соціальних груп, які намагаються захищати свої протилежні інтереси, залишиться невід’ємною частиною політичної теорії Лефора, навіть після його дистанціювання від марксизму.

По-друге, Лефор мав складні інтелектуальні стосунки з Ж.-П. Сартром, який в один період користувався великою повагою Лефора, але згодом перетворився на об’єкт критики. Тим не менше, елементи феноменологічної онтології Сартра чітко проявляються в теорії демократії й тоталітаризму Лефора. Сартр розрізняв два ряди сутностей у світі: 1) не наділене свідомістю та незалежне від усвідомлення *сущє-в-собі* (фр. *être-en-soi*), чия сутність визначається складовим матеріалом, а спосіб присутності в світі зводиться до простого буття. Так стіл просто є і в цьому, власне, полягає сутність стола; 2) наділене свідомістю та залежне від усвідомлення *сущє-для-себе* (фр.

Людина, будучи приреченою на свободу, несе на своїх плечах тягар всього світу: вона відповідальна за світ і за саму себе як спосіб буття. Слово «відповідальність» ужито у цьому випадку в його звичайному смислі «усвідомленні буття беззаперечним автором події чи об’єкта». У цьому сенсі відповідальність для-себе є обтяжливою.

Ж.-П. Сартр,
«Буття і ніщо»

être pour-soi), яке існує в світі, тобто усвідомлює себе в свої складності та скінченності. Сущим-для-себе є людина, котра не має жодної сутності, котра визначає саму себе в процесі існування, котра приречена на вихід за межі поза самої себе, – і цим реалізує свою свободу. Свобода приносить відповідальність за наслідки вибору, саме тому людина існує в стані постійної *тривоги* (фр. *angoisse*) й іноді намагається уникати вибору, тобто уникати вільної свідомості та просто бути як *сущє-в-собі* – виконуючи соціальні ролі та приймаючи погляд інших на себе. Уявлення про «тягар свободи» стало складовою частиною теорії Лефора, за допомогою якого він пояснював як люди уявляють політику та свою роль у політичних процесах.

По-третє, концепція демократії та тоталітаризму Лефора була сформульована під впливом християнської політичної теології у тій формі, як її представив Е. Канторович у книзі «Два тіла короля» (1957). Відповідно до християнських політичних учень, король був водночас і людиною з її біологічним тілом, і втіленням свого королівства та всіх під-

даних. Іншими словами, король був тілесним вираженням спільноти, який у своїй фігурі поєднував божественні, моральні та політичні принципи.

Пояснюючи сутність демократії, Лефор зазначав, що встановлення демократії здійснювалося як акт *роз-втілення суспільства*, тобто знищення символічної фігури, котра репрезентувала спільноту. Не випадково, процеси демократизації в Англії та Франції супроводжувалися стратою короля (у 1649 та 1793 рр. відповідно), адже знищення фізичного вираження середньовічних політичних ідеалів було необхідним символічним кроком, який звільняв місце новим політичним ідеалам. Як наслідок, у демократіях немає фігури втілення спільноти, тож демократія характеризується «порожнім місцем влади» (фр. *le lieu vide du pouvoir*), проте локус і функція репрезентації залишаються важливими для демократичних суспільств. Це ставить питання про те, хто має право діяти від голосу народу, тобто питання *легітимності політичної влади*, і пошук відповіді на це питання відбувається *в ході політичного процесу*. Саме тому демократія для Лефора – це «форма суспільства» (фр. *une forme de société*), у якій постійно відбувається протиборство різних груп інтересів, і такий перманентний соціальний конфлікт дозволяє краще делегувати легітимну політичну владу та право на репрезентацію народу тимчасовим обранцям.

Унаслідок існування «порожнього місця влади» демократіям у рівній мірі притаманні дебати про суть і роль політичного, адже демократичні актори постійно намагаються описати об'єкт, сам сенс якого залишається дискусійним. У цій невизначеності найкраще проявляється сутність демократії, режиму «функціонування індивідуальної та політичної свободи», за якого члени спільноти приречені постійно здійснювати певний вибір, існувати в ситуації постійної невизначеності, а відтак практично реалізувати власну свободу.

Необхідність перманентного вибору є джерелом напруження в спільноті, адже зі свободою вибору приходять також відповідальність за його наслідки. Тиск обов'язку робити вибір є одним із джерел нестабільності та вразливості демократій, адже громадяни втомлюються від необхідності обирати. Більше того, оскільки демократія в буквальному сенсі вибудовується у порожнечі символічної репрезентації, народ постійно перебуває у спокусі зафіксувати репрезентативну фігуру. Зрештою, демократична спільнота, усвідомлюючи протистояння різних груп інтересів усередині себе, прагне зняття цієї боротьби. Поєднуючись, ці три чинники дають поштовх дрейфу демократій до тоталітаризму. Ця «форма суспільства» власне і передбачає існування потужної фігури Вождя та інституційної структури Партії, котрі незмінно втілюють народ, уніфікують політичні інтереси та знімають із плечей підданих необхідність здійснювати політичний вибір.

Оригінальне розуміння природи тоталітаризму Лефором підштовхує його до неканонічного тлумачення природи явища: тоталітаризм – це не стан речей, коли державна влада збільшується до загрозливих масштабів, а ситуація, коли «порожнє місце влади», яке було простором для здійснення політики та дискусії про політику, закривається соціальними групами з універсалістськими претензіями.

28.6. С. Кровелл: політичний актор і світ

Питання можливості сповненої смыслом політичної дії неминує відсилає до проблематики політичного актора. Хто такий політичний актор, чим відрізняється він від інших соціальних акторів, яким є смисл його дій – це все важливі питання політичної

феноменології. Стівен Кровелл, сучасний американський феноменолог, який цілеспрямовано займається феноменологічними студіями політичного актора. Основні праці: «Смерть сусідів» (1997), «Гностична феноменологія: Ойген Фінк і критика трансцендентального розуму» (2001), «Гуссерль, Гайдеггер і простір значень» (2001).

Стівен Кровелл
(1952 нар.)

Розробляючи проблему на стику традицій Арендт, Сартра та Шмідта, Кровелл вважає, що визначення сутності політичного потребує досвіду політичного актора, тобто *політичного не існує без дії та діяльності політичних акторів*, котра принципово відрізняється від дії морального актора. Моральний актор діє, чітко розрізняючи правильне і хибне; відповідно для того, аби діяти морально, треба мати уявлення про те, як мусить бути, і підпорядковувати свої дію досягненню цього ідеалу. Натомість актор політичний ніколи не знає, що правильно, оскільки на відміну від ситуації з моральним благом, визначення політичного блага ніколи не виключає можливості помилкового тлумачення. Іншими словами, політичний актор не має координат правильності своїх дій, а тому *він повинен створювати їх в процесі своєї діяльності*. Ілюстрацією проблеми політичного актора може бути ситуація з близькосхідними біженцями до Європи, які внаслідок війни в Сирії та Іраку масово залишають небезпечні території та гинуть у Середземному морі, намагаючись уникнути прикордонного контролю з боку ЄС. Морально правильно було б відкрити кордони ЄС для зменшення людських жертв. *Єдиним імперативом політичного актора є необхідність діяти*.

С. Кровелл,
«Хто такий політичний актор?»

Кровелл пояснює, що моральні актори діють вільно від історичного контексту: вони вважають свої дії правильними завжди, а тому з точки зору актора моральний акт є а-історичним, тобто його дію можна і потрібно реалізувати в правильній формі завжди. Натомість політичні актори прагнуть конкретних цілей і чітко усвідомлюють контекстуальну зумовленість своїх рішень, а тому політична дія сповнюється смислом через контекст. Замкнуті в певному контексті, політичні актори черпають ресурси для своєї дії в соціальних конвенціях та інституціях, котрі обґрунтовують і виправдовують обраний сценарій дій. Проблема полягає в тому, що контекст уможливорює обґрунтування одночасно кількох сценаріїв, а тому політичний актор не лише приречений на свободу вибору, але й постійно повинен обґрунтувати переваги свого вибору перед альтернативами, які висувають інші політичні актори. Відповідно, політичний актор постійно реалізує себе через протистояння з іншими, його сутність – це реалізація своєї волі проти волі Іншого. І, водночас, доцільність вибору політичного актора досягається не посиленням на вічні Істини, а шляхом раціонального обговорення переваг і недоліків його дії з Іншими.

Будь-яка істина вимагає беззастережного визнання та включає можливість дискусії, а власне дискусія – це смисл політичного життя.

Г. Арендт,
«Істина і політика»

Політична феноменологія є спеціалізованою підгалуззю феноменології, тобто дослідницьким підходом, у рамках якого вивчається питання як можлива змістовна, тобто сповнена смыслом, політична дія. Фокусууючись на цьому фундаментальному питанні, такі класики політичної феноменології як К. Шмітт, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, Л. Штраус, Г. Арендт, К. Лефор та ін., розглядали як політичний процес пов'язаний із повсякденням; що таке насилля і чому воно можливе у політичних відносинах; що таке свобода; як впливає біографічна ситуація на політичну активність індивідів; яким є зв'язок між легітимністю та смыслопокладанням. По суті, сучасна політична феноменологія – це широке дослідницьке поле, де науковці вивчають «світ політичного» як один із поясів реальності (за термінологією Шюца). Так само як реальність повсякденного життя чи реальність театральної вистави, *реальність політична – це каркас нетематизованих інтерсуб'єктивних налаштувань, які сповнюють смыслом індивідуальне та колективне розуміння політики та політичних процесів*. Подібно до будь-якого іншого поясу життєсвіту, де індивід зазвичай на ставить питання про «чому я так роблю?», а просто вчиняє відповідну дію будучи занурений в безпосереднє переживання її смыслу, політична реальність функціонує як тло, який хоча і задає базові характеристики політичної дії, рідко привертає до себе увагу. Оскільки феноменологія ставить собі за мету перетворити на об'єкт дослідження нетематизоване тло соціальності, *політична феноменологія сфокусована на проясненні сутності політики (і всіх похідних цього явища)*.

Пошук сутності політики неминує ставить політичну феноменологію у позицію «метapolітичної науки». Метанаука – це специфічний фокус дослідження, котрий перетворює на об'єкт дослідження саму науку, її методи та теорії. Феноменології, з її увагою до значень, сконструйованих діяльністю нашого розуму, притаманна метанаукова точка зору, тобто прагнення зрозуміти, як і чому науковці намагаються пояснити певні явище у тих чи інших категоріях. Відповідно, «метapolітична наука» – тобто політична феноменологія – прагне зрозуміти: як і чому науковці намагаються помислити політичне.

Питання для самоконтролю

1. Які можливості феноменологічного підходу у пізнанні політичної проблематики?
2. Охарактеризуйте підхід Е. Гуссерля до розуміння сутності феноменології та її можливостей.
3. У чому відмінність між феноменологічною та герменевтичною традиціями аналізу політичного?
4. Поясніть відмінність у підходах щодо завдань феноменології А. Шюца та Е. Гуссерля.
5. У чому полягає дослідницький підхід феноменології інтерсуб'єктивного життєсвіту?
6. Які фундаментальні характеристики інтерсуб'єктивного життєсвіту виділяє А. Шюц?
7. У чому відмінність за К. Шміттом між «політикою» та «політичним»?

Література

- Арендт Г. Становище людини. – Л. : Літопис, 1999. – 254 с.
- Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арендт. – К. : Дух і літера, 2002. – 321с.
- Гуссерль Э. Картезианские размышления. – С.-Пб. : Наука, 2001. – 315 с.
- Лефор К. Политические очерки (XIX–XX века). – М. : РОССПЭН, 2000. – 368 с.
- Лой М. А. Онтологічний підтекст політичної філософії Ганни Арендт / М. А. Лой // Філософська думка. – 2007. – № 4. – С. 3-16.

Политическое как проблема: очерки политической философии XX века. – М. : Идея-Пресс, 2009. – 223 с.

- Pікер П.* Навколо політики / П. Рікер. – К. : Дух і літера, 1995. – 335 с.
- Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. – К. : Основи, 2001. – 853 с.
- Хайдеггер М.* Основные проблемы феноменологии. – С.-Пб. : Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 445 с.
- Шмидт К.* Понятие политического // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35-67.
- Шюц А.* Мир, светящийся смыслом – М. : РОССПЭН, 2004. – 1056 с.
- Ямпольская А.* Метод феноменологии Хайдеггера // Вест. Рос. гос. гуманитарн. ун-та. – 2013. – № 11. – С. 39-50.
- Claude Lefort: Thinker of the Political / Ed. by Martín Plot. – Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan, 2013. – 245 с.
- Crowell S.* Who is the Political Actor? An Existential Phenomenological Approach // Phenomenology Of The Political / Ed. Kevin Thompson and Lester E Embree. – Dordrecht-Boston: Kluwer, 2000. – С. 11-29
- Flynn B.* The Philosophy of Claude Lefort: Interpreting the Political. – Evanston: Northwestern University Press, 2005. – 288 с.
- Husserl E.* Phenomenology and the Crisis of Philosophy. – N.Y: Harper Torchbooks, 1965. – 192 с.
- Hwa Yol Jung.* Rethinking political theory: essays in phenomenology and the study of politics. – Athens: Ohio University Press, 1993. – 295 с.
- Landmann M.* Socrates as a Precursor of Phenomenology // Philosophy and Phenomenological Research. – Sep., 1941. – Vol. 2. – No. 1. – P. 15-42.
- Lefort C.* La Politique et la Pensée de la Politique // Les Lettres Nouvelles. – 1963. – No. 32 – P. 19-70.
- Marchart O.* Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 198 с.
- McCormick J.* Carl Schmitt's Critique of Liberalism. – N.Y.: Cambridge University Press, 1997. – 352 с.
- Ricoeur P.* A l'école de la phénoménologie. – Paris: Vrin, 1987. – 384 с.
- Schmitt C.* The Age of Neutralizations and Depoliticizations [1929] // Telos. – 1993. P. 130-142.
- Schuhmann K.* Selected Papers on Phenomenology. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2004. – 372 с.
- Schütz A.* Collected Papers, III. – The Hague: Nijhoff, 1966.
- Slomp G.* Carl Schmitt and the Politics of Hostility, Violence and Terror. – Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan, 2009. – 224 с.
- The Oxford Handbook of Contemporary Phenomenology / Ed. by Dan Zahavi. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 619 с.
- Voegelin E.* Political Religions [1938] // Modernity without Restraint / Ed. by Manfred Henningsen. – Columbia-London: University of Missouri Press, 2000. – С. 19-75.
- Voegelin E.* The New Science of Politics. – Chicago and London : University of Chicago Press, 1952. – 210 с.
- White J.* Participation and Luminosity: Eric Voegelin's critique of Edmund Husserl's Phenomenology. – Columbia, Miss : University of Missouri Press, 1999. – 463 с.

Тема 29.

Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

- 29.1. Дослідницька методика символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери
- 29.2. Суспільство, соціальні групи та індивіди крізь призму «органічного» підходу Ч. Х. Кулі
- 29.3. Теорія символічної інтеракції Дж. Г. Міда як основна для розвитку ідеології нео-лібералізму
- 29.4. Концептуалізація символічного інтеракціонізму в роботах Г. Блумера
- 29.5. Соціальна взаємодія в дослідженнях Г. П. Беккера
- 29.6. Символьні форми рольової поведінки як фундамент соціодраматургійного підходу Е. Гофмана
- 29.7. Теорія символічної дії К. Д. Бурка
- 29.8. Візії групової дії та соціального контролю Т. Шибутані

29.1. Дослідницька методика символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери

Символічний інтеракціонізм – теоретико-методологічний напрям у сучасній соціо-гуманітаристиці, що зосереджується на аналізі соціальних взаємодій переважно в їх символічному змісті. Останнім зумовлена посилена увага, що приділяється представниками символічного інтеракціонізму аналізу мови – головному символічному «медіуму» взаємодії.

Початки інтеракціонізму заклали праці американських соціологів Ч. Х. Кулі і Дж. Г. Міда. Концептуальні засади цього напрямку сформулював соціолог чиказької школи Г. Блумер, вказуючи, що саме в ході взаємодії (інтеракції) між людьми вони дізнаються значення тих чи інших ідей, предметів, вчинків, які у процесі останньої певним чином змінюються, модифікуються. Кульмінація наукового успіху символічного інтеракціонізму припадає на 70-80-ті рр ХХ ст. У деяких своїх варіантах символічний інтеракціонізм зближується з концепціями феноменологічної соціології, зокрема етнометодології.

Сучасний символічний інтеракціонізм виявляє тенденцію до аналізу суспільства як утворення, яке виникає на основі нескінченних трансакцій соціальних діячів.

Головною особливістю символічного інтеракціонізму є аналіз соціальної взаємодії на ґрунті символічного змісту, що вкладають у свої конкретні дії люди. У межах цієї теорії важливим є значення символів як необхідних засобів соціальної взаємодії. Причому велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії – мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої взаємодія неможлива. За соціальним символом приховане зіставлення індивідом своїх дій із соціальними нормами та зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна визначити її особливості.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини й упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взає-

модії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальна взаємодія (інтеракція) при цьому розглядається як така, що відбувається не безпосередньо (за схемою «стимул – реакція»), а опосередковується символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого є слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо).

Отже, під *соціальною взаємодією* інтеракціонізм розуміє притаманну лише людині комунікацію, суть якої полягає в обміні символами та засвоєнні рольового репертуару поведінки.

Слідом Дж. Г. Мідом, його послідовники виділяють у структурі особистості три компоненти:

- 1) *I* (дослівно Я) – імпульсивне, активне, творче начало особистості;
- 2) *me* (дослівно – мене, тобто яким мене повинні бачити інші) – рефлексивне нормативне Я, своєрідний внутрішній соціальний контроль, що ґрунтується на врахуванні очікувань і вимог значущих інших людей і – передусім – «генералізованого іншого»;
- 3) *self* («самість» людини, особистісне Я), що становить сукупність імпульсивного і рефлексивного Я, продукт їхньої взаємодії.

Тож саме розвиток *self* («самості») є головним результатом соціалізації, в процесі якої особистість засвоює певну систему соціальних ролей, що відображають соціокультурні значення та символи. Соціалізуючись, дитина проходить дві фази: на першій (англ. *game*) вона засвоює ролі значущих інших, на другій (англ. *play*) – вчиться «володіти» ролями, підпорядковувати їх собі. При цьому дитина здатна грати роль іншого тією мірою, якою спроможна стати об'єктом у власних очах.

Зміст або значення, які надаються символам у процесі взаємодії, залежить від попереднього досвіду індивіда, а оскільки цей досвід у кожного індивідуальний, то й взаємодія стає важливою лише за умови узгодженого розуміння учасниками спілкування значень і символів. Найпростішим прикладом може бути мовне спілкування: на очікувану реакцію можна сподіватися лише в тому разі, якщо співрозмовники надають своїм словам одне й те саме значення. Мови (усні, писемні, графічні тощо) є надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації. Крім мов люди створили ще безліч інших символічних систем, без використання яких не можна уявити собі суспільне життя, оскільки вони організують досвід людей, допомагають координувати спільні дії, підтримують згуртованість суспільства.

Цей безперервний комунікаційний процес, під час якого індивіди та групи взаємними пристосуваннями включаються в узгоджені дії, і є реальним суспільним буттям людини. Саме взаємозалежність людей і необхідність діяти спільно спонукають їх до постійної комунікації зі своїм безпосереднім оточенням (групою), і лише завдяки такому спілкуванню з часом викристалізуються певні шаблони групової поведінки, структурні особливості групи, інші соціальні ролі. Отже, як стверджують прихильники символічного інтеракціонізму, міжособистісна комунікація і є тією справжньою (первинною і єдиною) соціальною реальністю, з дослідження якої слід розпочати вивчення більш складних суспільних утворень.

Репрезентанти символічного інтеракціонізму, яких умовно можна назвати *символістами*, акцентують на символічних знаряддях передачі досвіду, знань, умінь і бажань.

Вони розглядають символ як *знак*, який реалізує в суспільній комунікації подвійне завдання:

- 1) виступає знаряддям передачі смислу;
- 2) є знаряддям самоорганізації людей у деякий спільний і регламентовано впорядкований соціальний порядок завдяки спільно використовуваним знакам – символам, а також більш-менш однаковому смислу, який їм приписується.

Прихильники ж *рольового* інтеракціонізму основним комунікативно дієвим знаряддям вважають *роль*. Остання інтерпретується як деяка модель бажаної чи необхідної поведінки, яку суспільне оточення приписує конкретному суб'єкту дії, аби схематизувати, тобто окреслити формальний контур бажаної чи необхідної поведінки, завдяки якій стихійна людська активність набуває визначених і суспільно продуктивних форм. Проте за такого підходу можливості суб'єктів соціальної взаємодії суттєво звужуються жорсткими рамками колективних очікувань і приписів.

Сучасний інтеракціонізм розвивається у двох наукових школах:

- 1) *Чиказькій* (Г. Блумер, А. Сторосс, Т. Шибутані та ін.); для неї характерний інтерес до процесуальних аспектів взаємодії;
- 2) *Айовській* (М. Кун, Т. Партленд та ін.); акцент робиться на вивченні соціальних результатів взаємодії – стабільних соціальних структур.

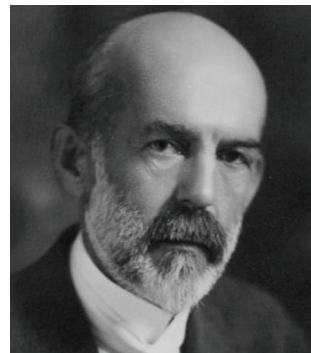
29.2. Суспільство, соціальні групи та індивіди крізь призму «органічного» підходу Ч. Х. Кулі

Чарлз Хортон Кулі – американський філософ, соціолог, психолог, автор теорії «дзеркального Я», один із засновників теорії малих груп. Основні праці: «Людська природа і соціальний порядок» (1902), «Соціальні організації» (1909), «Соціальний процес» (1918), «Соціологічна теорія та соціальне дослідження» (1930).

Свій підхід Кулі назвав «органічним», але не в розумінні біологічного органіцизму, а тому, що він виходить із визнання першопочаткової єдності особистості та суспільства. «Особистість» і «суспільство» – не дві різні сутності, а різні аспекти вивчення живого процесу людської взаємодії, яку можна розглядати або з боку особистості, її самосвідомості, динаміки соціального Я, або з боку суспільних інститутів і фіксованих типів спілкування.

Кулі розкриває націленість суто соціальної дії людини на сприйняття та оцінку суспільного оточення через метафору «дзеркального» відображення, де людина пізнає ціну своїм діям і ставлення до себе інших людей через їх реакції на її власні дії. У цих реакціях, стверджує Кулі, опредметнюється соціальний смисл людських дій, завдяки сприйняттю яких людина чи інший соціальний суб'єкт може сприйняти, оцінити та зрозуміти саму себе, використовуючи це як принцип організації власних подальших дій.

Отже, процес «входження» індивіда на «соціальний макрорівень» Кулі детально розкриває в концепції «дзеркального Я», яка ґрунтується на трьох постулатах: 1) у процесі взаємодії люди здатні уявляти, як вони уявляються іншим узагальненим; 2) люди здатні

Чарлз Хортон Кулі
(1864–1929)

усвідомлювати характер реакцій у відповідь узагальнених інших; 3) люди розвивають самоуявлення, почуття гордості чи пригнічення в залежності від того, якими їм бачаться уявлення інших узагальнених.

Кулі виходив із того, що самосвідомість і ціннісні орієнтації індивіда ніби дзеркально відображають реакції на них оточуючих людей, головним чином тієї ж соціальної групи. Взаємовідносини між індивідами є причиною формування певних асоціацій людей, які Кулі назвав «первинними групами», наприклад, кооперацію та асоціацію індивідів, які безпосередньо взаємодіють одне з одним обличчям до обличчя. Це невелике коло людей, які підтримують стійкі тісні стосунки, що, як правило, вирізняються інтуїтивністю, взаємною симпатією та розумінням.

Об'єкт аналізу, що встановлює соціальні факти – це досвід первинної групи, що синтезує у собі індивідуальну та загальну свідомість. Первинну групу та суспільство пов'язує ідеал «морального співтовариства» – домінуючі соціальні уявлення відносно найзагальніших питань змін і розвитку. Цей ідеал вимагає розширення демократії, комунікації, гуманізації та соціальних реформ еволюційного характеру.

Основа соціальної організації та соціального контролю за Кулі – це «соціальні почуття». Потенційно розумна природа індивідуального «Я» набуває соціальної якості лише в комунікації. Засвоєні індивідом уявлення про своє «Я», що виникають у свідомості «інших», Кулі називав «уявленнями уявлень». Вони визнаються як соціальний факт та є основним предметом аналізу. «Соціальне» на макрорівні виступає як індивідуальний психологічний досвід, а на мікрорівні – як посередник, який координує функціонування частин цілісного розумного організму – «людського життя». Його функціонування в комунікації підкреслює його соціальний характер. «Людське життя» постійно змінюється, а описати його можна лише описуючи окремі соціальні факти. Зокрема, ще у 1894 р. Кулі першим увів до наукового вжитку термін «комунікація», яку визначає як механізм існування та розвитку людських відносин. Саме через комунікативні процеси, через інтеракцію, людина поступово вводиться в різні системи суспільних відносин і соціальних зв'язків. Отже, Кулі поєднує індивіда, групу і суспільство в єдину цілісну систему – психологічний організм.

Теоретичні напрацювання Кулі знаходять своє застосування в розробці зарубіжними та вітчизняними політологами теорії політичної комунікації та її використання в практичній політичній діяльності на різних рівнях взаємодії.

29.3. Теорія символічної інтеракції Дж. Г. Міда як підстава для розвитку ідеології неолібералізму

Джордж Герберт Мід – американський філософ, соціолог та соціальний психолог. Основні праці: «Свідомість, самість і суспільство» (1931), «Розум, Я і суспільство» (1934), «Філософія вчинку» (1938). Ці праці записали на основі лекцій та видали учні Міда після його смерті.

Концептуальний підхід Міда спирається на три основних положення:

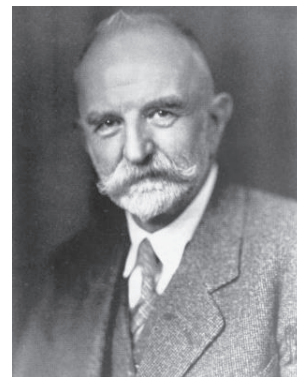
- групове життя є сутнісною умовою виникнення свідомості – людських істот, які володіють особистісним «Я»;
- світ у цілому є соціальним продуктом, що «конструюється» у сукупності процесів взаємодії як актів комунікації;

- соціальний світ є інтерсуб'єктивним феноменом: він постійно виникає в процесі міжіндивідуальних взаємодій як взаємного пристосування своєї поведінки до поведінки інших. Таким чином, для символічного інтеракціонізму характерне процесуальне бачення соціального світу: він є безупинним процесом на основі розуміння суб'єктивних станів цих інших.

Услід за Кулі, Мід тлумачить «Я» як «Я-дзеркало», тобто рефлекс образів поведінки інших людей. За роллю, яка визначається іншими, в яку індивід себе вкладає як актор, виявляються форми поведінки й установки, характерні для соціальної групи. Ось чому основи соціальної еволюції є основами розвитку систем символізації та комунікації. Свідомість особистості знаходить цілковитий вияв усередині символічної системи установок соціальної групи як цілого.

Мід сформулював принципи, за якими нормативні установки є центром людської особистості. За Мідом, у процесі створення «Я» існують два ступені. На *першому* ступені «Я» складається з організації конкретних установок інших індивідів відносно нього й один одного в конкретних соціальних діях, в яких вони разом беруть участь. На *другому* «Я» виступає не тільки організацією цих окремих установок узагальненої або соціальної групи як цілого. Ці установки охоплюють усе: від окремих нормативів щодо конкретних дій у конкретних типах ситуацій до основної орієнтації, що визначає суспільний характер особистості. Вони виступають принципами даної особи і загально-визнаними цілісними орієнтаціями членів колективу стосовно світу, самих себе та їхньої спільної справи.

Як прихильник біхевіоризму, Мід розглядав взаємодію людей крізь призму стимулів, породжених символами, і відповідних на них реакцій. Але для Міда стимул – це лише можливість дії, а не автоматична бездумна відповідь. У першому випадку він принципово розрізняє дію (акт одного індивіда) та соціальну дію (включає двох чи більше людей із урахуванням їх ментальності). У другому випадку, в силу соціальної взаємодії, що виникає, індивід може діяти по-різному. Символами можуть виступати жести, які за своїм характером можуть бути незначущими і значущими. Соціальне життя може продовжуватись, якщо значення символів значним чином сприймається і поділяється членами суспільства. Символи забезпечують лише засоби інтеракції. Щоб вона продовжувалась, кожний залучений у неї, може ще інтерпретувати значення та наміри інших. Це здійснюється за допомогою процесу, який Мід визначив як *прийняття ролі*. Тотожність значень у досвіді того, хто діє, і того, хто сприймає дію, передбачає можливість «прийняття ролі іншого». У випадку складніших взаємодій за участі багатьох індивідів враховується й узагальнюється думка групи щодо спільного об'єкта взаємодії, тобто приймається роль «узагальненого іншого». Стадія прийняття ролі іншого, інших, узагальнення іншого – стадії перетворення фізіологічного організму в рефлексивне соціальне «Я». Походження «Я» є цілком соціальним, головна його характеристика – здатність ставати об'єктом для самого себе, що відрізняє його від неживих предметів та живих організмів без душі. Багатство і своєрідність закладених в тому чи іншому індивідуальному «Я»-реакцій, способів дії, символічних змістів залежить від різноманіття та широти систем

Джордж Герберт Мід
(1863–1931)

взаємодії, в яких «Я» є учасником. Структура завершеного «Я» відображає єдність і структуру соціального процесу. У той же час соціальний індивід (соціальне «Я») є джерелом руху та розвитку суспільства.

Взаємодію соціальних суб'єктів Мід назвав *«розмовою жестів»*. Соціальний характер жестів, за концепцією Міда, відбивається в понятті «узагальнений інший». Соціальні суб'єкти у взаємозв'язку діють не стільки безпосередньо, скільки через «узагальненого іншого». «Узагальнений інший» – це свого роду конструкція, в якій втілено ті чи інші функції, соціальні ролі, дію яких індивід відчуває на собі та таким чином «приміряється», як йому діяти у певній ситуації. Сприймаючи та інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «приймати роль іншого», перейматися проблемами та цілями того, з ким вона взаємодіє. Отже, суспільство конструюється особистостями (індивідами) в процесі міжособистісної взаємодії, тобто комунікації, основною умовою якої є тотожність значень, які забезпечує мова. Символічна взаємодія є вищою і тільки людині властивою формою зв'язку, що формується в процесі еволюції тваринного світу. Людська мова – це система знаків-символів. Зі встановленням тотожності їх значень розпочинається соціальна комунікація між її учасниками. Позаяк першою умовою комунікації стає, таким чином, мова, тобто знаки (символи), їх значення та інтерпретації стають вихідною умовою суб'єктивних дій, інтеракцій.

Таким чином, концепція Міда базується на поясненні важливих механізмів взаємодії будь-якого соціального суб'єкта з його суспільним оточенням, у який спосіб він прагне й наскільки йому вдається у формах соціальної взаємодії виразити себе, свою самість, донести її до інших суб'єктів соціальної взаємодії. Наскільки інші здатні, можуть, хочуть і прагнуть сприйняти, оцінити та погодитись із тими «презентаціями себе», які здійснює певний соціальний суб'єкт у відносинах із іншими.

Також Мід розробив *концепцію соціального прогресу* як руху без наперед визначених цілей, певного напрямку, ідеалів та орієнтирів. «Ми не знаємо, куди йдемо, але ми – в дорозі», – пише він. Прогрес – «зростаюче усвідомлення того, що людина відповідальна за організацію та впорядкування власних структур». На думку Міда, суспільство прогресує, «досягаючи дедалі вищого ступеня функціональної поведінкової диференціації між індивідами, які його становлять, і спеціалізації функціональної поведінки».

Наполягаючи на прагматичному характері дій, що є в основі американської цивілізації, Мід акцентує лише на його технологічній операційній стороні, підпорядкованій «робочій» меті. Концепція Міда апелює до управлінського класу та його соціальної функції – контролю та управління. В менеджерській формі правління Мід вбачає широкі можливості для розвитку американського суспільства. Головними його перевагами є імперсональність, раціональність і формалізованість, що нібито забезпечує найкращий інтегруючий ефект у суспільстві.

Для Міда також важливими є відмінності між організаціями, що базуються на особистісних відносинах, і організаціями, що базуються на «раціональній основі». Якщо люди збираються разом, організують ділову корпорацію, шукають компетентного менеджера, обговорюють можливих кандидатів щодо їх інтелекту, підготовки та досвіду і, нарешті, вибирають його для того, щоб здійснити технічний контроль, у той час як члени корпорації директорів визначають політику в цілому – у такій ситуації особистісні відносини є несуттєвими для організації суспільства.

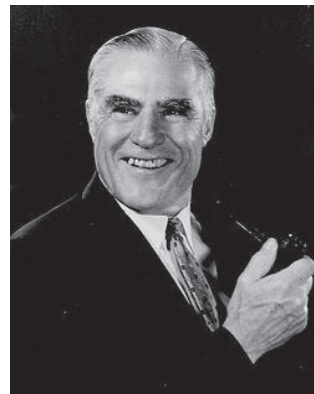
Погляди Міда є виразно показовими для періоду переходу американського суспільства від епохи класичного лібералізму (вираженого в економіці у принципі вільно-

го підприємництва (фр. *laissez faire*) та теорії вільного ринку, в ідеології – у концепції «крайнього» чи «жорсткого» індивідуалізму) до епохи ліберального реформізму, основними принципами якої стали: ідеал соціальних реформ; акцент на інструментальний характер правових, політичних, економічних і релігійних інститутів; орієнтація на ідею прогресу як основу для універсального релятивізму; визначення зростаючої регулюючої та контролюючої ролі держави щодо особистості, обмеження індивідуальної свободи соціальним регулюванням особистості.

Отже, ідеологія неолібералізму, що широко використовує релятивістські, інструменталістські та соціоцентричні установки, знаходила в концепції Міда один із варіантів теоретичного обґрунтування переходу від ідеї автономії особи неконтрольованої одиниці до ідеї органічної інтеграції людини в суспільство, від ідеї «крайнього», «поміркованого» індивіда, до концепції «колективного» суб'єкта, зокрема, політики.

29.4. Концептуалізація символічного інтеракціонізму в роботах Г. Блумера

Герберт Блумер – американський соціолог і соціальний психолог; увів у науковий обіг термін «символічний інтеракціонізм» та ініціював дослідження з методології цієї парадигми. Він системно вивчав колективну поведінку неструктурованих і слабо-структурованих соціальних груп. Основні праці: «Символічна інтеракція: парадигма і метод» (1969), «Індустріалізації як агент соціальної змін» (опубл. посмертно, 1990).

Герберт Блумер
(1900–1986)

Відповідно до концепції соціального інтеракціонізму у викладі Блумера, люди діють щодо об'єктів, орієнтуючись передовсім на значення, які вони надають цим об'єктам, а не на їх субстанційній природі. Ці значення формуються і переформовуються в процесі соціальної взаємодії. Соціальна реальність є далека від того, щоб її можна було назвати стабільною. Вона рухома та конвенційна та є продуктом взаємоузгодження значень між тісно взаємопов'язаними сукупностями діючих осіб – акторів. Ці люди включені у нескінченний потік інтерпретацій, оцінок, визначень і перевизначень ситуацій, так, що лише чіткі індуктивні процедури можуть допомогти пояснити поведінку.

Блумер вважає, що особистість перебуває в процесі перманентного змінювання, суть якого становить неповторна та безперервна взаємодія між імпульсивним і рефлексивним Я, а також тлумачення та оцінювання ситуації та поведінки інших людей. На його думку, наявність імпульсивного Я передбачає активне протистояння навколишньому світу та вимагає впливу на нього, а не просто реагування, змушує особистість не лише усвідомлювати свої вчинки, а й конструювати власну поведінку.

Слідом за Мідом, Блумер виділяє два рівні взаємодії: *символічний* (властивий лише людині) та *несимволічний* (властивий усьому живому).

За Блумером, символічний інтеракціонізм ґрунтується на трьох базових постулатах:

- 1) люди швидше діють на основі значень, яких вони надають предметам та подіям, ніж просто реагують на зовнішні стимули, як соціальні сили, чи внутрішні стимули – потреби організму;

- 2) значення є не стільки фіксованими, наперед сформульованими, скільки у певний спосіб створюються, модифікуються, розвиваються в інтеракційних ситуаціях;
- 3) значення є результатом інтерпретацій, які були здійснені в інтеракційних контекстах.

Засобами знакової діяльності Блумер задає дистанцію, тобто структурує зовнішній світ. Розвиваючи та змінюючи значення, на думку Блумера, ми тим самим змінюємо світ. Позаяк соціальне життя є у підсумку продуктом інтерпретацій, оцінок і визначень, що продукуються індивідами, які координують свою поведінку, її дослідження повинно бути зорієнтоване на осмислення символічних процесів діючих суб'єктів і структур, що підтримують ці дії. Будь-яка дія є «діалогом», який людина веде сама зі собою чи іншими людьми. Саме тому Блумер розглядає проблеми формування колективної («узагальненої») дії та одним із перших вводить у науковий обіг поняття «масове суспільство». Суспільство у нього розглядається процесуально через ситуації, в яких зустрічаються конструктивно діючі у взаємодії індивіди, які постійно рефлексують і «дефінують»; тобто породжуються дефініції як ідентифікації світу, що наперед задають способи звернення предметами (об'єктами).

Особливий науковий інтерес для Блумера становить дослідження колективної поведінки. На його думку, суспільство ґрунтується на постійній активності соціальних суб'єктів та їх спільних дій, що виявляються в різних формах колективної поведінки, таких як натовпи, панічні настрої, манії, стихійні масові рухи, масова поведінка, суспільна думка, пропаганда, мода, захоплення, соціальні рухи, революції, реформи. Колективна поведінка не зводиться до простої суми індивідуальних дій. Вона набуває якісно нового значення завдяки кількісній сукупності окремих дій індивідів. Спонтанна колективна поведінка, як правило, виникає в умовах порушення усталених звичаїв, звичних значущих символів, що регулюють усталені постійно триваючі соціальні активності. Тоді, на думку Блумера, виникає особлива форма соціальної взаємодії – кільцева реакція.

Збудження одного індивіда передається іншому, набуваючи кільцевої форми, при цьому вони мають тенденцію інтенсифікуватися; у такий спосіб виникає соціальний неспокій. Це явище зустрічається у трудових конфліктах, політичних протестах; може бути обмежено невеликою групою людей, але може й охоплювати величезні регіони. Основними рисами соціального неспокою є:

- 1) люди відчують сильний поклик до дії, але не мають чітких цілей, що призводять до неупорядкованої поведінки;
- 2) виникають страхи, підвищена агресивність, що призводить до неупорядкованої поведінки;
- 3) спостерігається роздратування та підвищена схильність до навіювання, їх поведінка позбавляється, зазвичай, послідовності та стійкості; це сприяє відзивам на різні нові символи та значення, стимули й ідеї.

Блумер розглядає такі нові форми групової й інституційної поведінки як діючий натовп, експресивний натовп, маса та громадськість. Так, його розуміння маси як елемента спонтанно посталої колективного угруповання сприяло концептуалізації масової комунікації, дослідженню масової аудиторії.

Переважає більшість випадків колективної поведінки людей пояснюється спільними експектаціями та розумінням.

Г. Блумер, «Колективна поведінка»

Соціальна інфекція належить до порівняно швидкого, несвідомого та нерационального розповсюдження якихось настроїв, поривів чи форм поведінки.

Г. Блумер, «Колективна поведінка»

29.5. Соціальна взаємодія в дослідженнях Г. П. Беккера

Говард Пол Беккер – американський дослідник соціальних процесів. Основні праці: «Грамматика мотивів», (1945), «Риторика мотивів» (1950), «Мова як символічна дія» (1966).

Основний акцент у своїх роботах Беккер робив на системне спостереження за соціальним процесом як щоденним практичним втіленням соціальних структур. Він виділив поняття *соціалізації* – взаємної активної соціальної взаємодії, що поєднує три системи діяльності: особистість, соціальні відносини та культуру. Формами взаємодії, за Беккером, є конфлікт, змагання, співробітництво.

Особливу увагу Беккер надавав символічній стороні соціальної взаємодії. В центр уваги Беккер ставить вивчення нормативних цінностей як власне людського елементу соціальної дії. Соціальна дія здійснюється через соціальні ситуації, розуміння яких, за Беккером, вимагає виділення чотирьох «аналітичних елементів»: соціального об'єкта, соціального методу, соціального інструменту та соціальної реакції.

Слідом за М. Вебером, Беккер виділяє чотири типи ситуацій соціальної дії:

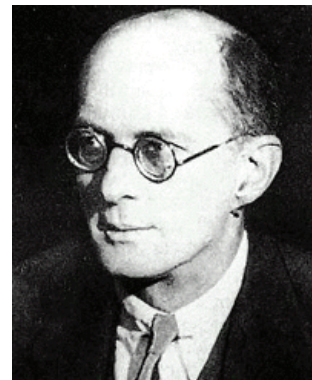
- 1) доцільна раціональність (не обмежує вибір засобів для досягнення мети);
- 2) санкціонована раціональність (характер цілей визначає засіб);
- 3) традиційна нераціональність (коли засоби є цілями);
- 4) афективна нераціональність (коли відмінності між засобами і цілями втрачаються).

Конструйовані типи Беккера відрізняються від ідеальних типів Вебера: їх потрібно знайти в дійсності, а їхні взаємоз'язки не повинні суперечити даним емпіричних досліджень та відповідній йому теорії. Беккер розділяв суспільства на два типи: *священні* та *світські* (сакральні – секулярні). Проте він зазначав, що «священність» включає до себе значно більше, ніж специфічно релігійне, тобто святе. Під «священним суспільством» він розумів такий тип соціальних зв'язків, які сформувалися під значним впливом релігійних норм, правил і приписів, які покладено в основу суспільних традицій і звичаїв. Такі традиції та звичаї сприяють становленню індивідуального світогляду представників соціуму. У свою чергу, світське суспільство – це такий тип суспільства, в якому домінує «природне право», тобто така система соціальних взаємозв'язків, що сформувалася на основі звичаїв і традицій, які лише частково увібрали в себе релігійні норми.

29.6. Символьні форми рольової поведінки як фундамент соціодраматургійного підходу Е. Гофмана

Ервінг Гофман – канадський дослідник, представник «другого покоління» Чиказької соціологічної школи. Основні праці: «Уявлення себе в повсякденному житті» (1959), «Зіткнення» (1961), «Ритуал взаємодії» (1972).

Окреме місце серед рольових теорій зазвичай відводять *соціальній драматургії* Гофмана, яка за своєю суттю є теорією символічних форм рольової поведінки. Гофман, опираючись на традицію сприйняття соціального життя як театру і захоплюючись ідеями нідерландського історика Й. Гейзинга, доводить метаформу «життя – це гра» своїм аналізом цього життєвого принципу. Як і у Гейзинга, в основі його концепції лежить

Говард Пол Беккер
(1899–1960)

ідея гри як незаперечної умови існування людей, необхідного способу соціального життя.

На відміну від авторів рольових теорій, Гофман відверто користується театральною термінологією і, ототожнюючи реальних членів суспільства з акторами, докладно досліджує технологію їхніх повсякденних рольових дій. Абстрагуючись від цілісності особистісних характеристик, він розглядає особистість суто як носія найрізноманітніших ролей, що задають ззовні і не пов'язані ні між собою, ні зі змістом діяльності, яку здійснює особистість, ні з об'єктивними соціально-історичними умовами.

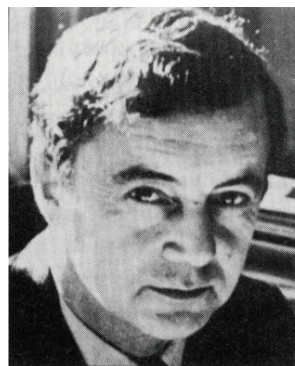
Гофман обстоює тезу, за якою людина в процесі соціальної взаємодії здатна не лише дивитися на себе очима партнерів, а й коригувати власну поведінку відповідно до її очікувань, аби створити про себе найбільш сприятливе враження та домогтися найбільшої вигоди від самої участі у взаємодії. Учений вводить поняття «фасад» (англ. front) виконання ролі, під яким розуміє стандартні виражальні засоби, зумисне чи мимоволі використовувані виконавцем певної ролі.

При цьому «соціальна драматургія» Гофмана вельми суттєвого значення надає, так би мовити, місцю рольової взаємодії, виокремлюючи «авансцену», де безпосередньо здійснюється ця взаємодія, і «лаштунки», де відбувається діяльність, що має стосунок до виконання ролі, але залишається невідомою партнерові. Увесь цей специфічний понятійний апарат слугує Гофманові для майстерного опису тонкощів успішної поведінки індивіда під час виконання найрізноманітніших ролей як міжособистісного, так і широкого соціального діапазону. Однак успішне виконання ролі тлумачиться суто в аспекті отримання її виконавцем особистої вигоди – незалежно від того, якими є результати його діяльності для суспільства чи бодай окремої соціальної групи.

Таким чином, предметом соціальної драматургії є методи, за допомогою яких індивід у звичайній ситуації представляє себе і свою діяльність для інших; техніки, за допомогою яких він керує враженнями інших про себе; засоби, якими він може скористатися під час свого спектаклю перед оточенням.

Коли людина опиняється серед незнайомих, останні звичайно прагнуть віднайти адекватну інформацію про неї або використовують наявну, оскільки ці дані допоможуть їм визначити ситуацію, знати наперед, чого від цієї людини можна очікувати. Інформація про установки індивіда, його соціальний статус, професію, походження, настрої, уявлення про себе правлять оточенню за керівництвом до дії. Джерелом такої інформації є поведінка індивіда, його зовнішній вигляд, соціальне оточення, офіційні документи і те, що він розповідає про себе. За допомогою цих сигнальних засобів (знаконосіїв), що повідомляють інформацію про індивіда, спостерігачі уявляють, яким є індивід і як треба поводитися, щоб викликати у нього бажану реакцію.

Водночас індивід також збирає інформацію про своїх партнерів і прагне керувати їхніми враженнями про себе. Отже, відбувається взаємообмін інформацією шляхом маніпулювання низкою сигнальних засобів (одяг, манери, словесні заяви), які всі учасники взаємодії, звичайно, уміють імітувати, а також взаємоспрямоване «вироблення вражень». Так, соціальне життя у драматургічному аналізі Гофмана постає нескінченною «інформаційною грою». Усі соціальні актори намагаються стати її досвідченими гравцями (акторами), щоб уміти майстерно подавати себе, досягти мети й одночасно правильно відгадувати справжню сутність і наміри соціального партнера.

Ервінг Гофман
(1922–1982)

29.7. Теорія символічної дії К. Д. Бурка

Кеннет Дува Бурк – американський письменник, журналіст, теоретик комунікації. Основні праці: «Контраргумент» (1931), «Фрейд та аналіз поезії» (1939), «Філософія літературної форми: дослідження символічної дії» (1941), «Символіка мотивів» (1963) та ін.

Пояснення авторської концепції символічної дії Бурк починає із відмінностей між «дією» та «чистим рухом». «Дія» в його трактуванні є певного роду поведінкою на протигагу екстрасимволічним та несимволічним діям природи. Тому дія в розумінні Бурка завжди є символічною дією.

На переконання Бурка, людське існування визначає дуалістична пара термінів «несимволічний рух» та «символічна дія». До перших він відносить біологічні, трактовані в дусі З. Фрейда, деякі психологічні прояви людини. До другого поняття Бурк включає кассієрівські «символічні форми».

Символ, за визначенням Бурка, це «словесна паралель взірців досвіду». У його розумінні символ володіє значними комунікативними можливостями, що часто виявляються на підсвідомому чи навіть несвідомому рівні. Не викликає сумніву те, що в цьому випадку Бурк орієнтується на З. Фрейда, пов'язуючи так свою символічну методологію з психоаналітичною. Поєднуючи художній символ із емоційними проявами письменника та читача, Бурк вважає за можливе поділяти символи на: «гумористичні», «сатиричні», «трагічні» та «комічні».

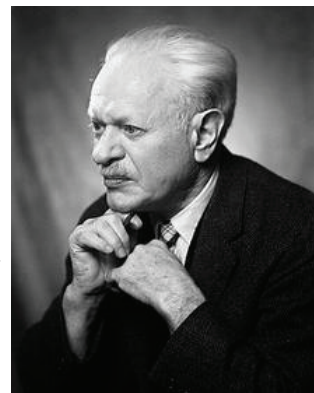
Символічні дії Бурк розглядає як дії «драматизовні» та описує їх у термінах «драматичної пентагми»: акт, сцена, діяч, засіб дії, мета. Теоретичні межі, запропоновані Бурком, роблять можливим розгляд широкого кола дій у супроводі широкого спектру мотивацій. Різні елементи чи комбінації елементів у його «пентагмі» є силами, що формують дії та мотиви, пов'язані з ними.

29.8. Візії групової дії та соціального контролю Т. Шібутані

Томатсу Шібутані – американський соціолог і соціальний психолог. Основна праця – «Соціальна психологія» (1969).

Розкриття соціальної взаємодії Шібутані починається через поняття «група». Соціальна група за Шібутані може розглядатися як така, що складається із людей, які діють спільно як єдине ціле. У роботі з динамічною концепцією групи індивіди розглядаються не стільки як члени тієї чи іншої групи, скільки як активні учасники будь-якої дії.

Групову дію Шібутані розглядає як те, що створюється зусиллями людей, кожна з яких керується власними, незалежними від інших мотивами та які разом просуваються до певної спільної мети. Для спільних дій характерними є дві істотні особливості: поділ праці та гнучка координація. Поділ праці – це розподіл різних завдань. У всіх групових діях різні учасники виконують різні фун-

Кеннет Дува Бурк
(1897–1993)

Томатсу Шібутані
(1920–2004)

кції, але їх дії інтегруються у колективному шаблоні. Люди, які включені в спільні дії – це не просто маріонетки, які механічно виконують свої функції; спільний напрямок координованої дії складається із послідовної низки взаємних поступок учасників.

Коли учасники об'єднаної дії виявляються включеними в стійку асоціацію, формуються організовані групи. Одного разу сформувавшись, такі групи мають тенденцію до самовідтворення.

Оскільки люди, які перебувають у стійких асоціаціях, багато що роблять разом, різні норми зазвичай виступають у взаємозв'язку, утворюючи систему. Коли група дотримується постійного контакту з іншими групами, розвивається система заходів, що забезпечує покращення чи збереження позицій у відносинах із сторонніми. Система таких конвенційних уявлень у цілому може розглядатися як соціальна структура групи.

Оскільки всі конвенційні норми порушуються, передбачається примус, особливо коли мова йде про ті норми, які вважаються важливими для виживання групи. Норми примусу до дотримання інших норм – це соціальні санкції, які можуть бути позитивними чи негативними.

Вивчення соціального контролю, переконує Шібутані, значиме, бо людська поведінка організовується у відповідь на експектації, які приписуються іншим людям. Контроль не обов'язково включає насилля, оскільки люди приймають участь у групах, на їх дії накладаються різноманітні обмеження.

Із позицій інтеракціонізму, усе, що люди роблять і говорять, досліджується не як щось ізольоване, а як частина великої системи дій. Результат комунікації – це не просто встановлення установок чи поведінка слухача під впливом зовнішніх стимулів, але й досягнення певного ступеня згоди. Згода є встановленням спільної картини світу в тих, хто об'єднаний в спільні дії; це безперервний процес, який складається із послідовних взаємодій. Згода встановлюється шляхом взаємного прийняття ролей. Оскільки ефективність комунікації залежить від здатності учасників приймати роль одне одного, то доцільно говорити про ту чи іншу ступінь згоди.

Таким чином, комунікація – це передовсім спосіб діяльності, який полегшує взаємне пристосування поведінки людей. Комунікація – це такий обмін, який забезпечує кооперативну взаємодопомогу, роблячи можливою координацію дій більшої складності.

Як підсумок, згода досягається переважно засобами символічної комунікації – взаємодії, яка здійснюється за допомогою ретельно розробленої системи конвенційних символів, що несуть відомий всім зміст.

ooo ooo ooo ooo ooo

Символічний інтеракціонізм як загальнотеоретичний метод розкриває зміст та інтенсивність можливостей взаємодії, позаяк це умова становлення та трансформації соціальних інститутів. Ця інтеракція (взаємодія) залежить від розуміння смислових значень зовнішніх стимулів (слів, предметів, логічних конструкцій). Нерідко в політичному житті конфлікти виникають на ґрунті не тільки зіткнення інтересів, але й несприйняття сучасних політичних викликів. Із позицій цього методу можна простежити, як міжособові контакти впливають на формування політичних інститутів. Неусвідомлення сутності та вагомості суспільної взаємодії призводить до негативних соціальних наслідків. Сьогодні в Україні політичні діячі ще не звикли мислити ринковими категоріями взаємодії, що є однією з причин сповільненого процесу утворення, зокрема, сучасних партій. Отже, розуміння взаємодії залежить від ментальності її суб'єктів, а остання – від теоретичних знань і досвіду, набутого в якісно новій ситуації.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть на головну особливість символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери суспільства XX – початку XXI ст.
2. Хто першим увів у науковий обіг поняття «символічного інтеракціонізму»?
3. Які компоненти у структурі особистості виділяють представники символічного інтеракціонізму?
4. Які наукові школи виділяють у символічному інтеракціонізмі? Назвіть їхніх найвідоміших представників.
5. Охарактеризуйте концепцію «дзеркального Я» Ч. Х. Кулі.
6. Як Ч. Х. Кулі визначає комунікацію?
7. Вкажіть на основні положення концепції Д. Г. Міда.
8. Що Дж. Г. Мід називав «розмовою жестів»?
9. Охарактеризуйте феномен соціального прогресу в інтерпретації Дж. Г. Міда.
10. Які соціальні функції виконує, на думку Дж. Г. Міда, управлінський клас?
11. Охарактеризуйте феномен «соціального неспокою» в концепції Г. Блумера.
12. Які рівні соціальної взаємодії виділяє Г. Блумер?
13. Хто увів у науковий обіг поняття «соціації»? Що вона включає?
14. Які типи ситуацій соціальної дії виділяє Г. П. Беккер?
15. Що є предметом соціальної драматургії за Е. Гоффаном?
16. Чим постає соціальне життя у соціодраматургійному аналізі Е. Гоффана?
17. У яких термінах описує символічні дії К. Д. Бурк?
18. Чим характеризується групова дія за Т. Шибутані?

Література

Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : МГУ, 1994. – 496 с.

Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер ; [пер. с англ. А. Босков]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 882 с.

Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 173-179.

Горностай П. Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі рольової теорії / П. Горностай // Наук. студії з соц. та політ. психології. – 2002. – № 9. – Вип. 6. – С. 44-57.

Гулай В. Блумер Герберт / В. Гулай // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 83-84.

Гулай В. Інтеракціонізм / В. Гулай / Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 799 с. – С. 263-264.

Гулай В. Кулі Чарльз Хортон / В. Гулай // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 355-356.

Ільтьо Г. Ф. Детермінантні основи формування символічно-знакових структур політики / Г. Ф. Ільтьо // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – Сер. : «Політологія. Соціологія. Право». – 2013. – № 1. – С. 40-47.

Ільтьо Г. Ф. Механізми кодифікації процесу символізації політичної дійсності / Г. Ф. Ільтьо // Вест. СевГТУ. – 2007. – Вып. 84. – С.73-77.

Ільтьо Г. Ф. Символізація політичної дійсності як чинник утворення реальності символічного «Я-політичного» / Г. Ф. Ільтьо // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вып. 50. – С. 261-268.

Джонсон Алан Г. Тлумачний словник з соціології ; [пер. з англ.; за наук. ред. В. Ісаїва, А. Хорунжого]. – Видавн. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. – 480 с.

Зарубежная социология XX века : Хрестоматия. Тексты / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2001. – 336 с.

Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології: [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.]; за наук. ред. М. М. Слюсаревського; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.

Коваль С. В. Типізація взаємодії, як основа громадянського суспільства / С. В. Коваль // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вып. 47. – С. 130-135.

Кравченко А. И. Социология. Хрестоматия для вузов. – М. : Академ. проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 736 с.

Контексты современности : хрестоматия; 2-е изд., перераб. и доп. / сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 188 с.

Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід; [пер. з англ.: Т. Корпало]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 416 с.

Огаренко Т. О. Феноменологічна концепція символу та символічної взаємодії / Т. О. Огаренко // Соціальні технології. – 2006. – Вып. 32. – С. 338–342.

Романець В. А. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В. А. Романець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.

Самчук В. А. Інтерактивна теорія самості у філософії Джорджа Міда / В. А. Самчук // Наукові записки. – 2013. – Том 141. Філософія та релігієзнавство. – С. 65-70.

Скідін Л. О. Інтеракціоналістська концепція соціальної дії: суб'єкти у пошуках «самості» / Л. О. Скідін // Нова парадигма. – 2009. – Вып. 89. – С.181-196.

Скідін Л. О. Символічно-інтеракціоністська рефлексія соціальної системи як різновиду ігрової взаємодії : автореф. дис. канд. соціол. н. / Л. О. Скідін; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010.– 16 с.

Соціологія: навч. посіб / за ред. С. О. Макеєва. – 3-тє вид., стер. – К. : Т-ов «Знання», КОО, 2005. – 455 с.

Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник / Укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі. – 2-е вид., стереотип. – Л. : «Новий Світ-2000», 2004. – 480 с.

Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – 424 с.

Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 544 с.

Яблонська Т. М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу / Т. М. Яблонська // Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2010. – Вып. 38. – С. 378- 387.

Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – О. : Астропринт, 2009. – 288 с.

Тема 30.

Соціальний конструктивізм як методологія політичної науки

- 30.1. Філософські витоки конструктивістської парадигми
- 30.2. Сучасний етап розвитку конструктивізму (Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавік, Ж. Піаже, Дж. Келлі та ін.). Основні ідеї та течії
- 30.3. Еволюція методологічних принципів соціального конструктивізму
  - 30.3.1. Теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана
  - 30.3.2. Структуралістський конструктивізм П. Бурд'є
  - 30.3.3. Системний (операціональний) конструктивізм Н. Лумана
- 30.4. Соціальний конструкціонізм та його версії (К. Джерджен, Р. Харре, Б. Девіс, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Кронен та ін.)
- 30.5. Наукові рефлексії соціального конструктивізму в політичній науці

30.1. Філософські витоки конструктивістської парадигми

Проблема формування політичної (і ширше – соціальної) реальності завжди була предметом вивчення суспільних наук. У сучасних наукових дослідженнях дедалі більшого поширення набувають ідеї формування, творення соціальної реальності. Одним із прикладів їх концептуалізації є конструктивістська парадигма (або конструктивістський підхід) (англ. *constructivism*, від лат. *constructio* – побудова), що виступає постнекласичною теорією пізнання, методологією соціальних наук, які пропонують відмінні від позитивістських підходів відповіді на розуміння організації та здійснення процесу пізнання людиною суспільства.

Термін «конструктивізм» широко використовується в сучасній науці, культурі, мистецтві. Відомо, що конструктивізм як особлива течія абстрактного авангардистського живопису виникає на початку ХХ ст.; її родоначальником став російський (радянський) художник першої половини ХХ ст. *В. Татлін*. Поняттям «конструктивізм» також позначають архітектурний стиль, що зародився у 20–30-х рр. ХХ ст. у СРСР і відображав «лаконічність пролетарської естетики».

Конструктивізм як теорія пізнання (епістемологічний конструктивізм), що визначає методологію та основні принципи соціального конструктивізму, формується та активно розвивається у 70–80-х рр. ХХ ст. Він розглядається вченими як альтернатива епістемологічному (науковому) реалізму, в основі якого – уявлення про реальність (соціально-політичну також) як незалежну від людського досвіду й сприйняття, або ж як «об'єктивну реальність»; у цій реальності факти мають місце незалежно від їх опису та висловлювань про них. Відповідно, суб'єкт пізнає незалежну від нього реальність і соціальну дійсність. Згідно ж епістемологічних засад конструктивізму знання не знаходяться безпосередньо в об'єкті пізнання (тобто в об'єктивній реальності), а будуються (конструюються) суб'єктом у вигляді різних ідей, теорій, поглядів і под.; причому вони можуть бути і альтернативними, і взаємно доповнювати один одного. В цьому сенсі конструктивізм знаходиться на позиціях плюралізму (множинності) знання (істини) і співвідноситься з постмодерністським світоглядом.

Соціально-гуманітарний поворот у науці, характерний для її постнекласичного етапу, звузив використання поняття «об'єктивна реальність» на користь поняття «соціальна реальність», яке відображає мережі взаємозв'язків і взаємодій, що з необхідністю включають людину як суб'єкта.

Будь-яке знання прив'язане до дії; знати об'єкт або подію означає використовувати його в тій або іншій діяльній схемі...

Е. фон Глазерсфельд

А. Шюц визначав соціальну реальність, як «сукупність об'єктів і подій у соціокультурному світі, досвід буденної свідомості людей, які живуть повсякденним життям серед собі подібних і пов'язані з ними різноманітними відносинами інтеракції. Це світ культурних об'єктів і соціальних інститутів, в котрому всі ми народилися, усередині котрого ми повинні знайти точку опори і з котрим ми повинні налагодити взаємовідносини». Конструктивісти не заперечують існування об'єктивного світу, але стверджують, що знання про нього фактично не можливе, бо людина має справу лише з конструкцією, яку вона створила. Особливістю політичної реальності як частини цілісного соціального світу є наявність нормативного порядку, який визначає не лише правила взаємодій, способи здійснення влади, а й усталені в суспільстві уявлення про них. Політична реальність виникає лише там, де є люди, що мають подібні уявлення й розуміють смисли та значення дій один одного.

Основою формування епістемології конструктивістської парадигми у суспільних науках стали праці Е. фон Глазерсфельда, П. Ватцлавіка, Г. Рота, Б. ван Фраасена та інших дослідників у сфері спеціальних наук – психології, нейробіології, кібернетики. Окремі аспекти конструктивізму досліджували математики й фізики: Н. Бор, П. Бріджмен, В. Гейзенберг, В. Лефевр, А. Пуанкаре та ін. У філософських рефлексіях конструктивізму вони опиралися на ідеї, висловлені вченими в минулому щодо співвідношення знання та реальності.

Американський філософ і психолог, один із перших теоретиків конструктивізму, Е. фон Глазерсфельд прослідкував епістемологічну традицію, близьку конструктивізму, ще у вченнях античних філософів. Наприклад, скептики першими висловили сумнів у можливості пізнання світу «таким, який він є насправді». Примітними є слова грецького філософа Ксенофана: «Недосяжна людині і ніколи не була досяжна істина про Бога і світ; навіть тоді, коли людина натрапляє на абсолютну істину, сама зрозуміти вона про це не може. Лише видимість призначена нам».

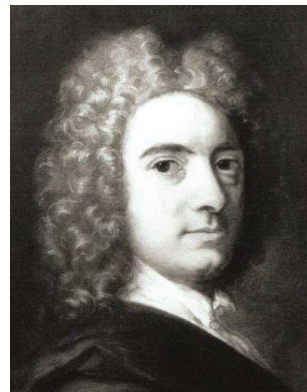

*Джамбатіста Віко
(1668–1744)*

«Першим істинним конструктивістом» Глазерсфельд назвав італійського філософа та історика *Джамбатіста Віко*. У праці «*De Antiquissima Italorum Sapientia*» (1710) Віко стверджував, що пізнання реального світу доступне лише Богу: він його сотворив, знає будівельний матеріал і план побудови. Так само і людина може пізнати лише те, до чого сама приклала руку: лише будівельнику відомі речі, які він конструює, з чого вони складаються і як поєднані. Іншими словами, людській свідомості доступне лише те, що створене людиною. «*Verum ipsum factum*» (істина є створене), – проголосив Віко, підкреслюючи, що ми можемо пізнати кінцеву істину лише щодо того, що самі сотворили. Раціональне знання не торкається реального (об'єктивного) світу, воно обмежується досвідом, який створюється людиною. Зазначимо, що актуальною залишається конструктивістська по-

зиція Віко стосовно дослідження історичного минулого. Він вважав, що люди не можуть реконструювати минуле таким, яким воно було, оскільки не в змозі уникнути його інтерпретації в контексті ідей, які володіють ними сьогодні.

Майже одночасно з Віко подібні ідеї висловив ірландський філософ *Джордж Берклі*, сформулювавши принцип «*esse est percipi*» (бути – означає бути сприйнятим), який передбачає, що все знання залежне від чуття та відчуття. Відповідно – факт сприйняття чогось може засвідчити реальність існування. Берклі не заперечував, що людські відчуття та сприйняття нестійкі, рухливі, але світ і реальність стабілізує божественний розум, який утримує світ у стані актуального буття, а людина внаслідок її природи й обмеженості, може сприймати світ лише через власні відчуття. Берклі визнавав існування світу у трьох випадках: коли цей світ сприймає «я»; коли його сприймає «хтось»; коли він існує у розумі Бога як сукупність «ідей», що становлять єдино можливу основу людських відчуттів. Отже, за Берклі, людині (суб'єкту) доступні лише ідеї, що є змістом її свідомості.

Джордж Берклі
(1685–1753)

До філософських джерел конструктивізму як теорії пізнання вчені одноставно відносять і роботи відомого представника німецької класичної філософії XVIII ст. *Імануїла Канта*. «Першим епістемологічним конструктивістом» його визнали дослідники конструктивізму Т. Рокмор і В. Лекторський. Глазерсфельд також погоджувався, що знання у філософській системі Канта є результатом конструювання, а саме пізнання – конструктивною діяльністю суб'єкта. Рокмор вказує на можливість застосування терміну «конструктивізм» для позначення кантівського «коперніканського перевороту» в теорії пізнання: подібно до того як Копернік «зрушив Землю» (яка до того вважалась нерухомим центром Всесвіту), Кант «зрушив» людину як суб'єкта пізнання. До Канта вважали, що пізнання є результатом дії на людину зовнішніх чинників; вона сприймалась пасивним учасником процесу пізнання. Кант «перевернув» це співвідношення, проголосивши: пізнання і знання постають результатом людської (насамперед – розумової) активності. Людина пізнає тією мірою, якою сама вибудовує розумові гіпотези і конструкції: «Природознавці зрозуміли, що розум бачить лише те, що сам створює за власним планом, що він із принципами своїх суджень повинен йти попереду... і змушувати природу відповідати на його запитання». Отже, у Канта людина постає діяльним суб'єктом, при тому, чим вона активніша, тим ширші її знання. Її пізнання залежить не від об'єктивної реальності, не від «речей в собі», а від предметів, які створені (сконструйовані) нею. Кантівська позиція сприяла розвитку конструктивістських ідей у працях Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Маркса. Так, Фіхте розвинув ідею активності суб'єкта (людини) в процесі пізнання: «Будь-яка реальність діяльна, і все діяльне є реальністю». А конструктивізм Маркса часто ілюструють відомою фразою: «Філософи лише по-різному *пояснювали* світ, а справа полягає в тому, щоб *змінити* його».

Отже, у філософії Нового часу була сформульована центральна ідея сучасної конструктивістської епістемології – знання не є відображенням і репрезентацією об'єкта, а активною побудовою його образів у свідомості суб'єкта. Ще одна риса сучасного соціального конструктивізму, пов'язана з посередництвом мови у процесі пізнання, була об-

грунтована німецьким філософом та лінгвістом В. фон Гумбольдтом. Він наголошував: «Різні мови не є різним позначенням одного і того ж предмету, а різним його баченням». Наприкінці XIX ст. німецький філософ та історик В. Дільтей увів у науковий обіг поняття «соціальної реальності», яке стало одним із основних у дискурсі сучасних соціальних конструктивістів.

Присутність конструктивістських ідей в європейській філософії та політичній думці з часів античності дала підстави російському досліднику А. Кезіну розрізнити «старий» (у фокусі уваги якого – проблема обґрунтування знання) і «новий» (пошук відповіді на питання – як виникає знання) конструктивізми. Їх об'єднує ідея конструювання як відображення творчого, активного начала людської свідомості і пізнання.

На формування конструктивістської парадигми у XX ст. також вплинули феноменологічна соціологія А. Шюца, символічний інтеракціонізм Дж. Міда (соціальний світ є атрибутом потоків символічних інтеракцій) і культурно-історична психологія Л. Виготського. Одним із витоків конструктивізму вчені також визначають етнометодологію (Г. Гарфінкель), яка досліджує когнітивні і комунікативні форми суспільного життя і засновується на ототожненні соціальних взаємодій та мовної комунікації і відповідно – ототожненні дослідження з інтерпретацією дій та мови. Значною в утвердженні конструктивістської інтерпретації наукового знання є роль роботи Т. Куна «Структура наукових революцій» (1962), в якій аналіз зосереджено більше на культурно-історичних аспектах науки, і менше на її технологічних чинниках. Ідеї Куна поставили під сумнів уявлення, що пошук об'єктивної істини є основним завданням науки.

30.2. Сучасний етап розвитку конструктивізму (Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавік, Ж. Піаже, Дж. Келлі та ін.). Основні ідеї та течії

Попри довгу інтелектуальну традицію в європейській філософській думці, пов'язану з принципами скептицизму й суб'єктивного ідеалізму, конструктивізм у всіх проявах та наукових версіях є все ж явищем XX ст.; він відображає культурну ситуацію (пост)сучасності, що характеризується розпадом ідеологічних і соціальних основ світогляду та життя людини, і зумовлений відповідними проблемами науки. Методологія та система аргументації сучасного конструктивізму побудовані на соціологічних, антропологічних, лінгвістичних, психологічних, нейробіологічних та інших дослідженнях в науці і не мали аналогів у минулому. Сучасний конструктивістський рух зазнав серйозних «предметних зрушень». Як уже зазначалось, на перший план виходить не проблема обґрунтування знання, а сам процес конструювання реальності, частиною якої є суб'єкт, що спостерігає, пізнає і творить. Зміна «дослідницької орієнтації» залучила до лав конструктивістів учених, що працюють у різних галузях науки і техніки: біологів, нейрокібернетиків, психологів, соціологів та ін.

Серед теорій і течій, які сформували філософський і теоретичний простір парадигми сучасного конструктивізму, умовно можна вирізнити кілька *напрямів*. Відмінності у цих напрямках італійські вчені Г. Чіарі та М. Нуццо вбачають у ставленні до зовнішньої, незалежної від суб'єкта, реальності. *Епістемологічний конструктивізм* допускає існування незалежної реальності, яка може бути пізнана посередництвом роздумів про неї, а знання розглядає як компіляцію з конструкцій, що створюються людьми й опосеред-

ковують їхнє розуміння світу. Оскільки не можна стверджувати, що створені пізнавальні конструкції повністю відповідають реальності (об'єктивній), вони розглядаються з позиції життєздатності та корисності. *Герменевтичний конструктивізм* навпаки заперечує існування незалежної від спостерігача (суб'єкта) реальності, а осмислене знання виникає через взаємодії суб'єкта й об'єкта та є результатом лінгвістичної активності суб'єкта. Допускається множинність систем знань, оскільки може існувати багато груп, що за допомогою різних дискурсів відстоюють свою позицію. Відповідно центральними в герменевтичному конструктивізмі є категорії мови, дискурсу та комунікації, які використовуються для підтримки цих систем. Знання (та істина) з погляду герменевтичної традиції розглядається як історично обумовлена та контекстуально верифікована мовними засобами інтерпретація, що утверджується в соціальному середовищі.

Американський філософ Дж. Раскін вирізняє три найвпливовіші версії конструктивізму: 1) *особистісний* конструктивізм (англ. personal constructivism) або інша назва – теорія особистісних конструктів (Дж. Келлі); 2) *радикальний* конструктивізм; 3) *соціальний* конструктивізм. Вони характеризуються спільністю методологічних засад і взаємовпливом у процесі становлення та розвитку. Головною течією, в рамках якої аналізується функціонування знання в соціальному (і політичному) контексті, є соціальний конструктивізм.

Поняття «*конструктивізм*» в сенсі теорії пізнання вперше було використане в працях Ж. Піаже та Дж. Келлі в 50-х рр. XX ст. Повноправного статусу наукового поняття набуло після виходу друком збірника «Винайдена реальність» (1981) за редакцією австро-американського психолога та філософа П. Ватцлавіка. У передмові до збірника учений системно виклав програму радикального конструктивізму, акцентуючи не лише на конструюванні знань, а й на конструюванні реальності.

Поняття «*радикальний конструктивізм*» уперше використав *Ернст фон Глазерсфельд*, аналізуючи концепцію пізнання Піаже (1974). Учений разом із Ватцлавіком вважаються засновниками радикальної версії конструктивізму. Її радикальність, за Глазерсфельдом, проявляється у відмежуванні з усіма поглядами на теорію пізнання, які допускають певною мірою відповідність знання об'єктивній реальності: «Уже з причини того, що радикальний конструктивізм передбачає *радикальний* перегляд понять знання, спілкування і розуміння, він не може бути вписаним в жодну з традиційних епістемологічних теорій».

Глазерсфельд визначає радикальний конструктивізм:

- як «некласичний підхід до проблем знання і пізнання»;
- як обґрунтування того, що «знання, незалежно від того, як їх визначати, існують в індивідуальних головах»;
- «суб'єкт мислення не має іншої альтернативи, крім як конструювати своє знання на основі власного досвіду».

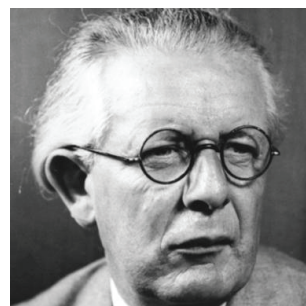
Отже, основний принцип радикального конструктивізму Глазерсфельда – уявлення про знання як суб'єктивний конструкт і заперечення принципу відображення об'єктивного світу в процесі пізнання. Реальність поза свідомістю суб'єкта є фікцією чи вірою в об'єктивний світ.

Глазерсфельд у розробці засад радикального конструктивізму опирався на ідеї швейцарського психолога *Жана Піаже*, які, за визнанням вченого, надихали його. Глазерс-

*Ернст фон
Глазерсфельд
(1917–2010)*

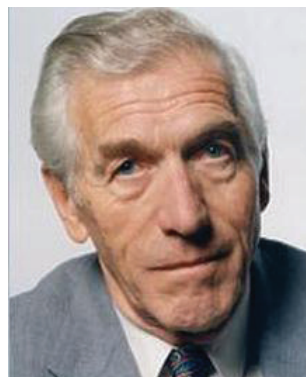
фельд розвиває висновки Піаже, зроблені у праці «Конструювання реальності у дитячій свідомості» (1954), що знання (когнітивні структури) виникають як результат активної діяльності суб'єкта – чи то фізичної, чи то ментальної. В генетичній епістемології Піаже інтелект розглядається як інструмент адаптації до світу, що проживається, а його розвиток – як конструювання все ефективніших пізнавальних (когнітивних) схем. Саме теза Піаже – «розум організовує світ у процесі організації самого себе» – став програмним для радикального конструктивізму. Піаже з погляду біології розглядав когнітивні здібності не репрезентацією реальності, а інструментом пристосування до реальності, що проживається людиною. Пристосовуватися – означає знаходити можливості та засоби, щоб подолати опір середовища. Піаже називав це конструюванням, яке сприяє виживанню певних способів дій і поведінки суб'єкта.

Жан Піаже
(1896–1980)

Отже, центральна ідея радикального конструктивізму в тому, що знання є не картиною об'єктивної дійсності, а швидше певним способом організації й узгодження власного досвіду у процесі життєдіяльності. Саме тому замість понять «відповідності дійсності» в епістемології і «адаптації організмів до дійсності» в біології Глазерсфельд пропонує поняття «придатності» (знань, теорій) і «життєздатності» (організмів, когнітивних структур).

Інший представник радикального конструктивізму – Пауль Ватцлавік, що працював під керівництвом відомого антрополога-конструктивіста Г. Бейтсона, визначає конструктивізм як «науку про реальність»; реальність розглядається ним конструцією того, хто її спостерігає. Описуючи поняття «реальність», Ватцлавік вказує, що вона: 1) продукт людського спілкування; 2) множинна, плюралістична; 3) не є репрезентацією вічних, незмінних істин чи об'єктивної реальності. Особливо вчений підкреслює плюралізм реальностей. Він писав: «Віра в існування єдиної реальності є небезпечною оманю. Єдине, що існує – безліч різних версій реальності, деякі з них суперечать одна одній; всі вони є результатом комунікації, але не відображенням якоїсь вічної об'єктивної істини».

Пауль Ватцлавік
(1921–2007)

Особливістю конструктивістського бачення реальності Ватцлавіком є поділ картини світу на реальність першого та другого порядку, які конструюються суб'єктом. «Перша» реальність пов'язана з фізичними, об'єктивними властивостями предметів і правильним сенсорним сприйняттям, здоровим глуздом, науковою верифікацією. «Друга реальність» – це смисловий і ціннісний атрибут цих предметів, що є результатом комунікаційних процесів, де в принципі не може бути ніяких об'єктивних, науково верифікованих істин. Іншими словами – перша реальність є світом «голих фізичних фактів», друга – світом смислів і цінностей; «світи» відрізняються різною мірою їх усвідомленості.

Реальність «другого» порядку Ватцлавік називає «комунікаційною дійсністю» (акцент на комунікації дав підстави деяким ученим називати його теорію «комунікаційним конструктивізмом»), яка неможлива поза спілкуванням двох або більше суб'єктів. Суть

людських відносин (комунікації) – чисте конструювання на основі уявлень, які, або певною мірою співпадають, або ж не співпадають зовсім. Ототожнення дійсності й «уявлення про дійсність», а також ототожнення реальності «першого» та «другого порядку» є основними причинами конфліктів, які Ватцлавік ілюструє на прикладі арабо-ізраїльського конфлікту. Уявлення про реальність, спочатку сконструйовані в процесі спілкування (комунікації), потім «опиняються зовні», за межами свідомості, що їх породила. Цей процес учений називає «придумуванням порядку» та формуванням реальності «по ту сторону», котрі стають інструментом селекції та впорядкування дійсності, що сприймається суб'єктом.

Ще один представник психологічної науки – *Джордж Александер Келлі* – сформулював теорію особистісних конструктів (особистісний конструктивізм) і визначив свою конструктивістську позицію як альтернативну, підкреслюючи множинність можливих моделей світу та себе самого (Я). Основне поняття цього напрямку – конструкт інтерпретується засобом витлумачення світу, завдяки якому людина пояснює, описує, оцінює його, а також може передбачати події в майбутньому. Іншими словами, конструкти – класифікаційно-оціночні шаблони, моделі, які людина витворює для передбачення подій і через які вона сприймає світ. Без них світ постає для людини «недиференційованою однорідністю» і вона не в змозі досягнути його сенс. Створення конструктів відбувається і на індивідуальному рівні (як полярні значення, наприклад, добрий – поганий), і на суспільному,

де вони вкорінені в тій чи іншій культурі. Конструкти, в яких знання найбільше відповідають реальності, найближчі до істинного пояснення світу. З цього приводу Келлі зазначав: «Існують різні способи тлумачення світу. Одні з них беззаперечно кращі, ніж інші. З нашої, людської точки зору, вони кращі тому, що сприяють зрозумілішим і точнішим передбаченням щодо більшої кількості подій. Оскільки абсолютне тлумачення світу нездійсненне, ми вимушені задовольнятися низкою послідовних наближень до нього». Конструкти як категорії людської свідомості опосередковують сприйняття соціальної реальності. Їхня трансформація змінює і людську поведінку, а відтак – і соціальну реальність. У контексті конструктивізму знання (про політику також), складається зі соціальних і лінгвістичних конструктів, які визначаються соціально-політичними процесами, ідеологічними переконаннями суб'єктів і структурою владних відносин.

Зауважимо, філософські та епістемологічні принципи радикального конструктивізму є лише частиною конструктивістського дискурсу. Інша його частина – концепції й теорії природничих наук (біологія, нейробіологія, психологія) і міждисциплінарних досліджень (синергетика), які акцентують увагу в дослідницьких програмах на проблемі як (а не чому) знання конструюються живими організмами. Наприклад, чилійські нейробіологи *У. Матурана* і *Ф. Варела*, обґрунтовуючи теорію аутопоезису (грец. *αὐτός* – сам і *ποίησις* – створення) як «способу організації живих систем», розглядали пізнання не як репрезентацію світу, а як безперервний процес творення світу безліччю автономних організмів, кожен із яких є закритою саморганізуючою (аутопоезною) системою. Це дає підстави стверджувати про дві теоретичні основи соціального конструктивізму – *філософську* та *природничо-наукову*.

...порядок і хаос не є об'єктивні істини, а як і багато іншого в нашому житті, встановлюється самим спостерігачем...

П. Ватцлавік

*Джордж Александер
Келлі
(1905–1967)*

30.3. Еволюція методологічних принципів соціального конструктивізму

30.3.1. Теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана

Дослідницька програма *соціального конструктивізму* була сформульована в кінці 60-х рр. XX сторіччя австро-американським соціологом *Пітером Бергером* і німецьким соціологом, учнем та послідовником А. Шюца, *Томасом Лукманом*.

Бергер став відомим після публікації книги «Запрошення до соціології: гуманістична перспектива» (1963). Він також автор багатьох праць із соціології релігії – «Священна Завіса: елементи соціологічної теорії релігії» (1967), «Чутки про ангелів: сучасне суспільство та відкриття заново надприродного» (1969), «Релігійна Америка, секулярна Європа» (у співавторстві з Г. Дайві та Е. Фокас, 2008), «Діалог між релігійними традиціями в добу релятивізму» (2011), «Численні вівтарі сучасності. До питання про парадигму релігії в добу плюралізму» (2014). Проблемам модернізації та соціальних змін в епоху плюралізму та глобалізації присвячені монографії Бергера «Бездомний розум: модернізація і свідомість» (1973), «Піраміди жертв» (1974), «Обличчям до сучасності» (1979), «Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи (1986), «Чотири обличчя глобальної культури» (1997), «Багатолика глобалізація. Культурна різноманітність у сучасному світі» (у співавторстві з С. Гантінтоном, 2002). Співавтору Бергера – Лукману також належать праці зі соціології релігії – «Проблема релігії в сучасному світі» (1963), «Невидима релігія» (1967), походження та соціології мови – «Соціологія мови» (1973), феноменології – «Структури життєсвіту» (у співавторстві з А. Шюцем, закінчив книгу після його смерті (1973)), «Життєсвіт і соціальна реальність» (1983), «Теорія соціальної дії» (1992) та ін.

У спільній праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат з соціології знання» (1966) Бергер і Лукман започаткували формування соціального конструктивізму як самостійного наукового напрямку пізнання в суспільних науках. Окрім феноменологічної соціології знання А. Шюца інтелектуальними джерелами своєї теорії вони назвали філософську антропологію М. Шелера, Х. Плеснера, А. Гелена, ранні роботи К. Маркса, соціологію знання К. Мангейма, соціологічні концепції Е. Дюркгейма і М. Вебера.

Бергер і Лукман у теорії соціального конструювання реальності акцентували на значимості дотеоретичного (повсякденного) знання у формуванні соціальної дійсності. Відповідно, основними проблемами дослідження вчених стали пошуки відповідей на питання: як індивід конструює свій світ, повсякденну реальність і як вони впливають на людину, формують її. Учені зазначають: «Серед великої кількості реальностей існує одна, яка представляє собою реальність *par excellence*. Це – реальність повсякденного життя. Її привілейоване становище дає їй право називатися найвищою реальністю». Привілейованість повсякденної реальності визначається тим, що в її межах проходить «життя індивіда «тут-і-зараз» – «навколо «тут» мого тіла та «зараз» мого теперішнього часу». Вона дана індивідам як спільна реальність, як «реальність що розуміється сама по собі».

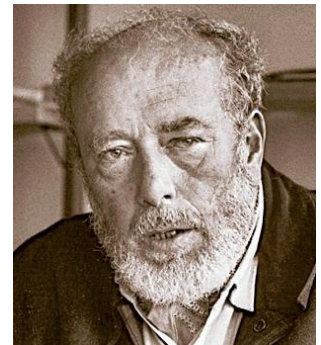

Пітер Людвіг Бергер
(нар. 1929)

Суспільство визначається Бергером і Лукманом як соціальна реальність, яка конструюється в процесі повсякденної взаємодії людьми, що володіють знаннями або як суб'єктивними значеннями, або як колективними уявленнями (в такому сенсі воно є інтерсуб'єктивною реальністю). Відповідно суспільство й інститути є залежними від знань його членів, оскільки соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними значеннями людей у процесі їх діяльності та комунікації. Хоча деякі знання даються індивіду *a priori* у процесі соціалізації й символізують попередній суспільний досвід, через який він формує власну картину світу, очевидними є лише ті знання, які легітимізовані соціокультурним середовищем, оскільки будь-яке знання є сприйняттям реальності завдяки здоровому глузду і відбувається та підтримується соціальними відносинами.

Особливістю конструктивістської теорії Бергера та Лукмана є характеристика суспільства в термінах «об'єктивної фактичності» і «суб'єктивних значень», що дає змогу розглядати суспільство як єдність об'єктивної та суб'єктивної реальності. Отже, з погляду Бергера та Лукмана суспільство володіє подвійним онтологічним статусом.

Бергер і Лукман запропонували чотири способи (і рівні) соціального конструювання соціальної реальності. *Перший* із них – *габітуалізація* (англ. *habitual* – звичайний) – озвучування людської діяльності, її рутинізація й перетворення у повсякденність. Конструювання такої реальності відбувається значною мірою через відтворення індивідом традицій і пам'яті попередніх поколінь. *Другий* рівень конструювання реальності – *типізація* – диференціація інших на класи (наприклад, «бізнесмен», «європеєць»). Індивід сприймає іншого як тип і взаємодіє з ним у ситуації, яка також є типовою. Сукупність типізацій формує постійно відтворювані зразки взаємодій, які складають соціальну структуру як один із головних елементів повсякденної реальності. Типізації формують також колективні уявлення, які поширюються ЗМІ, лідерами думки, експертами, наукою та мистецтвом.

Томас Лукман
(1927–2016)

Третім рівнем і способом соціального конструювання реальності, за Бергером і Лукманом, є *інституціоналізація*, що нормативно закріплює типізацію. Інституціоналізація забезпечується колективними уявленнями та зусиллями, спрямованими на досягнення типізацій, вона «має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація узвичаєних дій». Така типізація є, за визначенням учених, інститутом, який втілює ідеї, уявлення, соціально визнані суспільством. Інститути, окрім колективних уявлень, включають також ролі, статуси, зразки поведінки, закони, кодекси, санкції, які підтримують нормативний порядок, задовольняють різноманітні потреби індивідів і суспільства. Слід зазначити, що без колективних уявлень, досягнутих на етапі типізації, соціальна структура та діяльність інститутів не можуть бути функціональними.

Бергер і Лукман також підкреслюють, що інституціоналізація потребує не лише типізації спільних дій, але й типізації діячів у інститутах: «інститут виходить із того, що дії типу *X* повинні здійснюватися діячами типу *X*». Інститути передбачають історичність («завжди мають історію»), яка надає їм об'єктивності, та контроль за людською поведінкою, оскільки встановлюють «передбачувані її зразки». Отже, за теорією Бергера та Лукмана, інститути є елементами об'єктивної реальності, але ця об'єктивність, створе-

на людиною, – є «сконструйованою об'єктивністю». Об'єктивністю володіє також мова як основа взаємодій та комунікації. Вона виступає для індивіда «зовнішньою фактичністю» і впливає на нього «примусово», підкорюючи його своїм структурам.

У процесі інституціоналізації Бергер і Лукман розрізняють два асиметричні етапи: *перший* триває доти, доки інститути через єдність історії та біографії діячів залишаються самоочевидними; *другий* починається тоді, коли інституційний порядок треба передавати наступному поколінню, а інститути вже не можуть підтримуватися пам'яттю і габітуалізацією діячів. Це вимагає їх виправдання та пояснення – «когнітивної та нормативної інтерпретації», у термінах Бергера та Лукмана – *легітимації*, що є завершальним – *четвертим* – рівнем конструювання соціальної реальності. Вона включає у себе знання (чи їх продукування) про інститути та формування цінностей. Знання про інститути передбачають розподіл ролей, які встановлюють правильні і неправильні дії у наперед визначених інституційних межах. Тобто, у процесі легітимації спочатку відбувається пояснення, чому індивід повинен діяти певним способом, а потім – чому порядок речей є таким, яким він є; знання у процесі легітимації передують цінностям.

Бергер і Лукман описують чотири рівні легітимації: від найпростішого лінгвістичного рівня (дотеоретичного знання – пояснень типу «так завжди було», «це знає кожний») до складного символічного універсуму (всезагальної системи знань у різних сферах соціально об'єктивованих і суб'єктивно реальних значень, які складають уявлення індивіда про світ; відображення інституціонального порядку у його цілісності). Між ними вчені вирізняють рівні зародкової теоретичної форми пояснення (здоровий глузд) і рівень теорій як диференційованого наукового знання. Основним інструментом легітимації інституційної реальності, тобто виправдання того чи іншого інституційного (і соціально-політичного) порядку, виступає мова, оскільки пояснення сенсу існування інститутів зумовлюється ані їхньою внутрішньою логікою, ані функціональністю, а – інтенціональністю рефлексуючої людської свідомості.

Інститути утверджують свою владу над індивідом незалежно від суб'єктивних значень, які він надає кожній конкретній ситуації. Проте, якщо інститути стають реальностями, відірваними від первісних соціальних процесів (інтерацій), у межах яких вони виникли, відбувається відхилення від «запрограмованих» і передбачуваних зразків поведінки. Тому в умовах радикальних соціально-політичних змін і руйнування повсякденності, відбувається і руйнування типізацій, тобто зразків соціальних взаємодій і соціальної структури. Прикладом руйнування типізацій є нівелювання у суспільстві моральних принципів, зокрема добра і зла, критерії свого і чужого.

Отже, соціальний (і політичний) порядок, за Бергером і Лукманом, виникає і підтримується завдяки інституціалізації моделей поведінки, легітимації інститутів, наділенню людей обов'язковим знанням у процесі соціалізації і його відтворення у повсякденних взаємодіях, надання індивідам репертуару значимих ідентичностей.

Соціальне конструювання реальності в теорії Бергера і Лукмана невіддільне від *соціалізації* індивіда. Вчені визначають цей процес як «всєбічне та послідовне входження індивіда в об'єктивний світ суспільства чи окремої її частини» (політичної передовсім) і вирізняють у ньому два основних елементи – *інтерналізацію* й *ідентифікацію*. У процесі інтерналізації індивід засвоює знання як зовнішні значення і смисли, перетворює їх у внутрішні, тобто такі, які він вважає «своїми» і через які сприймає інформацію зовнішнього світу. Бергер і Лукман визначають інтерналізацію основою розуміння і людей,

які оточують індивіда, і світу як «значимої соціальної реальності». Вона відбувається в результаті «запозичення-від-іншого» того світу, в якому інші уже живуть», і який сприймається як природний, єдино можливий, тобто безальтернативний. Цей етап відповідає первинній соціалізації, коли дитина усвідомлює соціальну реальність як уже сконструйовану, інтерналізує мову, схеми мотивацій та інтерпретацій. Це дає змогу дитині ідентифікувати себе зі «значимими іншими» (передовсім батьками), котрі виступають посередниками між нею і об'єктивним соціальним світом, сформувати зрозумілу для себе ідентичність. «Мати ідентичність» означає займати особливе місце у світі, приписане правилами (інститутами).

Вторинна соціалізація передбачає засвоєння індивідом нових сфер соціального світу і суспільства, через «інтерналізацію інституціональних або інституціонально обґрунтованих «підсвітів» і відповідних їм ролей, знання та мови. «Підсвіти» також є цілісними реальностями зі своїми нормативними, емоційними і когнітивними елементами. Іншими словами, якщо первинна соціалізація є засвоєнням «базового світу», то вторинна – його частини і дозволяє освоювати нові сфери соціального світу та суспільства (і політичну також).

Бергер і Лукман підкреслюють, що процес ідентифікації, який характеризує і первинну та вторинну соціалізацію, передбачає діалектичний зв'язок між ідентифікацією з боку інших і самоідентифікацією, тобто між ідентичностями об'єктивно приписаною і суб'єктивно встановленою. Ідентифікація є вища ступінь інтерналізації, на якій індивід здатний представляти самого себе у соціальних взаємодіях і впливати на них.

Вирішальним етапом соціалізації вчені визначають формування у свідомості індивіда «узагальненого іншого», який символізує абстрагування від ролей і установок конкретних значимих інших (батьків, вчителів, друзів і под.). Це означає, що індивід ідентифікує себе не лише з ними (сім'єю, групою), а й зі суспільством. Його самоідентичність стає стабільною та цілісною, поєднує різні інтерналізовані ролі та установки: «Суспільство, ідентичність і реальність викристалізовується у свідомості суб'єкта в тому ж самому процесі інтерналізації». Отже,

Те, що реально «зовні», відповідає тому, що реально «всередині». Об'єктивна реальність може бути легко «переведена» в суб'єктивну реальність, і навпаки. І звичайно, мова – головний засіб відображення і поширення цього неперевного процесу переведу в обох напрямках.

П. Бергер, Т. Лукман

соціалізація включає прийняття суспільства як встановленої об'єктивної реальності та суб'єктивне встановлення цілісної особистісної ідентичності. Бергер і Лукман знову акцентують на важливості мови у процесі соціалізації, називаючи її найважливішим інструментом. Мова, стверджують учені, спрощує інституціональні значення соціального світу через стереотипізацію, сприяє їх запам'ятовуванню і робить процес подальшої соціалізації ефективнішим. «Завдяки здатності виходити за межі «тут-і-зараз» мова об'єднує різні зони реальності повсякденного життя й інтегрує їх в єдину смислову цілісність».

Описуючи процес соціалізації, учені звертають увагу на два важливі аспекти. *По-перше*, процес соціалізації індивіда не закінчується на певному етапі, а інтерналізована на етапі первинної соціалізації реальність багаторазово і в різних аспектах переструктурується на наступних етапах під впливом реальності. *По-друге*, реальність на всіх цих етапах не є фактом лише спонтанної діяльності індивіда, а сконструйована соціально. Вони підкреслюють, що індивід не може сконструювати нову реальність із нічого (*ex*

nihilo), одного разу сконструйована реальність (вірніше її образ, сприйняття) нікуди не зникає, вона продовжує своє існування, а нові когнітивні елементи – смисли, установки, цінності – повинні накладатися на вже існуючу реальність, узгоджуватися з первинно сконструйованою і тим образом світу, який їй відповідає. Тому в процесі конструювання нових реальностей (світів) поведінка людини відповідає сформованому в його свідомості первинному образу світу, політики або зумовлена їх неприйняттям; в останньому випадку її виявами можуть стати бунт або ж соціально-політична апатія.

Порівняно з реальністю повсякденного життя, інші реальності виявляються кінцевими сферами значень, анклавами в межах вищої реальності, окресленими характерними значеннями і способами сприйняття. Найвища реальність оточує їх зі всіх сторін і свідомість завжди повертається до вищої реальності, як з екскурсії.

П. Бергер, Т. Лукман

Наголошуючи на проблемах взаємозв'язку індивіда та суспільства як відносинах між творцем і продуктом, Бергер і Лукман відзначають, що вони мають діалектичний характер, оскільки індивід не лише створює продукт (реальність), але й останній має на нього зворотній вплив. Чинниками цього безперервного діалектичного взаємозв'язку є три взаємозалежні процеси: 1) екстерналізації 2) об'єктивації; 3) інтерналізації.

Екстерналізація є для індивіда «антропологічною необхідністю» висловлювати себе зовні через діяльність щодо конструювання реальності, яка стає значимою для нього та інших, тобто людська діяльність об'єктивується в продуктах діяльності доступних не лише її творцям, але й іншим, зокрема в інститутах. Створений таким чином соціальний світ стає об'єктивною реальністю; вона, як це не парадоксально на перший погляд, сприймається незалежною стосовно індивідів, що її створили. Процес через який екстерналізовані продукти людської діяльності набувають характеру об'єктивності, Бергер і Лукман називають *об'єктивацією*; будь-який інститут є об'єктивована людська діяльність. Через інтерналізацію об'єктивованій соціальний світ переводиться у свідомість у процесі соціалізації. Діалектичний характер зв'язку людини та суспільства, суб'єктивності та об'єктивності Бергер і Лукман узагальнюють формулою: «Суспільство – людський продукт. Суспільство – об'єктивна реальність. Людина – соціальний продукт» і вказують на три базові виміри соціального світу: 1) соціальне середовище, створене індивідом; 2) об'єктивована ним реальність соціального порядку; 3) сам індивід як соціальний продукт. Перші два виміри створюються процесами екстерналізації й об'єктивації, третій – у процесі інтерналізації. Аналіз соціального світу, наголошують учені, буде неповним без урахування цих аспектів. При цьому соціальне знання розглядається не інструментом опису та пояснення соціальної дійсності, а інструментом організації суб'єктивної реальності, тобто основою соціального порядку.

Узагальнюючи, відзначимо основні тези теорії соціального конструювання Бергера і Лукмана:

- 1) реальність конструюється не індивідом, а суспільством (це відрізняє соціальний конструктивізм від радикальної версії);
- 2) будь-які соціальні феномени (конструкції) є продуктом комунікації та спільної діяльності людей; інституціалізуючись як правила та традиції, вони регулюють соціальні взаємодії;
- 3) соціально сконструйована реальність є динамічним процесом, знаходиться у постійному розвитку через інтерпретації її індивідами та відтворюється у нових знаннях.

30.3.2. Структуралістський конструктивізм П. Бурд'є

Французький соціолог *П'єр Бурд'є* створив структуралістську версію соціального конструктивізму або *структуралістський конструктивізм*. Бурд'є – автор багатьох праць із етнології, філософії та соціології, зокрема: «Ремесло соціолога» (1968), «Наукове поле» (1976), «Розрізнення: Соціальна критика спроможності судження» (1979), «Практичний смисл» (1980), «Начала» (1987), «Соціальний простір та класи» (1985), «Відповіді» (1992), «Соціологія політики» (1993).

Структуралістський конструктивізм як дослідницька програма у працях Бурд'є сформувався у кінці 70-х рр. XX ст. і віддзеркалював критичність й рефлексивність його методів дослідження соціальної реальності, діалек-

Той простір, в якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально окресленим і сконструйованим.
П. Бурд'є

тичне і нерідко парадоксальне мислення вченого. «Те, що П'єр Бурд'є назвав структуралістським конструктивізмом, добре відображає всю оригінальність його методу», – зазначає Ф. Коркюф. Сам учений визначає структуралістський конструктивізм як поєднання об'єктивного і суб'єктивного: «з допомогою структуралізму я хочу сказати, що в соціальному світі, а не тільки в символіці, мові, міфах, існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості та волі агентів, здатні спрямовувати або долати їхні практики й уявлення. З допомогою конструктивізму я хочу показати, що існує соціальна генеза, з одного боку, схем сприйняття, мислення і дії, котрі є складовими частинами того, що я називаю габітусом а з іншого боку – соціальних структур, і зокрема того, що я називаю полями або групами і що зазвичай називають соціальними класами». Тому структури соціальної реальності «ведуть подвійне життя», існують у двох іпостасях: як «реальність першого порядку», що дається через розподіл матеріальних ресурсів, присвоєння престижних благ і цінностей (капіталу), і як «реальність другого порядку», яка існує в уявленнях, схемах мислення і поведінки, тобто як символічної матриці практичної діяльності та емоційних суджень соціальних агентів. Суб'єктивне бачення суспільства як «реальності другого порядку» означає, що світ є «контингентний і протяжний в часі» завдяки здійсненню діяльності уповноважених агентів, котрі постійно конструюють соціальний світ через практичну організацію повсякденного життя. Контингентний (лат. *contingere* – траплятися) означає випадковий, ситуативний (такий що міг відбутися, або ж не відбутися), прив'язаний до певного місця і часу, що зумовлює наперед невизначеність і непередбачуваність людського існування в мінливому світі. Така інтерпретація реальності дозволила Бурд'є виявити латентні структури різних соціальних середовищ, які формують соціальний порядок і відтворюють його.

Отже, у межах структуралістського конструктивізму Бурд'є обґрунтував можливість аналізувати розвиток суспільства як процес взаємовпливу об'єктивних чинників – соціальних структур і суб'єктивних – моделей сприйняття, мислення поведінки людей, що формуються у процесі інтеріоризації соціальних відносин. Об'єктивні структури соціальної системи та інститути, незалежні від свідомості та волі людей, створюються соціальними практиками агентів.

Бурд'є використовує поняття «агент» (лат. *agere* – діяти, фр. *agent, agir* – діяти), яке стало важливим елементом конструктивістського дискурсу у соціальних науках, на противагу «суб'єкту» у структуралізмі й «індивіду» у феноменологічній (конструктивістській) традиції. Вчений підкреслює, що поняття «суб'єкт» відображає об'єктивістський погляд, коли дослідник бачить у суб'єкті лише маріонетку «структур» і «правил», від-

мовляючи йому у праві на індивідуальну активність, яка відображає цілеспрямовані практики суб'єкта, але в межах певних правил. На противагу суб'єктам, агенти, за Бурд'є, реалізують стратегії як своєрідні практики, мотивовані метою, але не керовані свідомо, тобто дії агента є результатом реалізації «несвідомих стратегій». Отже, відносини між агентами та соціальною реальністю детерміновані ані раціональними чинниками (прагненням реалізації свідомо визначеної мети), ані пристосуванням до реальності («механічною детермінацією»). Вони, на переконання Бурд'є, зумовлені «практичним почуттям», диспозиціями, сформованими на основі досвіду та змінюваними залежно від місця і часу. Саме для їх позначення вчений використовує поняття *габітус*, через яке дослідник описує *соціальні практики* – зміст і результат діяльності агентів.

Габітус (лат. *habitus* – властивість, зовнішність, стан, становище; від лат. *habere* – мати) у науковому дискурсі Бурд'є – система диспозицій сприйняття, уявлень, що є результатом досвіду і соціалізації агента («його історії») – засвоєння та присвоєння ним соціальних структур. Ф. Коркюф інтерпретує габітус у теорії Бурд'є способом, яким «соціальні структури відбиваються в наших головах і тілах через інтеріоризацію зовнішнього». Диспозиції – схильності сприймати, відчувати, діяти і мислити певним чином, підсвідомо інтеріоризовані й інкорпоровані індивідом в об'єктивних умовах його існування і соціального становища. Ці диспозиції стійкі, оскільки вкорінені в структурі особистості та її досвіду й забезпечують спадковість в діяльності агентів, часто опираючись змінам. Диспозиції, сформовані в одній сфері, легко переносяться на інші, а також об'єднуються, створюючи систему когнітивних мотивуючих структур. Отже, габітус є одночасно результатом інтеріоризації соціальних відносин, що існують об'єктивно, і необхідною суб'єктивною умовою практик агентів. Габітус можна також визначити як соціальні структури суб'єктивності агентів, які первісно формуються його досвідом. У книзі «Начала» Бурд'є акцентує на соціально сконструйованій природі габітусу як інтеріоризованих внутрішніх схем сприйняття, оцінювання, класифікації та діяльності і так намагається «зняти» протиставлення соціальної структури й індивідуальних практик.

Габітус є структурованою системою диспозицій, генерує та структурує соціальні практики та уявлення так, що вони виявляються об'єктивно адаптованими до системи соціальних відносин, продуктом яких він є. Бурд'є стверджував, що «габітус забезпечує присутність минулого досвіду, який, існуючи у вигляді схем сприйняття, мислення і дій, дає більшу гарантію тотожності і постійності практик у часі, ніж всі формальні правила і явно сформульовані норми». Це, однак, означає, що після зміни соціальних відносин, агент деякий час відтворює старі соціальні відносини, продуктом яких є його габітус, опираючись нововведенням.

Габітус породжує «загальноприйняті», «резонні» моделі поведінки, тому виступає у теорії Бурд'є уніфікуючим началом і дозволяє агентові орієнтуватися у соціальному просторі та реагувати на події, ситуації, оскільки, зводить «характеристики будь-якої позиції в єдиний стиль життя, тобто в єдиний ансамбль вибору людей, благ і практик». Одночасно габітус залежить від практик тих, хто його формує, – дії людей сформовані у процесі соціалізації, життєво досвіду, схильності реагувати різноманітно дозволяють агентові конструювати об'єкти.

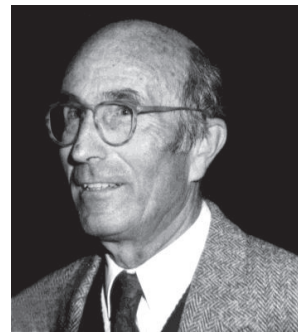
Габітус формує соціальні практики з урахуванням *соціального капіталу*, яким володіє агент, що надає йому впливу та влади, і *поля*, де здійснюються практики, і в якому вже задані «правила гри». Соціальний капітал – це ресурси агента в різних соціальних структурах. Його позиція визначається домінуючим видом капіталу, яким він володіє, і

вагою кожного з видів капіталу в системі соціальних ресурсів. Поле – специфічна система об’єктивних зв’язків між різними позиціями, що знаходяться або в конфлікті, або в кооперації, визначаються соціально і загалом не залежать від фізичного існування індивідів, які займають ці позиції. Поля є історично сформовані автономні сфери соціального життя (економіка, політика, релігія і т. п.), яким властиві відмінні від інших полів соціальні відносини, цілі і ресурси. Пунктом зіштовхування агентів, що займають домінуючі позиції в різних полях, де поєднуються різні поля і капітали (економічний, символічний) є поле влади; це «поле боротьби за владу між власниками різних форм влади». Поле характеризується специфічними механізмами формування капіталу, функціонує за принципом ринку, а отже є полем *гри*. Для того, щоб поле функціонувало, необхідні: а) визначення ставок у грі; б) готовність агентів грати у цю гру; в) знання і визнання правил гри, які є елементом їх габітусу. Крім агентів і їхніх груп важливими учасниками гри є інститути, що визначаються Бурд’є як форми функціонування полів. Формою ж функціонування інституту є інкорпорація, що представляє диспозиції агентів, завдяки яким інститути функціонують і за які агенти борються.

Отже, версію соціального конструктивізму Бурд’є можна розглядати як одну зі спроб подолати протиставлення об’єктивного та суб’єктивного в аналізі соціально-політичної дійсності. Соціальна реальність у теорії Бурд’є представлена у двох вимірах: суб’єктивному і об’єктивному. Хоча вчений надає пріоритет об’єктивним структурам, незалежним від волі і свідомості агентів, з іншого боку, він доводить, що ці структури опосередковуються суб’єктивними сприйняттями й схильностями. У зв’язку з цим Ф. Коркюф зазначає, що теорія Бурд’є сприяла збагаченню соціального конструктивізму, але з іншого боку – обмежувала його рамками об’єктивних структур.

3.3. Системний (операціональний) конструктивізм Н. Лумана

Німецький соціолог *Ніклас Луман* сформулював системну версію соціального конструктивізму. Наукові погляди Лумана, викладені в більш, ніж 40 книгах і численних статтях, присвячених дослідженню соціальних систем – «Функції і наслідки формальної організації» (1964), «Поняття мети і системна раціональність» (1968), «Легітимація шляхом процедури», (1969), «Влада» (1975), «Суспільна структура і семантика» (1980), «Соціальні системи: нарис загальної теорії» (1984), «Соціологія ризику» (1991), «Спостереження сучасності» (1992), «Право суспільства» (1993), «Реальність мас-медіа» (1996), «Суспільство суспільства» (в 5-ти частинах, 1997), «Політика суспільства» (2000, опублікована посмертно на основі рукописів) та ін.

Ніклас Луман
(1927–1998)

Соціальний конструктивізм Лумана методологічно близький ідеям радикального конструктивізму, зокрема поглядам Ф. Варели та У. Матурани на самоорганізовані системи. Матурана розглядав пізнання органічних систем як основоположну форму їхньої життєдіяльності. Луман переніс цю рису на соціальні системи і обґрунтував їхню здатність до спостереження. У Лумана спостереження – не автентично сприйняттю, воно є видом системних операцій. У ширшому розумінні спостереження це – «розрізнення, що створює розрізнення», тобто операція, що передбачає розрізнення. Вона визначає один

аспект форми, і тим самим відрізняє її від іншого. Визначення сторони, де знаходиться спостерігач є самореференцією системи, визначення іншої сторони – інореференцією. Між двома сторонами спостерігач формує комплексні смислові структури. Спостерігач може бачити все, але не бачить себе у спостереженні. Цю операцію може спостерігати лише інший спостерігач, «спостерігаючи спостерігача». Луман таким чином розрізняє спостереження першого і другого рівня. Спостереження першого рівня можливе лише з точки зору спостереження другого рівня. Повнота спостережень забезпечується на вищих рівнях. Людський розум володіє здатністю саме до спостереження другого рівня, яка одночасно може привести до ситуації, коли «спостереження може мати справу не з реальністю, а лише зі спостереженнями, плутаючи їх з реальністю». Прикладом Луман розглядає штучно створені ЗМІ віртуальні реальності.

У луманівській теорії спостерігачами є не індивіди, як це видається на перший погляд, а система. Кожна система, і соціальна також, є спостерігач, який здатний до розрізнення і визначення. Спостерігачем, за Луманом, є також і кожна теорія. Системна теорія є авторефлексивною: вона є продуктом спостереження суспільства, яке ж сама спостерігає.

Поняття спостереження у луманівській теорії змістило акцент з пізнання суб'єктно-об'єктних відносин, на відносини системи і середовища у спостереженні. «Усе що відповідає пізнанню, залежить від розрізень, в середині яких воно визначає «щось» як «це» або «не це», стверджував Луман. Іншими словами: розрізнення виступає у теорії Лумана засобом конструювання об'єктів. Соціальна система не може вийти за свої межі і користується лише власними визначеннями. Когнітивні операції є внутрішніми операціями систем, які Луман, як і Матурана, називає аутопоезисними.

Викладене дало змогу Луману розглядати суспільство як самореферентну (самореференція – посилання на самого себе) соціальну систему, яка організовує саму себе, при цьому вирізняючи себе від середовища. Відповідно і суспільство є соціальним конструктом, походження якого можна пояснити лише «зі самого себе», різновидом систем, що «споглядають самих себе». Суспільство як різновид соціальної системи аналізується Луманом через такі поняття: «*аутопоезис*» – самовідтворення системою своїх елементів власними операціями; «*оперативна замкненість*», яка означає, що на структуру системи можуть впливати тільки вироблені нею операції; і, нарешті, «*структурне поєднання*» – зв'язок між системами, зокрема соціальний, засобом якого є мова. Суспільство як аутопоезисна система є автономне і самодостатнє.

Операційна замкненість систем суспільства передбачає їхню автономію та власний принцип аутопоезисного відтворення, однак це не виключає існування між ними причинних залежностей високої складності. Впливи, наголошує вчений, можуть здійснюватися лише через співвиконання з боку системи, що зазнає впливу. Водночас існують характерні «відбитки» такої залежності: певні слова, що їм надає перевагу свідомість, описування окремих ситуацій. У цих словах та описуваннях свідомість частково ідентифікує себе з комунікацією, а комунікацію, вказує Луман, доводиться повсякчас пристосовувати до рухливої свідомості. Аутопоезиси цих систем ніколи не змішуються, а перебувають у стані високого ступеня коеволюції, розвиненої здатності реагувати.

Політична система у Лумана є однією з функціональних систем, основою якої є влада. Влада дозволяє окреслити межі політичної системи, є критерієм розрізнення. Визначаючи владу, Луман акцентує на основній системотворчій функції – здатності до колективно зв'язуючих рішень. Рішення відповідно утворює основний елемент політичної

комунікації, де кожне окреме рішення є, з одного боку – наслідком, з іншого – передумовою інших рішень. Постійність і неперервність цього процесу обумовлюють самовідтворення політики як системи.

Особливістю соціальних систем, за Луманом, є оперування на основі комунікації. Наявність комунікації – основна ознака суспільства, яка надає йому системного характеру. Тому поняття «комунікація» має принципове значення для аналізу суспільства. Воно дозволяє репрезентувати соціальну систему як оперативну закриту систему, що «складається з власних операцій, відтворює комунікації з комунікацій». Луман зазначає: комунікація від початку є соціальною, оскільки «не може бути... належною до жодної окремої свідомості». Оперативно комунікація функціонує як єдність розрізнення *інформації* (інформація є подією, що конституює стан соціальної системи та змінює його), *повідомлення* (відображає форму комунікації – мовлення, письмо, міміка) і *розуміння смислів*, які виступають структурними елементами комунікації. Сенси попередніх комунікацій, на котрі орієнтуються наступні, «зберігаються» головним чином у пам'яті систем свідомості, хоча й набувають там індивідуальних відтінків.

Обґрунтовуючи з конструктивістського погляду теорію комунікації, Луман підкреслює момент розрізнення: в комунікацію вступають, щоб «позначити розбіжності», а не «досягти згоди». Він погоджується, що комунікація неможлива «без якоїсь згоди»; але неможлива і «без певної розбіжності». Для Лумана консенсус у комунікації є неприйнятним, оскільки він знищує комунікацію: комунікація створює альтернативи з ризиком виникнення біфуркації (відхилення). Вибір із можливих альтернатив у ситуації біфуркації закладає основу автопоезису (самодобудовування) системи, підґрунтя її власного продовження та розвитку.

Те, що нам відомо про наше суспільство і навіть про світ, в якому ми живемо, ми знаємо завдяки мас-медіа.

Н. Луман

Для мотивування участі у комунікації, Луман пропонує такі механізми: 1) символічно (знаками) генералізовані комунікаційні медіа (системи смислів), якими є істина, право, влада, віра, цінності і под.; 2) процеси бінарного кодування – розрізнення між позитивною і негативною цінністю за принципом «так»/«ні» (істина – помилка, влада – безвладдя, право – безправ'я). Ці комунікаційні медіа тісно пов'язані зі суспільними функціональними системами: наукою (кодом є істина), політикою (кодом є влада), юриспруденцією (кодом є право) і под. Предметні коди формуються програмами кодування і залежать від історичної семантики культури.

Для мотивування участі у комунікації, Луман пропонує такі механізми: 1) символічно (знаками) генералізовані комунікаційні медіа (системи смислів), якими є істина, право, влада, віра, цінності і под.; 2) процеси бінарного кодування – розрізнення між позитивною і негативною цінністю за принципом «так»/«ні» (істина – помилка, влада – безвладдя, право – безправ'я). Ці комунікаційні медіа тісно пов'язані зі суспільними функціональними системами: наукою (кодом є істина), політикою (кодом є влада), юриспруденцією (кодом є право) і под. Предметні коди формуються програмами кодування і залежать від історичної семантики культури.

Луман стверджує, що соціальна система – це відтворення комунікацій: «Соціальна система встановлюється завжди, коли здійснюються аутопоезисні відносини комунікації, які вирізняються від середовища через обмеження комунікацій. Соціальна система таким чином складається не з людей або дій, а з комунікацій».

Отже, основним предметом аналізу у Лумана є не система, її функції чи дії, а саме – *розрізнення* (диференціації) зі середовищем й іншими системами.

Особлива роль у конструктивістській теорії Лумана належить поняттю «*контингенція*», яку він визначає як «можливість бути іншим» і пов'язує її зі спостереженнями другого порядку, коли певні характеристики приписуються не так реальності, як спостерігачеві: не реальність сама по собі є якоюсь, а спостерігач сприймає її такою. В цьому контексті Луман аналізує вплив на сучасні суспільства системи мас-медіа, яка конструє для інших соціальних систем «реальність» того навколишнього світу, котрий для них недосяжний.

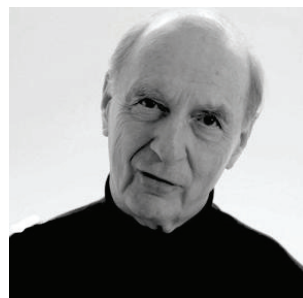
Як власну теорію Луман обрав, як він зазначив у праці «Реальність мас-медіа» «опцію операціонального конструктивізму» (дослідники доробку вченого називають її ще *системним конструктивізмом*). У її межах «всьяке пізнання (а отже, будь-яка реальність) є конструкцією». Воно конструюється на основі розрізнення, само-віднесення або іншо-віднесення, які здійснюються в самій системі. Реальність «виробляється всередині системи через «надання сенсу». Операціональний конструктивізм Лумана не заперечує існування «зовнішнього світу», але вважає його «неосягненим». Єдина можливість його пізнання – «конструювати реальність» і «спостерігати спостерігачів у тому, як вони конструюють реальність».

30.4. Соціальний конструкціонізм та його версії (К. Джерджен, Р. Харре, Б. Девіс, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Кронен та ін.)

Інтерес до дискурсивних аспектів конструктивізму сприяв формуванню у 80-х рр. ХХ ст. ще однієї версії конструктивістської парадигми – *соціального конструкціонізму* (англ. *social constructionism*). Автором цього терміну і родоначальником течії більшість дослідників вважають американського психолога та філософа К. Джерджена (Гергена), який у 1985 р. опублікував у журналі «*American psychologist*» програмну статтю «Рух соціального конструкціонізму в сучасній психології» (існує також традиція визначати початки конструкціонізму від поглядів відомого математика, програміста, психолога й педагога, учня Ж. Піаже – С. Паперта (Пейперта). Відомими представниками конструкціонізму є також Р. Харре, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Барр, Б. Девіс, У. Пірс, В. Кронен та ін.

Конструкціоністські ідеї *Кеннет Джерджен (Герген)* виклав у багатьох працях, зокрема: «Я-концепція» (1971), «Трансформація соціального знання» (1982), «Текст як ідентичність» (спільно з Дж. Шоттером, 1989), «Насичена самість» (1991), «Реальності і відносини» (1994), «Контекст соціального конструювання» (2001), «Соціальне конструювання і трансформація соціальних наук» (2005) та ін.

Джерджен підкреслює зв'язок конструкціонізму з класичною теорією Бергера та Лумана і вбачає завдання соціальних наук, теорії яких містять замасковані цінності та приписи, у конструюванні нових форм соціальних відносин і поведінки людей. Основоположні постулати конструкціонізму спрямовані на осмислення соціального світу як сфери комунікативної смислоутворюючої взаємодії людей і соціальних груп. У процесі обміну смислами та символами виникають локальні, відносно стійкі, але історично релятивні «форми розуміння світу» – описи і пояснення соціальної практики у вигляді лінгвістичних образів. Ці форми виступають конституюючими елементами соціальних практик і є невід'ємною частиною соціальних шаблонів і зразків (поведінкових, комунікативних, когнітивних, лінгвістичних). Із позиції конструкціонізму знання перестає бути «приватним, індивідуальним», а перетворюється у продукт спільної діяльності членів соціальної спільноти. Воно інтерпретується як соціальний конструкт, який знаходиться не в об'єктивній реальності, не в індивідуальній свідомості людей, а виникає у процесі соціальних комунікацій і дискур-

*Кеннет Джерджен
(Герген)
(нар. 1935)*

сивних практик. Соціально-комунікативні відносини індивідів конструюють повсякденну реальність при посередництві мови (дискурсу, наративу) і наповнюють її смислами і значеннями. Підкреслимо: конструкторі розглядають комунікацію, а також мову й дискурс, соціальним процесом побудови світу та когнітивним процесом його пізнання.

Ще один важливий, якщо не головний, пункт соціально-конструкціоністської теорії (що є чинником розрізнення зі соціальним конструктивізмом) – заперечення індивідуалістичної концепції пізнання й утвердження пріоритету соціального над індивідуальним: «локусом пізнання замість індивіда стає сфера його відносин» (К. Джерджен). Канадські вчені Дж. Поттер і М. Везерелл також підкреслюють, що у конструкціонізмі фокус аналізу зміщується «із вивчення Я-як-сутності на методи конструювання «Я». Предметом соціального конструктивізму є концепція соціально-дискурсивного походження «Я».

У праці «Насичена самість» учений обґрунтував, що всі форми розуміння індивідом світу і себе є продуктами соціуму, історично та культурно обумовленого взаємодіями між людьми та групами. Особливу роль у конструюванні самості індивіда (Я) відіграє мова як основний засіб інтеракцій між індивідами. Мова є головним чинником в культурному середовищі індивіда, що створює умови інтеракцій, які соціальні конструкціоністи називають *дискурсом*. Тобто, під дискурсом вони розуміють соціокультурний контекст, що висловлюється можливостями мови і впливає на розуміння людиною світу та позиціонування в ньому своєї самості (ідентичності). Дискурс є і способом інтерпретації світу, і самою ситуацією, в якій відбувається комунікація.

У рамках конструкціоністського підходу «Я», «соціально насичений» через велику кількість інформаційних потоків, інтеракцій, ролей, не є усталеною когнітивною структурою, а суб'єктом соціального обміну в межах певної культури. Іншими словами: ідентичність розглядається не як стан свідомості чи внутрішня цілісність індивіда, а як «потенціал для комунікації і самопрезентації». Ідентичність – результат не свідомості, а відносин. Опис інтеракцій між індивідами в контексті значущих подій Джердженом інтерпретується як процес саморозповіді (Я-нاراتиву). Хоча, з точки зору, вченого, наратив створюється індивідом, він тим не менше формується в межах соціокультурних обмежень, що накладаються мовою. А сама реальність є мережею взаємних ідентичностей, які постійно потребують взаємної участі для досягнення інтелігібельності (лат. *intelligibilis* – пізнаваний, мислимий) Я-нاراتивів. Таким чином, підсумовує Джерджен, Я-оповіді – не індивідуальні імпульси, які стають соціальними; це соціальні процеси, реалізовані на індивідуальному рівні. Джерджен створив концепцію дискурсу, в основі якої знаходиться не індивід, а контекст його відносин.

Принципи соціального конструкціонізму, які стали пізнавальними інструментами не лише для соціальної психології, а й інших соціальних наук, і політичної також, Джерджен підсумував у шести тезах:

- *по-перше*, поняття, якими індивіди пояснюють зовнішній світ і самих себе, не задаються предметом пояснення, а є соціальними артефактами – продуктами взаємообміну між членами соціальних спільнот;

Одна з найбільш обіцяючих альтернатив, що з'являється на культурному горизонті, – звернення до відносного, тобто перехід від концептів Я і групи до таких концептів як взаємозалежність, спільне конструювання сенсу, обопільно взаємодіючі групи та системний процес.

К. Джерджен

...конструкціоністський діалог зміщує нашу увагу з індивідуального суб'єкта дії (актора) до скоординованих взаємодій і взаємовідносин індивідів.

К. Джерджен

- *по-друге*, ці поняття набувають значення виключно в контексті поточних соціальних взаємодій і мають «міжіндивідуальний характер». Тому всі наукові поняття є результатом домовленостей (конвенцій) наукових спільнот відносно деяких мовних конфігурацій і способів оперування ними; поза ними наукові пояснення втрачають сенс;
- *по-третє*, усталеність образу світу не залежить від об'єктивної цінності пропонуваного поясненя, а визначається мінливістю соціальних процесів. Відповідно цінність методу наукового пізнання обумовлена виключно його поширеністю в локальній науковій спільноті;
- *по-четверте*, роль мови у життєдіяльності людей детермінована характером її функціонування в контексті певного типу соціальних відносин. Відповідно лише в їх межах поняття (як дискурсивні моделі) набувають цілісності та завершеності;
- *по-п'яте*, оцінка існуючих понять одночасно є оцінкою прийнятних культурних зразків життєдіяльності та потенціалу розширення їх форм;
- *по-шосте*, соціальний конструкціонізм розширює сферу діалогу опозиційних точок зору, виключаючи тим самим право на домінування якоїсь із них.

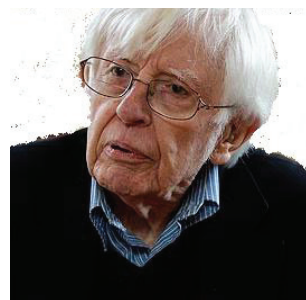
Відповідно завданнями науки Джерджен визначив: 1) деконструкцію (відмова від беззастережного прийняття постулатів істини, раціональності і добра як абсолютних критеріїв оцінки наукової практики); 2) демократизацію, що передбачає залучення до наукового дискурсу все нових учасників; 3) реконструкцію або моделювання нових форм соціальної реальності та практики.

На першорядній ролі дискурсу та відносин між людьми у конструюванні світу і власного «Я» наголошують й інші конструкціоністи. Серед них – британський філософ Ром Харре, автор багатьох праць з філософії науки та соціальної психології («Теорії і речі» (1961), «Принципи лінгвістичної філософії» (спільно з Ф. Вайсманн, 1968), «Соціальне буття: теорія для соціальної психології» (1979), «Різновиди релятивізму» (у співавторстві з М. Крауз, 1995), «Люди і суспільства» (у співавторстві з Л. ван Лангенхоменом, 2010)).

У соціальному світі нічого не виникає доти, поки не буде введено у цей світ соціальною конструюючою дією людини.

Р. Харре

Р. Харре, розвиваючи ідеї конструювання соціальної реальності Джерджена та принципи символічного інтеракціонізму Дж. Міда, сформулював поняття «дискурсивних практик», які визначені як сукупність ймовірних символічних способів формування соціальної реальності. Дискурси як інституціоналізована форма застосування мови або інших знакових систем, пов'язаних із дисциплінарним, політичним чи культурним рівнем, розглядаються як «публічний процес», через який відбувається динамічне творення різних версій реальності. Подібно до Джерджена, Харре вважав, що дискурс первинно є суспільним; він не лише конституює реальність для своїх носіїв, він одночасно продукує їхню власну суб'єктивність як єдність ідентичності особи і динаміки її багаточисельних Я.

*Ром Харре
(нар. 1927)*

У процесі лінгвістичних інтеракцій відбувається формування «позицій» (близька поняттю «роль»). Кожен індивід займає в процесі комунікації конкретну позицію, яка може змінюватися залежно від дискурсу. Вибір тієї чи іншої позиції чи їх набору у певний

час Харре та його співавторка Б. Девіс називають позиціонуванням (англ. positioning). Щойно прийнявши певну позицію як свою власну, індивід починає сприймати реальність із точки зору, властивій цій позиції, і в термінах образів, метафор і концепцій, які релевантні позиціонованій дискурсивній практиці. У концепції позиціонування Харре і Девіс наголошують, що у соціальному дискурсі для людини доступною є низка позицій, з якими вона може себе ідентифікувати у процесі взаємодії із іншими.

Подібної позиції дотримується американський учений *Джон Шоттер*. Відзначимо його найвідоміші праці: «Образи людини у психологічному дослідженні» (1975), «Соціальна відповідальність і замість» (1984), «Культурна політика повсякденного життя: соціальний конструкціонізм, риторика і знання третього типу (1993), «Розмовні реальності: конструювання життя у мові» (1993) та ін.

Дж. Шоттер розглядає мову як граматичну систему, що забезпечує механізми участі індивідів у дискурсі та типологічний вибір засобів репрезентації і конструювання власного Я. Відповідно одним зі способів аналізу конструювання Я є вивчення «граматичної матриці» і повсякденного використання мови, метафор та аналогій.

Джон Шоттер

Узагальнені мовно-комунікативні принципи соціального конструкціонізму сформулювали Джерджен і Шоттер, головними з яких є:

- повідомлення про реальність виникають у розгорнутому в часі вільному потоці безперервної комунікативної активності людських спільнот;
- висловлювання набуває сенс тільки як конститутивна частина діалогу; окремо взятий вислів не має сенсу;
- відповіді на висловлювання створюють нові смисли і обумовлюють розвиток діалогу, постійно змінюючи контекст розмови;
- у міру того як лінгвістично координовані соціальні відносини стають «історією» і впорядковуються або ранжуються, з'являються «офіційні» версії опису світу і власних «Я», тобто локальні дискурсивні онтології і санкції для їх підтримки;
- локальні онтології та системи моралі у «західній» культурі відводять пріоритетну роль індивідуальності.

Шоттер, як і Джерджен, критикує традиції європейської науки основну увагу приділяти «ізолюваному індивіду» і нехтувати процедурами формування смислів, котрі доступні завдяки соціальному порядку. Саме ці процедури, на його думку, є фундаментальними складовими соціального буття індивіда.

Американський соціолог *Джон Кітсьюз* і його канадський колега *Малькольм Спектор* у роботі «Конструювання соціальних проблем» (1977) використали дослідницький потенціал конструкціонізму для вивчення суб'єктивної природи соціальних проблем, поставивши під сумнів релевантність традиційних для вивчення соціальних наук об'єктивних чинників їх виникнення: треба вивчати не обставини і умови, стверджували вони, а те як індивіди та групи поведуться відповідно з цими обставинами. Соціальні проблеми вони визначили як активність соціальних груп зі створення вимог і своєрідні форми інтеракцій. Іншими словами: те що вважається соціальною проблемою є не об'єктивним фактом, умовою, а результатом дискурсивного визначення. Активність у

висуненні вимог завжди політична, в її процесі групи конкурують у визначенні сутності і причин виникнення конфліктних ситуацій і виробництва смислів, які співвідносяться з ними. Цінності дослідники розглядали також як лінгвістичні засоби, через які учасники конфлікту артикулюють свої вимоги претензії, прохання.

У пізнішій роботі «Простонародна мова як елемент морального дискурсу: інтеракціоністська пропозиція вивчення соціальних проблем» (1993) у співавторстві з П. Ібаррою Дж. Кітсьюз закликає зосередитись у дослідженні соціальних проблем на мові та риториці дискурсу, акцентуючи на значимості суспільних вимог, а не позиціях учених. Вони акцентують на суб'єктивно діяльній стороні соціальних феноменів: проблеми – це те, що люди вважають соціальними проблемами і які зумовлюють їхню діяльність. Такий підхід, близький до інтеракціонізму, називають «строгим» конструкціонізмом (Дж. Бест), на противагу «контекстуальному», який дозволяє аналітику «створювати відсилання або ілюзії щодо об'єктивного світу», якщо «питання пов'язані з процесом створення людського смислу» (Д. Лосик).

Конструкціонізм – це позиція, орієнтація, перспектива, яку ми можемо застосовувати для того, щоб досягнути кращого розуміння оточуючого нас світу.
Дж. Бест

Вони акцентують на суб'єктивно діяльній стороні соціальних феноменів: проблеми – це те, що люди вважають соціальними проблемами і які зумовлюють їхню діяльність. Такий підхід, близький до інтеракціонізму, називають «строгим» конструкціонізмом (Дж. Бест), на противагу «контекстуальному», який дозволяє аналітику «створювати відсилання або ілюзії щодо об'єктивного світу», якщо «питання пов'язані з процесом створення людського смислу» (Д. Лосик).

Розглядаючи соціальний конструкціонізм у межах традиції філософського прагматизму, американський учений В. Кронен виділяє п'ять його принципів:

- 1) комунікація – це первинний соціальний процес. Вона не «обслуговує» інші види діяльності, не розглядається засобом для виконання інших завдань, зовнішніх щодо неї, або як другорядний процес, що протікає на тлі, до, після або поза іншим, принциповішим діянням;
- 2) первинним об'єктом для спостереження, одиницею аналізу є «люди в розмові», за висловом Р. Харре, *persons in conversation*. Кронен наголошує, що «люди в розмові» є єдиною сутністю, а не трьома дискретних об'єктами, (одна людина плюс інша людина плюс розмова між ними);
- 3) соціальні діяння часто характеризуються притаманною лише їм революціонізуючою раціональністю;
- 4) соціальний конструкціонізм стоїть на позиціях реалізму, але не об'єктивізму. Індивіди – учасники інтеракцій, розглядаються як живі, тілесні, матеріальні, по суті, належать «зовнішньому» світу, світу «речей»;
- 5) фактична достовірність можлива тільки у межах «граматики» якоїсь мовної гри (за Л. Вітгенштейном), як осягнення єдино даного «досвіду», але не у формі універсальних, узагальнюючих суджень або інтерналізованих когнітивних сутностей.

Розвиток і вплив соціального конструктивізму на методологію соціальних наук зумовив проблему його співвідношенням зі соціальним конструктивізмом. Окрім розрізнення цих версій конструктивістської парадигми у сучасній науковій літературі (критерії якого залишаються дискусійними) часто зустрічається їх ототожнення (особливо у вітчизняній науці), або сприймається ілюстрацією «термінологічного хаосу» (М. Венланд). Обґрунтованим є також підхід, за якого *соціальний конструктивізм* можна розглядати «слабкою» версією конструктивістської парадигми, а *соціальний конструкціонізм* – «сильною». В основі такої класифікації – міра радикальності в інтерпретації реальності.

Аналіз текстів і критичних праць із конструктивізму загалом дає змогу визначити такі індикатори розрізнення: існування реальності за межами дискурсу, джерело конструювання дійсності, ставлення до процесу пізнання, уявлення про причинність. А. Улановський вирізняє такі особливості соціального конструкціонізму, які відрізняють його від соціального конструктивізму: 1) індивіди конструюють світ не індивідуально, а спільно – в розмовах, угодах, соціальних практиках; 2) основними поняття соціального конструкціонізму є поняття спільноти, відносин між людьми, соціальних конвенцій, мови, дискурсу, нарративу, діалогу, соціальних практик. Дж. Грабі характеризує соціальний конструкціонізм як напрям, який, на відміну від конструктивізму, зосереджений, передусім, на соціальних процесах самих по собі, і культурних артефактах, які вони продукують і які визначають їх. Загалом можна визначити такі принципи-індикатори соціального конструкціонізму: антиіндивідуалізм, культурно-історична обумовленість істини, релятивізм, антиесенціалізм.

Проте, незважаючи на різноманітність версій і течій конструктивізму/конструкціонізму, значну кількість прикметників, які описують їхню ідентичність, все ж можна визначити спільні епістемологічні засади, які є основою подальшого розвитку парадигми. До них А. Улановський відносить: 1) знання – це вибудовування, конструювання – центральна ідея, котра закладена у самій назві; 2) істина множинна; 3) критерій доброго знання» – придатність. Дж. Раскін додає ще один спільний принцип – погляд на знання як інтерпретацію.

Отже, конструкціонізм на сучасному етапі, виникнувши в межах психологічної науки, перетворився на широкий міждисциплінарний інтелектуальний рух, що об'єднує представників різних соціальних наук і сприймається ними як методологічна матриця формування нових наукових підходів дослідження психологічних, соціокультурних, лінгвістичних чинників буття людини та суспільства.

30.5. Конструктивістські рефлексії у політичній науці

Поняття політична реальність як об'єкт вивчення політичної науки концентрує в собі характеристики та особливості соціальної реальності, хоча й має специфічні риси. При цьому політична реальність постає своєрідною картиною, образом політичного світу, що формується суб'єктами відповідно до їхньої когнітивної структури (картини світу) та повсякденного досвіду й екстраполюється на політичні інститути. Таке розуміння політичної реальності зумовлює релевантність соціального конструктивізму як однієї з дослідницьких стратегій політичної науки.

Актуалізація конструктивізму у політичній науці стала реакцією на виклики комунікаційної революції та посилення ролі когнітивних складових – ідей – у політичному процесі. В останні п'ятнадцять років відбувся своєрідний *ideational turn* – поворот до вивчення «ідеальних» чинників політики як значимих змінних для пояснення причин і передумов подій і процесів на макрорівні політики. Ідеї – уявлення, переконання, норми, цінності, ідентичності, фрейми, тобто все, що «знаходиться в головах», формують дискурсивні умови і задають рамки для діяльності суб'єктів і подій, не детермінуючи їх однозначно. Це дає підстави конструктивістам розглядати ідеї в політиці первинними й основними чинниками конструювання інтересів, структур, інститутів та їх функцій на протигагу позитивістам, які вважають, що структуру інтересів задає матеріальний контекст, об'єктивно й аналітично верифікований. Хоча ідеї завжди зна-

ходяться в «головах людей», вони мають соціальну природу, тому методологічні засади конструктивізму, що розглядають індивідів і соціальні структури як продукти суспільних відносин, значно розширюють пізнавальні можливості сучасних політологічних досліджень, де когнітивні структури розглядаються як незалежні змінні, що пояснюють трансформацію та виникнення нових інститутів, структур і режимів. У цьому сенсі конструктивістська методологія суттєво доповнює та збагачує дослідницький потенціал порівняльної політології, неоінституціоналізму, теорії міжнародних відносин та ін.

Потреба враховувати стан когнітивних структур у перехідних суспільствах, що зумовлюють сприйняття (або ж несприйняття) й інтерпретацію нових інститутів і правил, які формуються у процесі демократизації, стала одним із поштовхів до переосмислення на сучасному етапі принципів транзитологічних теорій. Адже «старі ідеї» – установки, переконання, цінності, ідентичності можуть нівелювати демократичний потенціал нових інститутів, бути причиною деформалізації та деінституціоналізації норм і правил. Їхнє врахування пояснює успішність чи неуспішність тих чи інших проектів демократизації перехідних суспільств.

Загалом особливість конструктивістського бачення політики полягає в тому, що політичні відносини, відображені у владі, конституціях, нормах, культурних традиціях і под., розглядаються конструктами колективних вірувань, масової свідомості, сформованих інтерсуб'єктивно. Влада в межах конструктивістської парадигми постає дискурсивним конструктом породженим і формами сприйняття масової повсякденної свідомості, соціально-політичних почуттів, і політичними технологіями, а політичний порядок – сформований не лише наслідками діяльності інститутів і соціальних груп, а й значною мірою завдяки різним дискурсам, що спрямовують соціальні рефлексії у процесі соціальних інтеракцій.

Отже, конструктивістські пізнавальні стратегії у політичних науках формується як альтернатива матеріалістичному детермінізму та теорії раціонального вибору, які акцентують і перебільшують раціональні чинники політичної діяльності. Конструктивісти ж вагомі елементи формування інтересів і спрямованості суспільно-політичної діяльності загалом вбачають у людській свідомості та її феноменах, що мають соціальну природу. Це дає змогу застосовувати ці стратегії до широкого спектру проблем у політичній науці.

Сучасні американські дослідники *М. Фінемор* і *К. Сіккінк* вирізнили такі теми політологічних досліджень, де застосування методології соціального конструктивізму доповнює та поглиблює традиційні підходи: 1) ідеї та політичні зміни; 2) політична культура; 3) теорія суспільних рухів; 4) ідентичність і етнічність.

Відзначимо основні сфери політичної науки, де соціальний конструктивізм «завоював» міцні методологічні позиції. Передовсім це – теорії *етнічності*, *націоналізму* та *ідентичності*, в межах яких сформувалися конструктивістські підходи до їхнього аналізу. Конструктивістську традицію у вивченні етнічних спільнот започаткував норвезький етнолог *Ф. Барт*, який описав етнічну групу як особливу форму соціальної організації культурних відмінностей, а етнічність як категорію самовіднесення та самоідентифікації.

Знаковою для поширення конструктивізму у дослідженні етнічних та національних спільнот стала робота американського політолога і синолога Б. Андерсона «Уявлені спільноти» (1983). На думку Андерсона, нація – уявлена (англ. *imagined*) спільнота, що виникла завдяки новим соціальним інститутам і засобам комунікації й системі освіти. Конструктивісти наполягають, що етнічні та національні групи створюються не

об'єктивними, незалежними від волі людей, чинниками, а системою їхніх уявлень і є наслідком соціального конструювання, заснованого на вірі в те, що члени групи пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури та ідеєю (або міфом) про спільність походження та спільну історію. Чільними представниками цього напрямку є також Е. Гобсбаум, Р. Брубейкер, Е. Геллнер та ін.

Конструктивізм заперечує принципи *примордіалістського* (лат. *primordial* – первинний, висхідний) підходу (П. ван ден Берг, Е. Шилз, К. Гірц), в основі якого – отождення етносу та нації й розуміння їх субстанцією, сформованою об'єктивним історичним розвитком і наділеною вічними, незмінними рисами.

У дослідженні ідентичності у політичній науці також сформувалися подібні два підходи – есенціалістський і конструктивістський. *Есенціалістський* (лат. *essentia* – сутність) аналогічний примордіалізму, який розглядає ідентичність як усталену, незмінну сутність – набір характеристик і властивостей, притаманних суб'єкту, що й забезпечують його самототожність завжди і за будь-яких ситуацій. Іншими словами – ідентичність суб'єкта завжди та ж сама. Більшість сучасних досліджень ідентичності все ж засновуються на *конструктивістському* підході, який, акцентує на змінності та сконструйованості тотожності суб'єкта. Ідентичність у соціальному конструктивізмі розглядають як об'єкт постійних змін і перетворень, що відбуваються внаслідок причин внутрішнього і зовнішнього характеру; вона постає гібридним утворенням.

Як один із типів уявлюваних спільнот конструктивісти розглядають і *регіони*, а *регіоналізм* – як моделі соціально-культурної та політичної самоідентифікації територіальних спільнот, які проявляють себе в ідеях, настроях, діях, спрямованих на збереження самобутності регіону або підвищення його статусу в системі держав-націй. Регіон у розумінні конструктивістів (М. Кітінг, О. Вевер, І. Нойманн, А. Паасі та ін.), – культурний і соціально-політичний конструкт, результат реалізації колективного дискурсу. Фінський учений А. Паасі стверджує, що регіони виникають й існують завдяки соціальним практикам та дискурсам. Вони інституціоналізують регіон і формують відповідну ідентичність.

Методологічний інструментарій соціального конструктивізму відповідний і дослідженням *публічної політики* і *політичних мереж*, у межах яких конструюються взаємовідносини між державою та громадянським суспільством, тобто між державними управлінськими структурами, з одного боку, і громадськими некомерційними організаціями, приватними фірмами та бізнес-асоціаціями, з іншого. Сфера публічної політики розглядається як інформаційно-комунікативний простір активності груп громадськості та конструювання дискурсів. Соціальний конструктивізм досліджує як когнітивні структури – ідеї, вірування, символи, міфи – формують політичні мережі, як відбувається створення спільних ідей, які впливають на виникнення та зміни інститутів публічної політики, мобілізаційні здатності політичних мереж і формування нових соціальних спільнот (напр., онлайн-спільнот) і рухів. Дослідники М. Залд, Д. МакАдам, Д. МакКарті розкривають зміст і цілі соціального руху через вивчення колективних ідентичностей і дискурсивних практик (їх єдності або ж конфліктності) всередині руху.

Як альтернативна мобілізація ресурсів у дослідженні *нових соціальних рухів* сформувався концепт *фреймінгу*, який згодом поширився і на інші сфери публічної політики та політичної комунікації. Поняття фрейму (англ. *frame* – каркас, рамка) започатковане у роботах Г. Бейтсона і методологічно пов'язане з конструктивістською парадигмою (конструкціонізмом) та теоріями дискурсу. Д. Сноу визначає фрейми як стратегічні зу-

силля груп людей із конструювання світу і самих себе, що легітимізують і мотивують колективні дії. Трансформація фреймів створює нові цінності, вірування, смисли, нові ідентичності. Фрейм можна визначити колективним та інтерактивним способом надання факторами смислу своїм діям, відповідно фреймування – процесом, в якому фактори одночасно створюють значення, смисли подій або ситуацій і регулюють свою поведінку в цих ситуаціях відповідно до сконструйованих значень.

Фреймінг, фреймування широко випростовується в аналізі політики і належить до групи методів, які застосовуються в емпіричних дослідженнях процесів смислотворення (англ. sense-making). До цієї групи також відносять *дискурс-аналіз*, спрямований на реконструкцію процесів, які відбуваються в соціальному конструюванні, об'єктивації, комунікації та легітимізації когнітивних структур в інституційній сфері та публічній політиці. В цьому сенсі конструкціоністи розглядають дискурс основним принципом соціального конструювання.

Універсальну теоретичну модель дискурс аналізу з позицій соціального конструкціонізму сформував М. Йоргенсен і Л. Філліпс у книзі «Дискурс аналіз як теорія і метод» (2002). Ця модель засновується на чотирьох теоретико-методологічних підходах, об'єднаних принципами соціального конструкціонізму: 1) теорія-дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф; 2) критичний дискурс-аналіз; 3) дискурсивна психологія; 4) комбінований підхід, який інтегрує елементи трьох попередніх підходів і є ідеальною моделлю сучасних теорій дискурсу. М. Йоргенсен і Л. Філліпс визначили таку модель *соціал-конструкціоністською*; в її основі такі постулати: 1) наші знання – продукт дискурсу; 2) дискурс – форма соціальної поведінки, що репрезентує соціальний світ; 3) знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де люди конструюють істини і переконують один одного в їхній істинності або помилковості; 4) відповідно до світогляду деякі види поведінки фіксуються як природні, інші – як неприйнятні. Отже, соціальний конструкціонізм виступає метатеорією, в межах якої формувалися ці теорії дискурсу. Прихильники соціал-конструкціоністського підходу твердять, що «наш спосіб спілкування не тільки відображає світ, ідентичності і соціальні взаємовідносини, але, навпаки, відіграє активну роль в його створенні і зміні». Йоргенсен і Філліпс визначили такі постулати соціально-конструкціоністської моделі дискурс-аналізу. Це дає змогу розглядати і конструктивізм/конструкціонізм і дискурс-аналіз у одному методологічному контексті. Для конструктивістського напряму загалом характерний інтерес до дискурсивних та наративних практик, котрі або тотожні картині світу (і політичного також), або є засобом її формування.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, конструктивізм сформувався як сукупність поглядів, соціальних і пізнавальних практик, теорій та концептів, об'єднаних спільними світоглядними й методологічними принципами. У політичній науці конструктивізм не лише доповнив і поглибив пізнавальні інструменти вивчення політичної реальності, але й збагатив політологічний дискурс, стимулював розвиток і поширення нових міждисциплінарних теорій, наукових підходів у політичних науках (наприклад, мережевий підхід, дискурс-аналіз, фреймінг і под.).

Питання для самоконтролю

1. Які риси та принципи конструктивістської парадигми конституюють її як постнекласичну теорію пізнання?

2. Визначіть філософські джерела сучасного конструктивізму.
3. Визначіть конструктивістські ідеї у вченнях античних філософів.
4. Які конструктивістські ідеї були обґрунтовані у працях європейських філософів Нового часу?
5. Чим пояснюється присутність конструктивістських ідей в європейській філософії та політичній думці з часів античності?
6. З'ясуйте внесок І. Канта у формування конструктивістської традиції у європейській науці.
7. Назвіть теорії та течії, які вплинули на становлення конструктивістської парадигми в XX ст.
8. Визначіть основні течії (версії) конструктивістської парадигми.
9. Використовуючи поняття парадигми Т. Куна, обґрунтуйте можливість його використання щодо сукупності конструктивістських теорій.
10. На основі праць П. Ватцлавіка та Е. фон Глазерсфельда поясніть сутність радикального конструктивізму, з'ясуйте, у чому полягає його радикальність.
11. З'ясуйте критерії поділу світу на реальність першого і другого порядку у теорії П. Ватцлавіка. Проілюструйте їх прикладами політичного життя.
12. Обґрунтуйте вплив природничих наук на формування соціального конструктивізму.
13. З'ясуйте особливості теорії соціального конструювання реальності П. Бергера й Т. Лукмана й її відмінності від інших версій конструктивізму.
14. Визначіть чинники формування та підтримання соціально-політичного порядку у теорії П. Бергера й Т. Лукмана. Екстраполуйте їх на сучасну українську дійсність.
15. Чи може теорія П. Бергера та Т. Лукмана бути використана для аналізу політичних процесів суспільств, що трансформуються?
16. Визначіть і проаналізуйте особливості дискурсу структуралістської версії конструктивізму П. Бурд'є.
17. З'ясуйте основні поняття конструктивістського аналізу соціальних систем Н. Лумана.
18. Визначіть роль комунікації та мови у конструктивістській інтерпретації Н. Лумана.
19. Сформулюйте сутність конструкціоністської версії конструктивізму, визначте основні її поняття.
20. Проілюструйте на прикладі політичної реальності конструкціоністські принципи К. Джерджена.
21. На прикладі теорій К. Джерджена, Р. Харре та Дж. Шоттера з'ясуйте конструкціоністську інтерпретацію ідентичності (самості).
22. Розкрийте сутність позиціювання у конструкціоністській теорії Р. Харре.
23. У чому полягає антиіндивідуалізм соціального конструкціонізму?
24. Чи можуть конструкціоністські погляди Дж. Кітсьюза, М. Спектора, П. Ібарри стати основою для дослідження соціально-політичних проблем і політичних конфліктів у сучасних суспільствах?
25. Як співвідноситься соціальний конструктивізм і соціальний конструкціонізм?
26. Розкрийте переваги та недоліки конструктивізму як дослідницької програми вивчення етнічності, націоналізму та ідентичності.
27. Прослідкуйте методологічний зв'язок конструктивізму/конструкціонізму і дискурс-аналізу.

Література

- Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; [пер. з англ. В. Морозова] – К. : Критика, 2001. – 271 с.
- Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
- Бест Дж.* Конструкционистский подход к исследованию социальных проблем / Дж. Бест // Контексты современности – II: Хрестоматия; 2-е изд., перераб. и доп.; сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 164-175.
- Брокмейер И.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29-42.
- Бурдьё П.* Начала / П. Бурдьё ; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
- Бурдьё П.* Социология политики / П. Бурдьё; [пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
- Глазерсфельд Э.* Введение в радикальный конструктивизм / Э. Глазерсфельд // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 7: Философия. – 2001. – № 4. – С. 59-81.
- Джерджен К. Дж.* Социальный конструкционизм: знание и практика : сб. статей; [пер. с англ. А. М. Корбуца]; под общ. ред. А. А. Полонникова. – Мн. : БГУ, 2003. – 232 с.
- Ибарра П.* Дискурс выдвижения утверждений-требований и просторечные ресурсы / П. Ибарра, Дж. Китсьюз // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение: Хрестоматия. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2007. – С. 55-114.
- Келли Дж.* Теория личности: психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
- Козаченко Н. П.* Підгрунття та перспективи епістемологічного конструктивізму / Н. П. Козаченко // Інтелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. пр. із соціально-філософських проблем / [гол. ред. О. О. Шубін]. – Донецьк : ДонНУ-ЕТ, 2012. – Вип. 10. – С. 302-307.
- Конструктивизм* в теории познания; отв. ред. В. А. Лекторский. – М. : ИФРАН, 2008. – 236 с.
- Коркюф Ф.* Новые социологии / Ф. Коркюф; [пер. с фр. Е. Д. Вознесенской, М. В. Федоровой; науч. ред. Н. А. Шматко]. – М. : Ин-т эксперимент. социологии; СПб. : Алетейя, 2002. – 172 с.
- Кун Т.* Структура научных революций / Т. Кун ; [пер. з англ. О. Васильева]. – К. : Port-Royal, 2001. – 228 с.
- Луман Н.* Общество как социальная система / Н. Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновский]. – М. : Логос, 2004. – 200 с.
- Луман Н.* Реальність мас-медіа / Н. Луман; за ред. В. Іванова та М. Мінакова. – К. : ЦВП, 2010. – 158 с.
- Мальована Ю.* Бурд'є П'єр / Ю. Мальована // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 98-99.
- Матурана У. Р.* Древо познания. Биологические корни человеческого понимания / У. Р. Матурана, Ф. Х. Варела; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.

Рокмор Т. Кант о репрезентационизме и конструктивизме / Т. Рокмор // Эпистемология & Философия науки : Науч.-теор. журнал по общей методологии науки, теории познания и когнитивным наукам. – М. : «Канон+». – 2005. – № 1. – Т. II. – С 35-46.

Смагина М. В. Социально-конструктивистская парадигма в социальном знании как альтернатива традиционной методологии / М. В. Смагина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. X. – № 2. – С. 73-84.

Спектор М. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II: Хрестоматия; 2-е изд., перераб. и доп.; сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 160-164.

Улановский А. М. «Новая парадигма» социальных наук: линии развития современного конструктивизма / А. М. Улановский // Социальная эпистемология: идеи, методы, программы; под ред. И. Т. Касавина. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация, 2010. – С. 279-298.

Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен; [пер. с англ.] – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2004. – 336 с.

Харре Р. Конструкционизм и основания знания / Р. Харре // Вопросы философии. – 2006. – № 11. – С. 94-103.

Цоколов С. Радикальний конструктивізм: нетрадиційна епістемологія сучасного міждисциплінарного дискурсу / С. Цоколов // Філософська думка. – 2000. – № 6. – С. 103-122.

Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как «феномен границы» / Дж. Шоттер // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 107-117.

Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2004. – 560 с.

Finnemore M. Taking Stock: The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics / M. Finnemore, K. Sikkink // Annual Review of Political Science. – 2001. – № 4. – P. 391-416.

Тема 31.

Біхевіоралізм і постбіхевіоралізм у політичній науці. Постбіхевіоральна революція

- 31.1. Вплив біхевіоралізму та постбіхевіоралізму на розвиток політичної науки. Загальна характеристика методологічного підходу
- 31.2. Чиказька школа. Погляди Ч. Меріама та Г. Лассуела
- 31.3. Постбіхевіоралізм у політичній науці. Дослідницькі підходи Д. Істона
- 31.4. Постбіхевіоральна революція

31.1. Вплив біхевіоралізму та постбіхевіоралізму на розвиток політичної науки. Загальна характеристика методологічного підходу

У середині ХХ ст. поведінковий напрям зробив своєрідну революцію в політичній науці. У психології та філософії здебільшого уживають термін «біхевіоризм», у політології застосовують термін «біхевіоралізм». Розвиток політичного біхевіоралізму був зумовлений досягненнями соціальної психології, зокрема, вивченням поведінки людини в умовах впливу (стимулу) зовнішнього середовища.

Біхевіоризм (англ. *behaviour* – поведінка) як один із провідних напрямів соціальної психології, розглядав поведінку людини як сукупність рухомих і вербальних реакцій на вплив зовнішнього середовища. Цей напрям сформувався на базі досліджень *Джона Бродеса Вотсона*, який довів, що поведінка людини – це сукупність об'єктивних реакцій на зовнішні стимули в площині «стимул – реакція» і не вимагає для свого пояснення звернення до внутрішніх психічних процесів. Біхевіоралізм розглядав політичні явища через поведінку конкретних індивідів або груп. Він сформувався як відповідь на довільні трактування дослідників, які не були підкріплені доказовою базою, а лише на авторських припущеннях щодо мотивів поведінки індивідів.

Підґрунтя біхевіоралізму міститься у напрацюваннях позитивізму О. Конта та дослідженнях філософів-позитивістів «Віденського гуртка» (М. Шліка, Р. Карнапа, О. Нейрата, Г. Фейгля, В. Дубіслава), які закликали критично аналізувати наукове знання з позицій принципу верифікації. Однак уперше ідеї біхевіоралізму задекларував і ввів у політичну теорію *Артур Фішер Бентлі*, автор теорії «зацікавлених осіб». Бентлі є автором праць: «Процес управління, дослідження соціального тиску» (1908; оновлене перевидання 1949), «Поведінка, знання і факт» (1935), «Пізнання і пізнане» (1949, у співавторстві з Дж. Д'юї), «Дослідження досліджень. Есе з теорії соціальних наук» (1954).

*Джон Бродес Вотсон
(1878–1958)*

Психологія з точки зору біхевіоризму – це суто об'єктивна гілка природничої науки. Її теоретична мета – передбачення поведінки та контроль над нею. Відправною ідеєю для біхевіоризму є той факт, що організм і людини, і тварини пристосовується до свого оточення шляхом вродженого та набутого набору актів.

*Дж. Вотсон,
«Психологія з точки зору біхевіориста»*

Політичний процес, за Бентлі, характеризувався постійним утворенням і розпадом різних громадських об'єднань – «груп інтересів». У роботі «Процес здійснення державної влади: вивчення громадських тисків» (1908) автор стверджував, що діяльність людей завжди визначається їхніми інтересами і спрямована на забезпечення цих інтересів. Групи інтересів (громадські сили) тиснуть на слабші групи та на уряд (владу), щоб підпорядкувати їх своїй волі. У цьому постійно мінливому процесі сильніші групи домінують і примушують підкорятися собі слабші групи. Державна влада бере на себе урегулювання конфліктів груп і групових інтересів, досягнення рівноваги між групами-суперниками. На думку дослідника, раціональна дія здійснюється тільки на основі власної вигоди, а фундаментом для політичного плюралізму є високий рівень горизонтальної та вертикальної мобільності. Автор намагався обґрунтувати роль політичного лідерства в політичному процесі та вплив політичних партій на діяльність державних інститутів. Політичну владу можна виміряти лише за допомогою категорії «сила». Аналізуючи такі чинники, як чисельність, ступінь «сконцентрованості» інтересів, техніка здійснення тиску (підкуп, залякування, переконання, маніпулювання тощо), він першим здійснив політико-соціологічні дослідження реальних політичних процесів у США та заклав емпіричну спрямованість розвитку політології.

Бентлі Артур Фішер
(1870–1957)

Дослідник запропонував типологізацію груп інтересу на *офіційні* (органи влади) та *неофіційні* (партії, громадські об'єднання, профспілки, асоціації), *неприховані* та *приховані*. До *неприхованих* відносив органи влади, як групи, що приймають офіційні (формальні) рішення, а також політичні партії та організовані групи тиску, діяльність яких можна безпосередньо спостерігати. *Приховані* – неформалізовані групи, які впливають на процес прийняття рішення офіційними групами інтересу в результаті суперництва й адаптації. Розвиток теорії Бентлі продовжився в межах концепції неорганізованих інтересів (загального ідеологічного консенсусу).

Концепція «групового підходу» стала основою впливового методологічного підходу в політичній науці XX ст. та в біхевіористській (поведінковій) школі політики. У зв'язку з новими явищами в громадському житті в період між двома світовими війнами відбулися суттєві зміни в методології політичних досліджень. Біхевіоралізм відкрив новий напрям і створив новий спосіб політичного мислення. У цей час в низці університетів США сформувалися три провідні дослідницькі школи: політичної соціології, соціальної психології та політичної економії. В основі досліджень наукових шкіл лежать інтерес до поведінки окремого індивіда – виборця. Термін «*політична поведінка*» американська політична наука застосовувала з 20-х рр. XX ст.

У науковій літературі вважають, що «*поведінкова революція*» почалася 1944 р., коли група дослідників на чолі з *Паулем Феліксом Лазарсфельдом* уперше опублікувала дослідження виборів у США, де основна увага була сконцентрована безпосередньо на поведінці виборців. Лазарсфельд – автор низки праць: «Мистецтво запитувати “чому?”» (1935), «Масові комунікації, популярні смаки та організація соціальної дії» (1948), «Проблеми оглядового аналізу» (1950), «Математичне мислення в соціальних науках» (1954), «Планування й аналіз в оглядовому дослідженні» (1955), «Особистий вплив» (1955), «Академічна свідомість» (1958), «Аналіз латентної структури» (1968), «Аналіз

атрибутивних даних» (1968), «Вибір народу» (1969), «Філософія соціальних наук» (у співавторстві, 1970), «Якісний аналіз: історичний і критичний нариси» (1971), «Уведення в прикладну соціологію» (у співавторстві, 1975). Він одним із перших почав досліджувати медіа та застосовувати математичні методи в гуманітарних дослідженнях.

Лазарсфельд вважав, що основним критерієм істинності знання є принцип верифікації. Він першим увів у методику досліджень низку нових методів, а саме *панельний метод*, *метод шкалювання* та запропонував поняття «*двоступенева комунікація*» і «*лідер думки*». У роботі «Особистий вплив» дослідник зазначав, що лідери думок існують на всіх рівнях суспільства: в сфері моди, громадської думки тощо. Дослідження науковця не тільки змінили спрямованість соціологічних досліджень мас-медіа, але й мали наслідки для практики масових комунікацій: з'явилася орієнтація на лідерів громадської думки. Лазарсфельд вважав, що передання інформації відбувається в два етапи за схемою: «мас-медіа – лідери громадської думки – виборці». Зазначав, що вплив мас-медіа на формування політичних уподобань мас складний механізм і часто переоцінюється: між фактом і реальним відгуком на подію існує велика дистанція, яка може зумовити психологічну втому і в результаті «деполітизацію». Лазарсфельд разом із Р. Мертоном описав «наркотизуючу» функцію масової комунікації.

Технократизація державного управління привела до панівних позицій біхевіоралізму у політології та стимулювала емпіричні дослідження суб'єктів політичного процесу. Метод був покликаний визначити реальні причини та параметри політичної поведінки на масовому рівні. Інтеграція політичної науки зі соціальною психологією та соціологією давала змогу отримувати більші результати в теоретичних і практичних сферах. Предметом дослідження стала поведінка і у формальних структурах, і в неформальних групах.

Надання переваг емпіричним методам дослідження пожвавило розвиток конкретних методик збирання, опрацювання та узагальнення даних. Найважливішим інструментом аналізу суспільних настроїв, настанов, позицій та уподобань різних груп людей стали опитування громадської думки за допомогою спеціально дібраних тестів. Активно використовувався статистичний аналіз (матеріалів виборчих кампаній) та спостереження політичної поведінки в природних та експериментальних умовах.

Основними принципами біхевіоралістської методології стали:

- закономірності – об'єктом дослідження повинні бути не стільки самі інститути та формальні моменти державного управління, скільки дії людей, спрямовані на досягнення результату;
- методика – способи одержання та інтерпретації даних не можна сприймати на віру, потрібно прагнути розкрити основні причиново-наслідкові зв'язки;
- верифікація – достовірність узагальнення можна досягнути через спостереження за відповідною поведінкою;
- систематичність – теоретичне та емпіричне треба розглядати як взаємопов'язані частини цілого, конкретного та впорядкованого знання;
- кількісні методи необхідно використовувати лише там, де це може дати практичний ефект;

Пауль Фелікс
Лазарсфельд
(1901–1976)

- інтерпретація – оцінка отриманих даних повинна бути диференційована, а висновки повинні співвідноситися з емпіричними фактами та будуватися на їхній основі.

Біхевіоралізм не мав методичної єдності, його поширенню сприяла раціоналізація управління та використання технічних допоміжних програм.

У повоєнний період у західній політології домінувала американська політична наука. Повільніше розвивалася європейська політологічна традиція, окреслюючи межі національних політологічних шкіл. У середині XX ст. біхевіоралізм став панівним в американській політичній науці та помітно вплинув на розвиток європейської політичної думки. Однак попри те, що біхевіоралізм посів вагомі позиції в політичній науці США, він був критикований фахівцями за описовість підходу, зловживання методологією природничих і точних наук. Глибинними причинами критики були в тому, що біхевіоралізм не міг дати відповіді на глобальні виклики, які поставали на той час перед людством (бідність у глобальному масштабі та воєнна загроза; гонитва озброєнь та ядерна загроза; етнічна, сексуальна дискримінація та соціальна нерівність; контркультурна революція 1960-70-х рр. XX ст.; забруднення довкілля).

Біхевіоралізм сприяв розвитку порівняльної та прикладної політології. Недоліки біхевіоралізму привели до критики та подальшого розвитку напряму досліджень у формі *постбіхевіоралізму*.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. виникає термін «*постбіхевіоральна революція*», який увів Д. Істон на позначення руху від біхевіоралізму. В основу поняття постбіхевіоралізму була покладена критика біхевіоралізму за надмірну «математизацію» політичних процесів, фрагментарний підхід до аналізу фактів і нездатність глобально підходити до політичних проблем. Увага зосереджувалась на необхідності тлумачити факти через призму широкого соціального контексту.

31.2. Чиказька школа політичної науки. Погляди Ч. Меріама та Г. Лассуела

Чиказька школа політичних наук – науковий напрям в історії політичної психології, що виник як об'єднання науковців Чиказького університету (Ч. Меріам, Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Г. Госнелл та ін.). Школа оголосила актуальність вивчення людської поведінки в політичному процесі. Її представники використовували методи психоаналізу у вивченні політичної поведінки та пропаганди, механізму ухвалення політичних рішень і ролі в політичному житті масових комунікацій тощо. Обґрунтувавши положення про політичну поведінку як про центральну концепцію політичної науки, Чиказька школа запропонувала виявити специфічні риси політичної поведінки індивіда, груп, а також масових феноменів емпірично, кількісними методами, поєднуючи прийоми емпіричної соціології та соціальної психології.

Основна заслуга Чиказької школи в тому, що її представники на основі конкретних емпіричних досліджень довели, що справжній розвиток політичного знання можливий лише за умови методології міждисциплінарних досліджень із застосуванням кількісних методів, а також організованої інституційної та фінансової підтримки досліджень. Дослідження політики зводилося до певного алгоритму збирання та інтерпретації інформації: 1) формулювання теорії; 2) операціоналізація теорії; 3) вибір відповідних методів дослідження; 4) спостереження за поведінкою та аналіз даних; 5) інтерпретація результатів.

Прагнення до влади як властивість людської психіки та свідомості було визнано висхідним пунктом будь-якої політичної дії та метою її політичного існування. Політична поведінка визнана основною політичної реальності, що підлягає емпіричним фіксаціям. Відповідно сутність політичної влади трактували у процесах управління – контролі над людьми, соціальними інститутами та суспільством загалом. У рамках Чиказької школи сформувалися три концепції (моделі) влади: 1) силова; 2) ринкова; 3) ігрова.

Керівником групи дослідників був *Чарлз Едвард Меріам* – один із засновників біхевіоралізму, автор праць: «Американські політичні ідеї: 1865-1917» (1920), «Сучасний стан дослідження політики» (1921), «Американська партійна система» (1922, у співавторстві із Г. Госнеллом), «Нові аспекти політики» (1925), «Чотири американські партійні лідери» (1926), «Виховання громадян: порівняльне дослідження методів громадянського виховання» (1931), «Політична влада: її структура і сфера діяльності» (1934), «Виховання громадськості у США» (1934), «Нова демократія та новий деспотизм» (1939, у співавторстві із Р. Меріамом), «Що таке демократія?» (1941), «Систематична політика» (1945) та ін.

За слова Меріама, «звільнення від обмежень, великий творчий потенціал технологій, підвищення результативності дослідження, вирішення життєво важливих проблем, зважені судження, більш інтенсивний характер дослідження буденних проблем, тісний зв'язок із іншими суспільними та природничими дисциплінами – це те, що, дозволить політиці стати важливим засобом інтелектуального впливу на прогрес». Меріам акцентував на методології політичної науки, виступаючи за рішучу заміну констатуючих міркувань про політику науковими дослідженнями, що повинні стати нормативними. Дослідник запозичив із психології поняття «настанов», яка визначає певну поведінку окремої людини в певній ситуації та може вимірюватися певними способами: опитуваннями, шкалюваннями, анкетуванням тощо. Меріам вважав, що для пізнання процесів політичного та соціального управління потрібно відшукати нову організацію політичного дослідження. Об'єктом досліджень мала стати мотивація, яка спонукає індивіда до дій.

Меріам обґрунтував необхідність міждисциплінарних досліджень і застосування кількісних методів аналізу, наполягав на тісному зв'язку політичної науки з практикою та реальним життям. Він також запропонував спеціальний термін «*політична розсудливість*» для визначення якісно нового характеру політичної практики – відповідального ставлення політиків до виконання своїх обов'язків і залучення громадян до політичного управління. Він твердив, що ефективність політичної влади визначається рівнем підтримки, яку владі надає суспільству. Дослідник розробив модель громадянського виховання, завданням якої була підтримка політичного порядку. Його аналіз методів мав значний вплив на розвиток концепції політичної соціалізації та загалом на підходи до дослідження політичних процесів.

Чарлз Едвард Меріам
(1874–1953)

Політичне теоретизування значною мірою є завуальованою в більшій чи меншій мірі пропагандою певних інтересів. У теорії можливі елементи істини або науки, проте істина так замальована інтересами тих, хто висував цю теорію, що не вирізняється дійсною і незмінною цінністю. Політологи часто не тільки ставали пропагандистами, але і підпорядковували своїй цілі діяльність усіх інших учених.

Ч. Меріам, «Нові аспекти політики»

Впливовим представником Чиказької школи, учнем Меріама був *Гарольд Дуайт Лассуел*, який помітно вплинув на розвиток американської політичної науки. У працях «Техніка пропаганди в світовій війні» (1927), «Психопатологія і політика» (1930), «Політика: хто отримує що, коли і як» (1936), «Пропаганда, комунікації та громадський порядок» (1946), «Аналіз політичної поведінки» (1947), «Майбутнє політичної науки» (1963) та ін. Лассуел концентрував увагу на методологічних проблемах дослідження політики. На чільному місці серед них – створення теорії політичного психоаналізу. Г. Лассуел застосовував методи соціальної психології, психоаналізу та психіатрії у вивченні політичної поведінки і пропаганди. Значну увагу в своїх дослідженнях присвятив питанню ролі масових комунікацій у створенні та поширенні символіки політичної влади.

*Гарольд Дуайт
Лассуел
(1902–1979)*

Лассуел аналізував політичні явища через метод психоаналізу. В роботі «Психопатологія і політика» дослідник розглядав політичну поведінку як особистісну реакцію на соціальні обставини, що вмотивовані підсвідомими потягами. В цьому контексті вагомості набуває прагнення до поваги, набуте через владу, агресію та секс. На думку вченого, психологічний механізм тієї або інакшої особистості є найважливішим чинником, що визначає ставлення індивіда до політики. Лассуел зауважував: «Може видатися дивною думка про застосування психоаналізу до дослідження політики. Психоаналіз виник як галузь психіатрії і був початково орієнтований на терапію душевнохворих. Спеціалісти політичної науки тільки зрідка цікавилися психопатологією політичних лідерів. Вони завжди поділяли байдужість істориків до наявності або відсутності психічних захворювань або дефектів у можновладців».

Вагоме місце у цій теорії відводилася розробленню типології політичних особистостей. Базуючись на виборі тієї чи іншої політичної ролі, дослідник виокремив три основні типи політиків: адміністратор, агітатор і теоретик. Лассуел актуалізував проблеми психологічних аспектів політики – взаємозв'язку між певним типом особистості та відповідними політичними ролями.

Відкинуті шукачі влади мають можливість виходу в бізнес, профспілки, організовану злочинність, де вони можуть сподіватися... панувати над іншими.

Г. Лассуел, «Психопатологія та політика»

Лассуел одним із перших застосовував кількісний контент-аналіз політичних комунікацій, узагальнюючи емпіричний матеріал – новинні події друкованих видань. Автор розглядав владу як центральну категорію політичної науки, де сама наука є дослідженням питання про розподіл цінностей залежно від поділу та використання влади. Він вважав, що всі науки є політичними, бо вони можуть надавати необхідні відомості для прийняття політичних рішень або дозволяють зрозуміти процес здійснення політики. Дослідником були запроваджені методи психоаналізу та психіатрії, методи соціальної психології у вивченні політичної поведінки та пропаганди, докладалися великі зусилля щодо створення єдиної інтегрованої політичної науки, яка б орієнтувалася на польові дослідження.

«Формула» Лассуела, як модель, що відображає структуру комунікативного процесу та відповідає на питання: *хто? повідомляє що? по якому каналу? кому? з яким ефектом?* стала використовуватися для аналізу масової комунікації та будь-якої комуніка-

Тема 31. Біхевіоралізм і постбіхевіоралізм у політичній науці. Постбіхевіоральна революція
тивної дії. Фактично була визнана як одна головних парадигм теоретичного осмислення комунікації. Однак критики закидали їй монологічність та відсутність в її конфігурації зворотнього зв'язку.

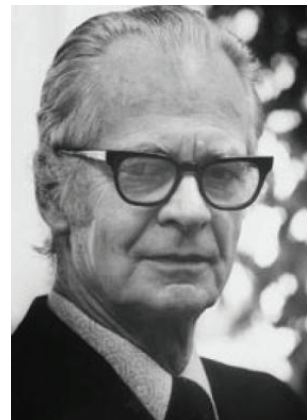
В аналізі політичних дій і політичного процесу головним є питання про владу та цінності. Відповідно дослідник спробував застосовувати різні рівні (мікро-, макро-) політики, щоб пояснити політичні дії. Для цього з психології було запозичено ідею вивчення поведінки людей через аналіз їхніх настанов (*attitude*), які можуть бути виміряні й обчислені за допомогою анкет та інтерв'ю.

Політичний процес (за Лассуелом) можна проаналізувати лише за таким алгоритмом: визначити його цілі та об'єкти; виявити основні тенденції в розподілі цінностей; вивчити умови, що пояснюють ці тенденції; окреслити можливі зміни в майбутньому; обрати способи дій, які сприяли б максимальному досягненню цінностей.

У післявоєнний період його погляди трансформувалися до зростання ролі особистості в розподілі цінностей у суспільстві. Учений твердив, що особистість як політичний діяч, що володіє певними ідеологічними, дипломатичними, економічними та іншими можливостями, впливає на систему цінностей і характер розподілу в суспільстві.

Окремим важливим напрямом дослідження Лассуела стали його ідеї пропагандистського впливу на поведінку мас. Ще в ранній роботі «Техніка пропаганди у світовій війні» він дав визначення пропаганді: «менеджмент колективних уявлень за допомогою маніпуляцій значимими символами». Лассуел переконував у неминучості маніпуляції як принципу модерного соціального порядку та його перевагах над жорстокими формами соціального контролю, зазначаючи, що «якщо маса звільниться від залізних кайданів, вона мусить прийняти кайдани зі срібла». Він відстоював твердження про особливу роль символів і знаків у функціонуванні пропаганди. Вважав, що треба створити таку систему пропаганди, яка б була «непомітною» та «ненав'язливою», однак мала велику силу впливу на людей. Лассуел доводив, що найкращою моделлю такої системи може бути система освіти, яка би через просвіту та виховання виробляла необхідні якості та навички особистості, які б найкраще відповідали зразкам політичної поведінки, що панують в американському суспільстві. Ця система й стала основою теорії символічного мислення.

Теоретичним фундаментом щодо тактики застосування пропаганди були роботи *Берреса Фредеріка Скіннера* «Поведінка організмів» (1938), «Наука і поведінка» (1953), «Вербальна поведінка» (1957), «По іншу сторону свободи та гідності» (1971), «Про біхевіоризм» (1974), «Роздуми про біхевіоризм та суспільство» (1978) – представника «радикального» (метафізичного) біхевіоризму – *необіхевіоралізму*. Зауважимо, що у в 60-х рр. *необіхевіоралізм* набув поширення, а його базовими тезами були: в основі діяльності індивіда лежить процес оперантного наочіння, будь-яка поведінка індивіда завжди спрямована на ціль; індивід формується тільки під впливом суспільства; якщо біхевіоралізм не може дати відповідь на певне питання, то, відповідно, такої відповіді в природі не існує. Вони слугували основою для виправдання програм наслідницького контролю над поведінкою громадян.

*Беррес Фредерік
Скіннер
(1904–1990)*

Власне Скіннер як необіхевіораліст запропонував «теорію оперантного (інструментального) навчіння». Він стверджував, що поведінка людини підпорядкована певним закономірностям, зокрема впливу довкілля та може бути передбачена й припускає контроль за нею. Скіннер обґрунтував техніки модифікації поведінки (наприклад, програмування навчання) для покращення суспільства й ощасливлення людей як форму соціальної інженерії.

У праці «Поведінка організмів» Скіннер виклав основні принципи та розглянув поведінку людини як результат впливу навколишнього середовища. За радикальним біхевіоризмом: 1) самостійні психічні явища і процеси – не є об'єктивними реальностями, а лише «культурними міфами»; 2) за допомогою таких ментальних форм як «ідея» можна описувати певні міфічні образи, але це не значить, що ці образи або уявні істоти існують насправді; 3) у соціальному та політичному житті так само можна пояснювати, чому люди вірять у ті чи інші ідеї, є носіями певних ідеологій, але міра «реальності» цих ментальних форм виявляється тільки в конкретній поведінці індивідів і соціальних груп. Все, що реально існує, – це поведінка. Всі інші емоційні прояви є побічними «продуктами» впливу на людину зовнішнього середовища. Коли в житті індивіда відбуваються повторення певних ситуацій (поведінкових акцій), то виникає ефект закріплення тих чи інших форм поведінки. Поведінка надуває значення «оперантної» – орієнтує на майбутній результат.

У сфері соціального навчіння найзначніших досягнень здобув *Альберт Бандура*, який зосередив свою увагу на проблемах навчіння як наслідку прямого досвіду і висунув концепцію «соціально-когнітивного навчіння». Спочатку автор застосовував класичну модель біхевіристів: «стимул – реакція», однак прийшов до висновку, що ця модель не відображає поведінку індивіда, який може вчитися на чужому досвіді. Він займався вивченням механізмів навчання, акцентуючи на ролі знань індивіда про зовнішнє середовище, яке формує потребу засвоєння сукупного досвіду суспільства.

Радикальні біхевіористи вважали, що головний конфлікт між індивідом та суспільством криється в поведінкових реакціях індивідів на соціум. Тому необхідно виробити «загальнокорисну систему стимулів», що вимагатиме встановлення певного контролю та використання спеціальних методів, що впливатимуть на поведінку індивідів у потрібному напрямі. «Керований індивід» із «правильною» поведінкою наполегливо працюватиме та сповідуватиме принципи служіння суспільним інтересам.

Дослідження політики, представлені Чиказькою школою, актуальні в розв'язанні проблем «мікроструктури» (психологічний світ особистості та малих груп) і є «золотим фондом» світової політичної науки. Діяльність Чиказької школи стала підґрунтям для біхевіоралістської революції. Політична поведінка визнавалася основою політичної реальності. Біхевіоралізмом були напрацьовані основні методи прикладних політичних досліджень: 1) статистичні дослідження політичної активності; 2) анкетні дослідження та опитування; 3) лабораторні експерименти; 4) елементи теорії ігор у вивченні процесу прийняття рішень.

Поширенню біхевіоралізму сприяли досягнення в природничих науках і сформованих уявленнях, що науковим є той результат, який опирається на аналіз емпіричних даних і кількісні обчислення.

Альберт Бандура
(нар. 1925)

31.3. Постбіхевіоралізм у політичній науці. Дослідницькі підходи Д. Істона

У 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. біхевіоралістський напрям переживав кризу. Представником цього «кризового» (постбіхевіоралістичного) періоду є найперше *Девід Істон* – автор системного методу аналізу політичних відносин. У працях «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Основи політичного аналізу» (1979), «Аналіз політичних структур» (1990) дослідник акцентував увагу на тому, що політична система – не просто взаємодія окремих структур, а динамічна субстанція, що постійно змінюється. Істон трактував політику як владний, авторитарний розподіл цінностей, де важливе місце займає «розподільча» функція держави.

*Девід Істон
(1917–2014)*

Істон запропонував системну модель, базовими категоріями якої стали: «політична система», «середовище», «реакція» системи на вплив середовища, «зворотній зв'язок» або вплив системи на середовище. Політична система, за Істоном, адаптується до зовнішнього оточення для того, щоб компенсувати його стресові впливи. «Повне оточення» системи складається з двох типів: *інтрасоцієтального* (економіка, культура, соціальна структура, міжособистісні відносини) і *ектрасоцієтального* (зовнішні впливи щодо суспільства).

Аналізуючи будь-яку політичну систему з точки зору функціонування, політолог застосував кібернетичний принцип вимірювання показників функціонування на «вході» та на «виході» системи. На «вході» – запити та потреби громадян, на «виході» – рішення та дії влади. Частиною моделі, за твердженням теоретика, є зворотні зв'язки – важливий чинник, що визначає поведінку системи. Власне зворотній зв'язок разом із здатністю політичної системи здійснювати конструктивні дії створює передумови для адаптації системи або подолання можливого стресу (про це детальніше *див. у темі 36*).

У своїх публікаціях Істон акцентував на концептуальній відмінності між термінами «біхевіоризм» і «біхевіоралізм». Поняття «біхевіоризм», на його думку, належить до теорії людської поведінки у психології, а у політичній науці треба послуговуватися терміном *біхевіоралістичний*. У методологічному плані дослідник визнавав, що наукові доробки в результаті застосування біхевіоралістських методів можуть бути точними з позиції історизму, але недостовірними для розуміння поточної реальності.

У праці «Політична система» вчений аналізував державу як «владний розподіл цінностей». Політична система за Істоном має дві головні функції: бути спроможною розподіляти цінності в суспільстві і здатною переконати членів суспільства прийняти розподіл цінностей, – матеріальних і духовних, – як необхідний, обов'язковий. Головним завданням стає розподіл цінностей і визнання цього розподілу більшістю суспільства.

Сутність повинна передувати техніці дослідження. Важливіше розуміти ставлення до актуальних соціальних проблем та їхній смисл, аніж у досконалості володіти технікою дослідження... Завдання постбіхевіоралізму в тому, щоб допомогти політичній науці стати на службу справжнім проблемам людини та суспільства. Знати – означає відповідати за дію, а діяти – означає долучатися до перебудови суспільства.

*Д. Істон,
«Політична система»*

Якщо система нездатна виконувати цей розподіл, зростає напруга, яка може призвести до її руйнації.

Принципи постбіхевіоризму Істона:

- зміст дослідження соціальних проблем важливіший, аніж досконале володіння технікою дослідження;
- надмірне захоплення дослідженнями лише поведінки призводить до втрати зв'язків із реальністю;
- вивчення та розроблення цінностей є невід'ємною частиною вивчення політики;
- політологи мають бути відповідальними перед суспільством і захищати людські цінності; їхні цінності;
- знати означає діяти, втручатися в реальне життя.

Істон твердив, що політолог повинен задумуватися не тільки про межі знання, а й про можливі наслідки його застосування, тому повинен нести відповідальність за результати своєї праці, «інакше вони перетворяться просто на техніків, ремісників із часткового ремонту суспільства. Наприкінці XX – початку XXI ст. Істон акцентував увагу на впливі структур політичної системи на ефективність публічної політики. Він аналізував тенденції розвитку політичної науки.

Отже, головні принципи постбіхевіоризму та їхні складники такі:

- дослідження та конструктивний розвиток проблеми цінностей;
- відсутність абсолютизації технічних прийомів;
- визнання можливості використання якісних методів аналізу та історичного підходу;
- тлумачення фактів у контексті актуальних проблем суспільно-політичного розвитку;
- відображення сучасного конфлікту через призму ставлення до ідеалів;
- поєднання пізнавальних і нормативно-ціннісних аспектів політології;
- акцентування уваги на потребах через знання про цінності для розв'язання соціальних і політичних проблем.

Особливу роль відіграли представники т. зв. «критичної хвилі» (Ч. Р. Міллс, Е. Фромм, Ю. Габермас) та «нормативізму», які не припиняли наукових пошуків у галузі політичної думки. Завдяки зусиллям Т. Парсонса, Р. Мертон і, особливо, Д. Істона почав активно застосовуватися метод системного аналізу (див. тему 36), заснований на сприйнятті суспільства як «політичної системи», де тісно взаємодіють індивідуальні та групові інтереси.

Постбіхевіоралісти підтримували константу біхевіоралістів – необхідність аналізувати політичну поведінку та політичну участь громадян. Однак, наполягали на поверненні у політологічні дослідження теоретичних узагальнень і висновків, зважаючи на політико-ціннісні та соціокультурні чинники.

31.4. Постбіхевіоральна революція

Постбіхевіоралісти вважали за необхідне перегляд постулатів біхевіоралізму та подальший його розвиток. У виступі Істона у 1969 р. на 65-му з'їзді Американської асоціації політичних наук були сформовані ключові тези постбіхевіоралізму. Подальші дослідження, що базувалися на таких позиціях стали трактувати як «постбіхевіоральну

Ті, хто очікував від дисципліни корисних результатів досліджень, були дуже розчаровані. Назривала потреба в точніших визначеннях понять, у теорії яка б мала пряме співвідношення з емпіричним реальним світом; прорив із гіперфактичним минулим політичної науки настав; Наступив час забути про щире зневажання загальної теорії.

Д. Істон

Тема 31. Біхевіоралізм і постбіхевіоралізм у політичній науці. Постбіхевіоральна революція *революцію*» в політичній науці, заявляючи, що вона спрямована в майбутнє. Революція, за твердженням її засновника, не закликала до заперечення можливості відкритих для перевірки узагальнень про людську поведінку. Вона декларувала прагнення розвивати політичну науку в нових напрямках. Постбіхевіоралізм повинен був очистити науку від абстрактності, утопічності її концепцій, відірваних від реалій життя індивіда, проблем політики та міжнародних відносин.

Одним із ініціаторів «біхевіоральної революція» був *Габріель Абрахам Алмонд*, автор праць «Привабливість комунізму» (1954), «Громадянська культура. Політичні орієнтації в п'яти країнах» (1963), «Політична теорія і політична наука» (1968), «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966), «Політичний розвиток» (1970), «Порівняльна політологія сьогодні» (1974), «Порівняльна політологія: система, процес и політичний курс» (1978), «Громадянська культура: перегляд концепції (спільно із С. Вербою)» (1980), «Порівняльна політологія. Теоретична структура» (1993), «Сучасна європейська політика» (1999).

*Габріель Абрахам
Алмонд
(1911–2002)*

На початку 60-х рр. Алмонд увів у науковий обіг поняття «*політична культура*» як «система переконань, символів і цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політичне дійство». Алмонд досліджував культурно-психологічну обумовленість політичних процесів, акцентував увагу на аналізі стійких структур політичної системи. Структура, за визначенням Алмонда, – це доступна для спостереження діяльність, яка формує політичну систему. Дослідник є одним із авторів *теорії політичних систем*, де основними її елементами виділяє політичні інститути (держава, партії, групи інтересів) та політичні ролі. Він запропонував порівнювати політичні системи.

Алмонд розвинув класифікацію системних входів (англ. inputs) у вигляді вимог (англ. demands) та підтримки (англ. supports), які були впроваджені Д. Істоном. Політолог виділив *чотири типи вимог*: вимоги товарів та послуг; вимоги стосовно правил, що регулюють поведінку як людей, так і великих структур (ринків); вимоги стосовно участі в політичній системі у вигляді виборчого права тощо; «символічні входи» (демонстрації величч країни під час кризи тощо). Також були виділені *чотири типи підтримки*, що необхідні для функціонування системи: матеріальна підтримка у вигляді сплачених податків, військова повинність; згода виконувати закони та інші правила; політична участь (участь у виборах) тощо; демонстрація пошани до влади, офіційних символів і ритуалів тощо. За Алмондом, у політичній системі відбуваються перетворення вимог і підтримки в системні виходи.

Політолог запропонував власну класифікацію функцій перетворення: артикуляція інтересів або вимог; агрегація (об'єднання) інтересів в конкретні плани дії; перетворення планів дії в авторитетні правила (офіційні політичні курси); застосування загальних правил до окремих випадків; тлумачення правил у конкретних ситуаціях; поширення інформації про події у самій політичній системі та передача інформації в соціальне та міжнародне середовище.

Дослідник визначив теорію громадянської культури як теорію демократичної рівноваги, яка ґрунтується на тому, що демократична стабільність можлива за стану рівноваги політичних процесів та орієнтацій.

Г. Алмонд, як і Д. Істон, заклали основи різних варіантів концепції політичної системи. За Істоном, політичну систему необхідно розглядати під кутом зору підсистем, які її складають, їх взаємозв'язків та взаємодій. Алмонд твердив, що необхідно зосереджувати увагу на розгляді більш загальних характеристик: на вивченні «входів» і «виходів», а також зворотніх зв'язків, які встановлюються між політичною системою та навколишнім середовищем.

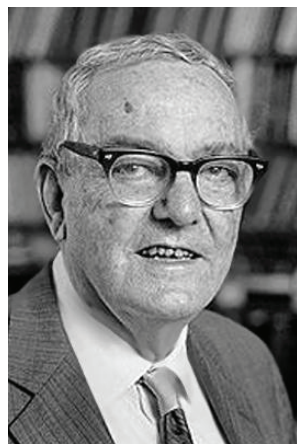
Суть новацій зводилася до таких позицій: спрямувати політичні дослідження на реальні потреби політики та суспільства; подолати ідеологію емпіризму та акцентувати увагу на ціннісних орієнтаціях у процесі пізнання. Її результатом стала поява нової парадигми – *теорії раціонального вибору*, яка пояснювала політичну поведінку раціоналізмом та егоїзмом особистості, яка прагне отримати в політиці максимальну вигоду.

Постбіхевіоралістська парадигма продовжила свій розвиток в теорії процесу прийняття управлінських рішень – *Герберта Саймона*. Учень Г. Лассуела, автор праць «Адміністративна поведінка» (1947), «Моделі людини» (1957), «Організації» (1958), «Нова наука про управлінські рішення» (1960), «Наука про штучне» (1969), «Моделі відкриття» (1977), «Моделі мислення» (1979, 1989), «Моделі обмеженої раціональності» (1997), Саймон критикував біхевіоралізм, зазначаючи його «обмеженість та захопленість лабораторними щурами» та стверджував необхідність розвитку теорії опрацювання інформації, яка допоможе психології створити загальну парадигму та збереже операціональність біхевіоризму, але перевершити його в точності та строгості.

Саймон твердив, що в класичній теорії прийняття рішень був відсутній важливий елемент – опис поведінкових і пізнавальних якостей тих людей, які обробляють інформацію та приймають рішення. Автор концепції «обмеженої раціональності» стверджував, що при пошуку і прийнятті рішень людина в більшості своїй не прагне до найкращого рішення, а обмежується першим, хай і не оптимальним задовільним рішенням. Дослідження Саймона були не стільки теорією, скільки сукупністю спостережень у рамках традиційної теорії поведінки.

Саймон, як пропагандист загальної комп'ютерної грамотності та впровадження комп'ютерів у всіх сфери життя суспільства, передбачив, що людство в майбутньому автоматизованому світі не матиме значних відмінностей від минулого економічного життя. За допомогою комп'ютерного моделювання, політолог досліджував типи людської діяльності. Його часто називали «технологічним радикалом», оскільки він стверджував, що комп'ютери в наш час «можуть все, що може людина». На початку 80-х рр. в рамках своєї концепції наук про штучне обґрунтував статус нової наукової дисципліни – когнітивної науки, що виникла як теоретичний складник штучного інтелекту та міждисциплінарний синтез наук про людське мислення.

Постбіхевіоральна революція відновила зацікавлення різноманітними дослідницькими підходами: історико-порівняльних і нормативно-інституційних методів, ідей представників Франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма) та ін. Постбіхевіоралісти визнавали минулі досягнення політичної науки. Постбіхевіоральний підхід

Герберт Саймон
(1916–2001)

Тема 31. Біхевіоралізм і постбіхевіоралізм у політичній науці. Постбіхевіоральна революція
виступав за те, щоб поведінка, професійна діяльність політиків і політологів завжди базувалася на принципово наукових знаннях, загальнолюдських цінностях, високій моральності та гуманізмі.

Постбіхевіоралізм долучився до модернізації поведінкових досліджень і відрізнявся від біхевіоралізму певними суттєвими відмінностями, передусім браком головної позиції та постбіхевіоральної методології, яка могла б ідентифікувати дослідників цього напрямку. Постбіхевіоралізм передбачав певну орієнтацію на фундаментальні дослідження (зокрема, на проблеми соціальних функцій цінностей, взаємовідносин між цінностями, їхньої ролі в житті людей і под.).

Постбіхевіоралісти запропонували концептуальні зміни в науковій підході:

- теоретичні знання є надважливими, оскільки пізнання сутності політичних явищ передуює техніці їх конкретного дослідження;
- завдання політології полягає не тільки в описі та аналізі тих чи інших політичних подій і фактів, а в тому, щоб трактувати їх з точки зору необхідності удосконалення суспільства;
- політологію неможливо цілковито ототожнювати з природничими науками;
- науковці повинні нести відповідальність перед суспільством за методи та висновки дослідження з точки зору збереження та примноження цінностей цивілізації;
- постбіхевіоралізм містить у собі ідеологію емпіричного консерватизму.

Наслідком революції став своєрідний консенсус різних політологів щодо можливостей рівноправного застосування різноманітних методів до вивчення політичного процесу та недопущення визнання пріоритетності будь-якого напрямку.

Постбіхевіоралізм виник як реакція на проблеми, зумовлені біхевіоралізмом. Він став одночасно й інтелектуальною течією, і рухом об'єднання людей. Велика прихильність до формальних, математизованих висновків, підвищена увага до теоретичних критеріїв із уваги на соціальну проблематику, концентрацію на соціальних детермінантах, нехтування когнітивними елементами тощо обмежували можливості дослідників.

Постбіхевіоралізм сформував та розвинув структурно-функціональний аналіз і системний підхід. Постбіхевіоралізм заклав підґрунтя для поєднання емпіричних методик досліджень із інституціональними, нормативно-ціннісними, ідеологічними компонентами сучасної політики. Однак у постбіхевіоралізмі не сформувалися чіткі методологічні зобов'язання, сформувавши кредо релевантності:

- зміст завжди повинен передувати методиці;
- незмінним об'єктом дослідження політики повинно бути дослідження та конструктивний розвиток цінностей;
- необхідно руйнувати бар'єри замовчування, задля того, щоб усвідомити реальні запити людства в період криз;
- історична роль інтелектуалів – захищати гуманістичні цінності цивілізації;
- знати – означає відповідати за дію, а діяти – означає залучатися у відбудову суспільства.

У 80-90-х рр. XX ст. постбіхевіоралістський напрям у політології увійшов у кризову фазу, однак науковий потенціал залишається складником досліджень форм та методів політичної поведінки.

Біхевіоралістська та постбіхевіоралістська парадигма політичних досліджень стала методологічною орієнтацією політичної науки США, однак перестала домінувати в аме-

риканській політичній науці. Всі дослідження фокусувалися на поясненні інструментів і механізмів американської демократії і прагнули дослідити шляхи її удосконалення. Як заміну поведінкового підходу дослідники розглядають теорію раціонального вибору.

Попри слушну критику, біхевіоралізм розробив чітку методику дослідження, де на кожному етапі вимагалось конкретно визначити, що буде досліджуватися і якими методами та намагався встановити новий зв'язок із практикою. Біхевіоралісти запропонували точні методи дослідження політичної поведінки, поклали початок дослідження мікропроблем, конкретних соціально-психологічних аспектів політики, соціалізації та культури.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. Д. Істон зазначав, що намагаючись подолати проблеми, успадковані від біхевіоралізму, постбіхевіоралізм породив багато нових, притаманних тільки йому. Зокрема, акцент на застосування накопичених знань для розв'язання нагальних соціальних проблем вже поставив перед необхідністю реінтеграції спеціалізованих дисциплін. Застосування комп'ютерних технологій, можна припустити, змінить багато аспектів методології ведення дослідницької роботи у суспільних науках, і в політології також.

Питання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте метод біхевіоралізму? Як він застосовується у дослідженні політичної сфери?
2. Ким було введено поняття «лідери думок»?
3. У чому суть і цілі політичної поведінки?
4. Охарактеризуйте теорію груп інтересів.
5. Охарактеризуйте основні наукові підходи Чиказької школи (Ч. Меріам, Г. Лассуел)?
6. На що, на думку Г. Лассуела, спрямована діяльність ЗМІ:
  - а) примушування громадян до виконання певних політичних настанов;
  - б) приховане маніпулювання свідомістю громадян;
  - в) політичну просвіту суспільства й усвідомлення ним інтересів у сфері політики?
7. В чому недоліки та переваги біхевіоралізму як методологічної парадигми?
8. Якими є зміст і цілі необіхевіоралізму?
9. У чому відмінність між науковими підходами біхевіоралістів і постбіхевіоралістів?
10. Які основні підходи до трактування політичної системи за Д. Істоном?
11. Які існують типи вимог за Г. Алмондом?
12. Які причини постбіхевіоральної революції у політичній науці?
13. Як Ви розумієте концепцію «обмеженої раціональності»?
14. Яку роль відіграв постбіхевіоралізм у формуванні методологічних основ прикладної політології?

Література

Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М. : РОССПЭН, 2000. – 420 с.

Антология мировой политической мысли : В 5 т. – М. : Мысль, 1997. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – 832 с.

Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме. – К. : Стило, 2008. – 396 с.

Бойцова О. Политическая наука в XX веке // Вест. МГУ. – Сер. : «Полит. науки». – 2001. – № 1. – С. 5-8.

- Гончаров Д. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Юрист, 1997. – 206 с.
- Даль Р. А. Полиархия. Участь у политическому житті та опозиція / Р. А. Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Х. : Каравелла, 2002. – 216 с.
- Дилигенский Г. Социально-политическая психология / Г. Дилигенский. – М. : Аспект-пресс, 1994. – 256 с.
- Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология : хрестоматия. – М. : МОНФ, 1997. – С. 13-15.
- Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Политология: Хрестоматия / сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 319-331.
- Истон Д. Новая революция в политической науке // Социально-политический журнал. – 1993. – № 8. – С. 12-14.
- Євсєєв К. В. Політичний біхевіоризм як феномен модерністського наукового світогляду / К. В. Євсєєв // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 56. – С. 134-144.
- Короткова Н. В. Г. Д. Лассуэлл. Методология исследования проблем политики / Н. В. Короткова // Полит. наука. – 2000. – № 4. – С. 155-179.
- Ласуелл Г. Психопатология и политика / Г. Ласуелл. – М. : РАГС, 2005. – 352 с.
- Лендъел М. Бентлі Артур Фішер / М. Лендъел // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 63.
- Лендъел М. Істон Девід / М. Лендъел // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 266-267.
- Митко А. Лассуел Гарольд Дуайт / А. Митко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 365-367.
- Мерриам Ч. Новые аспекты политики / Ч. Мерриам // Антология мировой политической мысли : В 5 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1997. – С. 176-184.
- Ротар Н. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму / Н. Ротар // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – 2010. – Вип. 1. – С. 79-87.
- Северинюк В. М. Біхевіоризм у політичній науці: традиції та назрілі модифікації / В. М. Северинюк // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 35. – С. 323-335.
- Северинюк В. Біхевіоризм політичний / В. Северинюк // Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге видання, стереотипне. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 52-53.
- Северинюк В. М. Політична поведінка : проблеми теорії та методології : монографія / В. М. Северинюк. – К. ; Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 432 с.
- Северинюк В. Необіхевіоризм / В. Северинюк // Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге видання, стереотипне. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 423-425.

Северинюк В. Постбіхевіоризм / В. Северинюк // Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге видання, стереотипне. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 536-537.

Сіданіч М. О. Біхевіоралізм як системоутворююча основа політичної науки США / М. О. Сіданіч // Вісн. СевДТУ. – Сер. : «Політологія». – 2008. – Вип. 91. – С. 132-137.

Сорба О. Меріам Чарлз Едвард / О. Сорба // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 429.

Старіш О. Лазарсфельд Пауль Фелікс / О. Старіш // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 362.

Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – М., 2002. – С. 123-124.

Уотсон Дж. Психология с точки зрения бихевиориста / Дж. Уотсон Психология с точки зрения бихевиориста // Хрестоматия по истории психологи / под ред. Гальперина П. Я., Ждан А. Н. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 17-18.

Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – № 4. – 1999. – С. 24-27.

Эрроу К. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Эрроу. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.

Тема 32.

Постмодерні підходи до аналізу політики

- 32.1. Постмодерна дослідницька стратегія: політологічний вимір
- 32.2. Ж.-Ф. Ліотар про критику метанаративів
- 32.3. Концепція деконструкції Ж. Дерріди
- 32.4. Інтерпретація мікрофізики влади М. Фуко
- 32.5. Ж. Бодрійяр про симулятивний характер політики
- 32.6. Політичний потенціал номадологічного та шизоаналітичного проектів Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі
- 32.7. Психоданаліз Ж. Лакана: специфіка політологічної експлікації
- 32.8. Критика «постідеологічності» суспільства С. Жижеком
- 32.9. Револьюційний лінгвопсиходаналіз Ю. Крістевої

32.1. Постмодерна дослідницька стратегія: політологічний вимір

На сьогодні в політологічному дискурсі надалі не втрачає актуальності проблема співвідношення «об'єктивного», сциєнтистського, позитивістськи означеного підходу до пояснення політичної науки з постмодерним, «авторським» підходом до її інтерпретації. Проблемність застосування постмодернізму як теоретико-методологічної засади в дослідженнях політичної теорії полягає в неоднозначності трактування сутності постмодернізму та відсутності синхронності й узгодженості його категорійного апарату.

Загалом, під *постмодернізмом* слід розуміти змістовно-аксіологічну сукупність дослідницьких концептів, *дернізм*.

спільність яких визначена такою дослідницькою стратегією, рух якої відбувається в напрямку постнекласичної рефлексії дійсності. Серед найяскравіших представників цього напрямку: Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко.

У. Еко

Теоретичним підґрунтям постмодернізму вважають постструктуралізм, оскільки постмодернізм із другої половини 80-х років став осмислюватись як явище, тотожне постструктуралізму, аж до того, що в новітніх дослідженнях М. Сарупа, С. Сулеймана, В. Вельша та багатьох інших постструктуралізм і постмодернізм характеризуються практично, як синонімічні поняття.

Поступовий розвиток постмодернізму передбачав розширення сфери власного застосування та аналізу. Виникнувши як поняття, що характеризує рефлексію, здебільшого, у царині культури, розвиток цього напрямку охопив основні сфери людського існування та самовияву, як-от політика. Якщо постструктуралізм був досить вузькою літературною практикою, то вже постмодернізм задекларовано як більш широкий підхід до пояснення дійсності.

Постмодернізм успадкував від постструктуралізму наступні властивості:

- це критика класичної логоцентристської наукової позиції, імпліцитної розумінню «наявності», через категорії лінійного детермінізму;

- це пошук нових трактувань свободи – маргінальних, розташованих за межами структури, де немає тотального контролю з боку влади;
- текстологічний характер реальності як аксіоматична установка заради подолання авторитету суб'єкта, будь-яких можливостей центрування та перспектив «*cogito*».

Зупинимося на двох моментах:

- 1) не можна говорити про цілісність і виразність постмодернізму в політичній теорії – це радше еклектичний діалог. Просвітницькі ідеали властиві політичній науці як такій, саме тому постмодерністи й не могли виявити свої концептуальні напрацювання, спираючись лише на її досвід;
- 2) важливим аспектом постмодерного теоретизування була чітка практична позиція, як правило, стосовно прав людини, її становища в сучасному суспільстві. Стилїстика постмодернізму нерозривно пов'язана з політикою.

У контексті означення постмодернізму Ж.-Ф. Ліотар зосереджує свою увагу на трьох аспектах.

По-перше, науковець наголошує на розумінні постмодернізму, яке випливає з його протиставлення модерну, що в принципі не може бути правильно, оскільки сьогодні ми починаємо підозрювати, що подібний «розрив» пропонує не долання минулого, а радше його занепад чи наповнення, інакше кажучи – повторення. Практика такого розуміння продиктована традиційністю еволюційного мислення.

По-друге, проблема розуміння постмодернізму зумовлена підривом вартості самої ідеї прогресу – тенденції ускладнення людського існування «знімають» традиційні форми орієнтирів і самовизначення. Питання ідентифікації та чітких меж людського існування втратили пріоритетність: набагато важливішою стає проблематика чужинства як нашарування можливостей відмінності, несхожості, інакшості.

По-третє, важливим аспектом є визначення інтерпретації форм мислення, наприклад, політики. В такому контексті приставка «*пост*» у слові «постмодерн» позначає не рух, типу *come back*, *flash back*, *feed back*, тобто рух повторення, але деякий «ана-процес» – процес аналізу, анамнезу, аналогії й анаморфозу, який переробляє дещо «першо-забуте». Такий реверс до першооснов кризь ідилію тотально лінійного розгортання розвитку і є постмодерном.

Отже, постмодернізм поєднує різноманітні концепти, спільним для яких є підхід до осмислення дійсності, що не передбачає матричного центрування, а навпаки – програмує ідейний релятивізм.

Можна визначити кілька ключових *характеристик*, властивих постмодернізму.

Важливою методологічною ознакою постмодерністської парадигми є *неодетермінізм*, що заснований на розумінні засад нелінійності, відсутності простежуваної зовнішньої причини та чітко продиктованої каузальності, які, зокрема, визначають розвиток соціально-політичних феноменів. Фактично відбувається відмова від наявності в досліджувальній сфері іманентної логіки розвитку, що послідовно розгортає власну самостійність лінійним шляхом.

Наступною характеристикою, тісно пов'язаною з попередньою, є специфічне розуміння теорії – на противагу пошукам глибини (особливого всепояснювального сенсу, який вважається метафізикою в принципі) декларуються *пошуки означень* «*на поверхні*»: у межах тріщин, зламів, вигинів, вихилів теорії як такої, взятої не у формі автономно-ізолюваного поля, а як складного еклектичного явища, межева напруга якого стає пріоритетом для постмодерного дослідження.

Ще однією важливою ознакою є *поетичність мислення* – це своєрідна форма інтерпретації змісту, специфіка якої полягає у завжди наявному моменті недомовленості, незавершеності та метафоричності водночас, що передбачає «радикальну відмову від жорстокого раціоналізму».

Невід’ємним аспектом є *плюралізм* на противагу універсалізму. Усякий прояв останнього у межах постмодернізму трактують як вияв метафізичного імперіалізму.

Окремо слід окреслити *питання історизму*, розгляд історичного кризь призму дискретності, тому замість поступальної еволюції розглядають радше системну хаотичність, непрогнозованість і часто випадковість такого розвитку.

Текстологічний характер пояснення дійсності полягає в тому, що метафора тексту, як висхідна умова схоплення людського буття, перетворює політичне в глобальний інтертекст із численними посиланнями на інші сфери людського буття та осмислення людини в нерозривності з такими текстологічними практиками, що фактично унеможливує її автономний розгляд, а екстраполює дослідницьку увагу на комплекс чинників, що переплітаються між собою (від ціннісних пріоритетів до характеру політичного режиму).

Отже, під *постмодернізмом* варто розглядати специфіку світоглядного, аксіологічно-гносеологічного охоплення світу, що ґрунтується на таких принципах, як неодетермінізм, поетичність мислення, плюралізм, текстологізм у означенні дійсності.

Водночас незаперечною залишається різноманітність дослідницьких концептів постмодерного статусу, яким непритаманна наявність методологічної однорідності та схожості. Це радше спільна дослідницька стратегія, яка передбачає різноманітність у тактичних підходах до пояснення багатьох феноменів та явищ, зокрема політики.

32.2. Ж.-Ф. Ліотар про критику метанаративів

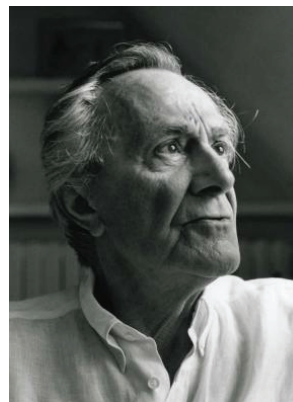
Жан-Франсуа Ліотар – французький філософ, естетик-постфрейдист, один із перших розглянув проблему кореляції культури постмодернізму й постнекласичної науки.

Основні праці: «Феноменологія» (1954), «Відхилення, виходячи із Маркса та Фрейда» (1968), «Лібідінальна економія» (1974), «Ситуація постмодерну» (1979).

Серед усього спектру авторських підходів, яких об’єднують під знаком постмодернізму, методологічно виділяється підхід Ж.-Ф. Ліотара. Його праці окреслюють перспективи подальших постмодерних досліджень політичних систем та їх сутності, домінантів, способів структурування та деструкції. *Метанаративи* – це великі оповідання, що претендують на універсальність, домінування в культурі та легітимацію політичних, наукових, філософських й інших систем у соціумі.

Диалог щодо легітимності цілісності тривав задовго до його дескрипції в постмодернізмі, що відтворює позиція У. Еко. Однак у Ліотара розлучення з цілісністю має принциповий характер, через який його часто пов’язують із постмарксизмом.

Момент сумніву в цілісності, яку сприймають як велику втрату – це, поза сумнівом, момент модерний. Постмодерн ґрунтується на множинності як необхідній умові і фіксує, як факт, партикуляризм цілісності або плюралізм цілісностей.

Жан-Франсуа Ліотар
(1924–1998)

Кожна теоретична точка відліку є відносною, бо розміщена у відповідній площині під певним кутом зору. Дискусії про готику, ренесанс, бароко пов'язані з тими історико-культурними перспективами, які формували естетичне сприйняття. Множинність перспектив бачення дозволяє змістити акценти з «втрати» готичного стилю в бік розширення діапазону стильової гами.

Цілісність може мати віртуальну, дифузну форму, крізь яку проглядаються множинні констеляції, не обов'язково пов'язані між собою. Множинність методологічно є сприятливою для самопізнання метанаративів, вияву їх специфічності, глибинних детермінант. Цілісність схильна до тотального бачення світу, однак множинність є його особливістю. Відповідно, мова йде не про руйнування цілісності, її «смерть від симптомів множинності», як це часто артикулюється у нападах на постмодерн, а про її локалізацію та перспективи, для пізнання чого множинність слугує методологічним принципом.

Політичні імплікації постмодерну висвітлюють зв'язки з теорією демократії. Розвінчання тоталітарних режимів призвело до появи інших *тотальних ідеологій*, механізмів легітимації влади та універсалізації партикулярного політичного порядку. Саме ці моменти охоплює постмодернізм у численних формах локалізації домагань абсолютистського характеру.

Принцип дії модерністських метанаративів XX ст. Ліотар розкриває в праці «Лібідінальна економія», яка, як і написана перед нею «Відхилення, виходячи із Маркса та Фрейда», є сучасною теоретичною кореляцією провідних методологічних шкіл XX ст., а саме фрейдизму та марксизму.

У даному політичному полі революційні цінності набувають значення релігійних шляхом декларації порятунку усіх людей через помсту винним. Крах революційного методу розв'язання політичних суперечностей, за Ліотаром, призводить до розвінчання революційних цінностей, а разом із ними й цінностей клерикальних, які забезпечували місіонерську роль інтелектуала в масах.

У методологічному плані Ліотар наголошує на необхідності подолання дихотомії теоретичного та наративного дискурсів, перший із яких поєднує всезагальні знання, а другий – унікальні. Таке протиставлення Ліотар вважає позірним, оскільки в кожній теорії відкрито або приховано присутній наратив, який вже щось пояснює нам або про нас.

Теоретичні метанаративи не піддаються регресу до окремого факту чи події, вони слугують накопиченню словесних форм і скеровані на нескінченну розповідь про себе. Відповідно, метанаративи завжди передбачають взаємодію з реципієнтом, завдання якого не замикається на сприйнятті, а розширюється до передачі або творчої трансформації. Для власного розгортання метанаративи потребують історичного часу, логосу, поміщеного в тривалість часового континууму та, внаслідок цього, конкретного політичного ладу. Така позиція чітко простежувана в гуманітарній науці, зокрема політичній, коли через призму метанаративів, зумовлених домінуючою ідеологією, виростають цілі наукові «школи», а також обґрунтовуються методологічні «традиції», які втрачають всяку логіку зі зміною домінуючої ідеології, та метанаративів відповідно.

У «Постмодерних умовах: звіт про знання» Ліотар, *Знання і влада є двома сторонами одного питання: хто вирішує, що є знанням, і хто знає, що потрібно вирішувати?»* Ж.-Ф. Ліотар, «Ситуація постмодерну»

знання в науковій системі. Метанаративи підміняють собою істину та слугують на новій позиції методологічним критерієм структурування знання. Постмодерн для Ліотара становить прогрес науки, який виявляється в *критичному сумніві у метанаративах*.

Ретроспектива методологічних шкіл ХХ ст. в «Постмодерних умовах: звіті про знання» схематично окреслена через два провідні напрямки, а саме: 1) трактування суспільства як функціональної цілісності, яке розкривали представники школи Т. Парсонса; 2) трактування суспільства як антагонізму суперечностей, яке широко репрезентоване в марксизмі та його новітніх варіативних напрямках.

Аналізуючи висновки Ліотара щодо альтернатив модерну, усвідомлюємо, що знання про системи політики завжди перебувають у залежності від загального методологічного контексту, в якому вони описані. Відповідно, генеза знання про системи політики, крім історико-теоретичної осі, містить також детермінанту методологічної осі, вибір якої зумовлює контекст і перспективи дослідження.

Однак, розвінчання метанаративів для Ліотара позбавлене трагізму та пов'язаного з ним відчуття невідворотної втрати, оскільки даний процес розгортається, насамперед, у теоретико-методологічному сенсі та скерований на залучення до смислових зв'язків дискурсу людини, без вікової, расової чи гендерної домінант. Розвінчання істинності метанаративів виступає інтелектуальною практикою в теоретико-методологічному дискурсі, що покликана якнайширше залучити людину до творення простору власної свободи. Відповідно, варто підкреслити значний внесок Ліотара в переосмисленні ролі та значення, сутності методології гуманітарних науки, зокрема політичної.

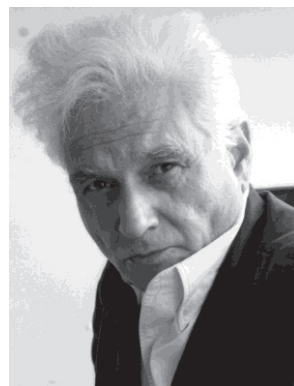
32.3. Концепція деконструкції Ж. Дерріди

Жак Дерріда – французький філософ, постмодерніст, деконструктивіст. Основні праці: «Голос та феномен» (1967), «Письмо та відмінність» (1967), «Про граматику» (1967), «Розрізнення» (1972), «Межі філософії» (1972), «Позиції» (1972), «Поштова картка: Від Сократа до Фрейда і далі» (1980), «Привиди Маркса» (1993), «Хора» (1993), «Місцеперебування: Моріс Бланшо» (1998).

Дерріда зробив спробу розвинути та переглянути наявні в філософії рефлексії, принципи подолання традиційних цінностей та переосмислення встановлених стереотипів мислення. Його політична концепція визначається плюральністю, яка протистоїть монізму модерної філософії, множинністю, завдяки чому легітимується існування різноманітних концептуальних підходів до тлумачення політики та політичного життя.

Отож будь-які політичні дослідження зосереджені навколо проблеми вибору певної стратегії, оскільки не існує трансцендентної істини, яка би перебувала за межами сфери письма, яка би виявилася спроможною деяким теологічним способом керувати всією тотальністю цієї сфери.

Найбільшого розголосу серед концептів, розроблених Деррідою, в межах наукового дискурсу здобуло поняття «*деконструкції*», згідно з яким відкидається тоталітарна сутність раціоналізму в політичних практиках; політичний і політологічний дискурси виводяться за традиційні межі, акцентується увага на табуйованих раніше темах і проблемах.

Жак Дерріда
(1930–2004)

Сутність деконструкції як методу дослідження соціальних і політичних феноменів, які мають текстуальну форму, полягає у відшукуванні в останніх глибинних суперечностей, а також таких прихованих сенсів, які породжуються залишками дискурсивних практик минулого у вигляді певних мовних кліше, котрі, у свою чергу, під впливом мовної практики наявної епохи підлягають перетворенню, незалежно від позиції автора тексту. Внаслідок цього в тексті виникають т. зв. «лакуни» та невизначеності, виявити та проаналізувати які робить спробу Дерріда.

Деконструкція постулює принципову неможливість змістовної експлікації буття: тематика суб'єктивуючої інтеріоризації не випадково є для неї домінуючою. Критика засадничих концептів «присутності», «дійсності», «тожності», «істини» обумовлюється переконанням, що статус раціонального в культурі підтримується постійними зусиллями витіснення з його сфери елементів, що суперечать його ж логіці. Ця репресивна інтенція, що лежить в основі західноєвропейської культури, позначається Деррідою як *логоцентризм*. Логоцентризм оголошується атрибутивною ознакою метафізичного мислення, метою якого є прагнення до систематизації явищ, які утворюють бінарні пари відповідно до центру (першоначала). Такі бінарні опозиції характеризуються домінуванням одного члена над іншим (чоловіче/жіноче, елітарне/масове, оригінал/копія, присутність/відсутність тощо). Деконструкція змінює співвідношення в бінарних парах, позаяк відсутність Центру позбавляє сенсу розподіл на домінанту та маргінес.

Деконструювати опозицію – означає спочатку в певний момент перевернути ієрархію.
Ж. Дерріда, «Позиції»

Для Дерріди політичний зміст помітно або приховано знаходиться всюди, знаки набувають політичного характеру в міру того, як вони входять у сферу масових процесів шляхом мови та мовлення. Намагаючись вирвати мову з полону метафізики та логоцентризму, Дерріда всебічно розглядає поняття «означуване», «позначуване», «знак» як єдність цих двох складових.

Дерріда проголошує пріоритет знаку над позначуваною ним річчю або явищем, стверджує, що сама можливість поняття «знак» у функції вказування на певний реальний предмет передбачає заміщення цього предмета знаком і залежить від часу «схоплення» свідомістю цього предмета або уявлення про нього. Те, що карбується знаком, ніколи в ньому не присутнє, отже, слово та смисл, слово та думка ніколи не можуть бути одним і тим самим.

Сучасний світ – це «світ упорядкованого хаосу», де порушено цілісний традиційний тип суспільного розвитку, а відповідно і модерна ідеологічна система, що визначається великими наративами; координація політичних зусиль стає проблематичною, якщо не неможливою, внаслідок зростання локального чинника та дисперсії.

Деконструкція, в розумінні Деріди, не є якимось методом і не може ним стати; будь-яке її визначення не є вірним, бо гальмує її власну безперервність. Також її не можна розглядати як критику в будь-якому з її значень, бо вона сама підлягає реконструкції. Практика реконструкції носить позаметодологічний характер і не пропонує обмеженого набору строгих правил.

У такому контексті необхідно розглянути поняття *онто-тео-телео-фалло-фоно-логоцентризму*, започатковане Деррідою, що передбачає такі моменти:

1) *презумпція мозаїчності та семіотичної вторинності* будь-яких теоретичних конструкцій, що можуть будуватись лише через усвідомлення дискретності та неоднозначності змісту різних явищ;

2) *презумпція відмови від зовнішньої каузальності* та переорієнтація на бачення предметності у вимірі самоорганізації;

3) *відмова від телеологічного тлумачення* семантичних властивостей політичного;

4) *презумпція відмови від бінарних опозицій* типу «об'єкт-суб'єкт», «чоловіче-жіноче», «філософське-політичне»;

5) *презумпція акценту не на голосі*, який утілює іманентний до тексту зміст, а на самому тексті як нестабільному середовищі генерації змісту, що може розумітись і через ототожнення тексту та політичного як певного середовища із власними сукупностями певних зв'язків;

6) *презумпція відмови від наявності іманентного змісту політичного*, певної однозначної логіки, яка могла би бути експлікована при схематичному аналізі когнітивної діяльності суб'єкта.

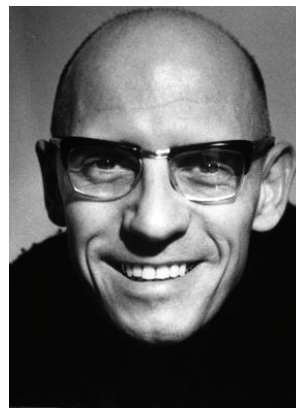
Загалом, деконструкція надає можливість прирівняти в правах соціальну більшість і будь-яку меншість, це позбавляє можливості використовувати в політичному дискурсі поняття норми як інструменту дискримінації.

Таким чином, внесок Дерріди в політичну науку полягає в тому, що, завдяки використанню методу реконструкції, він руйнує традиційні відмінності в бінарних опозиціях, породжені пануванням логоцентризму в політологічному дискурсі, прирівнює в правах центр та маргінес, обґрунтовує існування різноманітних концептуальних підходів до тлумачення політики та політичного життя, формулює способи супротиву диктату владних дискурсів.

32.4. Інтерпретація мікрофізики влади М. Фуко

Мішель Поль Фуко – французький філософ, історик. Основні праці: «Історія божевілля в класичну епоху» (1961), «Народження клініки» (1963), «Слова і речі» (1966), «Наглядати і карати» (1975), «Археологія знання» (1969), «Воля до істини: по той бік знання, влади та сексуальності» (1971), «Історія сексуальності» (1976-1984). У межах цієї теми ми зупинимося лише на ключовому в дослідницькому доробку Фуко концепті – *владі*¹. Одразу варто наголосити, що Фуко досліджує саме поняття влади, без огляду на її понятійне розмежування на політичну, економічну, соціальну.

Мислитель доводить непридатність владі репресивний характер: до прикладу, у XVIII ст., на думку Фуко, із введенням дисциплінарно-нормативного образу влади, який ми розглянемо нижче, вона відігравала більше продуктивну, ніж регресивну роль. Саме сучасна влада та її нинішня специфіка полягає у *всюдисущості*, і не через те, що вона намагається усе контролювати, а тому, що її сутність виникає через її всюдисущість. На відміну від класичних теорій бачення влади, тут влада не розглядається як влада А над Б; швидше *і А, і Б* є продуктами влади.

*Мішель Поль
Фуко
(1926–1984)*

¹ У темі 35 «Політичні концепції розробників методології аналізу дискурсу» ми повернемося до аналізу поглядів М. Фуко, пояснюючи застосування ним дискурс-аналізу як методу дослідження політики.

Так і виникає дослідження *мікрофізики влади*, відповідно до якого влада розуміється не як надбання, а як *стратегія*; вплив володарювання приписується не «присвоєнню», а механізмам, маневрам, технікам, тактикам, діям. Влада є радше системою динамічних відносин, а не привілеєм. Відносини влади неоднозначні; вони знаходять своє вираження в незліченних точках зіткнення і вогнищах нестабільності, кожне з яких несе в собі небезпеку конфлікту, боротьби та принаймні тимчасової зміни співвідношення сил.

За версією Фуко, співвідношення влади та знання, їх суспільно-політичного статусу розкривається через систему покарань за провину. Така її конструкція неминує викликає моделювання соціально-політичної поведінки допустимого характеру, натомість усі інші її можливі варіанти виносять за межі допустимості, залишаючи при цьому в просторі своєї досяжності та навіть контролю.

У межах класичного права усілякий злочин був дотичний до володаря, отже, у всякому злочині було зазіхання, бунт, повстання проти володаря. Фуко додає, що навіть найменша провинність мала натяк на царевбивство. Ри-

Влада всюдисуща; не тому, що вона охоплює усе, але тому, що вона виходить звідусіль.

М. Фуко

туал покарання був ідеальним: він повністю відновлював пошкоджену владу суверена через надзорстокість. Між покаранням та злочином не було схем, типу status quo, не було жодної міри – у самій серцевині покарання містився дисбаланс. Метою покарання не було, власне, карати злочинця; ціль крилася в ритуальному відпущенні гріха супроти суверена.

У цей час існує стратегія влади, що ґрунтується на самозацикленому знанні – природу злочинності до розгляду не беруть. Водночас влада суверена, ніби зациклена на насильстві, не помічає, що у постійній театралізованій постановці крові й насилля народові може набриднути роль дешевого матеріалу. Хвороба влади пов'язана з деяким головним надлишком: із тим, що можна назвати «надлишковою владою короля», в якій право карати тотожне особистому праву короля.

Уже в XVIII ст. було розроблено нову економіку владних механізмів у формі синкретичної єдності специфічних прийомів та аналітичних формул, які би посилили ефективність влади, зменшивши при цьому затрати на її функціонування. Влада перестала наповнюватись церемоніалом – його місце зайняли *нагляд* та *контроль*.

Зменшення витратності функціонування влади криється в зменшенні простору для опору їй: влада вже не протистоїть людині буквально, вона починає її повсюди супроводжувати, стає невід'ємною від людини. Теоретично-правовою основою такого переходу стає *суспільний договір*. Відтепер підтекст злочину криється в тому, що злочинець виступає проти соціуму, проти інших як порушник, що недотримав власного слова. Це уже не злочинність супроти суверена, а злочиння супроти усієї громади. Злочинець відтепер – дрібний деспот, що старається на своєму рівні нав'язати власний еґоїстичний інтерес. Тому в часи Великої французької революції відчутною є тематика спорідненості злочинця та тирана (екс-володаря). Деспот є злочинцем у своєму статусі, а злочинець – ситуативним деспотом, він є постійним нелегалом. Нова економія влади розглядає злочин як протиправну дію цілком раціонального характеру, зумовлену еґоїстичними інтересами. Саме через необхідність вилучення всякої особливості й відбулося створення клінік, тобто інституцій для «аномальної» людини.

Якщо за часів деспота покарання здійснювалося над тілом, над процесом його руйнування, то у нових механізмах влади воно стає їх елементом. Так, за висловлюванням Фуко, народжується «*політична анатомія*». Основою такої анатомії є *дисципліна*.

Сучасне суспільство, як вважає Фуко, побудоване відповідно до засад *паноптизму*. Відповідно паноптикон суттєво відрізняється від першого свого прототипу – міста, охопленого чумою. У політичному сенсі місто, охоплене чумою, вимагає чітких меж, непопорушності закону, дисциплінарну прописаність усіх аспектів буття людини, ієрархічної стрункості та залучення кожного індивіда до параметрів істинності. Таку модель організації суспільно-політичного простору застосовують у межах авторитарних і тоталітарних політичних режимів. У першому випадку основою контролю виступає надзвичайна ситуація, тоді як паноптикон є засобом контролю в умовах повсякденного життя. При цьому невидимий тиск влади діє набагато сильніше, ніж постійне муштрування індивіда.

Загалом, відмінність паноптикону від усіх попередніх варіантів дисциплінарної влади полягає у таких характеристиках:

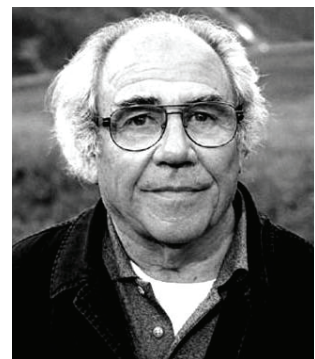
- *функціональна інверсія дисциплін*. Якщо колись вони мали негативний статус: їхня роль полягала в нейтралізації небезпек, прямому втручанні та обмеженні життя людини, то тепер їх значення суто позитивне та передбачає збільшення корисності індивідів;
- *розмноження дисциплінарних механізмів*. Механізми контролю постійно поширюються, діляться, спеціалізуються, проникають у всі сфери буття людини. Також зростає інституційне розгалуження спостережень і контролю;
- *державний контроль над дисциплінарними механізмами*. Повинна бути центральна інституція, вежа паноптикону, яка би здійснювала контроль за дисциплінарними механізмами. Також держава є центральним елементом спостереження та контролю з боку влади.

Отже, ключовим внеском у розвиток політичної науки з боку Фуко варто вважати переосмислення сутності влади, зокрема політичної, відповідно до сучасних викликів. Багато в чому інтерпретація влади контролю та нагляду на модерному етапі розвитку суспільства виявилися пророчими, оскільки інтерпретація Фуко набуває все більшої актуальності та відповідності сучасним реаліям функціонування політичних систем і держав зокрема.

32.5. Ж. Бодрійяр про симулятивний характер політики

Жан Бодрійяр – французький філософ-постмодерніст, соціолог, культуролог, письменник і публіцист. Основні праці: «Система речей» (1968), «Суспільство споживання» (1970), «Критика політичної економії знаку» (1972), «Символічний обмін та смерть» (1976), «Про спокусу» (1979), «Симулякри та симуляція» (1981), «Америка» (1986), «Прозорість зла» (1990), «Неможливий обмін» (1999), «Паролі. Від фрагмента до фрагменту» (2005).

Розглядаючи природу політики, Бодрійяр зазначає, що справжня природа політичного характерно говорить про себе вустами Н. Мак'явеллі в період Відродження: звільнена від релігійних і міфологічних упереджень як «чиста гра знаків, яка не обтяжує себе ніякою історичною чи соціальною «істиною», але, навпаки, грає на її відсутності.

Жан Бодрійяр
(1929–2007)

Простір політичного, отже, визначений передусім формою знакової подачі сенсу, різноманітних кодів його поєднання, що формують собою стратегію, а не ідеологію. Тут ще рано говорити про домінуючість ідейну. Остання коливається, вона релевантно залежна від віртуозності висловлення, а не від абстрактних і наперед завершених «істин».

Відповідно цинізм та імморалізм мак'явеллівської політики пов'язані не з нерозбірливістю у виборі засобів, на чому наголошує досить груба її інтерпретація: їх потрібно шукати у вільному відношенні із цілями. Цинізм та імморалізм знаходять своє підґрунтя саме у вільному співвідношенні із історичною, психологічною, соціальною «істинами». Таким чином, Бодрійяр вважає, що чистий прояв політики в такому цинічно-імморальному вияві найбільш їй властивий і може бути зіставлений радше з поняттям здорового глузду як підґрунтя для такої стратегічної гри, але аж ніяк не з розумом.

Уже починаючи від XVIII ст., спрямованість політичного різко змінюється в бік *соціального*, що стає змістовним виявом політики. Політичне тепер – це уявлення, над грою владарюють механізми репрезентації, а політична сцена відтепер відсилає до фундаментального означуваного: народу, волі населення тощо. Цього разу на неї виходять не чисті знаки, але сенси: від політичної дії вимагається, щоб вона якомога краще зображувала реальність, яка стоїть за нею, щоб вона була прозора, моральна та відповідала соціальному ідеалові правильної репрезентації.

«Кінець політики», на думку Бодрійяра, визначає поява марксизму: починається ера повної гегемонії соціального та економічного, і політичному залишається лиш бути дзеркалом – відображенням соціального в царинах законодавства, інституційності та виконавчої влади. Зростання впливу соціального зумовлює втрату впливу політичного. Соціалістична думка, на протипагу ліберальній (для останньої характерна своєрідна «ностальгія» за «чистою» політикою), ґрунтується на тих ідеалах, у межах яких поступове зникнення політики є невідворотним. Таким чином, енергія політичного спрямована проти нього ж самого: його специфіки у чистому вигляді більше не існує.

Сьогодні вся побутова, політична, соціальна, історична, економічна і т.п. реальність спершу включає в себе симулятивний аспект гіперреалізму: ми всюди вже живемо в «естетичній» галюцинації реальності.

Ж. Бодрійяр

Кінцева втрата стратегічного наповнення політики настала в умовах сучасної неоконфігуративності. Остання передбачає все ту ж самозростаючу знаковість, але знаки тепер не означають: насправді, в реальній соціальній субстанції їм більше ніщо не «відповідає».

У розумінні Бодрійяра, цей єдиний актуальний референт – *мовчазна більшість* – є досить умовним, оскільки він не може уособлювати жодної репрезентації: маси не є референтом з тієї причини, що вже не належать порядку уявлення. Політичний референт отримав заміну в вигляді референдуму – питання передбачають відповіді. Отже, політичне на сучасному етапі цілковито узалежене від механізмів симуляції. Відповідно логіка формування політичного цілком узалежнюється від феномену мовчазної більшості. Найпершим її парадоксом є те, що вона виступає водночас і об'єктом (виявляючись на перетині всіх хвиль інформаційного впливу), і суб'єктом симуляції, здатним на гіперсимуляцію, видозмінюючи всі симулятивні системи. Зворотним парадоксом маси є те, що вона не є ні суб'єктом, ані об'єктом, оскільки, з одного боку, вона не слугує носієм автономної свідомості, а з іншого – вона не піддається описові через систему відносин, структур, які би можна було охопити через які-небудь визначені індикатори.

У аналізі політики науковець йде ще далі, зазначаючи, що політичне перетворилося у своєрідний спектакль, розіграний в умовах повсякденного життя перед спраглим до видовищ громадянином, – передвиборче дійство та телеігри – це в свідомості людей протягом тривалого відрізка часу одне й те ж.

Загалом, надаючи характеристику сучасному станowi речей, Бодрійяр говорить про «стан після оргії», оскільки оргія – це кожен вибуховий момент у сучасному світі, це момент звільнення в будь-якій сфері. Однак усі містерії оргії вже пережито: ані виробництво, ані ідеологія чи щось інше вже не здатне повністю захопити людину, в політичній сфері зокрема. Залишається лише невичерпна можливість до симуляції: ми живемо в постійному відтворенні ідеалів, фантазій, образів, мріянь, які вже присутні поруч із нами, які нам, у власній фатальній непричетності, потрібно відроджувати знову та знову.

Сценарій бінарного тлумачення дійсності в послідовності спроб і помилок стає цілковито домінантним за таких умов. Оцей *безреферентний референдум* передбачає те, що слід вважати істинним. Це не вибір, це ультиматум, а за таких умов свою специфіку втрачає сфера політики. Цю фазу політичного гіперреалізму характеризує закономірне поєднання двопартійної системи та соціологічних опитувань, котрі становлять собою дзеркало еквівалентного чергування, що відбувається в політичній грі. Пріоритетом за таких умов є не продукування думки, а її репродукція.

За Бодійяром, політика втратила канали означення, такі як економіка чи соціальна сфера, та водночас вона дотична до усіх цих сфер, тобто фактично відтворює логіку функціонування цінностей, утворюючись на межі поєднань цих сфер. Ззовні це може нагадувати винятково стратегічну гру, яка визначала відносну самостійність політики в мак'явеллівському форматі, проте це не так. Немає жодного стратегічного простору – є ті прогалини, у яких виникає політика. Це вже не стратегія, а радше коливання, детермінованість яких вельми умовна. Адже коли все стає політичним, саме політичне втрачає свою логіку, будучи всім і нічим конкретним водночас: коли політичне усе – ніщо більше не політичне; саме це слово втрачає сенс.

Розрізнення за замовчуванням включаються у відмінність, потрапляючи таким чином у систему координат визнання-дискримінації, включення-виключення, знімаючи питання чужинця, – такий от абсурд нашого альтруїстичного «розуміння», який можна зіставити лише з глибокою зневагою, що криється у ньому.

Підсумовуючи, варто зазначити, що культурологічні розвідки Бодрійяра, які обумовили евристичний потенціал розгляду політики через призму категорії симуляції, а також переосмислення сутності іншого, надають змогу критично переоцінити теоретизування та обґрунтування демократії, свободи та специфіки політики як явища та сфери самореалізації.

32.6. Політичний потенціал номадологічного та шизоаналітичного проектів Ж. Дельоза та П.-Ф. Гваттари

Жіль Дельоз і П'єр-Фелікс Гваттари – французькі філософи, представники пост-структуралізму та постмодернізму, політичні активісти. Основні праці: «Капіталізм і шизофренія» (т. 1 «Анти-Едип», 1972; т. 2 «Тисячі плато», 1980), «Що таке філософія» (1990).

Дельоз і Гваттарі вводять поняття доіндивідуальних «номадичних сингулярностей», які покликані замінити як класичні теорії суб'єкта, так і структуралістські теорії, пов'язані з аналізом того, що означається.

Дельоз і Гваттарі вважають, що мислителі, які представляють «номадичне мислення», протистоять «державній філософії», що об'єднує репрезентаційні теорії західної метафізики. На їхню думку, останні служать легітимації влади, офіційним інститутам. Нوماдичне мислення, з їхньої точки зору, протистоїть осілому або седентарному розподілу атрибутів.

Також Дельоз і Гваттарі акцентують увагу на різниці між «відмінністю», як такою, і «просто концептуальною відмінністю». Остання суть розходження в рамках тотожності. Поняття відмінності ж має дозволити мислити не тільки відмінність у тотожності, але також і відмінність між тотожністю та нетотожністю. Критика протиставляється в даному випадку діалектиці як формі зняття заперечення в тотожність. Справжнє мислення завжди містить у собі відмінність.

Відповідно й цінності не можуть бути об'єктивно загальними, бо цінність-у-собі настільки ж суперечлива, наскільки і значення-у-собі: цінність всього значущого співвідносна з оцінкою. Також цінності не можуть бути суб'єктивно загальними, бо суб'єктивність, як така, виключає який-небудь консенсус між окремими свідомостями. Як наслідок, у фундаментальному дослідженні «Анти-Едіп» Дельоз і Гваттарі розробили оригінальну концепцію «шизоаналізу», яка стала

Ми повинні не судити інші існування, а відчувати, підходять вони нам чи не підходять, тобто приносять вони в нас якісь сили або ж відкидають нас до бід війни, упокореного сновидіння, твердості організації.

Ж. Дельоз

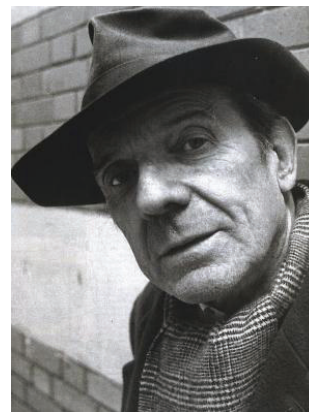
теоретичним підґрунтям для масованої соціально-політичної критики.

Дельоз і Гваттарі розподілили всі поняття політики і культури між двома полюсами – *шизофренією* та *параноєю*, які уособлюють два способи мислення, що протистоять одне одному. При цьому перший розглядається як однозначно позитивний, а другий, відповідно, репрезентує всі негативні форми культури.

У концепції «шизоаналізу» розуміння сутності сучасної людини, на думку авторів, неможливе без процесів машинізації, якими просякнуте капіталістичне суспільство. Панування техніки, як найвищий прояв влади при капіталізмі, позначається не лише на «машинному» продукуванні потреб і бажань, але й конститує людську особистість у такому аспекті, що вона сама постає як «машина бажання». Соціальні індивіди втратили автономію, яка надавала їм можливість впливу на процеси та умови розвитку суспільства.

Поняття «машин бажання» та виробництва протиставляються теоріям суб'єкта і репрезентації як відтворення. За Дельозом та Гваттарі, в сучасній культурі та, відповідно, політиці, вільні потоки одиниць, вироблені «машинами бажання», постійно виявляються структурованими та обмеженими в рамках поля суб'єкта. Завдання шизоаналізу полягає в «детериторіалізації» потоків сингулярностей і звільнення їх з-під влади «державного мислення» метафізики суб'єкта.

«Державна філософія» заснована на поняттях параної, ідентичності, подібності, істини, справедливості та заперечення, які дозволяють ієрархічно структурувати внутріш-

Жіль Дельоз
(1925–1995)

ні області репрезентаційного мислення. Завдання подібного мислення – встановити подібність, симетрію.

Репрезентативній моделі державної філософії Дельоз і Гваттарі протиставляють *номадичне мислення*, яке засноване на шизофренії, розходженні, а не ідентичності. «Номадичне мислення» прагне зберегти відмінність і різномірність понять там, де «державне мислення» вибудовує ієрархію та зводить усе до єдиного центру-суб'єкта.

Шизоаналіз спрямований на вивільнення потоків бажання з суб'єкта, цілісність якого забезпечується наявністю тіла, що володіє органами. Для цього Дельоз і Гваттарі пропонують поняття «тіла без органів», яке демонструє ідеал гладкого простору думки. Тут знову ж використовується протиставлення шизофренічного і параноїдального: «машини бажання», які виробляють бажання на мікрорівні у вигляді молекулярних мікромножин, протистоять великим соціальним агрегатам або молярним структурам на макрорівні, що прагнуть придушити сингулярності, спрямувати їх певними каналами й інтегрувати в єдності. Основним завданням шизоаналізу є звільнення потоків бажання з-під влади параноїдального структурування.

Учені виділяють три історичні типи соціально-політичних машин:

- 1) *глибинна територіальна* машина (дикунство), яка кодує потоки; базується на архаїчній цілісності виробництва і землі як життєдайних начал, виражається у деспотії;
- 2) *трансцендентна імперська* машина (варварство), яка перекодує потоки попередньої системи та її апарату; на цьому етапі жорстокість змінюється на усвідомлений системний терор;
- 3) *сучасна іманентна* машина (цивілізація), яка зайнята розкодуванням потоків у просторі капіталу; вона робить абстрактне конкретним, натуралізує штучне; сучасна іманентна машина прагне відродити деспотію за допомогою сучасних можливостей. У цьому сенсі сучасна держава замінила соціальне поневолення машинною контрольованістю.

Отже, капітал конститує всіх людей як суб'єктів, але одні з них – «капіталісти» – виступають суб'єктами висловлювання, які формують приватну суб'єктивність капіталу, тоді як інші – «пролетарі» – є суб'єктами висловлюваного, які підконтрольні технічним машинам. Сучасне здійснення влади більше вкладається в поняття «репресія» чи «ідеологія», воно передбачає процеси нормалізації, модуляції, моделювання та інформації, які стосуються насамперед мови, сприйняття, бажання тощо.

Саме ця сукупність включає в себе одразу і підлеглість, і поневолення, взяті у своїх крайнощах, як дві одночасні частини, що постійно посилюють і підживлюють одна одну. Позаяк природа влади є параноїчною, тому вона гостро реагує на будь-які прояви унікальності й особливості, що не вписуються в конкретну систему владних відносин і можуть виступати прообразом звільнення з-під впливу цієї системи. Відтак, істинно вільним індивідом є шизофренік – деконструйований суб'єкт, який породжує сам себе як людину, позбавлену відповідальності, яка говорить від свого імені та є самотньою.

Дельоз і Гваттарі залишили для сучасної людини нелегкий вибір – цей вибір пролягає між орієнтацією на параноїчний status quo і пошуком шизофренічного імпульсу, який би розламав структуру капіталістичного споживання і призвів до звільнення людського

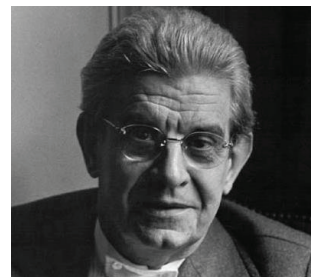

Г'єр-Фелікс Гваттарі
(1930–1992)

бажання. Такий, майже революційний, інтелектуальний вибір і зумовив популярність дослідників серед революційної молоді, а також обумовив інтерес до їх досліджень політологів та політичної науки.

32.7. Психоданаліз Ж. Лакана: специфіка політологічної експлікації

Жак-Марі-Еміль Лакан – французький психоданалітик, філософ. Основні праці: «Семінари. Книга 1: Роботи Фрейдя по техніці психоданалізу» (1951-1952), «Семінари. Книга 2: «Я» в теорії Фрейдя та в техніці психоданалізу» (1952-1953), «Семінари. Книга 5: Виховання несвідомого» (1955-1956), «Семінари. Книга 7: Етика психоданалізу» (1957-1958), «Семінари. Книга 10: Тривога» (1960-1961), «Семінари. Книга 11: Чотири основні поняття психоданалізу» (1959-1960).

Жак-Марі-Еміль Лакан
(1901–1981)

В основі психоданалітичної концепції Ж.Лакана лежать дві тези:

- 1) *несвідоме структурується подібно до мови*. Це означає, що в ньому присутні особливі несвідомі мовні елементи, які не усвідомлюються людиною, але відіграють важливу роль у перебігу та розгортанні психічних процесів. Із позиції Лакана, «чисте» несвідоме нам не дано: судити про нього можна тільки на підставі розповіді пацієнта про свої сни та бажання, з одного боку, і аналізу мови пацієнта аналітиком, з іншого;
- 2) *несвідоме є мовою «Іншого»*. Поняття «Інший» у Лакана багатозначне. На його думку, людина ніколи не тотожна якомусь своєму атрибуту, її «Я» ніколи не може бути визначено, адже завжди знаходиться в пошуках самого себе і здатне бути репрезентованим тільки через «Іншого». Однак при цьому ніхто не може повністю пізнати ні самого себе, ні іншого.

Структура людської психіки, за Лаканом, є сферою складного й суперечливого процесу взаємодії трьох складових – уявного, символічного та реального:

- 1) *уявне* – це комплекс ілюзорних уявлень, які людина створює сама про себе, що відіграють важливу роль психічного захисту (самозахисту). Уявне підпорядковується не «принципу реальності», а логіці ілюзії: воно створює образ «Я», що влаштовує індивіда та формує його роль, як щодо об'єктивної дійсності, так і щодо тих образів цього індивіда, що існують у свідомості його комунікаційних партнерів, «інших» в цьому сенсі. Уявне є областю «незнання», омани людини щодо самої себе. Формування уявного відбувається в дитини у віці 6-18 місяців (т. зв. «стадії дзеркала»). Саме в цей період дитина, що сприймала раніше власне відображення як іншу живу істоту, починає ототожнювати себе з ним, впізнавати себе в дзеркалі;
- 2) *символічне* – це сфера соціокультурних норм і уявлень, які індивід засвоює, в основному, несвідомо, «символічно», щоб мати можливість нормально існувати в суспільстві. Тобто, це область надособистісних, загальних смислів, що задаються індивіду суспільством. Чим задається і підтримується ідентичність конкретного ідеологічного поля незалежно від будь-якого можливого його змісту? Тим, що їх «буквальне» значення залежить від їх метафоричного «додаткового значення». Наприклад, фемінізм може бути і соціалістичним, і аполітичним, навіть націоналізм буває і елітарним, і популістським;

3) *реальне* – найпроблематичніша категорія Лакана. Це та сфера біологічно породжуваних і психічно сублімованих потреб та імпульсів, які не дані свідомості індивіда в якій-небудь доступній для нього раціоналізованій формі. Реальне у Лакана носить парадоксальний характер. Насамперед, його можна розуміти як тверде ядро, що чинить опір символізації. Це також і причина, яка сама по собі не існує, яка представлена тільки через наслідки.

До прикладу, свобода, «вільний вибір» є тим, що відноситься до «недосяжного реального». Суб'єкт повинен вільно вибрати співтовариство, до якого він спочатку, незалежно від свого вибору, належить; він повинен вибрати те, що вже дано йому. Суб'єкт, який вважає, що може уникнути цього парадоксу і що в нього насправді є свобода вибору, є психотиком. Просто суб'єкт тоталітарного суспільства стоїть ближче до цієї позиції психотика, доказом чого є статус «ворога» в тоталітарному дискурсі. Ворогом є якраз той, хто, маючи свободу вибору, вільно здійснив неправильний вибір.

Так і виник радикальний перегляд Лаканом класичного поняття «суб'єкта». Він вважає, що не культура є атрибутом індивіда, а індивід виявляється «атрибутом» культури, що говорить «за допомогою» суб'єкта. Сам же по собі суб'єкт є «ніщо», якась «порожнеча», що заповнюється вмістом символічних матриць. Звідси постійна взаємодія між суб'єктом, як носієм культурних норм, і «Я», як носієм «бажання», тобто між символічним і уявним. Символічне намагається повністю підпорядкувати собі індивіда, тоді як завдання «Я» полягає в тому, щоб, використовуючи топоси культури, створити з їхньою допомогою власний нарцисичний образ.

Суб'єкт завжди прив'язаний, приколотий до позначуваного, що репрезентує його іншим: так він отримує *символічний мандат*, місце в інтерсуб'єктивній системі символічних відносин. Отримавши цей мандат, суб'єкт автоматично стикається з тим, що С. Жижек називає «*Che vuoi?*», з питанням «Іншого».

Політика, як вважав Лакан, діє за принципом ідентифікації. Вона маніпулює пануючим позначуванним, за допомогою якого прагне захопити суб'єкта. Останній же, за Лаканом, тільки цього і чекає. Будучи суб'єктом несвідомого, суб'єктом, що відчуває потребу в ідентифікації, суб'єктом зникаючим, він чекає, доки «Інший» забезпечить йому стійкість. Це і є роль «Іншого», який став політичним. Це те, що автор назвав «*дискурсом пана*». Психоаналіз виступає проти ідентифікацій суб'єкта, тим самим він повертає суб'єкта до його первісної порожнечі, виводячи на поверхню несвідомий фантазм, що керує вибором і життям суб'єкта.

Лакан говорить про «Іншого» з великої літери і в однині, як про граничний ідентифікаційний «образ». Пропонуючи формулу «несвідоме – це політичне», Лакан веде мову про дискурс пана, схему якого він розробив відразу ж після травня 1968 р. і за допомогою якого показав своїм спантелеченим слухачам, що вони в цих подіях були співучасниками, рішення проблем вони змогли би знайти швидше в психоаналізі, а полягає воно в деідеалізації політики.

Парадоксально, але політика – це та сфера, де ми постійно стикаємося з питанням: «*Che vuoi?*». Саме політика найчіткіше ілюструє, як надлишкова сигніфікація маскує фундаментальну нестачу. Суб'єкт якраз і визначається у політико-соціальних взаємодіях цією нестачею, цією неможливістю знайти позначуване, яке стало би «його власним»: невдача його репрезентації є його позитивною умовою наявності. Суб'єкт намагається виявити себе в знаковій репрезентації, репрезентація виявляється безуспішною, замість повноти ми маємо брак, який і обумовлює наявність цих взаємодій.

Не меншим парадоксальним у цьому контексті є те, що лейтмотивом та основною ціллю психоаналізу, за Лаканом, є теза з майже маніфестаційним посилом: «Не відступай від своїх бажань!» Ця теза цікаво продовжена відомим висловом: «Політика – це несвідоме». Поєднуюча ланка цих висловлювань і відкриває неабияку новизну в застосуванні психоаналізу Лакана в політичній науці.

32.8. Критика «постідеологічності» суспільства С. Жижек

Славой Жижек – психоаналітик лаканівської школи, марксистський соціолог, філософ, культуролог, публіцист і політичний діяч. Основні праці: «Піднесений об'єкт ідеології» (1989), «Те, що ви завжди хотіли знати про Лакана (але побоювалися спитати у Хічкока)» (1993), «Співіснування з негативом» (1993), «Мистецтво смішного піднесеного. Про фільми Девіда Лінча» (2000), «Ласкаво просимо у пустелю Реального» (2002), «Лялька і карлик. Християнство між ерессю і бунтом» (2003), «Паралаксне бачення» (2006), «Як читати Лакана» (2006), «Ідея комунізму» (2010), «Життя наприкінці часів» (2010), «Рік неможливого. Мистецтво мріяти небезпечно» (2011).

Жижек вважає, що ідеологія – це не просто «хибна свідомість», ілюзорна репрезентація дійсності; ідеологія є самою цією дійсністю, яка вже повинна сприйматися як «ідеологічна». «Ідеологічною» є соціальна дійсність, саме існування якої передбачає незнання з боку суб'єктів цієї дійсності, незнання, яке є сутнісним для цієї дійсності.

Жижек переінтерпретує поняття ідеології як «фальшивої свідомості», запропоноване К. Марксом, шляхом застосування лаканівської теорії суб'єкта. Домінантні ідеології намагаються повністю структурувати відчуття реальності для суб'єкта, що, однак, має характер певної репрезентації та репродукції та породжує, таким чином, ситуації активного політичного спротиву. У своїх роботах Жижек розкриває суперечності між суб'єктивним та об'єктивним вимірами ідеології.

Поняття «ідеологія» визначається дослідником як «непрозора система ідей», що, стверджуючи свободу на словах, на практиці виправдовує пригнічення та експлуатацію. Панівною ідеологією сучасності Жижек називає «гедоністичний цинізм», головний принцип якої постає у формулі: «не вірте у великі ідеї, насолоджуйтеся власним тілом, речами, бажаннями».

Жижек визначає стан сучасного суспільства як «*постмодерність*», що ґрунтується на занепаді авторитету «великого Іншого», коли рефлексивність суб'єкта маніфестує себе через прив'язаності до різних форм підкорення, параної та нарцисизму. Способом уникнення подібних патологій Жижек вважає політичний учинок або революцію, що змінить умови можливості постмодерності і таким чином покладе початок новому типу символічного порядку, в якому зможе існувати новий вид суб'єктивності.

Для того, щоб показати, що твердження, ніби ми живемо в постідеологічному суспільстві, дещо передчасне, Жижек наголошує: цинічний розум ніяк не зачіпає фундаментальний рівень ідеології – рівень ідеологічного фантазму – той, на якому ідеологія структурує власне соціальну дійсність.

Отож, мислитель по-новому трактує марксистське формулювання «вони не усвідомлюють цього, але вони це роблять»: ілюзія має своїм місцем не «знання», вона знахо-

Славой Жижек
(нар. 1949)

диться в самій дійсності, в тому, що люди роблять. Індивіди беруть до уваги, вони помиляються не щодо дійсності, а щодо ілюзії: ілюзії структурують їх дійсність і реальну соціальну активність.

Якщо користуватися класичним розумінням ідеології, що відносить ілюзію винятково до сфери «знання», то сучасне суспільство виглядає, як постідеологічне: переважає ідеологія цинізму, люди більше не вірять в ідеологічні «істини», вони не сприймають ідеологічні твердження всерйоз. Однак фундаментальний рівень ідеології – це не той рівень, на якому дійсний стан речей постає в ілюзорному вигляді, а рівень (несвідомого) фантазму, який структурує саму соціальну дійсність. Уже на цьому рівні наше суспільство зовсім не є постідеологічним.

Жижекком створено оригінальну методологію дослідження таких феноменів сучасної ідеології, як цинізм, тоталітаризм, мультикультуралізм. Зокрема, основним проявом цинізму ідеології західної демократії, на його думку, є те, що суб'єкти ідеології усвідомлюють дистанцію, яка розділяє ідеологічну «маску» та реальність, але не відмовляються від неї. Головним тлом для ідеології сьогодні виступає «не те, що брехня видається за істину, а те, що істина видається за брехню – тобто обман – у симуляції обману». Тому, розвиваючи у своїх останніх роботах «глобальну теорію безвихіддя політико-ідеологічної репрезентації» сучасної ліберальної демократії, Жижек наголошує на необхідності перегляду ключових ідей марксизму та християнства з позиції винайдення в них революційного початку й об'єднувальних принципів.

Цинічна відстороненість є лише одним із багатьох способів заплющувати очі на впорядковану силу ідеологічного фантазму: навіть якщо ми ні до чого не ставимося серйозно, навіть якщо ми дотримуємося іронічної дистанції, все одно ми перебуваємо під владою цього фантазму. Відповідно, Жижек вважає, що саме з цієї точки зору можна погодитися з формулюванням, запропонованим П. Слотердайком: «Вони чудово усвідомлюють, що роблять, але тим не менш продовжують робити це». Наприклад, вони усвідомлюють, що їхня ідея свободи приховує особливу форму експлуатації, але продовжують насліджувати цю ідею.

Загалом, це лише один із аспектів досліджень Жижека, котрий ілюструє оригінальність дослідника та необхідність внесення його досліджень до розгляду широким колом зацікавлених політичною наукою.

32.9. Революційний лінгвопсихоаналіз Ю. Крістевої

Юлія Крістева – психоаналітик, політолог. Народилася в Сливені, у Болгарії. У 60-ті переїхала до Франції. Наприкінці 1960-х приєдналася до групи «Тель-Кель». Основні роботи: «Революція поетичної мови» (1974), «Полілог» (1977), «Влада жаху» (1980), «Самі собі чужі» (1988) та ін.

Політичну проблематику Крістева розглянула у найвідомішій праці «Самі собі чужі». Чужинець кристалізує ефективність теоретично-практичної розробленості становища людини в політиці. Дослідниця наголошує, що в різні часи використовували різні механізми асиміляції чужості, однак гегемонія демократизму сама собою піднімає гуман-

Печальний урок останніх десятиліть – капіталізм діє як істинно революційна сила, хоча і турбується тільки про себе.

У революційних переворотках діє енергія достатньо утопічних мрій – вона вибухає. І навіть якщо результатом соціального бунту стає комерціалізоване, звичайне життя, цей надлишок енергії, котрий розчиняється у результаті, зберігається. Не в реальності, але як мрія, що не залишає нас і вимагає реалізації.

С. Жижек

ність таких дій. Бо кожна людина має далеко не один образ самовияву, а отже, вона потребує певної політично-соціальної гарантованості необмеженості самовияву, якщо остання не зазіхає на життя іншої людини.

У грецькому полісі, вважає Крістева, чужинець виглядав просто – чужим. Різні закони то пропонували, то забирали полісам протекцію, однак він незмінно був варваром, що означало «незрозумілий», «негрецький» і, нарешті, «ексцентричний», «нижчий». Певний прообраз космополітизму створив Сократ, однак «ізономія» громадян (вони порівну беруть участь у політиці, бо тотожні один одному) відкидає в ексцентричність, в ірраціоналізм або простіше, але менш інформативно – до незрозумілого слова «інакший», який буде завжди варваром.

Якщо політичне регулювання та законодавство затверджують наш спосіб визначати, змінювати й, імовірно, поліпшувати статус чужинців, вони водночас утворюють порочне коло, позаяк чужинці існують саме у зв'язку з ними. Тому очевидним стає те, що ідея чужинства породжена національною державою, логікою її існування. За таких умов зовсім не дивує прірва між громадянином і людиною: Крістева вважає, що можна бути людиною більшою чи меншою мірою з огляду на те, що ти – більшою чи меншою мірою громадянин, і що той, хто не громадянин, – не зовсім людина. Між людиною і громадянином існує рубець – чужинець. Крістева вважає, що теоретично такий рух започаткував Н. Мак'явеллі; ідея модерної держави – його ідея. На думку політолога, «Державець» подає нам (через натуралістичні метафори, концепти, через відкриту послідовність ланок і різні саркастичні пасажі про папство) портрет «нового князівства». Цей новий правитель, лев і лис, дає волю уяві, і, переступаючи через межі етики, Мак'явеллі виступає за національну єдність, «органодність», що опирається на риси правителя та його удачу (лат. fortuna).

Сучасний період, вважає Крістева, можна цілком охарактеризувати, як період регресії у сенсі покори закону й ідентичності. Тут не йдеться про необхідність культивування антисистемних настроїв, швидше постулюється тенденція, згідно з якою система бере гору над суб'єктом, відповідно пристосовуючи його до своєї практики, залишаючи поза межами свого інтересу нетотожну практику, практику неідентичності.

Крістева підсумовує тим, що за таких умов, розуміння необхідності «іншої спільності» має стати пріоритетом політичного дискурсу. У дискурсі мовного суб'єкта саме зіткнення одного дискурсу з іншим вимагає, щоб семіотика, гетерогенна значенню, замінила гетерогенне значення, яке його суб'єкт звик вважати своїм.

Оскільки кожен мовний акт є формою звернення до адресата, кожне таке повідомлення має розкодовувати тетичний ритм висловлювань, тобто знімати узлагодженість, прогнозованість такого посилу. Так повинно бути в умовах сучасного політичного дискурсу: ця форма діалогізму була б оптимальною для чужинця. Проте так не є, бо ідеалістична політика вимагає від загального, власти-

Юлія Крістева
(нар. 1941)

Я відчуваю огиду тільки в тому випадку, якщо Інший перебуває замість і на місці того, хто буде «я». Це не той інший, з яким я себе ідентифікую або який злився з моїм тілесним, а Інший, який передує мені і володіє мною і тим самим здійснює мене. Володіння, попереднє моїй появі: сутність символічного, яке зможе або не зможе втілювати батько. Означування – невід'ємна властивість людського тіла.

Ю. Крістева

вого спільноті обміну нівелювання, спільної міри, але мовчить про свій розлам; унаслідок витрачання своєї енергії спільнота ризикує розірватися, адже політичний дискурс із визначеною схемою проходження значення, що нівелює чужинця як деструктивного елемента з потоку смислоозначень, фактично, дає можливість говорити про процес конструювання смислу без суб'єкта загалом.

Зрештою, симптоматичність чужинця, за Крістєвою, у просторі політики зберігає доволі своєрідну амбівалентність: з одного боку – це вияв нетотожності, неідентичності в сучасній соціальній площині. З іншого боку – відсутність такого соціального простору, відсутність «корисності» в системі вартостей соціальної площини свідчать про неспівмірність чужинця та інтересу, який і визначає доцільність політичних відносин і розвиток політичного дискурсу. За таких умов статусу чужинця позбутись неможливо; вірогідною залишається лише його кореляція, причому зумовлена не так розвитком іманентної йому самому внутрішньої логіки, як видозміною зовнішніх умов, політичних інтересів, які й викликають зміну статусу чужинця, появу в нього концепта нових симптомів, що так чи інакше реагують на зміну політичних інтересів у соціальному середовищі.

ooo ooo ooo ooo ooo

Підсумовуючи, підкреслимо, що постмодернізм як явище, як подія, зумовлена загальносуспільним розвитком, не міг не зачіпати політику та політичну науку загалом.

Постмодерні маніфестації, витворені ключовими представниками одного напрямку, завжди носили подвійний вплив на сферу наших зацікавлень. *По-перше*, у формі чітко вираженої власної політичної позиції та погляду на практичний вимір політики, зумовлений як особистим досвідом, так і концептуальними напрацюваннями. *По-друге*, саме ці концептуальні напрацювання здійснили значний вплив на розвиток методології політичної науки, внесення новітніх практик до аналізу політики, а також і суттєвим чином вплинули на переосмислення методології загалом, оскільки остання до постмодерного втручання носила сциєнтифічний характер, сповідуючи приналежність до позитивістського наукового проекту.

Відповідно, розгляд постмодерних наукових підходів має значну актуальність як для розуміння політики, так і для розкриття нових методологічних стратегій щодо її розуміння. Складність і різноманітність цих підходів об'єднуються при цьому єдиною тактикою, а саме пошуком перевідкриття політики стосовно вияву новітніх форм свободи, котрі б унеможливили повторення трагічного досвіду людства, коли ця свобода ховалась за ликом «єдності». Розрізнення й утвердження людської нетиповості – це, мабуть, ключовий маніфест постмодернізму, сутність якого має бути прописаною у справжній, а відповідно, досі не виведеній до кінця, політиці.

Питання для самоконтролю

1. Які ключові характеристики притаманні постмодернізму як напрямку гуманітарних досліджень?
2. Кого відносять до основних представників постмодернізму? Авторами яких концепцій вони є?
3. У чому суть концепту метанаративу?
4. Яким чином метанаративи виявляють себе у політиці?
5. Яким чином Ж. Дерріда обґрунтовує концепцію реконструкції?

6. Через які поняття логоцентризм виявляється у політичному дискурсі?
7. Яким чином, на думку М. Фуко, влада еволюціонує до наших днів?
8. Як можна пояснити мікрофізичний статус влади? Як взаємодіють влада та знання?
9. У чому полягає природа влади сьогодишнього зразка?
10. Що таке симулякр? Які політичні симулякри можна визначити?
11. Яким чином Ж. Бодрійяр пояснює симулятивність сучасної політики?
12. Які основні завдання проекту шизоаналізу Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі?
13. Які основні загрози для сучасного суспільства несе «машинний» характер продукування бажань?
14. У чому особливість тлумачення «Іншого» Ж. Лаканом?
15. Як можна проінтерпретувати тезис Ж. Лакана про те, що «несвідоме – це політичне»?
16. Чому С. Жижек вважає некоректним дискурс «постідеологічності» суспільства?
17. У чому суть сучасного модусу ідеології, згідно С. Жижека?
18. Розкрийте сутність методологічного підходу Ю. Крістевої.
19. Чи може лінгвопсихоаналіз пояснювати комунікативну складову діяльності політиків? Обґрунтуйте свою думку.

Література

Бодрійяр Ж. Божиста лівиця / Ж. Бодрійяр. – Л. : Кальварія, 2007. – 128 с.

Бодрійяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодрійяр ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Л. : Кальварія, 2004. – 376 с.

Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодрійяр. – К. : Основи, 2003. – 232 с.

Бодрійяр Ж. Фатальні стратегії / Ж. Бодрійяр. – Л. : Кальварія, 2010. – 192 с.

Вегеш І. Дельоз Жіль / І. Вегеш // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 201-202.

Висоцька О. Жижек Славой / О. Висоцька // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 245-246.

Висоцький О. Фуко Мішель Поль / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 668-669.

Гарбадин А. Гваттарі П'єр-Фелікс / А. Гарбадин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 149-150.

Гарбадин А. Жіль Дельоз про чужинця як форму означення можливого світу у межах політичного дискурсу / А. Гарбадин // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science. – 2013. – № 1(2). – Issue 12. – p. 190-194.

Гарбадин А. Лакан Жак-Марі-Еміль / А. Гарбадин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 662-664.

Гарбадин А. Особливості політичного дискурсу, його обмежувальних механізмів щодо відтворення феномену чужинця у Мішеля Фуко / А. Гарбадин // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філософ. науки». – 2013. – Вип. 16. – С. 203-210.

Гарбадин А. Позаметодологічний концепт постструктуралістського дослідження: політологічний контекст / А. Гарбадин // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – 2012. – Вип. 2. – С. 145-154.

Гарбадин А. Поняття епістеми Мішеля Фуко та владні механізми її вияву у політичній науці / А. Гарбадин // Соціогуманітарні проблеми людини : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 6. – С. 185-192.

Гарбадин А. Специфіка методологічного застосування постмодернізму у межах політичної науки / А. Гарбадин // Вісн. СевНТУ : зб. наук. праць. – Сер. : «Політологія». – 2011. – Вип. 123. – С. 45-49.

Гарбадин А. Стратегії функціонування влади у розумінні М. Фуко / А. Гарбадин // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Сер. : «Питання політології». – 2011. – № 949. – С. 21-28.

Гарбадин А. Феномен чужинця у структурах постмодерного розуміння політичного дискурсу Жака Дерріда / А. Гарбадин // Панорама політологічних студій : наук. вісн. Рівн. держ. гуманітарн. ун-ту. – 2013. – Вип. 11. – С. 14-22.

Делёз Ж. Анти-Едип: Капіталізм и шизофрениа / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; [пер. с фр. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 672 с.

Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; [пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина]. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб : Алетейя, 1998. – 288 с.

Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии / С. Жижек; [пер. с англ. С. Щукиной]. – М. : Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 528 с.

Зінченко Н. О. Теорія симулякра Ж. Бодрійяра: історико-філософський аспект: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Н. О. Зінченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 18 с.

Крістева Ю. Полілог / Ю. Крістева. – К. : Юніверс, 2004. – 480 с.

Крістева Ю. Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К. : Основи, 2004. – 262 с.

Куцепал С. Дерріда Жак / С. Куцепал // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 204-206.

Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Ин-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.

Пост-Модернизм : энциклопедия. – Минск : Книжный Дом, 2001. – 1038 с.

Фуко М. Ненормальные: (Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1974–1975 учебном году) / М. Фуко ; [пер. Е. А. Самарской]. – СПб. : Наука, 2005 – 432 с.

Фуко М. Археологія знання / Фуко М. – К. : Основи, 2003. – 326 с.

Фуко М. Наглядати і карати / М. Фуко. – К. : Основи, 1998. – 392 с.

Тема 33.

Неомарксистський погляд на політику: критична науково-суспільна програма

- 33.1. Витоки неомарксизму. Загальна характеристика неомарксистського підходу до аналізу політики
- 33.2. Передвісники неомарксизму: А. Грамші, Г. Лукач та М. Ліфшиць
- 33.3. Неомарксизм Франкфуртської школи
- 33.4. Песимістичний марксизм М. Горкхаймера
- 33.5. Дослідження авторитаризму Т. Адорно
- 33.6. Одновимірне суспільство та «Велика Відмова» Г. Маркузе
- 33.7. Радикальний гуманізм Е. Фромма
- 33.8. Політична критика Н. Чомскі
- 33.9. Значення неомарксистського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

33.1. Витоки неомарксизму. Загальна характеристика неомарксистського підходу до аналізу політики

Після Першої світової війни та соціалістичної революції в Росії перед лівими інтелектуальними колами Європи, зокрема, перед марксистами, постала низка важливих теоретико-практичних питань:

- *по-перше*, позиційний розкол, який відбувся між лівими партіями щодо оцінок Першої світової війни, залишився нездоланим;
- *по-друге*, ортодоксальний марксизм не мав чітких пояснень успіху соціалістичної революції в Росії, що аж ніяк не відповідала умовам, необхідним для розвитку ефективного соціалістичного руху та соціалістичних перетворень;
- *по-третє*, Західна Європа, яка, навпаки, цим умовам відповідала та мала розвинутий (і, певною мірою, інтернаціональний) робітничий рух, тим не менш, також помітно відхилилася від марксистських очікувань і прогнозів: соціалістичні революції не дістали успіху, проте виникло досить неочікуване та на той час ще незрозуміле явище – фашизм (як узагальнення ультраправих тоталітарних антикомуністичних мілітаристських ідеологій) та його похідні (нацизм, фалангізм, салашизм тощо).

Пошук відповідей на вказані питання, спроби застосування марксистського підходу до пояснення нових реалій привели до виникнення різних течій як у теоретичному марксизмі, так і в політичних рухах марксистського напрямку.

Крім того, не менш важливим викликом для європейських марксистів першої половини ХХ ст. стало поступове перетворення марксизму з пояснюючої теорії та методології революції на ідеологію. Цьому сприяло поєднання ортодоксального марксизму із ленінською партійно-революційною теорією в радянському соціальному дискурсі та фіксація у радянському марксизмі орієнтації на жорсткий детермінізм економічного характеру, що, з точки зору європейських лівих, призводило до перетворення революційної наукової теорії у фаталістично-авторитарну догматику. Спираючись на таке сприйняття «безперспективності» радянського марксизму та «безпорадності» марксизму ортодоксального, багато представників європейського «лівого» марксизму визнавали необхід-

Тема 33. Неомарксистський погляд на політику: критична науково-суспільна програма
ність або суттєвого оновлення, або доповнення (не менш суттєвого) та трансформації
марксистської теорії.

Отже, така ситуація призвела до формування напрямку, який пізніше отримав умовну назву «неомарксизм». Зауважимо: *по-перше*, цей напрямок у будь-яких своїх різновидах розвивався не як антитеза або альтернатива марксизму, а як його удосконалений та «модернізований» варіант. *По-друге*, оскільки неомарксизм не характеризується ані чіткими науково-дисциплінарними, ані організаційними рамками, це призвело до паралельного існування низки підходів до розуміння самого терміну «неомарксизм». Так, для радянської науки¹ було характерним зведення неомарксизму передусім до ідей Франкфуртської школи соціальних досліджень, ототожнення напрямку зокрема з фігурами М. Горкхаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе та Е. Фромма, трактування неомарксизму як «амальгами марксизму та фрейдизму». Зауважимо, що такий підхід сповідували не всі радянські марксистки: зокрема іншим чином розглядав неомарксизм М. Ліфшиць, якого вважають одним із передвісників неомарксизму завдяки його значному впливу на підхід Г. Лукача. Сучасна пострадянська політична наука², як і європейські дослідники, поширює термін «неомарксизм» не тільки на Франкфуртську школу, але й на її ідейних передвісників (Г. Лукача, А. Грамші) та послідовників або «союзників» (Ч. Р. Міллса, Ю. Габермаса, Ж.-П. Сартра, А. Лефевра, Л. Альтюссера).

Також існує підхід (частково представлений відомим британо-американським «лівим» дослідником П. Андерсоном), за яким неомарксизм фактично ототожнюється із так званим «західним марксизмом», куди «зараховуються» всі нерадянські течії – ліворадикальна критична теорія, фрейдомарксизм, екзистенціальний марксизм, структуралістський марксизм, феноменологічний марксизм, аналітичний марксизм, ліворадикальні концепції еліт, світ-системний аналіз, теорія залежного розвитку тощо.

Якщо уникати крайніх тенденцій та не вдаватися ані до радикального звуження, ані до радикального розширення неомарксизму, то можна сформулювати наступні межі та принципи цього напрямку. Неомарксизм формується як міждисциплінарне поєднання тих течій марксизму ХХ ст., що не вважали ефективними ані радянську офіційну версію марксизму (як у ленінській, так і у сталінській варіаціях), ані ортодоксальний марксизм у варіанті Ф. Енгельса. Об'єктивно-історичним фундаментом неомарксизму є розкол лівого руху в позиціях щодо Першої світової війни, успіх європейського фашизму у 20-30-х рр. ХХ ст. і ухил СРСР у бік авторитаризму.

До теоретичних витоків неомарксизму відносяться ранні праці К. Маркса (зокрема «Економічно-філософські рукописи 1844 року»), праці А. Грамші та Г. Лукача, полемічні щодо детерміністського марксизму та сконцентровані на феноменах відчуження (у розумінні раннього марксизму) та гегемонії (відсутньої у термінологічному апараті класичного марксизму). Власне неомарксизм представлений, перш за все, теоретиками Франкфуртської школи (М. Горкхаймером, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фроммом, Л. Льовенталем, Ф. Нейманом) та французьким теоретиком А. Лефевром. Крім того, до неомарксизму певною мірою можуть бути віднесені радянський філософ М. Ліфшиць і відомий американський «лівий» філософ, лінгвіст і політичний публіцист Н. Чомскі³.

¹ Див., напр.: Идеалистическая диалектика в XX столетии: (критика мировоззренческих основ неомарксистской диалектики) / А. С. Богомоллов, П. П. Гайдено, Ю. Н. Давыдов и др. – М. : Политиздат, 1987. – 333 с.

² Див., напр.: Давыдов Ю. Н. Неомарксизм Франкфуртской школы / Ю. Н. Давыдов / История теоретической социологии. Социология второй половины XX – начала XXI века: Уч. пособ. для вузов. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2010. – С. 32-56.

³ Також прізвище транскрибується як *Хомський*.

33.2. Передвісники неомарксизму: А. Грамші, Г. Лукач і М. Ліфшиць

Антоніо Грамші – італійський революціонер-комуніст і визначний мислитель-марксист, головною працею якого є «В'язничні зошити» – нотатки, зроблені під час фашистського ув'язнення між 1929 та 1935 роками. Грамші намагався скоригувати марксизм (у специфічній «підцензурній» термінології – «філософію практики», праксис; Грамші писав свої замітки з політекономії та філософії в ув'язненні за фашистського режиму Б. Муссоліні, тому всі його записи проходили цензуру) задля запобігання його перетворення на вузький економічний детермінізм. Він аналізував причини успіху соціалістичної революції 1917 року в Росії та її непоширення на інші європейські країни. Цілісну теорію А. Грамші створити не встиг, але у своїх «В'язничних зошитах» залишив насичену численними ідеями та концепціями наукову спадщину. Значення творчості Грамші для неомарксизму яскраво ілюструє той факт, що вживаний ним з цензурних міркувань щодо марксизму термін «праксис» неомарксисті пізніше використовували для підкреслення характерної для «справжнього» марксизму нерозривності теорії та практики.

Антоніо Грамші
(1891–1937)

Грамші прагнув пояснити, чому не відбулося згорання та загибелі капіталізму, і дійшов висновку, що історія не є жорстко детермінованою, як це випливало з класичного трактування теорії формацій ортодоксальними марксистами. Вважаючи такий підхід вульгаризацією марксизму, Грамші звертає увагу на фактичну варіативність суспільно-політичного розвитку на конкретних історичних етапах, обумовлену різними типами відносин між базисом та надбудовою. Саме тому замість суспільно-економічних формацій Грамші пропонував розглядати «історичні блоки», до котрих, окрім конкретних економічних відносин, входять також всі «надбудовні» характеристики – насамперед культура і політика. Це дозволяє уникати механістичного пояснення будь-яких політичних та ідеологічних змін виключно відповідними змінами в економіці. Таку логіку Грамші розвиває та використовує для пояснення того, як однакові соціально-економічні умови можуть призвести до різних політико-ідеологічних зрушень. Він стверджує, що будь-яка суспільна система існує лише за умови поєднання економічних та ідеологічних чинників. Так, крім очевидного економічного примусу та домінування, панування буржуазії потребує суспільно-ідеологічного лідерства. Саме на обґрунтування такого лідерства, з точки зору Грамші, були спрямовані чисельні концепції «харизматичного вождя» (зокрема, у працях теоретика політичних еліт Р. Міхельса).

Зауважимо, що Грамші вважає гегемонію невід'ємним елементом будь-якого державного устрою, не тільки буржуазно-капіталістичного або фашистського, певною мірою позбавляючи це явище оціночного характеру. Те ж саме можна сказати і про «тоталітарність» у розумінні вченого: цю характеристику Грамші також не вважає однозначно негативною. Слово «тоталітаризм» Грамші не використовував, а «тоталітарність» розглядав як характеристику політичної партії. Причому двоїсту характеристику: тоталітарною є партія, яка поглинає суспільство, але тоталітарною є й та партія, що розчиняється в суспільстві.

На думку Грамші, успіх європейського фашизму був обумовлений неспроможністю правлячого класу заручитися широкою соціальною підтримкою, внаслідок чого об'єктивно необхідну модернізацію економіки довелося реалізовувати «зверху», авторитарними та тоталітарними засобами. В свою чергу, лібералізм виявився безсилим, оскільки апелював лише до тих, хто може затвердити свою свободу. А фашизм звернувся до мас, які й використав для подальшого успіху. Але це звернення не є «угодою» з масами або початком «діалогу» з ними. Грамші стверджує, що фашистські «харизматичні лідери» лише доводять до кульмінації принципи демагогії та емоційного тиску, що є властивими і парламентарним демократіям. За фашизму ж (який Грамші був змушений внаслідок цензури іменувати «цезаризмом» та «бонапартизмом») «харизматичний вождь» позбавляється посередників між собою та масами, замінює парламентаризм плєбісцитами та завдяки ораторським засобам й психологічним маніпуляціям зводить роль маси до готовності підтвердити свою «лояльність» лідерові будь-якими методами (переважно мілітарними) у будь-який момент.

Масове виробництво інтелігенції призвело до стандартизації особистості як у професійному, так і в психологічному плані та викликало появу всередині інтелігенції тих же явищ, що і в інших стандартизованих соціальних групах: конкуренції, що веде до створення організацій для захисту професійних прав, безробіття, надвиробництву спеціалістів, еміграції та ін.

А. Грамші, «В'язничні зошити»

При цьому Грамші заперечує тези так званих «психологів маси» (Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гассет, С. Московічі та ін.) про інстинктивізм мас: цей інстинктивізм, стверджує Грамші, є результатом спрямованого впливу еліт, які конструюють і заохочують концентрацію масової психіки та свідомості виключно на інстинктах. Навіть фашистська інтелігенція завдяки масовому її виробництву (згідно законам капіталізму) і втрати «статусних» особливостей, унікальності, є не просвітницькою, а обскурантистською.

Детальний розгляд політичних проблем та явищ італійського суспільства початку ХХ ст. і полеміка із апологетами елітистських теорій привели Грамші до створення концепції гегемонії (термін узятو із полеміки російських «есдеків» Г. Плеханова та П. Аксельрода), яка зіграла надважливу роль у подальшому розвитку неомарксизму. Саме гегемонія – домінування за згодою та через згоду – надає ідеологічного лідерства пануючому класу, який не може обмежуватися лише насильством у своєму пануванні. Насильство, за Грамші, використовується задля забезпечення дисципліни, тоді як гегемонія легалізує саме цю дисципліну, саме існуючий порядок. Незважаючи на те, що володарем гегемонії є домінуючий економічний клас, реалізувати її можна лише через громадянське суспільство, через його релігійні, освітні, культурні інститути. Треба зауважити, що Грамші розглядав громадянське суспільство за гегелівським та ранне-марксистським зразком, тобто не відділяв його від держави і, тим більше, не протиставляв їх одне одному. Громадянське суспільство разом із «політичним суспільством» (державним апаратом) є складовою частиною держави, і включає до себе політичну опозицію, профспілки, освітні, культурні та релігійні заклади, через які здійснюється позбавлене від прямого примусу домінування – гегемонія.

Будь-яка державна влада, що не спирається на гегемонію, буде вимушена перейти до прямого насилля як виключного засобу панування, а це, в свою чергу, призведе до падіння влади. Більш того: захоплення влади неможливе, якщо спочатку не завойовано гегемонію і не встановлено ідейного та ідеологічного лідерства. Тобто, гегемонія, за Грамші, повинна бути встановленою до того, як починається безпосередня боротьба за

владу, отже, спочатку треба боротися за масову свідомість, і, якщо цю боротьбу виграно, подальша диктатура виявиться необов'язковою. Таким чином, більшість значущих для аналізу політики питань можуть бути зведені до вивчення гегемонії. При цьому Грамші наголошує, що політика, мораль або культура не є виключними сферами існування гегемонії: вона зароджується за зміни відносин власності та є продуктом економічного базису. Відтак, держава, поряд із політичним і громадянським суспільством, включає до себе й економічне суспільство, а гармонія між цими частинами досягається саме завдяки гегемонії.

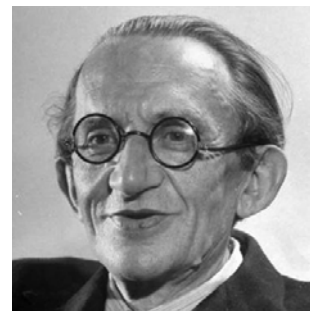
Гегемонія встановлюється і підривається через ідеологію, а головну роль у цих процесах відіграє інтелігенція. Кожний клас створює свою інтелігенцію, яка завжди залишається тісно пов'язаною із ним. Інтелігенція, пов'язана з нині діючим класом, є «органічною», а така, що залишилася від попереднього суспільства, – «традиційною». Виключно органічна інтелігенція може змінити «культурне ядро» – цінності, норми, правила та світогляд суспільства, – і завдяки цьому встановити гегемонію. Гегемонія, яка встановлюється фашистською інтелігенцією (що є різновидом буржуазної), заснована на повторюванні догм задля формування ірраціональної віри в них. Навпаки, гегемонія, яка встановлюється шляхом освіти мас, заснована на свідомій солідарності. Таким чином, задля встановлення справедливого соціального ладу потрібна реформа світогляду та інтелекту.

Георг (Дьйордь) Лукач, угорський політичний мислитель, філософ, естетик і літературний критик, один із засновників «неомарксизму» та «західного марксизму». Автор багатьох праць, серед яких найважливішими є «Історія та класова свідомість» (1923), «Знищення розуму» (1954) та «Онтологія суспільного буття» (1971-1973).

Лукач із тими ж цілями, що й Грамші, закликав повернутися до «справжнього» Маркса на протигагу економічно-дегерміністській вульгаризації марксизму. Він зосередився на проблемі, що стала, завдяки його працям (перш за все «Історії та класової свідомості»), однією з центральних для неомарксизму – проблемі «відчуження». Лукач, спираючись на ранні роботи Маркса, розглядав відчуження як головну проблему ХХ ст. Спочатку він вважав відчуження суто естетичним і культурним феноменом, але водночас таким, що за умов капіталізму є всеохоплюючою силою. Пізніше Лукач дійшов висновку, що відчуження можна пояснити лише у комплексі всіх суспільних явищ, оскільки його природа поєднує економічні, ідеологічні та психологічні витоки. Відчуження, як і «уречевлення», пов'язане зі специфічно раціональною свідомістю, що виникає внаслідок експлуатації, – свідомістю розрахунку та зиску. Лукач вважав людину суб'єктом історії, отже, відчуження та уречевлення, які унеможливають її творчу діяльність, блокують історичний розвиток. Оскільки людина «захоплюється» уречевленням та фетишизацією і сама посилює відчуження внаслідок втрати самостійності, то покласти край цим явищам і процесам може лише самосвідомість пролетаріату. Пролетаріат, виходячи з сутності капіталізму, відсторонений від загальних процесів уречевлення та фетишизації, і тому не попадає

Необхідний комплекс інтелектуальних й духовних перетворень, здатних здійснити на національному рівні те, що лібералізму вдалося зробити лише для користі вузьких прошарків населення.

А. Грамші, «В'язничні зошити»

*Георг (Дьйордь) Лукач
(1885–1971)*

до їхньої пастки і здатний на усвідомлення своєї історичної ролі завдяки усвідомленню суспільства в цілому. Оскільки рушійною силою історичних, соціальних процесів є особистість, то історичний розвиток, за твердженням Лукача, має альтернативний характер. У цьому підхід Лукача перекликається з тезами Грамші про «історичні блоки», що також не детермінують соціальний розвиток, а формують низку його варіацій.

Лукач продовжує думку Грамші й щодо ролі інтелігенції. Так, не вдаючись до аналізу гегемонії, Лукач, тим не менш, констатує відповідальність інтелігенції за створення умов для розвитку і успіху. За Лукачем, Г. д'Аннунціо, В. Парето та Р. Міхельс несуть відповідальність за фашизм Муссоліні тією ж мірою, що Х. Ортега-і-Гасет, К. Гамсун та М. Гайдегер – за нацизм Гітлера. Інтелігенція не створює фашизм, вказує Лукач, але без її колаборації фашизм був би неможливим. Після Другої світової війни формується новий фашизм у межах імперіалізму США, який спирається не на нігілістичний цинізм, як німецький імперіалізм, а на нігілістичне лицемірство: інтелігенція виправдовує цей новий фашизм вже не ідеологією «життєвого простору», а гуманізмом і демократією. При цьому сама інтелігенція стає жертвою фетишизації суспільних проблем. Фетишизація позбавляє сенсу демократію, гуманізм, пацифізм, культуру, націю, перетворює їх на спустошені пропагандистські кліше. З полону цих кліше інтелігенції вже не вийти: вона зазнає відчуження від суспільства та від мас.

Вихід із цієї ситуації Лукач бачив у широкій демократизації суспільства – на рівні повсякденного життя, аж до розвитку самоврядування народу. Саме такій демократизації сприяє соціалізм, який є першою в історії формою суспільства, що прагне ліквідувати відчуження. Але це потребує перетворень не тільки в сфері економіки, як стверджують вульгаризатори марксизму, але й в сфері свідомості та людських відносин. Інакше соціалізм породжує лише новий різновид бюрократичного, а не вільного та демократичного, суспільства.

Михайло Ліфшиць – радянський філософ, естетик, літературознавець, історик культури, спеціаліст із естетики Гегеля та Маркса. Головні для соціально-політичних наук праці – «Про погляди Маркса на мистецтво» (1933), «Чому я не модерніст» (1964), «Лібералізм та демократія» (1968), «Криза потворного» (1968), «Карл Маркс: мистецтво та суспільний ідеал» (1972). Ліфшиць мав помітний вплив на розвиток концептуального підходу Г. Лукача. У 30-ті рр. ХХ ст. Ліфшиць і Лукач практично разом розробляли оригінальний на той час підхід до розуміння К. Маркса. Саме Ліфшиць звернув увагу Лукача на ранні твори Маркса та спонукав угорського вченого зосередитись на розгляді соціуму в усьому його різноманітті через естетику та специфічну ліфшиціанську версію теорії віддзеркалення. По закінченні Другої світової війни і в зв'язку з від'їздом Лукача з Радянського Союзу творчі шляхи вчених

Інтелігенція все більше стає жертвою фетишизації суспільних проблем та безпорадною жертвою будь-якої соціальної демагогії. Насамперед, це фетишизація демократії. Це означає, що ніколи не досліджується, для кого ця демократія призначена, а для кого – ні. Ніколи не ставиться питання про те, яким є реальний зміст якоїсь конкретної демократії, і ця відсутність питань надає народжуваному сьогодні неофашизму найсерйознішої підтримки.

Г. Лукач, «Про відповідальність інтелектуалів»

*Михайло Ліфшиць
(1905–1983)*

дещо розійшлися (попри те, що їхня дружба зберігалася аж до смерті Лукача у 1971 р.): Ліфшиць критикував Лукача за уклін до суб'єктивізму, за спроби замаскувати марксистською фразеологією «звичайний суб'єктивізм».

Ліфшиць у межах боротьби з «вульгарною соціологією» критикував економічний детермінізм (як і Грамші, Лукач та інші представники неомарксизму), що в радянській марксистській традиції 20-х рр. XX ст. виразився у зведенні до «базису» абсолютно всіх нюансів «надбудови» та поясненні будь-яких процесів і феноменів людського життя класово-економічною обумовленістю. Теорія віддзеркалення Ліфшиця веде до заперечення суб'єкт-об'єктного характеру відносин людської свідомості зі світом та суспільством. Ця теза пізніше стала однією з основних для немарксистської методології.

Ліфшиць також різко критикує абсолютизацію релятивізму, що була властивою марксизму 20-х рр. XX ст. Відлуння цієї критики можна виявити в запереченні неомарксистами «Франкфуртської школи» веберіанської «ціннісної нейтральності» та дослідницької байдужості до «об'єкту» (докладніше про це див. у п. 33.3). Ліфшиць був безжально різким у своїй критиці будь-яких та будь-яких концепцій та теорій, незважаючи на авторитети. Фактично Ліфшиць був першим мислителем у XX ст., хто намагався відродити марксистську (а перед тим – кантіанську) традицію безоглядної, «чистої» критики, – ще до «критичної теорії Франкфуртської школи».

Насправді класи є сильними не тільки завдяки певній сумі економічних та військових засобів, але й своєму моральному впливу перш за все. Сильніше за інших завжди буде той, хто спирається на зростання активності народних мас, які бажають бути не тільки акторами, але й авторами власної драми.

М. Ліфшиць, «Лібералізм і демократія»

Погляди Ліфшиця на політику були виражені опосередковано, через його філософські й естетичні концепції, та були оригінальною, навіть у порівнянні з неомарксистськими зразками, лінією нового прочитання марксизму. Так, він розглядає революції та їхнє переродження на диктатуру і деспотію крізь призму невблаганної логіки трагедії, де «герої» та «гіганти» (такими Ліфшиць бачив революціонерів) не можуть не робити помилок, тому що ці помилки є результатом «зворотної сили вільних вчинків та помислів».

В аналізі тоталітарних тенденцій XX ст. Ліфшиць приходиться до висновку про нерозривний зв'язок тоталітаризму (зокрема фашизму) в усіх його складових (культу сили, прагнення до знищення, фетишизації життя та підкорення) із модернізмом. Фактично Ліфшиць демонструє, що тоталітаризм, фашизм не є «хворобою» буржуазного суспільства, а витікає з самої суті «модерністського проекту», є плодом модернізму. Але, на відміну від Лукача, Ліфшиць не визнає ніякого права на протистояння та критику «модерністського проекту» з боку авангардизму, що є, на погляд Ліфшиця, такою ж «дитиною» буржуазного суспільства, як і фашизм, та за своєю суттю не протилежний тоталітаризму. Разом із тим Ліфшиць у пізніх працях критикує логіку «анти-мислення», до якої можна зарахувати й характерну для неомарксизму «негативну діалектику» (Докладніше про це див. у п. 33.3, 33.4, 33.5). Він демонструє, як абсолютизація навіть справедливого та обґрунтованого заперечення буржуазного минулого веде від встановлення зв'язків між фашизмом та Просвітництвом аж до відмови від культури та писемності взагалі – і тоді вже не так легко встановити різницю між ультраправим і ультралівим. У цій критиці є відкриті закиди західним неомарксистам, ідеологам «нових лівих». У той же час Ліфшиць ставить питання, співзвучні з традиційними для неомарксизму питаннями про небезпечність як обивательського, так і «естетського» погляду на суспільство.

33.3. Неомарксизм Франкфуртської школи

Інститут соціальних досліджень Франкфурта-на-Майні об'єднав у 20-ті рр. ХХ ст. низку неомарксистів на чолі зі засновником Інституту М. Горкхаймером, які сформували міждисциплінарний підхід до розуміння суспільства, що отримав умовну назву «Франкфуртська школа». Модернізація марксизму, якої прагнули франкфуртці, спиралася на ідеї Грамші і Лукача про повернення до «справжнього» Маркса, про гегемонію та відчуження, про людину як суб'єкт історичної діяльності. Для Франкфуртської школи надважливими були питання керування свідомістю, маніпуляції, фашизації суспільства та особистості. Наслідуючи Грамші, представники Франкфуртської школи відмовлялися деполітизувати культуру та інтелігенцію; наслідуючи Лукача, франкфуртці відмовлялися роз'єднувати соціального вченого та суспільство, до якого він належить. Неомарксизм Франкфуртської школи не визнає суб'єкт-об'єктних відносин між дослідником і суспільством, вважаючи неможливим «виключення» дослідника з тієї ситуації та соціальної дійсності, що піддається аналізу.

З цього випливає радикальна відповідальність соціального вченого за свої дослідження та висновки: історик, політолог, соціолог чи філософ, соціальний учений завжди стоїть на якихось політичних позиціях, і претензія на нейтралітет є безвідповідальним лицемірством. Будь-яке дослідження суспільства політично тенденційне, з точки зору неомарксизму Франкфуртської школи. Дослідник, який визнає свою соціальну обумовленість, який артикулює власну ангажованість, має значну перевагу перед тими, хто намагається довести свою «безпристрасну об'єктивність».

Для Франкфуртської школи є неприйнятним розділення, автономізація політики, культури, економіки, а відтак не можна розмежовувати філософію, політологію з історією, соціологією тощо: ці дисциплінарні кордони є невиправданими та неефективними. Вони заважають аналізу суспільства як цілісності та перешкоджають його змінам. А саме зміна, трансформація суспільства є основним завданням соціально-політичних наук, за думкою неомарксистів Франкфуртської школи. Замість питань: «Як можливе суспільство?» та «Що таке політика?», вони ставлять питання «Чи повинне суспільство бути таким, як воно є?» та «Яка політика дозволить змінити суспільство?». Оскільки не тільки капіталістичне суспільство ХХ ст., але й шляхи розвитку суспільно-політичних наук різко критикувалися франкфуртцями, їхній підхід отримав також назву «критичної теорії» (або «критичної соціології»), підтриману й самими представниками школи. Заявлені представниками Франкфуртської школи позиції, їхня радикальна відмова сприймати як норму не тільки фашистські режими ХХ ст., але й ліберально-демократичні версії капіталізму та капіталізм взагалі (як фундамент фашизму) призвели до закріплення епітету «ліворадикальна» щодо їхньої політичної теорії.

Відкидаючи тезу М. Вебера про те, що соціальний учений повинен бути вільним від цінностей, франкфуртці, тим не менш, використовують деякі елементи його концепції для побудови свого трактування суспільства й політики. Зокрема, це стосується веберівського розуміння раціональності, що поєднується Франкфуртською школою з раціоналізацією у розумінні З. Фрейда задля більш глибокого пояснення феномену відчуження. Поєднання («амальгамування») різних теоретичних підходів (кантіанства, гегельянства, веберіанства, фрейдизму тощо) у рамках «модернізації» марксизму було такою ж характерною рисою неомарксизму Франкфуртської школи, як і стирання кордонів між різними науковими дисциплінами, макро- та мікрорівнями науки, між сферами

соціального життя (політикою, економікою, культурою, освітою і т. ін.), між науковою теорією та її практичним втіленням. Невипадково саме з діяльністю та ідеями Франкфуртської школи (перш за все із Г. Маркузе) пов'язаний рух «нових лівих», що охопив наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XX ст. країни Західної Європи та США. Критичний радикалізм франкфуртців, їхня орієнтація на радикальне перетворення суспільства зіграли надважливу роль у екстремізації руху «нових лівих», у переході найбільш радикальних його представників до силових і терористичних методів (наприклад, німецька ліворадикальна організація «Фракція Червоної Армії» (RAF), ідеологи якої спиралися саме на дослідження та висновки представників Франкфуртської школи).

Аналіз політики з позицій цілісності суспільного життя франкфуртці здійснювали, використовуючи такі поняття, як відчуження, тоталітарність, раціональність, емансипація, аутсайдерство тощо. Фундаментальним елементом для наукових пошуків всіх представників Франкфуртської школи була теза про неявний тотальний контроль за суспільством із боку пануючих верств через викривлення структури особистісних і соціальних потреб. За допомогою ідеології людина та група залучаються до «хибних» потреб, функція яких не визволення (емансипація) людини, а підтримка та закріплення існуючого порядку. Всі сфери соціального життя, від політики до освіти, підкорюються та транслюють пануючий (дозволений) тип раціональності – апологетичний спосіб світосприйняття, за якого наявний соціально-політичний і нормативно-ціннісний порядок маркується як єдиний можливий та «природний». Ефективність тотального контролю забезпечена його неочевидним характером для всіх залучених до «природного» соціально-політичного ладу. Тому носіями імпульсу суспільних змін є ті, на кого цей контроль не розповсюджується, хто спостерігає за суспільством майже «зовні» – групи-аутсайтери, що не інтегровані до системи (робітничий клас до таких груп, із точки зору франкфуртців, не належить: сучасний «соціалізований» капіталізм поглинає його за допомогою прихованих програм контролю та робить системним елементом). Самі ж зміни можуть бути успішними за умов радикальної відмови не тільки від недоліків, а й від усіх елементів усталеного соціально-політичного ладу.

Вимушена еміграція засновників Франкфуртської школи М. Горкхаймера, Т. Адорно та всього Інституту соціальних досліджень із нацистської Німеччини до США сприяла розвитку ліворадикального напрямку в соціально-політичних науках як у самих США, так і в країнах повоєнної Європи. До умовних послідовників Франкфуртської школи можна віднести відомого американського політичного соціолога, натхненника «нових лівих» Ч. Р. Міллса, автора критичної концепції «владної еліти», та другого, не менш відомого, мислителя та ідеолога «антиглобалістів» Н. Чомскі. Поєднання антикапіталістичної та антибюрократичної (з прицілом на соціалістичні держави) логіки за прикладом Франкфуртської школи було властивим югославській «Школі праксису» (із 60-х рр. XX ст.). До неї входили неортодоксальні марксисты, котрі спирались на раннього Маркса та ідеї Е. Фромма. Тісний зв'язок з концепціями Франкфуртської школи можна простежити в ідеях популярного в «нових лівих» французького неомарксиста А. Лефевра, який у межах критики повсякденності та концепцій «приватного життя» аналізував вплив відчуження та споживацтва на політичний крах буржуазного суспільства.

Із франкфуртським Інститутом соціальних досліджень були тісно пов'язані такі німецькі політичні вчені, як В. Беньямін (аналізував політичну та ідеологічну подвійність масового мистецтва, протиставляв характерну для фашизму естетизацію політики ліворорієнтовану політизацію естетики), Л. Льовенталь (розвивав теорію політичних

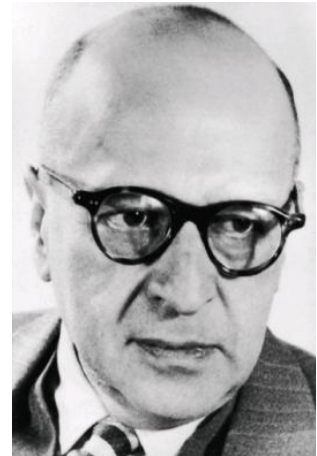

Тема 33. Неомарксистський погляд на політику: критична науково-суспільна програма можливостей та функцій літератури і масових комунікацій), Ф. Нейман (автор масштабного політологічного та соціологічного аналізу націонал-соціалізму – праці «Бегемот», де ретельно досліджує прояви тоталітарності в усіх сферах життя гітлерівської Німеччини). Але найбільш значущими фігурами в неомарксизмі Франкфуртської школи є її засновники М. Горкхаймер і Т. Адорно, та представники фрейдомарксистської гілки Г. Маркузе і Е. Фромм.

Окремої згадки заслуговує Ю. Габермас, якого, попри всю масштабність і значущість його концепції та самостійне віднесення до Франкфуртської школи, все ж не можна безумовно визнати ані «франкфуртцем», ані неомарксистом. Його концепції комунікативної дії, дискурсу, деідеологізації, життєвого світу та інтерсуб'єктивної згоди з теоретичної точки зору є скоріше веберіанськими, ніж марксистськими, а в практичній площині ніяк не завадили Габермасу зосередитися виключно на пошуку компромісу вільних інтелектуалів із державою та церквою, що не відповідає критичній програмі та практиці неомарксизму.

33.4. Песимістичний марксизм М. Горкхаймера

Макс Горкхаймер – німецький філософ і соціолог, один із засновників Франкфуртської школи на базі Інституту соціальних досліджень при Університеті Франкфурту-на-Майні, видавець «Журналу соціальних досліджень». У різні роки був директором Інституту соціальних досліджень та ректором Франкфуртського університету. Серед праць найбільш значущими є «Традиційна та критична теорії» (1936), «Затьмарення розуму» («Втеча від розуму») (1947), «Критична теорія» (1968) та «Суспільство, що рухається» (1972). Особливе місце займає написана у співавторстві із Т. Адорно «Діалектика просвітництва» (1947).

Макс Горкхаймер
(1895–1973)

Вихідною тезою політичної теорії Горкхаймера є критика буржуазного суспільства з марксистських позицій. Однак марксизм потребує доповнення та оновлення з урахуванням реалій успіху фашизму у Європі 20–30-х рр. Горкхаймер намагається реалізувати це оновлення через синтез марксизму з окремими ідеями А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, З. Фрейда, М. Вебера та, перш за все, Д. Лукача, а також свідоме змішування філософських, соціологічних, політичних та психологічних концепцій задля досягнення цілісності теорії. Горкхаймер сам називав себе «песимістичним марксистом», розвиваючи концепцію «негативної діалектики»: доведеного до логічної повноти діалектичного принципу «заперечення». Ця концепція ґрунтується на ідеї «затьмарення» розуму буржуазного суспільства, що з часів Просвітництва спирається на протиставлення природі. З такої викривленої раціональності витікає панування людини над природою, неминучими наслідками якого Горкхаймер вважає суто політичні перетворення: встановлення тотального панування людини над людиною (оскільки людина є частиною природи) та ірраціоналізація людського мислення через ірраціональну волю до влади.

За логікою Горкхаймера, раціональність буржуазного суспільства – це формально-інструментальна раціональність, яка втілюється у пануванні шляхом насилля та беззміс-

товному й безцільному технічному прогресі. Тому Горкхаймер вважає буржуазну раціональність, зведену до міркувань вигоди, викривленою. Навіть праця за таких умов перетворюється лише на ефективний інструмент встановлення та закріплення влади. Оскільки затьмарений розум сприймає все крізь фільтр відносин влади та панування, у результаті політика, заснована саме на владі, виходить за свої межі та підкорює всі інші сфери життя. Вона може бути відкрито фашистською, а може маскуватися ілюзією демократії. Останній варіант є ще більш тяжкою хворобою для суспільства, оскільки не дає очевидного об'єкту для спротиву.

Горкхаймер вважає неможливим реформування суспільства «затьмареного розуму», оскільки затьмарення впливає на всі аспекти суспільного життя, і його вплив є довготривалим. Також він відкидає ті радикальні перетворення, що зачіпають лише економіку або лише політику, залишаючи незмінними інші сфери життя. Оскільки Горкхаймер наслідує Грамші та Лукача у запереченні економічного детермінізму, то він не вважає «революцію базису» (тобто революцію економічну) достатньою для трансформації суспільства. Єдиним інструментом такої трансформації може бути лише тотальне заперечення буржуазного суспільства взагалі, починаючи з держави та аж до всіх його цінностей і практик. Тотальному запереченню треба піддати і західноєвропейську науку, перш за все її соціо-політичні складові – філософію, соціологію, політологію, – оскільки ця наука є ірраціональною та виступає знаряддям розповсюдження тотального контролю, виправдання ірраціональної політики. Саме таке заперечення повинна обґрунтувати критична теорія неомарксизму Франкфуртської школи. Горкхаймер звинувачує буржуазну науку в апологетиці несправедливого суспільного устрою, вигідного для буржуазних вчених. Результатом цієї апологетики стає формування та розповсюдження «фашизоїдної свідомості» з властивими їй некритичністю, стереотипністю, орієнтованістю на владу та силу, лицемірством і снобістським елітизмом. Фашизоїдна свідомість формує авторитарну особистість, яка є головним матеріалом фундаменту політичного тоталітаризму. За думкою Горкхаймера, фашизоїдна свідомість впливає на дії навіть більше, ніж позиції в соціально-економічній структурі та виробничих відносинах. Саме тому, що більшість населення буржуазних країн є носіями «фашизоїдної свідомості», робітничий клас не завадив, а, навпаки, частково підтримав Гітлера у 1933 р.

Горкхаймер вбачає головною мішенню критичної теорії «суспільну несправедливість», а головною метою – створення «суспільства солідарності». Але він не покладає надій на робітничий клас, який є одним із носіїв фашизоїдної свідомості. Не пов'язує Горкхаймер суттєвої надії і з радянською версією комунізму, оскільки, з його точки зору, це є державний капіталізм, одна з версій авторитарного суспільного устрою. Тому єдиним виходом із «затьмарення розуму» Горкхаймер бачить втілення «тотального заперечення» – революцію «без народу та проти народу». Таку революцію може здійснити тільки новий, інтелектуальний пролетаріат – студенти та критично налаштована інтелігенція.

Демократичний принцип, позбавлений своєї раціональної основи, врешті-решт узалежнюється від так званих інтересів народу, тобто від функцій економічних сил, сліпих або таких, що ще потребують усвідомлення. Вони не пропонують ніяких гарантій проти тиранії.

М. Горкхаймер, «Критика інструментального розуму»

Ми дійшли висновку, що суспільство буде розвиватися в напрямку тотально керованого світу. Що буде регулюватися все, все!

М. Горкхаймер

33.5. Дослідження авторитаризму Т. Адорно

Теодор Візенгрундт Адорно – німецький соціолог, філософ, музикознавець і композитор, співзасновник Франкфуртської школи. Основні праці (окрім написаної у співавторстві із Горкхаймером «Діалектики Просвітництва» (1947)) – «Філософія нової музики» (1949), «Авторитарна особистість» (колектив авторів, 1950), «Негативна діалектика» (1966) та два томи «Соціологіки» (1955, 1967). Зосереджуючись більше на проблематиці культури, ніж політики, Адорно, тим не менш, разом із Горкхаймером розробляв концепції «негативної діалектики» і «авторитарної особистості» та зробив поглиблюючий внесок до них. Власне, саме Адорно був автором наукових праць із відповідними назвами, де, розвиваючи ідеї Горкхаймера, надав їм повного та завершеного характеру. Негативна діалектика, за Адорно, є вихідною тезою у запереченні порядку, що існує, заради кращого порядку, зовсім необов'язково представленого конкретною позитивною моделлю. Адорно критикує всі традиційні орієнтири філософії та мислення, і пропонує перетворити принципи абсолюту, тотожності, позитивності результатів та однозначності рішень на їхню протилежність.

*Теодор Адорно
(1903–1969)*

Авторитарна особистість за Адорно завжди готова до підкорення авторитету та ритуалізації об'єктивності, що трактується як заперечення уявного. Авторитарна особистість вірить у містику та схильна до соціальних забобонів. Культ сили в такій особистості поєднується із невизнаним, але глибинним фаталізмом; головним життєвим принципом є параноїдальне гасло безмежної конкуренції «один одному вовк», що породжує шовінізм і фобії. Буржуазне суспільство відчужує та знеособлює людину, яка в результаті шукає зовнішні об'єкти для того, щоб опертися на них (державу, лідера тощо). Авторитарна особистість легко сприймає будь-яку тоталітарну ідеологію, оскільки остання позбавлена теоретичного підґрунтя і легко запам'ятовується. Тому авторитарна особистість є головним соціальним матеріалом для встановлення та закріплення фашизму.

Адорно розробив методикау діагностики «авторитарного потенціалу», пропонуючи вимірювати етноцентризм, консерватизм, антисемітизм і власне фашизм, заснований на безумовному захопленні будь-якою силою й презирстві до слабкості. Особливу увагу Адорно приділив аналізу антисемітизму, який він розглядав як засіб політичної орієнтації у незрозумілому світі. Антисемітизм надає людині з несамостійним мисленням необхідних для самоусвідомлення стереотипів, дозволяючи легко визначити власну позицію та ідентичність. При цьому антисемітизм і фашизм можуть існувати на прихованому, «потенційному» рівні свідомості людини, й виходити назовні лише в екстремальних соціальних умовах.

Пан Поппер так визначив різницю наших позицій: він вірить, що ми живемо в найкращому із світів, а я у це не вірю. Порівняння між дурними сторонами суспільств різних епох є надважкими; але те, що жодне з них не було краще за те, яке «висиділо» Освенцим, здається мені малоприйнятним, і в цьому Поппер схарактеризував мене безумовно правильно.

Т. Адорно, «Авторитарна особистість»

Адорно розглядає характерну для капіталізму комерціалізацію культури та створення «індустрії розваг» як інструменти політичного панування та підкорення. З тих же позицій він розглядає і методологію буржуазної соціології та політології, оскільки по-

кладена до її фундаменту генералізація спрямована не на дослідження суспільства, а на апологетику «суспільної тотальності».

Услід за Горкхаймером Адорно критикує буржуазну раціональність та наполягає, що саме вона є витоком світових війн і тоталітарних режимів. Раціональність тисне на людину знеособленими нормами та правилами, а людина у відповідь підтримує масову ірраціональну поведінку, від ксенофобії до поклоніння авторитарним лідерам. У суспільстві тотальної раціоналізації вільними сферами, з яких повинна починатися емансипація, залишаються лише мистецтво та сексуальність. Але ці сфери капіталістичне суспільство намагається фетишизувати, перетворити виключно на сфери споживання, аби виключити з них небезпечну для соціального порядку спонтанність та емоційну імпульсивність.

Теорія як така, розгляд автономних процесів логіки, дає тим, на кого прагне вплинути фашист, певне відчуття безпеки, дозволяє їм бути почутими. Тому теорія для фашистів є табуованою: їхнє царство – це сфера нескладних, неясних ізольованих фактів, або форма їхнього прояву.

Т. Адорно

33.6. Одновимірне суспільство та «Велика Відмова» Г. Маркузе

Герберт Маркузе – німецько-американський соціолог, філософ, культуролог, суспільний діяч та ідеолог, один із засновників фрейдомарксизму. Основні праці: «Розум та революція» (1941), «Ерос та цивілізація» (1955), «Одновимірна людина» (1964), «Есе про визволення» (1969).

Маркузе, який приєднався до М. Горкхаймера та Т. Адорно дещо пізніше, також спирався перш за все на ранній марксизм. Але його розуміння соціуму зазнало значно більшого, ніж у випадку засновників Франкфуртської школи, впливу теорії З. Фрейда. Крім того, єдиний з усіх франкфуртців, Маркузе використовував ідеї філософа-екзистенціаліста М. Гайдеггера. Тому його (разом із Е. Фроммом) відносять до окремої гілки неомарксизму, що отримала назву «фрейдомарксизм». Тим не менш у фундаментальних елементах теорії Маркузе повністю відповідає ідеям Горкхаймера та Адорно, і значно поглиблює та розширює ці ідеї. Так, Маркузе теж досліджує викривлену раціональність європейського мислення, технологічність якого є важливішою, з його погляду, за економічне панування. Політичні процеси Маркузе пояснює з позицій протистояння природного та соціального в людині. Для більш глибокого вивчення політики він залучає концепції Еросу й Танатосу, двох основних людських потягів, які придушуються технологічною цивілізацією та створюваною нею політикою. Виходячи з цієї логіки, Маркузе вважає тоталітарні режими XX ст. і подальші кризи західного капіталізму не наслідками класової боротьби, а культурно-антропологічною «катастрофою людської сутності», результатом боротьби антропологічної.

Технологічне суспільство, з одного боку, дає можливості для перетворення праці у творчість, а з іншого боку поглиблює соціальний контроль на користь вищих соціальних верств. Саме тому цей контроль виходить за межі політики і охоплює все суспільство. Суспільство політизується, а громадяни в той же час відчужуються від політики

Герберт Маркузе
(1898–1979)

внаслідок маніпулювання і стимулювання споживацтва. Маркузе приділяв особливу увагу політичному значенню «суспільства споживання» і вважав виникнення такого суспільства результатом політичного та ідеологічного конструювання, а не економічних процесів. Таке суспільство, яке Маркузе називає «суспільством комфортабельної несвободи», формує «одновимірну людину», в якій викривлена структура потреб (всі потреби зведені до штучно сформованих зовні матеріальних «споживачьких» потреб) й атрофована здатність критично оцінювати соціальну дійсність. Одновимірна людина – ідеальний конформіст, і панівні групи підсилюють цей конформізм, створюючи навколо одновимірної людини антиісторичний вакуум за допомогою дискурсу й культури шаблонів. Все це провокує переродження технологічної раціональності, репресивної за природою, до ірраціональності. Близьким чином перероджуються і політичні ідеології: наприклад, Маркузе доводив, що лібералізм за певних умов дуже швидко перетворюється на формально (але тільки формально) опозиційний йому фашизм.

Вихід із ситуації Маркузе вбачав у «тотальній революції», головною умовою якої є «Велика відмова» від будь-яких правил, норм і структур існуючого суспільства, перш за все – політичних, а далі – усіх інших. Тотальна революція повинна радикально змінити свідомість. Робітничий клас на це не здатен, оскільки йому знайшли «достатнє місце» в структурі капіталістичного суспільства. Отже, рушійною силою тотальної революції можуть бути тільки аутсайдери, витіснені до маргіналітету радикальні інтелігенти та студенти, які є «фрейдівським пролетаріатом», оскільки їхня маргінальність є не тільки соціальною, але й сексуальною. На світовому рівні роль нового пролетаріату відіграють країни третього світу, повністю витіснені до периферії. Після війни Маркузе прогнозував розділення світу на радянський та капіталістичний табори, причому останній розглядав переважно як неофашистський.

«Велика Відмова» – це, перш за все, війна проти культури як життєвого середовища Системи, тому Маркузе проголошує прогресивним (із політичної точки зору) мистецтвом тільки те, що може бути зараховано до контркультури. Контркультура і наближена нею радикально революція сприяють вивільненню глибинних потягів людини, придушених суспільством. Маркузе наполягає на тому, що в умовах тотального контролю технічної раціональності капіталістичного суспільства навіть свобода перетворюється на відмову. Так, економічна свобода – це свобода від економіки ринку, від конкуренції, від споживання та споживацтва; політична свобода – відмова від політичних торгів, від імітації народовладдя із маскою електоральної демократії; інтелектуальна свобода – відмова від «здорового глузду», суспільної думки та засобів масової інформації. При цьому Маркузе стояв на критичних позиціях також щодо соціалізму в СРСР та стверджував,

Технічний прогрес, що охопив всю систему панування та координації, створює форми життя та влади, які зовні примиряють сили, опозиційні до системи, а реально змітають або спростовують будь-який протест, спрямований на історичну перспективу свободи від тяжкої праці та панування.

Г. Маркузе, «Одновимірна людина»

Після воєнної поразки гітлерівського фашизму (який був ранньою, ізольованою формою капіталістичної реорганізації) світ зазнає розділення на неофашистський і радянський табори. Те, що залишається від демократично-ліберальних форм, буде розділене між двома таборами або поглинене ними. Держави, де старий правлячий клас вижив у війні економічно та політично, будуть все більш фашизуватися в недалекому майбутньому, тоді як інші увійдуть до радянського табору. Поза радянським табором немає ніякого робітничого руху, здатного на революцію.

Г. Маркузе, «33 тези»

що в радянському суспільстві чинником відчуження є не культура, а ідеологія. Однак завдяки тому, що ідеологічний вплив є більш помітним для самої людини, вона здатна на спротив цьому впливу (на відміну від культурного) та має шанс вийти з-під політичного контролю до культури. Саме це, за думкою Маркузе, спричинило бурхливий розвиток радянської літератури та мистецтва.

В умовах псевдodemократії ми протиставлені більшості, що спирається сама на себе, і, будучи консервативною більшістю, мабуть, самовідтворюється, маючи імунітет до будь-яких раціональних змін.

Г. Маркузе, «До ситуації “нових лівих”»

Маркузе максимально різко виступав проти розрізнення ціннісних і наукових позицій у соціально-політичних науках. Можливо, саме тому він не тільки активно розробляв ідеологію «нових лівих», але й, на відміну від М. Горького та Т. Адорно, не став відмовлятися від підтримки «революційних» студентів наприкінці 60-х рр. Лише вихід на політичну сцену орієнтованої на екстремізм та тероризм Фракції Червоної Армії (RAF) змусив розчарованого Маркузе розмежуватися із ліворадикальним рухом.

33.7. Радикальний гуманізм Е. Фромма

Еріх Фромм – німецький соціальний психолог, соціолог і філософ, один зі засновників фрейдомарксизму. Основні праці: «Втеча від свободи» (1941), «Здорове суспільство» (1955), «Мистецтво любові» (1961), «Революція надії» (1968), «Мати чи бути?» (1976). Погляди Фромма розвивалися у напрямку, котрий дещо вирізнявся від шляху інших представників Франкфуртської школи. Тому нерідко ідеї Фромма розглядають окремо, хоча неомарксистське підґрунтя його досліджень є незаперечним.

*Еріх Фромм
(1900–1980)*

Теорія радикального гуманізму Фромма була вкрай важливою на початку XXI ст. для аналізу соціально-політичного життя суспільства. Ця теорія спирається на неомарксистську логіку досліджень із значним ухилом до психоаналітичного методу. На цих засадах була створена політико-правова концепція Фромма – новітній напрям у розв’язанні практичних політичних завдань, що вирішуються у теоріях держави та права, історії політичних і правових вчень тощо.

Політична проблематика не просто цікавила Фромма, вона займала одне з центральних місць як у творчості, так і в житті. В його роботах можна знайти адекватний інструментарій для сучасної політичної аналітики, адже ідеї Фромма увійшли до арсеналу пацифістських організацій, рухів на захист миру та роззброєння; його підхід до вирішення соціально-політичних завдань мав великий вплив на соціалістичний рух і багато в чому сприяв виробленню ідеалів і програмних установок соціал-демократичних партій.

Питання сутності, форм і причин залежності людини в умовах зовнішньої свободи, а також шляхи досягнення справжньої свободи, що неминуче пролягають крізь область суспільного життя і політики, є в певному сенсі основними моментами його творчості.

Слід зазначити, що марксизм був дуже глибоко сприйнятий Фроммом: саме марксистська філософія в частині розуміння сутності людини, проблеми людського відчуження, шляхів зняття цього відчуження, розуміння суті історичного процесу послугувала підставою для власних пошуків мислителя, а також стала фундаментом для фор-

мування власного оригінального методу досліджень. Так, матеріалістичне розуміння природи людини і суспільних процесів, в які вона включена, доповнені системно проблемною індивідуально-психологічною проблематикою, в підсумку поставили Фромма перед фактично ключовим питанням його соціальної психології: питанням про співвідношення і взаємний вплив людини та соціальної системи, про місце людини всередині системи, про ту роль, яку система відіграє в житті людини. Це призвело до розгляду більш широкого кола проблем людської свободи і моральності відносин «індивід-система», моральності та доцільності суспільних змін, конструювання соціально-політичного ідеалу та його реалізації.

За логікою Фромма, вплив системи на людину в конкретно-політичному сенсі отримав своє втілення в наступному парадоксі: з одного боку, в людини наявна (принаймні, є «видимість наявності») практично необмежена сфера зовнішньої свободи, а з іншого, можна констатувати фактичну внутрішню несвободу, підпорядкованість людини суспільству та навіть деструктивність тієї ілюзорної свободи. Цей парадокс Фромм пов'язує з розвитком капіталізму (точніше, з його сучасним станом, зокрема, з американською версією капіталізму). Він робить висновок про те, що сучасне капіталістичне суспільство засноване саме на розвитку негативного варіанту свободи, або на «свободі від».

Сучасний стан суспільства характеризується породженням нового типу орієнтації соціального характеру – ринкової орієнтації, що вирізняється феноменом відчуження, в рамках якого відбувається процес перетворення людини з керуючої на керовану. Індивід вбудовується у створену ним же соціальну систему і стає несамостійною її частиною. При цьому зберігається ілюзія зовнішньої свободи і незалежності індивіда, прискорюється досягнення «свободи від» (свободи помилкової), але не досягнення «свободи для» (свободи істинної). Оскільки зовнішня свобода накладає на людину відповідальність, але не надає творчих можливостей, людина намагається втекти від неї, погоджуючись на підкорення авторитаризму.

Поряд із цим Фромм висуває концепцію «здорового суспільства», що актуалізує ідеї саме позитивної свободи та ставить конкретно-політичне питання про можливість глибоких соціально-політичних перетворень у межах мінливої дійсності світу. В рамках цієї концепції він формулює багато в чому новаторські для свого часу пропозиції щодо формування нового комунікативного механізму політичної участі, децентралізації системи управління виробництвом, дає глибокий і оригінальний аналіз існуючому інституту медіа.

Ідеї політичної складової «здорового суспільства», розроблені в принципових рисах Фроммом ще в 1950-ті рр., багато в чому передбачають сформульовані згодом концепції «демократії участі» і «деліберативної демократії», що зберігають значення і в наш час. При цьому автор зазначає, що оптимальною політичною організацією, яка сприяє розкриттю справжньої природи особистості, є комунітарний соціалізм.

Фромм у своїх працях формулює ідею «автоматизуючого конформізму», розкриваючи, по суті, універсальні підстави, можливості і принциповий механізм маніпулювання людською свідомістю. Ця ідея стала основою створених пізніше різноманітних концепцій політичного маніпулювання.

Якби люди знали, яким шляхом вірогідніше піде американське суспільство, багато, якщо не більшість з них, настільки жажнулися б, що, можливо, вжили б відповідних заходів для зміни напрямку розвитку.

Е. Фромм, «Революція надії»

Для такого розвитку необхідна одна умова: соціальні протиріччя та ірраціональності, котрі протягом більшої частини людської історії насаджували людині «хибну свідомість» – із метою виправдовування панування й підкорення, – мають зникнути або вресити-решит настільки скоротитися, щоб апологія існуючого суспільного ладу не паралізувала здатність людини до критичного мислення.

Е. Фромм, «Революція надії»

33.8. Політична критика Н. Чомскі

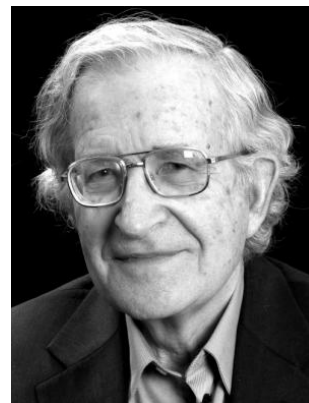
Авраам Ноам Чомскі – видатний американський лінгвіст, філософ, суспільний діяч та політичний публіцист. Чомскі є автором робіт із проблем сучасності, міжнародних проблем і прав людини, серед яких найважливішими є «Американська могутність та нові мандарини» (1969), «Держава майбутнього» (1970), «Проблема знання та свободи» (1971), «Мова та політика» (1988), «Необхідні ілюзії: контроль за думкою в демократичних суспільствах» (1989), «Демократія, що стримує» (1992), «Прибуток на людях: неолібералізм та світовий порядок» (1999), «Гегемонія або боротьба за виживання: прагнення США до світового панування» (2003). Між 1980 та 1992 роками Чомскі був найбільш цитованим ученим із тих, хто нині живе, а також входив до десятки за частотою використання джерел для цитування взагалі. Це стосувалося і наукових праць Чомскі, і його публіцистичного доробку, що завдав не меншого впливу на розвиток політичної науки, ніж власне наукові дослідження видатного американця. Хоча сам Чомскі не називає себе неомарксистом, а вважає свої погляди найбільш близькими до анархо-синдикалізму, тим не менш, міцний ідейний зв'язок із «новими лівими» та тотожність вихідних позицій Чомскі з неомарксизмом дозволяє розглядати його як представника цього напрямку.

У книзі «Держава майбутнього» вчений розглядає протистояння різних концепцій держави та викладає суть свого лібертаріанського бачення суспільного устрою. Останнім часом Чомскі називають ідейним і духовним лідером антиглобалізму. Він вважає витоками своїх поглядів ідеї Просвітництва та класичного лібералізму, а себе – лібертаріанським соціалістом і прихильником анархо-синдикалізму. При цьому Чомскі є одним із найвідоміших представників лівого крила американської політики, а супротивники називають його «політичним провокатором».

Найбільшу популярність Чомскі принесла саме послідовна критика американської політики: урядів США, їх зовнішньої та внутрішньої політики, засудження американського вторгнення до В'єтнаму (під час якого він долучився до антивоєнного руху), Панами, Іраку. Таким чином, незважаючи на зовсім не «неомарксистське» ставлення до Просвітництва, Чомскі багато в чому продовжує критичну традицію Франкфуртської школи. Можна припустити, що сам Чомскі не називає себе «неомарксистом» лише тому, що передусім виступає взагалі проти будь-яких політичних ярликів і класифікацій. Із точки зору його підходу до політики, Чомскі, як мінімум, «максимально близький» до неомарксизму, незважаючи на всі відмінності.

Особливу увагу саме до критичних позицій учений пояснює двома причинами:

- *по-перше*, він вбачає найбільшу користь у роботі з вивчення та критики свого уряду та країни зсередини;

Авраам Ноам Чомскі
(нар. 1928)

Матеріальні та ідеологічні підсумки сприяють розумінню того, що «демократія» за кордоном повинна відображати модель, якої прагнуть в США: форми контролю, що спрямовані зверху, коли публіці залишається роль глядачів; недопущення цієї публіки до арени прийняття рішень, звідки треба вигнати «неосвічені аутсайде-ри, які лізуть не до своєї справи», - так вважає більшість сучасних теорій демократії.

Н. Чомскі, «Прибуток на людях»

– по-друге, оскільки США на сьогодні є наддержавою, що веде агресивну політику з метою реорганізації навколишнього світу у власних інтересах із використанням ідеологічних, військових та економічних засобів.

Чомські однаково не визнає і капіталізм, і соціалізм у їхніх сьогоденних проявах; він нетерпимий до будь-яких форм державного насильства. При цьому Чомські провів глибокий аналіз структури та пропагандистської ролі ЗМІ і дійшов висновку, що в тоталітарних суспільствах контроль досягається через насильство, очевидність якого дозволяє вчиняти хоча б мінімальний спротив; а у демократичних суспільствах саме ЗМІ використовуються великим бізнесом та урядом як інструмент маніпулятивного контролю, позбавитись від якого майже неможливо.

У фундаменті елітарної культури – завжди страх і неприйняття демократії. Перший симптом цього страху – фальшиві декларації на публіку. Будь-хто з читачів Оруела знає: чим більше ти ненавидиш демократію, тим голосніше кричиш, яка вона розчудесна, і що ти віддаси за неї життя.

Н. Чомські

Мас-медіа надають спотворене висвітлення подій, фільтруючи інформацію відповідно до інтересів тих, хто при владі. Чомські зазначає, що жодна пропагандистська кампанія не може обійтись без участі держави.

Ще однією стороною його інтересів є критика корпоративно-державного капіталізму, а також протест проти корпоративної глобалізації внаслідок їх негуманності. Чомські критикує світову політику, маніпулятивну практику ЗМІ, розкриває реальні механізми так званої «суспільної згоди без згоди» та пов'язані з цим соціально-політичні процеси в західних демократіях. Чомські стверджує, що сучасна демократія – повністю керований феномен, підконтрольний правлячим фінансово-корпоративним групам і створений для захисту їх вузькорпоративних інтересів. Він доводить це на прикладі США: у країнах третього світу намагання та задачі США мають дуже слабку підтримку, адже останні намагаються нав'язати свою перевагу та експлуатацію. Дипломатичне вирішення конфліктів неодмінно відповідає інтересам усіх учасників переговорів, що є проблемою в ситуації, коли за мету ставиться нав'язування лише своїх позицій. Саме тому США зазвичай намагаються уникати переговорів.

Сьогодні, вважає Чомські, перед світом стоять чотири глобальні проблеми: ядерна війна, екологічна катастрофа, байдужість наддержав до цих двох проблем і їх нездатність винести уроки з минулих помилок. Він зауважує, що нічого не змінюється, адже корпоратії підпорядковують собі країни третього світу, ЗМІ є знаряддям капіталістичної пропаганди і маніпулюють масовою свідомістю, а зовнішня політика США, які б не були її декларовані мотиви, насправді націлена на світове панування та незмінно призводить до катастрофічних наслідків там, де американці намагаються переламати ситуацію.

33.9. Значення неомарксистського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

Неомарксистські погляди на політику та суспільство вплинули не тільки на соціогуманітарне знання, зокрема на політичну науку, але й на політичні практики. Ідеї неомарксистів виявилися ледь не найбільш затребуваними у ХХ ст. із точки зору їхнього практичного втілення після ленінських ідей. На них опиралися європейські та американські «нові ліві», котрі протиставляли себе як буржуазним політичним силам і капіталізму в цілому, так і комуністам та соціал-демократам. Неомарксистизм був узятий за ідейну основу так званої студентської революції 1968 р. і діяльності однієї з найзначніших

ліворадикальних екстремістських груп в Європі XX ст. – німецької «Фракції Червоної Армії» (RAF). Неомарксистипретендували на створення «третього шляху» в політичній макроідеології – шляху, що не був тотожним ані лібералізму та його версіям, ані комунізму та його варіантам.

Неомарксизм суттєво змінив логіку критики капіталістичного суспільства й породжуваних цим суспільством політичних відносин, норм, інститутів за рахунок зміщення фокусу критики на культуру та ідеологію, на відчуження та споживацтво. Радикальний підхід неомарксистів до критики, коли її об'єктом виступає політика, культура, суспільство або цивілізація в цілому, вивів на новий рівень практичну значущість соціально-політичних наук, перетворив наукову із «консультативного обслуговування» на активного суб'єкта соціально-політичних процесів.

Учення неомарксистів про гегемонію та тотальний контроль, вкраплене в усі сфери соціального життя, втілювалося в розвитку таких напрямів політичних досліджень, як теорія маніпуляції, теорія комунікативного впливу, критичний дискурс-аналіз, феміністичні студії. Заклики до ангажованої соціальної та політичної теорії, характерні для неомарксистів Франкфуртської школи, були різною мірою сприйняті П. Бурд'є, І. Валерстайном, Ю. Габермасом та іншими політичними вченими. Важливим результатом розвитку неомарксистських теорій було розвіювання міфу про неможливість синтезу марксизму з іншими політичними та соціальними теоріями.

Питання для самоконтролю

1. Чим обумовлено особливу увагу неомарксистів до питань гегемонії та відчуження?
2. Чому більшість неомарксистів не вважала робітничий клас за суб'єкт потенційних соціально-економічних і політичних кардинальних перетворень?
3. Які саме елементи марксизму вважають за потрібне модернізувати неомарксистип чому?
4. Які ідеї М. Ліфшиця дозволяють вважати його близьким до неомарксистів?
5. Поясніть, чому підхід Е. Фромма, як правило, виділяють з-поміж інших теорій Франкфуртської школи.
6. Чим можна пояснити значний вплив неомарксизму на реальні політичні практики в 60-х рр. XX ст.?
7. Поміркуйте, чому неомарксизм водночас в СРСР вважали «буржуазною теорією», а в США – «проект КДБ»?
8. Визначить роль критичного підходу в сучасній політичній науці.
9. Наведіть приклади фетишизації політичних проблем в сучасному суспільстві.
10. Чому неомарксистипзаперечували «ціннісну нейтральність» політичного вченого?

Література

Адорно Т. Теорія естетики / Т. Адорно ; [пер. з нім. П.Таращука]. – К. : Основи, 2002. – 518 с.

Афонін Е. Фромм Еріх / Е. Афонін, Т. Новаченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 666-667.

Бекешкіна І. Адорно Теодор Людвіг Візенгрундт / І. Бекешкіна // Історія політич-

ної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 8-9.

Горкхаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкхаймер ; [пер. з нім. М. Култаєвої]. – К. : ППС-002, 2006. – 282 с.

Граміші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / А. Граміші [пер. з італ. Р. Тиси]. – К. : Вперед, 2014. – 241 с.

Дмитриев А. Марксизм без пролетариата: Георг Лукач и ранняя Франкфуртская школа, 1920-30-е гг. / А. Дмитриев. – СПб., М. : Летний сад, 2004. – 528 с.

Зінченко В. Лукач Георг (Дьйордь) / В. Зінченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 394-395.

Лифшиц М. Либерализм и демократия. Философские памфлеты / М. Лифшиц. – М. : Искусство-XXI век, 2007. – 336 с. – С. 289-327.

Литовченко А. Горкхаймер Макс / А. Литовченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 170-171.

Литовченко А. Маркузе Герберт / А. Литовченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 417-418.

Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Г. Лукач ; [пер. с нем. С. Н. Земляного] – М. : Логос-Альтера, 2003. – 416 с.

Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріально-го суспільства (глави з книги) / Г. Маркузе ; [пер. з англ. В. Курганського] // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 87-134.

Романюк А. Хомський (Чомскі) Ноам Авраам / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 684-685.

Танчин І. Граміші Антоніо / І. Танчин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 188-190.

Фромм Е. Мати чи бути? / Е. Фромм ; [пер. з англ. О. Ю. Михайлова, А. Ю. Буряк] – К. : Укр. письм., 2010. – 222 с.

Фромм Е. Революція надії [уривки] / Е. Фромм // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 135-192.

Тема 34.

Постмарксизм: суспільно-політичні ідеї і політико-прикладні моделі

- 34.1. Постмарксизм: світоглядні взаємозв'язки та ідейна спадковість
- 34.2. Соціально-політичні та соціально-економічні ідеї представників постмарксизму
- 34.3. Постструктуралістський напрям постмарксизму (Е. Лакло і Ш. Муфф)
- 34.4. Соціально-психоаналітичний постмарксизм (А. Бадью, С. Жижек та ін.)
- 34.5. «Антитрудовий» постмарксизм (Р. Курц та об'єднання «Криза»)
- 34.6. Лібертарний комунітарний постмарксизм (лібертарний комунітаризм)
- 34.7. Деліберативний постмарксизм
- 34.8. Субсидіарний постмарксизм
- 34.9. Глобалістика постмарксизму
- 34.10. Значення ідей постмарксизму для сучасної політичної думки

34.1. Постмарксизм: світоглядні взаємозв'язки та ідейна спадковість

Постмарксизм може бути адекватно зрозумілий як певний, на сьогодні завершальний етап марксистської інтелектуальної традиції, якому передували інші етапи:

- 1) етап закладення основ традиції К. Марксом, який відмовлявся визнавати себе «марксистом»;
- 2) етап поділу цієї традиції на течії – «*ортодоксальний марксизм*» із різноманітними соціально-політичними та соціально-економічними доповненнями, поглибленнями, «ревізіями» відповідно до змін у розвитку соціумів, економіки, політики на кшталт «ленінізму», «соціал-демократизму», «демократичного соціалізму» тощо (К. Каутський, Г. Плеханов, В. Ленін, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург);
- 3) критичне дослідження марксизму, відзначене прагненням низки європейських інтелектуалів викласти ключові ідеї та теорії Маркса на мові європейської філософії та науки кінця XIX – початку XX ст. (Ф. Теніс, Б. Кроче, Г. Зіммель, Ж. Сорель);
- 4) «*неомарксизм*» як певний етап протиставлення «ленінізму» (спадкоємно пов'язаного з «ортодоксальним марксизмом») і «західного марксизму» (Д. Лукач, К. Корш, А. Грамші, А. Паннекук, М. Горькаймер, В. Беньямін, Г. Маркузе, Е.Блох, Ю. Габермас, Ж.-П. Сартр, А. Лефевр, Л. Гольдман, Г. Д. Вольпе, Л. Альтюссер, Е. Томпсон, Н. Пулантзас та ін.).

Про постмарксизм у континентальній Європі як про сформовану ідейно-філософською програмою течію є сенс говорити з другої половини 1980-х років, після відкату лівої європейської інтелігенції, «знерухомленою» «консервативним реваншем», від марксистської традиції і, що вкрай важливо, після розпаду неомарксистської школи Л. Альтюссера.

Постмарксизм (і в цьому його основна відмінність від тісно пов'язаного з ним *неомарксизму*) зосереджений на розробці постметафізичної суспільно-політичної теорії, в центрі якої – ідея загальної емансипації. Політична, політико-онтологічна, соціальна і політекономічна теорія постмарксизму зі самого початку виникає як вираження люд-

ського критичного відношення до світу даного та повсякденного, здійснюючи аналіз не окремих недозрілостей буття та соціуму, а починаючи його із всезагальної критичної наукової рефлексії, показуючи, що усе наявне має соціально обумовлений зміст. Згідно цієї теорії, суспільство є нерозумним і нелюдським, якщо воно керується стихійними, незалежними від людей тенденціями. Декларуючи потребу збереження зберегти вірність почину Маркса, констатується, що цього можливо досягти лише піддавши радикальній ревізії концептуальний апарат ортодоксального марксизму.

Поняття «постмарксизм» підкреслює одночасно спадкоємність із традицією марксизму та необхідність радикального подолання теоретичних безвиходей марксистського спадщини, особливо тих, які виникли у новітній сторичний період. У найважчі для сучасного соціалістичного руху роки (80-90-ті рр. ХХ ст.) постмарксистки зберегли прихильність марксистським гуманістичним (розробка та теоретичне обґрунтування звільнення людства від гноблення і матеріальної скрути, злиденності) і науковим принципам (акцент на антагоністичній природі сучасного типу соціуму), чим сприяли збереженню спадкоємності марксистської думки.

Головна методологічна *відмінність* постмарксизму від попередньої традиції виражається в повороті від марксистського філософського об'єктивізму до соціального конструктивізму. Тобто, тепер, в умовах розмиті соціальної структури, соціальний конструктивізм надає методологічний простір для роботи з усіма різними пригнобленими соціальними групами з метою формування у них якоїсь певної інтеркласової ідентичності.

Завдання ж соціального дослідження полягає у тотальному аналізі соціуму і систематичній критиці ідеології як помилкової свідомості і колективного засліплення. Але, на відміну від неомарксизму, ідеологія вивчається постмарксизмом не тільки з метою критики існуючого соціального порядку, а й для творення нових ідеологічних зразків, навколо яких можна було б відтворити соціалістичний проект.

Аналіз ключових для постмарксизму понять у контексті сутності й аспектів суспільного буття передусім здійснюється на основі попередніх розробок концепцій неомарксистів різних напрямів, зокрема, Франкфуртської школи соціальних досліджень, «діалектико-гуманістичного» напрямку, суспільної онтології Д. Лукача, «гуманістичного автентичного марксизму», школи «Праксис», «революційної есхатології» («філософії/революції надії») Е. Блоха, фрейдомарксизму, аналітичного марксизму, екзистенційного марксизму, феноменологічного марксизму, сцієнтистського марксизму, структуралістського неомарксизму. Оскільки основу школи неомарксизму створювали саме інтелектуали, які співчували боротьбі робітничого класу, але були достатньо далекими від революційної практики, у зв'язку з чим цей напрямок досить часто критикується іншими марксистами за відсутність чіткої методологічної вимоги марксизму – нерозривного зв'язку між теорією та суспільною практикою. Приходило розуміння, що покладатися виключно на просвітницькі та моралізаторські методи у досягненні основ *комунізму* чи *демократичного соціалізму* було б по меншій мірі наївним.

Починаючи зі середини 1960-х рр. ситуацію намагаються виправити з одного боку – масовий міжнародний рух «Нових лівих» (перш за все, масовий рух лівого студентства, яке налагодило співпрацю та єдність дій із організованим робітничим рухом, організацією «позапарламентської опозиції», ліворадикальні об'єднання. Вони закидали «традиційним» лівим партіям «інтеграцію до капіталістичної системи», «відмову від револю-

ційності», вказуючи на те, що їм необхідно враховувати, що виключно парламентські методи суспільного реформування, без розвитку політичної культури та політичної активності народу можуть створити ситуацію вимушеного пристосування лівих до політики правих партій, втрати власної ідентичності, загублення електорального поля (що і трапилося у період 80-90-х рр. XX ст.). Частина молоді Європи, США, Латинської Америки, Південно-Східної Азії захоплена ідеями соціалістів-революціонерів – В. Леніна, Л. Троцького («перманентна революція»), Мао Цзедун («гвинтівка дарує владу»), Г. Маркузе («антисистемна боротьба у метрополіях»), – спробувала «пришвидшити» суспільні зміни, загострити класову боротьбу, спровокувати хаос у суспільстві, зруйнувавши громадянською непокорюю і терором державний механізм, створивши революційну ситуацію. Маються на увазі «Червоні бригади» (італ. *Brigate Rosse*) в Італії, «Фракція Червоної Армії» (нім. *Rote Armee Fraktion*) в Німеччині, «Червона армія Японії» (яп. 日本赤軍 – Ніхон секігун), «Червона Армія дії» (яп. 連合赤軍 – Ренго секігун) у Японії, «міські партизани» і «сапатисти» в Латинській Америці та інші, починаючи з середини 1970-х рр. і донині.

У цей же час комуністи і соціал-демократи Заходу, зайняті чварами між собою, випустили з-під уваги ціле покоління лівої молоді. Зі середини 1980-х рр. унаслідок цього почався право-консервативний і *неоконсервативний* ренесанс у світогляді значної кількості громадськості розвинених країн.

Тому у лівоорієнтованому науковому і суспільно-політичному середовищі формується розуміння того, що громадянська та інституційна практика в умовах глобалізації потребує якісного методологічного підґрунтя, яким має стати *постмарксизм* (до якого належать, зокрема, – А. Бадью, Р. Курц і Група «Криза», Е. Балібар, С. Жижек, Е. Лакло, Ш. Муфф, К. Маккіннон, М. Постоун, А.Тарасов, Б. Кагарлицький, Ж. Ранс'єр, Г. Райхельт, А. Хеллер, І. Месарош, Ф. Фехер та ін.).

Постмарксизм формує наукову і світоглядну систему, яка інтегрує в собі напрацьованя політології, соціальної філософії, економічних, управлінських наук і моделей громадянської інституалізації з обов'язковими: а) урахуванням специфіки впливів процесів і б) розробками практичних форм реалізації теоретичних концепцій в суспільному житті. Це здійснюється постмарксистами на основі, зокрема, світ-системного аналізу, макросоціального підходу, концепції залежності (залежного розвитку) і постімперіалізму, теорій субсидіарності, комунітаризму, концепцій суспільної деліберативності та лібертаризму в контексті формування глобального розуміння суспільного розвитку в концепціях «соціальної деліберативності», «суспільної субсидіарності», лібертарного комунітаризму, субсидіарного демократичного соціалізму, «перманентної соціальної теорії», теорії суспільної комунікативності.

Представниками постмарксизму досліджено трансформаційні моделі глобалізованого світового розвитку та міжнародно-економічних відносин, що є важливим сьогодні для обговорення та розуміння таких проблем: ступінь адекватності аналізу головних моделей розвитку і кризи глобальної системи капіталізму («неокапіталізму», «пізнього» капіталізму, індустріалізму, посткапіталізму тощо); природа сучасних проявів соціальної революції; трансформацій ідеології світового і суспільного розвитку; перспективи функціонування ринкової економіки; доктрина глобалізації та її ідеологічне прикриття.

34.2. Соціально-політичні та соціально-економічні ідеї представників постмарксизму

Сучасні зміни в природі розвиненого індустріального суспільства призвели до того, що вузькоспеціалізований аналіз ринкового механізму не може вже надати реального уявлення про структуру суспільної системи: держава стала невід'ємним елементом функціонування економіки, і в певному значенні усе суспільство перетворене в економічний апарат. І навпаки, спостерігаємо масштабне явище державно-політичного інтервенціонізму в економічну систему. Різні елементи суспільства пронизані економічною та політичною раціональністю. На зміну класичній ринковій економіці прийшов не просто монополістичний та олігополістичний ринок, але складна структура керованих і взаємозалежних процесів.

Для постмарксистської політичної теорії інтеграція розвинених суспільств у сучасній «неокапіталістичній» (або за іншою термінологією, «неоіндустріальній») фазі їхнього розвитку є об'єктом серйозних досліджень, що показують, як сучасним розвиненим державам вдається інституціоналізувати і контролювати соціальні взаємовідносини (початок цьому був покладений ще дослідженнями неомарксистів М. Горкгайма, Г. Маркузе, Ю. Габермаса) – зокрема, у дослідженнях І. Месароша, Р. Курца, А. Екснера, Т. Майєра, О. Лафонтена, К. Оффе, П. Кокшотта, А. Котрелла, К.-Г. Рота та ін. Це, перш за все – аналіз глобальних економічних, політичних, світоглядних і суспільних трансформацій, функціонування ідеології, систем управління, освіти та виховання, ЗМІ, методів обмеження соціальної боротьби рамками формалізованої системи, розвитку інститутів соціуму та контролю за ринком.

Досвід тотальної інтеграції суспільних груп на основі «консенсусної згоди» (термін Ю. Габермаса) у неокапіталістичних суспільствах робить кордони між соціальними класами дедалі умовнішими. В *індустріальному суспільстві* виробничі відносини остаточно скидають із себе тягар позаекономічних форм, здобуваючи відносну самостійність від політики і разом із тим такий спосіб регулювання економічних процесів, як анонімний цінорегульований ринок. Економіка і політика вперше стають автономними сферами суспільного розвитку, отримують можливість не підмінювати одна одну, а лише взаємно обмежувати.

У сучасного неоіндустріального/постіндустріального суспільства є здатність стримувати соціальні якісні зміни, які зумовили б встановлення суттєво відмінних інститутів, нових виробничих процесів і форм людського існування. Це стримування соціальних змін є одним із знаменних досягнень розвиненого неоіндустріального суспільства. У цих умовах маніпулювання духовними потребами виявляється лише опосередковано, як похідне від економічного і частково політичного маніпулювання.

Із точки зору постмарксистів, сучасний світ, зокрема, Захід, це вже не традиційний капіталізм. Закони, які, на думку Маркса, повинні були призвести капіталізм до свого власного усунення, більше не діють: ні про абсолютне, ні навіть про відносне зубожіння пролетаріату не може вже йти мова. Пролетарська класова свідомість у сучасного робітничого класу відсутня і взагалі, є питанням, – чи взагалі існує зараз так званий «пролетаріат» у класичному розумінні? Капіталізм, безумовно, якісно змінився, він переміг анархію товарного виробництва. Але це відбулося за рахунок вторгнення в нього того, що не є властивим капіталізму, чужим його природі – це, перш за все, планування

суспільного виробництва. Роль держави як загального капіталіста навіть зростає, та й *теорія імперіалізму* (у формі *постімперіалізму*) зовсім не застаріла, є актуальною. Але, як і раніше панування над людьми здійснюється за допомогою економічного процесу, пригноблення окремих індивідів і цілих народів – це реальність, тільки нині воно здійснюється анонімно.

34.3. Постструктуралістський напрям постмарксизму (Е. Лакло і Ш. Муфф)

Група британських теоретиків, що фактично одними з перших назвали себе «*пост-марксистами*» (Е. Лакло і Ш. Муфф), вважають, що плюралізм суб'єктів соціальних змін, об'єднаних у широкий демократичний союз, означає неможливість встановлення під час боротьби за демократію якоїсь єдиної суспільної системи. Соціалізм стане однією з необхідних складових частин автономного самоврядного суспільства. Їхня гносеологічна позиція не дозволяє їм надати які-небудь конкретні його характеристики і оцінити перевагу тієї або іншої форми організації суспільства як прогресивнішої. Вони вважають, що зберегти вірність ідеям Маркса можна тільки піддавши радикальній ревізії концептуальний апарат ортодоксального марксизму. Це здійснюється на основі розробки постметафізичної політичної теорії, в центрі якої – ідея загальної емансипації.

Суспільство розглядається як дискурсивна формація: відмова від *холізму* (лат. *holos* – цілий, увесь; «філософія цілісності») – напрям у сучасній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаваним «фактором цілісності») й *есенціалізму* (лат. *essentia* – сутність; це уявлення про те, що філософія чи наука може досягнути та представити абсолютну істину, наприклад, необхідні або значущі сутності об'єктів, яке характеризується приписуванням деякій сутності незмінного набору якостей і властивостей (наприклад, концепція «ідей» Платона) у розумінні соціального. Суспільство – це символічна реальність, «тканина» якої утворюється у процесах проліферації, злиття, підпорядкування, згасання та ін. нестабільних дискурсивних систем. «Поле дискурсивності» (англ. *general field of discursivity*) – це нередукована сфера «сенсонародження», котра опосередковує наш контакт зі світом.

«Політичному» надається буттєвий, онтологічний статус, утверджуючи «примат політичного над соціальним». Політичне є фундаментальним виміром, що передре суспільному. Політика є частиною дискурсивної практики та способом формування, зміни соціального світу. Суспільства як об'єктивного явища не існує, воно знаходиться в постійному становленні. Поняття політичного «ворога» слід замінити на поняття «суперник». Радикальна демократія передбачає збереження основних демократичних правил, але при цьому суперники по-різному їх інтерпретують для здійснення соціальних змін. Ніяка гегемонія не вічна. Таким чином, соціальні системи змінюють один одного випадковим, хаотичним чином. Соціальні системи за суттю випадкові, але це означає не відсутність будь-якої логіки всередині соціальних систем (оскільки індивід завжди перебуває в конкретних ситуаціях). Якщо соціальне існує тільки як часткова спроба сконструювати себе як об'єктивну і закриту систему відмінностей, то антагонізм, як свідчення неможливості остаточного усунення розривів (англ. *final suture* – остаточний шов), є досвідом «кордонів соціального».

Видається, що Е. Лакло і Ш. Муфф своїми ідеями розробляють своєрідний *проект емансипації в умовах пізнього капіталізму*. За ним:

- 1) необхідне встановлення еквівалентності між частковими вимогами ізольованих один від одного протестних груп (феміністок, екологів, борців за права працюючих, за мир, національне самовизначення тощо) в «історичний блок» прогресивних сил;
- 2) для встановлення «вузлів солідарності» необхідна «прив'язка» цінностей локальних груп протесту до ідеологічного поля, центральним значенням якого повинна стати ідея «радикальної та плюральної демократії» (ідея поступальної перебудови усіх сфер суспільного життя на принципах свободи та рівності);
- 3) гегемонізуючою силою можуть стати ліві сили. З неминучістю повинна змінитися ідентичність «гегемонізуючої сили», тобто – лівих. Із урахуванням завдання репрезентації усього прогресивного блоку традиційне змістовне наповнення «лівизни» неминуче спустошується та наповнюється новим змістом.

Це означає формування «колективної волі»: необхідність трансформації ідентичності учасників «історичного блоку». Тобто, у світлі ідеї «радикальної та плюральної демократії» ідеологічні установки локальних груп повинні отримати нове звучання, а сама ідентичність цих груп повинна трансформуватися (відхід від замкнутості і партикуляризму до більш «об'ємної», колективістської ідентичності, визнання рівнозначності власної боротьби та форм боротьби «інших»).

34.4. Соціально-психоаналітичний постмарксизм (А. Бадью, С. Жижек та ін.)

Новопостала постмарксистська «радикальна політична філософія», як правило, наполягає на тому, що психоаналіз може забезпечити розуміння специфічного виміру політичного; важко поставити під сумнів його корисність у з'ясуванні лібідальних основ цілої гами «регресивних» феноменів (від етнічного насильства до «аполітичної» пасивності постмодерного суб'єкта), все ж психоаналіз не здатний пояснити дивовижного виникнення егалітарного демократичного ентузіазму – беззастережної вимоги того, що Е. Балібар називає *егалібертарністю* (фр. *egaliberte* – рівновобода).

Концепція бере свій початок ще з 1970-80-х рр. у соціально-критичних дослідженнях неомарксистів і близьких до них студій П. Фрейре, Г. Маркузе, Ч. Рейча, І. Ілліча, Д. Деві, Р. Лейнга, К. Ліча та ін. Використовуються також деякі наробки і моделі соціуму, особистості, соціальної поведінки, психіки Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, М. Фуко, Ж. Лакана. Наприклад, створена Лаканом услід за Фрейдом модель людської психіки слугує одному з найбільш знаних сучасних постмарксистів С. Жижеку універсальною метафорою сучасних суспільств. Відштовхуючись від зауваження Лакана, що винаходом симптому ми зобов'язані саме Марксу, Жижек спершу вводить поняття «несвідомої товарної форми», яке дозволяє перейти до смислообразу суспільної дійсності, для якої умовою можливості є саме це несвідоме, незнання її суб'єктів.

Зараз цей міждисциплінарний напрям очолюють філософи, політологи, економісти, соціологи, психологи, педагоги, культурологи Д. Келлнер, Р. Ліктмен, Р. Якобі І. Бенджамін, Р. Ліктмен, Р. Якобі, Д. Купер, А. Яппе, А. Бадью, М. Дебез, Г. М'єрі, С. Жижек, Р. Д. Аннеман та ін. Методологічні принципи в дослідженнях цього напрямку спираються на

критичну теорію соціальних досліджень і сформовану на її основі соціальну філософію, зокрема, в концепціях «соціальної деліберативності», «суспільної субсидіарності», лібертарного комунітаризму, згідно яких суб'єкт та об'єкт є взаємодіючими чинниками в середовищі сукупності усієї суспільної практики на інституційному рівні даного етапу її історичного розвитку.

Вважаємо, що спільне, «конвергентне» в ідеях цих мислителів, які можуть бути застосовані для переборення економіко-політичних і соціально-психологічних криз сучасності – це, перш за все, просвітництво та раціоналізм, проблема відчуження, фетишизму та хибної свідомості. Вони ґрунтуються на тому, що хибні форми нашої свідомості є необхідним проявом відчуженого суспільства. Ілюзії виникають тоді, коли суб'єкт відчуває свою діяльність як відділення від свого власного контролю, як прояв соціального відчуження.

Необхідно враховувати той факт, що свідоме і несвідоме є не тільки сферами індивідуально-природного, але й соціально-історичного буття людини. *Несвідоме* за такого підходу є вираженням надперсонального відчуження людей і поєднується з марксистською концепцією фетишизму та оречевлення. Зокрема, Р. Ліктмен виявляє в соціальному психоаналізі розкриття *індивідуально-репресивного*, а в марксизмі – *соціально-структурного несвідомого*, яке є наслідком репресивного суспільного пригноблення. Соціальна структура детермінує індивідуальну репресію; взаємозв'язки між репресивним несвідомим і структурним є діалектичними. Кожне з них обумовлює і визначає інше.

Річард Ліктмен – соціальний і політичний філософ, соціальний критик, політолог, психолог, почесний професор психології в Інституті Райт у Берклі, який спеціалізується на дослідженні взаємовідносин і взаємодіями між соціальними, психологічними та політичними вимірами людського життя; його підхід є широко міждисциплінарним. Його книги і дослідження охоплюють широке коло питань в економічній, соціальній і політичній теоріях.

За Ліктменом, несвідоме не слід ототожнювати тільки з певною сукупністю психічних процесів. Воно характеризує також деякі форми соціальної надіндивідуальної поведінки людей, розвитку та функціонування культури і соціуму – норми і стереотипи, ідентифікація, наслідування, соціально-культурні міфи тощо. Тому поряд із поняттям «психічне несвідоме» є необхідним виділити і «соціальне несвідоме». Воно є такими формами культури, поведінки і пізнання, вплив яких актуально не усвідомлюється і не контролюється людьми. Несвідоме у своїй основі детермінується суспільством, яке породжує ірраціональні пристрасті і наділяє своїх членів різноманітними вигадками, перетворюючи таким чином істину у полонянку хибної раціональності. *Репресивне несвідоме* у своїй основі є соціальним. Фундаментальні протиріччя індивідуально-соціального життя виникають внаслідок ірраціональності соціальних структур. «*Структурне несвідоме*» (за Ліктменом) є розпадом відчуженої системи суспільних відносин, що були конституйовані капіталізованою ре-

Річард Ліктмен
(нар. 1931)

Неможливо адекватно охопити життя людини без зосередженого врахування взаємозв'язків між розумінням Фрейдом репресивного несвідомого і відкриттям Марксом фетишизму соціально-економічних структур.

*Р. Ліктмен,
«Виробництво Бажання.
Інтеграція психоаналізу в марксистській теорії»*

альністю та ідеологією. «Репресивне несвідоме» – це резервуар біологічних потягів, які виникають унаслідок непримиренних конфліктів між прихованою капіталізованою реальністю і дійсністю, видимістю.

Структурне і репресивне несвідоме знаходяться у нерозривній єдності, дзеркально відображаючись одне в одному. Тим самим несвідоме постає не тільки як біолого-психічна, а й як соціальна реальність. У «демістифікації» та реконструкції соціального життя досягнення марксизму полягає у виявленні ідеології та хибної свідомості, за допомогою концепції товарного фетишизму, розкриваючи, як відносини між людьми приймають видимість відносин між речами, що, у свою чергу, породжує різноманітні ілюзії, деперсоніфіковані уявлення про людину. Психоданаліз же, в свою чергу, встановлює, що глибинні конфліктні соціальні структури маскуються за допомогою феноменальних форм індивідуального життя, містифікуючи (відчужуючи) глибинну початкову сферу несвідомого. Р. Якобі про це пише: «Негативний психоданаліз знає лише негативні взаємозв'язки; він розглядає психічні форми, котрі відхиляли і руйнували історичну і класову свідомість».

Значною мірою це пов'язане з явищем так званої *соціальної амнезії* – процесу втрати суспільної пам'яті як деякої соціальної хвороби. Це один із різновидів відчуження, репресії, які суспільство здійснює над своїм власним історичним, інтелектуальним минулим, ідеологією, духовною культурою. *Соціальна пам'ять* є не просто сховищем знань і духовної культури, а активним процесом відбору інформації за ступенем її корисності для прогресу людства, зберігаючи, у першу чергу, цінний досвід попередніх поколінь, їхні досягнення у духовному і матеріальному житті, в науці і техніці, мистецтві та світогляді. В умовах антагоністичного суспільства посилюється і поглиблюється процес руйнації соціальної пам'яті, який виявляється у різних формах відчуження особистості в суспільстві та сім'ї.

Критичний, «негативний» постмарксистський психоданаліз досліджує суб'єкта, суб'єктивність якого пригноблюється суспільством і державою; експлуатація паралізує особистість як активну історичну силу. Наприклад, програма С. Жижека, його ідея «піднесеного об'єкта ідеології» – це, як зазначає мислитель, – програма постмарксизму. «Піднесений об'єкт ідеології» – це об'єкт, просочений Еросом, пожадливістю, бажанням, насолодою, які несвідоме на ньому, об'єкті, фокусує. Дослідження сутності та функції ідеології в капіталістичному суспільстві носить у Жижека характер розгортання висхідної метафори: як у результаті послідовного розвитку метафори остання з простої метафоричної ознаки стає складною метафоричною темою. А таке утворення, «сама будова якого передбачає певне незнання з боку суб'єкта», – це, за визначенням, є симптом. Від симптому Жижек просувається до ідеологічного фантазму¹, від нього до віри і потім – до надлишкової насолоди, за яким ховається «Реальне».

У будь-якій соціальній революції завжди є момент контрреволюції, поразки, відновлення влади і панування, який пов'язаний з існуванням у самій людині несвідомих ірраціональних сил, що перешкоджають можливості її звільнення від пут соціального і психічного відчуження. Причиною цього є яскравою особливістю є т.зв. «корпоративна держава» – продукт поєднання фінансово-промислових і торгівельних корпорацій із політичною владою держави, що найяскравіше відображається саме в умовах інтернаціоналізаційних і глобалізаційних процесів та транснаціоналізації капіталу. Вона втілює

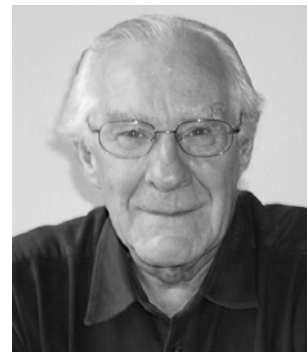
¹ *Фантазм* (грец. *Φάντασμα* – привид, уява, уявлення) – порушення пам'яті, різновид парамнезії; події, які придумала або уявила людина, їй здаються такими, що відбулися насправді.

в собі специфічну форму раціональності, яка є індиферентною до усі питань про сенс і цінності людського існування. Ця особливість перетворює корпоративну державу в антигуманну силу.

А. Бадью у зв'язку з цим вважає, що подія є «Істиною ситуації», тим, що робить видимим/прочитуваним те, що «офіційний» стан ситуації змушений «притлумлювати», але вона також завжди локалізована, тобто Істина є завжди Істиною специфічної ситуації. Наприклад, революція є «Подією», яка робить видимими/прочитуваними крайнощі (надлишки) та непослідовності (суперечності), тобто «брехню»; і саме істина є тим, що локалізується, або прикріплюється до неї. Подія, таким чином, включає свою власну серію елементів. наприклад, «Істина-Подія Революції» робить видимим те, що несправедливості є не маргінальними проблемами у функціонуванні, а наслідками самої структури системи. Революція також дозволяє чітко ідентифікувати способи, якими можна зрадити подію Істини.

Бадью привертає увагу до того, що демократичні системи та індивідуальні свободи капітулюють перед гігантськими адміністративними установами та корпораціями – бюрократичне свавілля займає місце формального права. Праця втрачає будь-який творчий і життєвий сенс крім питання фізіологічного виживання. Індивід не в змозі знайти творчу наснагу й у сфері культури, оскільки вона набула форми комерційного підприємства у розумінні якого людське життя та потреби особистості мають фабрикуватися на кшталт товарів для прибуткового розпродажу. Віддаючи свою енергію і більшу частину свого часу діяльності відчужених від людини установ, сучасна особистість позбувається сім'ї, з котрої є вихолощеним її справжнє призначення, втрачає реальність стосунків спілкування і дружби і, що є найголовнішим, – здатність до творчої уяви та діяльності, модернізуючи себе як виробничу силу масового технологічно-комерціалізованого суспільства. Основними цінностями цього типу суспільства, які водночас постають ефективними важелями соціального управління, є раціональна ієрархічна дисциплінованість та ірраціоналізоване масове споживання (як основна форма міжіндивідних відносин). Раціональна, однак невідконтрольна людині система державної влади експлуатує і, в кінцевому рахунку, руйнує природу і сутність людини.

Капіталізована індустріальна система суспільства трансформується внаслідок власних потенційних можливостей; звідси – опір панівних сил та інститутів, їхня протидія прояву об'єктивних можливостей, які є притаманними технічно-виробничому прогресу, що забезпечує їхню владу. Технічний прогрес йде своїм шляхом, однак моделюється і спрямовується, контролюється і відхиляється з урахуванням його ваги як політичного панування. Звільнювальні соціально-психічні потенції пригнічуються і свідомо увічнюється існуюча система як «природно необхідна». Сила заперечення застарілої суспільної системи може реалізуватися за умови, що використання об'єктивних соціальних передумов буде поєднуватися з психічно-антропологічними та культурними змінами в індивіді.

Ален Бадью
(нар. 1937)

Організація та бюрократія, які з'явилися тільки лише як додатки до сучасної психології та соціальних інститутів, неєблаганно диктують нам, як ми будемо жити далі, нав'язуючи логіку організаційних структур, які руйнують усі інші цінності.

Ч. Рейч,
«Екологізація суспільства»

34.5. «Антитрудовий» постмарксизм (Р. Курц та об'єднання «Криза»)

У 1986 р. у Німеччині було створено постмарксистське об'єднання «Криза» як «теоретичний форум для радикальної критики капіталістичного суспільства». До 1989 р. об'єднання називалося «Марксистська критика». До «Кризи» входили сучасні філософи, соціологи, правознавці, економісти, зокрема, Р. Курц, Р. Шольц, Н. Тренкле, Е. Лохоф, А. Белгарт, Ф. Шандл та ін. Об'єднання критикує сучасне капіталізоване суспільство, засноване на фундаментальному переосмисленні понять товару, вартості і грошей, проаналізованих Марксом у «Капіталі». У «Маніфесті проти праці» (1998) група «Криза» виступає проти твердження Маркса про класову боротьбу як двигун історії. Боротьба між пролетаріатом і буржуазією не є боротьбою революційного класу зі своїм пригноблювачем, а є боротьбою двох протилежних інтересів, інтегрованих в капіталізм. На думку представників групи «Криза», боротьба проти капіталізму – це не боротьба за звільнення праці, а боротьба за звільнення від праці. Суспільна суперечність між працею і капіталом – всього лише суперечність між різними (хоча володіючими різною силою) інтересами внутрішньокапіталістичної самоцілі. Класова боротьба була формою виразу цих протилежних інтересів на загальному соціальному ґрунті системи товарного виробництва.

Роберт Курц
(1943–2012)

Критика вартості, котра розуміє «реальний соціалізм» як один із варіантів товарного виробництва і відповідно критикує його, створювала переконливі рамки для його інтерпретації. Наприклад, *Роберт Курц* різко критикує основоположні форми капіталістичного суспільства: працю, товар, вартість, гроші. Він дорікав традиційному марксизмові та неомарксизму в недостатності аналізу та критики, які націлені лише на рівень розподілу багатства, але залишають без уваги форму цього багатства і те, як воно виникає. Він вважав характер капіталістичного способу виробництва саморуйнівним: завдяки підвищенню продуктивності, «субстанція праці», за рахунок якої живе товарне виробництво, безперервно зменшується і з часу мікроелектронної революції вже не може уловлена за допомогою розширення виробництва. Звідси – теза про «крах» розумілася спочатку як катастрофічна подія («колапс»), а потім – як процес розпаду товарного виробництва.

У суспільстві, де як самоціль володарює товарне виробництво, дійсним багатством може вважатися тільки те, що існує в грошовій формі. Цим і визначається поняття праці, воно охоплює решту сфер, але лише негативно, відтіняючи їх як залежні від себе. На місце товарного виробництва повинні прийти відкрита дискусія, обговорення і спільне ухвалення рішень членами суспільства щодо розумного використання ресурсів.

Панування праці розколює людську індивідуальність. Воно відокремлює економічного суб'єкта від громадянина, особистості, абстрактне публічне від абстрактного приватного та протиставляє ізольованого одинака його власному суспільному цілому як чужій, пануючій над ним силі. Супротивник праці прагне до ліквідації цього стану шляхом привласнення суспільного цілого усвідомлено діючими людьми.

Для здійснення соціальної революції необхідний клас-каталізатор соціальних змін, але він зможе виконати свою місію лише, якщо звільниться від усіх репресивних пре-

формацій. У постмарксизмі це пов'язано з новим розумінням «*пролетаріату*», під яким розуміються соціальні групи, які не зацікавлені в увічненні системи відносин найманства, а прагнуть до її трансформації. Постмарксизм звертає увагу на те, що панування класових сил у середині «розвиненого суспільства» за нових форм соціального контролю втрачає абсолютний політичний характер. На думку Курца, соціальна група, клас, якщо хочуть знаходитися у центрі суспільної боротьби та бути виразником інтересів усього суспільства, повинні поставити на чолі своєї боротьби не тільки власні вузько-економічні цілі, а проблеми усього суспільства, зокрема: бюрократичне (і зокрема, технобюрократичне) панування, етатизм, маніпуляція свідомістю та поведінкою мас, експлуатація, засилля масової культури, протиріччя між зловживанням і розбазарюванням виробничих сил та усім тим, що створюють сучасна наука, техніка та праця, що дедалі більше перетворюється у суспільну силу, головний антагонізм.

Постмарксизм вважає, що у такому суспільстві, яке у своїй тотальності визначається економічними відносинами, причому визначається так, що нічим не стримувана економіка панує над усіма людськими відносинами, у подібному суспільстві усі неекономічні елементи є визначеними економікою. Коли це панування скидають, то виявляється, що розумна організація суспільства, на яку націлена критична теорія, є чимось більшим, ніж по-новому улаштована економічна форма. Це має вирішальне значення, адже завдяки йому суспільство і стає розумним: підпорядкування економіки потребам окремих індивідів. Соціалізація засобів виробництва як така є лише «суто економічним фактом». Побудова нового суспільного ладу залежить від того, як людина далі буде використовувати соціалізовані засоби виробництва. Життя повинно визначатися вже не самоціллю праці та «зайнятості», а організацією розумного застосування загальних можливостей, регульоване не автоматичною «невидимою рукою», а свідомою суспільною дією. Самоорганізація та самовизначення прямо протилежні державі та політиці. Завоювання соціально-економічних і культурних просторів свободи здійснюється не на обхідному, підпорядкованому, помилковому шляху політики, а як будівництво контр-суспільства. Свобода означає: не дозволяти ринку відчужувати себе, а державі – управляти собою; це означає – організувати суспільне ціле під своїм власним керівництвом, без посередництва проміжних, відчужених механізмів.

34.6. Лібертарний комунітарний постмарксизм (лібертарний комунітаризм)

Лібертарний комунітарний постмарксизм² – це політологічна та соціально-філософська концепція, а також політична модель у сучасному постмарксизмі, присвячена опору авторитарному примусу та соціальній ієрархії, зокрема, інститутам капіталізму й держави, виступаючи за скасування приватної власності на засоби виробництва і скасування держави як непотрібного і шкідливого інституту. Характеризується антикапіталізмом, антинеолібералізмом, антиавторитаризмом, антиетатизмом, підтримує революційні дії і також не заперечує за певних обставин і суспільних потреб антипарламентаризм.

Попри ідейне різноманіття включає в себе «Школу лібертарного комунітаризму» і «лівих лібертаріїв» (П. Валлентайн, Г. Штайнер, Н. Чомські, М. Оцука, А. Горц, К. Ск'ябарра, Р. Лонг, Ч. Джонсон, К. Карсон, А. Зільбер та ін.; основних сучасних представ-

² Також використовуються терміни «лібертарний комунітаризм», «лібертарний комунізм», «лібертарний соціалізм», «лібертарні ліві».

ників соціально-екологічного лібертарного комунітаризму – М. Букчин, М. Шнайдер, А. Горц, К. Шерер та ін.; у суспільно-політичних напрямках – соціальний анархізм, який включає в себе: *демократію участі* (Т. Фотопулос, А. Гарє, Д. Фріман та ін.); *соціально-екологію* (М. Букчин, А. Горц), *партисипативну економіку* (М. Альберт, Р. Хенель); *ситуаціонізм* (Г. Дебор, О. Троччі, Р. Рамні, А. Їорн, А. Котана, М. Бернштейн, Р. Ванейгем); *автономізм* (зокрема, об'єднання «Джонсон-Форест» у США та група «Соціалізм чи варварство» з Франції, Р. Алкуаті, Ф. «Біфо» Берарди, С. Болонья, П. Вірно, Д. Монтальді, А. Негрі, Р. Панцьєрі, К.-Г. Рот, М. Тронті, М. Хардт); *сапатизм* (С. Яньєс, субкоманданте Маркос, команданте Рамона, Ф. Муноз та ін.); *лібертарний муніципалізм* (М. Букчин, Г. Штайнер, К. Шерер).

Засновники-предтечі ідей – *анархісти* (С. Фор, Л. Мішель), *анархо-комуністи* (П. Кропоткін), *анархо-колективісти* (М. Бакунін), *синдикалісти* (Е. Маллатеста, Е. Лопес Аранго, Р. Рокер та ін.). Сучасні теоретики *лібертарних лівих* – Н. Чомські, П. Валленгайн, Г. Штайнер, М. Оцука, А. Горц, М. Букчин, К. Ск'ябарра, Р. Лонг, Ч. Джонсон, К. Карсон, А. Зільбер та ін. Основними сучасними теоретиками лібертарного комунітаризму є М. Букчин, М. Шнайдер, А. Горц, К.-Г. Рот, К. Шерер, Ф. Вілмар та ін.

Метою лібертарно-комунітарних ідей і суспільно-політичної діяльності є поєднання управління та самоуправління, відповідальності і співвідповідальності, праці та засобів виробництва, подолання відносин панування і підкорення, відносин експлуатації та відчуження людини на максимально широких рівнях суспільного життя. Лібертарні ліві акцентують увагу на рівнозначній цінності суверенітету особистості та рівності на відміну від лібертаріанців, які гіперболізують природні права і необмежений суверенітет особистості, вільний ринок і необмежену конкуренцію, невтручання (навіть заради суспільного блага) у ці процеси (англ. *laissez-faire*), вважають несправедливими будь-які обмеження на власність, володіння, використання та присвоєння, забезпечують соціальний перерозподіл і підтримують соціальну нерівність за рахунок егалітаризму.

У питаннях власності лібертарні комунітаристи і лібертарні соціалісти також чітко відрізняються від лібертаріанців, які обстоюють нерівність у володінні природними та сировинними ресурсами. На противагу цьому, лібертарні комунітаристи стверджують, що природні ресурси у світі мають належати у рівній мірі всім, тобто перебувати у спільній суспільній власності. Спільним для усіх представників цього напрямку є й те, що ними усіма досліджується специфіка стратегій суспільного розвитку і взаємодії самоорганізаційних, субсидіарних, самоуправлінських (лібертарних) старуктур та інститутів влади в умовах глобалізації в сучасних розвинених індустріальних системах. Ними формуються світоглядні, економічні, політичні тенденції, перспективи та форми їх подальшого розвитку.

Лібертарна модель ґрунтується на відносинах суспільного самоуправління як заперечення всіх форм ієрархії, підтримує різні форми низової самоорганізації, включаючи ради різного типу та форм, незалежні профспілки та синдикати, добровільні асоціації, комуни, кооперативи, розробляючи і впроваджуючи механізми прямої демократії та демократії участі. Сучасні теоретики самоуправлінського суспільства, зокрема, *лібертарного постмарксизму* – в соціальному аналізі соціуму і державної влади – майже ніколи не користуються терміном «громадянське суспільство» як таким. Проте, лібертарні самоврядні, самоорганізаційні, субсидіарні моделі не тільки позитивно відносяться як до самого принципу участі людей в ухваленні суспільних рішень (як це було з громадянами

грецьких полісів або середньовічних міст-комун), але і вважають таке становище справ своїм ідеалом (система загального самоврядування).

Лібертарний комунітаризм поєднує як ідеї економічної та політичної свободи, а також контролю за виробництвом *безпосередньо працівниками*, а не власниками і керівниками, які стоять над ними і контролюють усі рішення, заперечуючи системи, які базуються на різних типах і рівнях контролю, а не на (само-)організації й ефективності.

Карл-Гайнц Рот – німецький історик, соціолог і лікар. Він також є одним із значних теоретиків *автономізму*, свого часу був активістом Соціалістичного союзу німецьких студентів в Гамбурзі, пізніше став теоретиком *операїзму*, розвинувши ці ідеї до концепції автономізму і лібертарного комунітаризму. Основні твори: «Незнання як імпотенція» (1970), «Глобальна криза. Всесвітня криза? Всесвітня пролетаризація?» (2010), «Глобалізація» (1999), «Настав час автономії» (1993), «Довга Депресія» (2010) та ін.

Карл-Гайнц Рот
(нар. 1942)

Рот звертає увагу, що замість ліберально/неоліберальної капіталістичної системи, в якій люди – «раби зарплати», і замість авторитарної управлінської системи, в якій рішення ухвалюються централізовано, суспільство може функціонувати альтернативно нині домінуючій глобальній парадигмі – тобто самоорганізаційно. Люди повинні бути вільні свідомо (а не з примусу) виконувати ту працю/роботу, яку самі обрали. Тоді вони зможуть діяти відповідно як до своїх бажань, так і для спільного блага, а вільно обрана праця та робота будуть й «нагородою самою по собі» і «соціально корисним» чинником.

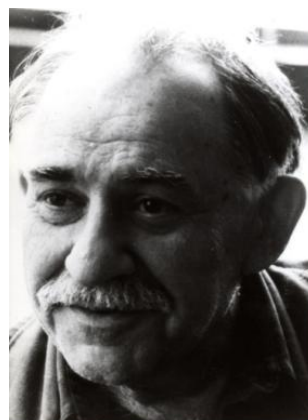
Суспільство за описаної Ротом моделі існувало б у стані мирної й ефективної самоврядності, самоорганізації, без держави або інших управлінських інститутів. Праця/робота, яка принципово неприємна всім, якщо така знайдеться, розподілялася б паритетно між усіма членами суспільства. Ним вважається (і ця ідея є характерною для усіх лібертарних комунітаристів), що важливим наслідком «руйнування суспільства» і його «колонізації державою» стало уявлення про необхідність «відродити» його, тобто «відновити» зруйновані соціальні зв'язки між людьми, засновані на самоорганізації, солідарності і взаємодопомозі.

Практично усі лібертарні комунітаристи сходяться у тому, що таке «відновлення» не відбувається «автоматично», але може здійснитися лише в процесі боротьби людей за свої права – економічні, соціальні, духовні. Тільки така боротьба може додати людям стимул до об'єднання своїх зусиль і до взаємодопомоги, тобто збудити їх заснулі соціальні інстинкти. Проте лібертарії розходяться в думці, якими шляхами йти до цієї мети. Наприклад, європейський *революційний синдикалізм* і *анархо-синдикалізм* пропонує, по суті, щось на зразок створення паралельних соціальних механізмів опору, які могли б здійснити революцію і замінити собою існуючі механізми держави і поглинені нею суспільні сфери. Ця ідея була вперше розвинена у французькому синдикалізмі. Передбачалося, що революційні профспілки, ведучи боротьбу як за повсякденні інтереси, так і за соціальне звільнення трудящих, могли б поступово залучити до своїх лав усіх виробників, а потім захопити у свої руки управління підприємствами, розподілом і соціальними питаннями і стати, таким чином, готовою основною одиницею майбутнього вільного, бездержавного суспільства.

У сучасній концепції лібертарного комунітаризму вважається, що в сучасних суспільствах можна виявити три нерівні соціально-економічні сфери: 1) держава як інституціоналізована сфера влади і панування; 2) капіталізоване суспільство сучасної глобальної неоліберальної моделі «пізнього капіталізму» (нім. *spätkapitalismus*), яке створює неінституціоналізовану основу держави і також пройняте духом і логікою панування, ієрархії та експлуатації; 3) елементи альтернативного глобального суспільства (у потенціалі – лібертарного), що самоорганізаційно й самоуправлінськи розвивається знизу, яке прагне звільнитися від панування, ієрархії й експлуатації. Будучи історичним розвитком людської схильності до взаємної допомоги, ці елементи виступають у формі самоорганізації та самоврядування людей: робітничих, трудових організацій, громадянських ініціатив, об'єднань жителів, різних комун, самоврядних груп і асоціацій виробників і споживачів тощо – тобто, у вигляді різноманітних добровільних соціальних експериментів, що дозволяють будувати життя і проводити по-новому.

Вагомою теоретичною і, водночас, політико-прикладною формою лібертарного комунітаризму є *лібертарний муніципалізм*, розробником основних ідей якого є *Мюррей Букчин*, котрий і сформулював основне завдання цього типу муніципалізму: «найважливіша проблема полягає в тому, щоб змінити структуру суспільства так, щоб люди отримали владу. Кращим майданчиком для цього є муніципалітети – міста, селища і села – де у нас є можливість створити пряму демократію. Його ідеї викладені у таких основних працях: «Наше синтетичне оточуюче середовище» (1962), «Екологія свободи. Поява і розпуск ієрархії» (1982 і 2005 рр.), «Повстання урбанізації та занепад громадянства» (1987), «Лібертаріанний муніципалізм» (1997), «Анархізм, марксизм і майбутнє лівих» (1999), «Соціальна екологія та комуналізм» (2007).

Мюррей Букчин
(1921–2006)

Букчин був першим, хто використав термін «*лібертарний муніципалізм*» для опису системи, в якій лібертарні установи прямих демократичних зібрань виявляться протиставлені та згодом замінять державу конфедерацією вільних муніципалітетів. На формування ідеї лібертарного муніципалізму вплинула *соціальна екологія*, і ця ідея є альтернативою синдикалістським методам організації робітничого руху, а також критикою його економічних ідей. Для муніципалізму важлива не тільки економічна сфера, але й система організації суспільного життя, через яку можна здійснювати зміни. Таким чином лібертарний муніципалізм виступає з позицій *звільнення муніципалітетів*, протиставляючи їх державній владі задля створення альтернативної муніципальної організації – федералістської альтернативи централізму, безпосередньо пов'язаної з економічним устроєм (меркантилізм, корпоративізм і т.д.). У цьому процесі лібертарні муніципалітети, перш, ніж досягти глобальних змін у соціальній сфері, стали б визначати суспільне життя, яке виходить із лібертарних етичних цінностей, й організоване на їхніх принципах; це сприяло б переосмисленню в суспільстві взаємовідносин між людиною та природою. Також була б сформована федерація муніципалітетів, що призвело б у підсумку до розриву з системою організації на принципах національної держави.

Проблема, яка постає перед лібертарним муніципалізмом – це, як в існуючих державних рамках домогтися створення лібертарних муніципалітетів. Це призвело до

прийняття позиції участі у муніципальних виборах через створення політичних партій, структурно організованих на принципах прямої демократії, розширюючи їх організацію на весь муніципалітет як тільки будуть зміщені буржуазні партії. Тим не менш муніципалізм не обмежується виборчою стратегією: одночасно з цим висувається стратегія створення суспільної організації, створюваної знизу вгору, через створення організацій на території округу (виробничі, споживчі, ідеологічні, культурні та в інших галузях), і здатних стати досить сильними для повалення буржуазної влади на користь суспільства. Вони, як пише Букчин, «через свої інститути прямої демократії здатні визначати продуктивне життя суспільства, культуру та дозвілля, крім усього іншого».

Лібертарний комунітаризм вагомо представлений у сучасний період у політичних партіях і внутрішньопартійних течіях. Так, у Європі – це представлені у Європарламенті європейські партії (загальноєвропейські об'єднання партій) – *Європейські антикапіталістичні ліві* (Револьюційна комуністична ліга/Соціалістична Англія й Уельс – Соціалістична робітничая партія, Німецька комуністична партія, Організація комуністів-інтернаціоналістів Греції «Спартакос», Соціалістична партія Ірландії, «Антикапіталістичні ліві» Іспанії, «Зутік» Країни Басків, «Ліві» Люксембургу, «Червоні» Швеції, Польська партія праці, Лівий блок Португалії, Нова антикапіталістична партія Франції, Швейцарська організація «Солідарність», Соціалістична партія Швеції); *Партія європейських лівих «Європейські ліві»* (Комуністична партія Австрії, у Бельгії Соціалістична партія (Валлонія) і Соціалістична партія (Фландрія), Партія демократичного соціалізму Чехії, Червоно-зелена коаліція Данії, Об'єднана ліва партія Естонії, Комуністична партія Фінляндії, Лівий союз Фінляндії, Французька комуністична партія, Ліва партія Франції, Унітарні ліві Франції, Робітничая партія Угорщини, Швейцарська партія праці, Об'єднані альтернативні ліві Каталонії, Румунська комуністична партія, Комуністична партія Іспанії, Партія комуністичного відродження Італії, партія «Сінаспізмос» у Греції); *Північний альянс зелених і лівих* – альянс п'яти лівих політичних партій країн, які входять у Північну раду (і двох партій із володінь Данії) і входять у Європарламенті в групу Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі (Гренландія – Народне співтовариство, Данія – Соціалістична народна партія, Ісландія – Ліво-Зелений рух, Норвегія – Соціалістична ліва партія, Фарерські острови – Республіканці, Фінляндія – Лівий союз, Швеція – Ліва партія); *Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі* (Комуністична партія Греції, Соціалістична народна партія Данії, Лівий альянс Фінляндії, Ліва партія Швеції, Німеччина – «Ліві», Велика Британія – Шинн Фейн, Франція – Лівий фронт, Нідерланди – Соціалістична партія, Комуністична партія Чехії та Моравії, Франція – Лівий фронт/Ліва партія).

Найвпливовішими і послідовними лібертарно-комунітарно-соціалістичними партіями є: у ФРН представлена фракціями у Бундестазі та Європарламенті партія «Ліві» – напрям «емансипативні ліві», об'єднання «Соціалістична альтернатива (SAV)», «лібертарно-соціалістична платформа» в турецьких Партії свободи і солідарності та Партії зелених і лівого майбутнього, бразильська Партія соціалізму і свободи.

Хоча суперечка про шляхи та форми відновлення суспільства продовжується у лібертарному русі й досі, сам цей принцип практично не ставиться під сумнів. Сьогодні, в епоху продовження атомізації соціуму і розповсюдження соціал-дарвіністського менталітету, лібертарії ставлять питання про «відтворення суспільства» у боротьбі людей за свої права. І, як і раніше, представники цього напрямку постмарксизму наполягають

на тому, що таке відродження можливе, урешті-решт, тільки за повного звільнення від держави. Людина має підвищити себе від об'єкта до суб'єкта суспільних сил, тобто коли вона замість предмета маніпуляції стане вільно діючою людиною – із виконавця перетвориться на творця.

34.7. Деліберативний постмарксизм

Деліберативність (деліберативна демократія) (лат. *deliberatio* – обговорення) охоплює суспільствознавчі дослідження, які розглядають нинішній стан суспільства і його систем як тимчасовий, перехідний та етапний, як такий, що потребує перманентних комплексних освітньо-культурних, економіко-політичних, суспільно-управлінських і державно-правових змін і є зручною основою для поступового реформування подальшого, ефективнішого суспільного розвитку. Деліберативні дослідження концептуально розробляють теорію про необхідність зміни експлуатаційних і антагоністичних відносин між людьми у всіх сферах суспільного та індивідуального життя.

Деліберативна модель громадянської демократії (Е. Мандель, О. Лафонтен, П. Кокшотт, А. Котрелл, А. Екснер, І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер та ін.) на суспільному, політичному і економіко-виробничому рівнях прагне створити умови для досягнення стану безконфліктності на основі узгоджених дій, що спрямовані на задоволення спільних інтересів, участь працівників (виробництво) і громадян (суспільство) у структурах влади й управління.

Соціальна теорія, суспільна практика та моделі деліберативної демократії концентруються на необхідності ґрунтовного аналізу феноменів глобалізації, інституалізації та самоорганізації, влади й управління, моделей демократії в підсистемах суспільства (економіки, політики, держави). Проте, на відміну від інших теоретичних концепцій, суспільних практик і дослідницьких програм, метою соціального аналізу, політичної діяльності у розвитку деліберативної демократії не є виключно фіксація та констатація існуючої суспільно-державної, освітньо-виховної та економіко-виробничої даності. Навпаки, критичний аналіз соціуму, освіти та економіки передбачає виявлення існуючих антагоністичних, відчужуючих чинників, які деформують суспільну комунікацію.

Як відзначає *Оскар Лафонтен* (багаторічний голова Соціал-демократичної партії Німеччини, нині – очільник партії «Ліві»), «метою аналізу соціальної деліберативної теорії є визначення ключових рис і механізмів побудови суспільства, в якому немає незалежних від волі людей суспільних і виробничих відносин, тобто в якому скасовані відносини примусу та панування одних людей над іншими. Контроль над процесами виробництва і суспільного функціонування повинен перейти до безпосередніх учасників суспільного виробництва (як у галузі матеріального виробництва, так і у сфері продукування ідей і управлінських рішень)».

Попередні об'єкти виробництва, влади й управління (люди) повинні стати суб'єктами політичної, виробничої, суспільної організації та управління з метою реалізації своїх і колективних, загальносуспільних потреб і здібностей. Створюється система спільних стимулів і спільної зацікавленості завдяки спільній участі в управлінні, яке в результаті набуває

Оскар Лафонтен
(нар. 1943)

рис самоуправління. У такому випадку норми та рішення можуть бути легітимізованими на основі спільної комунікації, яка є регулятивним принципом. Створена структура повинна надавати однакові умови для рівноправного вибору дій, виключаючи примус і панування.

Деліберативна демократія відзначає, що не можна вважати по-справжньому легітимним те рішення, яке спирається на заздалегідь вироблену та затверджену формулу дій і рішень (на кшталт, «Я знаю, чого хоче народ» тощо). Не існує єдиної, заздалегідь сформованої «волі народу». Метою деліберативної моделі є *постійне зменшення найманьсько-експлуаторських відносин; розширення системи самоврядування* (як суспільного, так і на рівні підприємств. Тоді суб'єкт суспільних і трудових відносин буде також суб'єктом (а не об'єктом) системи управління, розподілу та контролю. Демократія в усіх формах суспільного життя перш за все – це *комунікація*, яка в процесі найширшого обговорення раціонально формує волю її учасників. Тобто, необхідно виходити не з наперед визначених поглядів і рішень, а з процесів їх формування у комунікативному дискурсі. Розвиток нового суспільства має здійснюватися як вільна справа звільнених індивідів.

За підходами представників деліберативного постмарксизму, метою суспільного розвитку й усіх соціальних інститутів має стає досягнення демократичного *консенсусу* в ухваленні рішень. На рівні суспільства і підприємства норми та рішення формуються в результаті компромісу і спільного узгодження, комплексної згоди (консенсусу) між усіма зацікавленими учасниками, які мають рівні права у рівному ж для усіх них доступі до управління та влади. Водночас виключається надмірний тиск із боку однієї із сторін, не надається нікому привілейованого владно-управлінського статусу. Консенсус досягається завдяки процедурі загального комунікативного формування рішень, які ґрунтуються на рівних інтересах кожного, знаходять обґрунтоване схвалення всіх. Кожен індивід у цій моделі отримує можливість брати участь у виробленні стратегії функціонування суспільства, що приводить до врахування інтересів окремих індивідів і соціальних груп, а також поглиблює їх взаєморозуміння. Суспільні утворення постають завдяки відносинам взаємного визнання, обговоренню та компромісу, який означає добровільну відмову від вузькогоспичних індивідуалістських чи групових інтересів, якщо вони стоять на заваді взаємній згоді і розширенню відкритості суспільної, управлінської та політичної комунікації. У такому випадку норми та рішення можуть бути легітимізованими на основі спільної комунікації, яка є регулятивним принципом. Створена структура повинна надавати однакові умови для рівноправного вибору дій, виключаючи примус і панування.

Отже, представники деліберативного постмарксизму ведуть мову про зміну сутності суспільства – доповнення до наявних соціальних завоювань розширеною системою відносин самоврядування (у суспільній, виробничій і політико-державній сферах), зменшення простору відносин адміністрування, найманства та експлуатації. Це має призвести, на переконання представників деліберативного постмарксизму, до збільшення залежності управлінської сфери від громадянської суспільності, завдяки її повсякчасному впливу на ухвалення суспільно вагомих рішень. Усвідомлення можливості свого реального впливу на управлінські процеси, сприяє формуванню так званого «випереджаючого реформаційного мислення» у представників суспільно-управлінської еліти, яке не пристосовується до наявної економіко-політичної реальності, а, навпаки, формує та спрямовує її розвиток.

Представники деліберативного постмарксизму вважають, що самоуправлінське, самоорганізаційне деліберативне суспільство у перспективі може бути (і повинно стати) світовою системою, тому що на рівні окремої країни можливі лише елементи «громадянської самоуправлінської (самоврядної) суспільності» в тій або іншій економіко-політичній і суспільній сферах.

34.8. Субсидіарний постмарксизм

Субсидіарний постмарксизм, який нерозривно пов'язаний *деліберативним постмарксизмом* (фактично є його певною модифікацією, пристосованою для реалізації конкретних громадянських, економіко-виробничих і прикладних суспільно-політичних завдань), вважає, що еволюція суспільно-політичних моделей у сучасний період призвела до чіткого розподілу у політико-економічній практиці на так звані «традиційні» і «субсидіарні» течії. Традиційна суспільна модель класичного типу в економіці та політиці прагне лише до неістотних і несуттєвих корекцій у наявному типі соціуму, політики, виробництва, товарних відносин, не змінюючи його сутності. Це призводить до соціальної, економіко-виробничої та політичної стагнації, призупинки суспільного прогресу та втрати громадянської ефективності, ідейної та управлінської ефективності.

Субсидіарність (англ. *subsidiarity*) – організаційний, управлінський, політичний, правовий, економіко-господарський принцип, який припускає те, що завдання ефективного функціонування і розвитку спільнот, громад, колективів, територій, регіонів, держав, галузей, повинні вирішуватися на якнайнижчому, віддаленішому від центру рівні, тобто на такому, на якому їх вирішення можливе та ефективне (виняток становлять сфери виняткової компетенції спільноти). У цьому власне і полягає субсидіарність як можливість суб'єкта (суспільства, економіки, політики, держави, території тощо) самоврядно і безперешкодно здійснювати та реалізовувати увесь обсяг існуючих завдань у обсязі реально існуючих потреб і цілей, які не протистоять загальним, спільним.

Субсидіарна деліберативна демократія – термін міждисциплінарної і «міжтеоретичної» «Субсидіарної школи», яка розвивається і діє на межі кількох ідейних напрямів постмарксизму. Ця концепція охоплює суспільствознавчі дослідження тих економістів, соціологів, політологів, правознавців, які репрезентують і розробляють ідеї субсидіарності у різних моделях і напрямках постмарксизму (зокрема І. Месарош, А. Горц і Т. Майєр, Г. Вайссер і С. Міллер, Р. Шольц і Н. Тренкле, О. Лафонтен, Е. Лохоф і А. Белгарт, Ф. Шандл, Р. Курц і Г. Райхельт та ін.). Спільним для усіх цих досліджень є те, що вони розглядають нинішній стан суспільства і його інститутів, систем як *тимчасовий, перехідний та етапний*, як такий, що потребує перманентних комплексних освітньо-культурних, економіко-політичних, суспільно-управлінських і державно-правових змін. У них вважається, що завоювання економічної і політико-правової демократії призвели до закріплення в розвинених державах цивільно-політичних свобод, формально-юридичної рівності всіх громадян, широкої системи соціального захисту. Цей стан є зручною основою для поступового реформування подальшого, ефективнішого суспільного розвитку.

Представники субсидіарного постмарксизму вважають, що в економічній сфері суспільства необхідно враховувати, що той або інший тип власності як такий не містить суспільної негатиї (тобто не є чимось антисуспільним). Відчужуючим, нелюдським чинником є власницько-експлуатаційні відносини щодо людей та їх спільнот.

У суспільно-політичній сфері субсидіарна демократія, виходячи зі своїх ідейних принципів, практичного досвіду і поставленої мети тотального подолання експлуатації та відчуження, не може дозволити собі концентруватися виключно на суто акціонованих і формально-парламентських формах економіко-політичної діяльності.

Представники субсидіарного постмарксизму підкреслюють, що *акціонерно-власницька* (економічна сфера) та *формально-парламентаристська* (і взагалі, традиційна парламентсько-політична) діяльність спрямовані одночасно на: 1) формування групи капіталістів-власників, орієнтованих у своїх цілях так званою *«ідеальною підприємницькою метою»* – прагненням до необмеженого збільшення прибутку будь-якими засобами (у тому числі і антисуспільними); 2) професійних політиків кланового типу, які використовують сферу політичної влади та політичного управління для лобювання у державній діяльності своїх фінансово-промислових інтересів. Це може призвести до концентрації сфер економічного та політичного управління у руках певних замкнено-«елітних» угруповань, перетворити сферу управління на *клановий привілей*. У той же час це відчужує від управлінської суспільно-політичної та економіко-політичної діяльності, і взагалі від *управлінської культури*, широкі верстви населення, активність яких буде епізодичною, – під час отримання дивідендів, виборів (економічна сфера), акцій громадянської непокори, страйків або масових безладів (соціум, політика).

Представники субсидіарного постмарксизму виступають за залучення до повсякденної управлінської економіко-політичної діяльності більшості населення, охоплення його сферою економічного та політичного просвітництва. Управлінська економіко-політична діяльність самоорганізації може відбуватися, на їх думку, у кількох формах:

- *перша форма* – розширення сфери т.зв. *«суспільності»* – форм діяльності працівників і громадян у самоорганізаційному самоврядуванні своїм повсякденним, професійним, творчим життям через розширення сфери вільних від системи ієрархічної влади асоціацій і об'єднань, у яких люди здійснюють реальне управління власною долею з урахуванням аналогічних потреб і прав інших. Це призводить до поєднання діяльності з метою вирішення власних повсякденних побутових, професійних та інших вузькогрупових і класових інтересів зі загальносуспільними, що також стимулює суспільно-управлінську активізацію людей. Унаслідок цього управлінська економіко-політична діяльність перетворюється з епізодичної на перманентну, таку, що активно еволюціонує;
- *друга форма* – це методи суспільно-політичного, громадянського і економіко-політичного тиску (акції громадянської непокори, страйки, революційні дії тощо), які змушують змінювати сутність сфери управління і зокрема, держави та її органів із захисника вузькогрупових потреб на функцію виразника і регулятора інтересів колективних і загальносуспільних. Самоуправлінська та самоврядна громадянська, суспільно-політична, економіко-політична діяльність самоорганізації не дозволяє консервуватися суспільній системі та методам управління, стимулює їх еволюцію до постійної демократизації.

Представники субсидіарного постмарксизму звертають увагу на взаємозв'язок суспільно-колективних дій, інтерперсональної взаємодії творчих осіб із типом політичної

Використання будь-яких форм власності для встановлення відносин співробітництва, солідарності – у яких узгоджуються як індивідуальні, так і суспільні інтереси – навпаки, сприяє розбудові суспільної та індивідуальної свободи на засадах спів відповідальності.

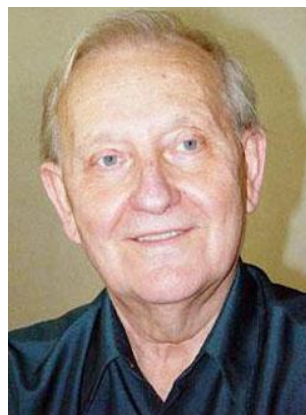
*Г. Райхельт,
«Нове прочитання Маркса.
До критики логіки соціальних наук»*

ідейності соціуму. Видається істотним і обґрунтованим твердження, що ефективні громадянські асоціації будь-якого рівня і типу здійснюються не на основі рішень більшості і навіть не на основі консенсусу, а на ґрунті внутрішньої узгодженості суспільних орієнтирів і ціннісних прагнень. Суспільні реформи як самоціль самі по собі не здатні вирішити фундаментальні суперечності, що роздирають світ. Необхідні також і радикальні революційні зміни, яких можна досягти завдяки широким масовим діям і розвитку системи самоорганізації та самоуправління. Тому деліберативна економіко-політична концепція зберігає у своєму арсеналі класичне вчення про *перманентну соціальну революцію*, під якою розуміється необхідність солідарних дій суспільства і людства щодо вирішення вищезазначених проблем.

На думку субсидіарних постмарксистів, будь-які ізольовані та локальні спроби досягнення свободи уразливі, наражаються на постійну небезпеку інтеграції в існуючу експлуататорську систему. Стійкість субсидіарної моделі можлива лише, якщо вона буде поширена на увесь світ і його складові частини – окремі суспільства, тобто на макросоціальний рівень.

Наприклад, угорський філософ-постмарксист *Іштван Месарош* вважає, що соціальна революція, що стоїть на порядку денному, не буде соціалістичною – вона буде антикапіталістичною, себто задавати напрямок руху в бік подолання диктатури капіталу в суспільстві. Постреволюційні (посткапіталістичні) суспільства залишатимуться частиною систему капіталу доти, доки антикапіталістичний рух не охопить всю планету, що означатиме світову соціалістичну революцію, яку Месарош розглядає не як єдиний радикальний акт, але як процес.

На думку Месароша, важливість розробки «теорії перехідного періоду» є надзвичайно ваговою, адже саме вона має підказати форми, що в них захоплення влади може призвести до скасування капіталу. Якщо таку теорію не буде розроблено, соціалістичний рух не зможе вийти з безвиході, в якій він перебуває останні десятиліття. При цьому треба уникати пастки утопізму – намагатися вже тепер докладно описувати майбутнє суспільство. Хоча утопічні схеми можуть задовольнити безпосередню потребу бачити альтернативу сучасному світу капіталу, вони зазвичай не спроможні піднести думку вище горизонту тієї суспільної формації, яку ці схеми покликані критикувати.

Іштван Месарош
(нар. 1930)

34.9. Глобалістика постмарксизму

У ситуації переходу до *неокапіталізму* («нового індустріального», «пост-індустріального» суспільства) прагнення до стабілізації системи виявляє недостатність тільки економічних важелів. Виникає потреба у безпосередньому впливі на свідомість мас, створенні загальносуспільного ринку товарів духовного виробництва як інтегруючої, об'єднуючої суспільної сили. Науково-технічний процес, перетворення науки у безпосередньо виробничу силу, революція у сфері засобів масової комунікації полегшують це завдання. Це стало новим історичним кроком на шляху створення реальних передумов як для матеріальної, так і для духовної інтеграції. Технічний прогрес, що розповсюдився на усю систему панування та координації, створює форми життя і

влади, які замирюють сили, опозиційні щодо системи і руйнують або знищують будь-який протест іменем історичних перспектив звільнення від важкої праця та панування.

Моделі глобального суспільного розвитку у глобалістиці постмарксизму в багатьох своїх ідеях мають свої витоки в *теоріях імперіалізму* Д. Гобсона, В. Леніна, Р. Гільфердинга, Р. Люксембург, Ф. Штернберга, за якою внаслідок територіальної та економіко-фінансової експансії промислово розвинених держав йде встановлення їхнього панування над рештою усього світу, а під маскою здійснення цивілізаційної місії йде пограбування колоніальних і залежних країн, в підсумку – виникає об'єднання цих держав, яке житиме за рахунок народів решти світу. Імперіалізм ототожнювався з політичним проявом процесу нагромадження капіталу. «Плід» світового фінансового експансіонізму – *глобальний імперіалізм* – пройшовши модифікації після двох світових воєн, поєднувався з політичним проявом процесу нагромадження капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища.

Дослідження концепції і моделей так званого «*імперіалізму*» важливе сьогодні для обговорення і розуміння наступних проблем: оцінка ступеня адекватності аналізу головних моделей розвитку і кризи капіталізму («пізнього» капіталізму, індустріалізму, посткапіталізму тощо); з'ясування природи сучасних проявів соціальної революції; вивчення трансформацій ідеології світового і суспільного розвитку; визначення перспектив функціонування ринкової економіки; процеси формування доктрини глобалізації та її ідеологічне прикриття.

Серед цих концепцій:

- *концепції залежності* (або «залежного розвитку») і «*периферійного капіталізму*», які слугують для формування теоретико-практичної моделі функціонування сучасного глобального соціуму як квазіімперської системи, що складається з двох або трьох сегментів: метрополії – країн «першого світу» – і периферії – країн «третього світу»;
- *теорії «пізнього капіталізму»* і «*постімперіалізму*», з яких використані напрацювання щодо явищ зростаючої централізації олігополістичного капіталу, що призвела до становлення сучасної інституалізованої системи так званого «колективного імперіалізму»;
- *світ-системний аналіз*, який методологічно сприяє створенню цілісної картини розвитку цивілізованого людства, в якій враховувалися б по можливості усі «горизонтальні» (міжсоціорні) суспільні зв'язки в умовах глобалізації.

У теоріях «*пізнього капіталізму*» (М. Горкгаймер, Ю. Габермас, О. Лафонтен, Е. Мандель, А. Горц, Р. Курц, А. Екснер, Г. Райхельт та ін.), «*неокапіталізму гегемонії*» (І. Месарош, Е. Лакло, Ш. Муфф, Е. Балібар, А. Бадью, С. Жижек, К.-Г. Рот, Е. Гобсбаум та ін.), *постімперіалізму* (І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер, А. Негрі, М. Хардт, П. Кокшотт, А. Котрелл, А. Каллінікос та ін.) глобальна модель сучасного розвитку розглядається як така, що, створюючи на периферії анклавів сучасного виробництва, пануючий ззовні неокапіталізм метрополії обов'язково проводить «демодернізацію» і навіть архаїзацію решти частини виробничої системи. На відміну від метрополій, суспільства яких втілили у самій своїй структурі цивілізуючі функції капіталізму, суспіль-

Явним політичним вираженням нейтралізації панування є зростаюча надійність у розвинутих країнах політичних партій, які раніше знаходилися в опозиції одна до одної, у стратегії, цілях, уніфікації політичної мови і політичних символів.

Е. Мандель, «Вступ до марксизму»

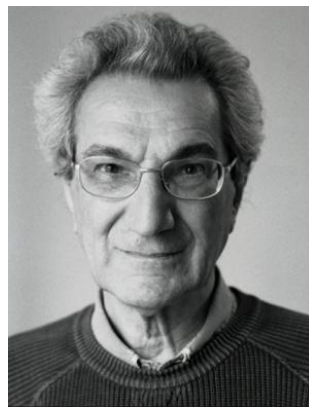
ства залежної від нього *периферії* з'явилися структурною матеріалізацією суспільно-економічної архаїки.

Капіталізм змінився, і він не може допустити появи на його периферії системи, яка відтворювала б ранні форми капіталізму метрополії. Це стає помітним й процесі пом'якшення боротьби за існування, зростанні гуманізованих потреб і нерепресивних тенденцій. Цей процес спостерігається у трансформації явища *панування* (пригноблення управлінсько-виховними і політико-економічними інститутами суспільства свободи людини), що існує як нейтральний феномен, характерний для усіх розвинутих країн світу. Нові, зрілі форми (монополістичний капіталізм, «пізній капіталізм», «посткапіталізм» тощо) неминуче знищують у зародку ранні, «юні» форми буржуазного суспільства поза своїм «центром».

Цей принцип актуальний сьогодні для транзитивних («перехідних») суспільно-державних і економічних систем, тому що він підтверджує неможливість ліберальної утопії побудови «ринкової економіки» з уламків планового господарства. Тут можливе лише створення структур *периферійного капіталізму*, тобто анклавів сучасного виробництва, що діють як елементи доповнюючої економіки під контролем метрополії, при архаїзації господарських устроїв більшості населення. Але цього не відбудеться, оскільки архаїзація країни, що вже досягла високого рівня індустриального розвитку, викликала б швидку загибель великих мас населення. Достатньою силою для утримання цих мас в покорі нинішня пануюча меншина не володіє. Насправді, анклави капіталізму, створювані за допомогою капіталу метрополії в периферійних суспільствах, якісно відмінні від капіталізму в ядрі системи. Це – вогнища доповнюючої економіки, неінтегровані в народне господарство периферії і нездатні існувати в рамках капіталізму на периферії при розриві зв'язків з метрополією.

Антоніо Негрі та *Майкл Хардт* обрали для нинішньої глобальної системи назву «Імперія». Вибір цього терміна пов'язаний із їх прагненням відокремити його головні характеристики від того, що визначає сутність «імперіалізму». Імперіалізм у цьому визначенні зведений до суто політичного виміру, тобто до розповсюдження формальної влади держави за її межі, і імперіалізм таким чином зміщується з колоніалізмом. Звідси постає, що колоніалізму більше не існує, так само як і імперіалізму. Хардт і Негрі вважають, що ми вже досягли того історичного перелому, коли класи (разом із державами і народами), більше не є суб'єктами історії. Замість цього, ним стає індивід. Цей перелом призводить до формування того, що вони називають «множиною», що визначається як «тотальність продуктивних і творчих суб'єктивностей». Вони говорять про перехід до «когнітивного капіталізму» або появу «нематеріального виробництва», нове «мережеве» суспільство і «детериторіалізацію».

Світ-системний підхід розглядає світ не як суму країн, що паралельно розвиваються, а як єдину систему, де є світові

Антоніо Негрі
(нар. 1933)

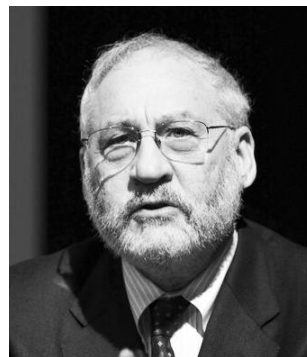

Майкл Хардт
(нар. 1960)

«верхи» і світові «низи», держави-експлуататори і держави-експлуатовані, які отримали назви відповідно «ядро» і «периферія». Це положення щодо сучасності висунуте ще в середині XX ст. аргентинським економістом Р. Пребішем і його школою в різних версіях теорії «залежного розвитку». До теперішнього часу склалася ціла школа світ-системного аналізу, найвизначніші представники якої – А. Г. Франк, С. Амін, Дж. Аррігі, Б. Гіллс, Ж. Абу-Лугход. Вони зробили спроби створити, керуючись світ-системним підходом, картину якщо не усєї світової суспільної історії, то історії цивілізованого людства або її вирішальних епох. Оскільки світ-системний підхід є предметом детального розгляду у самостійній темі (див. тему 53), ми упустимо його деталізацію тут, зосередившись натомість на концепціях деглобалізації.

Концепції деглобалізації представлені насамперед лауреатами Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліцем та П. Кругманом, професором соціології Філіппінського університету У. Белло. Вони, констатуючи загальну кризу неоліберальної глобалізації, вважають, що деглобалізація надає нам значні можливості, оскільки її мета полягає у тому, щоб вийти за вузькі рамки концепції економічної ефективності, в якій головною мотивацією є зниження собівартості, незалежно від того, які соціальні та екологічні лиха можуть стати результатом цього процесу. Ефективна економіка, навпаки, підсилює соціальну солідарність, підпорядкувавши ринкові процеси ідеалам рівності, справедливості та колективізму завдяки розширенню сфери демократичного управління. Принцип делегування повноважень на нижчий рівень виконавчої влади повинен бути утверджений в суспільному й економічному житті завдяки організації виробництва товарів на рівні місцевих громад, а також на загальнонаціональному рівні (якщо це може бути організовано без надмірних витрат із метою підтримки суспільної єдності). Структури громадянського суспільства повинні уважно стежити за діями держави і приватних корпорацій, і цей процес необхідно інституалізувати.

Якщо узагальнити нарис припущень, які сформульовані з цього питання постмарксизмом і його глобалістикою, побачимо, що у минулому імперіалізм був постійним конфліктом між різними імперіалістичними державами, а нині зростаюча централізація олігополістичного капіталу призвела до становлення «колективного» імперіалізму тріади (США, Європа й Японія). З цієї точки зору, пануючі сектори капіталу мають загальні інтереси щодо управління своїми прибутками в новій імперіалістичній системі. Тобто, на Землі зараз існує тільки одна глобальна світова система – неокапіталістична/постімперіалістична. Вона є *суспільно-історичним центром*, усі країни, які не входять до неї, утворюють *суспільно-історичну периферію*. І цей глобальний надорганізм в умовах, коли на землі існує ортокапіталістичний центр (грец. *орвос* – прямий, справжній), що експлуатує велику частину периферії, і експлуатована цим центром периферія, з неминучістю виникає як *класовий соціоісторичний організм*. Він розколений на *два глобальні класи*. Один глобальний клас – країни-експлуататори. Вони разом узяті постають

Джозеф Стігліц
(нар. 1943)

Пол Робін Кругман
(нар. 1953)

як клас експлуататорів. Інший глобальний клас утворюють країни нової і старої залежної периферії – країни *паракапіталізму* (грец. *πάρᾱ* – біля, поблизу). А наразі глобальний соціоісторичний організм розколений на класи, з яких один експлуатує інший, то в ньому з неминучістю повинна бути *глобальна класова боротьба*.

На думку постмарксистів, звільнення від експлуатації з боку центру, ліквідація постімперіалізму – це життєво необхідне завдання периферії. Без цього периферійні країни ніколи не отримають можливості успішного суспільно-економічного розвитку. Створення справжньої альтернативи сучасній системі глобалізованого ліберального капіталізму потребує інших вимог, зокрема, визнання величезної безлічі потреб і прагнень народних класів світу. Але щоб досягти такої мети країни периферії повинні об'єднатися, створення демократичних, народних і національних гегемоністських блоків, здатних подолати силу, представлену як імперіалістичними, так і компрадорськими гегемоністськими блоками. Створення таких блоків відбувається в конкретних умовах, які дуже сильно відрізняються в різних країнах, оскільки загальної моделі (у дусі «множин» або ще якому-небудь) не існує.

34.10. Значення ідей постмарксизму для сучасної політичної думки

Постмарксизм у своїх ідеях, стратегії, тактиці та цілях спирається і концептуально розробляє теорію К. Маркса і неомарксизму про потребу зміни експлуатаційних і антагоністичних відносин між людьми в усіх сферах суспільного та індивідуального життя.

Наукова школа постмарксизму дослідила і пояснила значну кількість аспектів сучасного «неокапіталістичного» суспільства, його ідеології, економічних важелів, водночас проаналізувавши причини та витоки тоталітарних деформацій так званого «реального соціалізму» державно-бюрократичного зразка, суспільного розвитку в сфері трансформаційних соціальних процесів і перспектив історичного та антропологічного розвитку сучасного «нового індустріального»/«постіндустріального» суспільства.

Постмарксистський підхід пропонує аналіз суб'єкта історії як сукупності різних соціальних блоків, здатних, у рамках послідовних фаз народної боротьби, перетворювати суспільні відносини на користь пригноблених класів і народів. Із цієї точки зору, поєднання демократичних досягнень і соціального прогресу буде частиною тривалого переходу до світового соціалізму, разом із утвердженням автономії народів, націй і держав, яка надасть можливість замінити *багатобічною глобалізацією* одномірну глобалізацію, яка нав'язується пануючим капіталом (узагальнено його можна назвати «ПостІмперією») і, таким чином, поступово знищити постімперіалістичну систему.

Метою людства у постмарксизмі є історичний поступ до свободи, яка є визначальною початковою для постмарксизму та його концепції демократії, соціалізму, демократичного соціалізму поряд із настільки ж фундаментальними цінностями соціальної справедливості та міжлюдської комунікації та солідарності. Постмарксизм констатує, що у всіх сферах людського буття є панівними хибні потреби, нав'язувані певними соціальними угрупованнями з метою утистки індивідуальної, суспільної та творчої свободи. Ці потреби закріплюють відносини панування та підкорення, продукують експлуатацію, агресію, суспільні конфлікти та соціальну несправедливість. Відносини антагонізму призводять до появи та закріплення явища відчуження, протистоять людському взаєморозумінню і є основним каталізатором розвитку помилкової, «ідеологізованої» свідомості, хибного,

«поза історичного» буттєвого існування. Його політичний, політико-онтологічний і соціальний аналіз передбачає виявлення сутності і причин відчужуючих чинників, які деформують суспільну міжлюдську комунікацію та розробку методології їхнього скасування.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає ідейно-світоглядний і політичний взаємозв'язок постмарксизму та неомарксизму?
2. Обґрунтуйте відмінності між «раннім» і «пізнім» капіталізмом.
3. Чому пропонується «примат політичного над соціальним» у постструктуралістській версії постмарксизму?
4. Якою є сутність явища «соціального несвідомого» і його взаємодії з явищами «структурного несвідомого» і «репресивного несвідомого»?
5. Розкрийте специфіку феноменів «корпоративної держави» та «принципу панування» як продуктів поєднання фінансово-промислових і торгівельних корпорацій із політичною владою держави.
6. Чому критикується «субстанція вартості» та «панування праці»?
7. Якою є мета лібертарно-комунітарних ідей і суспільно-політичної діяльності?
8. У чому проявляється специфіка явища соціальної революції?
9. Якою є специфіка, взаємозв'язок і відмінність моделей «деліберативної» та «субсидіарної» демократії?
10. Чому у ситуації переходу до неокapіталізму («нового індустріального», «постіндустріального» суспільства) прагнення до стабілізації системи виявляє недостатність тільки економічних важелів?
11. Якою є специфіка теорій постімперіалізму та пов'язаних із ним концепціями «пізнього капіталізму», «периферійного капіталізму», «неокapіталізму гегемонії»?
12. Вкажіть на досягнення та недоліки світ-системного підходу у методології всесвітньої історії і глобального суспільного розвитку.
13. Поясніть сутність глобально-стадіального розуміння світового суспільного розвитку.
14. Розкрийте основні принципи моделі деглобалізації.

Література

Альтерглобализм и антиглобалистские движения в современном мире. Социальные и экономические аспекты глобализации. Антология. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – 152 с.

Бадью А. Мета/Политика : Можно ли мыслить политику? : Краткий курс метаполитики / А. Бадью. – М. : Логос, 2005. – 240 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадське суспільство / Ю. Габермас. – Л. : Літопис, 2000. – 506 с.

Гололобов И. В. Эрнесто Лаклау и его «субъект политики» / И. В. Гололобов // Гуманитарная мысль Юга России. – 2005. – № 1. – С. 127-132.

Зінченко В. В. Антикризова лібертарна альтернатива: деліберативна комунітарна стратегія деконструкції «Spätkapitalismus» / В. В. Зінченко // Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації. – 2012. – Вип. 3.– С. 23-28.

Зінченко В. В. Глобалізація і глобалістика / В. В. Зінченко. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 420 с.

Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В. В. Зінченко. – К. : МАУП/КАРПУК, 2007. – 468 с.

Зінченко В. В. Менеджмент. Системи управління в умовах інституційної глобалізації / В. В. Зінченко. – К. : Люксар, 2012. – 864 с.

Зінченко В. В. Общественно-экономическое измерение институциональных идеологием бессознательного и потенциал антропологическо-социальных трансформаций / В. В. Зинченко // Перспективы науки и образования. – 2013. – № 5. – С. 31-38.

Зінченко В. В. Онтология делиберативной коммуникации и системные трансформации глобального социально-экономического развития / В. В. Зинченко // Вещи и коммуникация: экономические и культурные взаимодействия в креативной индустрии меняющегося общества / под ред. А. В. Бирюкова, В. И. Ионесова. – Самара : Изд-во ВЕК #21, 2012. – 514 с. – С. 356-386.

Зінченко В. В. Соціально-філософська альтернатива стратегій суспільного розвитку: самоврядний лібертаризм versus неолібералізм / В. В. Зінченко // Гуманітарні студії. – 2012. – Вип. 14. – С. 117-133.

Кагарлицкий Б. Ю. Управляемая демократия / Б. Ю. Кагарлицкий. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 575 с.

Каллиникос А. Антикапиталистический манифест / А. Каллиникос. – М. : Праксин, 2005. – 192 с.

Майнхоф У. М. От протеста – к сопротивлению / У. М. Майнхоф. – М. : Гилея, 2004. – 278 с.

Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш – М. : ИЛА РАН, 1992. – 337 с.

Рансьер Ж. Несогласие: Политика и философия / Ж. Рансьер. – СПб. : Machina, 2013. – 192 с.

Сумерки глобализации. Настольная книга антиглобалиста / Н. Покровский, К. Момджян, У. Бек и Ко. – М. : АСТ, Ермак, 2005. – 352 с.

Тарасов А. Революция не всерьёз: штудии по теории и истории квазиреволюционных движений / А. Тарасов. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 528 с.

Тиса Р. Месарош Іштван / Р. Тиса // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : «Новий Світ-2000», 2014. – 765 с. – С. 432-433.

Якубін О. Кругман Пол Робін / О. Якубін // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : «Новий Світ-2000», 2014. – 765 с. – С. 350-352.

Exner A. Die Grenzen des Kapitalismus / A. Exner. – Wien : Ueberreuter, 2008. – 223 s.

Bookchin M. Hierarchie und Herrschaft / M. Bookchin. – Berlin : Kramer, 2011. – 175 s.

Kurz R. Schwarzbuch Kapitalismus. Ein Abgesang auf die Marktwirtschaft / R. Kurz. – München : Ullstein, 2009. – 456 s.

Reichelt H. Neue Marx-Lektüre. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Logik / H. Reichelt. – Hamburg : Das Vorwärts Buch, 2008. – 384 s.

Sintschenko V. V. Die ideologischen kriegler der globalisierung: feindschaft ideologische front des neoliberalismus gegen gesellschaftliche alternativen / V. V. Sintschenko. – Dny vědy. – 2013. – Dil 24. – Praha. – S. 46-51.

Zinchenko V. Institutional Aspects of Globalization and Regionalization in the Context of the Transformation of Society / V. Zinchenko. – Journal of Social Sciences and Humanities. – 2015. – Vol. 1. – № 4. – p. 415-421.

Тема 35.

Політичні концепції представників методології аналізу дискурсу

- 35.1. Дискурс-аналіз як метод дослідження політики: сутність, характеристика й особливості застосування
- 35.2. Особливості аналізу владного дискурсу у М. Фуко
- 35.3. Дискурс у семіотиці Р. Барта
- 35.4. Дискурс в комунікативній теорії Ю. Габермаса
- 35.5. Дискурс гегемонії у представників Ессекської школи (Ш. Муфф, Е. Лаклау)
- 35.6. Критичний дискурс-аналіз Т. ван Дейка
- 35.7. Дискурс і символічний капітал у П. Бурд'є

35.1. Дискурс-аналіз як метод дослідження політики: сутність, характеристика й особливості застосування

Явище дискурсу (лат. *discursus* – біг у різних напрямках, метушня) тлумачать у двох традиціях: 1) *філологічній* (породженій повсякденними вживанням слова *discursus* у романських країнах); 2) *філософсько-історичній* (породжених платонізмом, схоластикою і кантіанством). У рамках першої традиції дискурс розуміють як мовну діяльність, вписану в соціальний контекст («передконтекст», за М. Фраєм), її динаміку, наслідок – текст; усі види використання мови. У рамках же другої традиції дискурс розуміють як чіткі, логічні, послідовні висловлювання на певну тему, в яких одна теза впливає з іншої, на відміну від інтуїтивного мислення, яке відразу дає готовий «продукт»-думку, без пояснення причин її появи і умов формування; методично дисципліновану мову.

Звернення науковців до цього явища відбулось у другій половині ХХ ст., яка породила для дослідників політики чимало методологічних проблем, зумовлених обмеженістю пізнавальних можливостей традиційної методології соціальних наук. Зокрема, у теоретиків політичної науки виникло припущення, що мова як проміжна ланка між суб'єктом і об'єктом дослідження, особливості її структури, контексти використання і зміст слів (загалом – дискурс) негативно впливає на дослідження й опис дослідницьких результатів. Спроба обійти ці, породжені мовою дослідницькі, обмеження і викликала необхідність звернення до постмодерних якісних (інтерпретативних) методів, одним із яких є *дискурс-аналіз*. Цей метод (за І. Касавінім) повинен подолати недоліки притаманного класичній гуманітаристиці об'єктивізму, втілити плюралістичну, релятивістську, контекстуальну, міждисциплінарну методологію. Його використання повинне базуватись на принципах діалогічності та гуманності (за В. Горським). Критеріями ефективності застосування цього методу є взаємозв'язок відкритості, зрозумілості, інтерпретативності та пояснюваності. Цьому методу притаманні: демонстративна нечіткість понять і термінів, недостатня рефлексованість практичних і мисленнєвих процедур.

Аналіз дискурсу як якісний метод, порівняно із кількісним методом контент-аналізу, здатен: виявити приховані смисли тексту, наприклад, ставлення індивіда-автора до світу, його контекст (тобто, ситуацію створення тексту; чому люди говорили або писали у та-

кий спосіб і що розумілося під цим), розкриває ситуацію використання мовних виразів у тексті, і, з огляду на це, – вірогідні його інтерпретації реципієнтом, а не просто описує тексти та їхні мовні засоби, підраховує частоту вживання певних слів. Його мета – створення техніки інтерпретації текстів, яка б виявляла складові передумови мовної діяльності (соціальні, культурні, ідеологічні, політичні, релігійні та ін.), котрі містяться в текстах і висловлюваннях, виявляються як ангажованість їх тексту і (чи) його автора – приховану чи явну.

Хоча в основі дослідження предмета (дискурсу) є використання базового логічного методу – *аналізу* (як дискурс-аналізу), методологія, яка розвивається на основі цього методу в рамках комунікативного підходу, доволі розгалужена. При цьому формулювання назви методу вказує на особливості його використання конкретним дослідником або представником наукової школи в рамках ширшої методології та теорії (аналіз дискурсу, дискурсивний аналіз, дискурс-аналіз, критичний дискурс-аналіз і под.).

Зокрема, при використанні дискурс-аналізу виділяють *Мовою (дискурсом) можна вважати сукупність висловлювань настільки, наскільки вони належать до тієї самої мовної (дискурсивної) формації; вона (він) визначається обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування.*

Зокрема, при використанні дискурс-аналізу виділяють такі підходи до розуміння політичного тексту як об'єкта дослідження, зокрема: *текстуальний* – обмежує поле дослідження рамками окремо взятого тексту як автономної системи; *контекстуальний* – розглядає текст як «продукт» соціального середовища та його суб'єктів, залежних від соціальних взаємовідносин і культурно-історичної ситуації; *критичний* підхід до використання дискурс-аналізу ставить наголос на розрізненні ідеологічного й науково-

М. Фуко

го дискурсів; комбінація історичного підходу й дискурс-аналізу (*дискурсивно-історична* методологія) показує формування стереотипів, а поєднання соціологічного й історичного підходів із зазначеним методом (*соціо-історичний* напрям дискурс-аналізу) – дозволяє побачити, як мова відображає та визначає соціальні процеси.

Поширення дискурс-аналізу у політичних науках зумовлене дефіцитом їх якісного методологічного інструментарію. Хоча термін «дискурс» надзвичайно популярний в науці та публіцистиці, а перші підсумки дослідження політичного дискурсу опубліковані П. Ласлеттом у виданні «Філософія, політика і суспільство» (1956), серед соціо-гуманітарних наук у ХХ ст. дослідження дискурсу були периферійними саме в політичній науці, а увага до методу його дослідження в політичній науці недостатня. Лише у 2008 р. Асоціація політичної науки США (APSA) звернула увагу на можливості цього методу, а Д. МакНебб присвятив йому розділ у підручнику «Методи дослідження в політичній науці» (2009).

Саме використання цього методу дозволяє виявити «прозорі структурні відносини домінування, дискримінації, влади та контролю, відображені в мові» (за Р. Водак і Н. Феркло), панівну в суспільстві ідеологію, зокрема, спосіб впливу створених нею соціальних практик (таких як мистецтво, критика та мораль) на організацію суспільства, спосіб мислення та поведінки його членів (зокрема, антимови, на зразок описаної Дж. Оруелом «новомови»). Із огляду на предмет дослідження та підхід до політики, усі дослідження політичного дискурсу – як вияву в мовленнєвій практиці процесів у сфері політичного – поділяються на розробки проблем: 1) влади (теорія влади загалом); 2) політичних відносин (дискурсу як ідеології); 3) творення політичних практик (теорії гегемонії та соціального розвитку).

Дискурс-аналіз дозволяє політичній науці: реконструювати вплив суспільного контексту (смислів, які домінували в певні періоди) на зміст політичних доктрин, поширених в ці історичні періоди; визначити та ідентифікувати приховані ідеологічні установки (ангажованість) і політичні й особисті наміри, мотиви (інтерес) автора тексту, маркувати ідеї у політичних теоріях та ідеологічних концепціях; фіксувати, вирізняти та деконструювати ідеологічні дискурси як інструменти підтримки домінування та гегемонії в суспільстві, що надають викривлену репрезентацію реальності («помилкову репрезентацію» за Н. Феркло).

35.2. Особливості аналізу владного дискурсу у М. Фуко

Мішель Фуко – французький історик, за поглядами – історицист і десадо-ніцшеаєнець, антигуманіст, принциповий іммораліст (за Н. Чомскі). Дослідник, який найбільше критикував саме ті теорії, які формували його ідеї і досліджував проблеми, поставлені І. Кантом на основі історико-генеалогічного дослідження дискурсу, структуралізму та постструктуралізму. Головний критик теорій Ю. Габермаса (за оцінкою останнього). Цей дослідник повернув увагу західних науковців до структуралізму, заклав основи філософського дискурс-аналізу й увів до теорії дискурсу основоположні поняття, прийняті практично усіма дослідниками критичного дискурс-аналізу. Основні праці: «Історія божевілля в класичну епоху» (1961), «Народження клініки» (1963), «Слова і речі» (1966), «Наглядати і карати» (1975), «Археологія знання» (1969), «Воля до істини: по той бік знання, влади та сексуальності» (1971), «Історія сексуальності» (1976-1984).

На відміну від юридичних теорій влади, які намагаються визначити інституційні межі останньої, її «символічний центр» (за С. Ньюманом), звернення до якого дає можливість контролю над людьми, Фуко у власній «теорії влади» зосереджувався на технологічних її аспектах, «мікровладі», втіленій в глибині людини та суспільства – їх знаннях.

Фуко переосмислив категорії суб'єкта політики (влади). Він визначав владу як безсуб'єктну, відношення (відносини), яке виникає тоді, коли хтось їй опирається і протистоїть; стратегії, через які люди прагнуть керувати іншими та визначати їх поведінку; те, чим суб'єкт в рамках практичних дій впливає на об'єкти; сама дія людини, зокрема, мовна. Оскільки, за Габермасом, влада у Фуко є «основне трансцендентально-історичне поняття», то єдиним способом її виявити є аналіз дискурсу, оскільки влада і проявляється у специфічному дискурсі (владному). Щобільше, за Фуко, мова вибудовується у певну сукупність висловлювань (дискурсивну формацію) саме під впливом влади, яка створює і міняє дискурси під різними «масками». Тому влада – єдине, що зберігається при зміні дискурсивних формацій. За Дж. Міллером, у Фуко мова регулює складну мережу конвенцій – співвідносностей між словами та речами, яку мовник активує в своїх дискурсах як «мовну поліцію», «примус який ми здійснюємо щодо речей», «практику, яку ми їм нав'язуємо».

Виявлення влади в дискурсі, за Фуко, здійснюється через генеалогію – виявлення в рамках дискурсивної формації (яка нагадує спосіб мислення в рамках культурно-історичного типу О. Шпенглера) альтернативних дискурсів, які існували в минулому та боролись між собою, однак були відкинуті. За Фуко, генеалогія не дозволяє виявити причини перемоги одного з дискурсів і однієї з дискурсивних формацій над іншими, оскільки така перемога є наслідком прояву випадковості, а не закономірностей. Дос-

лідження відкинутих альтернативних дискурсів влади з допомогою археології знання дозволяє побачити ті «глибини» (насправді, за Фуко, – «поверхні») влади, досягати яких небезпечно для психіки мислителя. Воля до «дикої влади» у французького історика пояснюється в руслі ідей Ф. Ніцше і З. Фрейда – як прагнення до «ніщо», саморуй-

Саме про це каже Ніцше стверджуючи, що слова завжди винаходились панівними класами; вони не вказують на означуване, а нав'язують інтерпретацію.

М. Фуко

нування та небуття. Отож, повноцінне розуміння явища влади, його глибокі інтерпретації і навіть «абсолютне знання» можливі лише для людей з «досвідом безумства» (як у Ф. Ніцше). Необхідність підтримання порядку, норми в суспільстві, зокрема, і в мові, передбачають наявність таких «безумців», оскільки їх соціальна ізоляція є засобом прояву та підтримання влади. Для того, щоб не дати більшості людей, зокрема і науковцям, зіткнутись із «владними повноваженнями і «небезпеками» дискурсу, які виявляються при пізнанні його суті і небезпечні для їх свідомості в самому дискурсі, прописані різноманітні «протоколи»-нейтралізатори: нав'язування правил логіки й граматики; цензурування певних слів і тем; обумовлення видів досліджень і суджень, дозволених певною дисципліною; приписи щодо дотримання певних стилів коментування текстів, відібраних певним чином; постулювання автора як «свідомого» і «відповідального» джерела текстів.

Рефлексивність політичного дискурсу сучасності, за Фуко, зумовлюють «установки» (етоси) «сучасності» і «межі». Вони визначили дії, мислення, поведінку, відчуття людей Заходу. Однак вони поступово сходять нанівець через зникнення останньої філософської установки. Перший етос сформувало Просвітництво, яке визначило ставлення людини до «актуальності»: «волю до героїзації сучасності», за Ш. Бодлером, надзвичайну увагу до реальності та, водночас, практику свободи, яка втручається в цю реальність; «аскетизм денді», який постійно творить себе в мистецтві – поза політичним тілом. Другий етос зводиться до постійної критики історичного буття сучасних європейських суспільств, процесів і подій, мовлення, мислення та дій в їх рамках.

Відзначений дискурс характеризується перевагою розуму (індивіда та колективу) над їх волею й авторитетом, його застосуванням в певних умовах і з певними цілями – «вільним у публічному застосуванні (як розумної істоти приналежної до розумного людства) і обмеженим у приватному (при виконанні суспільних функцій)», за І. Кантом. Оскільки в такому дискурсі розум не підпорядковується жодному авторитету, то для контролю над ним необхідна критика, покликана «встановити умови законного використання розуму».

Дискурс Просвітництва перебуває у напруженні з дискурсом гуманізму як сукупності тем, пов'язаних із ціннісними судженнями, які спираються на «прикрашені» уявлення релігії, науки або політики про людину. Зокрема, на позицію, за якою метою політики є досягнення щастя.

35.3. Дискурс-аналіз у семіотиці Р. Барта

Ролан Барт – французький «марксистатор екзистенціалізму», представник структуралізму і постструктуралізму у семіотиці, літературних «нових критиків», лідер-засновник інтелектуального угруповання семіотиків «Tel Quel», дослідник масових комунікацій, на позицію якого вплинули Ж.-П. Сартр, Б. Брехт, А.-Ж. Греймас, В. Бредаль, Л. Ельмслев, Р. Якобсон, П. Богатирьов, К. Леві-Строс. Критикований деконструктивістом Ж. Дерріда.

Основні праці: «Нульовий ступінь письма» (1953), «Міфології» (1957), «Система моди» (1967), «Критика та Істина» (1966), «Смерть автора» (1967), «S/Z» (1970), «Ролан Барт» (1975), «Задоволення від тексту» (1973), «Любовний дискурс» (1977), «Імперія знаків» (1980).

Барт розглядав дискурс як «надфразову єдність слів». У рамках «цивілізації знаку» вважав можливим дослідження «тексту» дискурсу через пізнання «означуваного» – явища, з яким він співвідноситься, чи то через філологію (науку про буквальні значення, історію текстів) чи то через герменевтику (сфери інтерпретації таємних значень). Такі можливості відкривала втрата автором монополії на зміст власного твору тлумачення, що втілилось у «смерті автора». Подібна інтерпретація – це інтелектуальна діяльність, відверто пов'язана із політикою. Вона відрізняється натягнутістю, старанністю, ескізністю та надмірною спрощеністю. Її різновид – структуралізм як форма людської практики, діяльності (упорядкована послідовність операцій мислення) і «спосіб мислення» «структуральної людини»-аналітика, мислення якого дозволяє уявити та «пережити» структуру, в т. ч. дискурсивну, оперувати нею.

Барт визначав опозицію науки та літератури, як різновидів дискурсу (античного «логосу»), які формуються у мові, по різному «сприймають» і «сповідують» її залежно від їх підходу до неї: прихованого (збереження аналітичності, дистанції до мови) і відкритого («розчинення» в «нескінченності мови», взяття на себе відповідальності за неї). У науковому дискурсі вчений, задля забезпечення об'єктивності, відсутній як особистість (з її пристрастями, переживаннями, біографією), але присутній як суб'єкт, який і формується у тексті через самоусунення. Наука (штучна, символічна «метамова», на якій говорять про «щось», досліджують його як об'єкта) робить мову несамостійним, прозорим і нейтральним знаряддям, залежним від первинної субстанції наукового викладу – операцій, припущень, висновків. У ній «суть» міститься у «змісті» наукового повідомлення, а не в його «формі». При цьому Барт підкреслює недостатню формалізованість мови (дискурсу) науки, особливо гуманітарної. Об'єктивність і строгість неможливо перенести в науковий дискурс. Об'єктивність у дискурсі – лише одна з форм уявлюваного. Наукову ж обережність в ньому можна лише імітувати, у першу чергу у гуманітарних науках, у дискурсі яких постійно присутнє суб'єктивне уявлення, і які є «засобом самовиправдання» буржуазного суспільства, його «ілюзією божественної істини», яка стоїть «над» мовою. Однак, незважаючи на це, науковий дискурс присвоює собі статус «вищого авторитету» щодо інших дискурсів («ексцентричних мов» або «субкодів» як відхилень) як «нейтральний рівень мови», її «основний код».

За Бартом, наука потребує мови, але не «живе» в ній. Вона викладається, тобто висловлюється і керується голосом. Різновидом «науки» є структуралізм як «метамова культури», яка працює з дискурсом задля реконструкції його правил функціонування (функцій) як об'єкта дослідження. Він має справу з його «формами», їх класифікацією на рубрики, розряди (таксономія), у чому структуралізму передувала «недооцінена» і

Ролан Барт
(1915–1980)

Мова завдяки своїм обов'язковим категоріям (і не тільки заборонам) змушує нас думати так, а не інакше.

Р. Барт

«очорнена з ідеологічних мотивів» риторика як «спроба культури в цілому проаналізувати й упорядкувати форми мови, зробити світ мови зрозумілим для розуму».

Натомість мова-об'єкт, через яку вимовляють «щось», є сутністю літератури, її «життєвим світом». Література «бере на себе повну відповідальність за [власну] мову» («письмо»). Літературність («поетичність») (за Р. Якобсоном) є типом письма, в якому її предметом є його власна «форма», а не «зміст». Тому література «слідuje за рухами руки», зводиться до акту письма, дії, а не до мислення, яке передує йому чи висловлення, яке з нього випливає. Література підважує основні поняття культури, особливо, «реальність». У політичному ж плані література – революційна, оскільки вона показує, що жодна мова не буває «політично цнотливою». Саме література, а не наука, здатна на повноцінне дослідження «простору мови», з його порушеннями логіки, змішуваннями кодів і взаємопереходами та пародіями, діалогами.

Барт вказав на існування прихованого рівня дискурсу сучасної культури – *ідеологічного*, на якому функціонує особлива комунікативна система (міф). Це «знак другого порядку» або «конотація»; повідомлення, скероване на зміну реальності, конструювання дійсності, яка би співпадала із ціннісними очікуваннями його носія. Через змішування (фальсифікацію) знаків і слів, які їх позначають, міф стає «випаровуванням» сенсу або його «відчутною відсутністю». Намагаючись показати себе як щось самоочевидне і природне, він позбавляє речі їх історичних коренів та еволюції, детермінізму та свободи, походження та відбору, робить речі «вічними», а людину – безвідповідальною. Він є «деполітизованим словом», позбавленим глибини і складності людських вчинків, діалектики, а, отже, й політики як «сукупності людських зв'язків, які творять реальну соціальну структуру, яка може творити світ». Залежно від «сили» «політичного заряду», міфи поділяються на «сильні» і «слабкі», які важко або легко деполітизувати – через зміну їх контекстів. Оскільки стосунки між людиною та міфом зумовлені мотивами корисності, його деполітизація зумовлюється потребами першої.

Міфотворчість є істотною рисою правих (буржуазії). Їх міфи прагнуть до увічнення існуючого «світу» (у міфах Порядку). Вони блискучі за формою як максими-афоризми, експансивні, охоплюють усі сфери життя, породжують нові численні міфи. Це багатство міфів – наслідок мови пригноблувача: багатой, гнучкої, повнокровної, театральної, тобто міфічної. Вона охоплює всі можливі рівні комунікації, зокрема, й метамову – брехню як багатий набір мовних форм. Його цінності – буржуазні цінності: універсальність, відмова від пояснення, непорушність ієрархії світу. У його «інтелектуальному господарстві» (лібералізмі) кожній речі (Іншому як екзотиці) відведене певне місце.

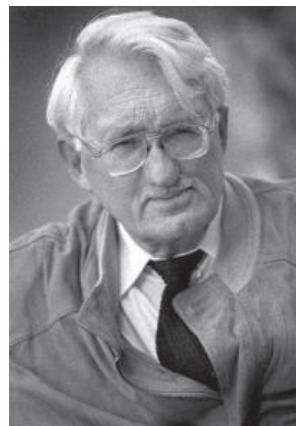
За Бартом, революція та міф виключають одне-одного, оскільки революційне слово «цілковито політичне», а міфологічне слово перетворюється з політичного висловлювання в «натуралізоване». Оскільки революція як очищення (катарсис) «створює світ» і називає все своїми іменами, то й революційна мова, залучена до цього творення, відкидає міфотворчість.

Мислитель наголошував, що ліві міфи виникають тоді, коли ліві сили втрачають революційність і вдаються до різних «ухилів», а революція втрачає свій зміст і шкодить собі, стає «лівизною». Їх міфи вторинні – штучні, створені через силу та безплідні, «бідні від природи» і незграбні, без винахідливості. Вони торкаються нечисленних об'єктів чи політичних понять, досягають тактичних, а не стратегічних цілей у певний час, не охоплюють повсякденних відносин і життя. Такі якості лівих міфів зумовлені природою

мови лівих. Їх мова без метамови: бідна, монотонна, відображає безпосередню життєдіяльність, дії та нужду пригноблених, яких вони захищають – пролетаріату та колонізованих народів.

35.4. Дискурс у комунікативній теорії Ю. Габермаса

Юрген Габермас – один із найвпливовіших німецьких філософів новітнього часу, послідовний мислитель Модерну, напівжурналіст-напівучений, представник другого покоління Франкфуртської школи, який серйозно оновив її критичну теорію (за А. Дахнієм), розробник теорій комунікативної дії і «універсальної прагматики», універсальної теорії дискурсу, концепції комунікативного розуму, який вважає свої дослідження внеском до наукового дискурсу як публічного, суспільного явища, заснованим на раціонально-критичній складовій герменевтичного аналізу та ідеалістичній, сократівській, традиції тлумачення політики, ідеях публічного застосування розуму І. Канта і комунікативного розуму Г.-Г. Гадамера, аналітичному та прагматичному напрямках англосаксонської філософії, філософії комунікації К. Ясперса, теоріях – критичній М. Горкгайма і «мовних ігор» Л. Вітгенштайна. Його ідеї стали чинником впливу на дискусії англосаксонських філософів щодо співвідношення між розвитком демократії і дискурсивними суперечками.

Юрген Габермас
(нар. 1929)

Основні праці: «Діалектика раціоналізації» (1954), «Філософська антропологія» (1958), «Структурні зміни публічності (Структурні перетворення в сфері відкритості)», «Пізнання й інтерес», «Теорія комунікативної дії» (1981), «Філософський дискурс Модерну» (1985), «Фактичність і значущість» (1992), «Істина і виправдання» (1999), «Залучення іншого» (1999).

Аби окреслити шляхи вирішення актуальних проблем, породжених мінливою суспільною практикою, Габермас прагне пояснити людину – якою вона є (але не конкретну людину, яку частково може пізнати хіба психоаналіз), її дії та вчинки – через «повсякденні інтеракції життєвого світу», інтегровані в суспільний контекст її буття: політичного, юридичного, в контексті комунікативних стосунків.

Мова може сприяти і відкриттю світу (зокрема, аналізу соціальних систем), і прихованню істини через її перекручення, ідеологізацію, вважає Габермас. Зокрема, межі тлумачення мови можуть «розсуватись» під впливом змін науково-технологічного характеру, які висувають проблеми, невідомі для традиційних морально-етичних підходів, для яких немає надійних критеріїв оцінки. Відтак, задля вирішення повсякденних проблем, зумовлених змінами соціокультурної і технологічної ситуації, слід спілкуватись із людьми і сучасністю, а не з «духами минулого» (в розумінні Г.-Г. Гадамера). Адже минуле – лише переддень і передумова сучасного. В ньому годі шукати відповідей на проблеми останнього. Через це люди повинні їх вирішувати ці морально-етичні проблеми у згоді між собою у процесі раціонально-комунікативного дискурсу. Зате минуле життєвих умов, які впливають на тлумачення дискурсу в рамках герменевтики, можна подати з допомогою філософії історії. Габермас визнає, що при дослідженні мови соціальна герменевтика «немов би наштовхується» на контекст традицій, які люди не-

здатні вибирати. Але люди можуть вирішувати, як продовжувати традиції і селективно опановувати їх через ефективну рефлексію і використання «фільтрів критики». Адже розуміння мови не детерміноване традицією.

У межах критичної філософської позиції мислитель вважає неможливим виявлення єдиного об'єктивного погляду на дискурс і в рамках останнього. Через це необхідне врахування різних горизонтів його розуміння, узалежнення понятійного апарату інтерпретатора від попереднього розуміння, зумовленого конкретною культурною ситуацією (контекстом мови як частини дискурсу), усвідомлення часової обмеженості існування та діяльності інтерпретатора дискурсу, який сам конституційований мовною дією і контекстом свого існування.

Габермас у рамках соціально-комунікативного підходу розглядає дискурс як раціональну мову, мислення, а не «мову» взагалі, «дискурс раціональності» – тип мовної комунікації, що передбачає форму мовної дії, покликаної утвердити панування розуму. Він характеризується не відносинами панування, примусу, зокрема, нав'язуванням власної точки зору, а раціональним, критичним осмисленням цінностей, норм, правил соціального життя з метою обґрунтування поглядів і дій учасників комунікації, досягнення взаємного розуміння з Іншим, носіями альтернативних поглядів. Це робиться на основі сили переконливішого аргументу в діалозі та комунікативного вироблення рішення щодо подальшого співжиття, його критичного обговорення. Таке тлумачення дискурсу скеровує до базового тексту наукового раціоналізму – «Роздумів про метод» («Discours de la méthode») Р. Декарта. Це особливі, ідеальні, стан (ситуація) спілкування й вид комунікації, її модель, максимально відсторонені від соціальної реальності, традицій, авторитетів, комунікативної рутини тощо. Реальну комунікацію можуть викривляти стратегічне маніпулювання суспільною думкою (зокрема, засобами мультимедіа), тиск, зокрема, репресії з боку влади однобічної стратегічної (інструментальної) раціональності.

Габермас вважає можливим політичні зміни, регулювання реальних відносин панування, процедури політичної дії саме через соціальні взаємодії (дискурс), прямо не обумовлені дією економічних факторів, оскільки «акт розуміння бере на себе роль механізму координації дії».

А. Дахній зауважує, що політичні ідеологія та практика (вирішення тактичних і стратегічних завдань) повинні цілковито базуватись на відзначеній дискурсивній практиці і реалізуватись через втілення концепції деліберативної демократії. Прикладом чого для Габермаса є громадянське суспільство, яке структурується саме через дотримання принципу розумної розмови (дискурсу у філософському, кантівському розумінні), покликання на раціональний аргумент у поєднанні з практикою публічного прийняття рішень.

Етика дискурсу бачить моральний погляд утіленим в інтерсуб'єктивній процедурі аргументації, яка спонукає учасників до ідеалізаційного подолавання обмеженості своїх перспектив тлумачення.

Ю. Габермас

35.5. Дискурс гегемонії представників Ессекської школи (Ш. Муфф і Е. Лаклау)

Подружжя *Ернесто Лаклау* і *Шанталь Муфф* – засновники постмарксизму як пряму соціальної філософії, магістерської програми університету Ессекса «Ідеологія та дискурс-аналіз» і однойменної школи постструктуралістського критичного дискурс-аналізу (1970-і рр.), розробники дискурсивної теорії гегемонії, концепцій радикальної

(агоністичної) демократії і антагоністичного плюралізму, базованих на працях А. Грамші, К. Шмітта, теоріях ідентичності постструктуралістів (М. Фуко і Ж. Дерріди, Р. Барта і Ж. Лакана), аналітичної філософії (теорії «мовних ігор» Л. Вітгенштайна), феноменології (за М. Йоргенсен і Л. Філіпс). Критики використання метатеорій у соціальних науках, які вплинули на постколоніальні дослідження і ліву теорію соціальних рухів.

Основні праці Е. Лаклау: «Нові роздуми про революцію у наш час» (1990), «Визволення (Емансипації)» (1996), «Випадковість, гегемонія, універсальність» (2000), «Містицизм та політична риторика» (2000).

Основні праці Ш. Муфф: «Грамші і марксистська теорія» (1979), «Повернення політичного» (1993), «Деконструкція і прагматизм» (1996), «Виклик Карла Шмітта» (1999), «Демократичний парадокс» (2000), «Спадщина Вітгенштайна: прагматизм чи деконструкція?» (2001), «Про політичне» (2005), «Агоністика: осмислюючи світ політично» (2013). У співавторстві написана праця «Гегемонія і соціалістична стратегія: до радикальної демократичної політики» (1985).

Ці дослідники розглянули область марксистської дискурсивності, зовнішні щодо неї поля дискурсивності й умови, які зробили можливим дискурсивне функціонування базових понять марксизму. Вони розглядають дискурс як певний спосіб спілкування і розуміння «соціального світу», формування й організації соціального життя. Дослідники вважали, що останній формується панівним дискурсом за допомогою певних значень, які надаються ним словам у мові (і згодом відображаються в ній).

Займаючи позицію в дискурсі (полі дискурсу) індивід набуває статусу суб'єкта, посередника між реальністю та міфом (альтернативою реальності, метафорою, створеною соціальною уявою), який заповнює «розриви» у ній.

На думку дослідників, між дискурсивною і недискурсивною практиками не існує різниці, оскільки кожна соціальна практика (економічна, політична тощо), як і їх сукупність, є дискурсивною, згідно ідеї Ж. Дерріди про те, що «все є дискурс». У руслі ідей М. Фуко дослідники стверджували, що жодна форма практики не має глибинного змісту, оскільки безпосередньо пізнати явище, яке стоїть за певним дискурсом, пізнаючи «референт», «феномен» або «знак» неможливо. Утім, усі дискурсивні практики формують «об'єктивну» «соціальну реальність» унаслідок боротьби різних дискурсів за панування. Однак через таку боротьбу і спричинену нею «текучість» і «розсіювання» значень кожен дискурс – незавершений і його можливо зафіксувати як «сутність». Мовні та поведінкові дискурси формують самі себе. Кожен дискурс структурується, фіксується, через «порядок» як випадкову, ненадійну «артикуляцію» його практик, яка пов'язує його елементи і фіксує певний сенс соціальних інститутів, виключаючи інші можливості їх тлумачення. «Порядок» або артикуляція, за Муфф, відображає особливу конфігурацію відносин влади.

За Муфф і Лаклау «політичне» – це онтологія соціального (області усталених, самоочевидних практик); притаманний усім суспільствам невикорінний антагоністичний

Ернесто Лаклау
(1935-2014)

Шанталь Муфф
(нар. 1943)

вимір, в якому розкривається вся повнота їх відносин. Воно («політичне») передує «суспільному» як дискурсивному простору, структурує його через утвердження гегемонії, її практики, які творять соціальний порядок і сенс його інститутів. Оскільки «політичний» вимір провокує конфлікти людей, необхідні «політичні утворення» як множина практик, дискурсів, які забезпечують встановлення певної міри порядку, співіснування людей в умовах конфліктності. Утім, за Муффа, члени ЄС і пострадянські країни зараз є в ситуації «постполітики», яка небезпечна для демократії, коли боротьба навколо моральних установок змінює конфронтацію за лініями політичних поділів («правих» і «лівих») навколо вибору шляху розвитку суспільства.

Оскільки соціальна реальність сконструйована за законами дискурсу, то й політика постає частиною дискурсивної практики, способом формування «соціального світу» через творення і (або) відкриття соціальних відмінностей через серію практик. У ній в умовах існування оформлених антагоністичних сил («суперників» із взаємовиключними ідентичностями, які заперечують дискурс «іншого» і, в такий спосіб, визначають себе) і постійного перегрупування елементів цих сил регулярно виділяються дискурсивні практики – «центри» гегемонії, які на певний час займають в суспільстві місце «універсального» або «цілого» (постійного політичного процесу) з метою універсалізації диференційованої соціальної бази. Випадкове «стикування» різних дискурсів в умовах структурної невизначеності (через ланцюжки відповідностей і вузли, які дискурсивно фіксують сенс інститутів і соціальних практик) встановлює і відтворює гегемонію (на даний час – неоліберальну) як торжество певної концепції реальності, встановлення нових меж політики, соціуму, антагонізму. Це триває до моменту дезартикуляції («розстиківки») і переартикуляції практик, у який стара гегемоністська дискурсивна практика підринається через спроби вираження нових конфліктів, а її значення – «розсіюються». Так, як це сталося із альтернативним гегемонією, лівим політичним дискурсом, який, на думку Лаклау, зник ще до 1968 р. і змінився антисистемним, популістським, протестним дискурсом ультраправих, який формулюють люди і групи, виключені із системи, які переймаються майбутнім (міфом).

Будь-який порядок є тимчасовою і ненадійною артикуляцією непредбачуваних [дискурсивних] практик [гегемонії].

Ш. Муффа

Саме антагонізм дискурсів робить неможливим формування соціуму як цілого, який, через це, перебуває у постійному становленні, є вічно незавершеним. Утім, на думку Муффа, жорсткий «антагонізм», як непримиренні суперечності ворожих сил у рамках гегемонії, можна пом'якшити до «агонізму» як оскарження гегемонії, боротьби з ідеями суперників щодо того, як організувати суспільство, при повазі до їх прав, можливості компромісу з ними.

35.6. Критичний дискурс-аналіз Т. ван Дейка

Теу ван Дейк – представник другого (постструктуралістського) покоління теоретиків дискурсу, організатор нідерландської школи лінгвістики тексту та дискурсивного аналізу як наукової дисципліни, зокрема, його критичного суспільно-політичного напрямку. Він узагальнив основні завдання і предмет дослідження, практичне значення напрямку; розробив теорію політичного дискурсу, терміни «макроструктура» і «суперструктура» дискурсу. Джерела підходу дослідника (соціокогнітивного аналізу) закорінені в роботах А. Грамші, Л. Альтюссера, М. Бахтіна, неомарксистів, німецької школи, мікроаналі-

зі влади М. Фуко. Основні праці: «Довідник з дискурсивного аналізу» (1985), «Дискурсивні дослідження: міждисциплінарний вступ» (1997), «Дискурс і суспільство».

Дейк у одному з програмних текстів визнавав упередженість критичного дискурс-аналізу, орієнтованого на виявлення використання мови як інструменту соціального контролю і влади над суспільством. Утім, відзначав П. Чілтон, прихильники критичного дискурс-аналізу в боротьбі з несправедливістю навряд чи зможуть хоча б мінімально вплинути на гноблення й експлуатацію.

Дейк відзначає, що поняття «дискурс» не менш розпливчасте, аніж поняття «мова», «суспільство», «ідеологія», і саме в цьому причина його популярності. З огляду на це, він дає власне визначення дискурсу: це певна лінгвістична структура, суттєва складова соціокультурної взаємодії, характерними ознаками якої є інтерес учасника дискурсу, його цілі та характерний для нього стиль. Кожне суспільство охоплене різними історично-обумовленими гетерогенними дискурсами (дискурсивними практиками). Вони визначаються як здатність визначати поточну ситуацію в суспільстві через засіб – знання, формулюючи в свідомості людини критерії об'єктивності, неупередженості, авторитетності, правдивості та істинності і нав'язуючи їх його індивідам, групам та інститутам через їх включення в дискурсивні практики.

У Дейка кожен конкретний дискурс будується за певною, стандартною, схемою – «суперструктурою», яка визначається його жанром. «Суперструктури» дискурсу нерідко, некоректно, називають іншим терміном Дейка – «макроструктури».

Саме в дискурсах і їх текстах репрезентується влада як відносини (між віковими, статевими, расовими групами і т. ін.), відтворюється, на думку Дейка, соціальна влада. Різновидами влади (відносин) є форми придушення та домінування, які відтворюються на рівні соціальних дискурсів: стереотипи, упередження і под. як нелегітимне використання влади (зловживання нею).

Для визначення політичного дискурсу Дейк звертається до тавтології: «політичний дискурс є дискурс політиків». Політичний дискурс є механізмом збереження, зміни та творення нових контекстних форм засобами текстово-мовленнєвого впливу в політичній сфері («домені») суспільного знання. Його відображення можливе лише в системі цих знань.

Суспільне знання про «домен політичного», вважає Дейк, складається із: контекстної форми («context mode») та ідеології. Перша (аргументації, риторичні фігури, лінгвістичний стиль) є відображенням ментальних відмінностей індивідів у представленні досвіду, подій чи ситуацій. Саме «контекстна форма» контролює продукування і розуміння дискурсів людьми через гнучкі стратегії когнітивного управління (розуміння дискурсу). Тому контроль над контекстом дискурсу забезпечує доступ до самого дискурсу і до індивідуальної та колективної свідомості, яка його сприймає.

Контекст політичного дискурсу Дейк бачить як засіб сприйняття його тексту, унікальну, фіксовану ментальну конструкцію або модель індивіда, сформовану його стереотипами, груповими знаннями, установками й уявленнями. Крізь призму цієї конструкції індивід сприймає отриману інформацію, здійснюючи когнітивну редукцію процесів, які відбуваються навколо нього. Залежно від стратегії інтерпретації дискурсу та власних знань,

Теу ван Дейк
(нар. 1943)

цілей, установок, уявлень, переконань, індивід приписує дискурсу певну «макроструктуру». Остання є рефератом або резюме дискурсу, узагальненим описом його основного змісту, який адресат створює в своїй довготерміновій пам'яті при пізнанні дискурсу для отримання його повноцінного «тексту». Вона будується на основі правил («макроправил»): скорочення неістотної інформації, узагальнення однотипних позицій і побудови (комбінації різних позицій в одну). Багаторазове (рекурсивне) застосування «макроправил» дозволяє неодноразово зменшувати будь-який текст дискурсу і, врешті-решт, звести його зміст до кількох речень.

Не слід зводити весь аналіз ідеології тільки до аналізу дискурсів – ідеологія виражається і відтворюється не лише через тексти і розмови. Однак ... властивості тексту і мовлення дозволяють нам формулювати і висловлювати абстрактні ідеологічні висловлювання безпосередньо.

T. ван Дейк

Натомість ідеологія у Дейка – це «система вірувань, що визнається членами соціальної групи», яка показує відмінності в розумінні дискурсів людьми та їх групами. Саме на формування останньої (ідеологічне виробництво) і можуть впливати політики, змінюючи через неї контекстну форму дискурсу за умови «безпосереднього здійснення своєї роботи як політика, і перебуванні у певному інституційному становищі». Політики мають можливість, за допомогою політичного дискурсу (текстів і промов), відповідати на суспільне знання про домен політичного, а, отже, і впливати на нього, формувати його. З іншого боку, знаходячись в домені політичного, вони підпорядковані суспільному знанню про політичні домени.

Розуміння діяльності цього механізму є можливе через емпіричні дослідження – аналіз текстів і виступів політиків у соціальних дискурсах: від повсякденних розмов до парламентських дебатів і газетних публікацій. Дейк аналізує кореляцію дискурсу в межах конкретної суспільної сфери та соціального знання щодо цього нього: соціальне знання про силу (ре)продукує дискурс сили, а сформовані дискурсивні структури визначають суспільне знання. Ці структури постійно змінюються, але їх можна віднайти в мовленні в конкретний момент часу.

35.7. Дискурс і символічний капітал у П. Бурд'є

П'єр Бурд'є – французький емпіричний соціолог «синтетичного» напрямку – «генетичного структуралізму», розробник інтроспективного соціоаналізу, соціологічний критик марксизму, який прагнув аналізувати реально існуюче суспільство і його проблеми засобами соціальних наук, бачив комплексність феномену «соціального». Його світогляд формувався під впливом марксизму, екзистенціалізму, персоналізму, феноменології та структуралізму, а саме: «раннього» К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма і Е. Кассіра, М. Гайдегера, Ж.-К. Леві-Строса, Ж.-П. Сартра, М. Мерло-Понті.

Основні праці: «Соціологія Алжиру» (1961), «Педагогічне ставлення та комунікація» (1965), «Ремесло соціолога» (1968), «Відтворення: елементи теорії системи освіти» (1970), «Наукове поле» (1976), «Відмінність. Соціальна критика судження» (1979), «Практичний смисл» (1980), «Соціальний простір та класи» (1985), «Начала» (1987), «Політична онтологія Мартіна Гайдегера» (1988), «Відповіді» (1992).

Бурд'є розглядає дискурс, зокрема політичний, з точки зору габітусу, який зумовлює взаємодію людини з текстом і мотивацію до цієї взаємодії), особливості пізнання та конструювання будь-якого предмета пізнання, зокрема, й дискурсу. Габітус – це набута система «структуруючих структур» індивіда – когнітивних і мотивуючих як стійких,

«упорядкованих» схем сприйняття, мислення і дії, які породжують індивідуальні практики, здатні до перенесення. Габітус чимось нагадує «макроструктуру» дискурсу, описану Т. ван Дейком, оскільки завдяки йому індивід в потоці нової інформації уникає небажаної для себе інформації і відбирає лише ту, яка не руйнує його неперервності, не суперечить попередньо-отриманій інформації, особливо, першому досвіду.

Це *lex insita*, імманентний закон або «слідуючі правилам» принципи, які формують уявлення людини та здатні, за її бажання, об'єктивно (як свідомо, так і несвідомо) адаптуватись до цілей; мистецтво винаходу практик. Він зумовлюється умовами існування людини (домашньої економіки і сімейних відносин, можливостями доступу до благ, послуг і влади) і є *modus operandi* інкорпорованого (об'єктивованого в тілі або «вписаного в нього») продукту практичної історії – «минулого, яке проникає в сучасне і прагне продовжитись у майбутньому» як акумульований (об'єктивований) капітал.

Різновидом габітусу є «мовний габітус» – принципи, які породжують індивідуальні і колективні мовні практики, цілі яких досягаються через мовну дільність і зумовлюють сприйняття мови, зокрема, мовного досвіду. Саме габітус в межах, заданих умовами його творення, робить можливим «нескінченну здатність» до «вільного продукування будь-яких думок», сприйняття і виразу почуттів.

Бурд'є не підтримував ідею про те, що «все є дискурс». Принаймні, не був схильний розглядати все як письмовий чи усний «текст». Як він пояснював на прикладі своїх етнографічних досліджень, окремі культурні явища, наприклад, у примітивних спільнот чи давніх греків, насправді не можна розглядати як власне «текст», оскільки вони, насправді, відображають рухи танцю, емоції й інші нетекстові явища. Також Бурд'є не поділяв погляду на «соціальний світ», як на один із типів медіа-дискурсу (спектаклю): на його думку, «об'єктивізм» – уявлення світу чи то в платонівському розумінні чи то в образах театру або живопису і притаманних їм ролей або партій, притаманне виключно індивідам із високими позиціями в соціальній структурі.

Із іншого боку, мислитель не заперечує того, що «світ» (соціальний), у практичних відносинах із людиною зумовлює її мову («що необхідно сказати»), «для того, щоб воно було сказане». Мова людини породжена габітусом, обганяє її думку та продукує їй нові стимули говорити. Так, тонкі та проникливі імпровізації, зокрема жарти, породжуються діалектикою мовного чуття (габітусу) та загальнонавчаних у певному суспільстві виразів (інституцій). Габітус здатний реалізовувати можливості, закладені в мовних засобах. *Lex insita* їх реалізовує тим краще, чим більшу свободу від них (мовних ресурсів) він має в певний момент часу, і чим більший доступ до них він мав у минулому. Ця мовна компетенція (та її отримання, шанси на використання) є статусним атрибутом, формою негласної влади в мовній сфері. І навпаки, саме габітус, як практичне чуття, здійснює «реактивацію змісту, об'єктивованого в інституціях», тобто, прагне вважати, що «все є текст», який можна прочитати та зрозуміти «вириваючи їх [інституції] із стану «змертвої букви», мови, переглядаючи їх. Але габітус не здатний «читати» все та всюди: «читає» виключно в теперішньому уявленого ним самим світу – єдиного, який він може прочитати.

П'єр Бурд'є
(1930-2002)

Саме «однорідний габітус» у межах «одного класу умов існування і соціальних детермінацій», «вписаний в тіла подібною історією», зумовлює об'єктивно узгоджену, економічну й однакову «розшифровування практик і творів» людьми, як «умова ... узгодження практик ... і практика узгодження», робить їх самоочевидними та самозрозумілими. «Комунікація свідомостей» передбачає спільність «несвідомого» (мовної та культурної компетенцій). А саме: впізнаючи один одного за практиками і мовою (дискурсами), люди можуть групуватись і свідомо або несвідомо координуватись на основі «мінімуму» згоди між їх габітусами. Втім, однаковість «прочитання» людьми мови не тотожна однаковості їх стилю. Останній у кожної людини є відхиленням від стилю певного часу або соціального класу і його особливої колективної «манери».

У свою чергу, видимість єдиного змісту дискурсу, за Бурд'є, формується через зіткнення питань, які виникають у мисленні (інтеріоризованій мові), породженому певним типом схем (габітусу) та рішень, які виникають при застосуванні цих схем, але мають потенціал для їх зміни. Система творів або практик (у т. ч. мовних), породжується одним габітусом або подібними за стилем життя (гомологічними) габітусами при їх зіткненні з обставинами, які породжують для них проблему.

Отже, для Бурд'є дискурс виступає *символічним капіталом*, який функціонує в політичному полі. І навпаки – політичний дискурс виступає інструментом реалізації інтересів. Особа може відображати та намагатись реалізувати свої наміри через мову, відтворюючи у ній свої звички (габітус).

Бурд'є вирізняє різні типи дискурсів – «учений» і «науковий», синкретичний, релігійний. Зокрема, «науковий дискурс» у нього позначає засоби відображення знання, застосовувані в науці, тоді як «вчений дискурс» є витончено евфемізований текст – від штучного, завченого до «вченого» в іронічному значенні. Бурд'є вказував, що на науковий дискурс може впливати мова релігії, яка привносить у науку мовчазні (замовчувані) припущення (за Д. Хофштадтером), які відображають певне ставлення науковця до об'єкта дослідження.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, феномен дискурсу на сучасному етапі розвитку політичної науки зумовлює активний дослідницький інтерес і є предметом широкої дискусії серед дослідницької громади. Відсутність в академічному середовищі консенсусу щодо його сутності та змісту, методів вивчення, робить його особливо актуальним питанням аналізу в межах навчальної дисципліни «Історія політичної думки».

Питання для самоконтролю

1. Які визначення дискурсу Ви можете навести? Як Ви його формулюєте для себе?
2. У чому полягають відмінності в розумінні дискурсу між лінгвістами і філософами?
3. У чому полягають відмінності між методом дискурс-аналізу та методологією аналізу дискурсу загалом?
4. Що таке політичний дискурс?
6. Що дає політичній науці аналіз дискурсу?
7. Яким є співвідношення влади та дискурсу у М. Фуко?
8. Які характеристики політичного дискурсу виділяє М. Фуко?
9. У чому полягають відмінності між науковим і літературним дискурсами, за Р. Бартом?
10. Які особливості міфологічного рівня дискурсу виділяє Р. Барт?

11. Чому тлумачення дискурсу Ю. Габермасом є ідеалістичним?
12. У чому полягає політичне призначення дискурсу, за Ю. Габермасом?
13. Як формується уявлення про соціальний світ у Е. Лаклау і Ш. Муффа?
14. Як Е. Лаклау і Ш. Муфф розуміють гегемонійний дискурс і антагонізм дискурсів?
15. Що таке «суперструктура» і «макроструктура» дискурсу в розумінні Т. ван Дейка?
16. Як політики здатні впливати на формування дискурсу, за Т. ван Дейком?
17. Як габітус впливає на формування дискурсу, за П. Бурд'є?
18. Яку роль у формуванні дискурсу відіграє символічний капітал?

Література

Арутюнова Н. Д. Дискурс [Електронний ресурс] / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь онлайн. – Режим доступу: <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/diskurs/168>. – Назва з екрана.

Ван Дейк Т. А. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. А. Ван Дейк. – М. : КД «Либроком», 2013. – 344 с.

Габермас Ю. Залучення іншого : студії з політичної теорії / Ю. Габермас. – Л. : Астролябія, 2006. – 415 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення в сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Л. : Літопис, 1999. – 317 с.

Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В. З. Демьянков // IV Междунар. науч. конф. «Язык, культура, общество» (Москва, 27–30 сентября 2007 г.): Пленар. докл. — М. : Моск. Ин-т иностр. языков, 2007. – С. 86-95.

Історія політичної думки: навч. енцикл. словн.-довідник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.

Касавин И. Т. Дискурс-анализ / И. Т. Касавин // Энциклопедия эпистемологии и философии науки [Електронний ресурс] – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация». – Режим доступу: http://epistemology_of_science.academic.ru. – Назва з екрана.

Касавин И. Т. Дискурс-анализ и его применение в психологии [Електронний ресурс] / И. Т. Касавин. – Режим доступу: <http://www.intelros.ru/subject/figures/kasavin-ilya-teodorovich/11756-diskurs-analiz-i-ego-primenenie-v-psixologii.html>. – Назва з екрана.

Кибрик А. FAQ: Дискурс: 7 фактов об одном из центральных понятий современной лингвистической теории [Електронний ресурс] / А. Кибрик. – Режим доступу: <http://postnauka.ru>. – Назва з екрана.

Комісар Л. П. Дискурс-аналіз як філософсько-методологічна стратегія в сучасних гуманітарних науках [Електронний ресурс] / Л. П. Комісар // Вісн. НАУ. Сер. : Філософія. Культурологія. – 2012. – Вип. 1. – С. 21-25. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnau_f_2012_1_7.pdf. – Назва з екрана.

Комісар Л. П. Проблемність становлення дискурсу сучасної гіперреальності в контексті віртуалізації соціокультурної дійсності [Електронний ресурс] / Л. П. Комісар // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. – 2013. – № 29. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/totallogy_2013_29_12.pdf. – Назва з екрана.

Кравченко Н. К. Практическая дискурсология: школы, методы, методики современного дискурс-анализа: Науч.-практ. пособ. / Н. К. Кравченко. – Луцьк : Волиньполіграф, 2012. – 251 с.

Левшенко Ю. И. Политический дискурс: аналитический обзор теоретико-методологических подходов / Ю. И. Левшенко // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2012. – №7 (21): В 3-х ч. – Ч. II. – С. 100-108.

Майданюк В. Дискурс-аналіз як методологія дослідження наукових та ідеологічних аспектів політичних теорій / В. Майданюк // Методологія політичної науки. Перші методологічні читання: матер. Всеукр. наук. конф. / Укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – С. 25-29.

Моргун О. М. Критический дискурс-анализ в методологии политической науки / О. М. Моргунов // Политическая лингвистика. – 2011. – № 3 (37). – С. 122-128.

Поспелова О. В. Дискурс-аналіз і його місце в сучасних дослідженнях політики / О. В. Поспелова // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : Філософія, соціологія, політологія. – 2013. – № 9/1. – Т. 21. – С. 203-237.

Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. – Х. : Гуманитарный Центр, 2009. – 354 с.

Фуко М. Археологія знання / Фуко М. – К. : Основи, 2003. – 326 с.

Чайковський Я. Політичний дискурс як теорія та метод дослідження / Я. Чайковський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – № 18. – С. 218-222.

Фуко М. Що таке автор? / М. Фуко // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки / за ред. М. Зубрицької. – Л. : Літопис, 1996. – С. 442-456.

Тема 36.

Застосування системного аналізу в політології

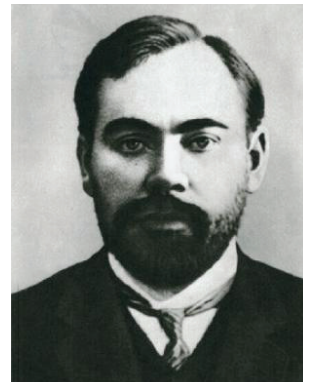
- 36.1. Становлення теорії систем (О. Богданов, Л. Берталанфі). Базові поняття теорії систем
- 36.2. Формування теоретичних моделей політичної системи у 50-60-ті рр. ХХ ст. (Т. Парсонс, Д. Істон)
- 36.3. Розвиток структурно-функціональних поглядів на політичну систему у 60-ті рр. ХХ ст. (Г. Алмонд, К. Дойч)
- 36.4. Урізноманітнення системних підходів до розуміння політики у 70-80-х рр. ХХ ст. (Р. Джоунс, Н. Луман)
- 36.5. Трансформація поглядів на політичні системи у 1990-2000 рр. (Ж. Блондель, Е. Хейвуд)

36.1. Становлення теорії систем. Базові поняття теорії систем

Теорія систем і побудовані на ній системний підхід та системний аналіз розвинулись у ХХ столітті. Хоча саме поняття «система» (дав.-гр. *συστημα* – ціле, складене з частин, об'єднання) використовувалось задовго до цього. Так, вважається, що поняття «система» було запроваджене Арістотелем. Він відзначав, що сума частин характеризується тим, що становище цих частин в системі не утворює відмінностей. Але там, де виникають такі відмінності, має місце ціле.

Французький філософ ХVIII ст. Е. Б. де Кондильяк розглядав систему як певний порядок розташування різних частин мистецтва або науки. Творець німецької класичної філософії І. Кант уважав систему єдністю різноманітних знань, об'єднаних однією ідеєю. Г. Гегель створив систематичну теорію діалектики, виходив із того, що реальність має системний характер. Застосування системного світогляду сприяло видатним науковим відкриттям (Ч. Дарвін, Д. Менделєєв та ін.).

Одну з перших спроб наукового обґрунтування системного пізнання світу зробив російський учений *Олександр Богданов*. У тритомній праці «Тектологія. Загальна організаційна наука», виданій у 1913–1922 рр., Богданов заклав основи нової «тектологічної (універсальної системно-організаційної)» загальнонаукової концепції, яка випередила багато положень сучасного системного підходу, кібернетики, синергетики та геоекології. За Богдановим, будь-яка система характеризується відносинами як «усередині неї – між усіма її частинами», так і з «її середовищем, тобто усіма зовнішніми системами». Урівноваженою або «системою рівноваги» науковець уважав ту з них, «яка зберігає свою будову в даному середовищі». Взаємодія з останнім здійснюється у формі «рухомого рівноваги обміну речовиною та енергією між неживим або живим комплексом і його середовищем». На думку В. Юшманова, Богданов відзначився обґрунтуванням

Олександр Богданов
(1873–1928)

принципів розвитку виробництва та економіки, викладом власних ідей соціалізму, що базувались не на марксистській концепції класової боротьби, а на підтриманні урівноваженого стану в системі «природа – суспільство».

Основоположником загальної теорії систем вважається *Карл Людвіг фон Берталанфі* (він підписував свої праці Людвіг Берталанфі), австрійський учений, який з 1948 р. постійно жив у Канаді та США. Основні праці, які вийшли англійською мовою: «Сучасні теорії розвитку» (1933), «Проблеми життя» (1952), «Роботи, люди та розум» (1967), «Організмична психологія та системна теорія» (1968), «Загальна теорія систем» (1968).

Берталанфі спочатку досліджував біологічні об'єкти як організовані динамічні системи і сприяв формуванню системних концепцій у біології. Він на біологічному матеріалі доводив, що всі організми – це системи, утворені з підсистем, і водночас складові надсистеми. Сукупність зв'язків між елементами системи утворюють її внутрішню форму, якісні їх характеристики, тобто зміст системи. Зміни в одній частині системи породжують зміни в інших її складових.

Проте внесок Берталанфі у науку виходить за межі біології, і охоплює собою сфери кібернетики, освіти, історії, філософії, психіатрії, соціології тощо. З 1950-х рр. і аж до своєї смерті Берталанфі займався застосуванням теорії відкритих систем і загальної теорії систем до суспільних наук, унаслідок чого виник так званий *системний погляд* на людей. Його вважають засновником міждисциплінарної школи знань, відомої як *загальна теорія систем*. Вона ставить своїм завданням формулювання та розробку принципів, які можна застосувати до всіх систем, не лише біологічних.

Зауважимо, що сучасна теорія систем виходить із того, що *система* є сукупністю елементів (предметів, явищ, поглядів, принципів), між якими існують зв'язок і взаємодія. Особливістю будь-якої системи є її *несумативність*, тобто нетотожність системи як цілого сумі її частин, компонентів. Вона завжди є чимось більшим. Компоненти системи, відрізняючись один від одного, не є цілком інтегрованими. Тому системі доводиться постійно справлятися з цими відмінностями, які часто спричинюють у ній *напруженість* (надмірна руйнівна збудженість, скрутне становище), *конфлікти* (зіткнення протилежних елементів).

До особливого класу систем, у яких поєднуються матеріальні та ідеальні елементи, належить *соціальна система* – цілісне утворення, основними елементами якого є індивіди, групи, спільноти, соціальні інститути, їх зв'язки, взаємодії, взаємовідносини, а також соціальні норми, цінності тощо. Залежно від взаємозв'язків із зовнішнім середовищем соціальні системи поділяють на *відкриті* системи (активно взаємодіють з іншими системами) і *закриті* (не мають змоги для взаємодії з іншими). Якщо межі системи стають відкритими, то це означає, що система з часом зазнає руйнації.

Важливою характеристикою соціальних систем є *цілеспрямованість діяльності* – спрямування енергії для оптимального функціонування, досягнення мети діяльності. Особливістю соціальної системи є її *гомеостаз* – стан внутрішньої динамічної рівноваги системи, який забезпечується регулярним відновленням основних її структур, речо-

Людвіг Берталанфі
(1901–1972)

винно-енергетичного складу, а також постійною функціональною саморегуляцією у всіх її ланках. Він є свідченням здатності системи підтримувати свою фундаментальну природу, тобто рухатися до мети, навіть якщо якісь її елементи змінюються. При цьому системам притаманні *еквіфінальність* (можливість досягнення результату різними способами) та *мультифінальність* (ймовірність отримання за одних і тих самих умов різних результатів, оскільки елементи системи взаємодіють по-різному).

Закономірності діяльності тієї чи іншої системи не можуть зводитися лише до закономірностей, властивих для підсистем, що входять до неї.

*Л. Берталанфі,
«Загальна теорія систем»*

Таким чином, у сучасній теорії систем істотними характеристиками (ознаками) системи є: цілісність складу, інтегративні властивості, структура, характер взаємодії з середовищем.

Концепції та принципи загальної теорії систем формувались упродовж XX століття. Вагомий внесок у її становлення зробили вчені, які розвивали наукові знання у галузі математики, управління (К. Боулінг, Н. Вінер, Р. Жерар, М. Месарович, А. Хол та ін.). Вони зосереджувались на логіко-концептуальному і математичному апараті системних досліджень. З'явилася окрема наука – кібернетика, основним завданням якої є розроблення принципів керування складними динамічними системами природного та штучного походження.

Той, хто починає освоювати ідеї теорії систем, відразу зіштовхується з проблемою невизначеності в поняттях. Досить часто в літературі використовують такі поняття, як «теорія систем», «системний підхід», «системний аналіз», «принцип системності» тощо. При цьому їх не завжди розрізняють і часто вживають як синоніми.

Найбільш загальним поняттям, що позначає всі можливі прояви систем, є «*системність*». Причому цей термін має подвійну суть. Перша складає ототожнення системності з об'єктивною, незалежною від людини властивістю дійсності. Таке розуміння робить її онтологічною, об'єктивно-діалектичною властивістю всього суцього. З іншого боку, під системністю маються на увазі накопичені людьми уявлення про саму властивість, тобто вона являє собою гносеологічне явище, деякі знання про системи різної природи. Системність – досить складне і різноманітне явище, що виявляється в трьох аспектах (див. рис. 1).

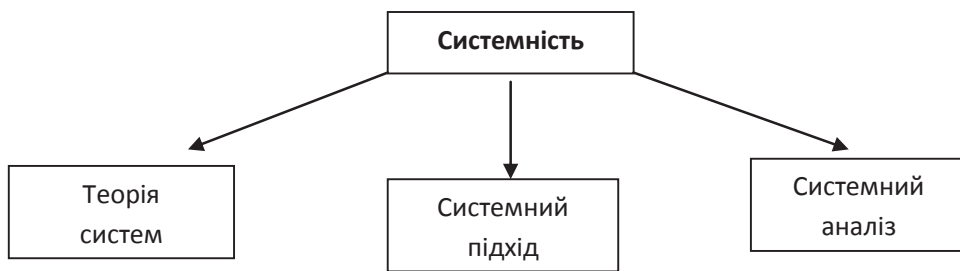

Рис. 1. Структура системності та її складові

Отже, сучасна теорія систем – це область наукового знання про навколишній світ як сукупність систем (у тому числі політичних систем) різної складності й різного рівня, які взаємодіють між собою. Теорія систем є загальнотеоретичним підходом, заснованим на методах діалектики, використанні знань філософії, прикладної математики, теорій пізнання та інших наукових дисциплін. Вона вивчає закономірності функціонування, взаємодії і розвитку великих систем. Відіграє пояснювальну та узагальнювальну функції.

На основі теорії систем сформувався *системний підхід* – напрям вивчення світу, в основі якого є розгляд об'єктів як системи, орієнтація на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітності зв'язків у ньому і приведення їх до єдиної теоретичної картини. Йому притаманна світоглядна та орієнтаційна функції.

У сучасній політичній науці використовують *системний аналіз*, який об'єднує методи вивчення систем різної складності й призначення, розробляє ці методи, узагальнює їх, пропонує практичні рекомендації для їх використання. Системний аналіз застосовують для підготовки й обґрунтування шляхів вирішення складних проблем політичного, соціального, військового, економічного, технічного характеру. Системність тут має методологічне значення.

Головний дослідницький принцип системних досліджень – розглядати об'єкти, явища, процеси об'єктивного світу як системи, тобто як сукупність взаємопов'язаних компонентів, що творять певну цілісність.

36.2. Формування теоретичних моделей політичної системи у 50-60-ті рр. ХХ ст. (Т. Парсонс, Д. Істон)

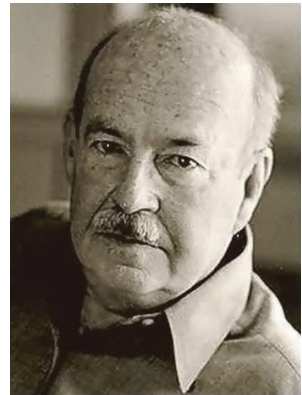
Системний аналіз проник у політичну науку завдяки теорії соціальної системи американського соціолога *Талкота Парсонса*, який у 1950-60-ті роки запозичив ідею системи з біологічної теорії. У праці «Соціальна система» (1951) дослідник розглядав суспільство як систему, що складається з окремих, інтегрованих елементів. Такими елементами у структурі кожного суспільства були: 1) суспільні цілі; 2) норми; 3) цінності; 4) ролі.

На думку Парсонса, суспільство складається з інститутів, кожен із яких виступає підсистемою великої суспільної системи. Кожній суспільній системі (підсистемі) властиві чотири основні функції, що забезпечують збереження й виживання будь-якої системи:

- *адаптація*, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем, в результаті і в процесі якої відбувається пристосування її вимог до навколишнього середовища;
- *досягнення цілей* (забезпечує політична підсистема, політика);
- *інтеграція*, тобто досягнення стану зв'язаності окремих диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами-індивідами, соціальними спільностями, організаціями тощо (забезпечують правові інститути, владні структури, норми права, звичаї);
- *підтримання системи* (забезпечується віруваннями, мораллю, органами соціалізації – сім'я, школа, мистецтво тощо).

Виконання цих функцій вважається запорукою впорядкованості, сталої рівноваги й стабільності соціальної системи.

В основі методологічного підходу Парсонса – аналіз відносно стійких елементів системи, під якими він розуміє складові системи та її «тривалі зв'язки», а передовсім – функції, тобто завдання та результати діяльності систем. Системну теорію Парсонса

Талкот Парсонс
(1902–1979)

називають *загальною теорією*, оскільки вона дозволяє уявити як систему багато різних суспільно-політичних явищ, зокрема політику, економіку, політичні партії та навіть окремих індивідів. Соціальні системи, на думку Парсонса, складаються саме із взаємодії між акторами, а соціальні підсистеми виступають особливими ціннісно-нормативними комплексами, що регулюють поведінку індивідів, і як стійкі конфігурації, що утворюють статусно-рольову структуру суспільства.

Зауважимо, що у процесі свого становлення як науковця-теоретика Парсонс дійшов до теорії систем, попередньо розробивши *теорію дії*: його праця «Структура соціальної дії», що побачила світ у 1937 р., тобто за 14 років до «Соціальної системи», визнана Міжнародної соціологічною асоціацією однією з найбільш важливих соціологічних праць XX ст. – вона займає дев'яте місце у рейтингу найвпливовіших книжок.

На основі ідей Парсона у 1950-ті роки у межах політичної думки почали розробляти теоретичні моделі політичних систем. Займались цим, зокрема, американо-канадський науковець *Д. Істон* (системна модель), американський науковець *Г. Алмонд* (структурна-функціональна модель), німецько-американський науковець *К. Дойч* (інформаційно-кібернетична модель). Ці вчені заклали основи різного тлумачення політичної системи й дали поштовх до розвитку теорії політичної системи суспільства в цілому. Розглянемо детальніше доробок кожного із авторів.

Девід Істон у працях «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965) доводить можливість і необхідність існування загальної теорії в політології як теорії політичної системи, розробляє концептуальну структуру цієї теорії, визначає її основні поняття та пропонує методи і способи практичної реалізації теоретичних положень.

Для теоретичного аналізу політичного життя за вихідну модель учений використав ідеї Бераланфі про те, що біологічні системи, взаємодіючи між собою та з довкіллям, зберігаються як стабільні системи. Політична система, як стверджував Істон, подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке утворюють інші суспільні системи – економічна, соціальна, духовно-ідеологічна тощо. Проте політична система якісно відрізняється від інших суспільних систем. Головним показником відмінності науковець називав наявність певних меж між нею та її оточенням.

Призначення науки про політику – за Істоном – полягає у вивченні обмінів між системою та її оточенням, а також стабілізуючих, так і дестабілізуючих чинників самого існування та функціонування політичної системи. Основною одиницею аналізу політичної системи у зв'язку з цим Істон визначив взаємодію, при цьому політична взаємодія, за твердженням ученого, характеризується тим, що вона спрямована передовсім на авторитарний (примусовий) розподіл цінностей у суспільстві. Ключове призначення політичної системи, за Істоном, полягає у здійсненні функції розподілу цінностей та примушенні більшості членів суспільства погодитися на нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі і навіть до її руйнування.

Істон також використовує кібернетичний принцип виміру показників функціонування на «вході» та «виході» із системи, яка зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього. Власне його модель часто представляють у вигляді схеми (див. рис. 2).

Девід Істон
(1917–2014)

У моделі політичної системи, запропонованій Істоном, розрізняють такі елементи:

- 1) «вхід» (англ. input), тобто вимоги та потреби у розв'язанні ситуації, виражені думки щодо необхідності політичного втручання і розв'язання певної проблеми (це можуть бути потреби у послугах, товарах чи суспільних благах, вимоги щодо регулювання поведінки або участі у політичному процесі), передумови (політичні, економічні, соціальні, культурні тощо), підтримка, що може бути як активною, так і пасивною (наприклад, сплата податків, участь у процесах політичної системи через голосування, виконання ухвалених рішень тощо);
- 2) власне *процеси взаємодії* між різними елементами політичної системи, що можуть бути матеріальними та інформаційними, такі процеси не завжди публічні та прозорі, часто набувають ознаки мережовості, множинності зв'язків (інколи цю частину моделі називають «чорною скринькою», особливо коли йдеться про ухвалення урядових рішень);
- 3) «вихід» (англ. output) у вигляді рішень і дій, які можуть стосуватися діяльності та поведінки, унормування та правового регулювання, розміщення суспільних ресурсів, використання певних символів тощо.

Рис. 2. Модель політичної системи (за Д. Істоном)

Істон поділяє можливі вимоги, що ставляться перед політичною системою, на *розподільчі* (питання організації та оплати праці, проблеми охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення), *регулятивні* (громадська безпека, боротьба зі злочинністю, контроль за виробництвом і розподілом) і *комунікативні* (володіння інформацією, реалізація політичних прав і свобод та ін.). Різні політичні системи по-різному ставляться уже до самої природи вимог і підтримки як умов функціонування політичної системи. Тоталітарні режими схильні придушувати вихідні імпульси, свідомо маніпулюючи ними. Але ефективність дій залишається обов'язковою умовою існування і такої системи; досягається вона, як правило, політикою максимально рівного розподілу благ та послуг, що спроможна забезпечити хоча і невисокий рівень добробуту, але стабільну підтримку населення.

Істон виділяє три складові підтримуючого ставлення та дій. Насамперед, це політична спільнота, що ґрунтується на концепції політичної єдності та залученні громадян до політики. По-друге, Істон веде мову про режим, як формальні механізми виконавчої та законодавчої влади. Третя складова підтримки – це влада, де суб'єкти політики на владних позиціях ухвалюють рішення, що виконуються іншими, ці суб'єкти відіграють при-

писані їм ролі і мусять дотримуватись меж, визначених політичною культурою певного суспільства.

За Істоном, політична система – це засоби, за допомогою яких вимоги за підтримки суб'єктів і об'єктів політики перетворюються в реальні дії. При цьому політична система забезпечує мобілізацію суспільних ресурсів на досягнення цілей і координацію зусиль членів суспільства у вирішенні політичних, економічних, соціальних і культурних проблем. Механізм функціонування політичної системи містить у собі й елементи зворотного зв'язку, через які продукти виходу системи впливають на наступні вимоги й підтримку. *Зворотний зв'язок* є основним механізмом усунення напруження в суспільстві, але здійснити це можна лише за наявності у влади здатності реагувати на імпульси, що надходять до системи. До того ж дослідник звертає увагу на наявність «петлі зворотного зв'язку», коли результати та наслідки політики постають як частина загального оточення політики, визначаючи її наступні етапи.

Згідно із концепціями Істона нормальне функціонування системи, яка формує власні механізми адаптації та модернізації з притаманними їм специфічними способами й засобами трансформації вимог і підтримки, зумовлює те, що політична система перетворюється на саморегулюючий механізм і це забезпечує її самозбереження. Проте зовнішні впливи, людський чинник та інші чинники можуть розладнувати систему, спричиняти її невірноваженість і навіть руйнування. Це означає, що політичну систему доцільно розуміти як динамічну систему, що постійно змінюється.

Коли ми говоримо про політичну систему як діючу, то треба пам'ятати, що її не слід представляти як щось монолітне. Для того, аби забезпечити можливість колективної дії, в ній існують ті, хто виступає від імені або в ім'я системи. Ми можемо визначити їх як владу. Якщо необхідно здійснити дії щодо задоволення деяких вимог або створити умови для такого задоволення, інформація про результативність «виходів» повинна досягати хоча б цієї влади. При відсутності інформаційного зворотного зв'язку стосовно процесів, які відбуваються в системі, влада діяти-ме наосліп.

*Д. Істон,
«Категорії системного аналізу
політики»*

36.3. Розвиток структурно-функціональних поглядів на політичну систему у 60-ті рр. ХХ ст. (Г. Алмонд, К. Дойч)

Дещо відмінних від окреслених у попередньому підрозділі поглядів на політичну систему дотримувався американський науковець – *Габріель Алмонд*. У своїх численних працях, написаних упродовж 50-90-х років, він послідовно розглядає питання функціонування політичної системи.

Найбільше визнання Алмонду принесли його праці з теорії політичних систем і політичної культури, такі як «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966), «Політична теорія і політична наука» (1966). У них він розглядав політику як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення і здійснює специфічні функції, спрямовані на задоволення потреб системи. Ця система виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Ці функції політична система здійснює як усередині

*Габріель Алмонд
(1911–2002)*

кожного конкретного суспільства, так і за його межами у відносинах із іншими суспільствами. Відтак Алмонд розглядає політичну систему як узаконену силу, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в суспільстві, що забезпечують його згуртованість і цілісність.

За Алмондом політична система, як і будь-яка інша система, виконує два базових набори функцій – входу і виходу:

- *функції входу*: 1) політична соціалізація й залучення до участі в політичному житті; 2) артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам; 3) агрегування, тобто поєднання інтересів; 4) політична комунікація. Дві функції входу – політична соціалізація і політична комунікація – передбачають наявність сфери політичної діяльності;
- *функції виходу*: 1) розробка норм (органи законодавчої влади); 2) застосування норм (органи виконавчої влади); 3) контроль за їх дотриманням (судові органи).

Функції входу у моделі політичної системи Алмонда здійснюють недержавні формування (політичні партії, групи тиску, засоби масової інформації), а функції виходу – державні органи. Науковець розрізняє різні форми політичної поведінки – державну й недержавну. Для їх аналізу він запропонував використовувати два рівні вивчення політичної системи – *інституціональний* (інститути та їх функції, норми, механізми дії держави) та *орієнтаційний* (виражає особливі форми ставлення людей до різноманітних політичних об'єктів).

Важливе місце у теорії політичної системи Алмонда посідають питання адаптації системи до змін навколишнього соціального середовища з метою збереження стабільності. Науковець виокремив три аналітичних рівні (або блоки), пов'язуючи групи функцій (або різні функції) макросистеми з діяльністю окремих інститутів, груп і навіть індивідів, включених в системну організацію як її елементів. Схематично це представлено на рис. 3.

Перший блок, так званий «рівень процесу» або *функції процесу* (англ. process functions), пов'язаний зі «входом», тобто з впливом середовища на політичну систему. Це проявляється у здійсненні політичними інститутами тих чи інших функцій, причому у динамічному, процесуальному розрізі. На цьому ж рівні у Алмонда відбувається по суті і «конверсія» інтересів індивідів і груп у відповідні рішення і дії державних органів.

У другому блоці, «рівні системи» або *функції системи* (англ. system functions), відбувається адаптація суспільства до політичної системи, від якої залежать перспективи її стабільного відтворення або навпаки радикальної зміни. *По-перше*, це функція соціалізації індивідів до стандартів і цінностей політичної системи, пов'язана зі соціальними інститутами церкви, сім'ї та школи. *По-друге*, це функція рекрутування прихильників або супротивників системи, активних і пасивних громадян, включаючи тих, хто потім професійно займатиметься політичною діяльністю. І нарешті, *по-третє*, це функція політичної комунікації, яка забезпечується завдяки інформаційній, пропагандистській та маніпулятивній роботі ЗМІ та інших організацій. У перехідний період колишня політична система слабшає насамперед через дисфункцію старих інститутів, що не забезпечують адекватну соціалізацію, рекрутування та ефективну пропаганду.

І в завершальному третьому блоці, «рівні управління» або *функції управління* (англ. policy functions), вирішуються вже останні в даному циклі завдання, пов'язані з управлінням колективними ресурсами суспільства: 1) їх «добуванням» (або освоєнням), як це

відбувається зі збором податків у країні; 2) їх структурним регулюванням (перекиданням із одних соціальних сфер і галузей економіки в інші), і нарешті, 3) їх розподілом (роздачею соціальних допомог і пенсій, організацією економічних заходів і т. д.).

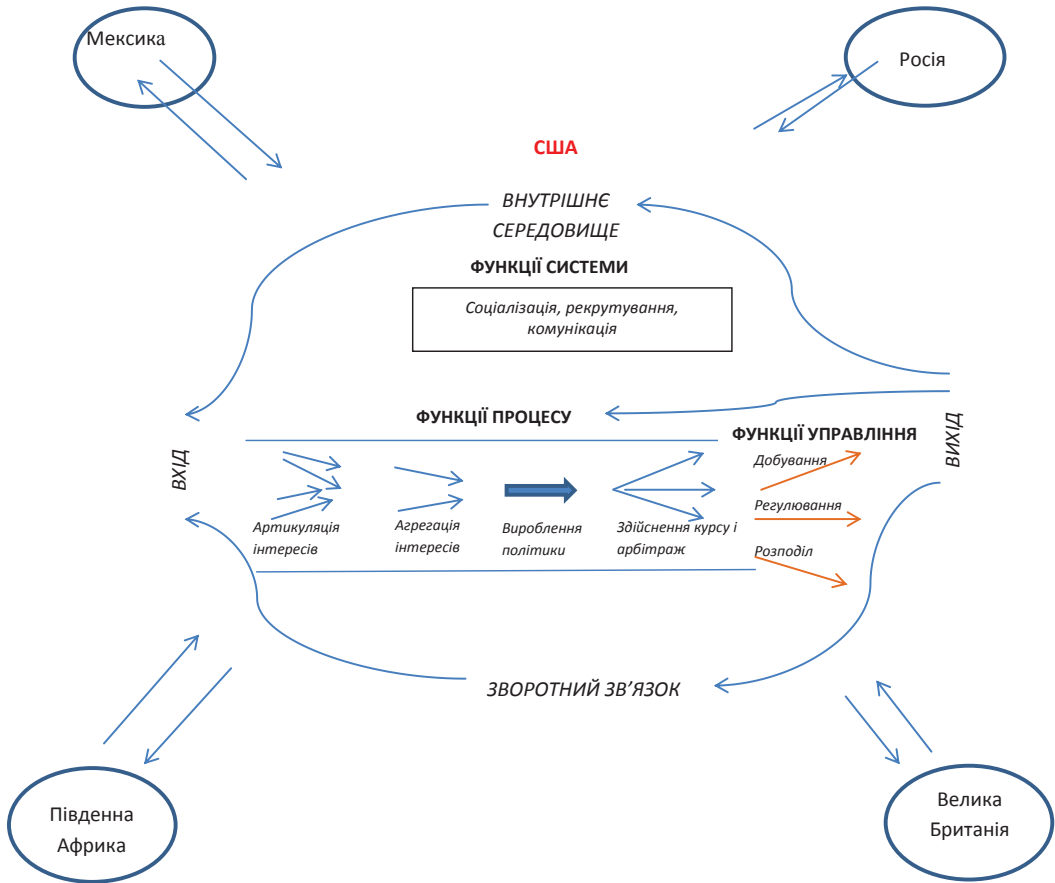

Рис. 3. Модель політичної системи (за Г. Алмондом)

Далі, через зворотний зв'язок «цикл» замикається, як і в моделі Істона, оскільки результати діяльності «блоку управління», регулювання суспільних ресурсів повинні якимось чином змінити соціальне середовище, що в підсумку посилить чи послабить стійкість політичної системи. Але якщо Істон розглядав політичну систему суспільства як систему «взаємодій структурних елементів, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності», то Алмонд витлумачує її як систему ролей або взаємодій структурних елементів, які виникають на вході і виході політичної системи та асоціюються «із застосуванням або загрозою застосування фізичного примусу».

Алмонд також увійшов до історії політичної науки як автор однієї з перших класифікацій політичних систем. В основу своєї типології він заклав характер цінностей і виділив чотири різновиди політичної системи:

- *англо-американська політична система* з гомогенною культурою, за якої більшість громадян поділяють спільні базові цінності і норми; громадяни і політичні еліти толерантні одні до одних. Багатоманітність соціальних інтересів представлена в політичній системі незалежними політичними партіями, групами інтересів та ЗМІ. По-

літичні системи цього типу стабільні, ефективні, здатні до саморегулювання. Англо-американський тип політичної системи склався у Великій Британії, США, Канаді, Австралії та ін.;

- *континентально-європейська політична система*, яка характеризується співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих і нових культур, традицій. Це зумовлює політичну нестабільність у суспільстві й може призводити до суттєвих змін політичної системи). Притаманна ФРН, Італії, Франції (з другої половини ХХ ст.);
- *доіндустріальна та частково індустріальна система*, яка передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність виразного розподілу владних повноважень; цей тип склався у багатьох країнах Азії, Африки, Латинської Америки;
- *тоталітарна система* з гомогенною політичною культурою, що визначається відсутністю плюралізму та можливості реалізації власного інтересу. Цей тип існував у фашистській Італії, нацистській Німеччині, СРСР.

Кульмінацією структурно-функціонального погляду на політичні системи в 1960-і роки стала типологія, розроблена Алмондом у співавторстві з Б. Пауелом і репрезентована у праці «Порівняльна політика: девелопменталістський підхід» (1966). Цю типологію інколи називають «*матриця Алмонда–Пауела*». Її вирізняє одночасне використання кількох перемінних, більш подрібнене групування та спроба внести до неї елемент еволюції політичних систем. Як основний критерій класифікації науковці використовують ступінь структурної диференціації та культурної секуляризації, і на цій основі виокремлюють примітивні, традиційні і сучасні системи. У примітивній системі переважає «парафіальна культура», спостерігається мінімум структурної диференціації. Традиційні системи характеризуються слабкою диференціацією політичних структур і «культурою підпорядкування». Підкоряючись владі, людина очікує від неї благ, гарантій. Сучасні системи є ще більш диференційованими в структурному плані, в них функціонує культура участі, коли людина орієнтована на активну участь у політиці. Такі системи можуть бути демократичними, в яких домінують автономні підсистеми і «культура участі», і авторитарними, в яких мають місце управління підсистемами і «культура підпорядкування участі». В свою чергу авторитарні системи можуть бути *радикально-тоталітарними, консервативно-тоталітарними, консервативно-авторитарними* і *авторитарно-модернізованими*.

Для подальшої деталізації типології автори розчленували політичні системи на групи вже всередині кожного з цих трьох типів, використовуючи ще одну перемінну, а саме рівень внутрішньосистемної автономії. Концептуально внутрішньосистемна автономія означає міру, якою структури політичної участі і контролю (політичні партії, групи інтересів, засоби масової інформації) розвинені (ступінь організаційного розвитку) і плюралістично диференційовані (ступінь організаційної незалежності).

Ще одним фундатором теорії політичної системи вважають колишнього президента Міжнародної та Американської асоціації політичних наук *Карла Вольфганга Дойча*, котрий у 1950-70-х роках розробляв так звану «інформаційно-кібернетичну модель».

У своїй головній праці «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1963) Дойч визначає політичну систему як мережу комунікацій та інформаційних потоків. На думку Дойча, уряд (як суб'єкт державного управління) мобілізує політичну систему шляхом регулювання інформаційних потоків і комунікативних взаємодій між системою і середовищем, а також окремими блоками всередині самої системи. При цьому науковець виділяє різні типи комунікацій в політичній системі: 1) особисті, не-

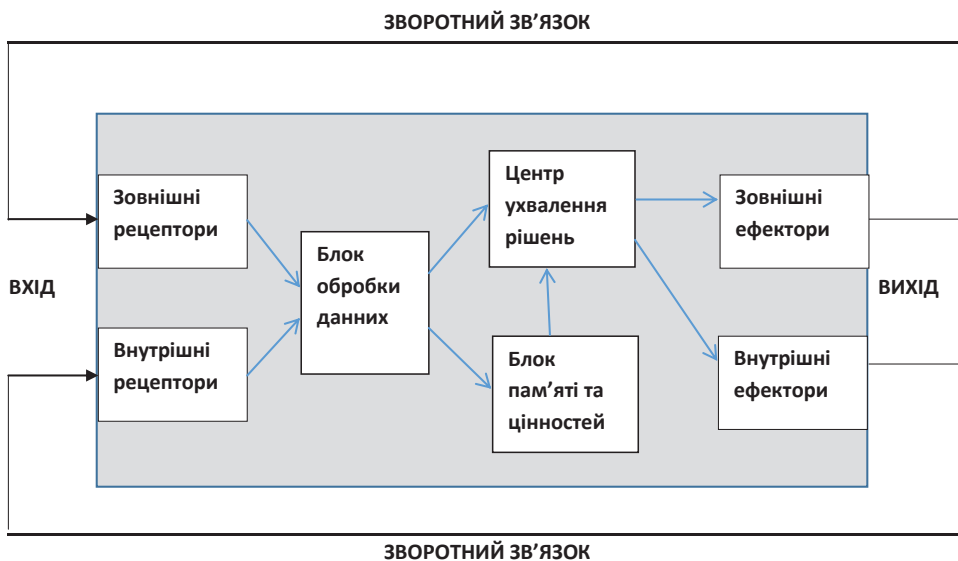
формальні комунікації (англ. face-to-face), як, наприклад, персональний контакт кандидата в депутати з виборцем у невимушеній обстановці; 2) комунікації через організації, коли контакт з урядом здійснюється за допомогою партій, груп тиску та ін.; 3) комунікації через друковані та електронні ЗМІ, роль яких у постіндустріальному суспільстві постійно зростає.

Дойч запропонував досить складну модель функціонування політичної системи як сукупності інформаційних потоків, побудовану на принципі зворотного зв'язку. У цій системі, на думку науковця, наявні чотири блоки, пов'язані з різними фазами проходження інформаційно-комунікативних потоків: 1) отримання та відбір інформації; 2) обробка й оцінка інформації; 3) прийняття рішень, і нарешті, 4) здійснення рішень із зворотним зв'язком. Політична система приймає інформацію через так звані «рецептори» (зовнішньополітичні та внутрішньополітичні), до яких належать інформаційні служби (урядові та приватні), центри вивчення громадської думки (урядові приймальні, агентурна мережа і т. і.). Тут відбувається відбір, систематизація та первинний аналіз даних, що надійшли. На наступному етапі нова інформація підлягає обробці в межах блоку «пам'яті і цінностей», де вона, з одного боку, порівнюється з уже наявною, старою інформацією, а з іншого, проходить оцінювання крізь призму цінностей, норм і стереотипів. Після отримання підсумкової оцінки ступеня відповідності політичної ситуації своїм пріоритетам і цілям, уряд (як центр прийняття рішень) ухвалює певні рішення з регулювання поточного стану системи. І нарешті, так звані «ефектори» (виконавчі органи та ін.) на останній фазі реалізують рішення, а потім їх результати слугують новою інформацією через «зворотний зв'язок» для «рецепторів», і це виводить систему на новий цикл функціонування.

На *рис. 4* представлений спрощений варіант моделі Дойча, який містить лише ключові елементи.

*Карл Дойч
(1912–1992)*

Рис. 4. Модель політичної системи (за К. Дойчем)

36.4. Урізноманітнення системних підходів до розуміння політики у 70-80-х роках ХХ ст. (Р. Джоунс, Н. Луман)

У 1970-х роках популярність класичної теорії політичної системи пішла на спад. Усі три концепції політичних систем, власне макрополітичних систем (Д. Істона, Г. Алмонда та К. Дойча) зазнали критики. Теорії систем і системним підходам до аналізу політики закидали те, що вони їх зв'язки з емпіричними свідченнями є випадковими, а уявлення – надто невизначені, а також те, що не зрозуміло, яким чином можна робити перевірку теорії¹. Втім, системні підходи до дослідження суспільно-політичних явищ розвивались надалі, як і спроби системного аналізу політичного життя.

Одним із тих, хто продовжив традицію системно-функціонального погляду на політичне життя, став у 1970-х роках британський політолог *Рой Джоунс*. У своїй праці «Функціональний аналіз політики. Вступна дискусія» (1967) і в численних подальших публікаціях, він згадує, що однією з найважливіших концепцій біологічних наук, яку в ХІХ ст. застосовували суспільствознавці, було порівняння суспільства з організмом. Як пише Джоунс, для тих науковців, які використовували цю ідею, «держава була не подібною до організму, а вона була організмом». Із біологічної концепції держави як організму й випливають основні положення функціонального підходу до дослідження політики. Розглядаючи історико-методологічні витoki функціоналізму в суспільних науках, Джоунс посилається на Ч. Дарвіна.

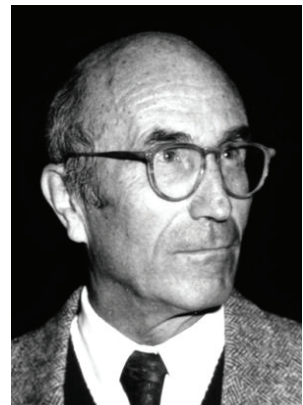
Найголовнішою складовою системно-функціонального аналізу з позицій цього вченого, безумовно, слід уважати поняття функції, тобто того, що повинно зробити певне соціальне утворення для того, щоб уся система зберегла цілісність і життєздатність. При цьому функції можуть бути явними (очевидними) та латентними (прихованими). Однією з основних ідей функціоналістської школи, до прихильників якої належить Джоунс, є те, що соціум побудований раціонально, і кожна його структурна частина слугує підтриманню його стабільності та життєздатності.

Однак структурно-функціональний аналіз приділяє увагу не тільки *функціям*, а й *дисфункціям*, тобто тому, що сприяє відхиленню від збереження цілісності системи. Так, Джоунс, як представник функціонального аналізу політики, виділяє три можливі реакції на дисфункції «на вході» системи: 1) адаптивна реакція; 2) реакція відкидання; 3) реакція заміщення.

Нові ідеї в розвиток системних підходів привніс німецький суспільствознавець *Ніклас Луман*. Основна праця вченого, в якій розгорнуто викладені ідеї його теорії самореферентної системи та загальної теорії суспільства, – це «Соціальні системи: нарис загальної теорії» (1984). Низка його праць були присвячені дослідженню як суспільства в цілому, так і його окремих функціональних систем, насамперед слід відзначити двотомник «Структура суспільства і семантика» (1981–1982).

Функціоналізм у політології – це спосіб пояснення соціальних і політичних явищ шляхом виразного виділення і вказування на природу їхніх функцій.

Р. Джоунс, «Функціональний аналіз політики»

*Ніклас Луман
(1927–1998)*

¹ Див. : Короткий Оксфордський політичний словник [ред. І. Маклін, А. Макмілан]. – К. : Основи, 2006. – С. 628.

На перший погляд теорія Лумана схожа на парсонівську (він, до речі, був учнем Т. Парсона): є соціальні системи, ці системи пояснюються функціональним чином, тобто за тими функціями, які вони виконують. Ключовим для обох дослідників було питання про те, в який спосіб взагалі можливий соціальний порядок? Т. Парсонс уточнив це питання в такий спосіб: яким чином у суспільстві реалізуються соціальні функції? Відповідно, підхід Парсонса, що одержав назву *структурно-функціональної теорії*, пояснює функціонування суспільства через функції певних структур. Натомість Луман у своїх ранніх творах назвав свій підхід *функціонально-структурним*, саме для відмежування його від підходу Парсонса, оскільки, на його думку, проблеми у суспільстві можуть розв'язуватися у різний спосіб і зовсім необов'язково за допомогою виключно існуючих структур. Найбільш цікавим у теорії Лумана є спосіб, в який соціальна система утворюється: вона відмежує себе від навколишнього світу, після чого суспільство стає спроможним функціонувати у такий собі ізольований спосіб. У середині цієї ізольованої системи єдиною справжньою та достовірною функцією є комунікація, радше комунікації, пов'язані між собою, або якщо точніше – «під'єднані» одна до одної.

За Луманом, суспільство, як і світ в цілому, не має ані центру, ані єдиної основи. Реально не існує нічого, крім відносин і можливостей відносин. Основоположною характеристикою систем і середовищ науковець вважає комплексність як простір можливостей «переживання і дій». Луман відкидає існування систем як об'єктивованих феноменів, акцентуючи свою концепцію на притаманному світу розрізненні систем і середовищ як зон із меншою і більшою комплексністю відповідно. Таке відмежування відбувається через самореференцію – встановлення самототожності.

На думку Лумана, невід'ємною властивістю системи є її оперативна закритість: елементи (операції) системи відсилають до інших її елементів (операцій). Відповідність операцій самототожності системи означає самоспостереження системи.

Луман також не стверджував, що система є лише однією – він виділив низку різних видів систем (*див.* рис. 5). Якщо уважно придивитися до цих «рівнів» систем, представлених у схемі, то можна помітити дві моменти: 1) соціальні системи розташовані на одному рівні з машинами, організмами та психічними системами; 2) безпосередньо соціальні системи поділені на: інтеракції, організації, суспільства та ще один не підписаний вид, позначений знаком питання.

Луман стверджує, що спільна та взаємозалежна еволюція соціальних і психічних систем призвела до їх спільного досягнення, від якого «залежать системи обох типів, воно обов'язково є необхідною, неспростовною формою їх комплексності та самореферентності».

Перший рівень класифікації типів систем, серед яких ми знаходимо й соціальні системи, багато каже нам про наукові погляди Лумана: він поділяв погляди відомих нейробіологів свого часу Ф. Варели та У. Матурани щодо самої природи систем – як органічних, так і соціальних. Із нейробіології Варели та Матурани до суспільствознавства запозичив концепцію *аутопоезису* (дослівно з грецької означає «самостворююся», «самовідтворююся»). Аутопоетичні (самореферентні) системи самостійно виробляють свої власні складові, наповнюють їх власними «смыслами» (сенсами, змістом), хоча й не можна стверджувати, що вони є абсолютно незалежними від зовнішнього середовища. Розрізнення системи та навколишнього світу є фундаментальним принципом функціонування аутопоетичних систем: система творить себе у відповідності до притаманних їй внутрішніх кодів, котрі виділяють її із навколишнього світу як щось окреме. При цьому

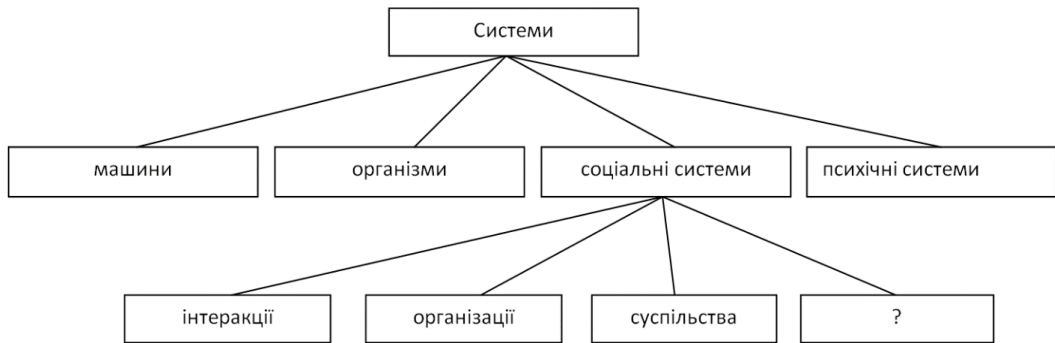

Рис. 5. Види систем та підсистем за Н. Луманом

структурування соціальних систем відбувається на основі очікувань, які упорядковують процес розпаду систем.

Хоча Луман розробляв загальну теорію систем, проте його ідеї, зокрема, концепції самореферентної системи, аутопоетичної системи, важливі для розвитку політичної науки. Адже застосування концепції аутопоезису до дослідження політичних систем дає змогу виявити, наприклад, ті проблемні моменти перехідних суспільств, які не дозволяють їм поступально та лінійно рухатися до встановлення сталого демократичного режиму.

Загалом, методологія дослідження систем чи структур передбачає такі кроки: 1) виразне виділення певних умов чи характеристик систем; 2) оцінка специфіки цих компонентів; 3) складання варіантів комбінацій умов відповідно до їхніх специфічних властивостей; 4) розробка варіантів комбінацій від передумов до наслідків дії системи, її функцій; 5) аналіз того, які саме умови призводять до яких конкретно наслідків тощо. Такий спосіб дослідження систем, структур та їх функцій допомагає науковцеві врахувати як парсонівські дії, що конституують систему, так й ідентифікувати луманівський аутопоезис систем, які було логічно розкладені на відповідні компоненти.

Лише за допомогою поняття комунікації соціальну систему можна мислити як аутопоетичну систему, яка складається з елементів, а саме: з комунікацій, які виробляють та відтворюють себе за допомогою мережі саме цих елементів, за допомогою мережі комунікацій.

Н. Луман,

«Соціальні системи: нарис загальної теорії»

36.5. Трансформація поглядів на політичні системи у 1990-2000 рр. (Ж. Блондель, Е. Хейвуд)

У 1990-х роках багато положень теорії систем, що претендували на універсальність, перетворились на аналітичні інструменти або стали слугувати для побудови типологій політичних систем (основу для цього заклав власне Г. Алмонд, який розробив першу типологію політичних систем, про яку йшлося при викладі пит. 2 цієї теми), характеристики міжнародних або світових систем тощо. Тобто теорія систем та системні підходи своє застосування переважно у сфері порівняльної політології.

Так, у 1990-х рр. французький політолог, фахівець у сфері порівняльних підходів Жан Блондель, який справив помітний вплив на розвиток європейської політичної науки, запропонував тривимірну типологію політичних систем. В основу класифікації учений заклав такі параметри: 1) участь у прийнятті рішень (масова чи одноосібна), 2) засоби

досягнення цілей (ліберальні чи авторитарні) і 3) загальні цілі здійснення політики (радикальні чи консервативні).

Розвиваючи далі свою типологію, Ж. Блондель розробив три критерії: 1) політична конкуренція (відкрита чи закрита, залежно від легальних можливостей функціонування опозиції і способів боротьби за владу); 2) структура еліти (монолітна чи диференційована); 3) політична участь населення (залежно від форм політичної участі). Виходячи із співвідношення цих змінних, дослідник виокремлює шість типів політичних систем: традиційна, егалітарно-авторитарна, авторитарно-бюрократична, авторитарно-неегалітарна, конкуруюча олігархія, ліберальна демократія (табл. 1).

Жан Блондель
(нар. 1929)

Табл. 1. Типологія політичних систем Ж. Блонделя

Режими (системи)	Закриті з монолітною елітою	Закриті з диференційованою елітою	Відкриті
Включаючі (інклюзивні)	Традиційна	Авторитарно-бюрократична	Конкуруюча олігархія
Виключаючі (екслюзивні)	Егалітарно-авторитарна	Авторитарно-неегалітарна	Ліберальна демократія

Традиційно-неегалітарні (консервативні) режими, характеризуються пануванням традиційних монархій, за яких лише у небагатьох є можливість для участі у політичному житті. Саудівська Аравія демонструє приклад таких зникаючих режимів. Наприклад, політика охорони здоров'я ґрунтується на приватній моделі, а еліта країни – в разі потреби – отримує медичні послуги за кордоном.

Егалітарно-авторитарні режими характеризуються правлінням закритих груп еліти, авторитарною бюрократією та регульованою державою політичною участю населення (наприклад, громадяни не можуть здійснювати громадський, соціальний контроль), пріоритетом рівності соціальних благ і зневагою до ліберальних засобів їх досягнення. За такого режиму звичайними є тісні зв'язки між єдиною політичною партією та державним управлінням. Прикладом можна вважати політичні режими СРСР, Китаю, В'єтнаму, Анголи, Мозамбіку, Куби у 1970-х роках, хоча питання щодо рівності громадян за цих режимів суперечливе.

Популістські режими склались у політичних системах, що переживають період становлення в країнах, які розвиваються, з авторитарно-бюрократичними засобами управління. Такі режими спираються на єдину чи домінуючу політичні партії, є переважно націоналістично-патріотичними, лідерство у цих партіях/країнах персоналізоване (так званий «вождизм»). Політична участь населення регулюється, оскільки дозволена діяльність тільки тих політичних партій та масових рухів, які перебувають під контролем держави і підтримують популістські ідеї. Чимало постколоніальних країн Африки та Південної Америки розпочинали з популістських систем.

Авторитарно-неегалітарні режими, зазвичай, виникали як альтернатива популістським та ліберально-демократичним режимам. Вони асоціюються з правлінням військових і репресіями. У середині 1980-х чимало режимів в екваторіальній Африці були військовими й значна частина з них – із авторитарним одноосібним лідером.

Політичні системи, які *управляються конкуруючими олігархічними групами*, як правило, відзначаються нерівномірним розподілом соціальних і економічних благ, демагогічним популізмом. Багато прикладів таких режимів можна знайти в Азії.

За *ліберально-демократичних режимів* уряди функціонують як стабільні політичні інститути, політична участь населення забезпечується низкою механізмів: виборами, політичними партіями, групами інтересів, «вільними» мас-медіа. Ці політичні режими сформувались у країнах Північної Америки, Західної Європи, а також в Індії та Ізраїлі. Вони, як правило, помірковано егалітарні (за винятком США).

У світлі політичних змін 80-90-х рр. XX ст. класифікація політичних систем Блонделя дещо втратила сенс. У 2000-х роках до цієї теми звернувся британський політолог *Ендрю Хейвуд* (у його доробку такі праці, як «Політика», «Глобальна політика», «Ключові концепції політики» тощо).

Е. Хейвуд розробив типологію, в основу якої покладено конституційно-інституційний, структурно-функціональний та економіко-ідеологічний критерії. Науковець виділив п'ять типів політичних систем: західні поліархії, нові демократії, східноазійські режими, ісламістські режими, військові режими, які демонструють різні ціннісні орієнтації.

Західні поліархії – політичні режими, в яких спостерігається високий рівень толерантності до опозиції, достатній рівень публічної відповідальності влади, яка обирається на регулярній, чесній та конкурентній основі. Ці режими збігаються з ліберально-демократичними режимами класифікації Блонделя. Зміна назви зумовлена тим, що в багатьох країнах, на думку Хейвуда, політична практика відрізняється від ідеалу демократії, і краще її визначити як владу багатьох.

Ці політичні режими сформувались у країнах Північної Америки, Західної Європи, а також в Індії та Ізраїлі. Вони, як правило, помірковано егалітарні (за винятком США). Політиці більшості розвинутих країн притаманний утилітарний підхід, орієнтація на оцінки експертів щодо максимально можливого зиску для суспільства, і водночас принцип егалітаризму – через забезпечення доступності базових послуг для населення.

Нові демократії, за Хейвудом, – режими, в яких не завершено процеси демократичної консолідації. Хвиля демократизації розпочалась у середині 1970-х років зі зміною авторитарних режимів у Греції, Португалії та Іспанії. У цих країнах втілено ринкові реформи та запроваджено багатопартійну систему. Відмінність цих режимів від західної поліархії полягає в обмеженій демократичності режимів, які зберігають елементи авторитарності та низький рівень участі громадян у політичному житті.

Східноазійські режими ґрунтуються на конфуціанстві – вченні, яке спирається на ідею, що засобом підтримання порядку в суспільстві слугує не закон, а дотримання традицій та моральних основ, що закріплюють образ ідеальної поведінки. Конфуцій розглядав сім'ю як модель держави, а правитель наділявся якостями батька. Тому ці режими поліархічні, проте, на відміну від західних поліархій, характеризуються домінуванням економічних, а не політичних цілей, широкою підтримкою «сильного» уряду, повагою до лідерів, наголосом на громаду (домінування комунітаристських ціннісних орієнтацій).

Ендрю Хейвуд
(нар. 1952)

До східноазійських режимів із певною мірою умовності належать і деякі південноазійські країни, що сповідують не конфуціанство, а інші релігії, проте в них також сильні родинні традиції (Індія та ін.).

Ісламістські режими – це ті, в яких політичні інститути та процеси будуються на цінностях ісламу. Ці режими можуть бути фундаменталістські чи плюралістичні за своїм спрямуванням. Сформувались у країнах Північної Африки, Близького Сходу, деяких азійських країнах.

Військові (мілітаристські) режими тримаються на владі військових і систематичних репресіях. Виділяють кілька різновидів таких режимів: військово-диктаторський, військово-демократичний, військового державного перевороту, авторитарний преторіанізм тощо. Військові можуть управляти державою як прямо, беручи на себе функції уряду, так і опосередковано, контролюючи цивільний уряд. Ці режими, зазвичай, авторитарно-неегалітарні за своєю суттю.

Отже, між різними типологіями політичних систем, виокремлених Ж. Блонделем та Е. Хейвудом, наявні суттєві відмінності, зокрема, щодо ступеня політичної участі населення та іншими елементами систем.

ooo ooo ooo ooo ooo

XX ст. стало часом створення системного світогляду та системного методу одержання знань. У політичній науці до теорії систем, системного підходу та системного аналізу зверталось чимало вчених у різних країнах.

Величезну роль у становленні і популяризації системного підходу відіграв Л. Берталанфі, заклав основні методологічні принципи загальної теорії систем та системних підходів до вивчення суспільних явищ.

Наступний розвиток системних знань у політичній науці призвів до того появи кількох варіантів системних поглядів на політику. Т. Парсонс, Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч, Р. Джоунс, Н. Луман та інші учені запропонували низку моделей політичної системи, її типології, функцій. Цим самим вони поглибили теоретичне обґрунтування політики, заклали підвалини для опису та аналізу політичних процесів, розуміння сталості та змінності систем. Прихильники системних поглядів намагались охарактеризувати та дослідити те, як ухвалюються політичні рішення, яким чином будуються політичні системи, яким чином можна аналізувати систему міжнародних відносин тощо.

Класифікації, запропоновані Г. Алмондом, Ж. Блонделем і Т. Хейвудом – найвідоміші з тих типологій політичних систем, які створювалися політологами наприкінці XX – початку XXI століть. Використання порівняльних процедур, визначених цими вченими, – з урахуванням системних підходів – стали невід’ємною частиною політичної науки. Вони дають змогу вивчати видозміни політичних систем, їх адаптації до політичних ситуацій у тій чи іншій країні.

Питання для самоконтролю

1. Як у політичних науках використовують надбання загальної теорії систем Л. Берталанфі та Т. Парсонса?
2. Яке значення для політичної науки мають такі концепції загальної теорії систем, як цілеполагання та гомеостаз?
3. Охарактеризуйте системний підхід до вивчення політичного життя і етапи розвитку наукових уявлень про політичну систему суспільства.

4. Із яких елементів складається структура політичної системи в різних моделях?
5. У чому, на Вашу думку, полягають переваги та обмеження моделі політичної системи, запропонованої Д. Істоном? Обґрунтуйте свою думку прикладами політики у різних сферах.
6. Поміркуйте, наскільки адекватно моделі Д. Істона, Г. Алмонда та К. Дойча віддзеркалюють: 1) розподіл влади у суспільстві; 2) нейтральність держави; 3) можливість того, що держава діятиме у власних інтересах. Напишіть (сформулюйте) кілька речень, аби висловити критику кожної моделі із цих позицій.
7. Які дисфункції політичної системи виокремлює Р. Джоунс?
8. Поясніть особливості структурно-функціонального підходу до політики.
9. Як ви розумієте функції політичної системи?
10. Які різновиди функцій політичної системи викоремлюють різні політологи?
11. У чому полягає відмінність у поглядах на систему Т. Парсонса та Н. Лумана?
12. Які різновиди підсистем виокремлює Н. Луман? Чим вони поєднані між собою?
13. Поміркуйте, який різновид соціальних систем Н. Луман додав пізніше? Як Ви думаєте, чому?
14. Які критерії класифікації політичних систем використовували Г. Алмонд, Ж. Блондель, Е. Хейвуд?
15. Проаналізуйте класифікацію політичних систем Е. Хейвуда. Обґрунтуйте свою думку прикладами політики у різних сферах.
16. Яким чином можна здійснювати системний аналіз?
17. Чому, на Вашу думку, системні підходи втратили популярність у політичній науці?

Література

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Полис. – 1997. – № 6. – С. 175-183.

Афонін Е. Парсонс Толкотт / Е. Афонін, Т. Новаченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 522-523.

Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання. – 1993. – № 1. – С. 6-9.

Лендъел М. Истон Дэвид / М. Лендъел // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 266-267.

Луман Н. Введение в системную теорию / Н. Луман; [пер. с нем. К. Тимофеева]. – М. : Логос, 2007. – 360 с.

Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева]. – СПб. : Наука, 2007. – 648 с.

Маруховська-Картунова О. Дойч Карл Вольфганг / О. Маруховська-Картунова // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 216-217.

Неліпа Д. Системний аналіз в політології : теорія, методологія, практика / Д. Неліпа. – К. : Центр учб. літ-ри, 2011. – 312 с.

Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Т. Парсонс. – К. : Дух і літера, 2011. – 337 с.

Старіш О. Алмонд Габріель Абрахам / О. Старіш // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 18.

Хорішко Л. Блондель Жан / Л. Хорішко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 82-83.

Чуп С. В. Специфіка застосування системного підходу до вивчення проблеми політичної кризи / С. В. Чуп // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. : Філософія. Політологія. – 2006. Вип. 76-79. – С.116-121.

Юськів Б. Берталанфі Карл Людвіг фон / Б. Юськів // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 74-75.

Юськів Б. Богданов (Малиновський) Олександр / Б. Юськів // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 85-86.

Юшманов В. В. Теория равновесия Богданова и Бухарина, системный подход и теория самоорганизации систем [Електронний ресурс] / В. В. Юшманов // Восток. – 2005. – № 100. – Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_1053.htm. – Назва з екрана.

Blondel J. Comparative Government: Introduction / Blondel J. – 2d ed. – London: Longman, 1995. – 418 p.

Almond G. Comparative Politics Today: A World View / Ed. by G. Almond, G. Powell, R. J. Dalton, K. Strøm. – 9 ed. – USA: Pearson, 2007. – 800 p.

Deutsch K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / K. Deutsch. – New York: Free Press of Glencoe, 1963. – 316 p.

Easton D. A Framework for Political Analysis / E. David. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1960. – 158 p.

Heywood A. Politics / A. Heywood. – 4th ed. – Houndmills: Palgrave MacMillan, 2013. – 520 p.

Jones R. E. The Functional Analysis of Politics. An Introductory Discussion / R. E. Jones. – London: Routledge and Kegan Paul, 1967. – 101 p.

Тема 37.

Синергетична парадигма як методологічний підхід сучасної політичної науки

- 37.1. Синергетична парадигма як новий рівень мислення та досліджень у політичній науці
- 37.2. Ідеї та теорії-«предтечі» синергетики (космогонічні уявлення древніх, філософські побудови Заходу і Сходу, Р. Декарт, І. Кант, Г. Сковорода, Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Тойнбі, К. Ясперс, П. Сорокін, Ч. Дарвін)
- 37.3. Джерела сучасних самоорганізаційних концептуалізацій (Л. фон Берталанфі, У. Р. Ешбі, Н. Вінер, Х. фон Ферстер, І. Пригожин, Г. Хакен, М. Ейген)
- 37.4. «Глобалізація» розвитку концепції синергетики (Л. Лєсков, І. Пригожин, І. Стенгерс, П. Бак, В. Стюпін)
- 37.5. Онтологія синергетики як загальнонаукового теоретичного конструкта (І. Пригожин, Г. Хакен, Р. Том, С. Курдюмов)
- 37.6. Особливості використання політичною наукою синергетичної парадигми

37.1. Синергетична парадигма як новий рівень мислення та досліджень у політичній науці

Значним явищем наукового життя від середини ХХ ст. став феномен синергетичного руху в соціальному та гуманітарному науковому знанні. Сьогодні синергетика стала важливою складовою практично всіх соціально-гуманітарних наук, зокрема, політології.

Синергетика (грец. *synergetikos* – спільний, узгоджено діючий) – це галузь наукового знання, в якій засобом міждисциплінарних досліджень виявляються загальні закономірності самоорганізації, становлення стійких структур у відкритих системах. Від класичної методології вона відрізняється тим, що в її основу покладено принципово відмінний світоглядний підхід – *філософія нестабільності*. Синергетика передбачає фундаментальний перегляд ролі науки та зорієнтована на адекватне і глибинне розуміння складних соціально-політичних явищ. Вона намагається враховувати такі важливі особливості реальних систем, як невизначеність, нелінійність, поліваріантність.

Зародження синергетичної парадигми розпочиналося з традиційних випадкових спроб використати нові поняття для аналізу та пояснення незрозумілих і складних соціально-політичних процесів. Найперший вагомий висновок із цих досліджень полягав у розумінні того, що соціально-політичні явища (як і чимало природничо-наукових феноменів) мають однакову природу, підпорядковуються одним і тим же фундаментальним началам.

Відтак мова почала вестися не про пряме запозичення політичною наукою понятійного апарату синергетики, а насамперед про вирішення проблем за рахунок адаптації та переосмислення найважливіших ідей і принципів, висунутих у рамках цієї наукової концепції. Більше того, синергетика в гуманітарних науках пішла значно далі. Стало зрозуміло, що принцип лінійно-каузальних тлумачень далеко не завжди визначає хитросплетіння трансформаційних перетворень. По-новому починають трактуватися причини та форми розвитку неживої матерії та історичних процесів в економічній, політико-соціальній та інших сферах людської життєдіяльності. Синергетика починає претендувати на роль нового світобачення, світосприйняття, яке докорінним чином змінює погляд

на необхідне (закономірне, детерміноване) і випадкове в основах світоустрою. Виникає нове розуміння *випадку* як самостійного чинника біологічної та соціальної еволюції, визнання його ролі в процесах, що самоорганізуються.

Виходячи з характеристики процесів самоорганізації в складних, неврівноважених системах, синергетика дає змогу фіксувати як переходи від хаосу до порядку з виникненням нових форм, так і переходи від порядку до хаосу з домінуванням деструктивних процесів розпаду соціально-політичних систем. Центр дослідницьких зусиль зміщується від розуміння загальних начал синергетики до вивчення того, що напрям людської думки може дати в конкретних сферах життєдіяльності, пояснити, передбачити, на що зорієнтувати.

Уже сьогодні серед актуальних проблем, які можуть бути успішно вивчені та змодельовані з використанням синергетичного підходу, є:

- вплив ринкових механізмів на політико-правову сферу та суспільний розвиток у цілому;
- боротьба за існування, виховання, втілення групових та індивідуальних інтересів у політичній системі;
- ступінь впливу інформаційних технологій і засобів масової інформації на суспільну свідомість;
- вивчення громадської думки та чинників, які мають вирішальний вплив на неї (стан економіки, криміногенна ситуація в країні, рівень відповідності декларованих владою цілей суспільно-політичним і правовим реаліям);
- місце та роль особистості в соціально-політичних процесах та ін.

Привабливість синергетичного підходу в тому, що політологи отримали обґрунтований концептуально та математично метод аналізу динаміки й еволюції політичних процесів, які зазнають драматичних часових змін, і побудови відповідних моделей для вирішення актуальних проблем.

37.2. Ідеї та теорії—«предтечі» синергетики (космогонічні уявлення древніх, філософські побудови Заходу і Сходу, Р. Декарт, І. Кант, Г. Сковорода, Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Тойнбі, К. Ясперс, П. Сорокін, Ч. Дарвін)

Історичні контури ідей синергетики окреслюються близькими до них мислительними патернами та загальними моделями світоопису, які об'єднують теорію синергетики з іншими формами людського знання. Ці моделі мають своє коріння в найдревніших космогонічних уявленнях, міфах і легендах, у філософських побудовах як Заходу, так і Сходу. Усі вони спираються на нелінійну, близьку до синергетичної логіку бачення динаміки подій, у якій не поляризуються такі поняття, як порядок і хаос, закономірність і випадковість, напередзаданість і керованість.

Основні положення, близькі до синергетичних, наступні:

- хаос і порядок тісно пов'язані та перебувають у амбівалентних відношеннях;
- хаос завжди існує як внутрішня сторона порядку і є потенційно новим переструктуруванням;

- народження порядку відбувається шляхом перегрупування елементів хаосу, позбавлення їх однорідності та поділом на базові складові (чоловіче – жіноче, активне – пасивне, небесне – земне, розумне – безрозсудне, інь – янь, вода – вогонь);
- народження структури з хаосу відбувається шляхом виникнення локальних порядків, розміщених довкола джерела;
- ідеальний порядок можливий лише в локальній системі, захищеній від неконтрольованих зовнішніх втручань;
- світ існує в циклічному чергуванні порядку і хаосу, однорідності й неоднорідності, конфліктності і гармонійності.

У західній мисленнєвій традиції синергетичні ідеї дотичні діалектичній логіці. Такі її положення, як єдність і боротьба протилежностей, діалектика закономірного та випадкового, перехід кількості в якість чітко простежуються в логічних побудовах синергетики. Відтак праці в галузі діалектичної логіки і філософії цілком обґрунтовано можна віднести до історичних попередників синергетики.

Це, зокрема, стосується перших космологічних гіпотез, висунутих античними філософами. Мабуть, найбільш розгорнута гіпотеза подібного роду запропонував *Платон* у діалозі «Тимей» (орієнтовно 360 р. до н.е.). На *Очікуване не трапляється, несподіваному Господь відкриває двері.*

На його думку, про початок процесу творення світу можна лише здогадуватись, і до початку матерія перебувала в хаотичному та пасивному стані. Потрібна була активна організуюча сила Деміурга, який привів її в рух, надавши їй впорядкованості й організованості. Така ідея отримала розвиток у космогонії його учня *Арістотеля*, який у своїй «Метафізиці» визнавав, що початком будови всесвіту було виділення з хаосу чотирьох основних елементи (стихій): повітря, води, землі та вогню. Додаючи до них ще один найбільш досконалий п'ятий елемент – ефір, Арістотель у своїй «Метафізиці» логічно, на думку сучасних дослідників, проводить думку: взяті разом усі п'ять елементів, «матерія» світу, – це умова світового процесу; усі речі виникають з елементів у результаті і в ході їх перетворення, переходів один в одного. *Еврипід*

Найбільше число точок дотику виникає при зіставленні синергетики з філософською категорією розвитку. Зasadничий синергетичний принцип загального еволюціонізму також має глибоке історичне коріння, оскільки еволюціонізм починався з ідеї про саморозвиток матерії за рахунок внутрішніх взаємодій. *Р. Декарт* у «Трактаті про світло» (1634) говорить про внутрішні закони природи, які «були б достатні, щоб змусити частки матерії розплутатися та розташуватися в дуже стрункий порядок».

І. Кант у статті «Ідеї загальної історії у всесвітньо-цивільному відношенні» (1784) одним із перших висловив думку про процеси самоорганізації, що відбуваються в суспільстві, – як ідею доцільного розвитку родового людства з наявністю свободи волі: «Окремі люди і навіть цілі народи мало думають про те, що, коли кожен за своїм розумінням і часто на шкоду іншим, переслідує свої власні цілі, то разом вони непомітно для самих себе йдуть до невідомої їм мети природи, як за дороговказною ниткою і сприяють досягненню цієї мети». Історія – це результат прагнень окремих людей, кожен із яких, створюючи історію, не керується загальною волею або єдиним загальним планом: «...те, що видається заплутаним і незрозумілим, можна було б визнати по відношенню до всього роду людського як незмінно поступальний, хоча і повільний розвиток».

Ідею синергетичної єдності світу і людини проводив український філософ *Г. Сковорода*, який ототожнював істинну людину всередині нас і Бога. У центрі вчення Сковорода,

вороди лежить уявлення про єдність трьох світів – мікрокосму (людини), макрокосму (Всесвіту) і символічного світу (Біблії) як носія таємних істин про світ. Це відображено мислителем у багатьох його творах, зокрема – «Розмова, звана алфавіт, або буквар світу» (1761), «Симфонія, названа Книга Асхань, про пізнання самого себе» (1767), «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе» (1769-1770). У найбільш завершеному вигляді теорія «трьох світів» представлена в передсмертній праці «Діалог. Назва його – Потоп зміний» (1791).

Системно-синергетичний принцип єдності та цілісності світу знайшов віддзеркалення в низці циклічних європейських концепцій, які беруть початок від робіт *Д. Віко* та *І. Гердера*, і які визначають єдину для суспільства закономірність зародження, розквіту та загибелі. Найбільш зрілі ідеї пов'язані з іменами Г. Лейбніца, А. Шопенгауера, Г. Гегеля, К. Маркса, А. Бергсона, Й. Гейзинги, Х. Ортеги-і-Гассета, К. Поппера та ін.

Серед праць цього плану виділяються праці *Ф. Ніцше* *Треба ще мати хаос у собі, щоб «Походження трагедії з духу музики»* (1872), *«Несвоє- народити танцівну зірку. часні міркування»* (1873-1876), *«Так казав Заратустра»* *Ф. Ніцше* (1883-1885), *«Антихристиянин»* (1888). Він першим звертає увагу на зайвий крен західного мислення в бік формальної логіки. Звільнення від цієї «залогізованості» світу філософ убачає в зрівнюванні в правах «діонісійського» (вільна гра життєвих сил) і «апологічного» (розміреність, оформленість) життєвих начал, що можна трактувати як реабілітацію хаосу, його потенційної творчої сили. Алегорично ця ідея в ексцентричній «Так казав Заратустра» звучить так: «Настає той час, коли людина вже не зможе пустити стріли своєї пристрасті вище й далі за людину, а тятива її лука розучиться бриніти. Кажу вам: треба ще мати хаос у собі, щоб народити танцівну зірку».

Окремо в списку імен західних філософів і культурологів виділимо культур-циклічні теорії *О. Шпенглера*, *А. Тойнбі*, *К. Ясперса*, *П. Сорокіна*. Ідея циклічності світових процесів як стійкої просторово-часової структури, породженої законами самоорганізації, проводиться в цих роботах стосовно соціокультурної динаміки.

До кінця ХІХ ст., завдяки створенню теорії геологічної еволюції *Ч. Лайеля* і еволюційної теорії *Ч. Дарвіна*, ідеї розвитку міцно вкоренилися в концепціях наукового знання, органічного і неорганічного світу. Еволюція *Ч. Дарвіна*, заснована на відомій тріаді: мінливість, боротьба за існування, природний відбір, виявляється нічим іншим як природним процесом повільних і поступових змін. Природний відбір має здатність підсумовувати ці зміни, що зрештою призводить до формування якісно нових видів. Найважливішим висновком із еволюційної теорії *Ч. Дарвіна*, відображеній у праці «Походження видів шляхом природного відбору» (1859), є факт про існування процесів самоорганізації в біологічних системах у процесі взаємодії з зовнішнім середовищем.

Проте в цей період основний науковий інтерес викликали не питання генези та джерел розвитку, а питання *факту змін у процесі розвитку*. Так, у суспільстві підкреслюється спадкоємність поколінь, революції якщо і визнаються як емпіричний факт, то лише як складова концепції розвитку, як еволюція, або як прискорений у багато разів еволюційний розвиток, або як початок цього розвитку.

Докорінні зміни в науковому світогляді відбуваються на початку ХХ ст., коли на сцену виходять концепції, пов'язані в першу чергу зі спробами аналізу початку розвитку. Тепер основний інтерес концентрується довкола джерела і причин розвитку. Усі ці тенденції мали продовження в синергетиці.

Наведене свідчить про значний інтеграційний потенціал синергетичної парадигми. Засадничою ідеєю системно-синергетичної парадигми стало переконання в неповноцінності розчленовування єдиного знання про світ на фрагментарні наукові предмети. Відтак синергетика може розглядатися як наукова інтенція до інтеграції в єдиному знанні різних видів знань.

37.3. Джерела сучасних самоорганізаційних концептуалізацій (Л. фон Берталанфі, У. Р. Ешбі, Н. Вінер, Х. фон Ферстер, І. Пригожин, Г. Хакен, М. Ейген)

Наступний відрізок історичної ретроспективи синергетичних ідей – це етап наукового становлення синергетики, пов'язаний з її утвердженням як нової сучасної загальнонаукової методології, формуванням її понятійного апарату, предмета й об'єкта дослідження.

Передусім витoki синергетики слід шукати в загальній *теорії систем* і *кібернетиці*. Загальним для них є намагання розглядати системні об'єкти, абстрагуючись від конкретної елементної наповненості та зосереджуючись на способі організації зв'язків і відносин між елементами. У цьому сенсі синергетика розглядається як спадкоємиця методологічних традицій, що склалися в рамках кібернетичного та системного наукових рухів.

Витoki сучасної теорії систем і системного мислення традиційно пов'язують із працями *Л. фон Берталанфі*, який у 60-і роки ХХ ст. розробляв теорію відкритих біологічних систем. Головними принципами побудови системних моделей були принципи виживання, адаптації, розвитку, пристосування до змінюваного зовнішнього середовища. Загальна теорія систем *Л. фон Берталанфі* знайшла продовження в роботах *У. Р. Ешбі*, *М. Д. Месаровича*, *Я. Такахаши*.

Синергетику з теорією систем ріднить як прагнення пізнати універсальні принципи буття, так і вибір об'єкта дослідження відкритих систем, які обмінюються із середовищем речовиною, енергією, інформацією. І теорія систем, і синергетика зосереджують увагу на процесах протистояння зростанню ентропії, негентропійних траєкторій розвитку системи. Однак теорія систем концентрується на стійких, гомеостатичних станах розвитку системи, можливості підтримки таких станів, тоді як синергетика розширює своє предметне поле за рахунок акценту на нестійких і нерівноважних станах. Саме тут було виявлено ефекти спонтанної самоорганізації, які стали основним предметом її вивчення. Це потребувало як нових понять, так і нових моделей опису поведінки системи.

Термін «самоорганізація» виникає спочатку в рамках класичної кібернетики, і його пов'язують передусім із роботами *У. Р. Ешбі*. Оскільки класична кібернетика, як і теорія систем, зосереджена на стійких станах, то самоорганізація розумілася як певна адаптаційна стратегія, яка забезпечується внутрішніми управлінськими можливостями і яка дозволяє відвести систему від межі руйнівного для системи зростання ентропії. Синергетика ж навпаки зацікавлена в цьому руйнівному бар'єрі, оскільки руйнування старого порядку створює можливість перевпорядкування та самоорганізації системи в новій якості. Іншими словами, самоорганізацію в кібернетичних системах можна охарактеризувати як стан, коли система «сама все організовує», тоді як самоорганізація в

синергетичних системах – як стан системи, коли «саме все організовується». Зрозуміло, що механізми таких трансформацій є принципово різними.

Значно ближчою до синергетичного розуміння самоорганізації є неklasична кібернетика. У другому виданні своєї праці «Кібернетики» (1961) Н. Вінер пише, що його інтерес зміщується від простих лінійних зворотних зв'язків, на яких було зосереджено класичні кібернетичні дослідження, до процесів, що відбуваються в живих організмах і є нелінійною реакцією на випадкові входи. Однак у рамках неklasичної кібернетики ці ідеї також не мали серйозного продовження, оскільки стратегія кібернетичних методологій була спрямована на телеологічні системи, а системні реакції, які вивчаються синергетикою, відносять до нетелеологічних, маючи на увазі те, що мета змін самоорганізацій у таких системах жодним чином не пов'язана з локалізованими внутрішніми управлінськими інстанціями, оскільки вона іманентно властива середовищу.

Певні аспекти цього трансформованого розуміння процесу управління, що враховують моменти спонтанної самоорганізації в динаміці системної організованості, розробляються представниками неklasичної кібернетики (С. Бір, У. Матурана, Ф. Варела, М. Зелені, Н. Луман та ін.). Однак завдання такого управління все одно залишаються пов'язаними з проблемою стабільності, гомеостатичності, стійкості.

На особливу згадку заслуговує теорія російського медика і філософа О. Богданова – тектологія, написана в 20-30-і рр. XX ст. Вона є глибоко розробленою теорією організації, де проблеми порядку, організаційних структур, принципів і механізмів їхнього утворення та розвитку є основним предметом вивчення.

Коло праць, які слід віднести до якнайбезпосереднішої історії становлення синергетичних ідей, визначити однозначно складно. До авторів традиційно відносять І. Пригожину і його термодинаміку нерівноважних процесів разом із теорією дисипативних структур, Г. Хакена і синергетику, М. Ейгена і моделювання гіперциклів.

Деякі методологи науки роком народження концепції самоорганізації називають 1960 р., коли вийшла друком праця Х. фон Ферстера «Про системи, що самоорганізуються, та їхнє оточення». У цій праці вводиться принцип «порядок із шуму», який можна розглядати як прообраз принципу «порядку з хаосу», що став візиткою концепції самоорганізації. Ферстер не лише виклав положення нової дослідницької програми, але й чимало зробив для її організаційного забезпечення – створив лабораторію в університеті Урбана штату Іллінойс і сформував дослідницьку групу.

Водночас у різних країнах ведуться роботи, початково пов'язані з дослідженнями в найрізноманітніших галузях науки (фізики, хімії, біології) і жодним чином не пов'язані між собою, але які у свій спосіб закладають фундамент майбутньої концепції самоорганізації.

Так, починаючи з 40-х рр. XX ст., у Бельгії І. Пригожин веде роботи в галузі хімічної термодинаміки безповоротних процесів. Поштовхом до досліджень послужив ефект так

Норберт Вінер
(1894–1964)

у світі, де ентропія в цілому прагне до зростання, існують локальні і тимчасові острівці зменшеної ентропії...

Н. Вінер

... ці ідеї задали тон практично всьому західному мисленню, яке розривалося між двома образами: детерміністичний зовнішній світ та індетерміністичний внутрішній.

І. Пригожин

званого хімічного годинника – незгасаюча коливальна хімічна реакція, яка відбувається у відкритому хімічному середовищі. На підставі досліджень Пригожин разом із колегами формулює концепцію дисипативних структур – теорію виникнення структур у відкритому середовищі в умовах постійної дисипації (розсіювання) енергії в зовнішнє середовище та поповнення запасів енергії із зовнішнього середовища. Ця теорія розглядається авторами як доповнення до класичної термодинаміки. У своєму другому законі вона стверджує незмінність руху всіх систем у бік збільшення ентропії, а значить – руйнування структур. Пригожин розглядає появу дисипативних структур як рух системи, який виникає за певних умов, у напрямку, протилежному до вказаного термодинамікою.

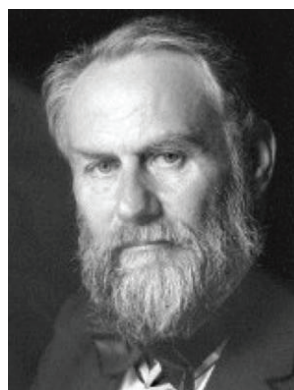
Ілля Пригожин
(1917–2005)

Приблизно в той же час, у 60-70-х рр. ХХ ст., німецький учений-фізик *Г. Хакен* проводить інтенсивні дослідження в галузі фізики лазера. Хакен і його співробітники виявили, що для малих потужностей накачування лазер працює як звичайна лампа, однак за певного порогового значення має місце нове явище: лазер самоорганізується. Складається враження, каже вчений, що якийсь «демон» змушує атоми осцилювати у фазі.

... існування Творця необхідне для того, щоб створити закони, у відповідності до яких матерія зможе здійснити самоорганізацію.

Г. Хакен

У результаті спостережень Хакен виходить на проблеми виникнення узгодженої поведінки елементів системи, порядку та параметрів порядку, які виникають у зв'язку з подібною поведінкою. Дослідник виступив із проектом нового дослідницького напрямку, який він називав *синергетикою* – вчення про спільну дію. У рамках проекту планувалося дослідження різних фізичних і хімічних систем, які перебувають далеко від стану рівноваги, однак у яких спостерігається процес спонтанного утворення просторових і часових структур. Хакен вважав, що в цьому випадку діє принцип, подібний до дарвінівського виживання, але вже на рівні систем будь-якої природи і аж до клітинного рівня.

Герман Хакен
(нар. 1927)

У 1971 р. виходить праця *М. Ейгена* із самоорганізації в біологічних системах. У центрі уваги Ейгена був хімічний механізм самоорганізації – утворення в процесі еволюції циклів реакцій, які володіють самовідтворюваністю і здатністю до виживання.

Названі дослідження можна віднести до першої фази розробки концепції самоорганізації, коли предмет дослідження в кожній групі ще був свій і визначався тією спеціальною галуззю, до якої були прив'язані роботи (фізика лазера, термодинаміка, фізична хімія, біологія, автоколивання і т. д.).

Манфред Ейген
(нар. 1927)

37.4. «Глобалізація» розвитку концепції синергетики (Л. Лєсков, І. Пригожин, І. Стенгерс, П. Бак, В. Стьопін)

Другим етапом розвитку концепції стало усвідомлення спільності дослідницьких програм на початку 80-х рр. XX ст. Ознайомлюючись детальніше з працями один одного, І. Пригожин, М. Ейген, Г. Хакен спочатку виявили спільність математичного апарату, який вони використовували для моделювання спеціальних проблем. Потім настав момент, який визначають як одну з віх в історії народження концепції синергетики.

Спочатку другорядна проблема порядку, який виникає самоорганізаційно, відтепер стає центральною. Настає усвідомлення, що вона характерна не лише для фізики, хімії чи біології, а й має повсюдний характер. Так відбувається формування основного ядра майбутньої дослідницької програми – *концепції самоорганізації*. Об'єктом досліджень стають відкриті нелінійні системи найрізноманітнішої природи, що перебувають у далекому від термодинамічної рівноваги стані. Основний предмет вивчення – процеси спонтанного виникнення впорядковувальних структур («організованих систем»), що відбувається в точках критичних значень параметрів системи і проявляється через раптову та самовільну появу кооперування (узгодженості) між елементами системи. Істотним у цих процесах є їх нетелеологічність, тобто впорядкованість, яка виникає зовсім не завдяки цілеспрямованим діям. Якщо кібернетика свої керуючі дії засновувала на принципі негативного зворотного зв'язку (усунення відхилень від мети, пригнічення відхилювальних флуктуацій), то синергетика свої уявлення про новий порядок пов'язує з ефектом позитивного зворотного зв'язку – різким підсиленням у критичних точках малих флуктуацій і переростанням їх у загальносистемний резонансний стан.

Наступний етап розвитку концепції самоорганізації дослідники її історії називають початком «глобалізації» і відносять до кінця 70-х рр. XX ст. Саме тоді праці І. Пригожина, Г. Хакена, М. Ейгена, в яких проводиться думка про універсальність ідей синергетики та її можливостей успішно працювати в економіці, екології, політиці, освіті та навіть естетиці. Перенесення ідей у ці сфери характеризує процес активної популяризації ідей синергетики, що розпочався. Поступово формується уявлення про нове наукове бачення світу, відбувається перегляд засад науки загалом, її онтологічного і гносеологічного фундаменту.

Чимало дослідників, у тому числі й М. Ейген, обережно ставилися до перенесення синергетичних моделей і уявлень на інші сфери науки, а особливо – у політику, культуру, екологію. Однак процеси синергетичної експансії не пішли б так успішно та лавиноподібно, якби не було зустрічної суспільної потреби. Ідеї синергетики виглядали революційними та обнадійливими на тлі критики цивілізації, ядерного протистояння, екологічних проблем, проблем сучасної політики і прав людини.

Саме в цей період активно розвивають специфічні «відгалуження» синергетики – теоретичні напрями в межах синергетики, які акцентують увагу на окремих синергетичних аспектах і застосуваннях. Так, синергетичні ідеї виявилися продуктивними для вивчення соціального середовища і породили такий новий напрям, як *соціосинергетика*. Вона виникла на стику філософії, соціології й класичної синергетики. Однією з її особливостей є намагання пояснити становлення, розвиток, можливі варіанти і форми змін у соціальних системах на підставі якісних методів і моделей.

Суспільство, яке самоорганізується, може існувати і тривалий час динамічно розвиватися, якщо кожен його член поводить так, ніби він – у міру своїх можливостей – є відповідальним за ціле.

Г. Хакен

Новою галуззю синергетики, що займається моделюванням майбутніх еволюцій соціальних систем, є *футуросинергетика*. За переконанням засновника цього напрямку Л. Лескова, футуросинергетика неможлива без ретельного вивчення процесів біфуркації, динамічного хаосу, альтернативних еволюційних сценаріїв.

Праця І. Пригожина та І. Стенгерс «Порядок з хаосу. Новий діалог людини з природою» (1986) дала поштовх для формування такої міждисциплінарної галузі знань, як «*хаосологія*». Хаосологія займається дослідженням сутності хаосу, його проявів у космічних, природничих і соціальних процесах. Осмислюючи хаотичну модель світу, дослідники використовують поняття «непорядкованість простору», «незавершеність часу», «незворотність часу» («стріла часу»). Концепти хаосології логічно співіснують із поняттями нестабільності, біфуркацій, катастроф тощо.

Отримав розвиток ще один синергетичний напрям – *кентавристика*. Її предметом є структура парадоксів, основним принципом – принцип доповнюваності, який часто постає перед ученими як поєднання несполученого або «конфронтація» в одному суб'єкті двох і більше антиномічних суб'єктів. Кентавристика намагається осмислити логіку несполученого та можливості неможливого.

Ще один перспективний напрям синергетики – *теорія самоорганізованої критичності*, представниками якої є П. Бак, Ч. Танг, К. Вайзенфельд. Назва теорії підкреслює, що система спонтанно мимовільно самоорганізовується в деякий критичний стан, у якому її динаміка набуває масштабної інваріантності. Фактично в рамках цієї теорії формується нова парадигма – «життя на межі хаосу».

Зауважимо, що вагомий вплив на поширення ідей синергетики мав також розвиток наукового мислення і світогляду загалом. Цьому сприяла поява теорії наукових революцій *Т. Куна* та постнекласичної методології *В. Ст'юпіна*. Запровадження в 60-х рр. ХХ ст. Куном в контекст сучасної методології науки поняття парадигми дозволило зафіксувати феномен наукових революцій, феномен дискретності та неперервності в динаміці наукового знання.

У свою чергу, Ст'юпін, взявши за критерій зміни наукової картини світу, бере тип наукової раціональності (класична, не-класична і постнекласична), виявив чотири глобальні наукові революції. *Перша* – це революція VII ст., що ознаменувала становлення класичного природознавства з домінуванням у системі наукових знань механіцизму. *Друга* революція пов'язана зі змінами в кінці XVIII – першій половині XIX ст. у межах класичної раціональності, з відходом від механіцизму та переходом до дисциплінарно організованої науки. *Третя* глобальна наукова революція засвідчила перехід до нового некласичного природознавства, який характеризувався відмовою від прямого онтологізму і розуміння відносної істинності теорії та картини природи. І нарешті, в кінці XIX – початку ХХ ст. відбуваються нові радикальні зміни в засадах науки, які ознаменували прихід *четвертої* глобальної наукової революції, у

Ізабелла Стенгерс
(1949 нар.)

Томас Семюел Кун
(1922–1996)

ході яких зародилася нова постнекласична наука. Тепер на передній план висуваються міждисциплінарні та проблемно-орієнтовані форми наукової діяльності. На думку Стьопіна, саме синергетику слід розглядати як міждисциплінарне і трансдисциплінарне знання, що відповідає рівню постнекласичної науки. Це дає підстави синергетиці претендувати на роль одного з основних інструментів формування і, навіть більше, ядра сучасної загальнонаукової картини світу.

37.5. Онтологія синергетики як загальнонаукового теоретичного конструкта (І. Пригожин, Г. Хакен, Р. Том, С. Курдюмов)

Теоретичний конструкт, за допомогою якого синергетика концептуалізує своє бачення реальності, ще не є завершеним. Велика кількість наукових шкіл і традицій продовжують творити загальну концепцію самоорганізації. Проте існує низка опорних уявлень, які вже утвердилися як базові в новій науковій парадигмі.

Загалом, під системою розуміють у певний спосіб впорядковану множину елементів, які взаємопов'язані й утворюють деяку цілісну єдність. При цьому порядком, або впорядкованістю називають просторове або часове відношення, співвідношення одного елемента до іншого, у тому числі розташування, розподіл і рух у просторі або в часі один відносно іншого, присутність у деякій повторюваній послідовності якої-небудь сукупності або якої-небудь підмножини елементів. У соціально-політичних системах порядок також означає ще й повторюване дотримання встановлених людьми норм: норми-заборони, норми-вимоги, норми-зразки. У сучасному політичному житті впорядкованість виражається в понятті «організація». Воно виражає впорядкованість системи в двох планах: упорядкованість елементів системи між собою і впорядкованість взаємодії системи як цілого із зовнішнім середовищем. Поняття «організація» покликане виразити явища, протилежні дезорганізації, хаосу, невпорядкованості. Міру дезорганізації виражає поняття «ентропія»: чим більш впорядкована система, тим меншою є ентропія; і навпаки – менш впорядкована система характеризується більшою ентропією.

Політика також розглядається як певна сукупність елементів, які співвідносяться між собою. Зокрема, людей, що здійснюють політичну діяльність і перебувають один із одним у політичних відносинах. При цьому політична діяльність і політичні відносини можуть вивчатися як особливого роду системи, тобто такі утворення, у яких домінує інтегральна зв'язність елементів системи, а не їхня роз'єднаність або сумарна зв'язність. Політичну діяльність можна представити як систему суб'єкт-об'єктних актів-відношень – психічних актів, висловлювань і дій, які побуджені мотивами і здійснюються суб'єктами та контрсуб'єктами політики. Ці акти-відношення включають цілі – потенційні (майбутні) проміжні результати (які відповідають домінуючим потребам і репрезентовані в психічних утвореннях суб'єктів і контрсуб'єктів політики), об'єкти, засоби і результати. Окрім того, політична система включає регулюючу та виконавчу частин. Перша (система управління) представлена відповідними психічними утвореннями та актами, що орієнтують, організують і контролюють здійснення, виконання діяльності. Друга (виконавча система) представляє операції, процедури, порядок, способи здійснення діяльності.

Об'єктом синергетики стають не просто системи, які поводяться подібно до термодинамічних, а складні відкриті нелінійні системи, що знаходяться далеко від стану рівно-

ваги. *Відкритість* системи означає, що в неї безперервно надходять потоки речовини, енергії, інформації, а також постійно відводяться в зовнішнє середовище продукти її життєдіяльності. *Динамічність система* – це системний об'єкт, який у кожен момент часу може перебувати в іншому стані. Такий стан характеризується координатами, що називаються фазовими. Зміна значень однієї координати або сукупності координат означає зміну стану системи, її динаміку. *Нелінійність* системи задається нелінійними законами фазових змінних. У математиці така динаміка описується нелінійними рівняннями, що мають не один, а кілька розв'язків, тобто існує спектр можливих рівноймовірних траєкторій руху, а нелінійна поведінка системи демонструє здатність до різних шляхів еволюції. Тому нелінійність – це особлива динаміка системи, яка характеризується неоднозначністю і невизначеністю.

Від найпершої миті наш Всесвіт був народжений під знаком нестійкості і незворотності. Від самого початку історія нашого Всесвіту піддана грі випадку.

І. Пригожин, І. Стенгерс

Класична термодинаміка доводить, що внаслідок незворотності дисипації (розсіювання енергії) складні системи наділені внутрішньою здатністю еволюціонувати в бік збільшення ентропії, а в перспективі – консервації, повної однорідності та структурного руйнування. Синергетика ж виходить із того, що такі системи демонструють здатність до утворення особливих упорядкованостей, тобто рухаючись шляхом нового формоутворення. Нові форми складають основний предмет синергетики. Їх динаміка, механізми виникнення і змін, умови збереження і руйнування, тобто закони виникнення нового порядку є в центрі предметної області концепції самоорганізації. Відкритість і нелінійність є необхідними умовами виникнення ефектів самоорганізації, а з нелінійності надалі випливає вся феноменологія поведінки синергетичних систем.

Для розуміння системної динаміки важливим є поняття *стаціонарного стану* або сталого режиму. Це положення рівноваги, до якого система прагне попри дію флуктуацій (лат. *fluctuatio* – коливання; випадкові відхилення від деякого центрального, або середнього, напряму функціонування системи, зміни, еволюції, розвитку), що неперервно відхиляють її від нього. У стаціонарний стан вона входить після деякого перехідного періоду.

Нелінійні системи мають ціле віяло можливих стаціонарностей, а значить, і точок тяжіння еволюції, що і становить їхню відмінну особливість. Крім того, стаціонарні стани можуть бути різними в плані статусу стійкості. Одні мають достатню стійкість, і система повертається до них після значних відхилень, тоді як інші чутливі до змін параметрів і швидко втрачають стійкість – із рівноважних перетворюються на нерівноважні.

Загалом будь-яка стійкість у нелінійних системах є

Нерівноважність є тим, що породжує «порядок із хаосу»

І. Пригожин, І. Стенгерс

функціонування. *Стани нерівноважності*, які призводять до втрати стійкості існуючого режиму, є об'єктом особливої уваги синергетики з точки зору управління.

Зокрема, значний інтерес викликають умови виходу на точку зміни траєкторії системи, а також визначення сил, під впливом яких система перестає притягуватися попереднім стаціонарним станом і переходить до іншого. Причинами, які впливають на ці процеси, є параметри входу-виходу та параметри життєдіяльності самої системи. У першому випадку джерелом переходу в якісно інший стан є порушення балансу обміну зі середовищем. У другому випадку, досягнувши певного значення конституюючих параметрів, також може змінюватися ціла карта притягальних стаціонарних станів.

Кожна наукова школа концентрує увагу на вивченні тих або інших нелінійностей і пропонує власні пояснювальні теорії механізмів самоорганізації. Наприклад, школа І. Пригожина – це теорія дисипативних структур, школа Г. Хакена – теорія детермінованого хаосу, школа Р. Тома – теорія катастроф, школа С. Курдюмова – теорія нестаціонарних структур. Тим не менше, на сьогодні виробилося спільне тлумачення деяких ключових понять і пояснення процесів.

Одним із відкриттів теорії самоорганізації стало виявлення інших, ніж до неї, відношень між порядком і хаосом.

Згідно з другим законом термодинаміки, усе в природі незмінно прагне до рівноваги, яку називають *термодинамічною*, – стану повної однорідності, вирівнювання характеристик системи, зрівнювання часток між собою (вирівнювання температур, концентрацій, щільності і т. д.). Порядок, як протиположність хаосу, виникає з наявності певних несиметричностей, диференційованості і пов'язаних із цим відношень між елементами.

Занадто велика організованість так само шкідлива, як і її відсутність.

А. Лакейн

Однорідність настає після припинення цілеспрямованого обміну, через який і реалізується вирівнювання. Досі ж швидша частка впливала на повільнішу. У стані термодинамічної рівноваги кожен елемент отримує максимальну свободу, для неї доступним є максимальна кількість індивідуальних мікростанів, оскільки не діють жодні обмеження з боку інших елементів і середовища. Подібний рівноважний стан є хаосом і, по суті, руйнуванням системи, оскільки системність припускає насамперед упорядкованість, наявність зв'язків, узгодженість, які відсутні в ньому.

Концепція самоорганізації стверджує, що у відкритих нелінійних системах картина цілком протилежна. Тут у взаємодію і в протидію вступають дві сили: одна – той же хаос, те ж прагнення на мікрорівні зрівнятися, обмінятися; інша сила – постійний приплив із зовнішнього середовища ресурсів, інформації, енергії, які, за досить високої швидкості припливу, протистоять прагненню до хаосу, точніше – можливості його досягнення. Отже, термодинамічна рівновага перестає бути єдиною можливим шляхом еволюції системи, і перед системою відкриваються інші шляхи, які задаються кількома можливими станами динамічної рівноваги. Така рівновага досягається не за рахунок розпаду структури системи та повної автономії елементів, а завдяки виникненню особливого роду *когерентних структур* (лат. *cohaerens* – пов'язаний із чимось), скорельованість / узгодженість із чимось).

Саме в цей момент відбуваються явища самоорганізації – спонтанного та мимовільного виникнення порядку. У середовищі починають створюватися так звані *дисипативні структури* (лат. *dissipatio* – розсіюю, руйную). Закон термодинаміки в цих системах приводить не до хаосу і розпаду, а до порядку і структурованості. Механізмом системної перебудови є узгодженість між діями окремих часток, яка виникає несподівано. Процеси розсіювання, дифузії, дисипації вже не реалізуються незалежним рухом часток, а починають каналізуватися, проходити через певні ділянки системи і набувають цілком визначених форм.

У таких системах структури виникають не за рахунок розміщення елементів один відносно одного, а за рахунок спрямованості обмінних потоків, які в процесі структуризації набувають усе більшої визначеності, стійкості та прогнозованості. Елемент включається в ієрархію, у системну впорядкованість, якщо він виявляється вбудованим в обмінні потоки, якщо через нього йде енергія, речовина, інформація не лише від зов-

нішнього середовища, але і від сусідніх елементів. Кооперація, узгодженість настає тоді, коли ці обмінні ритми стають сталими.

Спонтанне виникнення в стані нерівноваги кооперативних дисипативних структур – ключова точка самоорганізації в системі. Елементи, незалежно від природи, починають поводитися когерентно. Виникає кореляція між віддаленими ділянками, і створюється враження, що атоми, молекули, частки, клітини, люди чують і відчувають одне одного на далеких відстанях. Ці стани виникнення впорядкованості і узгодженості є тим, що прийнято називати переходом від простого до складного.

Поняттям, яке дозволяє визначити хаос кількісно, є *...життя не вкладається в ентропія* як міра неупорядкованості або хаосу системи. *рамки ентропії.*

Порядок – це макрохарактеристика, руйнування і поява порядку є очевидними для зовнішнього спостерігача. Хаос же, розсіювання і деградація енергії відбуваються на мікрорівні, на рівні елементів системи, їхніх переміщень один відносно іншого. Це здійснюються ніби мимоволі, за рахунок випадкових зіткнень, перенесення збудження від одного елемента до іншого. Поняття ентропії дозволяє пов'язати неупорядкованість системи – макрорівень – з мікрорівнем, положеннями і станами часток або елементів системи. Це своєрідний місток між макроподіями і мікросвітом.

В. Вернадський

Ентропія тим вища, чим одноманітнішими з точки зору якості системи є її мікроелементи. Термодинамічна рівновага, як рух через нарощування ентропії системи, є шляхом втрати значущості для системного цілого індивідуальних характеристик елемента, втрати зв'язків системи з елементами, елементів між собою. Зрештою, втрати системності як такої, її емерджентності (цілісності).

Синергетика «малює» цілком протилежну якісну картину. У відкритих системах аналогом рівноважних станів є рухома рівновага. У них процеси внутрішньої динаміки відбуваються за іншим сценарієм. На мікрорівні йде те ж саме нарощування ентропії, вирівнювання характеристик, розсіювання енергії за рахунок обміну і перетворень в іншу якість, що призводить до зростання ентропії. Однак нове енергетичне підживлення із зовнішнього середовища, яке постійно надходить, заважає сповзанню системи в неструктурований, хаотичний стан. Іншими словами, зовнішнє середовище постійно забезпечує систему засобами для підтримки порядку і сприяє зниженню ентропії (наприклад, живлення для організму, грошові потоки для фінансової системи і т. п.).

Чим далі відкритість відводить систему від актуального стану термодинамічної рівноваги, тим ближче підходимо до того порогового значення ентропії, коли настають ефекти самоорганізації: раптова поява внутрішньої системної структурованості, що досягається через появу дисипативних структур. Тобто, з певного моменту в системі замість зростання хаосу починається зворотний процес: поява структур, зростання складності, зниження ентропії. Термодинамічна гілка еволюції перестає бути визначальною, і перед системою відкриваються зовсім інші еволюційні можливості.

Сукупність порогових значень параметрів порядку, в яких відбувається стрибкоподібна зміна внутрішньої впорядкованості системи, називається *точками біфуркації* (лат. *bifurcus* – роздвоєний). Це точки галуження шляху системної еволюції. Такі стани виникають у житті системи не лише коли вона відділяється від стану термодинамічної рівноваги, але і в ситуаціях порушення стійкості інших динамічних рівноважних станів.

світ кращим.

І. Валерстайн

На мікрорівні вихід на біфуркаційну точку спочатку (на етапі відходу від колишніх станів) виглядає як нарощування ентропії системи. У ці моменти різко слабшають кооперативні зв'язки, узгодженість, корельованість дій. Однак під момент порогового стану (порогове значення параметрів і, відповідно, порогове значення ентропії) настає остаточне руйнування попередньої якості, черговий період хаосу, зростання неузгодженості й ступенів свободи елементів системи, що відкриває для неї можливість самоорганізаційного вибору свого шляху. Проходження точки біфуркації означає перспективу появи нових упорядкованостей, нових кооперативних зв'язків.

У точці біфуркації система відкриває для себе кілька можливих варіантів розвитку. Завдяки відкритості та нелінійності подальший шлях системного розвитку виявляється принципово непередбачуваним. Крім того, одним із наслідків проходження точки біфуркації є безповоротність. Зробивши вибір на користь одного з можливих шляхів розвитку, система назавжди втрачає можливість повернутися в попередній стан і змінити свій вибір.

Із вибором у точці біфуркації пов'язане поняття *аттрактивності*, яке є ще одним важливим моментом механізму самоорганізації. У точці біфуркації варіативність розвитку визначається тим, що перед системою ніби відкривається кілька притягальних (аттрактивних) станів, і вона безповоротно робить вибір на користь одного з них. Відбувається те, що в синергетиці називають «випаданням на аттрактор». Цей своєрідний натяк на перевагу (привабливість) певної структури-аттрактора перед іншими, який виникає після чергової біфуркації, незначне коливання системи в її бік одразу реалізується в розвинену структурну форму. Нові впорядкованості, які народжуються з нелінійності, відкритості й дисипації, називаються *аттрактивними структурами*.

Аттрактивні точки (або аттрактивні множини) у фазовому просторі системи домінують над усіма можливими іншими станами і притягують до себе еволюційні шляхи системного розвитку. Так реалізується властивість нелінійних систем, яку визначають як влада майбутнього, вплив майбутніх аттрактивних станів на поточні значення визначальних координат і траєкторію їхніх змін. Спектр структур-аттракторів – це своєрідний потенційний план еволюції системи.

Зупинимось тепер на *механізмі актуалізації* одного зі *Випадковість сприяє лише підшляхів у точці біфуркації*. Тут слід врахувати, що в точці *готовленому розуму*.

біфуркації відбувається збільшення чутливості системи *Л. Пастер* до малих збурень – флуктуацій. Це відкриває можливість через незначні, статистично незначущі збурювальні дії вплинути на подальшу долю системного цілого. До критичної точки такі дії системі були байдужі, і вона гасила їх завдяки стійкості попереднього стану.

Найчастіше мала флуктуація визначається випадковістю, що стає доленосним для системи. Здатність випадкової флуктуації розростатися в нову системну визначеність, у новий системний порядок реалізує механізм позитивного зворотного зв'язку. Його суть полягає в резонансному розростанні малого у велике, перетворенні натяку на реальність – аттрактивну структуру. Будь-який окремих елемент системи в біфуркаційній точці своєю флуктуючою дією може вчинити вирішальний вплив на подальше життя всієї системи.

На завершення зауважимо, що нетелеологічність, аттрактивність, флуктуації та випадковість вносять істотні корективи в уявлення про механізми системного управління

і регулювання. З одного боку, теорія синергетики ще раз доводить, що управляти системою можна непрямим шляхом, змінюючи середовище, а через нього спектр аттрактивностей, які це середовище здатне породжувати. З іншого боку, маємо ще один спосіб управління – вчинення малих дій у точці біфуркації, які здатні скеровувати майбутню еволюцію.

37.6. Особливості використання політичною наукою синергетичної парадигми

Соціально-політична діяльність є благодатною сферою для її синергетичного прочитання. Необхідні умови ефективного використання методики синергетики під час аналізу діяльності політичних систем є.

По-перше, говоримо про наявність самоорганізаційних і організаційних начал у рамках політичних систем як поєднання випадкового та необхідного. Ця характеристика становить принципову відмінність соціально-політичних систем від природних. Цілеспрямований характер діяльності політичних акторів підвищує роль і значення процесів організації та самоорганізації. Політичні системи мають високий організаційний потенціал завдяки тому, що саме в політиці якнайповніше реалізується функція досягнення цілей, зокрема, за рахунок її субстанційної основи – влади. Що стосується самоорганізаційного начала, то тут маємо іншу основу – значне число різноманітних політичних акторів, які задля досягнення своїх цілей часто можуть діяти ситуативно та непередбачувано.

Політична діяльність і політичні відносини можуть бути або такими, що самоорганізуються, або слабо організованими, або зовнішньо організованими. У першому випадку їх функціонування і зміни, а також функціонування і зміни, впорядкування і координація або субординація їхніх елементів відбуваються під впливом не тільки і не стільки зовнішніх, скільки внутрішніх чинників, автоматично, «саме по собі». У другому випадку їхні елементи слабо впорядковані, скоординовані й ієрархічні. У третьому випадку функціонування і зміни системи, а також функціонування і зміни елементів системи відбувається більшою мірою під впливом зовнішніх чинників. Слабо організовані політична діяльність і політичні відносини можуть трансформуватися спочатку в зовнішньо організовані, а потім у такі, що самоорганізуються. І навпаки, такі, що самоорганізуються, або зовнішньо організовані політична діяльність і політичні відносини можуть трансформуватися в неорганізовані системи.

По-друге, сучасні політичні системи є відкритими і мають динамічний характер. Навіть політичні системи з тоталітарним або жорстко авторитарним режимом функціонування можна назвати закритими лише умовно. Саме відкритість системи найбільшою мірою зумовлює динамічні зміни стану системи під впливом різних зовнішніх сил. У них нестабільні стани, як прояв системної динаміки, чергуються зі станами відносної рівноваги.

Для політичних систем властивим є те, до їх складу входять не лише однорідні, але й протилежні елементи. Останні володіють протилежними властивостями, і тому часто виникають суперечності між елементами системи, що є притаманним для динамічних систем. Суперечливість є їхньою характерною рисою і важливим принципом пізнання. Політичні системи мають відносно гнучку структуру, характеризуються нестійкістю, нестабільністю і, на цій підставі, винятковою здатністю до розвитку. Вони – не лише

постійно функціонуючі, але й такі, що постійно змінюються, еволюціонують, розвиваються. Причому ці зміни: *по-перше*, характеризуються чергуванням стійких областей, де домінують детерміністичні закони, і нестійких областей, поблизу точок біфуркації, де перед системою відкривається можливість вибору одного або кількох варіантів майбутнього; *по-друге*, можуть мати характер коеволюційного процесу, у якому зміни одних систем спряжені зі змінами інших систем.

По-третє, для політичних систем характерна нелінійність і непередбачуваність функціонування. Її створює феномен агрегування складної й різновекторної поведінки політичних суб'єктів, яка не вкладається в єдину теоретичну схему, є непередбачуваною в певні періоди й істотно залежить від стабільності стану системи. Тому, вивчаючи політичні відносини і політичну діяльність, слід враховувати понижено передбачуваність її функціонування, зміни, еволюцію, розвиток і хаотичність її перехідних станів, які, тим не менше, можуть служити творчим началом, породжувати порядок, організованість.

Відтак політичні системи доцільно розглядати не з позиції механічного детермінізму, а як ймовірно детерміновані системи, у яких детермінізм виявляється, виражається у формі ймовірності і включає в себе випадковість. Тут домінуючими є закономірності стохастичного характеру, які враховують випадковість і які з особливою силою проявляються в нестійких станах і сферах політичної діяльності та політичних відносин поблизу моментів і точок біфуркації, у яких виникає можливість вибору варіантів майбутнього. Політична діяльність та політичні відносини детерміновані не тільки минулим і нинішнім, але й майбутнім. Ця особливість пов'язана зі специфікою владних і політичних відносин, оскільки вони в першу чергу визначаються мотивами і цілями, і лише потім – об'єктом (предметом), засобами і результатами, а також життєвою ситуацією, у якій вони виникають та існують. Тобто вони не є як цілковито незалежними від зовнішніх обставин і своїх власних елементів, так і цілковито залежними від них, наперед визначеними та детермінованими ними.

По-четверте, політичні системи є складними багаторівневими утвореннями. Це означає, що для вирішення яких-небудь проблеми недостатньо діяти на одному рівні. Наприклад, для того, щоб на макрорівні отримати потрібні зміни на тому ж таки рівні, потрібно перебудовувати чи не усю політичну систему. Політика на будь-якому рівні є похідною від взаємодій на нижчих рівнях, і у підсумку – від індивідуальних взаємодій. Політична система є чутливою до резонансних явищ. Як правило, резонанси в політиці – це накладення однієї кризи на іншу (економічної на політичну, правової на політичну), посилення їхньої інтенсивності, поєднання односпрямованих політичних процесів, притягання до соціальних аттракторів різних політичних партій і соціальних сил.

Сьогодні говорять про три рівні застосування синергетичних ідей у політичній науці – *концептуальний, категоріальний і методичний*. Досвід останніх десятиліть показав, що саме в такому порядку відбувався процес проникнення синергетики в методологію та практику всіх соціально-гуманітарних наук, зокрема і політичної.

На концептуальному рівні мова йде насамперед про формування нелінійного мислення, яке стає відмінною рисою нової методології політичної науки. Тут продуктивними стають категорії синергетики, що сприяють перетворенню політології в науку, яка засвоює умовний спосіб дій і сценарний підхід. Іншими словами, політологія реально задумується над питаннями: а що було б, якби...? Які можливі варіанти перебігу політичних процесів і потенційних дій? «Синергетично» мислячий політолог не дозволить

собі лише порівнювати попередній стан із поточним і оцінювати на підставі цього політичні рішення. Він зобов'язаний порівнювати реальний перебіг подій із імовірними варіантами розвитку подій для прийняття обґрунтованих альтернативних рішень. Загалом, синергетичне мислення більшою мірою спрямоване не на стаціонарно існуючі процеси, а на ті, які раптово виникають. Це є особливо актуальним в умовах політичної нестабільності, різноманітних «політичних гойдалок», протиставлення «необхідного» і «випадкового», характерних для політичного сьогодення.

Отже, застосування синергетичного підходу до аналізу політичних явищ і процесів дозволяє піднятися на рівень прогностичного осмислення перспектив розвитку політичного простору, можливостей його адаптації до зовнішніх і внутрішніх чинників, самозбереження в умовах дисипативних процесів. Звичайно, таке мислення потребує більшої поінформованості та більших інтелектуальних зусиль у процесі аналізу.

Синергетика володіє універсальним *категоріальним апаратом*, який цілком застосований до політичних явищ і процесів. Однак, аналізуючи процеси самоорганізації соціально-політичних систем, потрібно враховувати сутнісний бік процесів, а також те, які флуктуації можуть змінити траєкторію розвитку системи. Лише такий підхід дозволить правильно як тлумачити сутність категорій, так і зробити відповідні адекватні висновки.

Так, поняття «адаптивність» для політичних систем передбачає спроможність зберігати прийнятний баланс між власними внутрішніми і зовнішніми потребами. У періоди турбулентності адаптивність системи визначається її здатністю еволюціонувати одночасно зі змінюваним середовищем. Поведінка політичних акторів, які часто діють одночасно та конфліктно, стає джерелом існування різних станів системи: динамічної стабільності, режиму із загостренням, нестійкої циклічності, локалізації та динамічної нестабільності. Для досягнення цих станів важливими є початкові умови, мета, ресурси системи та подій-флуктуацій, що супроводжують біфуркаційні явища.

Визначаючи «точки біфуркації», доречно говорити про так звану просту біфуркацію, яка пов'язана зі складністю визначення її часових рамок. Якщо в природничих науках точка біфуркації уявляється як одномоментний стан, то у випадку політичних систем таке розуміння не підходить. Насправді біфуркація є певним розтягнутим у часі процесом кардинальної трансформації системи.

Також украй важливим є уявлення про біфуркацію як про *процес*. У соціально-політичній системі змістове навантаження біфуркації визначає те, які флуктуації мають вирішальний вплив на вибір системою напряму подальшого розвитку. Оскільки ці флуктуації надалі набувають характеру тенденцій і закономірностей, то з огляду на перспективу потрібно передбачати, якого змісту набуде біфуркація і якого роду флуктуації впливатимуть на вибір. Окрім того, вибір визначається динамікою флуктуацій під впливом втручання двох антагоністичних проявів – випадковості в локальних масштабах і впорядкованості в масштабах великих. Така процедура повинна бути в основі політичного прогнозування.

Зазначимо, що будь-яка політична подія – це динамічна резонансна реакція людей на всю сукупність економічних, соціальних, політичних подразників. Вони змінюють поведінку людей, зумовлюючи тим самим інтелектуальний і політичний розвиток політичної системи. Саме подразники, будучи головними ступенями свободи, і є «аттракторами» або базовими складовими процесу нового впорядкування системи. Якщо таких аттракторів небагато, то процес самоорганізації зрозуміти й описати відносно просто, у протилежному випадку – це насправді проблема.

З методичної точки зору, мабуть, найважливішим завданням є перехід у площину практичних дій, до управління необхідним і випадковим у політиці.

Як правило, предметом дослідження є спосіб існування або адаптація політичної системи та її елементів до постійно змінюваного середовища, особливо в періоди біфуркацій. З цим пов'язані конкретні завдання: визначення структури об'єкта і його місця та ролі в надсистемі; вироблення уявлень про його ідеали і значущі засади існування (добро і зло, правда і кривда, свобода та несвобода і т.п.); співвіднесення з ідеалами і цілями політичної еліти в системі; визначення «зони комфортності», у межах якої система може з мінімальними для себе втратами (енергії, ресурсів, інформації) задовольняти матеріальні та політичні потреби; аналіз способів і методів функціонування та передбачення подальшої траєкторії розвитку політичної системи чи процесу.

У переліченому для синергетичного підходу вагомим є виявлення двох полярних, але водночас необхідних для саморозвитку основ суспільств. З одного боку, це творча основа, яка, незалежно від суспільного ладу, політичного режиму, характеру функціонування системи, спрямована на продукування цілісності системи, з іншого – ентропійна (розсіювальна) компонента, яка деструктивно впливає на першу складову, перешкоджаючи функціонуванню її елементів чи навіть поглинаючи їх. Синергетика виявляє закономірності та локально-специфічні особливості функціонування цих складових, тому мета дослідження полягає в намаганні зрозуміти, яку основу – творчу чи ентропійну – за конкретних умов слід інтенсифікувати, як усунути чи обмежити її вплив задля належного розвитку суспільства та його структур.

За синергетичною логікою для здійснення ефективного управління політичними процесами потрібно передбачити наближення фази розбалансування політичної системи, перехід її у стан нестабільності, а також не допустити входження в зону біфуркації, коли ступінь керованості системи стрімко падає. Ресурси, необхідні для задіяння реформістського потенціалу системи, є зазвичай істотно нижчими і менш «драматичними» від тих соціальних і політичних потрясінь, які можуть статися після входження у фазу біфуркації. Відтак вивчення фази розбалансування політичної системи стає важливим науковим завданням. Це дозволить виявити чинники, які призводять до фази біфуркації. Розпізнавання цих чинників-передвісників біфуркації дасть змогу відповісти на запитання щодо джерел нестабільності політичної системи.

Як доповнення, варто додати три моменти. Першим є те, що з точки зору синергетики важливим аспектом управління є врахування «випадковості». Для «управління випадковим» потрібно виявити віяло можливостей, які виникають через випадкове. Наскільки б несподіваним не було це «випадкове», але воно завжди обмежене своєрідним «випадковим полем» – внутрішнім і зовнішнім середовищем, завдяки якому воно виникає. Тому вивчення «випадкового поля» є важливим завданням дослідника політичних процесів.

Наступний момент – це якість політичного життя, яка дістала назву – феномен «напаки». Він пов'язаний з тією властивістю політики, коли результат багатьох політичних дій виявляється цілком протилежним меті, або ж з'являються побічні ефекти, які за своїми негативними значеннями значно перевершують цільовий результат. Такий феномен є наслідком, з одного боку, того, що стикаються різні цілі, ідеали, слова, плани, дії чисельних учасників політичного процесу. З другого боку, результатом самоорганізації політичної системи, мимовільних процесів на різних рівнях системи, які самостійно формуються національними, соціальними, локальними, психологічними, мовними й іншими її структурами.

Ще одним моментом синергетичного підходу є політична акупунктура, яка полягає в тому, щоб чинити малий вплив на ті елементи політичного середовища, які можуть у певну мить зробити визначальний вплив на все політичне життя. Акупунктурні дії вчиняються головним чином на мікрорівні, тоді як наслідки проявляються на макрорівні.

ooo ooo ooo ooo ooo

Комплексність методології синергетичного підходу дає підстави розглядати його адекватним для політичної науки інструментом вивчення складних соціально-політичних систем. Синергетичний підхід коригує ціннісно-цільову орієнтацію в дослідницькій діяльності вчених політологів і практикуючих політтехнологів. Він розширює межі та створює нові можливості використання як політичних технологій, так дослідження розвитку соціально-політичних систем. Хоча зрозуміло, що застосування синергетичного підходу пов'язане з певними труднощами. Серед них – складність соціально-політичних систем, наявність значної кількості чинників, які визначають їхню динаміку, а також нерозробленість методів аналізу біфуркаційних фаз і прогнозування в умовах хаосу, що разом уповільнює практичне застосування синергетичних методик у політичній сфері.

Разом із тим, інтерпретація синергетичного підходу для потреб політичної науки дозволяє не лише збагатити дослідницький інструментарій останньої (зокрема, новим баченням і лексикою), але й забезпечує можливість розвитку самої синергетичної методології.

Питання для самоконтролю

1. У чому проявляється новий рівень мислення у політичній науці, який пов'язують із синергетичною парадигмою?
2. Які головні ідеї гуманітарної науки передували появі синергетичної парадигми?
3. Що послужило безпосереднім теоретичним підґрунтям для утвердження синергетики як загальнонаукової методології?
4. Що ми розуміємо під «глобалізацією» розвитку концепції синергетики?
5. Поясніть процес самоорганізації у складних відкритих нелінійних системах.
6. Як пояснює зв'язок між хаосом і порядком теорія самоорганізації? Яка роль відводиться поняттю ентропії?
7. Що ми розуміємо, коли говоримо про три рівні застосування синергетичних ідей у політичній науці?
8. На вашу думку, для вирішення яких проблем сучасного політичного життя можна з успіхом застосовувати методологічні ідеї синергетики?

Література

- Арнольд В. И. Теория катастроф / В. И. Арнольд. – М. : Наука. – 1990. – 128 с.
- Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций: монография / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
- Безвиконная Е. В. Системно-синергетическая модель политической системы / Е. В. Безвиконная // Полис. Политические исследования: Научный и культурно-просветительский журнал. – 2009. – № 3. – С. 113-124.
- Білоус В. С. Синергетика і самоорганізація в економічній діяльності / В. С. Білоус. – К. : КНЕУ, 2007. – 376 с.

Бойко-Бойчук Л. Суть та можливості синергетичного підходу у дослідженнях політико-владної взаємодії на рівні територіальної громади / Л. Бойко-Бойчук // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – 2005. – Вип. 28. – С. 359-367.

Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні) : автореф. дис... канд. політ. наук / Л. В. Бойко-Бойчук ; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2006. – 20 с.

Бойко-Бойчук Л. До інтерпретації синергетичного поняття «самоорганізація» для специфіки соціально-політичних систем / Л. Бойко-Бойчук // Totallogy-XXI. – Вип. 12. Постнекласичні дослідження. – К. : ЦГО НАН України, 2005. – С. 83-85.

Бойко-Бойчук Л. Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) / Л. Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 92-105.

Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід у дослідженнях соціальних наук / Л. Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 56-63.

Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Г. Буданов ; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М. : ЛКИ, 2008. – 240 с.

Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем (синергетика и теория социальной самоорганизации). – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.

Венгеров А. Б. Синергетика и политика / А. Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55-69.

Гомеров И. Н. Парадигма политологии: лекция / И. Н. Гомеров. – Новосибирск : Новосибир. гос. ун-т, 2011. – 55 с.

Гошій О. Синергетичне розуміння політичної дійсності / О. Гошій, Ю. Мислюк // Політологічні записки. – 2013. – № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2013_7_8.pdf. – Назва з екрана.

Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Сер. : «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2011. – Вип. 9. – С. 3-16.

Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 147 с.

Кілочицька Т. В. Передумови виникнення та становлення синергетики / Т. В. Кілочицька // Наука та наукознавство. – 2014. – № 1. – С. 101-109.

Кривошеїн В. Кун Томас Семюел / В. Кривошеїн // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 357-358.

Левченко А. В. Парадигмальні виміри самоорганізації в філософській та науковій думці / А. В. Левченко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6 (III). – С.104-109.

Максимова О. М. Використання синергетики у дослідженні політичних систем / О. М. Максимова // Вісн. СевНТУ. – 2009. – Вип. 100 : Політологія: зб. наук. праць. – Севастополь: СевНТУ, – С. 45-49.

Малинецкий Г. Г. Теория самоорганизации. На пороге IV парадигмы / Г. Г. Малинецкий // Компьютерные исследования и моделирование. – 2013. – Т. 5. – № 3. – С. 315-366.

Місержи С. Пригожин Ілля / С. Місержи // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 542-543.

Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знанні: предварительные итоги / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 91-98.

Неліпа Д. В. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика: монографія / Д. В. Неліпа. – К. : Центр учб. літ-ри, 2011. – 312 с.

Пригожин И. Р. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1999. – 265 с.

Сапронов М. В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения / М. В. Сапронов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 158-172.

Сугаков В. Й. Основы синергетики / В. Й. Сугаков. – К. : Обереги, 2001. – 287 с.

Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен. – Москва - Ижевск : Ин-т компьютерных исследований, 2003. – 320 с.

Тема 38.

Аналітичний потенціал постсистемних теорій політики

- 38.1. Загальна характеристика постсистемних теорій політики
- 38.2. Девелопменталістський підхід до аналізу політики
  - 38.2.1. Політичні підходи представників економічної девелопменталістської традиції (В. У. Ростоу)
  - 38.2.2. Концептуальні підходи представників політичної девелопменталістської традиції (Д. Е. Аптер, А. Г. Франк)
- 38.3. Теорії політичних мереж (Р. Родес, Дж. Річардсон, Г. Джордан, Т. Бьорцель)
- 38.4. Постсистемні інтерпретації політики у постмодерністському дискурсі (П. Бурд'є, Р. Д. Патнам, Е. Гіденс)
- 38.5. Теорія багатоскладного суспільства (Дж. С. Фернівалл, А. Лійпгарт, Г. Екштейн, К. Гірц)

38.1. Загальна характеристика постсистемних теорій політики

Системний підхід до аналізу політики, утвердившись наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. як провідна дослідницька парадигма, в останній чверті ХХ ст. зазнав суттєвої критики і втратив панівні позиції у політологічній методології, проте і сьогодні зберігає свою значимість, особливо при порівняльних дослідженнях. Наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. для опису макрополітичних процесів формуються міждисциплінарні теорії, які або використовували системну методологію як окремий технологічний прийом разом із іншими, або пропонували альтернативні ідеї пояснення упорядковуючого принципу. Наприклад, у руслі досліджень процесів модернізації для розкриття властивостей емерджентності (англ. *emergence* – виникнення, поява нового; тут – емерджентність (або «системний ефект»)) характеризує наявність у будь-якої системи особливих властивостей, які не притаманні її окремим підсистемам чи блокам) сформувалися теорії, що описують макрополітичні процеси в умовах не стабільних, а перехідних суспільств.

Для представників цього підходу, який часто називають *девелопменталізмом* (англ. *development* – розвиток), важливим є виявлення залежності політики (наприклад, від соціально-економічного розвитку), її структурної диференціації (яка забезпечує автономність політичної системи як складової суспільної макросистеми), а також здатностей системи, що забезпечують готовність політичної влади до *оновлення* (тобто до набуття певного ступеня адаптації держави до викликів часу), *мобілізації* (тобто до залучення владою людських і матеріальних ресурсів для вирішення важливих завдань), *самозбереження* (тобто недопущення до влади радикальних опозиціонерів) та прагнення до *рівності* політичних акторів. Як дослідницький підхід девелопменталізм, який утвердився у 1950–1970-х рр., розглядається в двох значеннях:

- 1) уявлення про розвиток як про неперервний прогресивний рух до все більш довершених форм;
- 2) концепція модернізації, що обґрунтовує перетворення традиційно слабо розвинених країн у розвинені капіталістичні країни.

До постсистемних підходів до аналізу політики також можна віднести, зокрема:

- *неоінституціоналізм* (Дж. Марч, Й. Олсен, Дж. С. Коулмен, П. ДіМаджіо), зміст якого полягає розширеному тлумаченні політичного інституту, відхід від його суто формально-правового визначення – тут принципового значення набувають не лише організаційні та процедурні механізми упорядкування діяльності держави, а також і символічні, неформальні аспекти її функціонування, тим самим створюються складні, багаторівневі відносини, які організують і стабілізують політичні порядки в суспільстві. Тому представники неоінституціоналізму звертають увагу на можливість посилення організуючої ролі не лише держави, але й інших інститутів влади – корпорацій, клієнтел (лат. *clientela* – буквально: слухняний; тут – форма соціальної залежності, що виражається в персональному або колективному підпорядкуванні клієнтів голові клану), груп тиску та ін., чії цілі та норми можуть чинити суттєвий вплив на всю організацію політичного життя;
- *теорію політичних мереж* (Г. Гекло, Р. Родес, Дж. Річардсон, Г. Джордан, Т. Бьорцель, Д. Ноук), яка орієнтована на дослідження складних взаємин між індивідами, групами та організаціями, мережі взаємовідносин яких створюють інститути, що обмежують їх поведінку та/або забезпечують їх матеріальними засобами впливу, інформацією та підтримкою;
- *концепцію політичного поля* (П. Бурд'є), яка репрезентує політику як текуче, динамічне поле, котре постійно конструюється і реконструюється за допомогою соціальних практик агентів, які володіють тими чи іншими «капіталами» (ресурсами), «позиціями» (місцем у політичному просторі), когнітивними (пізнавальними) і мотиваційними підставами дій («габітусом»), але при цьому вони узгоджуються з позиціями і капіталами інших політичних агентів;
- *теорію структурації* (Е. Гіденс), яка полягає в ототожненні соціальної «структурації» з політичною інституціоналізацією, оскільки форми соціальної практики, які акліматизуючись у соціальному просторі, утворюють суспільну макроструктуру, проявляються в безперервному потоці дій і взаємодій індивідів, що упорядковуються за допомогою модальностей, норм і ресурсів;
- *теорію багатоскладного суспільства* (А. Лійпгарт), яка характеризує суспільство, у якому наявні два і більше сегментних макроутворень. Для них притаманні політичні суперечності, які в основному збігаються з лініями соціального чи етнічного поділу суспільства, його «внутрішніми кордонами», та проявляють себе у такий спосіб, що їх специфічні інтереси здатні концентруватись і конкурувати із загальносуспільними. Усі ці теоретичні побудови поєднує критичне ставлення до класичної теорії політичної системи і разом з тим релевантне ставлення до макроструктур політичної життєдіяльності, у них відображуються ті зміни, ускладнення в організації влади, що відбуваються в сучасних суспільствах, вони розширюють можливості більш точного опису різноманітних джерел і механізмів формування політичних порядків.

38.2. Девелопменталістський підхід до аналізу політики

Девелопменталізм як дослідницький підхід репрезентований двома традиціями – економічною та політичною.

38.2.1. Політичні підходи представників економічної девелопменталістської традиції (В. У. Росту)

Економічна девелопменталістська традиція зародилася ще наприкінці XVI – початку XVII ст. завдяки працям економістів епохи Відродження Дж. Ботеро і А. Серрі, які підкреслювали необхідність стимулювання виробничої діяльності урядом. У XVII–XVIII ст. ідеї економічного девелопменталізму розвивалися в руслі *меркантилізму*, представники якого були зацікавлені в просуванні високопродуктивної господарської діяльності за допомогою запровадження відповідних політичних заходів. Із кінця XVIII ст. девелопменталістські ідеї знайшли своє продовження в теорії підтримки нових галузей промисловості економістів А. Гамільтона (США) і Ф. Ліста (Німеччина).

У своєму сучасному вигляді економічна девелопменталістська традиція (яку іноді називають економікою розвитку) почала активно формуватися в 1950–1960-х рр. у працях економістів С. Кузнеця, А. Льюїса, Г. Мюрдаля, В. У. Росту та А. О. Хіршмана. Приділяючи увагу в основному країнам, що знаходяться на периферії капіталізму – азійським, африканським і латиноамериканським, – ці економісти та їх послідовники не тільки вдосконалили ранні девелопменталістські економічні теорії, але і привнесли дуже багато нових теоретичних інновацій.

Вагомий внесок у розвиток економічної девелопменталістської традиції зробив американський економіст *Волт Уїтмен Росту*. Основні праці: «Стадії економічного зростання: некомуністичний маніфест» (1960), «Політика і стадії економічного зростання» (1971), «Історія, політика та економіка» (1989).

У своїх міркуваннях американський економіст виходив із таких передумов, що сформувалися в епоху деколонізації 1950–1960-х рр.:

- західні країни є найбільш розвиненими, а решта країн (здебільшого – колишні колонії) знаходяться на ранніх стадіях розвитку, але в майбутньому можуть досягти рівня Західного світу;
- кожна країна повинна послідовно пройти всі стадії розвитку;
- країни Третього світу потребують керуючого впливу і допомоги з боку більш розвинених країн.

Модель економічного зростання Росту передбачає, що кожне суспільство в своєму розвитку проходить такі стадії: 1. традиційне суспільство; 2. створення передумов для зсуву; 3. зрушення; 4. рух до зрілості; 5. епоха високого масового споживання. Дослідник розглядає розвиток провідних секторів економіки як «скелетну структуру» стадій економічного зростання. На його думку, первинним сектором є сільське господарство, вторинним – промисловість, третинним – послуги.

У роботах 1970-х рр. Росту виступає з концепцією нової, шостої «стадії зростання» – стадії «пошуку якості життя», у якій провідним сектором економіки стає сфера послуг.

Волт Уїтмен Росту
(1916–2003)

Економічну політику в підсумку визначає рівень технологічного розвитку суспільства та соціальна і політична структура, яка відповідає даній стадії зростання.

В. У. Росту

38.2.2. Концептуальні підходи представників політичної девелопменталістської традиції (Д. Е. Аптер, А. Г. Франк)

Політична девелопменталістська традиція починає формуватися в 1950-1960-х рр. у зв'язку з осмисленням процесів модернізації країн, що утворилися на місці колишніх колоній. Тут важливим було відшукати способи поєднати процес деколонізації і демократизації цих держав і одночасно спрямувати націоналізм, що виникає на цих територіях, у конструктивне русло. У рамках політичної девелопменталістської традиції сформувалося дві протилежні концепції вирішення цієї проблеми – теорія модернізації, яка походить з ідей М. Вебера, та теорія залежності або обумовленості, яка походить із ідей К. Маркса.

За *теорією модернізації*, представниками якої є Г. Алмонд, Д. Е. Аптер, М. Вайнер, С. Гантінгтон, Л. Пай, Т. Парсонс, Е. Шиллс та ін., постколоніальні держави мають формуватися як позитивні девелопменталістські держави з розвиненими демократичними механізмами управління (за зразком західних демократій). Ринок і демократія мали б тим самим конституювати збалансований характер руху держав по цьому шляху. Представниками цього напрямку стратегія незалежності будувалася за формулою «деколонізація + зростання + демократизація».

Вагомий внесок у розвиток теорії модернізації зробив американський політолог *Девід Ернест Аптер*. Основні праці: «Політика модернізації» (1965), «Політичний дискурс в Республіці Мао» (1994), «Компаративна політика» (1996), «Легітимізації насильства» (1997).

*Девід Ернест Аптер
(1924–2010)*

У своїй компаративній теорії, заснованій на системному підході, Аптер особливу увагу приділяє осмисленню загальних чинників утворення нової системної якості, до яких відносяться:

- 1) характеристики субстрату розвитку та внутрішні передумови, приховані в існуючій організації системи (структурний аспект);
- 2) спадкоємність організації як чинник історичного становлення системи;
- 3) принципи функціональної організації системи (функціональний аспект).

Розглянемо кожен із з визначених трьох чинників.

На думку Аптера, *характеристики субстрату розвитку* спрямовані на визначення зовнішніх взаємозв'язків субструктур системи (до яких відносяться теоретичні та методологічні засади, дослідницькі проблеми) і можливостей існуючої організації. У методологічному плані дослідження організації субстрату розвитку сприяє більш глибокому поясненню виникнення нової системної якості. Способами впливу структури на процес становлення нової системної якості Аптер вважає: 1) перекомбінування наявних елементів субструктур системи; 2) включення нових елементів до структури системи, які повинні сприяти утворенню нових субструктур і відповідно нових функцій системи, проте нові властивості системи, що виникли внаслідок цих змін, здебільшого пов'язані із зміною взаємозв'язків елементів структури, характеру взаємодії субструктур.

Підхід Аптера дає розуміння нового рівня організації системи, що ґрунтується на нових взаємозв'язках, у рамках яких елементи структури та взаємозв'язки рівня, що існував до появи нових властивостей, набувають нової інтерпретації.

Спадкоємність структурної організації забезпечує перехід від одного конкретно-історичного рівня до іншого так, щоб новоутворення кожного наступного рівня не замінювали чи руйнували властивості, що домінували на попередньому рівні розвитку, а зберігали чи перетворювали їх. Проте набуттю нової якості відносин на кожному, вищому рівні організації системи має передувати достатньо глибокі зміни старих елементів, властивостей і відносин, вони повинні підпорядковуватися новим взаємозв'язкам і властивостям. У рамках такої спадкоємності забезпечується перехід до нової якості або нового рівня розвитку із одночасним збереженням і суттєвим перетворенням того, що було досягнуто на попередньому рівні розвитку системи.

Зміна принципів функціональної організації системи передбачає, що процес становлення і зміни функцій системи призводить не лише до зміни якості функціонування системи, але і до утворення нових структур системи.

У цілому дослідницька стратегія Аптера заснована на розкритті функціональних способів виникнення нових структур у системі компаративного знання. Таким способом виникнення нового постає зміна функцій субструктур і системи в цілому, які викликані зміною конкретно-історичних умов, у яких відбувається розвиток системи.

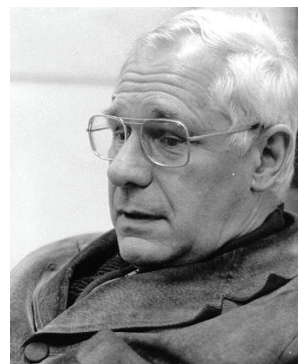
Функціональність є найбільш істотною стороною організації системи, оскільки функція організовує систему, а становлення функції є головним у збереженні системного цілого.

Д. Е. Аптер

Згідно з *теорією залежності (обумовленості)*, представниками якої є економісти П. Бейрон і А. Г. Франк, історики П. Андерсон і Е. Гобсбаум, політологи Г. Кітчінг, К. Лейс, Б. Андерсон та ін., післявоєнна фаза розвитку насправді має неоімперіалістичну, гегемоністичну природу, оскільки тут політичний контроль підмінений економічним. Тобто для представників теорії залежності легітимною була стратегія гегемонії та панування.

Представники теорії залежності ґрунтувалися на постулатах «альтернативної» політекономії, яка запропонувала побудувати соціалізм «зверху» через державотворення, минаючи етап буржуазної демократії. Про це вперше йшлося у книзі П. Бейрона «Політична економія зростання» (1962).

Вагомий внесок у розвиток теорії залежності зробив німецький соціолог *Андре Гундер Франк*. Основні праці: «Розвиток недорозвинення» (1966), «Капіталізм та відсталість у Латинській Америці» (1967), «Латинська Америка: відсталість або революція» (1969), «Світове накопичення. 1492-1789» (1978), «Криза світової економіки» (1980), «Криза у третьому світі» (1981), «Динаміка глобальної кризи» (1982, співавтори І. М. Валерстайн, С. Амін та ін.), «Критика та антикритика. Есе про залежність й реформізм» (1984), «Світова Система: п'ять століть чи п'ять тисячоліть?» (1993, у співавторстві з Б. Гіллом), «Новий Схід. Глобальна економіка у добу Азії» (1998) та ін.

*Андре Гундер Франк
(1929–2005)*

А. Г. Франк критикує лінійно-стадіальні концепції модернізації, зокрема, теорію стадій економічного зростання Ростоу. На його думку, виділені Ростоу стадії абсолютно не узгоджуються ані з минулою, ані з сучасною реальністю недорозвинених країн. Ростоу ототожнює традиційне і недорозвинене суспільство, розглядаючи недорозвиненість як первісну стадію, з якої почина-

ється розвиток. Відповідно розвинені країни у минулому теж були недорозвиненими. На думку Франка, сьогодні у світі не можна знайти жодного суспільства, яке можна було б віднести до традиційних. Сучасні недорозвинені суспільства не є традиційними, так само як вони не є і перехідними – другої стадії розвитку суспільств (за Рос-тоу). З цього приводу Франк стверджує, що, наприклад, у Латинській Америці недорозвиненість існує вже 400 років, але ніякого підйому немає і не передбачається.

На думку Франка, недорозвиненість є наслідок експлуатації недорозвинених країн розвиненими країнами. Тому останні ніколи не були недорозвиненими, вони були в минулому лише нерозвиненими. Недорозвиненість не є ані первісним, ані традиційним станом. Ані минуле, ані теперішнє недорозвинених країн у жодному важливому відношенні не нагадує минуле розвинених країн. Тобто, розвиненість розвинених країн невід’ємна від недорозвиненості недорозвинених країн. У ході цих міркувань учений доходить висновку, що нині розвинені країни всіляко експлуатували нині недорозвинені країни. Недорозвинені країни зіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації нині розвинених країн. Саме в цьому полягає основна причина розвитку перших і недорозвинення других.

Основною відмінністю цих двох напрямків політичного девелопменталізму є різні теоретико-методологічні засади. Якщо представники теорії модернізації методологічно спиралися на теорію рівноваги, яка орієнтувала дослідників на розробку всіх питань у контексті ліберального капіталізму як основи демократії, роблячи при цьому акцент на вивченні процесу створення інститутів демократії в контексті економічного зростання, то прихильники теорії обумовленості як методологію використовували постулати теорії конфлікту, яка орієнтувалася на ідеях соціалізму як основи демократії, роблячи при цьому акцент на протиріччях зростання при капіталізмі.

Проте спільним для обох теорій є їх редукціонізм, прагнення звести політику до простого відображення соціально-економічних процесів, зменшення ролі держави у їх регулюванні. Тобто, політика тлумачиться ними як відображення соціально-економічних процесів.

38.3. Теорії політичних мереж (Р. Родес, Дж. Річардсон, Г. Джордан, Т. Бьорцель)

Ідея політичної мережі вперше з’явилася в 1978 р. у статті Г’ю Гекло «Проблема мереж і виконавча влада», опублікованої в книзі «Нова американська політична система». Тут він порівнював «мережі проблем» із «залізними трикутниками» в контексті виконавчої влади США. У зв’язку з цим виникали питання, чи розвивалися політичні мережі природним шляхом із політичного процесу, чи були навмисно створені як засіб контролю над діями, або наявні обидва шляхи створення мереж.

Активізація інтересу представників соціальних наук до мереж у політиці спостерігається з початку 1990-х рр.: одні автори вважають твердження про окремість мережної форми надто відірваним від практики, тоді як інші вчені висловлюють думку, що акаде-

Економічна і політична експансія Європи XV ст. призвела до інкорпорації недорозвинених країн у єдиний потік світової історії, який одночасно породив сьогоднішню розвиненість одних країн і недорозвиненість інших.

Для того, щоб яка-небудь недорозвинена країна пройшла стадії зростання нині розвинених країн, вона повинна знайти народи, які можна експлуатувати і довести до недорозвиненості, як це робили в минулому всі нині розвинені країни.

З праць А. Г. Франка

мічні суперечки мають менше значення, ніж той факт, що стратеги бізнесу розробляють і використовують нову мережну форму.

Перша позиція репрезентована *Френсісом Фукуямою*, який у своїй праці «Великий розкол: людська природа і реконституціоналізація соціального порядку» (1999) наголошує на тому, що мережа не є новою організаційною формою. Зокрема, він зазначає: «Якщо ми розуміємо мережу не як тип формальної організації, а як *соціальний капітал*, то ми отримуємо набагато краще розуміння того, у чому справді полягає економічна функція мереж. Згідно з таким поглядом, мережа – це моральні стосунки довіри; мережа – це група окремих суб'єктів, які мають спільні *неформальні* норми або цінності, крім тих, які необхідні для звичайних ринкових трансакцій. Норми і цінності, про які тут йдеться, можуть простиратися від простих норм взаємності між двома друзями до складних систем цінностей, створених в організованих релігіях».

Друга позиція репрезентована *Мануелем Кастельсом*, який у праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство й культура» (1997) зазначає: «Наше дослідження нових соціальних структур у сферах людської діяльності і досвіду веде до загального висновку: історична тенденція полягає в тому, що домінуючі функції і процеси інформаційної епохи дедалі більше організовуються навколо мереж. Мережі становлять нову соціальну морфологію наших суспільств». Основний зміст теорії Кастельса полягає в тому, що зміна способів виробництва, впровадження виробничих відносин нового типу веде до зміни і суспільних відносин. Відносини усередині суспільства і між суспільством і державою будуватимуться за новими принципами, які можна назвати «*мережними*».

Вагомий внесок у розробку мережного інституціоналізму зробив британський політолог *Родерік Артур Вільям Родес*. Основні праці: «Контроль і влада у відносинах центрального і місцевого управління» (1981), «Політичні мережі в британській політиці: критика існуючих підходів» (1992, у співавторстві), «Розуміння управління: політики мережі, управління, рефлексивність і підзвітність» (1997), «Повсякденне життя в британському уряді» (2011).

Родес розглядає політичну мережу як аналітичний інструмент вивчення нестійкості та відкритості взаємодії безлічі політичних акторів, об'єднаних спільним інтересом, взаємозалежністю, добровільним співробітництвом та рівноправ'ям. Родес визначає, що, *по-перше*, метод політичних мереж є сучасним варіантом інституціонального підходу, *по-друге*, інституціональна складність і конкуренція інституціональних програм є матеріалом для політичних мереж. Така контекстна, радикальна структурна зміна відкриває мережу для свіжих ідей, з яких виростають паростки перетворення.

На думку Родеса, мережі створюють передумови впровадження державної політики та її поступової зміни. Вони ідентифікують чотири великі категорії змін, які є зовнішніми до мережі: економічні, ідеологічні, інформаційні та інституційні. Зосереджуючи увагу на реакціях індивідів на нові ідеї і проблеми, Родес указує на той факт, що якісні зміни вбудовуються в середині структури мереж. Тому причини зміни мереж є ендогенними, оскільки вони обумовлені імпульсами від індивідів, які протистоять новим переконанням і відповідають діям інших.

*Родерік Артур
Вільям Родес
(нар. 1944)*

За Родесом, політичні мережі формуються в різних секторах політики сучасної держави (охорона здоров'я, сільське господарство, промисловість, освіта тощо) і є комплексом структурних взаємин між політичними інститутами держави і суспільства. Вони підкреслюють значення саме інституційної складової політичної мережі та її обмеженість певними секторальними інтересами.

Сьогодні в рамках теорії політичних мереж сформовані два основні підходи: описово-аналітичний та змістовно-аналітичний.

Описово-аналітичний підхід (Дж. Дж. Річардсон, Г. Джордан, Т. А. Бьорцель, Д. Ноук) розглядає політичні мережі через визначення їх учасників, складових і характеру відносин між ними. На відміну від понять «система» або «структура», тут наголос робиться на активній і усвідомленій взаємодії акторів, які формують політичне рішення і беруть участь у його виконанні.

Вагомий внесок у розвиток теорії політичних мереж у рамках описово-аналітичного підходу зробили британські політологи *Джеремі Джон Річардсон* і *Грант Джордан*. Їх основні праці: «Уряд під тиском: процес формування політики в постпарламентській демократії» (1979), «Стиль британської політики, або Логіка переговорів?» (1982), «Поняття стилю політики» (1982), «Політичні співтовариства: британський і європейський стиль політики» (1983), «Британська політика і процес вироблення політики» (1987), «Уряд і групи тиску в Британії» (1987).

Дж. Річардсон і Г. Джордан початково використовували концепт мереж здійснення політики та спільнот здійснення політики, які були взаємозамінними для того, щоб показати наскільки близькі зв'язки між державними службовцями та групами інтересів, з якими вони працювали. У 1979 р. вони вперше виокремили спільноти з вироблення політики, а також виділили політичні спільноти з вироблення політики в таких сферах як освіта, транспорт, місцеве самоврядування.

У 1982 р. Річардсон і Джордан увели до наукового обігу більш інституціоналізовану концепцію, суть якої полягає в тому, що політичні спільноти з вироблення політики краще простежуються на прикладі окремих підрозділів або відділень, або урядових департаментів. Зазначене стало основою для розвитку ідеї, яка стверджувала, що спільноти з вироблення політики відрізнялися від спільнот за інтересами або груп інтересів. Спільноти з вироблення політики розглядаються у значенні загальної культури та розуміння про природу проблем процесу вироблення рішень у середині певної галузі політики.

Розвиваючи ідеї спільнот політики на компаративному рівні, Річардсон і Джордан виходять із того, що різні країни мають різноманітні структури (чи стилі) формування

Політичні мережі різноманітних формальних і неформальних інституційних зв'язків між урядовими та іншими суб'єктами структуровані навколо спільних переконань та інтересів при налагодженні постійного діалогу в ході формування та реалізації державної політики. Ці актори є взаємозалежними і політика виникає на основі взаємодій між ними.

Р. Родес

Джеремі Джон Річардсон (нар. 1942)

Грант Джордан (нар. 1943)

політики та прийняття рішень. Головними вимірами стилю політики є: запобіжний стиль (тенденція до запобігання проблемам) або реакційний стиль (тенденція реагувати на події й умови, коли вони виникають); стиль пошуку консенсусу (тенденція до вироблення рішень шляхом досягнення згоди між зацікавленими сторонами) або стиль нав'язування рішень суспільству.

У рамках описово-аналітичного підходу певний інтерес становить теоретичний доробок *Тані Аніти Бьорцель*.

Основні праці: «Що такого особливого в політичних мережах?» (1997), «Організаційний Вавилон – на різних концепціях політичних мереж» (1998), «Мережі: матеріалізована метафора чи управлінська панацея?» (2011).

На думку Бьорцель, сучасна держава не може забезпечити весь спектр суспільних потреб, тому виникла необхідність замінити ієрархічне адміністрування іншою формою управління, який акцентує увагу на комунітарних процесах у постіндустріальному суспільстві, де економічні цінності поступаються духовним і громадянським цінностям. На її думку, політичні мережі – це набір відносно стабільних взаємовідносин за природою неієрархічних і взаємозалежних, таких, що зв'язують розмаїття акторів, які поділяють стосовно політики загальні інтереси, і таких, які обмінюються ресурсами для того, щоб просунути ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей. Тут учасники політичної мережі переслідують не сепаратні, а спільні інтереси, вони вибирають для їх досягнення кооперативні способи діяльності. Слід зазначити і те, що таких учасників багато і вони різні.

Змістовно-аналітичний підхід (К. Хей, Д. Річардс) намагається відобразити в певних термінах те, до чого звертаються у практичному дискурсі, коли набір методів та/або відносин розглядається як мережа. У рамках цього підходу Хей і Річардс пропонують поєднати дискурсивний і стратегічний підходи до визначення мереж. Логіка їх аргументації передбачає мінімальне і разом з тим змістовне визначення мереж, яке надає даному поняттю необхідної гнучкості. Таке визначення дозволяє розглядати як мережу більшість (якщо не всі) способів координації й організаційні форми, які безпосередні учасники зазвичай називають мережами. Мережі більш правильно розглядати як способи координації колективної дії, що передбачають взаємне визнання загальних або додаткових стратегічних порядків денних. Мережі, в рамках такого розуміння, є такими, що створені на основі колективної дії навколо спільного порядку денного стратегічними союзами (які розглядаються як динамічні). Тому в мережах за участю уряду рушійною силою є влада.

У цілому в теорії політичних мереж основну роль відіграють не стільки самі інститути, скільки рухливі зв'язки і відносини між ними. Політика тут розуміється як результат взаємодії між державними організаціями та мережею інших організацій, які захища-

Схема вироблення політики у Великобританії характеризується набором вертикальних відділів чи сегментів, причому кожний сегмент заселений іншим набором організованих груп і в цілому відкритий для проникнення «нерозпізнаних груп» чи широкої громадськості.

Дж. Річардсон, Г. Джордан

*Таня Аніта Бьорцель
(нар. 1970)*

Треба відійти від складання простого переліку властивостей способів організації, що надаються акторами, коли вони називають їх мережами, таким чином, полегшуючи відмінність між риторикою мережі і дійсністю.

К. Хей, Д. Річардс

ють здебільшого професійні та економічні інтереси. У цій теорії описуються відносини не між власне суспільством і державою, а між офіційними управлінськими структурами, громадськими організаціями та бізнес-асоціаціями. Мережний спосіб взаємодії дає можливість активно діяти без обов'язкової участі бюрократичних структур і знімає з суб'єктів багато соціально-політичних та економічних обмежень.

На відміну від понять «система» і «структура», в понятті «мережа» наголос робиться на активній та усвідомленій взаємодії акторів, які виробляють політичні рішення і беруть участь в їх виконанні. Політичну мережу здебільшого визначають як набір відносно стабільних неієрархічних взаємин акторів політичного процесу, яких об'єднують спільні інтереси і обмін ресурсами для просування цих інтересів.

Проблема ефективності роботи мережі розглядається не через формулу «цілі-засоби», а через формулу «цілі-процеси». Подібна ситуація, *по-перше*, пов'язана з ускладненням життєдіяльності суспільно-політичних систем, глобалізації світових процесів, підвищенням рівня освіти населення, перекроюванням гендерних відносин. *По-друге*, у політичній мережі виділяються особливі реляційні зміст і форма. Зміст криється в суті зв'язків, які виникають, а форма – є інтенсивність і сила зв'язків, а також рівень взаємної залученості в одну і ту ж діяльність. Так, горизонтальна взаємодія між політичними партіями, некомерційними організаціями, електоратом прискорює зворотний зв'язок між державою і суспільством (вертикальна взаємодія), зміцнює політичну систему.

38.4. Постсистемні інтерпретації політики у постмодерністському дискурсі (П. Бурд'є, Р. Д. Патнам, Е. Гіденс)

Постмодерністський погляд на системність політики багато в чому сформований у ході дискусій щодо активного начала в політиці. У 1950-1960-х рр. у політологічному дискурсі опозиція «суб'єкт-об'єкт» поступово замінюється поняттям «політичного актора» як активного учасника політичного життя. Ідея інтерпретації політичних відносин крізь призму емпірично спостережуваної поведінки окремих індивідів як основних суб'єктів політики спочатку розроблялася ще в рамках класичного біхевіоралізму (зокрема, Г. Д. Лассуелом), але розвиток ця проблематика набула в рамках теорії раціонального вибору, за основними постулатами якої і виборці, і політики – це суб'єкти, які раціонально переслідують цілі максимальної вигоди чи користі. Виходячи з принципу утилітаризму, сформульованого ще Дж. Бентамом, стосунки в політиці – це свого роду «ринок і обмін», оскільки люди є покупцями і продавцями політичних товарів – влади і ресурсів, престижу і статусів тощо – вони прагнуть отримати максимальну вигоду, спираючись при цьому на раціональні засоби і важелі, так само як у подібних випадках чинять виробники і споживачі в умовах обміну товарами на економічному ринку.

Логічним продовженням дискусій про суб'єкта в політиці є формування *теорії політичного поля*, фундатором якої є французький соціолог *П'єр Бурд'є*. Основні праці: «Розрізнення: Соціальна критика спроможності судження» (1979), «Практичний смисл» (1980), «Начала» (1987), «Соціологія політики» (1993).

Бурд'є запропонував використовувати замість термінів «суб'єкт» і «об'єкт» поняття «агент». На його думку, політичний агент – це носій політичних відносин, який актуалізується в багатовимірному просторі «політичного поля», яке виступає у вигляді

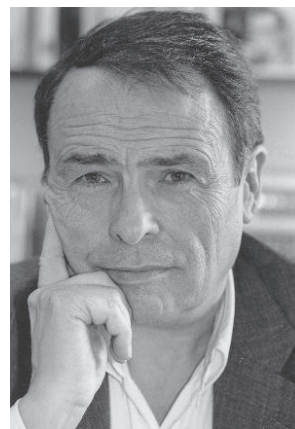
сукупності діючих у ньому сил і контрольованих ними видів ресурсів («капіталів»): економічних, соціальних, символічних, культурних та ін. Агенти та групи агентів у політиці визначаються і характеризуються сукупністю позицій у різних полях або зонах контролю.

Політику як тип соціальних відносин («соціальне поле») можна описати як багатовимірний простір, у якому позиція кожного політичного агента, що володіє активними властивостями, які не зводяться до його індивідуальних намірів, може бути визначена як сукупність контрольованих агентом (чи групою агентів) капіталів (їх обсягів і ваги), що знаходяться в різних вимірах. Тобто, на думку Бурд'є, політика є різновидом «соціального поля» і складається з безлічі практик окремих суб'єктів (агентів), які володіють тими чи іншими «капіталами» (ресурсами), «позиціями» (місцем у політичному просторі), когнітивними (пізнавальними) і мотиваційними підставами дій («габітусом»).

За Бурд'є, політика розглядається як соціальний ринок, де є попит та пропозиція на політичні товари (наприклад, програми політичних партій), а також процес їх виробництва (у цьому ця позиція нагадує концепцію соціального обміну П. М. Блау). Тим самим політика постає не як «кристалічна решітка» інститутів, а як текуче, динамічне поле, яке постійно конструюється і реконструюється за допомогою соціальних практик агентів, які виробляють капітали і вибудовують позиції, але при цьому вони узгоджуються з позиціями і капіталами інших політичних агентів.

Одним із головних ресурсів політики є символічний капітал – це «капітал честі і престижу, який виробляє інститут клієнти». У зв'язку з цим Бурд'є відмічає: «Знаючи, що символічний капітал – це кредит, але тільки в найширшому значенні слова, тобто свого роду аванс, задаток, позика, які одна лише віра всієї групи може надати, надавши їй матеріально-символічні гарантії, легко зрозуміти, що демонстрація символічного капіталу становить один із механізмів, завдяки якому капітал йде до капіталу». У цілому символічний капітал – це «будь-яка власність, будь-який різновид капіталу, сприйнята соціальними агентами, категорії сприйняття яких такі, що дозволяють їм знати про неї, помічати її, надавати їй цінність».

Крім символічного капіталу, в політичному полі виділяються також культурний і соціальний капітал. Культурний капітал поділяється на: а) засвоєний, до якого відноситься мова, культурні здібності, знання та вміння; б) об'єктивований, який пов'язаний із володінням предметами культури, картинами, аудіо- та відеозаписами тощо; в) сертифікований, обумовлений легітимністю суджень смаку, що підтверджується різними дипломами та науковими (експертними) званнями. Соціальний капітал, який існує у формі міжособистісних відносин, виробляється через приналежність до певних неформальних

П'єр Бурд'є
(1930–2002)

У рамках економіки, яка за визначенням відмовляється визнавати «об'єктивну» суть «економічних» практик, тобто закон «голого інтересу» і «егоїстичного розрахунку», ...такий негативний капітал, визнаний у своїй законності, а значить, не впізнаний як капітал (однієї з основ такого визнання може бути вдячність – в сенсі подяки за благодіяння), – це і є символічний капітал, і в умовах, коли економічний капітал не є визнаним, він, ймовірно, поряд з релігійним капіталом утворює єдино можливу форму накопичення.

П. Бурд'є

співтовариств, кола друзів. По суті, соціальний капітал – це сукупність усіх неформальних зв'язків, які можуть бути мобілізовані для вирішення того чи іншого завдання;

У концепції Бурд'є соціальний капітал є виключно груповим ресурсом, цінність якого полягає в можливості зниження транзакційних витрат, що в кінцевому рахунку призводить до збільшення прибутку організації. Передумовою для побудови соціального капіталу є встановлення дружніх і чесних відносин із членами іншої групи. Підтримуючи «взаємно вигідні» умови, тобто постійно збільшуючи загальний соціальний капітал, члени групи зміцнюють зв'язки між собою і одночасно стають у певному сенсі багатшими. Інакше кажучи, чим міцніший взаємозв'язок і чим більша взаємозалежність, тим більший соціальний капітал; чим більший соціальний капітал, тим менша необхідність у нормативному регулюванні відносин. Таким чином, знижуються часові та інші транзакційні витрати: немає потреби письмово фіксувати домовленості, залучати зовнішніх свідків і арбітрів тощо.

Показовим у цьому плані є теоретичний доробок *Роберта Девіда Патнама*. Основні праці: «Щоб демократія працювала: громадянські традиції в сучасній Італії» (1993, у співавторстві з Р. Леонарді, Р. Нанетті), «Циклічний рух: колапс і відродження американського суспільства» (2000).

Вивчаючи функціонування інститутів демократії, зокрема в різних регіонах Італії, Патнам продемонстрував, що ефективність їх діяльності значною мірою обумовлена наявністю соціального капіталу, обумовленого традиціями соціальної взаємодії, яка спирається на норми взаємності і довіру між людьми, проявляється в широкому поширенні різних добровільних асоціацій і передбачає залучення громадян в політику заради вирішення поставлених перед спільнотою проблем) та ін.

Зокрема, Патнам як структурні елементи соціального капіталу виділяє соціальні норми, соціальні зв'язки і довіру. Два перші чинники є, по суті, соціально-психологічними атрибутами індивіда. Тому вчений вимірює соціальний капітал за допомогою індивідуальних індикаторів, таких, як інтенсивність і сила контактів, членство в громадських об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів.

Патнам також звернув увагу на те, що північні регіони, де люди більш соціально активні (за показниками явки на вибори, участі в асоціаціях, зацікавленості у місцевих справах), краще скористалися переданими повноваженнями, тоді як у «пасивних», південних регіонах, навпаки, якість управління знизилася. Вивчивши мережу горизонтальних взаємозв'язків, Патнам вивів пряму залежність між чисельністю громадських організацій (від хороших товариств до футбольних клубів) і якістю розвитку регіонів.

У рамках постмодерністського напрямку була сформована *теорія структурації*, фундатором якої є британський соціолог *Ентоні Гіденс*. Основні праці: «Сучасна

Роберт Девід Патнам
(нар. 1941)

Соціальний капітал відноситься до характеристик соціальної організації, таким як довіра, норми, які можуть поліпшити ефективність суспільства.

Соціальний капітал – це зв'язок між індивідуумами – соціальні мережі і норми взаємності, які з них (мереж) виникають».

Коли довіра і соціальні мережі добре розвинені, індивіди, фірми, райони розквітають.

Р. Д. Патнам

критика історичного матеріалізму: влада, власність і держава (1981), «Конституція суспільства: Нарис теорії структуризації» (1984), «Нація-держава і насильство» (1985).

Гіденс розуміє розвиток системи з погляду наявності двох процесів: структуризації, яку він розглядав як відтворення суб'єктами норм і правил політичної взаємодії в чітко обмежених просторово-часових рамках, та інституціоналізації, під якою він розумів формування, розвиток і закріплення сучасних політичних інститутів і практик. При цьому ці інститути та практики повинні найбільшою мірою забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов сучасності. Таким чином, у соціальному просторі суб'єкти і системні вимоги (норми) взаємно конструюють будівлю влади, відтворюючи та оновлюючи політичний порядок у суспільстві.

На думку Гіденса, якщо форми практики, які структурно впорядковані за допомогою норм і ресурсів, акліматизувалися в соціальному просторі й існують десятиліттями, навіть століттями, то їх можна розглядати як політичні інститути. Останні є втіленням певних «віртуальних» структур, пов'язаних нормами і ресурсами, які проявляються в сукупній діяльності і в постійних інтеракціях автономних індивідів.

Гіденс виділяє два типи ресурсів: 1) «аллокативні», обумовлені механізмами економіки, матеріальними засобами і предметами, освоєнням людиною природного середовища; 2) «авторитарні», пов'язані з політикою і домінуванням одних людей над іншими. Таким чином, соціальна «структуризація» і політична інституціоналізація, що утворюють суспільну макроструктуру, проявляються в безперервному потоці дій і взаємодій індивідів, що упорядковуються за допомогою модальностей, норм і ресурсів.

Ентоні Гіденс
(нар. 1938)

Реально «системи» існують тільки в процесі «структуризації», коли за допомогою використання суб'єктом правил і ресурсів відбувається відтворення політичної дії в чітко визначених просторово-часових межах. У такий спосіб політична «система» і «структура», з одного боку, та індивіди і групи, що діють у політиці, з іншого боку, взаємно конструюють один одного під час соціальної практики.

Е. Гіденс

38.5. Теорія багатоскладного суспільства (Дж. С. Фернівалл, А. Лійпгарт, Г. Екштейн, К. Гірц)

Важливе місце у постсистемних концептуалізаціях посідає теорія багатоскладного суспільства. Уперше поняття «багатоскладне суспільство» (англ. *plural society*) запропоновано ще наприкінці 1940-х рр. британським антропологом Джоном Сіденхамом Ферніваллом для позначення суспільної неоднорідності. Основні праці: «Голладська Індія: дослідження плюралістичної економіки» (1939), «Прогрес і добробут в Південно-Східній Азії: порівняння колоніальної політики і практики» (1941), «Колоніальна політика і практика: порівняльне дослідження Бірми та Голландської Індії» (1948), «Урядування в сучасній Бірмі» (1958), «Вступ до політичної економії Бірми» (1957).

На думку Фернівалла, багатоскладність передбачає наявність в одному суспільстві двох і більше сегментних макроутворень. Сегментарність у політичному сенсі означає,

що політичні суперечності в основному збігаються з лініями соціального чи етнічного поділу суспільства, його «внутрішніми кордонами». Сегменти проявляють себе у такий спосіб, що їх специфічні інтереси здатні концентруватись і конкурувати із загальносуспільними.

Фернівалл спеціально включає культурні відмінності до характеристик багатоскладних суспільств, виключаючи при цьому регіональні відмінності. Він зауважує: «Кожна група прихильна своїй релігії, своїй культурі і мові, своїм ідеям і стилю життя». У багатоскладному суспільстві, за Ферніваллом, «різні групи живуть пліч-о-пліч, але ізольовано, в єдиному політичному утворенні»; ці групи хоча й існують на єдиній території, проте соціально віддалені одна від одної.

На думку інших дослідників, у багатоскладному суспільстві сегментарні відмінності можуть мати релігійну, ідеологічну, мовну, регіональну, культурну, расову чи етнічну природу. Так, на думку *Гаррі Екштейна*, політичні партії, групи інтересів, засоби комунікації, школи, добровільні об'єднання мають тенденцію до організації по лініях, що повторюють існуючі всередині суспільства кордонів. *Кліфорд Джеймс Гірц* до сегментарних відмінностей відносить орієнтації, що мають підґрунтям мову, релігію (а також ідеологію), звичаї, місцевості, расу або кровні зв'язки.

Концептуально багатоскладне суспільство обґрунтовано американським політологом *Арендтом Лійпгартом*. Основні праці: «Травма деколонізації: Голландія і Західна Нова Гвінея» (1966), «Політика примирення. Плюралізм і демократія в Нідерландах» (1968), «Демократія в багатоскладних суспільствах» (1977), «Демократії: типи мажоритарного і консенсусного правління у двадцять одній країні» (1984).

У буквальному значенні, багатоскладне суспільство є мозаїкою [народів], оскільки окремі його частини змішуються, але не поєднуються один із одним.
Дж. С. Фернівалл

Лійпгарт доводить, що в багатоскладних суспільствах, у яких спільно проживають представники різних етнічних груп, змагальна демократія приносить більше шкоди, ніж користі. Для таких суспільств найбільш ефективною є *консоціативна* (або консенсусна) *демократія*, яка дозволяє досягти та підтримувати стабільне демократичне правління в умовах багатоскладного суспільства, оскільки відцентрові тенденції, властиві такому типу суспільства, врівноважуються установками на взаємодію та відповідною поведінкою лідерів різних сегментів суспільства.

Характерними елементами консоціативної демократії є:

- здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладного суспільства; вона може виступати в кількох різних формах, наприклад, як кабінет великої коаліції в парламентській системі, як «велика» рада чи комітет з широким обсягом дорадчих функцій, або велика коаліція за участю президента і вищих посадових осіб у президентській системі;
- взаємне вето, що виступає як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості;

Арендт Лійпгарт
(нар. 1936)

- пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад у державному апараті та коштів державного бюджету;
- високий рівень автономності кожного сегменту в управлінні своїми внутрішніми справами.

У багатоскладному суспільстві сегмент відіграє роль посередника між індивідом, з одного боку, і суспільством, державою – з іншого; він значною мірою вирівнює відмінності між індивідами й уніфікує суспільство. У цьому значенні консоціативна модель близька до типу суспільства, який В. Корнхаузер визначив як «суспільство общинного типу» (англ. *communal society*), у якому субнаціональні спільноти є «всеосяжними» в тому значенні, що вони «визначають усі аспекти життя своїх членів». Однорідність суспільства також може певною мірою сприяти придушенню індивідуальної свободи.

Консоціативна демократія в багатоскладних суспільствах – особлива форма улаштування, що передбачає таку організаційну взаємодію всіх основних «одиниць» (етнічних, релігійних чи культурних спільнот, які складають політію), при якому жодна з них не виявляється надовго в стані, котрий може бути розцінений як ізоляція.

А. Лійпгарт

Групи населення, що виокремлюються на основі вищевказаних відмінностей, мають назву «сегменти багатоскладного суспільства». Ступінь багатоскладності суспільства визначається значенням *індексу роздрібності (F)*, уведеного Д. Ресом і М. Тейлором. Роздрібність, що позначається індексом F , – це імовірність того, що два випадково обраних членів певного суспільства виявляться такими, що належать до різних сегментів. Індекс F може приймати значення від 0 до 1, де 0 – означає абсолютно однорідне суспільство, а 1 – абсолютно неоднорідне суспільство. В першому випадку імовірність приналежності будь-кого з членів суспільства до якогось іншого сегменту виключається. У другому теоретично припустимому випадку кількість сегментів дорівнює кількості громадян. Значення індексу F має певні закономірні тенденції: воно зростає при більшій збалансованості обсягів сегментів, але убуває із зменшенням їх кількості. При вимірюванні роздрібності загальна імовірність вибору двох представників одного сегменту дорівнює сумі імовірностей подібної події для кожного окремого сегмента M , N , O і т.д. У свою чергу для кожного такого сегмента імовірність становить m^2 , n^2 , o^2 і т.д., де m , n , o – питома вага представників сегментів M , N , O в межах усього населення. Приймаючи 1 за показник найбільшої роздрібності, отримуємо значення F : $F = 1 - \sum i(i^2)$, де: F – індекс роздрібності, а i послідовно приймає значення m , n , o і т.д.

Потенціал конфліктності, який закладено в розколі суспільства, залежить значною мірою від того, наскільки інтенсивність поділу пом'якшується загальними, *надсегментними орієнтаціями*. Сили, що роз'єднують і об'єднують, тобто розкол і надсегментні орієнтації, можуть співіснувати одночасно, і тоді потенціал конфліктності, який корениться в поділі суспільства, буде залежати від суми цих двох сил. Надсегментні орієнтації здатні стимулювати об'єднання суспільства в цілому або окремих сегментів. Те, як лінії поділу поєднуються з надсегментними орієнтаціями, визначає кількість і характер сегментів у багатоскладному суспільстві.

Надсегментні орієнтації набувають ще більшу значимість, якщо вони сприяють об'єднанню суспільства в цілому і тим самим знижують інтенсивність усіх протиріч одночасно. Потенціально подібну роль здатен відіграти націоналізм. Однак при цьому важливо не лише те, наскільки націоналізм сильний, але і те, наскільки він дійсно

об'єднує, а не роз'єднує людей, вимагаючи від них відданості «нації», що не тотожне вірності інтересам держави.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, постсистемні теорії політики виявилися більш продуктивними за класичні системні теорії для опису макрополітичних процесів у руслі досліджень процесів модернізації, оскільки в сучасних умовах є формальні і неформальні норми та правила політичної гри. Взаємодіючи та доповнюючи один одного, вони створюють складні, багаторівневі відносини, які організують і стабілізують політичні порядки в суспільстві. Представники постсистемного підходу у своєму аналізі політики виходять із того, що як структури, так і правила поведінки здатні нав'язувати політичним процесам власну логіку розвитку, яка може бути скерована різноманітними чинниками неполітичного характеру: від калькуляції прагматичної раціональності до слідування історично сформованим традиціям. Такий підхід дозволяє по-новому подивитися на пояснення упорядковуючого принципу, особливо в умовах перехідних, транзитивних суспільств.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть постсистемних теорій політики?
2. Чим обумовлено виникнення економічної девелопменталістської традиції?
3. Чи можна застосувати модель стадій економічного зростання В. У. Ростоу для дослідження сучасної ситуації в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Порівняйте методологічні засади теорій модернізації та теорій залежності (обумовленості).
5. Перелічіть та охарактеризуйте загальні чинники утворення нової системної якості за підходом Д. Е. Аптера.
6. Порівняйте девелопменталістські концепції А. Г. Франка і В. У. Ростоу.
7. Поясніть, як Ви розумієте висловлювання А. Г. Франка про те, що розвиненість розвинених країн невід'ємна від недорозвиненості недорозвинених країн?
8. Поясніть, як розуміють зростання і розвиток представники економічного та політичного девелопменталізму.
9. Чим обумовлена активізація інтересу представників соціальних наук до мереж у політиці?
10. Порівняйте підходи до визначення поняття «політичні мережі» Р. Родеса, з одного боку, та Дж. Річардсона і Г. Джордана, з іншого боку?
11. Перелічіть спільне й особливе описово-аналітичного та змістовно-аналітичного підходів до визначення поняття «політична мережа».
12. Визначте суть теорії політичного поля П. Бурд'є як альтернативи системному підходу.
13. Порівняйте підходи до визначення соціального капіталу в концепціях П. Бурд'є та Р. Д. Патнама.
14. Охарактеризуйте структуру та інституціоналізацію як процеси розвитку політичної системи в концепції Е. Гіденса.
15. Чому для багатоскладних суспільств найбільш ефективною є консоціативна демократія?
16. Яку роль у багатоскладних суспільствах відіграють надсегментні орієнтації?

Література

Аптер Д. Сравнительная политология: вчера и сегодня / Д. Аптер; пер. с англ. // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина, Х-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 361-380.

Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

Бурдьё П. Формы капитала / П. Бурдьё; пер. с англ. М.С. Добряковой // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60-74.

Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс; пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.

Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.

Золотарьова Ю. Політичний капітал / Ю. Золотарьова // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л.: Новий Світ-2000, 2014. – С. 512-513.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. – М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2000. – 608 с.

Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман; пер. с англ. // Общественные науки и современность – 2001. – № 3. – С. 122-139.

Кривошеїн В. В. Девелопменталізм як постсистемний підхід до аналізу макрополітичних процесів / В. В. Кривошеїн // Вісн. Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого. – Сер. «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – Х.: Право, 2016. – № 3 (30). – С. 210-214.

Кривошеїн В. В. Політичні ідеї представників постсистемних підходів до аналізу макрополітики / В. В. Кривошеїн // Політична думка XX - початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Т. 1. – С. 84-105.

Кукарцев О. Франк Андре Гундер / О. Кукарцев // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л.: Новий Світ-2000, 2014. – С. 660-662.

Кутуев П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 17-35.

Лебедюк В. Лейпхарт Арндт / В. Лебедюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л.: Новий Світ-2000, 2014. – С. 371-372.

Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

Липсет С.М. Размышления о капитализме, социализме и демократии / С. М. Липсет; пер. с англ. // Пределы власти. – 1994. – № 1. – С. 102-145.

Мальована Ю. Бурд'є П'єр / Ю. Мальована // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л.: Новий Світ-2000, 2014. – С. 98-99.

Молочко П. Політичні інститути / П. Молочко // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л.: Новий Світ-2000, 2014. – С. 527-528.

Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті; пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

Романюк А. Гіденс Ентоні / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 187-188.

Хиршман А.О. Страсти и интересы: политические аргументы в пользу капитализма до его триумфа / А.О. Хиршман; пер. с англ. Д. Узланера. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. – 200 с.

Шипунов Г. Теорія «залежності» (теорія «залежного розвитку») / Г. Шипунов // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 659-660.

Шуберт К. Логика структуры, логика субъектов и логика инновации: Концепции сетей и анализ сфер политики / К. Шуберт; пер. с англ. // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение / Н. Конеген, К. Шуберт (сост.). – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 199-217.

Тема 39.

Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору

- 39.1. Вплив теорії суспільного вибору на розвиток політичної науки. Загальна характеристика політичних ідей представників теорії суспільного вибору
- 39.2. Генезис нової політичної економії. Політичні ідеї Дж. Б'юкенена
- 39.3. Раціоналізація електорального вибору. Теорія «медіанного виборця» Е. Даунса
- 39.4. Логіка колективних дій М. Олсона
- 39.5. Теорема неможливості К. Ерроу
- 39.6. Позитивна політична теорія В. Райкера
- 39.7. Еволюція інституцій колективної дії у працях Е. Остром
- 39.8. Значення теорії суспільного вибору для подальшого розвитку політичної науки

39.1. Вплив теорії суспільного вибору на розвиток політичної науки. Загальна характеристика політичних ідей представників теорії суспільного вибору

Теорія суспільного вибору (англ. *public choice theory*) або *суспільний вибір*, використовує теорії та методи економіки для аналізу політичної поведінки. Суспільний вибір виник як напрямок у політичній науці в 50–60-х роках ХХ ст. у роботах її засновників: Дж. Б'юкенена, Е. Даунса, М. Олсона, К. Ерроу, В. Райкера й Е. Остром.

На витоки теорії суспільного вибору натрапляємо в роботах математиків ХVIII–ХІХ ст., які цікавилися проблемами голосування (Ж. Кондорсе, Т. Лапласа, Ч. Доджсона). Важливе значення у формуванні теорії суспільного вибору мали праці політичних філософів (Т. Гоббса, Б. Спінози), а також політологічні дослідження (Дж. Медісона й А. де Токвілля). Безпосередній імпульс теорії суспільного вибору дали дискусії 30-40-х рр. про ринковий соціалізм та економіку добробуту (А. Бергсон, П. Самуельсон). Значний резонанс у 1960-х роках мала книга К. Ерроу «Соціальний вибір та індивідуальні цінності» (перше видання 1951 р., друге – 1963), у якій проведено аналогію між державою й особистістю. На противагу цьому підходу, Дж. Б'юкенен і Г. Таллок у книзі «Розрахунок згоди» (1962) проводили аналогію між державою і ринком, а відносини громадян із державою розглядали за принципом «послуга за послугу» (лат. *quid pro quo*).

Теорія суспільного вибору була революцією у вивченні демократичних процесів прийняття рішень. Основне твердження полягає в тому, що методи аналізу ринкової поведінки індивіда універсальні. Вони з успіхом можуть бути застосовані до будь-якої з галузей, де людина повинна зробити вибір. В умовах обмеженості ресурсів кожен із нас стоїть перед вибором однієї з наявних альтернатив.

Теорію суспільного вибору часто називають «*новою політичною економією*», оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Критикуючи кейнсіанців, представники суспільного вибору поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Використовуючи принципи класичного лібералізму й методи мікроекономічного аналізу, прихильники суспільного вибору активно інте-

грувалися в галузь, яку традиційно вважали полем діяльності політологів. Критикуючи державне регулювання, представники теорії суспільного вибору зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових і фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень.

Теорія суспільного вибору, як і економічні моделі раціональної поведінки, на яких вона ґрунтується, припускає, що люди керуються в основному своїми особистими зацікавленнями і, що більш важливо, мотивація людей у політичному процесі не відрізняється від мотивації людей на ринку. Б'юкенен переконливо зазначив, що суспільний вибір – це «політика без романтики». Тобто, зміщується бажане уявлення про політиків, які волею і правдою здійснюють «волю народу» в бік власних інтересів.

Теорію суспільного вибору безпосередньо пронизують дві ключові ідеї:

- *по-перше*, людина стає фундаментальною одиницею аналізу, оскільки «народ», «спільноти» або «суспільство» не впливають на прийняття рішень. Однак тут виникає проблема: як моделювати способи прийняття рішень, у яких різноманітні, часто суперечливі й яскраво виражені переваги егоїстичних індивідів, коли рішення приймають колегіально;
- *по-друге*, державні та приватні процеси відрізняються не тому, що мотиви акторів різні, а через відмінності в стимулах і обмеженнях.

Суспільний вибір ґрунтується на тих самих принципах, що використовують економісти, аналізуючи дії людей на ринку, і застосовує їх до дій людей у виробленні колективних рішень. Через свій скептицизм щодо нібито доброякісної природи влади, теорію суспільного вибору іноді розглядають як консервативну або лібертаріанську гілку економіки, на відміну від більш «ліберальної» гілки – кейнсіанської економіки. Теорія суспільного вибору заперечує кейнсіанське припущення, що уряд ефективно виправляє недоліки ринку.

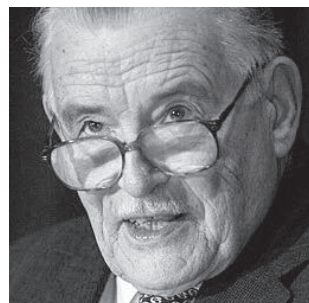
Представники теорії суспільного вибору не сповідують жодної політичної чи ідеологічної позиції. Побудову математичних моделей і застосування теорії ігор щодо стратегій голосування використовують, щоб зрозуміти, як вирішити політичні конфлікти. Суспільний вибір не більше, ніж здоровий глузд, а не романтичний погляд на політику.

39.2. Генезис нової політичної економії. Політичні ідеї

Дж. Б'юкенена

Джеймс Б'юкенен – американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1986 р.) «за дослідження договірних і конституційних основ теорії прийняття економічних і політичних рішень», один із засновників теорії суспільного вибору та школи нової політичної економії.

У 1962 р. Б'юкенен спільно з Г. Таллоком опублікував роботу «Розрахунок згоди», у якій проаналізував процес ухвалення економічних рішень змішаними методами економічних і політичних наук. Ця праця заклала фундамент подальших наукових досліджень автора та його однодумців у царині теорії суспільного вибору. Упродовж 1960-х років Б'юкенен публікує такі роботи: «Фіскальна теорія і політична економія»

*Джеймс Макгілл
Б'юкенен
(1919–2013)*

(1960), «Економічна теорія клубів» (1965), «Громадські фінанси в демократичному процесі» (1966). Ідеї, закладені в цих дослідженнях, були розвинуті у праці «Межі свободи» (1975), що сприяла поширенню теорії суспільного вибору. Після публікації цієї роботи популярність ідей Б'юкенена серед економістів різко зросла. Індекс цитованості його праць збільшився в середині 1970-х років більш, ніж удвічі.

У книзі «Демократія в дефіциті» (1977), написаній спільно з Р. Вагнером, обгрунтовано конституційну вимогу збалансованого бюджету. Автори вказували, що фінансовий дефіцит політики використовують як засіб купівлі голосів виборців. В умовах, коли зростання податків непопулярне, набагато легше домогтися політичної підтримки шляхом збільшення державних витрат.

Робота Б'юкенена «Причина правил» (1985), написана спільно з Дж. Бреннаном, обгрунтовує важливість норм і правил у всіх галузях життя суспільства. Розвиваючи аналогію з правилами гри, автори книги порівнюють правила ринкового та політичного порядків. Вони поглиблюють розуміння контрактних (договірних) основ суспільства, порівнюючи політичну «гру за правилами» з «грою без правил», й аналізують їх наслідки. У цій книзі порушено питання про можливість конституційної революції в демократичному суспільстві, яка повинна призвести до формування конституційної економіки – економіки, здатної зупинити нестримне зростання державного апарату, поставити його під контроль громадянського суспільства.

На формування ідей Б'юкенена вплинули дві передумови. *По-перше*, дослідник був послідовником традицій класичного лібералізму, а *по-друге*, трактував політику, як особливий різновид ринку.

Б'юкенен сформулював три положення, на які спирається створена теорія суспільного вибору:

- 1) *індивідуалізм*: люди діють у політичній галузі, маючи особисті зацікавлення, немає межі між бізнесом і політикою. Теорія суспільного вибору вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові інститути у власних інтересах, і викриває міф про державу, у якої немає жодних інших цілей, окрім турботи про суспільні інтереси. «Раціональні політики» підтримують насамперед ті програми, які сприяють зростанню їхнього престижу та підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Отже, теорія суспільного вибору намагається послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, зокрема й державну службу;
- 2) *концепція «економічної людини»*: людина в ринковій економіці ототожнює свої переваги з товаром і прагне прийняти такі рішення, які максимізують значення її корисної функції. Така поведінка раціональна. Це означає, що всі – від виборців до президента – керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють вигоди і витрати, пов'язані з прийняттям рішення;
- 3) *аналіз політики як процесу обміну*: політичний ринок розглядають за аналогією з товарним. Держава – це ринок особливого типу, де його учасники мають незвичайні права власності: виборці можуть вибирати представників до вищих органів держави, депутати – приймати закони, чиновники – стежити за їх виконанням. Виборців і політиків трактують як індивідів, що обмінюються голосами і передвиборними обіцянками. Отже, держава – поле конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, доступ до розподілу ресурсів, місця в ієрархічній драбині.

Зважування плюсів і мінусів від прийняття політичних рішень, на думку Б'юкенена, вимагає несентиментальної оцінки дій уряду, окреслюючи положення «політика без романтики». Для Б'юкенена, політика – це складна система обміну між індивідами, у якій останні колективно прагнуть до досягнення власних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Загалом теорія суспільного вибору радить бути обережним і ретельним у розширенні ролі держави.

На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на блага, потрібні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду.

Дж. Б'юкенен

39.3. Раціоналізація електорального вибору. Теорія «медіанного виборця» Е. Даунса

Ентоні Даунс – американський економіст і політолог, автор теорії «медіанного виборця». Основні праці: «Економічна теорія демократії» (1957), «Усередині бюрократії» (1967), «Міські проблеми та перспективи» (1970).

У основоположній роботі «Економічна теорія демократії» Даунс вводить концепцію ідеологічної осі «ліві – праві» (пізніше відомої в економічній теорії як «осі Е. Даунса»). На «лівій» осі він розмістив комуністичні партії, які хочуть повністю одержавити економіку, а на «правій» – консервативні партії, які домагаються дерегульованої економіки. Даунс стверджував, що більшість виборців володіють неповною інформацією під час голосування за кандидатів від політичних партій в умовах демократії. Отже, будуть вдаватися до економічних питань. Електоральний вибір детермінують уявлення виборців про ретроспективи та перспективи розвитку економіки, наскільки держава втручається в економіку та як партії контролюватимуть цей процес. Відтоді «Економічна теорія демократії» стала однією з найцитованіших книг у політичній науці.

Ентоні Даунс
(нар. 1930)

У теорії «медіанного виборця» Даунс доводить, що отримати найбільшу кількість голосів виборців може та політична партія, яка найближче розміщена до центру на осі «ліві – праві». Тому партії намагатимуться адаптувати свої програми до вимог «медіанного виборця». Модель Даунса передбачає залучення трьох дійових осіб: 1) виборця з його власною функцією корисності; 2) *егоїстичного політика*, який прагне максимізувати голоси виборців і виробляє політичне рішення; 3) *корисливого чиновника*, що реалізує ці рішення на практиці.

У праці «Економічна теорія демократії» Даунс операціоналізував термін «раціональне невігластво». Невігластво є «раціональним», коли вартість самостійного вивчення проблеми досить висока та може переважити будь-які потенційні переваги, які можна очікувати від ретельно продуманого прийняття рішення. Тому було б нераціонально витрачати час і працю на ретельне вивчення ситуації та продумування рішень. Основним викликом цього явища є якість рішень, які приймає велика кількість людей. Наприклад, під час виборів імовірність істотно змінити результати голосування для кожного окремого виборця надзвичайно мала.

Аналогічно раціональне невігластво використовують у політиці. Збільшуючи кількість чинників, які виборець повинен урахувати, щоб прийняти обдумане рішення на користь того чи того кандидата, можна стимулювати так зване «голосування серцем» та інші моделі поведінки, які ведуть до ігнорування важливих навичок і знань кандидата для обіймання вакантної посади. Даунс стверджує, що використання в політиці самоідентифікації з політичною партією приблизно однакове як самоідентифікація з улюбленим кінокритиком. Відповідальний виборець формулює свою думку на основі суджень, сформованих щодо деяких питань, з'ясувати які є час і бажання. Потім – знаходить політика або політичну партію, які висловлюють приблизно ті ж судження, що й він. Так само кіноглядач прислухається до думки тих кінокритиків, яким сподобалися ті ж фільми, що і йому самому. Отже, люди зміщують «тягар» формування власної думки на партію чи політика, що дозволяє їм самим робити власні справи.

За твердженням Даунса, сам акт голосування – *іраціональний*. Голос однієї людини може схилити чашу терезів на користь кращого кандидата, якщо голоси всіх інших виборців розділилися порівну. Як тільки кількість виборців стає великою, то шанси, що це відбудеться, наближаються до нуля, і вигоди від голосування, радше, будуть меншими, ніж витрати. Теорія суспільного вибору, отже, припускає низьку участь виборців, що погано інформовані про кандидатів. Невігластво виборця раціональне, тому що ціна збору інформації про кандидата висока порівняно з перевагами голосування. Даунс зауважує: навіщо виборцеві турбуватися про стан своєї поінформованості, якщо його голос має дуже невеликий шанс бути вирішальним? Навіть якщо результати виборів будуть дуже важливі, голос окремого виборця не часто вирішує вибори. Даунс наводить приклад: опитування громадської думки засвідчують, що лише менше половини американських виборців можуть назвати свого представника в Конгресі.

Чинник будь-якого рівня частково керується власною вигодою, а деякі чиновники керуються винятково особистими інтересами.

Е. Даунс

У виборчих перегонах, коли є більше двох кандидатів, виборець спочатку визначає «більше зло», а потім голосує за кандидата, який, швидше за все, переможе «більше зло». Голосування за «менше зло» з двох кандидатів найкраще описує стратегію виборців.

У роботі «Усередині бюрократії» Даунс використовує економічні моделі для дослідження ієрархічної структури бюрократії, якій властиві «витік влади» та «бюрократична негнучкість». Через недосконалість контролю усередині бюрократичної організації відбувається послаблення влади керівництва мірою того, як його накази спускаються вниз по ієрархічній драбині до тих, кому вони призначені. Цей «витік влади» намагаються компенсувати централізацією структури, прийняттям нових правил, що призводить до відсталості бюрократичної структури.

Законодавче обслуговування інтересів меншості за рахунок більшості підкріплене логікою колективної дії. Невеликі, однорідні групи з чітко вираженими інтересами, як правило, ефективніше здійснюють політичний тиск і надають політичну підтримку (голоси), ніж великі групи, чий інтерес є більш дифузними.

39.4. Логіка колективних дій М. Олсона

Менкур Ллойд Олсон – американський економіст, який здобув світове визнання як фахівець із проблем економічної політики й участі індивіда в колективних діях. Опіраючись на теорію суспільного вибору, він розробив власну теорію колективних дій, із пози-

ції якої досліджував взаємодії політики й економіки. Основні праці: «Логіка колективних дій: суспільні блага і теорія груп» (1965), «Піднесення і занепад держав. Економічний розвиток, стагфляція і соціальний застій» (1982), «Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур» (вида- на посмертно, 2000).

У першій книзі – «Логіка колективних дій» – Олсон при- пустив, що лише «окремий і вибірковий» мотив стимулюва- тиме раціонального індивіда в латентній групі діяти запропо- нованим у групі способом. Він стверджує, що члени великих груп не діятимуть заради досягнення спільних інтересів, якщо не мотивовані особистою вигодою (економічною, соціальною і т. д.). Олсон розрізняв дії індивідів у великих і малих групах. У невеликих групах індивіди можуть діяти заради досягнення спільної мети, натомість великі групи не працюватимуть для досягнення спільних цілей, якщо їхні окремі представники не- достатньо мотивовані.

Операціоналізуючи теорію суспільного вибору, відповідно до якої раціональні інди- віди роблять вибір, який принесе бажаний результат, Олсон стверджував, що користу- вання колективними благами вигідне всім індивідам як членам великих груп, але вони не хочуть докладати зусиль до їх вироблення. У роботі «Логіка колективних дій» Олсон сформулював поняття «фрйрайд» («безбілетник»), на позначення індивідів, які викорис- товують суспільні блага, вироблені завдяки зусиллям інших людей. Одна з визначаль- них характеристик суспільного блага – кожен отримує з цього користь, тому стратегія «безбілетника» в будь-якому разі виграшна для індивіда, але невигідна для групи, якщо всі її представники оберуть цю стратегію. Олсон стверджував, що мобілізувати групу для просування спільних інтересів може бути складно. Цим він кинув виклик припу- щенню плюралістичної школи в політичній науці, яка стверджує що індивідам легко мобілізуватися, щоб захистити групові інтереси.

Селективні стимули спонукають раціонального ін- дивіда діяти запропонованим у групі способом. Олсон розподіляв селективні стимули на негативні (примус, санкції, соціальний тиск) і позитивні (заохочення). На- приклад, профспілки, обмежуючи використання страте- гії «безбілетника», досягають спільної мети переважно примусовим членством і через використання позитивних стимулів (пільги, соціальне забезпечення). Останнє є пря- мим стимулом, щоб залишитися членом групи. Держава, приміром, прагне вирішувати проблему «безбілетника» шляхом оподаткування грома- дян для фінансування суспільних благ і послуг.

У роботі «Логіка колективних дій» Олсон виокремлює три типи груп:

- 1) *привілейовані групи* (члени цієї групи отримують більше від суспільного блага, ніж отримали б це в односторонньому порядку);
- 2) *приховані групи* (будь-який член цієї групи може утриматися від внеску у суспіль- не благо, не викликаючи помітного зниження своєї підтримки);

Менкур Плойд Олсон
(1932–1998)

Навіть коли всі індивіди у вели- кій групі (раціональні й егоїстич- ні) виграватимуть, якщо разом діятимуть задля досягнення їхнього спільного інтересу або мети, вони все одно добровіль- но не докладатимуть зусиль для того, щоб досягти спільно- го або групового інтересу.

М. Олсон

- 3) *проміжні групи* (якщо будь-який член цієї групи утримується від свого внеску, то зумовить зменшення суспільних благ, або помітне підвищення вартості для інших учасників).

Олсон стверджував, що зі збільшенням складу групи, надання загальних благ стає менш оптимальним. Оптимальне отримання загальних благ можливе, якщо витрати розподіляти пропорційно. Великі групи мають проблеми з наданням загальних благ через такі причини: 1) кожен член групи має меншу частку вигод; 2) мало ймовірно, що вигоди перевищують витрати; 3) організаційні витрати зростають зі збільшенням складу групи.

У роботі «Піднесення і занепад держав» Олсон стверджував, що такі групи інтересів, як фермери, виробники сталі та профспілки, мають стимул для формування лобістських груп і політики впливу на свою користь. Проте така політика протекціоністська й заважатиме економічному зростанню, позаяк вигоди від неї сконцентровані та поширюватимуться на всіх членів групи, то в результаті опір громадськості до них буде не суттєвим.

У своїй останній книзі – «Влада і процвітання» – Олсон виокремлював економічні наслідки різних політичних режимів, зокрема тиранії, анархії та демократії. Науковець стверджує, що при анархії держава – «бродячий бандит або гастролер», логіка якої полягає в тому, щоб вкрасти і знищити, тоді як при тиранії держава – «стаціонарний бандит», що має стимул заохочувати певний ступінь економічного успіху, щоб залишитися при владі досить довго й отримати вигоду з цього успіху. Так укладається контракт між «стаціонарним бандитом» та тими, хто виробляє суспільні блага, в обмін на захист індивідів та їхнього майна від «гастролерів».

Після укладення контракту потреба в постійному за-

Знання про суспільні справи є стосованні сили зникає, встановлюється контроль над суспільним благом.

насиллям. За таких умов «стаціонарні бандити» перетворюються на мафію, феодалів, короля, олігархів, а найчастіше – в державу. Відібрані ресурси починають називатися рентою. За принципом стаціонарного бандита діють усі авторитарні лідери, якщо вони впевнені у продовженні свого правління. Демократичні лідери також діють за тим самим принципом. Відмінність полягає лише в тому, аби щоб залишитися при владі, демократичні лідери змушені враховувати потреби більшості, що їх обрала. Олсон зазначає: якщо система стримувань і противаг не налаштована так, що буде насправді запобігати зростанню однієї з гілок влади, то створюються підстави для встановлення автократії.

Окрім законів ринку, для процвітання потрібні ще й інститути, що забезпечать право власності. Олсон стверджує, що це має бути правова система та політичний порядок. І такі інститути повинні безперервно функціонувати упродовж тривалого часу. Наприклад, причиною процвітання Німеччини та Японії після Другої світової війни був крах влади особливих інтересів, що пригнічував підприємництво та вільний ринок, і наявність сильного уряду. Отже, в еволюції від «бродячого бандита» до «стаціонарного бандита» Олсон убачав генезис цивілізації та її розвиток.

39.5. Теорема неможливості К. Эрроу

Кеннет Эрроу – американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1972 року (разом із Джоном Гіксом) «за новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту». Основна праця: «Суспільний вибір та індивідуальні переваги» (1951), де розглянуто проблеми прийняття рішень у процесі голосування. Головним завданням науковця було виявити такий механізм прийняття рішень, який би допоміг

уникнути знаменитого парадоксу Кондорсе¹, за яким обрані альтернативи (кандидати) порівнюють із урахуванням повної ординалістської² інформації про переваги виборців. У процесі дослідження вчений доводить т. зв. «теорему про неможливість» колективного вибору, яка свідчить про недосконалість демократичних виборів, й узагальнює парадокс Кондорсе. При цьому Ерроу оперує економічними категоріями, такими, наприклад, як «індивідуальна і колективна корисність», незважаючи на політологічний предмет дослідження.

Кеннет Джозеф Ерроу
(1921–2017)

«Теорема Ерроу про неможливість» доводить, що жодна процедура колективного вибору не може оптимально віддзеркалити індивідуальні переваги виборців. Зокрема, коректне визначення переможця під час демократичних виборах не завжди можливе. Суть «Теорема Ерроу» полягає в тому, що в ординалістському підході не існує методу об'єднання індивідуальних переваг для трьох і більше альтернатив, який задовольняв би деякі цілком справедливі умови й завжди давав би логічно несуперечливий результат. У кардиналістському підході, який передбачає кількісне вимірювання уподобань, «Теорема Ерроу» здебільшого не працює.

Формулювання «Теорема Ерроу»:

Для $N \geq 2$ виборців, які голосують за $N \geq 3$ кандидатів, не існує системи голосування, яка відповідає всім чотирьом умовам:

- 1) *універсальність* (для будь-якого профілю голосування (списку альтернатив) існує результат – упорядкований список із n альтернатив);
- 2) *відсутність диктатора* (немає виборця, уподобання якого визначало б результат виборів незалежно від уподобань інших виборців);
- 3) *незалежність від побічних альтернатив* (якщо профіль голосування зміниться так, що альтернативи x і y в усіх N списках залишаться в тому ж порядку, то не зміниться їх порядок і в остаточному результаті);
- 4) *оптимум Парето³ або принцип одностайності* (якщо в кожного виборця альтернатива x у списку стоїть вище альтернативи y , то це має відобразитися і в остаточному результаті).

Теорема побудована так, щоб вирішити питання про те, чи є математична процедура укрупнення індивідуальних переваг, які трансформуються в сукупну раціональну перевагу, у розподілі всіх можливих результатів. Припускаючи, що переваги індивідів раціональні, теорема стверджує, що повинні виконуватися чотири мінімальні умови до процедури прийняття рішень. Однак, не існує жодної системи голосування, яка задовольняла б чотири зазначені аксіоми.

¹ *Парадокс Кондорсе* полягає в тому, що за наявності більше двох альтернатив і більше двох виборців, колективне ранжування альтернатив може бути циклічним. Отже, волевиявлення різних груп виборців, кожна з яких репрезентує більшість, можуть вступати в парадоксальну суперечність один із одним.

² *Ординалістська (порядкова) теорія корисності* ґрунтується на тому, що переваги індивіда щодо пропонування до вибору альтернатив не можна вимірювати кількісно, а тільки порівнювати, тобто одна альтернатива гірша або краща за іншу. Альтернативою цієї теорії є кардиналістська (кількісна) теорія корисності.

³ Економічний термін, який описує такий стан системи, за якої значення кожного окремого показника не може бути поліпшено без погіршення інших показників.

Розглянемо типовий приклад, який пояснює проблему голосування:

- 45 голосів $A > B > C$ (45 людей віддали перевагу A над B і B над C);
- 40 голосів $B > C > A$ (40 людей віддали перевагу B над C і C над A);
- 30 голосів $C > A > B$ (30 людей віддали перевагу C над A і A над B).

Кандидат A має більшість голосів, тому він буде переможцем. Тим не менш, якщо B не братиме участі, то C буде переможцем, оскільки більшість людей віддали перевагу C над A (45 голосів за A та 70 голосів за C). Цей приклад демонструє «Теорему Ерроу».

У роботі «Суспільний вибір та індивідуальні переваги» Ерроу зазначає, що конкурентоспроможна економіка ефективна в умовах рівноваги ринку. Окрім того, він стверджує, що ефективний розподіл може бути досягнутий, якщо уряд використовує одноразові податки, а потім дозволяє ринку працювати до рівноваги. Одним із наслідків є те, що коли уряд вирішить перерозподілити доходи, він повинен зробити це безпосередньо, а не через регулювання цін, які можуть перешкоджати функціонуванню вільного ринку.

Філософський наслідок парадоксу суспільного вибору «досі не зрозумілий»: інші будуть «сприймати цей парадокс як виклик» чи як «незбагнений бар'єр».

К. Ерроу

39.6. Позитивна політична теорія В. Райкера

Вільям Райкер – американський політолог, один із основоположників вивчення теорії раціонального вибору, федералізму, теорії коаліції та теорії структурно-обумовленої рівноваги. У своїх роботах активно використовував математичні моделі та теорію ігор. Основні праці: «Теорія політичних коаліцій» (1962), «Федералізм: походження, процес, значимість» (1964), «Лібералізм проти популізму» (1982).

Райкера вважають засновником «позитивної політичної теорії» або пояснювальної політичної теорії, теоретичний фундамент якої становили теорія суспільного вибору, теорія ігор і використання статистичних методів. «Позитивна політична теорія» нині є одним із основних підходів у політичній науці. На думку Райкера, майже все, що було написано з політичних питань у період 1780–1950-х рр., мало описовий характер. Тільки після «поведінкової революції» в 1950-х рр. відбулося поживлення досліджень із застосуванням кількісних методів. В. Райкер був одним із перших, хто звернув увагу на теорію суспільного вибору.

У своїй праці «Теорія політичних коаліцій» дослідник використовує теорію ігор, щоб формалізувати політичну теорію. Райкер виводить критерій розміру коаліції, на основі якої вибудовує теорію «мінімально виграшної коаліції». За Райкером, «мінімально виграшна коаліція» – найбільш вірогідна коаліція, яка контролює більшість місць у парламенті (без цього її формування не мало б сенсу), але не долучає фракцій, які не були б потрібні для досягнення цієї мети. Ідеологічна близькість не враховується. У процесі побудови цієї теорії науковець виходить із того, що фракції – раціональні політичні суб'єкти, які мають на меті збільшити власну владу, тоді як влада в умовах парламентаризму – це участь у формуванні уряду, а збільшення влади пропорційно збільшує кількість урядових посад. Допускаючи в коаліцію малу партію, основні партнери по коаліції

Райкер Вільям Гаррісон (1920–1993)

автоматично скорочують власне представництво в уряді. Тому участь малих партій у формуванні уряду прийнятна для них тоді, коли без цього вони не здатні утворити парламентську більшість. Райкер уважав, що раціональна політика гравців вимагає від них сформувати коаліцію, яка буде достатньою для формування уряду, але не більше. Що менше повної та чіткої інформації про партнерів по коаліції, то більше вони прагнуть до збільшення коаліції-переможця. Щодо складу коаліції, то Райкер стверджував: що більша коаліція, то вона менш життєздатна. Основний недолік теорії «мінімально виграної коаліції» полягає в тому, що в будь-якій багатопартійній системі вона засвідчує надто багато варіантів політичних коаліцій.

В основу теорії політичної коаліцій Райкера закладені такі положення: 1) раціональність (вступаючи в коаліції, актори оберуть той варіант, який веде до найбільш привілейованого результату); 2) переможець отримує все; 3) усі актори повинні бути поінформовані щодо правил гри і дій інших акторів; 4) актори повинні враховувати можливі наслідки від укладання коаліції; 5) усі члени коаліції-переможця отримують винагороду та мають право допускати або не допускати нових членів.

У праці «Лібералізм проти популізму» Райкер аналізує широкий спектр питань нормативної політичної теорії та американської політичної історії. Він використовує теорію раціонального вибору, щоб довести, що проблема рабства в американській національній політиці мала велике значення. Він описує, як А. Лінкольн виграв найважливіші вибори в американській історії з менш ніж 40% отриманих голосів. Райкер пояснює, що громадянська війна в США і президентські вибори 1860 р., які їй передували, порушили політичну рівновагу, і це використали ті, хто, зазнавши раніше невдач, сформував Республіканську партію на основі нової коаліції сил.

Райкер був першим науковцем, який намагався, використовуючи теорію ігор, зрозуміти політичні взаємодії та явища. Сформував спільноту дослідників, що сприяла піднесенню теорії раціонального вибору як міждисциплінарного явища. У своїх працях учений виводить новий метод аналізу конкретних ситуацій (англ. *case study*). Райкер, оперуючи мовою математики, побудував теоретичну базу для політичного аналізу, перетворивши важливі частини політичних досліджень із описових у прикладні.

39.7. Еволюція інституцій колективної дії у працях Е. Остром

Елінор Остром – американська економіст і політолог, перша жінка, яка отримала Нобелівську премію з економіки «за дослідження в галузі економічної організації» (2009). Роботи вченої показали, як спільна власність може успішно управлятися групами, що її використовують. Основні праці: «Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії» (1990), «Розуміння інституційної різноманітності» (2005), «Розуміння знання як надбання: від теорії до практики» (2007).

Дослідження Остром актуалізували наукову проблему щодо спільного управління ресурсами, «показуючи, як загальні ресурси – ліси, риба, родовища нафти або сільськогосподарські угіддя, можуть бути успішно керовані людьми, які їх використовують, а не урядами або приватними компаніями». У своїх роботах вчена звертає увагу на менш досліджені інституційні

Елінор Остром
(1933–2012)

форми організації суспільства та піддає сумніву традиційне економічне уявлення, що громадська власність, зазвичай, погано управляється і обов'язково потребує державного регулювання або приватизації.

Проблематику управління громадськими благами Остром розкривала ще у 1960-х роках у науковій дисертації, присвяченій водному менеджменту. Випадок із життя мешканців західної Каліфорнії, які виявили погіршення якості питної води через підземне засолення, надихнув дослідницю на створення теорії, розробці якої вона присвятила усе подальше життя. Створивши асоціацію, мешканці почали вирішувати проблему в судах та створювати нові правила користування водою. Спільними коштами громади було організовано систему підживлення прісноводного горизонту, яка забезпечила якісною водою усе навколишнє узбережжя. Цей випадок став чудовим прикладом того, як спільними зусиллями громади можна вирішувати проблеми раціонального використання колективних ресурсів.

У подальших роботах Остром досліджувала ефективність зрошувальних систем у Непалі, деградацію тропічних лісів, використання рибних запасів і діяльність поліцентричних систем на прикладі відділів поліції у міських зонах. Наприклад, вивчаючи іригаційні системи в Непалі, вона з'ясувала, що системи, побудовані та керовані самими фермерами, зазвичай працюють краще, ніж системи, побудовані із залученням донорського фінансування і керовані державними агентствами. Незважаючи на більш досконалу конструкцію останніх систем, тим, хто їх контролював, не вистачало розуміння системи стимулів, наявних у місцевій громаді. Побудова таких інститутів, на думку вченої, повинно здійснюватися з безпосередньою участю місцевих жителів, інакше вони можуть бути приречені на провал. Тому, центральним питанням залишалася оцінка ефективності дій місцевих громад в управлінні спільними ресурсами порівняно з централізованим державним чи приватним управлінням.

У своїй основній праці «Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії» Остром критично переосмислила загальноприйняті норми класичної економічної науки (все сприймається крізь призму попиту, пропозиції, а спільна власність спонукає до колективної безвідповідальності) та погляди прихильників ринкового лібералізму (найефективнішим способом використання громадських благ є надання їх приватним власникам). Вони запропонувала піти третім шляхом – згадати про традиційне обцинне користування ресурсами, вивчити найуспішніші приклади та виділити їхні специфічні риси.

Якщо ми не знайдемо засіб для розвитку і зміцнення здатності ефективно контролювати і регулювати використання загальних ресурсів, то це призведе до фундаментальних соціальних і економічних проблем.

Е. Остром

На основі численних емпіричних досліджень Остром прийшла до висновку, що місцеві громади часто розробляють дієві механізми прийняття рішень та ефективно впроваджують власні правила, щоб запобігти виникненню можливих конфліктів інтересів між споживачами громадських ресурсів.

Остром виділила ключові принципи, що сприяють успішному управлінні спільними ресурсами:

- 1) *чіткі правила*: люди можуть ефективно взаємодіяти та мінімізувати непотрібні конфлікти, якщо усі розуміють, що загальне право працює найкраще з чіткими очікуваннями;
- 2) *прийняття правил із врахуванням місцевої специфіки*; законодавство – ще не закон, якщо не спирається на місцеві неписані норми;

- 3) *активна участь* тих, хто, швидше за все, буде використовувати суспільні ресурси у спостереженні за цим використанням. Ті, хто найбільше зацікавлений, повинні або безпосередньо брати участь в управлінні, або делегувати спостерігачів, які будуть їм підзвітні. Органи централізованого планування, особливо урядовці, не можуть бути ефективними та підзвітними спостерігачами, оскільки вони, зазвичай, підзвітні не тільки тим, хто безпосередньо зацікавлений у тих чи інших суспільних ресурсах, але і ширшому колу населення;
- 4) *методи вирішення конфліктів*. Члени групи повинні погоджуватися на посередництво третьої сторони у вирішенні свого конфлікту, оскільки один із парадоксів державного управління полягає в тому, що будь-який конфлікт між індивідом і державою буде на користь держави;
- 5) *узгоджений механізм санкцій*. Встановлюється градація санкцій: м'які покарання – при виявленні першого порушення, жорсткіші – при повторному нехтуванні правил учасником громади. Наголошується на важливості ненасильницького примусу через остракізм чи бойкот, але в деяких випадках легітимізується насильство. У будь-якому випадку, коли правила визнаються і за ними стежать на місцях, порушення будуть нечисленні та, зазвичай, випадкові.

Основне питання, на яке намагалася відповісти Остром: чому деякі користувачі ресурсу демонструють успішну самоорганізацію, а іншим це не вдається? Більше того, питання має не суто науковий характер, а реальне значення для державної політики. Однак, панацеї для вирішення проблеми використання спільних благ не існує. Якість користування спільними ресурсами залежить від особливостей кожної окремої громади та її здатності до саморегулювання.

39.8. Значення теорії суспільного вибору для подальшого розвитку політичної науки

Основними галузями застосування теорії суспільного вибору вважають виборчий процес, діяльність депутатів, теорію бюрократії, політику регулювання та конституційну економіку. Теорія суспільного вибору концентрує увагу на двох моментах: 1) раціональні люди взаємно узгодили обмеження уряду через т. зв. «суспільний договір» і 2) усі індивіди, зокрема й політики, насамперед мотивовані власними інтересами. Представники суспільного вибору вважають, що політики зацікавлені у формуванні уряду, який виходить за межі соціального контракту. Більше того, теорія суспільного вибору заснована на ідеї, що люди, обіймаючи державні посади, приймають рішення відповідно до власних інтересів, а не добровільно виконують правила максимізації суспільного добробуту.

Одним із ключових висновків теорії суспільного вибору є те, що зміна людей, які обіймають державні посади, не принесе значних змін у політиці. Обрання кращих людей саме по собі не призведе до набагато кращого уряду. Оскільки інституційні проблеми вимагають інституційних рішень, то увагу потрібно сфокусувати на важливості інституційних правил.

У своїх працях представники суспільного вибору апелюють до поширеного припущення, що більшість рішень за своєю суттю справедливі. Вони фокусують увагу винятково на правилах, які передують законодавчому прийняттю рішень і обмежують дії уряду. Теорія суспільного вибору спрямована на вивчення політики, заснованої на прин-

ципах економічної науки. Так, на зміну нормативній політичній теорії, яка вивчає, що має бути, прийшла позитивна політична теорія, яка звертає увагу на те, що є.

Представники школи суспільного вибору застосовують логіку мікроекономіки до політики й уважають, що особистий інтерес сприяє якісним результатам на ринку, натомість призводить до патології в прийнятті політичних рішень. Ці патологічні зразки поведінки проявляються через логіку «безбілетника» або «ренти» від виборців, бюрократів, політиків чи одержувачів бюджетних коштів.

Усі люди, чи то виборці, політики чи бюрократи, більш мотивовані особистим інтересом, ніж суспільним.

Дж. Б'юкенен

Поведінка чиновників державного сектору перебуває в центрі уваги теорії суспільного вибору, оскільки вони повинні працювати в інтересах суспільства, втілюючи в життя політику уряду, ефективно, як це можливо. Однак бюрократи мотивовані іншими чинниками, як-от: зарплата, хороший офіс, суспільна репутація, влада чи визнання.

Теоретики суспільного договору ставили питання: як далеко можуть піти політики та державні службовці задля власних інтересів? Відповідь на це питання надзвичайно тривожна, оскільки історія доводить, що задля просування власної кар'єри, вони можуть піддати тортурам, голоду та смерті тисячі громадян. Прикладом цього є політика Гітлера і Сталіна, які закатували мільйони людей задля жадоби влади та багатства.

Соціальні явища, які вивчає теорія суспільного вибору, зосереджені навколо проблем осіб у групах, які стикаються з вибором – робити те, що найкраще для себе, чи для групи. Ці явища отримали підтвердження у теоретичних конструкціях: «дилема ув'язненого», «колективний вибір», «раціональний вибір» і «парадокс виборця».

Отже, завдяки використанню теорії ігор і теорії суспільного вибору в політичній науці була побудована теоретична база для політичного аналізу. Цей теоретичний фундамент виявився вирішальним у розвитку логічних політичних теорій, що піддаються прогнозуванню та статистичній перевірці. «Центр вивчення суспільного вибору», який створив Дж. Б'юкенен при Університеті Джорджа Мейсона, і до сьогодні залишається найвідомішим інститутом із вивчення суспільного вибору. Зокрема, деякі університети пропонують науковий ступінь, що відповідає спеціалізації теорії суспільного вибору (Університет Джорджа Мейсона), і спеціалізацію «Політична економія» (Університет Вашингтона та Університет Мічиган).

Питання для самоконтролю

1. Чим, на Вашу думку, пояснюється виникнення теорії суспільного договору?
2. Які основні положення покладені в основу теорії суспільного договору Дж. Б'юкенена?
3. Як трактується логіка поведінки індивіда/групи у роботах представників теорії суспільного вибору?
4. Як учені теорії суспільного вибору трактують поняття «держава»?
5. Розкрийте суть концепції осі «ліві–праві» Е. Даунса?
6. Яка основна ідея закладена Е. Даунсом у теорію «медіанного виборця»?
7. Чим, на Вашу думку, зумовлене «раціональне невігластво»?
8. Поясніть відмінність мотивації в діях індивідів у малих і великих групах.
9. Чим зумовлена, на Вашу думку, стратегія «безбілетника»? Як різні інститути її обмежують?

10. Порівняйте надання загальних благ із мірою збільшення чисельності групи.
11. Розкрийте суть «Теорема Ерроу про неможливість»?
12. Поясніть економічні наслідки від встановлення різних політичних режимів на основі концепції «бродячого бандита» і «стаціонарного бандита».
13. Які критерії закладає В. Райкер формулюючи теорії «мінімальної виграшної коаліції»?
14. Які, на думку Е. Остром, ключові принципи відрізняють успішне управління спільними ресурсами від неуспішного?
15. Як, на Вашу думку, основні положення теорії суспільного вибору вплинули на подальший розвиток політичної науки?

Література

Бреннан Дж. Причина правил. Конституційна політична економія / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен. – СПб. : Економічна школа, 2005. – 272 с.

Буник М. «Стаціонарний бандит» / М. Буник // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalіzми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 492 с. – С. 369.

Голосов Г. В. Сравнительная политология : учебник / Г. В. Голосов. – 3-е изд., перераб. и доп. – С.-Пб. : Изд-во Европ. ун-та, 2001. – 368 с.

Горло Н. Олсон Менкур // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 492-494.

Гудин Р. Политическая наука: новое направления / Р. Гудин, Х.-Д. Клингеманн ; [под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна]. – М. : Вече, 1999. – 816 с.

Заостровцев А. П. Теория общественного выбора и конституционная политическая экономия / А. П. Заостровцев. – СПб. : Изд-во СПбГУ ЭФ, 2009.

Лебедюк В. Райкер Вільям // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 547-548.

Нуреев Р. М. Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора / Р. М. Нуреев // Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы. Нобелевские лауреаты по экономике / Дж. М. Бьюкенен. – Т. 1: Фонд экономической инициативы. – М. : Таурус Альфа, 1997. – 560 с.

Олсон М. Влада і процвітання: подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 168 с.

Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; [пер. з англ., післямова С. В. Слухай]. – К. : Лібра, 2004. – 271 с.

Олсон М. Піднесення та занепад держав. Економічний розвиток, стагфляція та соціальний застій / М. Олсон ; [пер. з англ. Т. М. Нетецька]. – Х. : Каравела, 2002. – 304 с.

Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Е. Остром ; [пер. з англ. Т. Монтян]. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.

Простова О. Остром Елінор // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 505-506.

Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Л. : Астролябія, 2005. – С. 111-134.

Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Г. Дж. Себайн, Т. Л. Торсон ; [пер. з англ.].– К. : Основи, 1997. – 838 с.

Ткач О. Даунс Ентоні // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник- довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 197-198.

Шевчук Д. Смысл і межі політичного: філософська інтерпретація : монографія / Д. Шевчук. – Острог : Вид-во Нац . ун-ту «Острозька академія», 2014. – 374 с.

Эрроу К. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 201 с.

Тема 40.

Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці

- 40.1. Передумови виникнення теорії встановлення «порядку денного»
- 40.2. М. Мак-Комбс і Д. Шоу: формулювання гіпотези «встановлення інформаційного порядку денного»
- 40.3. Емпіричні дослідження ефекту «встановлення порядку денного»
- 40.4. Експерименти із «встановленням порядку денного» (Ш. Ієнгар, Д. Кіндер)
- 40.5. Соціологічна лінія дослідження «порядку денного»
- 40.6. Політика і політичний «порядок денний» у підходах Е. Роджерса, Дж. Діарінга та Дж. Кінгдона
- 40.7. Другий рівень визначення «порядку денного» (Т. Гітлін, Р. Ентман)
- 40.8. Формування «порядку денного» на міжнародній арені (С. Дж. Лівінгстон, С. Ротман)
- 40.9. Встановлення «порядку денного» як електоральна технологія

40.1. Передумови виникнення теорії встановлення «порядку денного»

Поняття «*порядок денний*» (англ. agenda-setting) є відносно усталеним, навіть традиційним у західній науці, але водночас багатозначним, адже під «порядком денним» розуміють інституційний, політичний, публічний, медійний тощо. Базовими конструктами пояснювальної моделі «встановлення порядку денного» стали «медійний порядок денний», «суспільний (громадський) порядок денний», «політичний порядок денний».

Усі названі типи «порядків денних» є ранжованими списками питань, які розглядаються акторами на конкретній території у фіксований період як *пріоритетні*:

- компонентами «медійного порядку денного» є теми, що домінують у ЗМІ;
- компонентами «суспільного (громадського) порядку денного» – найважливіші для більшості громадян проблеми;
- компонентами «політичного порядку денного» – проблеми, що стали політичними та інколи є предметом конфлікту між державними та громадськими структурами, між різними соціальними групами населення.

Натомість, під «*встановленням порядку денного*» розуміють як стихійні процеси циркулювання питань між порядками денними, так і цілеспрямовану діяльність акторів із управлінням транзитом вигідних для них питань із одного порядку денного до іншого. Крім того, як правило, підкреслюється, що жоден із цих порядків денних не співпадає з реальним порядком денним як ієрархією соціальних проблем, що визначається пороговими значеннями «індикаторів реальності».

Безумовно найбільш концептуально розробленим напрямом досліджень виступає вивчення ролі та місця ЗМІ у формуванні «порядку денного». Вважається, що із появою на початку 70-х рр. XX ст. роботи М. Мак-Комбса та Д. Шоу теорія встановлення «порядку денного» потрапляє до наукового дискурсу. Тому далі для якісного викладу теми

ми звузили предмет до відстеження логіки становлення методології медійного порядку денного політики.

Методологія «встановлення порядку денного» базується на логіці, за якою ЗМІ мають значний вплив на громадськість уже самим підбором тем, які вони висвітлюють. Базове припущення «встановлення порядку денного» полягає у тому, що новини – це не просте відображення реальності, а соціально сконструйована, відредагована реальність.

У політичній науці та суміжних дисциплінах існують спеціальні наукові напрямки та цілі інститути, які вивчають ступінь впливу ЗМІ як на окрему людину, так і на різні соціальні групи в процесі прийняття політичних рішень. Ця сторона питання розвитку ЗМІ перебуває у фокусі наукових досліджень більше ста років (У. Ліппманн, К. Хоу-ланд, Т. Лассуел, Е. Кац, П. Лазерсфельд, Д. Клаппер, Е. Ноель-Нойман, М. Мак-Комбс, Д. Шоу та ін.). Технологічна сторона процесу впливу медіа на свідомість індивідів, а саме: механізми здійснення впливу – менш вивчена, і тому становить інтерес для сучасного дослідника. Сутність такого механізму у здатності конструювати картину світу окремої людини, об'єднувати людей на підставі такого спільного бачення через встановлення інформаційного порядку денного.

Перш, ніж визначати пізнавальні можливості «порядку денного», слід визначитися зі смислами, які вкладаємо в це поняття. Враховуючи англійське походження терміну «порядок денний», наведемо найбільш загальні її визначення, запропоновані «Словником сучасної англійської мови», видавництва Лонгман: «перелік тем, що підлягають обговоренню»; «сукупність заходів, які слід здійснити»; «речі, які в усіх на вустах».

«Порядок денний» визначає своєрідну точку відліку в аналізі будь-якого політичного процесу. Багато в чому саме від цієї аналітичної процедури залежить те, що вважати «кінцевою точкою» розглянутого процесу. Інструментальне використання «порядку денного» як такого здатне виявитися досить плідним для визначення підсумків політичної взаємодії. У цьому зв'язку аналізована категорія цілком здатна допомогти відповісти на питання, чому інститути, що не наділені ексклюзивними політичними ресурсами (а саме, ЗМІ) найчастіше виявляються системоутворюючими елементами політики.

У своїй завершеній формі теорія встановлення порядку денного відповідає на питання про те, як мас-медіа впливають на аудиторію, як еліти взаємодіють із ЗМІ.

Народженню теорії встановлення порядку денного передувала низка значущих передумов. У 1922 р. *Волтер Ліппман*, американський журналіст, політичний оглядач, автор оригінальної концепції громадської думки, у роботі «Громадська думка» піднімає питання про формування журналістами особливої (неіснуючої, або спотвореної) медіареальності («уявного навколишнього середовища»), використання якої уможливорює пряме управління людьми. Авторську теорію громадської думки Ліппман виклав у роботах «Громадська думка» (1922) та «Примара громадськості» (1925), в яких крім трактування власне феномена громадської думки, проблематизував можливість розвитку демократії у складних сучасних суспільствах.

Із огляду на об'єктивні чинники існуючу дійсність не можна вмістити в будь-яку, навіть максимально повну, медіареальність (тобто, штучну реальність, створювану ЗМІ). Однак, те, що подається як справжня реальність, у свідомості аудиторії з легкістю підміняє собою уявлення про навколишню

Волтер Ліппман
(1889–1974)

дійсність. Перші дослідники медіа на початку ХХ століття припускали, що будь-який прояв медіа веде до зміни поведінки індивіда. Згодом ці твердження було розкритиковано, а тому змінено та доповнено. Спростування цієї тези призвело до парадигми обмеженого впливу ЗМІ та вивчення «ефектів масової комунікації».

Першопрохідцем в емпіричному підтвердженні цієї парадигми вважається американський соціолог Пол Фелікс Лазерсфельд, який підготував і обґрунтував результати дослідження політичних уподобань аудиторії. Ці переваги найлегше було зафіксувати та простежити у зміні електоральної поведінки респондентів у період виборчих кампаній. Гіпотеза встановлення порядку денного виросла із одного спостереження зафіксованого Лазерсфельдом у дослідженні «Вибір народу» (1948).

Він звернув увагу на те, що «оскільки ЗМІ взагалі можуть сприяти зміні позицій, це відбувається завдяки перевизначенню проблеми... то проблема, про яку люди думали дуже мало або не думали зовсім, може завдяки передвиборчій пропаганді набути особливої важливості» Щоправда, самого Лазерсфельда цей феномен не надто зацікавив, оскільки доля тих, хто під час передвиборчої кампанії змінив позицію під впливом ЗМІ, була, з його точки зору, занадто малою. Досліджуючи можливість впливу ЗМІ на остаточний вибір аудиторією певного кандидата, дослідник зробив висновок про існування «двоступеневої моделі комунікації», ідея якої полягала в тому, що в первісному ланцюжку «ЗМІ – індивід» з'являється посередник – «лідер громадської думки».

У підсумку Лазерсфельд резюмує, що «ідея нерідко передається від радіо та газет спочатку до лідерів громадської думки, а від них – до менш активних верств населення». Цей висновок науковці сприйняли з ентузіазмом. Послідовники вченого упродовж десятка років прагнули знайти наукове підтвердження теорії, однак отримати вагоме теоретичне обґрунтування того, що масова комунікація лише опосередковано впливає на кінцевого споживача, врахувати всі можливі чинники й якось їх класифікувати, виявилось неможливим.

У другій половині ХХ століття дослідження впливів ЗМІ опиняється у безвихідній ситуації, сутність якої Б. Берельсон сформулював так: «певні види комунікації щодо певних тем, привертаючи увагу певних груп людей, за певних умов здатні чинити певний вплив».

40.2. М. Мак-Комбс і Д. Шоу: формулювання гіпотези «встановлення інформаційного порядку денного»

Вихід із безвиході дослідницьких пошуків запропонували Максвел Мак-Комбс і Дональд Шоу. Вони сформулювали гіпотезу, а потім і теорію «встановлення інформаційного порядку денного». Їх дослідницькі ідеї були висловлені у статті «Функція мас-медіа щодо встановлення порядку денного» (1972) на сторінках щоквартальника «Public

Ми допускаємо, що людські вчинки ґрунтуються не на прямому і очевидному знанні, а на картинах, які індивід малює сам або отримує від когось іншого. Якщо в його атласі говориться, що світ плоский, він не стане близько підпливати до того місця, яке вважає краєм землі, побоюючись звалитися.

У. Ліппман,
«Громадська думка»

Пол Фелікс
Лазерсфельд
(1901–1976)

Opinion Quarterly» («Громадська думка»). З того часу проведено сотні досліджень у визначенні порядку денного, багато з яких були описані в книзі Мак-Комбса «Встановлення пріоритетів: мас-медіа та громадська думка» (2004).

За твердженням цих дослідників, на той момент ідея вивчення не прямих, а опосередкованих ефектів впливу масової комунікації на аудиторію в буквальному сенсі «вітала в повітрі». У чому сутність висунутої Мак-Комбсом і Шоу тези про «функції мас-медіа щодо встановлення порядку денного»? У своєму найбільш загальному сенсі, встановлення порядку денного є створенням за допомогою новин через ЗМІ поінформованості громадськості з ключових питань. В основі такого твердження – два основні припущення:

- преса та медіа взагалі не відображають реальність, а фільтрують і формують її сприйняття;
- зосередженість уваги ЗМІ на кількох питаннях і темах призводить до того, що громадськість сприймає ці питання, як важливіші за інші.

На думку Мак-Комбса і Шоу, головний вплив ЗМІ на аудиторію полягає не у вселянні тих чи інших поглядів і ідей, а у «вибудовуванні порядку денного» (англ. agenda-building). Коли ЗМІ звертаються до тих чи інших подій і проблем, ці проблеми починають сприйматися аудиторією такими, що заслуговують на увагу. Теорія «встановлення інформаційного порядку денного» описує потенціал ЗМІ у впливі на сприйняття значимості тем суспільного порядку денного. ЗМІ не дають пряму оцінку події, не намагаються сформулювати ставлення до тієї чи іншої події, безпосередньо даючи їй оцінку. ЗМІ пропонують аудиторії «інформаційне меню», в якому «першою стравою» вважається те, про що найчастіше згадують. За межами такого «інформаційного меню» залишаються «непотрібні» теми, а «потрібні» часто повторюються, цілком природним чином набуваючи значущості в очах аудиторії.

Коли в своїх повідомленнях ЗМІ звертаються до конкретної проблеми, у свідомості споживачів медіаконтенту відбувається так зване «займання/запалювання» (англ. priming) певної проблемної зони (зазвичай, за рахунок інших проблемних зон), тобто формується уявлення про те, що зараз у конкретних соціальних обставинах є справді важливим і значимим, чому слід було б приділити особливу увагу. Через «інформаційний» формується «особистісний» і «суспільний» «порядок денний».

Ефект «встановлення порядку денного» має поверхневий характер, адже аудиторія лише злегка торкається представленої проблеми, не занурюючись і не вникаючи у деталі. Завдання полягає лише в тому, щоб розповісти про існування та важливість конкретної проблеми. Встановлений «порядок денний» не може сформулювати у свідомості людей чіткі та докладні уявлення про існуючі гострі

Максвел Мак-Комбс
(нар. 1938)

Дональд Шоу
(нар. 1930)

Преса «не матиме великого успіху, розповідаючи читачам, що думати, але буде успішною (мова про успіх у впливі на аудиторію – прим. авт.), розповідаючи, про що їм думати»

Б. Коен,
«Преса та зовнішня політика»

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці суспільні проблеми. Швидше навпаки – окремі недоліки існуючої суспільної, державної, економічної систем майстерно ховаються відсутністю відповідних тем у інформаційному порядку денному.

Далі теорія встановлення інформаційного порядку денного розвивалася у двох суміжних напрямках: 1) вивчення ефекту впливу «порядку денного»; 2) аналіз процесу «agenda-setting». Дослідники першого напрямку намагалися визначити, яким чином ЗМІ впливають на уявлення людей про значимість тієї чи іншої теми, тобто, як вони впливають на формування суспільного порядку денного. Друга група дослідників звернулася до вивчення процесу побудови медіа порядку денного (англ. agenda-bulding), намагаючись визначити, які чинники впливають на відбір головних тем і проблем під час роботи ЗМІ.

40.3. Емпіричні дослідження ефекту «встановлення порядку денного»

Оскільки гіпотеза «встановлення порядку денного» була випрацювана в рамках позитивістської парадигми, дослідники приділяли (і приділяють) головну увагу емпіричним доказам існування цього ефекту й аналізу різних форм його проявів. Питання про те, як формується «порядок денний» (як відбувається відбір значимих – з погляду виробників новин – проблем), спочатку знаходилося за межами дослідницького інтересу: вивчався ефект встановлення порядку денного, а не процес його формування. Те, що ЗМІ певним чином працюють із тими матеріалами, які до них надходять, приймалося за емпіричний факт, що не потребує подальшого обґрунтування. Були проведені дослідження, які підтверджували гіпотезу встановлення «порядку денного».

Першу емпіричну перевірку гіпотези «встановлення порядку денного» уже згадувані нами дослідники Мак-Комбс і Шоу провели під час президентської кампанії-1968 у США. Результати істотно перевершили всі найсміливіші очікування: була встановлена дуже висока ступінь кореляції між основними п'ятьма темами порядку денного, який формували в цей період ЗМІ, і п'ятьма темами, які визначили як значущі для того часу 100 респондентів, що не визначилися з вибором в окрузі Чепел-Хілл в Північній Кароліні.

Пізніше проведений аналіз подій під час В'єтнамської війни у 1960-х роках і реакції на них медіа й американців виявив, що пік медійної активності припав не на моменти загострення ситуації, а після них. Відповідно і загострення реакції американців «запінювалось» у порівнянні з реальними подіями, але чітко збігалось з піками медійного висвітлення. Дослідники помітили, що часто медіа акцентують увагу громадськості на проблемах, які (відповідно до статистичних даних) не є актуальними в цей момент. Цей висновок підтвердило і дослідження в Техасі в 1990-х рр. XX ст.: тоді медіа особливу увагу приділяли криміногенній ситуації, що привернуло увагу громадськості й відобразилось у зрізах громадської думки. Але статистичні дані свідчили, що в цей період відбувалося падіння рівня злочинності в цьому штаті.

Стандартним методом перевірки наявності ефекту «порядку денного» є розроблений Мак-Комбсом і Шоу «гібридний» метод зіставлення даних, отриманих шляхом контент-аналізу змісту телепередач чи газетних статей (аналіз того, як порядок денний встановлюється за допомогою радіопередач, із технічних причин не проводився) і даних соціологічних опитувань, під час яких респондентів просили ранжувати соціальні та політичні проблеми за ступенем значущості. Якщо фіксується статистично значуща ко-

реляція між результатами контент-аналізу та підсумками опитувань, робиться висновок про існування такого ефекту. При цьому застосовується спеціальна методика обробки даних, що дозволяє виявити існування залежності між змістом інформаційних матеріалів і думками респондентів.

Паралельно виділяються індикатори реального стану речей, що відображають дійсну гостроту конкретної теми або проблеми. Як індикатори використовуються різні статистичні дані (кількість безробітних, якщо мова йде про зайнятість, чисельність наркоманів, якщо досліджується наркоманія і под.). Індикатори реального стану речей можуть бути досить складними за структурою, наприклад, Х. Едер для створення індикатора реальної екологічної ситуації в США використовувала три показники – ступінь забруднення повітря, щорічний обсяг розливів нафти, щорічний обсяг непереробленого сміття.

Для того, щоб зафіксувати ефект встановлення порядку денного, необхідно здійснити додаткову процедуру, а саме: *зіставити між собою стан реальних індикаторів, результати контент-аналізу і результати опитувань громадської думки*. Вважається, що ефект існує, якщо фіксується статистично значуща кореляція між результатами контент-аналізу та результатами опитувань, і відсутність такої між результатами опитувань і станом реальних індикаторів. Так, Х. Едер показала, що в той час як заклопотаність громадської думки і ЗМІ екологічними проблемами з початку 70-х рр. постійно зростала, стан реальних індикаторів увесь цей час поліпшувався. Іншими словами, у міру того як забруднення навколишнього середовища ставало меншим, ця проблема дедалі більше фігурувала у свідомості населення як дуже важлива. Це відбувалося виключно завдяки ЗМІ, які активно встановлювали відповідний порядок денний.

Приблизно такий же парадокс було зафіксовано під час вивчення сприйняття громадською думкою проблеми наркоманії, причому до такої міри, що, за оцінками Д. Діарінга і Е. Роджерса, «ставлення до проблеми наркоманії в Америці у 80-х рр. можна вважати свого роду стихійним експериментом із соціального конструювання проблеми». Як продемонструвала П. Дж. Шумейкер, у той час як число смертей від передозування наркотиків протягом десятиліття постійно зменшувалося, ЗМІ все активніше закликали до «війни з наркотиками», провокуючи суспільну істерію з цього приводу. До 1989 р. більше половини респондентів під час загальнонаціональних опитувань громадської думки стверджували, що наркоманія є найгострішою проблемою у США. Однак, до початку 1992 р. їх частка скоротилася до 4%, оскільки ЗМІ втратили до цієї теми інтерес і вона (тобто проблема) зникла з порядку денного (у той час як реальний стан речей практично не змінився).

Вивчаючи питання ефекту впливу ЗМІ на аудиторію шляхом встановлення інформаційного порядку денного, дослідники довгий час не могли отримати настільки ж високого коефіцієнта кореляції, як Мак-Комбс і Шоу в 1968 р. У кращому випадку вони виявляли слабку або нестійку кореляцію, що, безумовно, не дозволяло підтвердити гіпотезу. Тоді вчені зробили спробу розділити весь спектр циркулюючих у медіапросторі проблем на «нав'язливі» (англ. obtrusive) і «ненав'язливі» (англ. unobtrusive). «Нав'язливими» були названі ті проблеми, «з якими люди мають справу безпосередньо і постійно, такі як інфляція та безробіття, і які набувають суспільної значимості внаслідок особистого досвіду», а «ненав'язливими» – ті, щодо яких у людей немає особистого досвіду, а тому «ЗМІ виступають як єдиний учитель і джерело інформації про ці проблеми». Подібне розведення проблем на «нав'язливі» і «ненав'язливі» було вперше проведено дослідни-

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці ком Г. Цукером і описано в роботі М. Мак-Комбса, Ч. Ейля, Д. Грабер і Д. Вівера «Інформаційний порядок денний на президентських виборах» (1981).

Виявлення сильних і позитивних кореляцій щодо «ненав'язливих» проблем і слабких, переважно негативних кореляцій щодо «нав'язливих» проблем було серйозним кроком у розвитку гіпотези встановлення інформаційної порядку денного, оскільки сформульований остаточний висновок про те, що ефект «порядку денного» обмежений, а ЗМІ не всевладні. ЗМІ лише створюють у свідомості індивіда образ реальності, в якому він може самостійно орієнтуватися та приймати практичні рішення. До того ж можливості медіасфери з конструювання цього образу також суттєво обмежені: переставляючи місцями значущі для суспільства (і «ненав'язливі») теми, ЗМІ фіксують увагу аудиторії на тій чи іншій проблемі, але вони не здатні приховати від глядачів (слухачів, читачів) тих проблем, які їм знайомі з особистого досвіду, і тому серйозно їх хвилюють. Крім того, неможливо виділити головне та розставити пріоритети зовсім на порожньому місці, тобто без опори на інформаційний привід.

Тому емпіричні дослідження ефекту встановлення порядку денного спрямовані на виявлення найважливіших чинників, що обмежують ефект впливу ЗМІ. Такі дослідження ведуться у двох основних напрямках:

- соціально-психологічні експерименти, що аналізують безпосередній вплив тих чи інших конкретних повідомлень (або типів повідомлень) на уявлення глядачів (слухачів, читачів);
- соціологічні дослідження, присвячені опису реальної динаміки «порядку денного» упродовж тривалого проміжку часу.

40.4. Експерименти із «встановленням порядку денного» (Ш. Ієнгар, Д. Кіндер)

Саме з проведенням експериментів, спрямованих на перевірку ефекту впливу ЗМІ у встановленні порядку денного, пов'язане ім'я американського політичного психолога *Шанто Ієнгара*. Ієнгар досліджує роль ЗМІ і масової комунікації у сучасній політиці. Він є автором кількох книг, зокрема «Медіа політика: керівництво для громадянина» (2007), «Діючи негативно: як політична реклама стискає і поляризує електорат» (1995), «Дослідження у політичній психології» (1993), «Новини, які мають значення: телебачення і американська громадська думка» (1987).

Дослідник зосередився на телевізійних новинах і провів комплекс експериментів, спрямованих на виявлення специфіки теленовин у встановленні порядку денного. Спільно з професором *Дональдом Кіндером* (який працює у сфері виявлення явних і неявних форм упереджень та їх наслідків для сучасного американського політичного життя), він провів експерименти, побудовані за принципом конструювання альтернативної політичної реальності. Учасникам-добровольцям показували поряд із сюжетами із справжніх інформаційних програм спеціально зняті матеріали, присвячені тим чи іншим ненав'язливим проблемам, а потім просили оцінити важливість цих проблем для країни.

Шанто Ієнгар
(нар. 1973)

Експерименти проводилися як серійно (коли учасники дивилися відредаговані новини протягом тижня), так і методом «складання зборки» (коли протягом години їм показували спеціально сконструйований інформаційний блок). Кіндер та Йенгар монтували вечірні новини так, щоб учасники отримували постійну дозу новин із визначеної проблеми, характерної для США.

Наприклад, було проведено експеримент, в якому одна група учасників дізнавалась про слабкості американської оборони; друга – дивилася програму, в якій особлива увага приділялася проблемам забруднення довкілля; третя група регулярно слухала повідомлення про інфляцію та економічні питання. Після тижня перегляду спеціально відредагованих програм більшість учасників виходили з експерименту переконаними в тому, що проблему-мішень, що отримала широкого розголосу в переглянутих ними програмах, для країни дуже важливо вирішити найперше. Більше того, оцінюючи діяльність чинного президента США, учасники експериментів виходили з того, як він справляється з проблемою-мішенню. Нове сприйняття впливало і на політичні уподобання – більш позитивно оцінювалися ті кандидати, які займали сильні позиції саме з даного питання.

Учасники експерименту вважали проблему-мішень дуже важливою для країни, були стурбовані нею набагато більше, ніж іншими, і вважали, що уряду слід ужити особливих заходів для її вирішення набагато частіше, ніж члени контрольної групи, причому цей ефект зберігався і через тиждень після закінчення експерименту.

Однак Йенгар не обмежився простою фіксацією наявності ефекту та вже самостійно проаналізував, як впливає на функцію ЗМІ щодо встановлення порядку денного форма, в якій подаються ті чи інші проблеми в телевізійних новинах. Він виділив дві основні форми організації новинних сюжетів: епізодичну та тематичну. За *епізодичної* подачі сюжет «набуває форми опису окремих подій чи подієво орієнтованого репортажу; суспільні проблеми розглядаються на прикладі конкретних випадків» (конкретний специфічний випадок, наприклад, замах на вбивство, терористична акція, поліцейський рейд на нелегальних торговців наркотиками тощо). За *тематичної* подачі, навпаки, «суспільні проблеми розміщуються в більш загальному або абстрактному контексті» і сюжет «набуває форми аналітичного репортажу, спрямованого на опис загальних наслідків або умов» (коротке оглядове повідомлення із конкретної тематики, наприклад злочинності, тероризму або зловживання наркотиками). Контент-аналіз демонструє, що в інформаційних програмах переважають епізодичні сюжети, а тематичні відіграють вторинну роль.

Йенгар висловив припущення: якщо зміст новинних сюжетів задає систему пріоритетів членів аудиторії, то форма їх подачі визначає, *на кого* буде покладено відповідальність за вирішення тих проблем, які завдяки телебаченню увійшли в особистий порядок денний його глядачів. Іншими словами, форма подачі сюжету впливає на атрибуцію відповідальності. Щоб з'ясувати це, Йенгар створював повідомлення, які були за змістом епізодичними або тематичними. Наприклад, це могла бути розповідь про людину, яка нещодавно втратила роботу, або обговорення сутності безробіття взагалі. Залежно від того, як було подано проблему – епізодично або тематично, – глядачі схильні були покладати відповідальність за її виникнення і врегулювання або на суспільство в цілому, державну владу та конкретних її представників, або на самих людей. Так, в умовах *тематичної* подачі сюжетів про тероризм (наприклад, сюжети, що розповідають про

Дональд Кіндер
(нар. 1947)

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці
причини тероризму на Близькому Сході або про те, як впливають терористичні акти на зовнішню політику США в цьому регіоні) учасники експерименту при тестуванні схильні були покладати відповідальність за тероризм на соціальні умови та політику «наддержав», у той час як при *епізодичній* подачі (сюжет, що розповідає про звільнення захоплених терористами заручників) вони значно частіше визначали терористів як людей з психічними відхиленнями, «кровожерливих фанатиків» тощо, тобто покладали відповідальність за тероризм на них особисто.

У той же час атрибуція відповідальності обумовлюється не тільки формою подачі матеріалу в новинах, але й глибинними соціокультурними стереотипами: так, перегляд тематичних сюжетів про бідність, в яких основними дійовими особами були афро-американці, різко посилював тенденцію до індивідуалістичної атрибуції відповідальності («у бідності винні самі бідні, які не хочуть працювати»), у той час як епізодичні сюжети за участю білих досить часто продукували соціальну атрибуцію відповідальності. Велику роль відіграла і стать дійової особи: сюжети за участю жінок провокували більш явну тенденцію до індивідуалістичної атрибуції, ніж сюжети за участю чоловіків. Як зазначає Йенгар, деякі сполучення раси, статі, віку та сімейного стану (наприклад, чорношкіра повнолітня мати-одиначка) переконливо сприяють появі індивідуалістичної атрибуції бідності». Якщо врахувати, що саме чорношкірі повнолітні матері-одиначки утворюють головний сегмент американських бідних, стає очевидним, що чим реалістичніше і докладніше в новинах висвітлюється їх положення, тим ефективніше блокується розуміння цього феномена як соціального явища.

У цілому Йенгар робить висновок, що соціокультурні стереотипи мають глибший і триваліший вплив на атрибуцію відповідальності, ніж ЗМІ; якщо ЗМІ впливають в одному напрямку з соціокультурними стереотипами, їх ефект посилюється, а якщо в протилежному – послаблюється. Це ще раз підкреслює, що ефект встановлення порядку денного в цілому і вплив форми подачі новин на атрибуцію відповідальності є досить обмеженими і опосередковуються безліччю чинників.

Зроблений Йенгаром висновок про те, що «телевізійні новини цілком можуть виявитися опіумом для американського суспільства, оскільки формують хибне відчуття національного добробуту» і блокують рішення безлічі соціальних та економічних проблем, фактично знаходиться за межами тези про мінімальний ефект впливу ЗМІ на суспільство.

40.5. Соціологічна лінія досліджень «порядку денного»

Йдучи за логікою розвитку методології «встановлення порядку денного», ми знову повертаємося до поглядів одного з основоположників цієї методології М. Мак-Комбса. Доцільно привернути увагу до одного з аспектів методології «встановлення порядку денного» в уявленні Мак-Комбса, а саме до *кумулятивного* (накопичувального) ефекту, що виникає, коли на індивіда впливають досить тривалий час, причому цей вплив здійснюється за різними комунікативними каналами. Це продовжує соціологічну лінію досліджень динаміки «порядку денного».

Як і слід було очікувати, найбільшу увагу Мак-Комбса привернула проблема встановлення порядку денного під час президентських виборів у США у 1976 р. У роботі під назвою «Встановлення порядку денного засобами масової інформації в ході президентської кампанії» (1981) він разом із співавторами детально розглянув, як це відбувалося

під час виборчих змагань Дж. Картер – Дж. Форд, починаючи з лютого, з «праймеріз», тобто висування кандидатів від двох основних американських партій, і завершуючи «Днем виборів» 04.11.1976 р. Було проаналізовано багатий емпіричний матеріал, отриманий на основі панельних опитувань у трьох населених пунктах, що помітно різняться за економічними та соціально-демографічними показниками (столиця штату Індіана місто Індіанополіс, місто-супутник Чикаго Еванстон і невелике місто Лебанон в штаті Нью-Гемпшир, з якого за традицією починаються праймеріз). Для корекції результатів із частиною респондентів, крім стандартних опитувань, проводилися фокусовані інтерв'ю, що дозволило істотно поглибити розуміння мотивацій респондентів. Природно, що дані опитувань порівнювалися з даними контент-аналізу газетних і телевізійних матеріалів відповідно до стандартної методики.

Дослідження продемонструвало, що за допомогою мас-медіа встановлюються три різновиди порядку денного, які дещо різняться між собою:

- *особистісний порядок денний* – система пріоритетів у найважливіших справах для самого індивіда щодо соціальних і політичних проблем;
- *міжособистісний порядок денний* – система пріоритетів щодо тих проблем, які індивід обговорює з членами своєї мікрогрупи;
- *уявний суспільний порядок денний* – уявлення індивіда про те, які проблеми є найважливішими для спільноти, до якої він належить.

Із точки зору Мак-Комбса та його співавторів, ключовою для формування особистісного порядку денного є *міжособистісний* порядок денний. Саме обговорення матеріалів ЗМІ з іншими людьми формує систему пріоритетності проблем (природно, мова йде насамперед про ненав'язливі проблеми, щодо яких повною мірою реалізується ефект встановлення порядку денного). У міру розвитку кампанії обговорення політичних проблем стають все інтенсивнішими, і відбувається «конвергенція» порядків денних – «особистий» і «уявний суспільний» порядки денні стають все більш схожими на «міжособистісний» порядок денний.

Мак-Комбс не обмежується фіксацією факту конвергенції трьох видів порядку денного в процесі передвиборчої кампанії. Він розглядає часову динаміку ефекту встановлення порядку денного, демонструючи, що найсильніше він виявляється на початку кампанії (на етапі праймеріз) і істотно послаблюється до її кінця. Це цілком зрозуміло: на початку кампанії у людей ще немає ніякої думки із більшості ненав'язливих проблем, тому ЗМІ легко привертати до них увагу – спрацьовує ефект новизни, а в міру розвитку кампанії у виборців формується власний порядок денний (часовий лаг, необхідний для того, щоб думка сформувалася, становить приблизно два місяці з моменту початку кампанії), так що до кінця кампанії ненав'язливі питання набувають у їхній свідомості таку ж стійкість, як нав'язливі.

І, нарешті, Мак-Комбс досить докладно розглядає питання про те, як взаємодіють між собою ЗМІ в процесі впровадження порядку денного в масову свідомість. Дослі-

Можливо, більшою мірою, ніж будь-який інший аспект нашого середовища, політична сфера з усіма її явищами і особистостями, щодо яких формуються наші думки і уявлення, є реальністю second hand. Із політикою – особливо на загальнонаціональному рівні – ми практично не маємо прямого безпосереднього контакту. Наші знання приходять зі ЗМІ. Як правило, ми поінформовані тільки про ті аспекти загальнонаціональної політики, які вважаються досить цікавими, щоб транслюватися через мас-медіа.

*М. Мак-Комбс, Д. Шоу,
«Функція мас-медіа щодо встановлення порядку денного»*

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці

дження показали, що «газети формують первинний, або базовий, порядок денний, особливо в початкові місяці президентської кампанії, у той час як телевізійні інформаційні програми використовують більш стабільний газетний порядок денний як підказку при визначенні важливості проблем». Іншими словами, була запропонована двоступенева схема встановлення порядку денного: спочатку базовий порядок денний задає преса, а потім його підхоплює телебачення, яке і впроваджує його у свідомість глядачів. Преса, якій відводиться в цій схемі настільки важлива роль, – це насамперед елітарна престижна преса («The New York Times», «The Washington Post», «Christian Science Monitor» і под.), орієнтована на вузький прошарок освіченої публіки. Саме ці друковані ЗМІ визначають основний набір тем, із яких формуватиметься порядок денний, у той час як телебачення, діючи як прожектор (порівняння самого Мак-Комбса), висвітлює одну, то іншу з цих тем. До того ж, чим ближче до кінця кампанії, тим більше посилюється роль телебачення і слабшає роль газет.

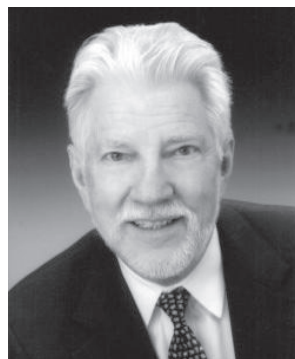
40.6. Політика і політичний «порядок денний» у підходах Е. Роджерса, Дж. Діарінга та Дж. Кінгдона

Ще однією важливою складовою теорії встановлення порядку денного є вивчення *рівнів (типів) порядку денного та впливів їх один на одного*. Інформаційний порядок денний є лише одним із таких пластів, або ж є окремим суб'єктом системи формування «порядків денних» суспільства. У зв'язку з цим наголосимо, що будучи частиною системи, ЗМІ у процесі встановлення інформаційного порядку денного (як, утім, і при створенні будь-якого контенту) відчувають залежність не тільки від логіки розвитку суспільних подій і проблем, але і від різних конкуруючих соціальних груп, здатних на них вплинути. Дослідники, що працювали над розробкою методології встановлення порядку денного, відзначали: особливе значення має процес формування політичного порядку денного, оскільки політика та мас-медіа переплетені між собою.

Вивченням процесу взаємодії ЗМІ з іншими існуючими інститутами у встановленні суспільного «порядку денного» займалися американські дослідники *Еверет Роджерс* і *Джеймс Діарінг*. Учені узагальнили існуючі на той час (1987) дослідження, і побудували модель взаємодії та взаємовпливу конкуруючих «порядків денних».

Роджерс і Діарінг виділяють три види «порядків денних»:

- *політичний* порядок денний (його встановлює держава в особі представників виконавчої, судової та законодавчої влади);
- *медіа*-порядок денний (його встановлюють ЗМІ);
- *публічний* порядок денний (є кумулятивним «порядком денним», сформованим під дією попередніх двох, а також під впливом особистого порядку денного).

Еверет Роджерс
(1931–2004)

Джеймс Діарінг
(нар. 1943)

Така «триполіусна модель» описує основні типи порядків денних та їх взаємодію між собою.

Цей аспект теорії встановлення порядку денного детально вивчався *Джоном Кінгдоном*, почесним професором політології в Університеті штату Мічиган в Анн-Арборі. Він є автором популярної книги «Порядки денні, альтернативи та публічні політики» (1984, 1995, 2011), яка отримала в 1994 р. премію за суттєвий внесок у вивчення публічної політики, що була присуджена секцією публічної політики Американської асоціації політичних наук. Кінгдон зазначав, що в процесі вивчення ЗМІ все більше перетворювалися на об'єкт впливу, а не самостійний суб'єкт прийняття рішень щодо порядку денного. Кінгдон розглядав процес встановлення політичного порядку денного як результат конкуренції. На його думку, конкуренція на політичній арені носить ще більш анархічний характер, ніж конкуренція на публічній арені, оскільки між собою одночасно і абсолютно хаотично конкурують не тільки проблеми, але й можливі рішення проблем, самі функціонери і випадкові можливості для залучення уваги до тієї чи іншої проблеми.

Джон Кінгдон
(нар. 1940)

Кінгдон створює модель «організаційної анархії». На основі аналізу формування порядку денного для політики та процесу вироблення державної політики у двох сферах – охороні здоров'я та транспорті у 1976–1979 рр. Кінгдон виділив три складові політичного процесу:

- *проблемна ситуація* (англ. problem stream), яку можна вважати початковим пунктом політико-управлінського процесу, що характеризується увагою громадськості та політичних лідерів до певної проблеми;
- *процесуально-політична складова* (англ. political stream), де формулюється список проблем, питань, які мають бути вирішені державою (урядовий порядок денний; англ. governmental agenda). Саме формулювання питань на порядку денному виступає як результат взаємодій таких основних чинників, як настрої громадськості, перспективні державні інтереси тощо, і учасниками формування урядового порядку денного виступають ті політичні актори, які добре знайомі – управлінці високого рангу, співробітники адміністрації президента, депутати парламенту, ЗМІ, групи інтересів;
- *політичний потік* (англ. policy stream) – етап прийняття політичного рішення, на якому виникають альтернативні підходи до проблеми, що є на політичному порядку денному. Порядок денний рішень (англ. decision agenda) на цьому етапі є списком альтернатив, із яких обираються відповідні для вирішення проблеми.

У момент, коли перехрещуються всі три складові політичного процесу відкриваються «вікна можливостей» (англ. occasions windows), відбуваються зміни у державному апараті, парламенті, серйозні зрушення у соціальних настроях та орієнтаціях.

Політичний порядок денний найчастіше формується найпарадоксальнішим чином через те, що рішення генеруються й обговорюються не у результаті реакції на ті чи інші проблеми, а тому, що функціонери зацікавлені в таких рішеннях за власними організаційними мотивами (щоб забезпечити себе або свій підрозділ роботою або мотивувати необхідність його розширення). Іншими словами, не проблеми породжують рішення,

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці

а існуючі рішення шукають проблеми, до яких вони могли б бути додані: «рішення і проблеми мають рівний статус як самостійні потоки усередині системи, і популярність певного рішення в певний проміжок часу часто впливає на те, які проблеми стануть предметом розгляду». Те, які проблеми в результаті все ж будуть вирішені, залежить від того, наскільки співпадуть між собою проблеми, рішення, функціонери та випадкові можливості.

Неважко помітити, що цей погляд на процес формування політичного порядку денного є поглядом зсередини, поглядом «інсайдера», який разом зі своїми улюбленими рішеннями або проблемами маневрує в непередбачуваних його контролю урядових інформаційних потоках. «Інсайдер» ніколи не визнає, що на процес прийняття рішення мають суттєвий вплив зовнішні сили. Такі «інсайдери» неодноразово заявляли Кінгдону, що при вирішенні питання про те, які соціальні проблеми підлягають включенню до політичного порядку денного, вони не потребують підказок мас-медіа і опираються на інші, незалежні, джерела. Мовляв, у кращому випадку ЗМІ забезпечують комунікацію щодо проблемних пріоритетів між різними верствами урядової еліти та посилюють вплив вже усталеного політичного порядку денного на громадську думку. Через те, що ЗМІ орієнтовані на сенсаційні та драматичні сюжети, відбувається різке зменшення їх впливу на урядову політику, «оскільки такого роду сюжети зазвичай з'являються наприкінці процесу прийняття політичних рішень, а не на його початку». Так, з точки зору урядовця, така медіаподія, як драматичне слухання в Конгресі, є не більш, ніж ретельно підготовленою виставою, сценарій якої було написано заздалегідь і без жодного впливу ЗМІ.

40.7. Другий рівень визначення порядку денного (Т. Гітлін, Р. Ентман)

Початкова стадія теорії встановлення порядку денного зосереджена на видимості об'єктів, як правило, на соціальних проблемах. На рівні привертання уваги, у сфері традиційного впливу встановлення порядку денного, порядок денний визначається абстрактно через перелік об'єктів. У свою чергу, ці об'єкти мають визначені атрибути, різноманітні характеристики і риси, які описують їх. Коли ЗМІ говорять про об'єкт (і коли представники громадськості говорять і думають про об'єкт) деякі атрибути підкреслюються, інші згадуються лише побіжно. Для кожного об'єкта у порядку денному, є порядок денний атрибутів, який впливає на наше розуміння об'єкта. Ця перспектива привертає увагу до визначених атрибутів і відвертає від інших.

Формування порядку денного значно більше, ніж класичне твердження, що новини розповідають громадськості, про що думати. Новини підказують громадськості, як саме думати про це. І вибір об'єктів для уваги, і вибір рамки (фрейму) для міркування є потужними інструментами для встановлення порядку денного. Важливим для встановлення порядку денного й у наборі об'єктів-питань, особистостей, подій тощо, є та перспектива, яку журналісти, а згодом і громадськість, використовують для міркування про конкретний об'єкт. Загальна назва для такої журналістської перспективи – новинність, новинарність (цінність новин). Але новинні об'єкти можна подавати різноманітними способами. І традиційне встановлення порядку денного, і атрибутивне встановлення порядку денного включають трансфер опуклості. Ключовим для обох стадій, які часом називають першим і другим рівнями встановлення порядку денного є те, що провідні елементи з медіа порядку денного перетворюються на провідні у публічному порядку

денному (для громадськості). ЗМІ можуть не тільки успішно розповідати, про що думати, але вони також можуть успішно розповідати, як думати про це.

На другому рівні визначення встановлення порядку денного ЗМІ приписують певні риси політичним діячам і питанням, і як результат, аудиторії ЗМІ використовують ці ж риси до тих же діячів і питань. Другий рівень визначення порядку денного є результатом поєднання теорії встановлення інформаційного порядку денного та фреймінгу, в якому атрибути, про які говорять ньюсмейкери, впливають на атрибути, які громадськість приписує тому чи іншому явищу, посилаючись на ньюсмейкерів.

Тодд Гітлін – американський дослідник, публіцист, письменник, культурний оглядач, який неодноразово писав про роль ЗМІ, політику, духовне життя та мистецтво. Досліджуючи проблеми масової комунікації у праці «Цілий світ спостерегає: мас медіа у «творенні» і «знищенні» лівих» (1980), він вводить у науковий обіг поняття «*фреймінг*», демонструючи, як американська телерадіомережа CBS баналізує явище студентських рухів в бурхливі 1960-ті роки.

Гітлін визначав фрейми як «принципи відбору, акцентуації та презентації, що складаються з ... теоретичних позицій про те, що існує, що відбувається, і те, що має значення» та використовував фрейми для аналізу боротьби між студентським рухом США 1960-х років та американськими ЗМІ за «домінуюче визначення, за домінування» фреймів.

Розрізняють «*фрейми в думках*» і «*фрейми в комунікації*». Якщо *перші* є когнітивними схемами, що містять архетипові ролі, норми поведінки, послідовність дій і реакцій типових учасників із типовими атрибутами разом із соціальними санкціями і оцінками, то *другі* – містять у собі визначення ситуації як проблеми, діагностику її причин і наслідків, моральну оцінку, способи її вирішення. Інакше кажучи, «фрейми в комунікації» висловлюють природною мовою соціокультурні сценарії.

Функції символічних маркерів у тексті як реалізації «фрейму в комунікації» виконують мовні кліше та штампи, прецедентні висловлювання, прецедентні імена й метафори.

Новини, описуючи соціальні рухи, можуть вибирати безліч альтернативних стратегій фреймінгу. Новини можуть зафіксувати масштаб соціальної проблеми, критикувати альтернативні пропозиції боротьби з проблемами, або зосередитися на тактичних зусиллях активістів та урядовців, щоб врегулювати проблеми. Ця остання стратегія, як правило, включає в себе акцент на скандальних заявах, конфліктах у команді гравців, зокрема, тому, що ці аспекти питання відповідають традиційному розумінню про живі і яскраві новинні історії, які існують серед журналістів. Навіть якщо кілька атрибутивних особливостей включені в новинний порядок денний, там, ймовірно, буде помітним набір пріоритетів. У президентській кампанії історії мають бути ретельно збалансовані, щоб кожен із кандидатів мав однакові шанси бути поміченим. Але проблеми, на тлі яких вони зазначені, нечасто мають однакову помітність і пріоритети у цьому впливають на пріоритети громадськості.

Тодд Гітлін
(нар. 1943)

Роберт Ентман

Грунтуючись на численних дослідженнях, професор університету Дж. Вашингтона Роберт Ентман, який є одним із провідних фахівців з фреймінгу і проводить дослідження в галузі політичних комунікацій, відносин із медіа, расових стереотипів і громадської думки, у 1993 р. зробив спробу поєднати напрацювання інших дисциплін щодо фреймів в єдину «дисципліну» і запропонувати визначити сутність фреймінгу так: «вибирати певні аспекти реальності та робити їх більш помітними в комунікативному тексті, популяризуючи так певне бачення проблеми, інтерпретацію її причин, моральну оцінку й можливе вирішення». Для того, щоб зрозуміти, як працюють фрейми, на думку Ентмана, необхідно прояснити такі концепти як «видимість», «форматування» та «важливість» (англ. *salience, sizing and importance*). Фрейми подають певну інформацію про об'єкти повідомлень, надаючи їм таким чином «видимість», тобто, роблячи їх більш помітними, зрозумілими і такими, що запам'ятовуються. Більш «видимою» інформацію можна зробити, помістивши її на початку або в кінці тексту, а також часто повторюючи її або асоціюючи з культурно схожими символами.

«Форматування» є сутністю фреймінгу – це перебільшення або применшення елементів зображеної реальності для більшої або меншої «видимості». Крім слів і образів, що використовуються для зображення реальності, великого значення також набуває «важливість» – те, наскільки багато інформації про подію та на якому місці подає її ЗМІ.

Існують і докази того, що фрейм об'єкта на порядку денному можна виміряти на рівні поведінки. Наголос на визначених атрибутах того чи іншого явища може безпосередньо впливати на спрямованість громадської думки. Зокрема, Т. Гітлін, Б. Пейдж і Р. Шапіро виявили, що висвітлення телебаченням основних питань міжнародної проблематики упродовж 15 років впливало на видимість цих питань набагато більше, ніж характерні особливості самих цих питань. Поява у новинах є прогнозом щодо зсуву у громадській думці. Навіть назва, що використовується для означення проблеми може вплинути на помітність визначеної точки зору і прихильність або неприхильність громадської думки. Наприклад, назви для штучного переривання вагітності, які обирають журналісти – «право на свободу вибору» або «право на життя» – символізують боротьбу різних течій громадської думки навколо проблеми абортів.

Незалежно від того, чи представлено у порядку денному просто тему (проблему) або характерні особливості проблеми, наслідки цього щодо поведінки аудиторії є суттєви-

Щоб продемонструвати силу фрейму, було проведено експеримент, на який до сьогодні посилаються найчастіше.

Першій групі була запропонована наступна ситуація:

Уявіть, що Сполучені Штати готуються до спалаху незвичайної азійської хвороби, яка за прогнозами забере життя 600 осіб. Запропоновано дві програми боротьби з хворобою. За оцінками фахівців наслідки програм виглядають так: якщо буде прийнятий перший варіант, 200 осіб будуть врятовані; якщо другий – ймовірність 1:3, що всі 600 будуть врятовані, і ймовірність 2:3, що ніхто з 600 людей не буде врятований. Яку програму підтримали б Ви?

Результат: 72% підтримали першу програму і 28% підтримали другу.

Другій групі були запропоновані ідентичні варіанти, але повідомлення акцентувало не на ймовірній кількості врятованих, а на ймовірній кількості смертей: *Якщо буде прийнята третя програма, 400 осіб загине. Якщо буде прийнята четверта програма, ймовірність 1:3, що ніхто не загине, і ймовірність 2:3, що загинуть усі шість сотень.*

Результат: третю програму вибрали 22% учасників, хоча вона за змістом близько першої програми, яка в першому експерименті набрала 72%. А четверту програму вибрали 78%, хоча ця ж програма до того мала 28%. Цифри говорять самі за себе.

Д. Канеман, А. Тверські, «Вибір, цінності та фрейми»

ми. Як комунікатор фреймує проблему задає порядок атрибутів і може вплинути на те, як ми думаємо про неї. Формування порядку денного є процесом, який може вплинути і на те, про що ми думаємо, і на те, що ми думаємо про це.

40.8. Формування порядку денного на міжнародній арені (С. Дж. Лівінгстон, С. Ротман)

У 90-х роках XX ст. теорію встановлення порядку денного було використано для пояснення практики міжнародних відносин. Стаття політолога С. Дж. Лівінгстона «Політика у встановленні міжнародного порядку денного: Рейган і відносини Північ-Південь» (1992) присвячена аналізу підходів адміністрації Р. Рейгана щодо відносин Півночі та Півдня, була однією з перших спроб формулювання загальної теоретичної концепції процесу формування принципів *формування порядку денного на міжнародній арені*.

Проводячи аналогію зі сферою внутрішньої політики, Лівінгстон приходить до розуміння того, що визначення тематики взаємодій вбудовано у практику міжнародних відносин, тобто у звичні норми поведінки суб'єктів, як формалізовані, так і неформальні. Переважаючи міжнародні практики структурують міжнародну політику, створюючи такі обставини, в яких суб'єкти можуть формулювати питання певного типу та залучати до них увагу міжнародної спільноти. Такі міжнародні практики Лівінгстон називає «точками доступу до порядку денного» (англ. agenda access points), через які і відбувається визначення тематики міжнародних взаємодій зацікавленими суб'єктами.

У запропонованій концепції під *пунктом порядку денного* розумілася не просто певна проблема, що вимагає колективного рішення на світовій арені, але і альтернативні варіанти реагування на неї, а також оцінка рівня її значущості тими суб'єктами, які долучаються до обговорення. Використання точок доступу дозволяє гравцям впливати на ці три елементи в комплексі, а їх відсутність, навпаки, призводить до втрати здатності структурувати міжнародну дискусію.

Із метою операціоналізації запропонованої моделі Лівінгстон наводить перелік значущих компонентів інфраструктури, що забезпечує міжнародне спілкування, з прив'язаними до нього точками доступу, обумовлюючи, що він не є вичерпний.

Табл. 1. Точки доступу до порядку денного

Компоненти інфраструктури	Характерні точки доступу
Знання	1. інститути виробництва всезагального знання 2. допоміжне (інструментальне) узгоджене знання
Канали комунікації	1. доступ до транснаціональних мереж 2. посередництво у відносинах з іншими суб'єктами 3. доступ до впливових ЗМІ
Інституціональне положення	1. формальний або неформальний статус у міжнародній організації або міжнародному режимі 2. потенціал можливостей організації
Дипломатичні норми	1) легітимні події, що «змушують до дії» (саміти, конференції тощо) 2) доступ, обумовлений статусом (лідерство у коаліції, приналежність до великих держав, «особливі відносини» тощо) 3) допоміжні загальні норми (право, взаємність тощо)

Процес формування порядку денного, підкреслював Лівінгстон, носить динамічний характер і вимагає постійного використання наявних можливостей впливу від суб'єктів. Оскільки порядок денний не існує сам по собі, питання, що входять до нього, зберігають актуальність тільки у разі безперервного відтворення. З плином часу міжнародні практики можуть змінюватися, отже, піддаються змінам точки доступу до порядку денного і здатність суб'єктів використовувати їх.

Відродження інтересу до аналізу процесу формування порядку денного отримало відображення і в роботі політолога *Стівена Ротмана*, автора дослідження «Пояснення міжнародного порядку денного: фрейми і влада в політиці» (2009). Він звертає увагу на те, що включення проблеми в міжнародне обговорення вимагає визнання її значущості з боку відразу кількох (як мінімум двох) учасників міжнародних взаємодій.

Як і в концепції точок доступу, в роботах Ротмана йдеться, насамперед, про вплив на цей процес держав як суб'єктів міжнародних відносин: «Зміни міжнародного порядку денного відбуваються, коли окреме питання включається або виключається з нього або коли питання на порядку стає більш-менш важливим для держав». У цьому зв'язку на перший план виходить питання про те, що визначає значимість тієї чи іншої проблеми і тим самим створює необхідні передумови для її включення в міжнародний порядок денний. На думку Ротмана, цей показник складається з трьох параметрів: кількості держав, які приділяють їй увагу; сили цих держав; інтенсивності уваги, що характеризується тими ресурсами, які держави готові витратити на її рішення.

Ключова особливість підходу Ротмана – розмежування подій реального світу, з одного боку, і спостережень та інтерпретацій цих подій – з іншого. У повній згоді з положеннями конструкціоністської парадигми, він звертає увагу на те, що питання міжнародного порядку денного складається не тільки з опису самого проблемного явища, а й з комплексу оціночних суджень, що визначають його сприйняття суб'єктами. Центральна роль оціночних суджень у формуванні порядку денного обумовлена можливістю через них маніпулювати характеристиками явища, які сприймаються громадськістю.

Ротман, опираючись, з одного боку, на реалізм, а з іншого – на конструкціонізм, виділяє дві категорії причин зміни міжнародного порядку денного: 1) матеріальні; 2) нематеріальні або риторичні. З точки зору реалізму, визначальну роль у міжнародній системі відіграє співвідношення сил між державами, відповідно, різний розподіл ресурсів буде змінювати міжнародний порядок денний. Тим часом причини постановки окремих питань, на думку Ротмана, не можна зводити тільки до зміни розподілу сил. У згаданій роботі «Пояснення міжнародного порядку денного: фрейми і влада в політиці» Ротман підкреслює: «Реалісти вважають, що об'єктивне спостереження безпеки держави можливе, в той час як конструкціоністи, як правило, припускають, що можлива тільки інтерпретація безпеки». Нематеріальні причини коригування порядку денного пов'язані з використанням риторики для зміни того, як інші держави розуміють явище, шляхом зміни фрейму. Цей шлях відкриває можливість впливу на міжнародний порядок денний як державам, так і недержавним суб'єктам.

Ротман вводить поняття «*стратегічне використання риторики*» для позначення свідомого конструювання фреймів. Для гравців, які використовують свідоме конструювання фреймів із метою зміни ідей та поведінки інших учасників, він запропонував поняття «*ініціатори риторики*». Подібні суб'єкти можуть використовувати різні форми маніпулювання оціночними характеристиками для зміни міжнародного порядку денного, не вдаючись до повної фальсифікації дійсності:

- маніпулювання масштабом явища;
- зміна опису явища або презентація нових даних;
- маніпулювання порівняльними значеннями характеристик – зміщення акценту з одних характеристик на інші;
- маніпулювання самими характеристиками;
- зміна змісту окремої характеристики, наприклад, виділення однієї, а не іншої причини.

При цьому формування сприятливого фрейму вимагає ефективного використання трьох основних каналів риторичного впливу: ЗМІ (в тому числі Інтернету), міжнародних форумів, наукових журналів. Перевагу отримують питання, які набувають широкого суспільного резонансу, що сприяє поширенню фрейму, сприятливого для тих чи інших суб'єктів.

Таким чином, коло питань, що обговорюються на міжнародному рівні, конструюється учасниками міжнародних взаємодій залежно від їхніх інтересів і ресурсів, необхідних для задіяння точок доступу. Проведені конкретні емпіричні дослідження підтверджують, що формування глобального порядку денного прагнуть використовувати в своїх інтересах не тільки провідні держави, але й істотно слабкіші гравці.

Називання та присоромлення... стали частиною механізму зміни поведінки держави у відповідь на порушення договорів із прав людини. Коли риторика «називає» державу злочинною або такою, що спричиняє явище, держава стає частиною питання, незалежно від того, хоче чи не хоче уряд держави насправді бути частиною проблеми. У цих випадках державі доведеться приділити певну увагу проблемі, навіть якщо мета держави буде полягати в тому, щоб оскаржити зазначену риторіку.

*С. Ротман,
«Пояснення міжнародного порядку денного: фрейми і влада в політиці»*

40.9. Встановлення порядку денного як електоральна технологія

Теза про існування в суспільній свідомості порядку денного, що визначає ієрархію проблем і подій, не тільки базується на низці прагматичних операціоналізацій, а й призводить до суто прагматичних висновків, оскільки передбачається, що сформований у громадській думці перелік актуальних проблем істотно впливає на процес оцінки як окремих осіб, так і політичної ситуації в цілому, а також і на прийняття рішень виборцями. Це відбувається тому, що в звичайних умовах люди дають оцінку, виходячи не з усебічного аналізу ситуації, що склалася (як передбачається в теорії раціонального вибору), а інтуїтивним шляхом, приблизно, і при цьому вони спираються на найбільш доступну їм інформацію.

Навіть якби індивід мав бажання, він був би не в змозі врахувати при прийнятті рішення весь запас наявних у нього знань. Тому, оцінюючи і приймаючи рішення, індивіди спираються тільки на частину того, що вони в цілому знають про те чи інше явище або персоналії, при чому одні міркування виявляються вирішальними, інші ігноруються, а їх порівняльна важливість залежить від ступеня доступності. Існуючий порядок денний власне і задає список найбільш доступних доводів і критеріїв. Наприклад, оцінювати діяльність політичного діяча можна за багатьма параметрами: яку політичну партію він представляє; яку політику він підтримує і чому протидіє; які досягнення і невдачі є у його діяльності і под. навіть просто виходячи з того, якою він є людиною. Але реальні підстави для оцінки політичного діяча значною мірою визначаються тим, які проблеми поставлені на порядок денний: чим більше уваги ЗМІ приділяють тій чи іншій проблемі,

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці
тим частіше «займається/запалюється» ця проблемна зона, і тим більшою мірою глядачі спираються на те, що їм відомо про цю проблему, при загальній оцінці політичного діяча.

Звичайно, ефективність «займання/запалювання» залежить від того, яку частку відповідальності за вирішення проблеми люди схильні покласти на того чи іншого політичного діяча. Чим більша відповідальність за проблему йому приписується у перебігу сюжету, тим сильніше спрацює ефект «займання/запалювання».

Як класичний приклад тематичного займання, яке вплинуло на результат президентських виборів, уже згадані раніше дослідники Ійенгар і Кіндер наводять ситуацію, що склалася перед президентськими виборами у США 1980 р. (Р. Рейган vs Дж. Картер), коли в останній вечір перед голосуванням три провідні телекомпанії присвятили більшу частину ефіру висвітленню подій, пов'язаних із іранською кризою (захоплення іранцями посольства США та невдала спроба звільнити заручників), оскільки намітилася перспектива її (кризи) вирішення. У результаті порядок денний різко зрушився і вибори стали сприйматися виборцями як референдум із оцінкою зовнішньополітичних дій діючого глави держави Дж. Картера. Вони стали оцінювати Картера саме за цим параметром, що і привело його до поразки. Якщо за даними опитувань громадської думки, проведених незадовго до виборів, Рейган лише незначно випереджав Картера (на 3% за Геллапом, і ця цифра була максимальною), то реальний відрив склав 10% (51% до 41%). Отже, за висновками Ійенгара та Кіндера, головні пріоритети, які були у свідомості виборців, коли вони йшли до виборчих урн, були переважно сформовані під впливом останніх випусків новин.

Питання про те, яким чином комунікатор може управляти поведінкою аудиторії, встановлюючи ту чи іншу версію порядку денного, привертає увагу політологів і фахівців із теорії масових комунікацій. Можна виділити кілька основних технологій із використанням цього механізму.

Перша комунікативна технологія безпосередньо впливає з моделі порядку денного та найчастіше вживана під час виборчих кампаній. Вона полягає у створенні подій, що дозволяють ньюсмейкеру підкреслити свої переваги порівняно з потенційними конкурентами: якщо медійний порядок денний країни концентрує увагу аудиторії на економічних проблемах, то, скоріше за все, виборці підтримають кандидата, який краще впорається з економікою, наприклад, успішного бізнесмена або керівника процвітаючого регіону. Якщо ж у ЗМІ домінує тема загрози безпеки країні з боку міжнародного тероризму або внутрішнього сепаратизму, то можна очікувати, що виборці віддадуть перевагу сильному лідеру або представнику силових структур.

Друга комунікативна технологія, заснована на теоретичній моделі порядку денного, полягає у зміщенні акцентів комунікації з інтерпретацій на факти. Виробництво подій, що претендують на статус новин, перетворилося на одну з основних спеціалізацій у сфері комунікації. Публіці потрібні не просто факти, а саме новини. Тому політики та корпорації, які прагнуть завоювати і зберегти місце у суспільному порядку денному, змушені постійно виробляти новини. У побут увійшов навіть новий спеціальний термін «побудова порядку денного» (англ. agenda building), що остаточно розриває з традицією визнання об'єктивних підстав ієрархії суспільних пріоритетів.

Третьою технологією, побудованою на основі моделі порядку денного, стало постійне відстежування за допомогою методів емпіричних досліджень змін у порядку денному. Наприклад, оцінки престижних міжнародних рейтингових агентств, ранжують компанії за різними критеріями, позначаються позитивно на корпоративній репутації

фірм, що опинилися на верхівці рейтингів, і можуть серйозно збільшити обсяг продаж. Моніторинг ЗМІ та виділення найпопулярніших тем стає повсякденною практикою фахівців у сфері встановлення порядку денного.

Ураховуючи, що сьогоденний порядок денний заповнений переважно негативними сюжетами, що викликають із огляду на психологічні особливості, найбільше зацікавлення громадськості, постає питання про доцільність проникнення в цей порядок денний політичних суб'єктів і корпорацій із метою формування та просування свого позитивного іміджу. В цьому плані необхідно застосування *четвертої технології*, яка зводиться до подолання своєрідного фільтра, що пропускає в новинні повідомлення переважно негативну інформацію. Ця технологія складається з двох взаємодоповнюючих стратегій:

– *перша стратегія* полягає в тому, щоб пов'язати імідж своєї організації з рішенням певної суспільної проблеми, яка часто відтворюється в медійному порядку денному через тематичні негативні сюжети. Наприклад, корпорація виробляє екологічно чисту продукцію та в стані скористатися перевагами відповідності порядку денного, заповненої сюжетами про забруднення довкілля. Крім того, така корпорація може створити дочірню некомерційну організацію, що розробляє пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань захисту довкілля. Тим самим, партіям і корпораціям вдається відповідати переважно негативному порядку денному, зберігаючи позитивний імідж організації;

– *друга стратегія* полягає в тому, що корпорації, використовуючи свої лобістські можливості, прагнуть впливати на урядовий порядок денний. ЗМІ не можуть просто ігнорувати висловлювання ньюсмейкерів, наділених державними повноваженнями. Тому для компаній така стратегія проникнення в медійний і публічний порядок денний може виявитися простішою й ефективною, ніж безпосередня робота зі ЗМІ.

П'ята технологія, що виникла наприкінці XX ст., пов'язана з особливостями рутинної діяльності ЗМІ з виробництва новинних інформаційних сюжетів. Журналісти значною мірою залежать від «джерел», які своєчасно забезпечують їх ексклюзивною інформацією. Тому «джерела» здатні певною мірою впливати на медійний порядок денний. Крім того, з безлічі подій, що відбуваються, на статус новин, які заслуговують на увагу ЗМІ, можуть претендувати лише ті, які відповідають «формату» ЗМІ. Наприклад, телевізійною новиною може стати подія, для якої є відповідний відеоряд і коментар, доступний розумінню широкої публіки. Поступово сформувався прошарок посередників між виробниками новин (до яких входять представники різних еліт) і журналістами. Для позначення цієї діяльності виник спеціальний термін «спіндокторінг» (англ. *spin* – обертання), який зазвичай перекладають як медіа-маніпулювання. Спіндокторінг – коригування освітлення в мас-медіа події, що мають несприятливий відтінок; подача події в покращеному світлі. Фахівець-спіндоктор намагається запропонувати ЗМІ свою версію інтерпретації події, а також займається підготовкою очікувань аудиторії.

Істотна риса спіндокторінгу полягає у здатності «обіграти» ситуацію, а саме: відібрати найефективніші повідомлення, запропонувати їх найбільш значущим каналам, вибравши для цього саме відповідний час. Таким чином, спіндоктор фактично «створює» подію, акцентуючи увагу на приховуванні або виявленні тих чи інших тем. Таким чином, спіндоктор фактично «створює» подію, акцентуючи увагу на приховуванні або виявленні тих чи інших тем. Саме тому можна говорити про потенціал символічної влади, яка, на думку П. Бурд'є, «має властивість ховати чи виявляти реально існуючі об'єкти». Напрацьована ціла система прийомів такого «приховування» або «виявлення»: показати, що під час виступу політика, хтось заснув, коментар за кадром, висмикування окре-

Тема 40. Методологія «встановлення порядку денного» та її застосування у політичній науці
мих цитат – все це може принципово змінити ставлення громадськості до того чи іншого
«лідера думок» або події.

ooo ooo ooo ooo ooo

За звичної, ординарної ситуації політика цікава лише для малої частини аудиторії. Реальна демократія базується на тому, що політична участь більшості у державному управлінні є епізодичною і рідко виходить за рамки голосування. Відповідно, ретельне відстеження та вивчення політично значимої інформації для більшості населення уявляється ірраціональною стратегією поведінки. В будь-якому випадку громадськості потрібні посередники, що вибирають зі всієї багатоманітності подій пункти порядку денного. Тому проблема порядку денного в найближчі роки неминуче буде залишатись у фокусі уваги політичної науки.

Ознакою успішної теорії є її спроможність генерувати нові питання і виявляти нові напрямки наукового дослідження. З огляду на цю перспективу, плідність теорії з метафоричною назвою «встановлення порядку денного» підтверджується трьома особливостями: 1) стійке зростання кількості літератури, пов'язаної з нею; 2) її здатність інтегрувати низку досліджень із комунікації під однією теоретичною «парасолею»; 3) здатність генерувати нові дослідницькі напрямки у рамках комунікативних досліджень.

Питання для самоконтролю

1. Що можна віднести до передумов появи методології «встановлення порядку денного»?
2. У чому полягає сутність теорії встановлення «інформаційного порядку денного»?
3. В яких напрямках розвивалась первинна гіпотеза щодо встановлення «інформаційного порядку денного»?
4. Яким чином гіпотеза встановлення «порядку денного» перевірялась емпірично?
5. Поясніть зміст «гібридного» методу зіставлення даних, розробленого М. МакКомбсом і Д. Шоу?
6. У чому сутність експериментів, які проводились під керівництвом Ш. Ійєнгара?
7. Як, на думку Дж. Кінгдона, формується політичний порядок денний?
8. Як у модель «організаційної анархії» Дж. Кінгдона вписується теорія «встановлення порядку денного»?
9. Що означає у підходах С. Лівінгстона до формування порядку денного на міжнародній арені поняття «точка доступу до порядку денного»?
10. Що вкладається в поняття «другий рівень визначення порядку денного»?

Література

Алексєенко І. Фрейми / І. Алексєенко // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 412.

Алексєенко І. Фреймінг / І. Алексєенко // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 412.

Ачкасова В. А. Принцип повестки дня как доминанта медийного пространства / В. А. Ачкасова // Журналистский ежегодник. – 2012. – Вып.1. – С. 7-9.

Дьякова Е. Г. Массовая политическая коммуникация в теории установления повестки дня: от эффекта к процессу / Е. Г. Дьякова // Полис. – 2003. – № 3. – С. 109-119.

Дьякова Е. Г. Эффект установления повестки дня как предвыборная технология / Е. Г. Дьякова // Дискурс-Пи: науч.-практ. альм. – 2003. – Вып. 3. – С. 142-143.

Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М. : Ин-т Фонда «Обществ. мнение», 2004. – 384 с.

Митко А. Спіндокторінг / А. Митко // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 625-627.

Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: масмедії і громадська думка ; [пер. с англ. М. Давиденко]. – К. : К.І.С., 2007. – 256 с.

Москаленко А.З. Ера інформації й демократичне суспільство // Вісн. Київ. нац. ун-ту. – Сер. : «Журналістика». – 1996. – Вип. 3. – С. 3-16.

Остапенко М. Ньюсмейкер / М. Остапенко // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 263-264.

Почепцов Г. Г. Коммуникативный инжиниринг: теория и практика / Г. Г. Почепцов. – К. : Альтер-пресс, 2008. – 408 с

Семигіна Т. Порядок денний політики / Т. Семигіна // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 534-535.

Шакиров О. Как формируется международная повестка дня? Ответ конструктивизма / О. Шакиров // Международные процессы. – 2012. – Т. 10. – № 3 (30-31). – С. 83-90.

Шилова В.В. Методологія вивчення комунікативних технологій соціально-політичних телепрограм / В. В. Шилова // Психолінгвістика. – 2014. – Вип. 16. – С. 343-357.

Щолокова Г. В. «Порядок денний ЄС»: до проблеми визначення змісту поняття / Г. В. Щолокова // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6 (4). – С. 97-100.

Фінклер Ю. Е. Мас-медіа та влада : технологія взаємин / Ю. Е. Фінклер. – Л. : Аз-Арт, 2003. – 212 с.

Dearing J. Agenda-setting, Where Has It Been, Where Is It Going? / J. Dearing, E. Rogers // Communication Yearbook. – Newbury Park, CA: Sage. – 1988. – Vol.10. – pp. 555-594.

Iyengar Sh. Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues. – Chicago, 1991. – 206 p.

Iyengar Sh., Kinder D. R. More than Meets the Eye: TV News, Priming & Public Evaluations of the President // Public Communication & Behaviour. V 1– L., 1986.

Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Makes up his Mind in the Presidential Campaign / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – New-York : Free Press, 1944. – 178 p.

Livingston S. G. The Politics of International Agenda-Setting: Reagan and North-South Relations // International Studies Quarterly 36. – 1992. – pp. 313-330.

Longman Dictionary of Contemporary English. International students edition. – Edinburgh Gate, Harlow, England. Longman, 1995. – 1680 p.

McCombs M. E., Shaw D. L. The agenda setting function of mass media // Public Opinion Quarterly. – 1972. – Vol. 36. – P. 176-187.

McCombs M., Eyal Ch., Graber D., Weaver D. Media Agenda-Setting in the Presidential Election. – N.Y., 1981. – 230 p.

Тема 41.

Політика як знакова система. Перспективи використання семіотичної методології в сучасному політологічному дискурсі

- 41.1. Семіотика як методологічний підхід до аналізу політичного
- 41.2. Формування семіотико-політичних ідей в античну та середньовічну епохи
- 41.3. Становлення семіотики як галузі знань і методологічної парадигми політичних досліджень
- 41.4. Уявлення про знаковість на зламі XIX-XX століть та їх значення для розвитку нової семіотики політики
- 41.5. Витоки та специфіка творчості представників тартусько-московської семіотичної школи
- 41.6. Семіотико-політичні ідеї у творчості мислителів XX століття

41.1. Семіотика як методологічний підхід до аналізу політичного

У процесах, які за своєю сутністю є інформаційними, знаки є елементарними формами відображення даних, а знакові системи – певними базами даних, які мають призначення їм способи організації. Така база даних є певним символічним образом (моделлю) частини світу, відтвореної в свідомості суб'єкта чи закарбованої в природі (якщо широко розуміти інформаційні процеси). Саме поняття культури відображає не лише сукупність матеріальних і духовних надбань людства, але й знакові посередники між людиною і зовнішнім світом. Культура в такому розумінні є способом відбору та структурування елементів навколишнього середовища (як природного, так і соціального) та власного мислення. Будь-які соціально-культурні феномени відтак можуть розглядатися як знакові об'єкти, отже, потрапляють у поле наукових інтересів семіотики.

Семіотика (грец. *σημείον* – знак, ознака) – це галузь міждисциплінарних досліджень, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі в цілому, людському мисленні та суспільстві. Також цей термін використовується для позначення певних знакових систем (семіотика політики, семіотика культури, семіотика мистецтва і под.). В основі семіотики як методологічного підходу до аналізу політичного та теоретичних засад його використання при вивченні політичних явищ лежить розуміння політичної реальності як знакової системи.

Семіотика політики – це міждисциплінарна галузь досліджень і самостійна галузь знань, яка сформувалася у зв'язку із застосуванням досягнень загальної семіотики для аналізу політичних феноменів; філософсько-політологічний підхід, у межах якого політика інтерпретується як знакова система; теоретико-методологічна парадигма філософсько-політологічних досліджень; знакова теорія політики; знакова структура політичної реальності.

Основною *метою* семіотики політики є дослідження політики як знакової системи, аналіз її знакової структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень і закономірностей функціонування політичних знаків. *Об'єктом* семіотики політики є політична реальність у її знаковому відображенні. *Предмет* семіотики політики утворюють

загальні принципи знакової організації політики, закономірності її розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між політичними знаками, політичними феноменами та носіями політичної свідомості.

Основні *функції* семіотики політики в системі знань про політику: 1) пізнавальна (інформаційна); 2) методологічна; 3) символічно-відображальна; 4) прогностична; 5) евристична. *Структура* семіотики політики: 1) синтактика політики, яка досліджує відношення між політичними знаками; 2) семантика політики, яка досліджує відношення між знаками та політичними явищами, які вони позначають; 3) прагматика політики, яка досліджує відношення людини-суб'єкта політики до політичних знаків, які вона використовує. Основними поняттями семіотики політики є *політичний знак*, тобто елемент дійсності, обраний або створений людиною, який має політичне значення, та *політична знакова конструкція*, тобто стійка конфігурація політичних знаків, яка має самостійне політичне значення.

Семіотичний простір сучасного політичного дискурсу формується різними знаками – *вербальними, невербальними та змішаними*. До *вербальних* належать як окремі слова, так і висловлювання та прецедентні тексти, до *невербальних* – прапори та емблеми, портрети, бюсти, символічні дії, а також знакові символічні особистості – самі політики. *Змішаними* знаками є гімн (доповнення поетичного тексту музикою), герб (поєднання геральдичних символів і девізу) та креолізовані тексти (зображення та текст на пропагандистському плакаті). Як вважають представники семіотичного підходу до вивчення політичної реальності, адекватна інтерпретація політичних текстів потребує врахування всього розмаїття знаків, адже мова політики не зводиться тільки до слів. Як пише К. Гудзон у праці «Мова сучасної політики» (1978), все те, що політики вважають значимим або не значимим, так або інакше знаходить відображення у стилі життя нації, адже політика – це одяг, їжа, житло, розваги, література, кіно та відпустка тією ж мірою, як і промови та статті. Оскільки значна частина політичних текстів надходить до сучасної людини в широкому екстралінгвістичному контексті, сучасні дослідники семіотико-політичної проблематики звертають особливу увагу на невербальні знаки політичного дискурсу. Коротко розглянемо їх основні типи, виділені за характером знакової субстанції:

1. *Політик як знак*. Вирізняємо два підтипи: політик як представник групи (метонімічний знак, який заміщає групу та персоналізує політичні партії та рухи, символізує політичні погляди, концепції та напрямки) та політик як актор і виконавець ролі (певний образ – втілення рис зовнішності та поведінки, функція агента політики).
2. *Поведінкові знаки*. Дія або вчинок стають знаком, якщо у них з'являється другий план, призначений для символічного «прочитання». Тут варто виокремити *ритуальні* (церемоніальні) та *неритуальні* дії або події. Перші вирізняються відсутністю елементу новизни, прогнозованістю, переважанням фатичної (беззмістовної) комунікації над інформативною (найбільш виразним прикладом є спілкування харизматичного лідера з народом, від якого звичайні громадяни повинні отримувати позитивні емоції). Другі – це театралізовані метафори, які мають політичний характер (наприклад, спалення опудала або акції руху «Femen»).
3. *Символічні артефакти*, якими можуть бути предмети (зокрема, символи вищої влади, одяг, головні убори тощо) та приміщення (соціокультурний локус, тобто соціально значиме місце події, є важливим компонентом комунікативної події – маркуючи ситуацію комунікації, він задає її тональність і стилістику, наприклад, навіює почуття пошани).

Важливим аспектом семіотичних досліджень є і ставлення людини (спільноти) до змісту певного політичного знаку, оскільки множина цих змістів складає суспільну ієрархію цінностей, яка визначає вектори розвитку людства. Семіотичний (синтаксичний, семантичний, прагматичний) аналіз політичних феноменів не лише впорядковує знання щодо принципів організації політичного буття, але й допомагає зрозуміти специфіку сприйняття та відображення світу людиною. Способи та стратегії дослідження політики як певного ідеального об'єкта визначають теоретичну площину семіотико-політичної методології, а прийоми цілеспрямованого перетворення політичної реальності та досягнення бажаних результатів – її практичну площину. І перша, і друга мають спільну основу, спираються на єдину методологічну засаду та ґрунтуються на визнанні політики зразком багатовимірної знакової соціально-культурної системи, в якій існують зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків із об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають.

При цьому, на відміну від альтернативних методологічних систем, які абсолютизують окремі аспекти буття політики та концентруються на тих або інших його властивостях, політика розглядається як форма суспільної свідомості, ціннісна система, практика організації людського життя. За допомогою семіотико-політичної методології кожен структурний рівень політичної реальності аналізується як частина єдиного універсуму. Ці підсистеми, в яких поряд із загальними діють і власні закономірності, визнаються самостійними знаковими об'єктами із специфічними знаковими характеристиками, водночас цей підхід зберігає цілісне уявлення про політику як соціокультурний феномен. Знаковий характер політики дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу різноманітних політичних явищ, відповідно глибше пізнати політику і побачити інші грані цього системного об'єкта.

Семіотика політики є не лише міждисциплінарною галуззю досліджень знакових вимірів політики. Методологічний аспект розгляду даного поняття можна розкрити за допомогою альтернативного значення більш загальної категорії. Семіотика позиціонується як філософський метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд із діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та іншими підходами, які сформувалися на основі філософських напрямів, що дозволяє розглядати семіотику політики як самостійну та повноправну методологію філософсько-політичного дискурсу. Вихідним положенням цього методологічного підходу є утвердження знакової природи політики – твердження про те, що політичній реальності, яка є змістовно багатим і структурно складним утворенням і відображає особливості людського сприйняття світу, а також об'єктивні закономірності співіснування людей у соціумі, теж властива символічність. При цьому не можна досліджувати політичний знак та політичні знакові конструкції окремо від політичної практики, тобто семіотичні дослідження політичної реальності мають виразно окреслений праксеологічний характер.

Теоретичність узагальнення, перенос методів дослідження на інші моделі, системність, структурність і когнітивні паралелі, притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості семіотики. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження політики, оскільки вони дозволяють повному осмислити співвідношення матеріального світу та нашої свідомості, в якій цей світ постає у вигляді певної символічної реальності. Важливим є і значення семіотики політики для інтеграції знань із різних дисциплін, зокрема, об'єднання досягнень філо-

софії, логіки, культурології, соціології, психології, лінгвістики, кібернетики, загальної теорії права та політології. Продуктивним наслідком цієї співпраці є дослідження таких феноменів, як політико-правова комунікація, політико-правова міфологія, політико-правовий універсум і політико-правова реальність.

41.2. Формування семіотико-політичних ідей в античну та середньовічну епохи

Історично перша антична семіотична традиція представлена вченнями Геракліта, Демокріта, Платона, а також Арістотеля, який у праці «Про тлумачення» (або «Герменевтика», бл. 368-348 рр. до н.е.) писав про необхідність створення науки про знаки, стоїків, скептиків, епікурейців, гностиків та піфагорійців, дискусія між якими в основному точилася щодо трактування сутності слів – одні вважали імена речей відповідними їхній природі, інші ж стверджували, що імена мають умовний характер. Традиційну інтерпретацію природи знаку відображає відома знакова концепція стоїків, за якою знак є логічною імплікацією (якщо є дим, значить, є і вогонь, отже, дим є знаком вогню). Таке обмежене розуміння знаку істотно звужувало і методологічні можливості використання семіотичного підходу для аналізу політичних явищ.

У ранньому Середньовіччі розуміння знаку зазнає істотної зміни. Св. *Августин* у своєму трактаті «Християнське вчення» (397, 426) визначає знак значно ширше – як універсальне поняття, яке може бути застосоване до будь-якої реальності та здатне слугувати проміжним засобом пізнання навіть для чогось, відмінного від цієї реальності. Зокрема, св. *Августин* визначає знак як річ, що чуттєво сприймається (її форма фіксується у відчуттях) та яка сама по собі приводить до пізнання чогось іншого. Таким чином, видатний християнський філософ і теолог започаткував новий підхід в інтерпретації природи знаку, який можна вважати визначальним для всього раннього Середньовіччя, оскільки такі погляди зустрічаємо у працях аж до XIV ст. І хоча він звертає увагу в основному на *словесні* знаки, адже розглядає проблему тлумачення Святого Письма, однак це спонукає його інтерпретувати факти і події, викладені у біблійному тексті, гносеологічно та саме семіотично, інтерпретуючи знак як природну (фізичну, чуттєву) передумову для пізнання створеного світу через тлумачення Божественного Слова. Здійснивши первинне розмежування речей на природні та дані, св. *Августин* підніс розуміння знаку над розмежуванням природного та культурного буття, тим самим вказав на те, що будь-яка річ, яка у процесі сприйняття приводить думку до іншої речі, крім самої себе, функціонує як знак. Разом із тим, тоді ж почала розвиватися лінія граматичного та лінгвістичного розуміння знаку як слова усної мови, яке дозволяє співбесіднику зрозуміти того, хто говорить (Северин Боецій та середньовічні логіки).

Наступні важливі кроки в розвитку семіотики зробили вчителі церкви св. Ансельм Кентерберійський та св. Бонавентура, а також П. Абеляр, Р. Кілвордбі та Р. Бекон. Останній у праці «Про знаки» (бл. 1265, видана у 1978) запропонував інтерпретацію усного слова, за якою воно первинно позначає не поняття в розумі того, хто говорить, а реально існуючий об'єкт. Таким чином, на основі збереження загальносеміотичної лінії *Августина* завдяки ідеям Р. Бекона відбувся перехід від суто інтенціонального розуміння природи знаку у царині мови (Боецій виклав його, коли коментував Арістотеля) до екстенціональної семантики, домінування якої можна простежити від XV ст.

Отже, саме у XIV-XVI століттях ці ідеї щодо виведення означуваного об'єкта в реальність поза інтелектом суб'єкта мовлення остаточно утвердились, у тому числі завдяки теорії понять як термінів особливої ментальної мови, сформульованій У. Оккамом. У «Сумі логіки» (1323, видана у 1488) він наводить таку класифікацію репрезентації: одні знаки функціонують як «нагадувальні» (природні знаки, такі, як дим від вогню), а інші – як терміни та речення ментальної мови. Щодо перших, то для того, щоб вони могли репрезентувати означуване, ми вже повинні володіти інформацією про них, знати те, що пов'язує їх із означуваним (вони нагадують, актуалізують вже відому інформацію), що ж до других, то вони здатні приносити нове знання, оскільки вказують на означуване прямо, будучи «прозорими», формально-інтелектуальними замісниками (отже, надають нову, раніше невідому інформацію).

Таким чином, одразу дві тези св. Августина були поставлені під сумнів Оккамом: 1) теза про виключно чуттєвий (такий, що сприймається за допомогою органів чуття, матеріальний) характер знаку; 2) теза про процесуальну послідовність пізнання. Оккам вже не стверджує необхідність первинного пізнання самої речі, яка є знаком, для пізнання об'єкту дійсності, який вона позначає, оскільки внутрішні ментальні слова вказують на певні речі матеріального світу, тоді як самі можуть бути пізнані лише як об'єкти окремого дослідження, спрямованого на з'ясування їх сутності та природи.

П. У. де Мендоса у «Курсі загальної філософії» (1617) пише, що репрезентація об'єкту не тільки пред'являє його пізнавальній здатності, але, встаючи на його місце, ніби заміщає його, подібно до того, як віце-король заміщає короля. Разом із тим, С. Мауро максимально звужує розуміння знаку, визначаючи його у «Філософських питаннях» (1658) як те, що встановлене для того, щоб спеціально приводити пізнавальну здатність до пізнання іншого. Тобто знак, на його думку, це те, що обов'язково приводить пізнавальну здатність до пізнання певної речі, яка відмінна від самого знаку, водночас це приведення відбувається у певний спеціальний спосіб, а знак спеціально встановлений для такого приведення.

Розмаїття підходів до класифікації та типологізації знаку свідчить про ґрунтовну розробку проблеми знаку схоластами. З одного боку, у вченнях мислителів даного періоду бачимо розподіл на природні та конвенційні (встановлені) знаки; нагадувальні, вказівні та прогностичні, а також інструментальні та формальні знаки, з іншого – розподіл на знаки, які обов'язково мають формальну схожість із означуваним (ікони, знаки-копії), та знаки, які такої схожості не мають (знаки-індекси та знаки-символи). Крім того, можна спостерігати розподіл на знаки, які просто вказують на певну річ, та знаки, які не можуть просто і прямо вказати на річ та не мають здатності заміщати її в процесі комунікації. Так само простежується і основна загальноприйнята в семіотиці новітнього періоду класифікація власне на знаки-індекси (дим як слід вогню), знаки-копії (бюст Наполеона) та знаки-символи (наприклад, корона імператора).

Найвні й інші, менш поширені класифікації або розподіли, які не стосуються загальної класифікації за природою знаку та характером репрезентації: розподіл на *доктринальні* та *недоктринальні* знаки (Д. Скот та ін.), *практичні* (дієві) та *споглядальні* (св. Тома Аквінський та інші), *можливі* та *актуальні* (коїмбрські єзуїти), *власні* та *невласні* (насамперед, Ф. де Толедо, а також Ф. де Ов'єдо, С. Мауро та інші). Самі автори праць, в яких здійснювалися узагальнення подібних класифікацій знаків (зокрема, автори коїмбрського курсу логіки Арістотеля), відзначають акцидентальний, другорядний і тим-

часовий характер критеріїв розмежування у цих класифікаціях, однак і вони становлять певний інтерес для семіотики політики з огляду на те, що «недоктринальні» знаки – це фактичні знаки політичного буття, тоді як «доктринальні» можуть бути визначені як такі, що використовуються для викладення та передачі політичної доктрини, політичних учень (за аналогією до позиції Д. Скота – це політичні поняття – слова усної та письмової мови, які використовуються в політичній теорії). Споглядальні знаки – ті, які використовуються лише для позначення політичних явищ і подій, а от дієві або практичні (за св. Томою Аквінським) – не лише позначають певний об'єкт, але й мають політичні наслідки, тобто призводять до зміни політичного статусу, реалізуються у владних відносинах.

Якщо узагальнити позиції мислителів, можна зробити висновок, що античні філософи поставили питання про природу знаку, а середньовічні та постсередньовічні схоласти спробували детально проаналізувати його сутність і визначити основні ознаки, обґрунтувати критерії розмежування та здійснити класифікацію знаків. Вони створили оригінальну семіотичну традицію, яка зберігає свою актуальність донині і досягнення якої можуть використовувати наступні покоління семіотиків. Середньовічна та постсередньовічна схоластика розширила розуміння знаку, додавши до числа можливих знаків духовні сутності, тоді як у попередніх античних вченнях йшлося лише про знаки, які чуттєво сприймаються, внаслідок чого доповнився репертуар і додалася нова класифікація знаків. Подібне визначення знаку дозволяє включити в нього різні духовні утворення (зокрема, категорії, які відображають функціонування політичної свідомості, політичні відносини, політичну соціалізацію тощо) у процесі пізнання світу і насамперед поняття інтелекту, відкриваючи шлях до того, щоб описати весь когнітивний процес як багатозначний процес означування.

Тобто попередня антична та рання середньовічна традиція обмежувала розуміння знаку, адже, спираючись на дефініцію св. Августина, могла бути застосована лише до тих знаків, які *по-перше*, мають фізичний характер, отже, можуть бути зафіксовані у відчуттях людини, а *по-друге*, повинні бути самі попередньо пізнані у матеріальному сенсі, щоб через них можна було пізнати те, що вони позначають. Таким чином, був введений розподіл на *інструментальні* знаки (ті, які в попередній традиції і є власне знаками, мають чуттєву природу та попередньо пізнаються завдяки ній) та *формальні* знаки (ті, які не сприймаються чуттєво, отже, не можуть бути пізнані попередньо, ведуть до знання про ті речі, які вони означають, та залишаються лише провідниками значення). Крім того, визначаючи знак як «те, що репрезентує дещо пізнавальної здатності» (те, що заміщує собою річ та передає знання про неї), таке розуміння прямо вказало на спосіб приведення пізнавальної здатності до пізнання означуваного як репрезентацію – заміщення однієї речі іншою, в якому вона слугує посередницею у пізнанні заміщеної речі. Отже, знак є певною річчю, чуттєвою або духовною, яка інструментально або формально приводить нас до пізнання іншої речі.

При цьому саме розмежування на формальні та інструментальні знаки залежить від позиції сприйняття, а сутність речі як знаку не збігається з її фізичною сутністю, але є її семіотичною сутністю, яка вказує на те, що річ співвідноситься, з одного боку, з іншою річчю, яка виступає у якості означуваного, а з іншого боку, – із самою пізнавальною здатністю, а значить – залежить від позиції суб'єкта сприйняття, від установки інтерпретатора.

Природні (політичні знаки-індекси) та встановлені (політичні знаки-символи), інструментальні (об'єкти, які можуть бути чуттєво пізнані і вказують на політичну дійсність) та формальні (політичні поняття, які мають абстрактний характер) знаки, а також інші різновиди знаків, які виділяли та обґрунтовували схоласти, у політичній реальності відіграють важливу роль, тому семіотичні вчення того часу мають важливе значення для подальшого розвитку сучасної семіотики політики, можуть бути використані як основа для побудови новітніх знакових теорій політичного буття.

Семіотика в епохи Середньовіччя та Відродження існувала як частина логіки, однак у зв'язку з доволі широким колом завдань, які перед нею ставилися, та перспективністю претендувала на статус частини філософського курсу. Потужний, але поки що прихований потенціал семіотики, інтуїтивно відчували середньовічні та постсередньовічні схоласти, які не лише створили нову систематизовану традицію вчення про знаки, а по суті заклали основи широкого використання семіотичних підходів у наш час.

Усі ці ідеї є цінними і для новітньої семіотики політики. Значення цих розробок не тільки в історичному, але й насамперед у теоретичному плані для сучасної семіотики та семіотики політики складно переоцінити, адже кожна з наведених класифікацій більшою або меншою мірою прийнятна для сучасних знакових теорій і головне – середньовічна семіотична традиція значима для пошуку та формулювання теоретичних засад семіотики політики як методологічної парадигми сучасного філософсько-політологічного дискурсу.

41.3. Становлення семіотики як галузі знань і методологічної парадигми політичних досліджень

Вчення про знаки цікавило багатьох видатних філософів епохи Нового часу. Зокрема, Ф. Бекон окреслив різницю між словами та невербальними «знаками речей». Т. Гоббс розробив оригінальне вчення про знаки, в якому визначив їх структуру та типи. Дж. Локк у праці «Досвід про людський розум» (1690) пише про необхідність піднесення доктрини про знаки на рівень однієї з найважливіших галузей інтелектуальної діяльності, вдумливо пропонуючи (як і Арістотель) для неї назву «семіотика», називає слова символами наших ідей. Р. Декарт розглядає репрезентативну функцію знаку в контексті дуалістичності буття та мислення. Г. В. Лейбніц створює теорію історичного походження мови та розвиває вчення про походження назв. Й. Г. Ламберт розглядає невербальні засоби комунікації (гербові знаки, церемонії, музику тощо) та штучні мови наук (алгебри) поряд із природними мовами, розширюючи межі семіотики. І. Кант відносить знаки до засобів дискурсивного пізнання. Г. В. Ф. Гегель відрізняє знак від символу та підкреслює взаємозв'язок знака та мови в пізнанні. Л. Г. Якоб конкретизує співвідношення знака, мови та мислення, виділяє необхідні та довільні знаки, визначає характеристики ефективної знакової системи. В. фон Гумбольдт вважав слово знаком окремого поняття, створив вчення про внутрішню форму мови, яка акумулює культурний досвід народу. Г. Фреге вводить семантичний трикутник «знак – зміст – значення» як ім'я, аспект розгляду (інформація, яка міститься в імені) та предметна сфера, яка співвідноситься з поняттям. К. Бюлер пропонує класифікацію знаків на симптоми, сигнали та символи. Ф. де Іден та В. Уелбі розвивають сигніфіку – психолінгвістичну теорію знаків.

Теоретичний внесок цих та інших учених безумовно був істотним, проте конститування семіотики як галузі знань і методологічної парадигми для низки наук насамперед

пов'язане з творчістю двох мислителів – Ч. С. Пірса та Ф. де Соссюра, які писали незалежно один від одного в контексті різних традицій (перший виходив від середньовічної логіки, універсальної граматики та схоластики, про які йшлося вище, та кантіанства, а другий – від лінгвістики).

Чарльз Сандерс Пірс – американський філософ, логік, математик, природознавець, засновник прагматизму та семіотики, який втретє запропонував її відповідну назву. Основні праці «Що таке знак?» (1894) та «Елементи логіки» (1902) були написані задовго до Ф. де Соссюра, однак зібрання творів було опубліковане вже після смерті вченого (1 том – у 1931, 8 том – у 1958).

Пірс вважав, що мислити без знаків неможливо, та виділив три види знаків за способом позначення свого об'єкту: 1) *подібності* (англ. likenesses) або *ікони* (англ. icons), тобто образи, схеми та метафори, які виконують функцію передачі ідей і репрезентують речі, імітуючи їх (у нас їх ще називають *копіями*); 2) *вказівники* (англ. indications) або *індекси* (англ. indices), які репрезентують речі, тому що фізично пов'язані з ними (наприклад, дорожні знаки, які вказують напрям руху, або займенники, які замість імені позначають даний об'єкт); 3) *символи* (англ. symbols), тобто *імена* або *загальні знаки*, які асоціюються з їх значеннями завдяки звичці (такими є більшість фраз, промов, книг і бібліотек, прапори), тобто *конвенційні знаки*. Також він писав про три основних елементи *семіозису* (знакової дії або невпинного процесу породження значення): *знак* (репрезентант), *об'єкт* (семіотичний об'єкт), *інтерпретант* (переклад, тлумачення, концептуалізація відношення знак/об'єкт у наступному знаці). Цікавим є також листування Ч. Пірса з В. Уелбі щодо її поглядів на семантику понять, висловлених у праці «Що таке значення?» (1903).

Фердінан де Соссюр – швейцарський учений, засновник лінгвістики та семіології, провісник структуралізму. У «Курсі загальної лінгвістики» (1916), який був укладений студентами на основі конспектів лекцій, Соссюр визначає мову як систему знаків (отже, розглядає лінгвістику як частину семіології), розмежовує мову та мовлення, розрізняє синхронію та діахронію. Він вважає складовими будь-якого мовного знаку (окремої мовної сутності, якій відповідає одне поняття) «означник» і «означуване», а довільність зв'язку між ними та протяжність означника в одному вимірі (часі) визначає основними його властивостями. Для формування методології семіотики політики теоретично цінним стало уявлення про значимість як відношення понять між собою.

Важливими для подальшого розвитку семіотики були ідеї деяких інших учених, зокрема *Чарльза Вільяма Морріса* – прагматиста та логічного позитивіста, послідовника та систематизатора ідей Ч. Пірса. Його семіотика вирішувала одне із завдань неопозитивізму, яке полягало у

Те, що відрізняє один знак від інших, і є все те, що його утворює.

*Ф. де Соссюр,
«Курс загальної лінгвістики»*

*Чарльз Сандерс Пірс
(1839–1914)*

*Фердінан де Соссюр
(1857–1913)*

створенні єдиної мовної основи для різних спеціальних наук – фізики, математики, психології, лінгвістики (розвиваючи цю думку, для політичної науки також), а також охоплювала *синтаксис*, *семантику* та *прагматику*. Особливо цінним для становлення семіотики політики було теоретичне відкриття Морріса щодо існування особливого типу *політичного дискурсу* (за допомогою комбінування різноманітних способів використання знаків він виявив шістнадцять типів дискурсу, зокрема, й політичний), а також значиме для PR і політичного маркетингу загальне положення про те, що тільки маючи внутрішню готовність до адекватного тлумачення соціально детермінованих масивів знаково організованої інформації, яка виражається у внутрішньому імунітеті проти знаків, орієнтованих на маніпулювання людьми, особистість може претендувати на ефективне збереження власного автономного «Я».

Чарлз Вільям Морріс
(1901–1979)

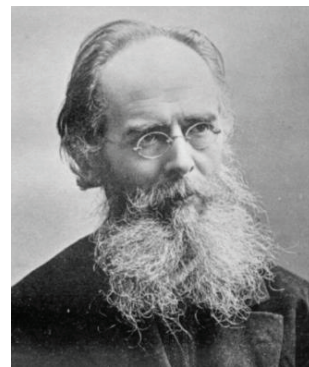
41.4. Уявлення про знаковість на зламі XIX-XX століть та їх значення для розвитку новітньої семіотики політики

У XIX-XX століттях відбуваються істотні зрушення в гуманітаристиці загалом та в політичній науці, зокрема. Більшість із цих змін були обумовлені суспільними трансформаціями, яких зазнали великі держави в цей час, та народженням низки оригінальних філософських напрямів і галузей знання. Після становлення нових політичних інституцій радянська наука почала активно піддавати ревізії все, що виходило за ідеологічні рамки, визначені ленінською інтерпретацією марксистського вчення, а відтак – нівелювала та применшила значення дореволюційних гуманітарних досягнень, тоді як вони вочевидь заслуговують на увагу дослідників, адже кожен із цих підходів згодом став продуктивно використовуватися в різних сферах наукового пізнання.

Багато ідей мислителів указанного періоду у видозміненому вигляді відродилися в радянський період, ще більше – були незаслужено забуті та цікавили виключно вузько-профільних фахівців. Акцентуючи увагу на значенні даних праць для розвитку багатьох, абсолютно різних галузей знання, відзначимо, що унікальність цих розробок визначалася оригінальною спрямованістю, новизною, свіжістю ідей мислителів того періоду. Зокрема, саме тоді формувалися погляди на знаковість як таку й знаково-символічне відображення світу в мистецтві та культурі загалом, про яке скаже наступне покоління семіотиків, а також на знакову природу політики.

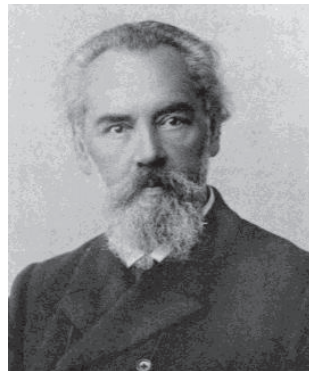
Хоча предметом навчального курсу «Історія політичних вчень» є світова політична спадщина, ми не можемо з огляду на планетарне значення доробку українських учених, оминати їх у контексті цього підручника. Первинний розвиток семіотичних ідей в Україні пов'язаний із творчістю *Олександра Потебні* – видатного українського філософа, мовознавця, літературознавця, фундатора лінгвістичної поетики, етнографа, педагога і громадського діяча. Основні праці: «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Про зв'язок деяких уявлень у мові», (1864), «До історії звуків руської мови» (1871-1883), «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм»

(1905), «З нотаток з теорії словесності» (1905). Теоретичність, системність і структурність позицій, викладених у цих працях, спрямованість на виявлення когнітивних паралелей, відпрацювання лінгвістичного інструментарію на художніх текстах (а насамперед – на фольклорному матеріалі) відобразились у всьому подальшому розвитку загальної семіотики та семіотики політики. Вчений, теорія поезії якого базується на аналогії між поетичним твором і словом, вивчав внутрішню форму слова, людську комунікацію, поетичне та міфологічне мислення – для нього було важливо виділити різні елементи з поєднання думки і слова. Незважаючи на перше враження, при детальному розгляді можна виявити дуже багато подібного між символічною мовою політики та поетичною мовою. Вчені, які досліджують усталені політичні знакові конструкції, вказують на поширеність використання готових стійких зворотів (кліше) як конструктивних одиниць політичного тексту.

Олександр Потебня
(1835–1891)

Біля витоків семіотики був і *Олександр Веселовський* – російський філолог, етнограф та історик літератури. Основні праці: «З історії епітета» (1895), «Епічні побудови як хронологічний момент» (1897), «Психологічний паралелізм та його форми у відбитках поетичного стилю» (1898).

Олександр
Веселовський
(1838–1906)

До власних теоретичних позицій і висновків Веселовський приходить на основі фундаментальних розробок у галузі порівняльного літературознавства та поетики сюжетів. Його підхід дозволяє зафіксувати єдині схеми організації мовного матеріалу та знайти єдині елементарні одиниці, умовні «цеглинки» – ряди повторюваних форм, які можна потім застосувати при аналізі наступних текстів. Таким чином, він, аналізуючи розмежування мотиву та сюжету, виходить на визначення певного рівня об'єктивності, притаманного побудові мови, якого, власне, і не вистачало гуманітарній науці в цей період її розвитку. Пошук ученого був спрямований на віднайдення повторюваних елементів, і йому вдається вперше зробити це в епітетах, тому, підкреслюючи постійність епітета при певних словах, він вказує на лексичну його обумовленість, тобто засвідчує перетворення синтаксичної одиниці на лексичну. Тим самим він відкриває, що поетичний стиль довго йде у «колії умовності», в якій з-поміж різних епітетів обирається один – найбільш показовий. На думку науковця, поетичні формули – це нервові вузли, дотик до яких будить у нас ряди певних образів відповідно до нашого розвитку, досвіду та здатності примножувати та сполучати викликані образом асоціації. Це – аналог політичних ідеологем та інших знакових конструкцій, які використовуються при пропаганді і контрпропаганді в умовах *інформаційної війни*.

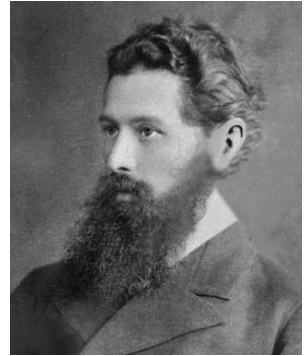
Наступний етап розвитку ідей Веселовського полягав у виділенні повторюваних формул, коли особистість ще не виділена з колективу, а її емоційність загалом має саме такий колективний характер – складаються дуже короткі формули, які виражаються в загальні, найпростіші схеми найпростіших афектів, нерідко у побудові паралелізму. Ці дослідження стали предтечею виокремлення з символічного поля політичної реальності

ті повторюваних конструкцій, які завдяки емоційному навантаженню є формою збереження й передачі досвіду спільноти та запорукою дієвості політичних ритуалів. Такі конструкції складають основу нарративних повідомлень, що виражають, охороняють, зміцнюють, кодифікують політичні уявлення, тобто політичних міфів.

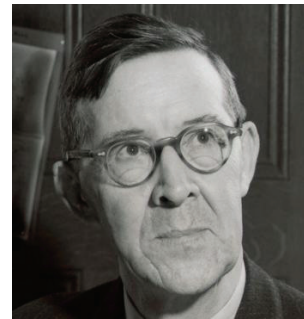
Микола Крушевський – польський мовознавець, фольклорист, перекладач. Основні праці: «Нарис науки про мову» (1883), «Лінгвістичні нотатки» (1880), «Антропофоніка» (1893).

Крушевський у значній мірі реалізує спробу системного погляду на мову з різномірними мовними параметрами, у «Нарисі науки про мову» пише не тільки про чинники, які створюють мовну систему, але й деструктивні – чинники, які її руйнують – фонетичні, морфологічні, породжуючі та відтворюючі, стверджує, що мова має власну археологію, а безмежність її змінюваності пояснюється символічним характером слова, розвиваючись, мова прагне до встановлення повної загальної та конкретної відповідності кожного слова й поняття. Сучасна наукова теорія обов'язково володіє ознакою системності і це не могло не потрапити в поле зору семіотиків, адже правила порядку в об'єктах семіотики повинні бути адекватними правилам роботи мозку людини. Для семіотики політики синтез філософського, психологічного, лінгвістичного та політичного знання ще попереду, але завдяки таким мислителям він став можливим. Очевидно, для наступних поколінь семіотиків політики подібний системний погляд на мову має велике значення, адже є провісником пошуків первинних елементів політичної комунікації. Крім того, за допомогою «археології мови» можна з'ясувати, що мова прямує до відповідності слів і понять. Це вважається важливою характеристикою мови політики та права, а організація літературної мови близька до структури політичних текстів саме завдяки побудові на основі певних повторюваних конструкцій.

Ще одним предтечею семіотичного підходу можна вважати американського соціолога російського походження *Питири-ма Сорокіна*. У праці «Системі соціології» (1920) він вивчає провідники-символи (знаки) з акцентом на комунікативній ролі, класифікувавши їх за фізичними властивостями на звукові, світлові, механічні, теплові, рухові, хімічні, електричні, предметні. Останні – це державні, релігійні та сімейні реліквії, гроші. Значущість цих спостережень зростає, адже йдеться про центральні для функціонування політичного суспільства поняття й структури – низку світло-кольорових провідників, які постають у політичному житті та в релігійному культі, в родинних відносинах і побуті – сигнали про капітуляцію, військові накази, символи одруження, почуттів, зміни політичного статусу чи набуття права власності тощо. Вчений розглядає також символічні провідники, які впливають на перебіг процесів взаємодії та руйнування колективних спільнот. Характерно, що відповідна класифікація практично без будь-яких застережень може бути сприйнята сучасною семіотикою політики, а приклади, які наводить мислитель, це лише підкреслюють.

Микола Крушевський
(1851–1887)

Питири-ма Сорокін
(1851–1887)

Релігійна філософія вплинула на формування семіотики політики через збірку С. Булгакова «Від марксизму до ідеалізму» (1903), опублікований учнями корпус творів М. Федорова «Філософія спільної справи» (1906), в якому обґрунтовується вселюдська єдність і місце самодержавця в спільній справі, праці «Стовп і утвердження істини» (1908), «Іконостас» (1922) та «Імена» (1926) П. Флоренського, «Філософія свободи» (1911) М. Бердяєва, «Анархія та контрреволюція» (1917) Є. Трубецького, а також творчість М. Лосського, С. Франка, Л. Карсавіна та інших мислителів.

Символізм і «символічний містицизм» розглядалися у доповіді В. Іванова «Заповіді символізму» (1910), розробках Б. Бугаєва (Андрія Білого) та М. Волошина, М. Бонч-Томашевського, М. Євреїнова у зв'язку з театральною грою, мовою знаків, дійств, ритму, жесту, музики та іншими явищами. В. Мейерхольд відзначав важливу роль глядача в театрі – четвертого творця після автора, актора та режисера, писав про людське тіло та його пластичне мистецтво, аксесуари навколо нього, відмінний від повсякденного сценічний ритм, живопис, танець, героя та театральну знакову систему. Для розгляду знакової структури політичної реальності важливе значення мають ритуали та церемонії, які мають урочистий та нетривіальний характер, тому знаково-символічні особливості зовнішньої організації театру та особливий ритм театального дійства, співвідносний за своїм виразом із ритмом окремих ритуалізованих політичних процедур, становить беззаперечний інтерес для семіотики політики.

Культура та цивілізація у всіх складних аспектах взаємодії їх кодів досліджувалася М. Данилевським, зіткнення культурно-цивілізаційних парадигм у період Першої світової війни – В. Ерном та В. Соловйовим, вплив заходу та сходу на центральні постаті в історії вивчав В. Ключевський, дуалістичність структур і російську інтелігенцію – М. Гершензон. Дослідниками семіотичних кодів політичної реальності, державницького та імперського мислення, співвідношення європейських та слов'янських ідей москвоцентристського зразка були П. Мілюков та І. Аксаков. Представники школи І. Гревса (П. Біцилли, М. Анциферов, О. Добіаш-Рождественська та інші вчені) розглядали символічний світ Середньовіччя та здійснили реконструкцію його семіотичної системи за збереженими розрізненими знаками, поставили і спробували розв'язати питання про особливості знакових механізмів культури. Інтерес семіотики політики до цієї епохи обумовлений насамперед тим, що вона є принципово символічним середовищем – світом, де всі соціокультурні феномени (політика, право, мораль, мистецтво) були чутливим відображенням надчуттєвого буття. Саме середньовічна семіотична традиція може розглядатися як теоретична передумова становлення новочасної семіотики політики.

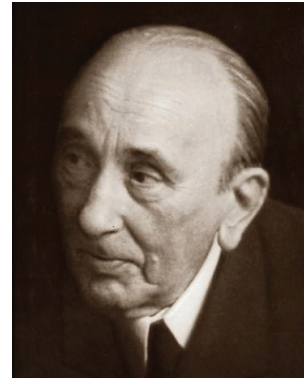
Визначаючи історичний матеріал, як принципово комунікативний, Г. Шпет у праці «Історія як предмет логіки. Критичні та методологічні дослідження» (1916) вивчав знаковість як властивість історичних фактів та спостереження за ними. Поняття «розуміння», «інтерпретація» є для Шпета досить раціональними, і водночас вони постають методологічними засобами, адекватними для освоєння будь-яких культурних смислів (зокрема, і політичних), що лежать за словом, знаком, фактом. Він одним із перших вжив поняття «*семіотичний*» та істотно вплинув на наступні покоління дослідників, завдяки яким згодом була створена семіотична традиція 1960-х рр. Саме семіотичні ідеї на зламі XIX–XX століть є тим унікальним інтелектуальним феноменом, який став теоретичним і культурно-естетичним джерелом розвитку сучасної семіотики.

41.5. Витоки та специфіка творчості представників тартусько-московської семіотичної школи

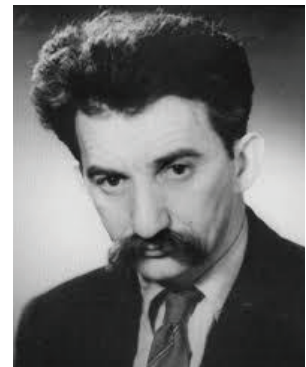
Тартусько-московська семіотична школа – напрям у гуманітарній науці другої половини ХХ ст., який об'єднав дослідників із Тарту, Москви, Єревана, Риги, Вільнюса й інших міст для структурного аналізу мови та культури як системи бінарних опозицій, що містить певний універсальний код. Первинною моделюючою системою вважалася мова, а політика розглядалася як вторинна моделююча система. Літні школи з вторинних моделюючих систем сприяли обміну досвідом, а результати цього спільного творчого пошуку виходили у «Працях із знакових систем» (з 1964 р. вийшло понад 40 томів). Як вважають дослідники, виникнення тартусько-московської семіотичної школи у 1960-х рр. значною мірою було обумовлене прагненням відродити придушені радянським режимом наукові традиції кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., а її розвитку сприяли наступні зовнішні чинники: 1) релігійний; 2) цивілізаційний; 3) історичний; 4) культурний; 5) еретичний (внутрішньо-еміграційний); 6) особистісний.

Із-поміж мислителів, які формували нову семіотичну школу, варто згадати особистості, ідеї яких були найбільш значимі для розвитку семіотики політики. Заслуговує на увагу *Михайло Бахтін* – філософ і культуролог, який досліджував три основні рівні семіотичних процесів – «код», «текст» і «висловлювання» та здійснив істотний внесок у семіотичну думку. Він широко тлумачить поняття тексту як будь-якого зв'язного знакового комплексу, відкриваючи нові сфери застосування наукового апарату мовознавства, водночас суттєво обмежує дослідницькі можливості семіотики, оскільки у праці «Естетика мовної творчості» (1979, 1986) пише, що семіотика переважно вивчає готове повідомлення за допомогою готового коду, тоді як «у живій мові повідомлення ... вперше створюється в процесі передачі та ніякого коду по суті немає». Погляди мислителя вплинули не лише на представників тартусько-московської семіотичної школи, але й на багатьох західних дослідників ХХ ст.

Михайло Бахтін
(1895–1975)

Юрій Лотман – відомий літературознавець, культуролог і семіотик, засновник тартусько-московської семіотичної школи та розробник структурно-семіотичного методу вивчення культури. Семіотику він уявляв як екстраполяцію лінгвістики на пограничні гуманітарні сфери. Основні праці: «Структура художнього тексту» (1970), «Статті з типології культури» (1970-1973), «Семіотика кіно та проблеми кіноестетики» (1973), «Культура та вибух» (1992). Історико-літературні дослідження приводили новатора, який цікавився семіотикою ще у середині ХХ ст., до оригінальних теоретичних і типологічних висновків, значимих для розуміння культури в широкому розумінні.

Юрій Лотман
(1922–1993)

Усупереч традиційним структуралістським уявленням Лотман не ототожнював код і мову, вважаючи перший штучно створеним об'єктом, а другу – втіленням історії. У поняття тексту вченим вводяться творець і його аудиторія, а знакова комунікація розуміється

ним як зв'язок між автономними одиницями. Відмовляючись від структуралістської моделі комунікації, він надає *нерозумінню* творчий потенціал і визначає неадекватність перекладу головною передумовою динаміки культури. Пострадянську дійсність він інтерпретує як спробу переходу від бінарної до тернарної системи, у результаті якої постає щось нове. Його дослідження ієрархічної системи чинів, орденів, зразків державної та приватної поведінки, які визначали семіотичні властивості людини, феномена параду як прояву переміщення ініціативності одиниці в центр і відображення можливості різних людей рухатися одноманітно, а також семіотико-політичні розробки інших знакових об'єктів були високо оцінені послідовниками.

Творчість відомого вченого та правозахисника *О. П'ятигорського* важлива не лише з огляду на сходознавчі відкриття, але й на семіотико-політичні ідеї, які він висловив у праці «Символ і свідомість. Метафізичні роздуми про свідомість, символіку та мову» (у співавторстві з М. Мамардашвілі, 1982), а також більш пізніх «Міфологічних роздумах» (1993), публічній лекції «Міфологія та свідомість сучасної людини» (2006) та книзі «Що таке політична філософія» (2007). Так само інші представники школи (В. Іванов, В. Топоров і Б. Гаспаров) відомі не лише завдяки досягненням у галузі індоевропеїстики та славістики, лінгвістики, літературознавства, музикознавства, топоніміки, антропології, психолінгвістики та нейролінгвістики, але й у зв'язку з критикою сталінізму, самостійними політичними поглядами та публікаціями, які призвели до переслідувань у радянський період і еміграції.

Проблеми влади розглядали також *Б. Успенський* у праці «Цар та імператор: помазання на царство та семантика монарших титулів» (2000), Ю. Левін у статтях із семіотики лозунгів. Водночас у тартусько-московській школі, на відміну від західної прагматично зорієнтованої соціальної семіотики, *переважають культура й мистецтво як семіотичні об'єкти*. Сьогодні розвивають традиції тартуської школи в напрямку семіотичного аналізу політики за допомогою бінарних опозицій М.-Л. Медіссон, О. Пуумейстер, А. Вентсел, П. Селг та інші сучасні естонські дослідники.

41.6. Семіотико-політичні ідеї у творчості мислителів XX століття

У XX ст. для розробки семіотико-політичної проблематики у контексті досліджень зі соціальної та культурної антропології активно використовувався структуралістський підхід. Зокрема, польсько-британський антрополог Б. Малиновський у праці «Наукова теорія культури» (1944) та британський етнограф і соціально-культурний антрополог А. Р. Редкліф-Браун у праці «Природна наука суспільства» (1957) розглядали культуру з цих позицій. Щоправда останній трактував соціальні відносини як результат задоволення базових потреб людини та вважав культуру засобом такого задоволення потреб суспільства в цілому на відміну від Б. Малиновського, який надавав цьому процесу індивідуального характеру, однак обидва віддавали належне структурно-функціональному підходу при вивченні життя соціуму.

Американський антрополог і соціолог У. Уорнер своїми працями «Соціальне життя сучасної спільноти» (1941), «Щоденний радіосеріал: символічний аналіз» (1948), «Американське життя: мрія та реальність» (1953) вплинув на подальші семіотичні дослідження політичної культури, ролі сакрального в повсякденному колективному житті та його ритуалах, соціальної активності у громадянському суспільстві загалом і в структурах, в які воно організоване.

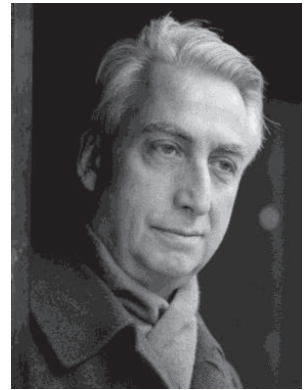
Польсько-австралійська дослідниця А. Вежбицька у праці «Семантика, культура та пізнання» (1992) простежувала вплив семантичних універсалій на формування мов. Етносеміотичні (або ширше, семіотико-культурні) ідеї наявні також у інших антропологічних і етнографічних дослідженнях примітивних спільнот (Е. Холл, К. Леві-Строс), соціальної та інженерної психології високоорганізованого суспільства (А. Чапаніс та інші) та історико-літературознавчих розвідках (Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда). Зокрема, К. Леві-Строс – французький етнограф, соціолог і культуролог, який створив школу структуралізму в етнології й оригінальну теорію походження держави та права (т. з. «теорію інцесту»), досліджував примітивні народи (бразильські племена) та продемонстрував багатоманітність культур і міжкультурних відносин у праці «Раса та історія» (1952).

Ролан Барт – французький структураліст, який у праці «Нульовий ступінь письма» (1953) під впливом лінгвосеміотичних ідей А.-Ж. Греймаса розглядав письмо як певну ідеологічну мережу, розташовану між індивідом і дійсністю, що змушує останнього приймати ті або інші ціннісні (зокрема, й політичні) орієнтації. Намагаючись «марксизувати екзистенціалізм», виявити та описати письмо як третій вимір художньої форми, Барт прийшов до висновку про необхідність семіотичної інтерпретації культурно-соціальних явищ із метою демістифікації масової культури. У «Міфологіях» (1957), «Критичних есе» (1964) та в «Системі моди» (1967) він описує основні міфи буржуазної свідомості, їх відображення в мові та ЗМІ.

Ще один відомий дослідник – М. Фуко – у працях «Слова та речі» (1966) та «Археологія знання» (1969) розглядав відносини між владою і суспільством у контексті структуралістського підходу, істотно вплинув на семіотику політики через намагання розшифрувати дискурсивні практики та генеалогію влади. М. Еліаде у працях «Образи та символи» (1952), «Аспекти міфу» (1964) вивчав сакральне та профанне в історії людства, виділяв елементи культури, які імітують небесний архетип, «центри світу» та світські дії та ритуали, що активізувало подальші семіотичні дослідження політичних міфів.

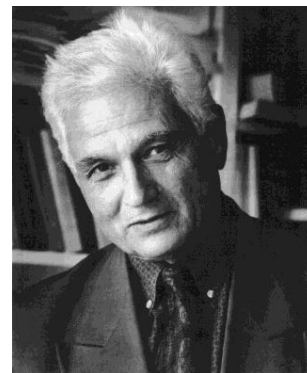
У контексті перенесення методів соціальної та культурної семіотики, а також структуралістських підходів на політичну площину заслуговує на окрему увагу творчість багатьох інших вчених – Н.-Б. Барба, П. О. Брандта, М. М. Гіршмана, А. Ж. Греймаса, О. Григор'євої, Л. Ельмслева, Р. Кевелсон, Ю. Крістєвої, Л. Марена, К. Меца, Т. Себеока, А. Б. Соломоніка, Х. Телермана, Е. Холла, Р. Й. Якобсона. Разом із тим, італійський філософ, літературознавець і медієвіст У. Еко у працях «Відсутня структура. Вступ до семіології» (1968) та «Роль читача. Дослідження з семіотики тексту» (1979) критикує класичний структуралізм і вважає, що будь-який текст (у широкому розумінні) моделює читача.

Використання постмодерністських підходів у семіотико-політичних дослідженнях практично не вивчалось, тоді як постмодерний проект деконструкції є доволі цікавим. Зокрема, *Жак Дерріда* у праці «Письмо та відмінність» (1967), характеризуючи гуссерліанську феноменологію та гайдеггерівську онтологію, пише, що в «незорій тіні» Гегеля ці два голоси попри глибоку відмінність звертаються до традиції. Категорії етики в них не тільки роз'єднані з метафізикою, але й приписані чомусь відмінному від себе,

Ролан Барт
(1915–1980)

попередній і значно більш радикальній інстанції. Коли ж це не так, коли закон, вирішальна влада та відношення до іншого поєднуються в *архї* (з грец. «першоначало»), вони втрачають у ньому свою етичну специфіку. Гайдеггерівській тривозі мислитель протиставляє левінасівський жах, говорить про його «світ світла та єдності» та пошук соціального ідеалу в ідеалі поєднання (в межах такої геліополітики) – старовинну співдружність теоретичної об'єктивності та техно-політичного володіння, яку характеризує за допомогою ємкої формулою Левінаса «володіти, пізнати, схопити суть синоніми влади».

Жак Дерріда
(1930–2004)

Розпочавши з деконструкції філософських і літературних текстів, Дерріда розширює сферу її застосування на політику та юриспруденцію. Свою зневагу до традиції, феноменологічного та структуралістського логоцентризму Дерріда, для якого мова первинна відносно буття, реалізує в боротьбі з європоцентризмом, сучасними ліберальними демократіями та їхніми медійними технологіями в праці «Привиди Маркса» (1993). Майбутню демократію, «нове Просвітництво» та «гіпер-політику» він мислить як свободу не робити вибір. Якщо герменевтичний підхід Г. І. Гадамера заснований на прагненні до розуміння та істини, то з позиції деконструкції вони принципово неможливі.

Дерріда активно займався політикою мультикультуралізму, підтримував нелегальних іммігрантів, засуджував порушення прав людини у Чечні.

Звернемо увагу на низку не менш значущих для семіотики дослідників:

- французький дослідник Ж. Бодрійяр у працях «Система речей» (1968), «Суспільство споживання» (1970), «До критики політичної економії знаку» (1972) пояснює споживання з точки зору теорії речей як соціальних знаків із власною ієрархією, а в пізніших – розглядає симуляцію та смерть як основу влади й економіки;
- французький філософ, антрополог, філолог і семіотик Ф.-Ж. Салазар досліджує політичну владу та розвиває ідеї М. Фюмаролі про роль усного слова в культурі та політиці XVII ст., адаптувавши їх для вивчення сучасної ситуації в африканських країнах, риторики апартеїду, расизму, міжнародних відносин тощо;
- болгарський учений Р. Стоянов досліджує відмінності політичної мови, політичного мовлення, політичного дискурсу та політичної пропаганди через призму теорії комунікації та семіотики;
- норвежці Д. Херадштейт і Т. Бьоргу використовують семіотичну методологію в процесі аналізу динаміки масової комунікації, вивчають семіотику та риторику політичної комунікації.

Сучасні процеси контролю за соціальним життям за допомогою інфостимулів, підпорядкування інтелекту й моральності розрахунку, конформізм як наслідок автоматизації сприйняття сигналів і зростання насиченості інформаційних потоків розглядаються Ф. Берарді в контексті переходу до семіокапіталізму. Використання образу «російського ведмедя» в різних культурах (американській, польській, норвезькій, британській, іспанській та інших) за допомогою семіотичного аналізу різноманітних зрізів політичної реальності досліджують О. Рябов і А. де Лазарі. Дослідженню середньовічної символічної традиції в епістемі постмодерну присвячена монографічна праця С. Саннікова «Семі-

міозис влади в семантичному типі культури: міфи, чудовиська, (інтер)тексти» (2016), в якій автор за допомогою міждисциплінарної методології вивчає різноманітні аспекти семіозису влади на матеріалі пам'яток середньовічної культури в Західній Європі та пропонує нові підходи до деконструкції знакових утворень, зокрема, текстів, міфологем, ідеологем влади.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. завдяки працям вказаних вище авторів, а також М. Едельмана, Л. Дітмера, К. Гудзона, П. Бурд'є, Ч. Лемерта, М. Лазара, Е. Ландовскі, У. Хедетофта, В. Дрехслера, а особливо – праці Н. Чомскі «Мова та політика» (1988) і збірці П. Ахонена «Окреслення семіотичних меж політики» (1993) відбувається формування семіотики політики як нової та перспективної галузі знань, яка має свій предмет, функції та структуру.

ooo ooo ooo ooo ooo

Очевидно, що сьогодні цікавість до семіотичних досліджень політичної реальності зростає паралельно зі залученням до поля семіотичного аналізу нових явищ і сфер суспільного буття. Цей факт зумовлений головною особливістю семіотики, яка полягає в тому, що вона надає можливість побачити онтологічну єдність будь-яких інформаційних процесів, обумовлену використанням у них знаків, отже, семіотика політики дозволяє виявити єдині антропологічні засади, закономірності функціонування та особливості структурної організації політичного буття у зв'язку з особливостями людського сприйняття та відображення світу.

Актуальними сьогодні є семіотичні дослідження міжнародних відносин і розподілу ресурсів у сучасному світі, процесів глобалізації та локалізації, міграції та її впливу на політичні системи держав (донорів і реципієнтів), інтеграційних, реінтеграційних і дезінтеграційних тенденцій у світовій політиці, реформування системи міжнародної безпеки, перспектив і можливостей створення світового уряду, політичних символів демократії, авторитаризму й тоталітаризму, потенціалу запровадження прямих демократичних процедур і проведення референдуму в інформаційному суспільстві, обрання оптимальної виборчої системи для різних країн, політичної відповідальності народних обранців, популізму, конкуренції ідеологій, гібридної війни, структурування політичних подій у культурних кодах Сходу та Заходу і багатьох інших аспектів політичної дійсності. Ці дослідження ще не реалізовані, але теоретична база для них готується в наш час.

Питання для самоконтролю

1. Чи можна вважати культуру системою знакових посередників між людиною і світом? Яке місце політики в соціально-культурному бутті людства?
2. Яка інтерпретація сутності політики є основною та характерною для семіотичної парадигми політичних досліджень?
3. Що, на Вашу думку, найбільше сприяло формуванню античної семіотичної традиції? Як давні греки (зокрема, стоїки) визначали поняття знаку? Чому це розуміння обмежує методологічні можливості семіотики політики?
4. Які зміни відбулися в поясненні сутності знаку св. Августином? Що нового він запропонував у визначенні знаку в порівнянні з античними мислителями?
5. Чим пояснюється трансформація розуміння знаку в Середньовіччі? Яким є внесок у цей процес Р. Бекона, У. Оккама, П. де Мендоси та С. Мауро?
6. Як св. Тома Аквінський тлумачив дієві та споглядальні знаки? Яке значення для семіотики політики має цей розподіл і виділення знаків інструментальних і формальних?

7. Які знаки в політичній реальності можна вважати доктринальними, а які – недоктринальними (за Д. Скотом)? Якою є роль середньовічної та постсередньовічної схоластики для становлення сучасних знакових теорій політики?
8. Чому середньовічні схоласти приділяли поняттю знаку значну увагу? Чи можна застосувати схоластичні класифікації в семіотико-політичних дослідженнях?
9. Які мислителі Нового часу здійснили найбільший вплив на процес становлення семіотики як автономної науки?
10. Які головні причини (теоретичні та соціальні передумови) зміни дисциплінарного статусу семіотики на різних континентах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.?
11. Чи відрізняються теоретичні джерела вчень Ч. Пірса та Ф. де Соссюра? Як ці мислителі інтерпретували знакове відношення?
12. Чи можна вважати погляди Ч. Пірса та Ф. де Соссюра на знак предтечею сучасного розуміння сутності та структури політичного знаку? Як Ви можете це обґрунтувати?
13. Як вчення Ч. Морріса та інших послідовників Ч. Пірса вплинуло на сучасне розуміння структури семіотики політики?
14. Кого можна вважати засновником семіотики на українських територіях у XIX ст.? Чому ідеї мислителів того періоду були забуті або піддані гострій критиці та не отримали подальшого розвитку в наукових дослідженнях аж до початку XXI ст.?
15. Що означає поняття «синтетичне мистецтво»? Що об'єднує семіотику театру та семіотику політики? Що спільного у знакових конструкціях поетичних і політичних текстів?
16. Якого впливу зазнала семіотична думка у зв'язку з творчістю літературознавців, поетів, істориків на зламі XIX–XX ст.? Які головні ідеї авторів цього періоду?
17. Чому діяльність представників тартусько-московської школи називають їхньою «внутрішньою еміграцією»? Яких представників цієї школи Ви знаєте?
18. Чому тартусько-московська школа займалася в основному літературознавчими та культурологічними дослідженнями, тоді як соціально-семіотичні ідеї на зразок теоретичних відкриттів західних учених почали з'являтися лише у 1980-х роках?
19. Західні семіотично орієнтовані мислителі XX ст. приділяли в своїй творчості значно більше уваги політичним питанням, ніж представники попередніх періодів. Як Ви можете пояснити цей факт?
20. Як відомі представники структуралізму (Р. Барт, М. Фуко, К. Леві-Строс) вплинули на становлення семіотики політики?
21. Чи можна вважати творчість постмодерністів культурним явищем, яке гальмує розвиток семіотико-політичних досліджень? Яку користь здатна принести деконструкція як альтернатива логоцентризму феноменології та структуралізму?
22. Які існують варіанти тлумачення терміну «семіотика політики»? З чим пов'язані відмінності в розумінні цих понять?
23. Як семіотика політики пов'язана із загальною семіотикою, а як – з іншими галузями семіотичного знання? Які з них найбільш плідно взаємодіють із політичною наукою?
24. Яку структуру має семіотика політики як галузь досліджень? Яке її значення для розвитку політичної думки та основні функції в системі знань про політику?
25. Чи є специфіка у західній та східній семіотичній політиці? Які перспективні напрямки семіотико-політичних досліджень в Україні Ви можете окреслити, крім вказаних у навчальній темі?

Література

- Борозенец М.* От археомодерна к археократии / М. Борозенец // Intertraditionale. Международный альманах Традиции и Революции. – 2010. – № 1. – С. 215-230.
- Висоцький О. Ю.* Міф як інструмент легітимаційної політики // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2006. – Вип. 13. – С. 241-249.
- Воловик В. І.* Політична філософія : навч. посіб. для студ. ВНЗ / В. І. Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – 183 с.
- Иванов В. В.* Очерки по истории семиотики в СССР / В. В. Иванов. – М. : Наука, 1976. – 298 с.
- Иванов В. В.* Избранные труды по семиотике и истории культуры / В. В. Иванов. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 4. – 792 с.
- Лебедев И. А.* Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ : миф, символ, ритуал : дис ... канд. филос. наук : 24.00.01. / И. А. Лебедев. – СПб, 2006. – 163 с.
- Лікарчук Н. В.* Базові семиотичні моделі комунікації / Н. В. Лікарчук // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2015. – Вип. 16. – С. 69-74.
- Лотман Ю. М.* Об искусстве : Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993) / Р. Г. Григорьев (сост.), М. Ю. Лотман (сост.). – С. Пб. : Искусство-СПб, 1998. – 704 с.
- Мельникова Е.* Эмблема. Очерки по теории и прагматике регулярных механизмов культуры / Е. Мельникова. – М. : Водолей Publishers, 2005. – 232 с.
- Мечковская Н. Б.* Семиотика. Язык. Природа. Культура: курс лекций / Н. Б. Мечковская. – М. : Академия, 2008. – 426 с.
- Почепцов Г. Г.* Семиотика / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2002. – 432 с.
- Почепцов Г. Г.* Тоталитарный человек : очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Г. Почепцов. – К. : Глобус, 1994. – 152 с.
- Пятигорский А. М.* О некоторых теоретических предпосылках семиотики / А. М. Пятигорский // Избр. труды. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 30-32.
- Пирс Ч. С.* Что такое знак? / Ч. С. Пирс // Вест. Томского гос. ун-та. – Сер. : «Философия. Социология. Политология». – 2009. – № 3 (7). – С. 88-95.
- Рахимов Р. А.* Политическая власть и право : проблемы семиотического анализа / Р. А. Рахимов, А. Г. Хабибулин // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 52-59.
- Речицький В.* Символічна реальність і право / В. Речицький. – Л. : ВНТЛ-Класика, 2006. – 732 с.
- Романенко Ю. В.* Образи смислоутворюючих чинників в функціонуванні соціальних систем : автореф. дис... док. соц. наук : 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Ю. В. Романенко. – К., 2006. – 44 с.
- «Русский медведь»:* История, семиотика, политика / под ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – 368 с.
- Савелова Е. В.* Семиотика : учеб. пособ. / Е. В. Савелова, А. А. Шунейко. – Хабаровск : Изд-во ДВГГУ, 2008. – 347 с.
- Санников С.В.* Семиозис власти в семантическом типе культуры: мифы, чудовища, (интер)тексты : монография / С.В. Санников. – Москва : Буки Веди, 2016. – 220 с.
- Саркисов А. К.* Семиотика права : Историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. К. Саркисов. – Коломна, 2000. – 222 с.

Семиотика и Авангард : Антология / Ю.С. Степанов (общ. ред.). – М. : Культура; Академ. Проект, 2006. – 1167 с.

Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Титов В. Д., Зархина С. Э. Историческое развитие философско-логических концепций языка права. – Х. : ФИНН, 2009. – 432 с.

Успенский Б. А. Семиотика искусства. – М. : Школа «Языки рус. Культуры», 1995. – 360 с.

Хабибулина Н. И. Политико-правовые проблемы семиотического анализа языка закона : теоретико-методологическое исследование: дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01. – СПб, 2001. – 335 с.

Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності : автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.03 / А. В. Чантурія; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с.

Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : дис... д-ра филол. наук : 10.02.01, 10.02.19 / Е. И. Шейгал. – Волгоград, 2000. – 431 с.

Юшина Н. Теорія знаків як метод дослідження політичного образу / Н. Юшина // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – 2011. – Вип. 1. – С. 329-336.

Ahonen P. The Semiotics of Politics and Political Research / P. Ahonen // 11 Semiotische Berichte (Austrian Semiotic Association). – 1987. – № 2. – P. 143-157.

Chomsky N. Language and Politics / N. Chomsky. – Montreal and New York : Black Rose Books, 1988. – 638 p.

Deely J. Four Ages of Understanding : the first postmodern survey of philosophy from ancient times to the turn of the twenty-first century / J. Deely. – Toronto; Buffalo : University of Toronto Press, 2001. – 1019 p.

Drechsler W. Political semiotics / W. Drechsler // Semiotica. – 2009. – 1 (173). – P. 73–97.

Edelman M. Political Language : Words that Succeed and Policies that Fail / M. Edelman. – New York : Academic Press, 1977. – 164 p.

Meadow R. G. Politics as Communication. – Norwood (New Jersey) : Ablex Publ. Co., 1980. – 269 p.

Meier-Oeser S. Die Spur des Zeichen. Das Zeichen und seine Funktion in der Philosophie des Mittelalters und der Fruhen Neuzeit. – Berlin, New York : W. de Gruyter, 1997. – 483 s.

Tracing the Semiotic Boundaries of Politics / P. Ahonen (Ed.). – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2013. – 408 p.

Розділ 7. Основні доктринальні підходи до вивчення політичної дійсності у ХХ-ХХІ століттях

Тема 42.

Політичні ідеї представників неолібералізму

- 42.1. Передумови виникнення неолібералізму як політичної ідеології. Основоположники реформістського лібералізму
- 42.2. Становлення соціального лібералізму. Кейнсіанство
  - 42.2.1. Формування соціал-реформістського крила ліберальної політичної думки
  - 42.2.2. Внесок кейнсіанства у розвиток соціального лібералізму
  - 42.2.3. Неоліберальні погляди Дж. К. Гелбрейта
  - 42.2.4. Паризька (французька) школа неолібералізму
- 42.3. Німецька школа неолібералізму. Ордолібералізм
  - 42.3.1. В. Ойкен і Фрайбурзька школа
  - 42.3.2. Неоліберальні погляди А. Мюллер-Армака
  - 42.3.3. Л. Ерхарт – теоретик і практик соціального лібералізму
- 42.4. Радикальні течії неолібералізму
  - 42.4.1. Внесок Чиказької школи в теорію та практику американського неолібералізму. Монетаризм
  - 42.4.2. Австрійська школа неолібералізму.
  - 42.4.3. Ультралібералізм і лібертаризм. «Мінімальна держава» Р. Нозіка
  - 42.4.4. «Анархокапіталізм» М. Ротбарта та теорія нонцентралізму Р. Нефа

42.1. Передумови виникнення неолібералізму як політичної ідеології. Основоположники реформістського лібералізму

Індустріальна революція спричинила актуалізацію соціальних проблем. Після отримання в ХІХ ст. найманими працівниками виборчих прав, вони стали брати участь у політичному житті та стали користуватись цими правами у своїх інтересах. Поява соціально орієнтованих масових партій зумовила необхідність орієнтації класичного лібералізму на соціальну проблематику.

Перша світова війна змінила уявлення лібералів щодо ролі державної влади в економічному житті, перш за все у зв'язку з воєнними потребами. Ліберали припинили заперечувати необхідність державного розподілу сировини, замовлень, робочої сили та навіть націоналізації залізних доріг, але розглядали ці заходи як тимчасові. Однак, у післявоєнний період державне втручання в економіку не лише не зникло, але й під впливом світової економічної кризи 1929-1932 рр. суттєво посилилось, що поставило в центр уваги проблему ролі держави та меж державного регулювання. Пошук шляхів рішення цієї проблеми серед ліберальних кіл привів до істотних зрушень у ліберальній ідеології. Сутнісним переосмисленням ідеї конкуренції стала думка про те, що саме держава

(а саме – сильна), здатна забезпечити відносну рівність шансів конкурентів на ринку. Мова йде не про ринок заради ринку, а про певну форму організації економіки, орієнтованої на конкуренцію. Конкуренція може існувати лише тоді, коли на ринку є відносна рівність шансів. Ринок без жодного втручання проявляє тенденцію до ліквідації такої рівності шансів і конкуренції внаслідок монополізації й олігополізації.

У той же час, усі ці трансформації ліберального вчення уможливилися завдяки бурхливому розвитку соціалізму та його впливу на широкі маси. Реформістський лібералізм переймає деякі положення від соціалізму. Це проявляється у прагненні закріпитись у робітничому середовищі, схильності до соціальних реформ, підтримці регулюючої ролі держави в економіці.

Так створювались передумови для переосмислення важливих постулатів класичного лібералізму, у тому числі для перегляду змісту основоположної ліберальної цінності – *свободи*. Якщо класичний лібералізм в інтерпретації Дж. Локка, Дж. С. Міла, А. Сміта та інших розуміє свободу в негативному розумінні, як «*свободу від*», тобто свободу економічну, вільну від втручання держави; свободу приватного життя, вільного від втручання суспільства та церкви; свободу вибору моралі та віросповідання, свободу від моральних імперативів традиційного суспільства; свободу форм участі громадянина в політиці незалежно від соціального статусу; то неолібералізм трактує свободу як «*свободу для*», тобто позитивну свободу. В умовах інституційного закріплення прав і свобод людини, парламентаризму, розширення виборчих прав, які можна вважати досягненням класичного лібералізму, неоліберали обґрунтовують позитивні аспекти свободи, тобто свободи для саморозвитку та самовдосконалення особи в будь-якій сфері буття.

Реалізація позитивної свободи здійснюється через концепцію *плюралізму*. Плюралізм у політичній сфері виражається у визнанні множини політичних поглядів та ідеологічних парадигм у політичному житті; плюралізм в економічній сфері проявляється в рівності форм власності; плюралізм у культурному аспекті проявляється в свободі вибору способу життя, моралі, віросповідання; плюралізм у соціальній сфері проявляється в множинності форм соціальної активності та соціальних об'єднань.

Політичні аспекти неоліберального вчення відображає ідея *плюралізму*, відкритості до сприйняття множини точок зору на політичне, соціальне, економічне, культурне буття людини в державі, визнання права існування різноманітних субкультур («*мультикультуралізм*»). Плюралізм цінностей – це доктрина, яка вважає, що факт існування множини видів діяльності та способів життя, що мають цінність, є первинним (ultimate) і беззаперечним.

Переосмислення раціональності стає ще однією особливістю неоліберального вчення. Перед неолібералами постає філософська проблема, яка полягає у визнанні відсутності співвимірності предметів вибору, а це означає, що ми не можемо піддати їх раціональному порівнянню. Якщо ми зіткнулись із проблемою вибору цінностей та успішно її подолали, це означає, що ми віддали перевагу одному способу життя в порівнянні з іншими, вибрали благо з двох, які не підлягають кількісному порівнянню. Неможливість такого порівняння означає обмеження раціонального вибору та можливість радикального вибору – вибору, який не є заснованим і не може бути заснованим на розумі, але полягає у прийнятті рішення або обов'язку, що не має підстав.

Під терміном «*неолібералізм*» різні дослідники розуміють такі напрямки суспільно-політичної думки та наукові школи, як «реформістський лібералізм», «лібертаризм»,

«лібертаріанство», «ордолібералізм», «соціальний лібералізм», а також «радикальний лібералізм» та «ультралібералізм».

У кінці XIX – на початку XX ст. науковці різних напрямків працювали над пристосуванням класичних ліберальних настанов до вимог часу. Серед них мислителі *Дж. Гобсон*, *Т. Грін*, *Л. Гобгауз*, *Ф. Науман*, економісти *В. Ренке* та *В. Ойкен* у Німеччині, *Б. Кроче* в Італії, *Л. Уорд*, *Дж. Кролі*, *Ч. Бірд*, *Дж. Д'юї* в США, які сформулювали основні засади так званого «нового» або «соціального лібералізму». У цей же період з'являються реформістські рухи, які виражали неоліберальні ідеї, зокрема, *прогресизм* у США, *ллойд-джорджизм* в Англії, *джолітизм* в Італії. Саме ці рухи в кінці XIX – на початку XX ст. вплинули на формування демократичного політичного ладу в сучасному розумінні, який передбачає систему розподілу влад і сукупність демократичних процедур здійснення влади.

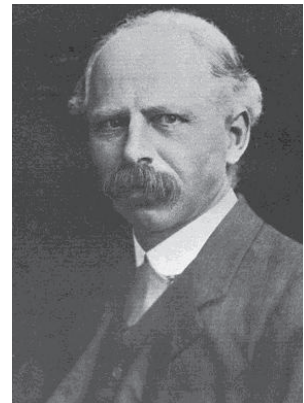
Символами неоліберальної політики виступали доктрини американських президентів-демократів – «Новий курс» *Ф. Д. Рузвельта*, «Справедливий курс» *Г. С. Трумена*, «Нові рубежі» *Дж. Ф. Кеннеді*, програма «Великого суспільства» *Л. Б. Джонсона*. Неоліберальну політику провадили *Л. Ерхарт* («соціальне ринкове господарство») та Християнсько-демократичний союз у ФРН, *В. Ж. д'Естен* у Франції.

42.2. Становлення соціального лібералізму. Кейнсіанство

42.2.1. Формування соціал-реформістського крила ліберальної політичної думки

До кінця XIX ст. більшість лібералів доходять висновків, що свобода вимагає створення умов для реалізації своїх здатностей, включаючи освіту та захист від надмірної експлуатації. Так вже англійський філософ *Леонард Трелоні Гобгауз* у роботі «Лібералізм» (1911) сформулював колективне право на рівність у комерційних угодах («справедлива згода»), обґрунтував необхідність більшого втручання в економіку для досягнення в першу чергу суспільного, а не особистого блага.

Будучи прихильником ліберальних цінностей, Гобгауз розвиває класичну ідею стрижневого значення розуму в людському бутті та розвитку особи. Гобгауз вважав, що лібералізм зубожів і не спромігся з'ясувати соціальні основи формування та розвитку особистості, проте стверджував, що сучасний лібералізм повинен сприяти розширенню суспільних свобод та розвитку суспільних об'єднань, а держава повинна сприяти економічним реформам. Основною ідеєю Гобгауза є ідея зростання «кореляцій» у розвитку від початку і до кінця проблематичного світу. Результатом розвитку особи є її здатність свідомо будувати такі суспільно-політичні форми, як, наприклад, спільна власність, що реалізує принципи раціоналізму, гуманності, співробітництва між людьми. Але Гобгауз іде далі в роздумах над класичними постулатами лібералізму, які спираються на раціональність як досконалий інструмент, що дозволяє людині створювати досконалий соціум, і говорить про те, що наступним етапом такого досконалого творення має бути втілення принци-

*Леонард Трелоні
Гобгауз
(1864–1929)*

пу справедливості для всіх вільних індивідів. Гобгауз вважає, що в ієрархії суспільних цінностей індивідуальна свобода та суспільне благо мають стояти на одному рівні та обумовлювати одна одну. І хоча індивід має моральну перевагу перед будь-якими суспільними та політичними інститутами, та його права і власність не можуть розглядатись як первинні відносно до суспільства.

Дослідник вважав, що лібералізм і соціалізм не є протилежними, якщо соціалізм буде демократичним і ліберальним. При такій формі соціалізму буде відсутня класова боротьба, командно-планова економічна система, а суспільство та індивіди будуть безперешкодно самореалізовуватися за допомогою та підтримкою держави.

Гобгауз розглядав два типи розуміння держави: *метафізичний* – держава є вищим творінням людської організації, єдиним захисником моральних цінностей, в такій державі панують привілеї, та *демократичний* – держава сприяє розвитку суспільства та індивідів. Перемога демократичної держави є результатом історичного процесу, згідно з яким мала б бути подолана національність і створена єдина світова держава.

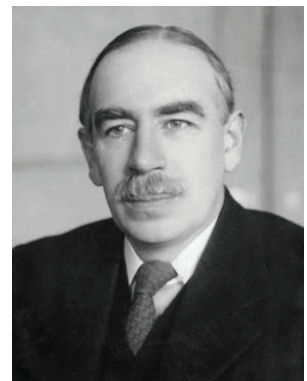
Із пересторогою Гобгауз ставиться і до суспільних інститутів, що висувують на перший план діяльність зі захисту будь-яких інтересів, але при цьому зазіхають на інтереси своїх членів. Держава як найбільший і найсильніший соціальний інститут, на думку Гобгауза, має бути керуючим інститутом, який, забезпечуючи індивідуальну свободу та розвиток індивіда, підтримує пріоритет загального суспільного блага перед приватним інтересом. Саме через такі висновки Гобгауза називають основоположником «соціал-лібералізму» або реформістського лібералізму.

42.2.2. Внесок кейнсіанства у розвиток соціального лібералізму

Світова економічна криза 30-х рр. XX ст. відкрила недоліки функціонування вільного некерованого ринку і сприяла поширенню популярності кейнсіанства. Кейнсіанство – це соціальне економічне вчення, яке обґрунтовує необхідність обмеженого втручання в економіку, побудовану на принципах вільного ринку. Вплив кейнсіанства на урядову політику в повоєнні роки протягом чверті століття, а особливо в періоди економічних криз було надзвичайно великим. У 1971 р. Президент США Р. Ніксон заявив: «Сьогодні ми всі – кейнсіанці».

Автором учення є американський економіст *Джон Мейнард Кейнс*. Основні праці: «Економічні наслідки миру» (1919), «Трактат про вірогідність» (1921), «Інфляція грошей як метод оподаткування» (1922), «Шлях грошових реформ» (1923), «Чи є я лібералом» (1925), «Кінець laissez faire» (1926), «Трактат про гроші» (1930), «Кінець золотого стандарту» (1931), «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей» (1936), «Загальна теорія зайнятості» (1937).

Кейнс виступив опонентом положень класичної економічної теорії щодо автоматичного регулювання ринком співвідношення попиту та пропозиції, цін і заробітної плати, про досягнення повної зайнятості шляхом зниження заробітної плати. Причинами такого автоматичного регулювання – монополізація ринку, посилення профспілок, нездатність ринку задовольнити потреби у колективних благах, неперенесення усіх витрат на ринкові ціни. При критиці тези про еквівалентність рівня заощаджень та інвестицій, Кейнс використав

Джон Мейнард Кейнс
(1883–1946)

психологічні чинники. На думку Кейнса, люди схильні до заощаджень і не спрямовують на споживання та інвестування усі накопичення. Тому дослідник вважав необхідним втручання держави у економіку. При цьому значне місце посідає теорія грошей Кейнса. Держава має стимулювати споживчий попит, що веде до розширення виробництва, поживлення інвестиційного процесу, зменшення безробіття. Одне з джерел досягнення повної зайнятості – зниження відсоткової ставки. Зростання грошей в обігу не призводить до еквівалентного зростання цін, але впливає на процентну ставку. Кейнс був ідеологом організації соціальних робіт.

Кейнс сформулював основні принципи регулювання ринкової економіки. Обстоюючи засади економічної свободи та рівності всіх форм власності, він рішуче пориває з традицією класичного лібералізму щодо невтручання держави в економічні процеси та переходить до принципів активного публічного втручання в економіку. Кейнс застосовує макроекономічний підхід до аналізу економіки, вказуючи на необхідність державного втручання саме на макрорівні. Фактично, кейнсіанці балансують між політикою надмірного втручання держави в економіку та політикою невтручання.

Кейнс вивів закономірність співвідношення між рівнем споживання та економічним добробутом держави. Центральним положенням його економічної політики є твердження про те, що зростання особистих накопичень у складі витрат індивідів збільшується залежно від зростання прибутків окремого індивіда. Керуючись «здоровим глуздом», на думку Кейнса, при зменшенні прибутків, навпаки, населення відкладає менше коштів, щоб зберегти попередній рівень життя. Держава ж, маючи в розпорядженні інформацію щодо стану макроекономічних показників, має втручатись у процеси формування сукупної пропозиції та сукупного споживання з метою поступального економічного розвитку країни.

Кейнс зауважує на провідній ролі держави у проведінні антикризової політики. Економічна криза стає можливою тоді, коли споживач витрачає менше коштів на споживання, тим самим скорочуючи інвестиції у виробництво, впливаючи на економічне зростання. Держава в цій ситуації через державне замовлення, яке може бути не надто необхідним чи корисним для держави, стимулює збільшення кількості робочих місць. Зменшення безробіття стимулюватиме витрату коштів у минулому безробітних людей на споживчі цілі, тим самим інвестуючи кошти в розвиток виробництва.

Окрім того, політики та державні управлінці, на думку Кейнса, мають покладатись у своїх рішеннях на довіру до широких мас, пояснюючи їм свої кроки, оскільки саме очікування підприємців та всіх інших верств населення залежать від здатності політиків та урядовців пояснити необхідність тих чи інших економічних засобів. Кейнс надзвичайно велику увагу приділяє проблемі раціональних очікувань населення щодо економіки, і вважає, що вони безпосередньо впливають на поведінку людини в економіці, а значить, держава має стежити за економічними настроями та вибудовувати довірливі відносини з населенням, у тому числі для запобігання масових імпульсивних дій і відповідних кризових ситуацій в економіці.

Кейнс розкритикував методологічний індивідуалізм, наявний у класичній ліберальній політекономії, вважаючи атомістичну концепцію непристосованою до економіки, де діють «органічні спільноти». Дії окремо взятих суб'єктів значною мірою визначаються ситуацією в економіці в цілому, а не навпаки. Концепція індивідуалізму була доповнена

... Економічне процвітання є дуже залежить від політичної та економічної атмосфери, які є конгеніальними для середнього бізнесмена.

Дж. М. Кейнс

теоріями груп інтересів і комунітаризму. Представники останнього напрямку, наприклад, виходять із того, що індивіди діють і досягають своїх цілей лише в рамках спільнот або communities, які впливають на самосвідомість і поведінку осіб.

Ідеї Кейнса впливали на державну політику, оскільки з них випливало зростання функцій уряду. Напрямами державного регулювання дослідник визначав: грошову та бюджетну політику, перерозподіл доходів, політику повної зайнятості. Головним інструментом Кейнс вважав бюджетну політику, зокрема розширення інвестиційної активності держави.

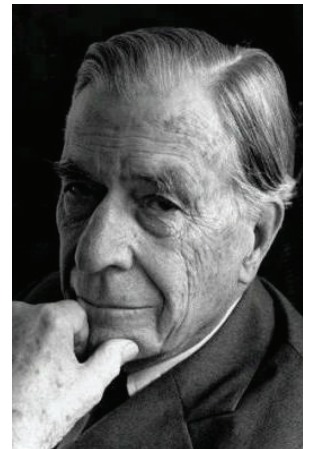
Теорія регульованого капіталізму Кейнса є складовою реформістського або соціального лібералізму. Вважається, що кейнсіанство лягло в основу «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, завдяки якому було подолано Велику депресію. Але «Новий курс» здійснювався й до знайомства Ф. Д. Рузвельта з ідеями Кейнса. Але саме після 1937–1938 рр. США активізували стимулювання споживчого попиту.

Із 1970-х рр. вплив кейнсіанства слабшає. Це пов'язано з новими формами грошей, зокрема похідними фінансовими інструментами. Проте криза, що почалась у 2007 р., реанімувала ідеї Кейнса. Уряди багатьох країн використали їх для протидії кризі.

Кейнс вважав, що економіст має бути водночас математиком, істориком, державним діячем, філософом. Ніщо в людській природі та суспільних інститутах не повинне проходити повз його увагу. Економіка – це не стільки мислення в термінах моделей, скільки мистецтво вибору моделей. Тому важливу роль він відводив політиці.

42.2.3. Неоліберальні погляди Дж. К. Гелбрейта

До найвідоміших представників неолібералізму належав американський економіст і суспільно-політичний діяч *Джон Кеннет Гелбрейт*, який був одним із учасників «мозкового тресту» Дж. Ф. Кеннеді, а також працював в адміністраціях президентів Ф. Рузвельта, Г. Трумена та Л. Джонсона. Основні праці: «Американський капіталізм: концепція протидіючої сили» (1952), «Великий крах» (1955), «Суспільство достатку» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічна теорія й цілі суспільства» (1973), «Гроші: звідки вони приходять і куди йдуть» (1975), «Епоха невизначеності» (1976), «Життя в наш час» (1981), «Анатомія влади» (1983), «Економічна наука в перспективі» (1987), «Капіталізм, соціалізм, співіснування» (у співавторстві, 1988), «Культура задоволення» (1992), «Економіка безневинного обману» (2004). Гелбрейт – автор концепції нового індустріального суспільства, теорії конвергенції.

*Джон Кеннет Гелбрейт
(1908–2006)*

Гелбрейт був упевнений у необхідності запровадження урядового планування в економічній сфері, оскільки некерований ринок спричиняє сильне соціальне розшарування, яке стає чинником нестабільності економіки. Обґрунтовуючи позитивну роль великого бізнесу, економіст доводив, що мотивація великих корпорацій залежить від впливу «техноструктури» або відомчого управління, і такими корпораціями керує прагнення до безпеки та розширення, а не гонитва за максимальним прибутком. Тому і для великих корпорацій зрозумілою буде мета держави забезпечувати сталість розвитку економіки.

На думку Гелбрейта, «суспільство споживання» у процесі свого розвитку спричиняє економічний дисбаланс, спрямовуючи занадто багато ресурсів на виробництво споживчих товарів і недостатньо – на суспільні потреби та інфраструктуру (освіту, медичне забезпечення, розбудову міст, громадський транспорт і под.). Він критикував монетаристів та їх твердження, що державні витрати не здатні знизити безробіття, а бідність не є проблемою приватного багатства. Економіст вказує, що саме велика прірва між бідністю в публічному секторі та багатством в приватному секторі спричиняє розвиток кризових явищ в економіці, які виявляються несприятливими і для приватного сектора. Тож завданням держави є перерозподіл коштів національної економіки на виробництво публічного продукту, такого як освіта, медичний захист, міська інфраструктура і под.

Зауважимо, що у Європі у сфері практичної політики вже в 20-х рр. ХХ ст. почався відхід від традиційних постулатів класичного лібералізму. А. Тард'є, П. Рейно та низка політиків-лібералів визнали, що сучасна держава має взяти на себе частину відповідальності за ризик та негативи індустріального суспільства, а підприємці – частину витрат на соціальні потреби. З посиленням реформістського крила лібералізму пов'язано також і висування вимог посилення виконавчої влади та обмеження прерогатив парламенту.

42.2.4. Паризька (французька) школа неолібералізму

Французька школа неолібералізму виникла в 20-30-х рр. ХХ ст. і пов'язана з іменем *Жака-Леона Рюефа*, який був одним із розробників теоретичного обґрунтування економічної програми Ш. де Голля. Оскільки Рюеф виступав проти втручання держави в економіку, його неоліберальні ідеї не дістали втілення в програмі та політичній практиці де Голля. Рюеф був прихильником ідеального, об'єктивно зумовленого «соціального порядку», який став результатом розвитку «ринкової цивілізації». На початку 60-х рр. ХХ ст., коли у Франції відновлюється інтерес широких верств населення до неолібералізму, який первинно цікавив лише дрібних підприємців, починається рух проти формування різноманітних монополістів та значного втручання держави в економіку. Рюеф разом із Л. Арманом у доповіді «Про перешкоди економічної експансії» (1960) фактично повертають у французький політико-економічний дискурс неоліберальну риторичку та виступають за необхідність створення й захисту державою механізмів ринкової саморегуляції. Автори доповіді переконували, що головними агентами встановлення такої рівноваги мають бути монополії, а не держава. Ця доповідь поклала початок формуванню «паризької школи», представниками якої є *М. Ф. Алле, С. Кольм, Е. Малінво, Т. Монбріаль, Л. Столерю*.

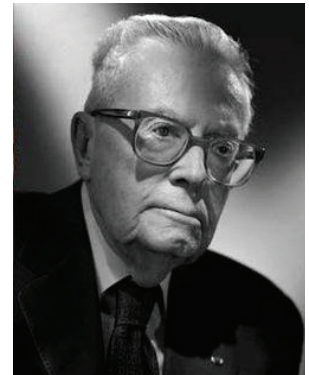
Представники паризької школи відстоювали ідею пріоритетності ринкової саморегуляції, інтегруючи ліберальні принципи невтручання держави в економіку та дирижистські підходи щодо планування економіки. Французька неоліберальна школа знаходилась під значним впливом дирижизму, метою якого було подолання соціальних проблем, виступаючи за необхідність подолання циклічних, інвестиційних та інфляційних процесів із функціями держави.

Можливості ринкових відносин в умовах планування економіки та дирижизму досліджував *Моріс Фелікс Алле* («У пошуках економічної дисципліни», 1943). Центральними проблемами досліджень Алле були взаємовідношення економічної ефективності та соціальної справедливості, умови врівноваження економічної системи та роль держави в цьому процесі. На думку Алле, держава має бути такою інституційною структурою,

яка б функціонувала та відігравала активну роль у суспільстві ринкових відносин. Серед основних функцій держави мали б бути гарантування інституційних і правових засад ринкової економіки, жорсткий контроль грошової маси, здійснення договірного планування, розвиток соціальної сфери. До того ж держава мала б відігравати активну роль у розвитку внутрішнього ринку через пошук джерел інвестування перспективних галузей. Саме за допомогою планування держава забезпечує сприятливий інвестиційний клімат, оскільки інвестор за договірного планування добре знає, скільки і чого має вироблятися, тобто вкладає у виробництво кошти без зайвого ризику.

Одним із практичних утілень неолібералізму вважається діяльність французького політика *Валері Жискара д'Естена*, який об'єднав навколо себе французьких «незалежних республіканців», прихильників «Союзу за французьку демократію», які називали себе «лібералами, центристами та європейцями». Термін «неолібералізм» використовувався для визначення їх ідеологічної платформи.

Основним текстом, що відображає ідеологічні засади, на яких ґрунтував свою політику французький діяч, була програмна стаття «Уявити майбутнє» (1972). Основним гаслом діяльності президента Жискара д'Естена було: «до єдності – через справедливість», що означало гарантування державою плюралізму, свободи та власності. Критикуючи ідеї невтручання держави в економіку й атомістичну концепцію людини, характерні для класичного лібералізму, цей політик виступав за зменшення соціальної нерівності та необхідність підтримання стабільного розвитку суспільства.

Моріс Фелікс Алле
(1911–2010)

Для лібералів завдання політичної влади полягає в тому, щоб стимулювати процес перебудови суспільства. Саме держава має врівноважувати гру економічних сил, забезпечувати рівність можливостей і допомагати жертвам економічних мутацій.

В. Жискара д'Естен

42.3. Німецька школа неолібералізму. Ордолібералізм

42.3.1. В. Ойкен і Фрайбурзька школа

Одним із перших варіантів неолібералізму була концепція ордолібералізму, яка ще з 30-х років XX ст. розроблялась теоретиками Фрайбурзької школи в Німеччині. Основними представниками цієї школи є В. Ойкен, В. Репке, О. Рюстов, Л. Ерхарт, А. Мюллер-Армак. Основна ідея цього політико-економічного вчення полягала в апології «свободи в рамках порядку».

Ордолібералізм (нім. *die Ordnung* – порядок) є одним із напрямків неолібералізму, у рамках якого розроблялось учення про господарський порядок на базі традиційного лібералізму. Ключовим положенням цього напрямку є *концепція соціального ринкового господарства*. Наслідуючи традицію класичного лібералізму, ордоліберали розвивали ідею індивідуальної свободи, яка ґрунтується повазі до приватної власності, її підтримці та заохоченні. Так, як і Дж. М. Кейнс, теоретики Фрайбурзької школи віддавали перевагу дослідженням макроекономіки на протиположності мікрорівням економічних відносин. Принциповою відмінністю ордолібералів від класиків ліберальної ідеології є визнання необхідності активної ролі держави в господарських процесах.

Одним із основоположників Фрайбурзької школи вважається *Вальтер Ойкен*. У працях «Основи національної економії» (1947) та «Основні принципи економічної політики» (1950) він сформулював учення про типи економічних порядків. Економічний порядок Ойкен розумів як сукупність норм і практик економічних відносин, у рамках яких перебігає конкретний господарський процес. Ойкеном виділено два типи економічних порядків, зокрема, центрально-кероване та ринкове господарство, які не зустрічаються в чистому вигляді, а тільки у змішаному із переважанням елементів одного з них.

Вальтер Ойкен
(1891–1950)

За допомогою методології господарських порядків, на думку ордолібералів, можна пояснити роль і місце держави в економічних процесах. Так, Ойкен вважав, що невтручання держави в економіку призводить до підриву досконалої конкуренції внаслідок монополізації ринку, що призводить до дисбалансу в соціальному порядку. Монополією, якою могли ставати як власне комерційні структури, так і профспілки, Ойкен вважав відхиленням від моделі досконалої конкуренції. Отже, завдання державної економічної політики полягало в досягненні балансу між монополією та конкуренцією, приватною і державною власністю, застосуванні комплексу прямих і непрямих способів втручання в економічну діяльність. Окрім того, держава мала встановлювати правові норми господарювання, які підтримували сталість економічного порядку.

Основні принципи конкурентного порядку за Ойкеном: 1) недоторканість приватної власності; 2) стабільність грошової одиниці; 3) відкриті ринки; 4) свобода всіх договорів між економічними агентами; 5) ідея матеріальної відповідальності економічних суб'єктів за свої дії; 6) постійність і поступовість державної економічної політики.

Ойкен пропонував поєднати два чистих типи економічного порядку задля досягнення соціальної справедливості. Таке поєднання призвело б до подолання крайнощів капіталістичної моделі вільного ринку, схильного до монополізації та олігополізації, та адміністративно керованої економіки, яка повністю обмежує індивідуальну свободу.

Ойкен не абсолютизує роль держави в економіці, оскільки поряд із провалами ринку очевидними є і провали в політиці держави. Оскільки *...сучасна та свідомо своєї відповідальності держава просто не може собі дозволити повернутись до ролі «нічного сторожа»*. *Ця невірно збагнена свобода як раз була тим, що привело до могили свободу та вільний світ.*

Л. Ерхарт

Ойкен не абсолютизує роль держави в економіці, оскільки поряд із провалами ринку очевидними є і провали в політиці держави. Оскільки *...сучасна та свідомо своєї відповідальності держава просто не може собі дозволити повернутись до ролі «нічного сторожа»*. *Ця невірно збагнена свобода як раз була тим, що привело до могили свободу та вільний світ.*

Відмінності ордолібералізму від кейнсіанства полягали у:

- Кейнс головним наслідком невтручання держави в економіку вважав зниження ефективного попиту і, як наслідок, зниження рівня інвестицій та розвитку виробництва. Натомість ордоліберали акцентують на монополізації як головній небезпеці пасивності держави щодо економічних процесів;

- Кейнс вважав основними цілями державної політики гнучкі антициклічні засоби втручання в економіку, такі, як фіскальна та кредитно-грошова політики. Натомість, ордоліберали виступали за поступовість державної політики та можливість втручання лише у надзвичайних випадках, коли на національну економіку впливають зовнішні чинники.

42.3.2. Неоліберальні погляди А. Мюллер-Армака

Ще одним видатним представником ордоліберальної школи є *Мюллер-Армак Альфред* – німецький економіст і політик. Основні праці: «Економічна теорія кон'юнктурної політики» (1926), «Регулювання економіки та ринкове господарство» (1946) «Основний принцип соціальної ринкової економіки» (1949), «Економіка і економічна політика. Ескізи і плани до соціальної ринкової економіки і до європейської інтеграції» (1966), «На дорозі після Європи. Спогади» (1971).

Ураховуючи специфіку часу та політичну кон'юнктуру, Мюллер-Армак у праці «Регулювання економіки та ринкове господарство» сформулював теорію «*соціального ринкового господарства*», де вперше і з'явився цей термін. Під терміном «ринкове господарство» Мюллер-Армак розумів соціально-економічну систему в рамках якої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної компенсації». За рік після публікації книги рік Л. Ерхард – майбутній канцлер Німеччини разом із групою євангелічних політиків, серед яких був Мюллер-Армак, запропонував упровадити і реалізувати цю соціально-економічну ідею в повоєнній Німеччині. Мюллер-Армак наголошував на тому, що під соціально-ринковим господарством він розуміє не впровадження «спонтанного порядку», тобто абсолютизацію та ідеалізацію ринкових відносин, а цілеспрямований свідомий «синтез», гарантований правовою державою та соціальною справедливістю, стратегічну модель суспільного й економічного розвитку ринку, коли досягнення ринкової економіки зі всіма її перевагами стають надбанням усіх представників суспільства. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соціальної солідарності, уявлення про суспільство, як про взаємопов'язаний соціальний організм, свободу, як основний орієнтир розвитку суспільства.

Основна відмінність між теоріями Ойкена та Мюллер-Армака полягала в розумінні соціальної справедливості. Ойкен вважав показником соціальної справедливості такий розподіл доходів, який автоматично складається в умовах досконалої конкуренції, тоді як Мюллер-Армак вважав, що держава має забезпечити активну соціальну політику, засновану на принципах соціальної компенсації. Соціальну компенсацію Мюллер-Армак запропонував здійснювати на основі прогресивного оподаткування багатих і перерозподілу коштів через державні соціальні виплати на користь бідніших верств населення.

На думку Мюллер-Армака, соціальна ринкова економіка повинна була допускати мінімальне втручання держави в економіку, забезпечити декартелізацію та деконцентрацію виробництва. Вона протиставлялася системі планового господарства, яка позбавляла творчу людину її економічного самовизначення й свободи. Планове господарство ставило підприємців у залежність від державної бюрократії та від бюрократії управління, перетворюючи їх на службовців і комісарів. Соціальна ринкова економіка виключала

Альфред
Мюллер-Армак
(1901–1978)

вплив споживачів на виробництво, але й позбавляла їх привілеїв. Ідея Мюллер-Армака є одним із головних економічних принципів розподілу влади, який взяли за зразок не лише німці, але й інші держави.

42.3.3. Л. Ерхарт – теоретик і практик соціального лібералізму

Видатним політиком, що втілював на практиці ордоліберальні ідеї та завдяки якому термін «соціальне ринкове господарство» увійшло в лексику практичної німецької політики, є Людвіг Ерхарт. Він обіймав посаду канцлера ФРН у 1963–1966 рр. і слушно вважається «батьком німецького економічного дива». Основні праці: меморандум «Воєнне фінансування і консолідація заборгованості» (1944), «Добробут для всіх» (1956), «Півстоліття роздумів: промови і статті» (1961).

У книзі «Добробут для всіх» Ерхарт називав основними цілями соціального ринкового господарства *свободу та справедливість*. Умовами економічної свободи політик вважав політичну свободу, державні гарантії прав людини, соціальну справедливість і соціальний захист.

Ерхарда можна вважати першим ліберальним реформатором нового типу, засновником *соціального лібералізму*. За своїми ідейними джерелами, як вважав Ерхарт, поняття «ліберальний соціалізм» і «соціальний лібералізм», який утворився з нього, є відмінними. Збереження господарської свободи та фінансової стабільності як підґрунтя «соціальної ринкової економіки» у політичному аспекті відображає боротьбу з централізмом і державним плануванням у всіх його проявах. Ерхарт прагнув мінімізувати прояви етатизму, не боротися з державною силою та інтегруватися з нею. Ерхарт працював в умовах, коли державне втручання в економіку стало реальністю. Він, як і неоліберали в інших західноєвропейських країнах, розумів, що в умовах значного впливу соціалістичних ідей не обійтися без використання широких заходів щодо соціального захисту населення і без застосування етатистської риторики та маніпуляцій із державним регулюванням. У цьому полягала суть стратегії, що отримала назву «соціальна ринкова економіка (господарство)».

Концепція соціальної ринкової економіки окреслювалася Ерхардом значно ширше, ніж економічна модель – як база для глобальних суспільних перетворень, формування вільної людини з високим рівнем відповідальності за своє життя і життя близьких їй людей. Відправним пунктом у концепції Ерхарда було уявлення про особливу природу взаємин індивіда та держави, особи і суспільства. Державна політика повинна бути орієнтована на створення «рамкових умов», тобто такого політико-правового, економічного і соціального порядку, який може забезпечити індивідові можливість вільного розвитку у поєднанні зі соціальною взаємодопомогою. Тим самим, ідеї Ерхарда опинилися співзвучні тим ідеологічним концепціям, які виходили з необхідності пошуку «третього шляху» суспільного розвитку на противагу жорсткому індивідуалізму чи колективізму. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соціальної солідарності, уявлення про суспільство як єдиний взаємозв'язаний соціальний організм. Але при цьому органічна концепція доповнювалася деякими базовими категоріями ліберального прогресу, зокрема свободи як основного ціннісного орієнтиру розвитку суспільства. Тільки ідеалом подібної ідеології стала свобода конкретної осо-

Людвіг Ерхарт
(1897–1977)

би, взаємопов'язана з інтересами соціальних груп і суспільства в цілому, а не та, що протистоїть або пригнічує його. Відштовхуючись від цих початкових передумов, Ерхард реалізовував свою практичну програму реформ.

Ще одним необхідним й істотним елементом соціального ринкового господарства стала активна соціальна політика держави. Ерхард вважав, що вільне ринкове господарство, само по собі є соціальним із огляду на забезпечення високого життєвого рівня, та все ж таки потребує додаткових соціальних заходів. Соціальна допомога держави обґрунтовувалася на основі принципів солідаризму та субсидіарності, включала соціальне страхування, соціальне забезпечення, державне регулювання сфери трудових відносин, праці. Підкреслюючи, що соціальна політика не повинна підривати економічну стабільність і основи ринкового механізму, Ерхард розглядав становлення у ФРН системи соціальної ринкової економіки як пошук моделі, відповідної національним традиціям і сучасним особливостям німецького суспільства. Ерхард визначив Німеччину як країну західної культури та ринкової економіки, зробивши її одним із стовпів «спільного ринку».

Отже, правова система держави із соціально-орієнтованою економікою, яка побудована за принципами ордолібералізму, повинна мати, за Ерахардом, як центральний принцип суспільного устрою повагу до людської гідності та прав людини. Це передбачає забезпечення державою мінімального необхідного рівня задоволення людиною її потреб та зменшення прірви між багатими і бідними верствами населення.

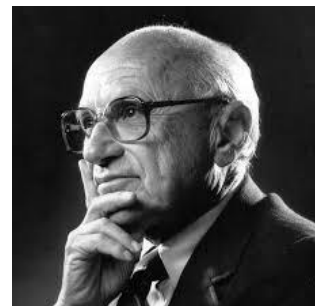
42.4. Радикальні течії неолібералізму

42.4.1. Внесок Чиказької школи в теорію та практику американського неолібералізму. Монетаризм

У післявоєнні роки в середовищі американських економістів відбувалися пошуки адекватної моделі монетаристського регулювання економіки, найбільш вдалою з яких стала модель Чиказької школи, яка виникла 60-х рр. XX ст. Її основними представниками є Р. Коуз, Дж. Стіглер, М. Фрідман, Ф. Найт, Г. Беккер, Р. Фогель, Дж. Вайнер. Виступаючи опонентами Кейнса щодо причин економічної кризи, представники чиказької школи пропонували обмежити державне регулювання економіки контролюванням грошової маси, завдяки чому цей напрямок неолібералізму отримав назву *монетаризм*. Монетаризм як варіант неолібералізму набув популярності в США наприкінці 40-х – початку 50-х рр. і був ученням про державне керування грошовою масою як найбільш ефективний та один із небагатьох допустимих способів втручання держави в економіку.

Мілтон Фрідман – американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1976). Основні роботи: «Нариси позитивної теорії» (1953), «Кількісна теорія грошей» (1956), «Програма монетарної стабілізації» (1959), «Гроші й економічний розвиток» (1973).

Фрідман досліджував співвідношення між економічною та політичною свободою. Для нього економічна свобода є не просто необхідною, а й умовою для політичної свободи. Він доводить, що економічна свобода має бути вихідною точкою для урядування, оскільки у ній полягає принцип спільної вигоди від взаємодії між суб'єктами на ринку. Держава в ліберально-

Мілтон Фрідман
(1912-2006)

му суспільстві має виробляти закони, порядок взаємодії суб'єктів та охороняти право власності, як і чинити вплив на монополії та займатись нейтралізацією зовнішніх чинників, що впливають на економіку. І держава має керувати грішми.

Фрідман виступав за вільний плаваючий курс валют і руйнування обмежень у міжнародній торгівлі. Тільки такі кроки здатні збалансувати економіку. Фрідман висловлювався проти розширення соціальних витрат держави, яка через систему оподаткування забирає кошти з економіки, у той час як основною функцією держави є забезпечення постійного економічного зростання. Економіст стверджував, що в демократії кожна людина має отримати базову освіту, але професійна та технічна освіта не повинна оплачуватись державою, а має отримуватись на конкурентній основі в публічних і приватних закладах.

На думку Фрідмана, в рамках валютної системи з гнучкими або плаваючими курсами, курси обміну визначається на вільному ринку угод між приватними валютними дилерами. У такій системі обмінні курси є подібними до будь-яких інших ринкових цін, що змінюються постійно. Це абсолютно необхідна умова для досягнення головної мети неолібералізму: побудови та розвитку вільної та процвітаючої світової спільноти, заснованої на необмеженій багатосторонній торгівлі.

Фрідман стверджував, що існує три альтернативи монополії: публічна монополія, приватна монополія та державне регулювання. І жодна з них не є універсально прийнятною. Монополії можуть виникати з різних джерел, але державний вплив є всезагальним, і це, за Фрідманом, слід зупинити. Доктрина «соціальної відповідальності», що зобов'язує корпорації опікуватись суспільством, а не прибутком, не є прийнятною для капіталістичної системи й у підсумку може лише призвести до тоталітаризму.

42.4.2. Австрійська школа неолібералізму

Австрійська школа неолібералізму, започаткована на початку ХХ ст., представлена іменами К. Менгера, Ф. фон Візера, Л. фон Мізеса, К. Шлезінгера, Б. Андерсона.

Австрійський економіст *Людвіг фон Мізес* у праці «Соціалізм: економічний та соціологічний аналіз» (1922) показав, що соціалізм не може працювати, оскільки без приватної власності в такій системі цін неможливо визначити, що і як слід відтворювати. Його праця «Людська діяльність: трактат із економічної теорії» (1949) є викладом економічної теорії, яку він називав наукою про всю цілеспрямовану діяльність людини. У ній Мізес обстоює позиції безкомпромісного захисту вільного ринку та наводить докази того, що будь-яке втручання держави в функціонування ринку призводить до зменшення загального рівня життя. Мізес вважав, що варто лише погодитись на право держави управляти індивідуальним споживанням у будь-якій сфері, і тут же доведеться прийняти тоталітарний контроль над усіма індивідуальними рішеннями, якими б цінностями та принципами не керувався б диктатор.

У праці «Бюрократія» (1944) Мізес демонструє негативні аспекти бюрократизації, яка домінує в публічній сфері розвинених країн Європи та США. Він акцентує увагу на тому, що бюрократичні структури, такі, як ФБР або посольства, не мають критеріїв ефек-

Людвіг фон Мізес
(1881–1973)

тивності, які можна було б оцінити в одиницях прибутку. Єдиним критерієм їх ефективності є концепція «успіху», яка залишається відкритою для суб'єктивних інтерпретацій. Розширення бюрократичних інституцій пов'язане, на думку Мізеса, не з корупцією або поганою політикою, а з тим, що на ці інституції покладено надто багато функцій, які могли б виконувати недержавні структури. Цю думку розвиває і послідовник, учень Мізеса М. Ротбарт.

Якщо члени правлячої групи полюбляють Баха і не визнають Моцарта, оскільки вважають його музику аморальною, вони можуть заборонити виконання музики Моцарта рівно з тим же правом, з яким забороняють вживання наркотиків або спиртних напоїв.

Л. фон Мізес

42.4.3. Ультралібералізм та лібертаризм. «Мінімальна держава» Р. Нозіка

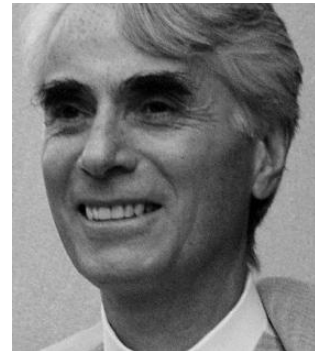
Звернемо увагу насамперед на сутність ультралібералізму та лібертаризму. *Ультралібералізм* (радикальний лібералізм) є різновидом лібералізму, в якому класичні постулати останнього доводяться до крайності. Ультраліберали виступають за повне відсторонення держави від мистецтва та освіти. Радикальний лібералізм так чи інакше проти державного регулювання таких питань, як азартні ігри, проституція, аборти, використання протизаплідних засобів, евтаназія, вживання алкоголю та інших наркотиків.

Лібертаризм – ідейно-політична течія, основною рисою якої є прагнення свободи волі та повне заперечення детермінізму. Пізніше лібертаристами стали називати тих, хто виступає проти будь-яких заборон, обмежень природної поведінки людей з боку соціальних, релігійних норм і необхідності виконувати закони держави.

Американський філософ *Роберт Нозік* дотримувався ідеї лібертаризму та продовжував переосмислення ліберальної концепції держави та демократії. Основні праці: «Анархія, держава та утопія» (1974), «Філософські пояснення» (1981), «Оглядаючись на життя» (1989), «Природа раціональності» (1993).

У праці «Анархія, держава та утопія» (1974) Нозік обґрунтував концепцію «*мінімальної держави*», пропонуючи аргументи на користь обмеження держави вузькими функціями захисту від насильства, шахрайства, крадіжок, примусу до здійснення комерційних угод і под. Нозік вважав таке обмеження повністю виправданим, оскільки будь-яка громіздка держава буде порушувати право людей на те, щоб їх не примушували робити певні речі.

Концепцію мінімальної держави Нозік вибудовує слідуючи логіці «мінімальної держави», запропонованій класичними лібералами (А. Смітом, Дж. Локком та ін.). Дослідник бачить мінімальну державу як таку, що має монополію на всі форми застосування сили, за винятком необхідної самооборони, і, таким чином, виключає зворотне застосування сили (наприклад, заради помсти або отримання компенсації) приватними особами (або приватними агентствами). Водночас така держава захищає та забезпечує права лише тих, хто отримує відповідні послуги. В мінімальній державі Нозіка допускається оподаткування, за умови, що всі зібрані податки витрачаються лише на судову, правоохоронну, оборонну та загальну адміністративну діяльність держави. Саме в такій мінімальній державі можлива свобода, оскільки, на думку Нозіка, така держава

*Роберт Нозік
(1938–2002)*

не лише є повністю виправданою, але і здатна пробудити натхнення.

Нозік спирається на класичні локківські постулати, з яких випливає, що метою держави є захист життя та власності громадян (від насильства, крадіжок тощо). Держава ж не повинна примушувати одних громадян допомагати іншим, забороняти будь-які види дій людей заради їх блага чи їх захисту. Індивід, фундаментальними правами якого є право на фізичну безпеку, свободу та невідчужувану власність, може розбагатіти чи розоритися – усе залежить лише від нього самого, від його здібностей, зусиль, везіння вресті-решт. Держава може тільки обслуговувати. Вона не повинна обкладати власність податками, конфісковувати її, щоб допомогти злиденним, як не може організовувати громадські роботи, щоб скоротити безробіття. Бідні повинні самі про себе турбуватися чи розраховувати лише на милосердя. Розширення легітимних функцій держави не буде морально виправданим і призведе до порушення базових прав людини та негативних суспільних наслідків. Інші необхідні функції поставимуть із добровільного співробітництва, завдяки утворенню добровільних асоціацій і клубів. «Мінімальна держава», на думку Нозіка, має переваги перед анархією, оскільки остання не дає гарантій захисту індивідуальних прав. Вона має більше шансів на узаконення, ніж держава перерозподільного типу, яке передбачає застосування насилля до якоїсь частини громадян.

Мінімальна держава поводить-ся з нами, як із недоторканими індивідами, яких інші люди не можуть використовувати як інструмент, засіб або ресурс; вона поводить-ся з нами з пошаною, на яку ми заслуговуємо, як носії індивідуальних прав... Як сміє держава або група індивідів робити більше? Або менше.

Р. Нозік

42.4.4. «Анархокапіталізм» М. Ротбарта та теорія нонцентралізму Р. Нефа

Ще більш жорстку позицію щодо обмеження функцій держави займає автор теорії «анархокапіталізму» Мюррей Ротбарт. Він вважав державу несправедливим монополістом і виступав проти її фінансування через податки та збори, проти будь-якого втручання держави в приватне життя особи або в підприємницьку діяльність. Послідовники концепції «анархокапіталізму» прагнуть досягнути захисту особи й інституту підприємництва без участі держави, а через самих підприємців та їх об'єднання, комерційні підприємства, зацікавлених у максимізації своїх прибутків. На думку «анархокапіталістів», держава взагалі має передати свої функції низці приватних агентств на конкурентній основі, фінансування яких має здійснюватись на добровільно настільки, наскільки вони потрібні.

*Мюррей Ротбарт
(1926–1995)*

Ідеї Ротбарта, викладені в роботі «Влада та ринок. Держава та економіка» (1970), сприяли появі в 1980-х рр. у США рухів, які виступали за відміну податків і за передачу державних функцій охорони порядку приватним агенціям.

Оскільки справжній ринок, на думку Ротбарта, є несумісним із існуванням держави, а держава захищає особисту свободу за рахунок одностороннього насильства над приватною власністю (у формі оподаткування), то доцільно зробити захист особи (правоохоронну функцію) такою ж послугою, як і всі інші послуги, що надаються на ринку в

умовах вільної конкуренції. Пропозиція захисних послуг на вільному ринку означала б відсутність використання насильства у вільному суспільстві, окрім випадків захисту від тих, хто застосовує силу, посягаючи на особу або власність. Це означало б відсутність державного апарату, оскільки держава отримує доходи не так, як усі інші особи або суспільні інститути, тобто завдяки вільно укладеним угодам, а й через систему оподаткування, яку Ротбарт називає системою «одностороннього примусу». Отже, захист у вільному суспільстві, у тому числі поліція та судочинство, мають здійснюватись людьми або фірмами,

Існує бінарний набір наслідків: роботи за ринковими принципами та за принципами гегемонії. Перші породжують гармонію, свободу, процвітання та порядок; другі призводять до конфлікту, примусу, бідності та хаосу. Саме між цими наслідками людство має зробити вибір. Воно має обрати між «суспільством контракту» та «суспільством статусу».

М. Ротбарт

що отримували б свій дохід від добровільних клієнтів, а не через примус. Поліційний захист і судочинство не могло б бути монополізованим, а суб'єкти захисту не здійснювали б жодного насильства щодо тих, хто не порушує законів та діє за правилами, встановленими у вільному ринку. Послуги захисту мали б надавати вільно, продаючи їх на вільному ринку. Ротбарт вказує на можливість перетворення деяких агентств, які надаватимуть захисні та судові функції, на кримінальні, таким же чином, як і деякі люди стають злочинцями. Але криміналізована поліція або судова корпорація, бажаючи захопити владу в суспільстві, заснованому на принципах вільного ринку, опиняється в ситуації, коли їй немає чого захоплювати у зв'язку із відсутністю централізованого управлінського апарату, який забезпечує панування. У суспільстві, що не має державного апарату, існує своя система «стримувань і противаг», яка, на думку Ротбарта, полягає у вільній конкуренції, тобто наявності поліцейських і судових агенцій, які легко можуть бути мобілізовані для припинення діяльності будь-якого незаконного агентства.

Ротбарт вважає, що сучасні кордони між країнами є чисто історичними та довільними, а необхідність у монопольному урядовому контролі над громадянами однієї країни – не більше, ніж необхідність в єдиному уряді для двох різних країн. Він зауважує на тому, що хоч держави і воюють між собою, але окремим громадянам різних країн, не зважаючи на значні відмінності в юридичних системах, вдається жити разом у гармонії без одного спільного для них уряду.

Зауважимо, що ультраліберали прагнуть до зменшення влади людей над людьми і розробляють різноманітні проекти, засновані на децентралізації та деконцентрації влади, а також наголошують на поширенні на політичну сферу принципів вільного ринку. Багато ультралібералів є прихильниками федералізму, обґрунтовуючи переваги конкуруючої множини політичних інстанцій, які приймають політичні рішення. Завданнями федералістського, децентралізованого політико-соціального устрою ультралібералізм бачить стратегію, пов'язану з приватизацією, обмеженням, децентралізацією та дерегулюванням. Нецентралістські структури дозволяють порівнювати соціальні ситуації, що приймають участь у «конкуренції територіальних утворень» (муніципальних одиниць, суб'єктів федерації, країн), а тому вони здатні до адаптації та навчання, що виявляється актуальним у світі, що швидко змінюється.

Поруч із концепціями децентралізації в середовищі прихильників ультралібералізму з'являється *теорія нонцентралізму Роберта Нефа*. Нонцентралізм, на думку Нефа, скептично ставиться до будь-якої контролюючої, регулюючої або регламентуючої ін-

станції. Нонцентралізм веде до своєрідного мирного оновлення компетенцій і делегованих прав, які, однак, за своєю сутністю мають надходити знизу догори, а не визначатись згори, якщо метою є виникнення конструктивної змагальності.

Децентралізація передбачає наявність центру, а тому сама несе в собі хворобу, за ліку від якої вона себе видає.

Р. Неф

Принцип субсидіарності Неф пропонує уточнити, пропонуючи повернення повноважень, відповідальності та фінансування автономними приватними структурами, якщо рішення або фінансування рішення певної проблеми на центральному рівні є неможливе. Неф визначає субсидіарність як принцип перерозподілу повноважень на користь персональної та комунальної автономії. При цьому у державі не має бути оподаткування, яке не співвідноситься з можливістю участі в управлінні конкретною територіальною одиницею. Це означає, що не можна когось обкладати податком без того, щоб він міг брати участь у визначенні розміру податків та їх використання.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основні складові неоліберального політичного вчення.
2. Яка особливість трактування цінності свободи в неолібералізмі?
2. Чим відрізняється трактування цінності свободи в неоліберальній доктрині від класичного ліберального вчення?
3. У чому полягають основні положення теорії ордолібералізму?
4. Чому Л. Ерхарта вважають «батьком німецького економічного дива»?
5. Як реалізується принцип плюралізму у політичній практиці неолібералів?
6. Чим зумовлене виникнення двох напрямків перегляду класичного лібералізму: реформістського лібералізму та радикального лібералізму?
7. Поясніть, як кейнсіанство переглянуло постулати класичного лібералізму?
8. Розкрийте зміст основних варіантів радикального напрямку неолібералізму.
9. У чому полягає концепція «мінімальної держави» Р. Нозіка?
10. Хто, на думку М. Ротбарта, має здійснювати захисну функцію та судочинство в державі?
11. Поясніть сутність теорії нонцентралізму Р. Нефа.
12. Розкрийте зміст поняття «монетаризм».
13. Чому М. Фрідман вважав монополію на державне регулювання економіки найнебезпечнішим видом монополії?

Література

Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Г. Бортіс. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 560 с.

Буричко З. Теорія мінімальної держави Р. Нозіка / З. Буричко // Вісн. Львів. нац. ун-ту. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – Вип 3. – 2013. – С. 35-38.

Гобгауз Л. Т. Апологія свободи // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза : антологія / Наук. т-во ім. В. Липинського. – 2-ге вид. (перероб.). – К. : Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 471-488.

Гобгауз Л. Т. Держава та індивід // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза : антологія / Наук. т-во ім. В. Липинського. – 2-ге вид. (перероб.). – К. : Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 693-702.

Зубчик О. А. Дж. Кейнс про пізнання економічних процесів та економічну політику держави / О. А. Зубчик // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2009. – Вип. 91-93. – С. 203-206.

Кармазіна М. Нозік Роберт / М. Кармазіна // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 484-485.

Купрій Т. Г. Роль Людвіга Ерхарда у проведенні економічної реформи: досвід повоєнної Німеччини / Т. Г. Купрій // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць: Наук. записки Рівн. держ. гуманітарн. ун-ту. – 2009. – Вип. 16. – С. 133-137;

Купрій Т. Ерхард Людвіг / Т. Купрій // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 238-239.

Купрій Т. Мюллер-Армак Альфред / Т. Купрій // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 463-464.

Місержи С. Кейнс Джон Мейнард / С. Місержи // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 291-293.

Нозік Р. Розподільна справедливість / Р. Нозік // Сучасна політична філософія: антологія / пер. з англ.; упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 239-276.

Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 496 с.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: Політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : навч. посіб. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – 255 с.

Сорба О. Гобгауз Леонард Трелоні / О. Сорба // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 165.

Старіш О. Гелбрейт Джон Кеннет / О. Старіш // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 154-155.

Шиманська О. Джон Гелбрейт – видатний теоретик нового індустріального суспільства / О. Шиманська // Вісн. ТНЕУ. – 2011. – № 1. – С. 170-177.

Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. – М. : Начала-Пресс, 1991. – 332 с.

Эрхард Л. Полвека размышлений. Речи и статьи. / Л. Эрхард. – М. : Наука, 1996. – 606 с.

Nef R. Federalism: An invitation to misunderstandings / R. Nef // Reflexion. – 1997. – № 38. – S. 11-21.

Mises L. von. Omnipotent government: the rise of the total state and total war / L. von Mises. – Liberty Fund, Mises Institute, 2010. – 292 p.

Rothbard M. N. Power market government and the economy / M. N. Rothbard. – Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2006. – 331 p.

Тема 43.

Політичні ідеї представників неоконсерватизму

- 43.1. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст, умови виникнення, представники-засновники
- 43.2. Соціальна база неоконсервативної ідеології
- 43.3. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів
- 43.4. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку М. Тетчер
- 43.5. Погляди Ф. А. фон Гаєка на проблеми етатизму й економічної свободи
- 43.6. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбруннера

43.1. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст та умови виникнення

Неоконсерватизм (грец. *νεος* – новий, лат. *conservo* – зберігаю, охороняю) – сучасна ідейно-політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства й визначає урядову політику та політичний курс провідних країн Заходу починаючи з другої половини 70-х рр. Історія появи неоконсерватизму суттєво відрізняє цей політико-ідеологічний напрям від більш масштабних, класичних ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм).

Як ідеологія, неоконсерватизм поставив під сумнів діючу кілька десятиріч кейнсіанську політику, а також саму діяльність «соціальної держави», зробив спробу подолати етатистський підхід ліберально-реформістських політиків до розширення державного регулювання соціально-економічного життя. В основу економічного курсу було покладено монетаристську модель Чиказької школи (*М. Фрідман, М. Фелстайн*), а також так звану «економіку ринку» (*Дж. Гілдер, Ф. Гаєк*), які орієнтували на звільнення приватного бізнесу від надмірного державного втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва. У політичній сфері неоконсерватизму ставиться завдання функціонального посилення політичної системи, пошуку ідей і підходів більш ефективної влади, зміцнення «законності та порядку», традиційних морально-політичних цінностей через розвиток інститутів громадянського суспільства і збалансованість відносин суспільства з природою (*Д. Белл, З. Бжезінський, І. Крістол* та ін.).

Набуття неоконсерватизмом у стислі терміни статусу впливової політико-ідеологічної доктрини певною мірою пов'язано з його опорою на доволі широку соціальну базу та спрямування на відстоювання традиційних звичаїв і цінностей (національних, релігійних, культурних, гуманістичних). Неоконсерватизм запропонував «нову суспільну філософію», яка була спрямована на поєднання основних цінностей лібералізму та сучасних реалій розвитку суспільства. Успіх неоконсерваторів пов'язаний із усвідомленням ними необхідності технологічних, соціально-економічних і політичних змін у суспільстві постіндустріальної доби, а сам неоконсерватизм є відповіддю на вимоги технологічної революції та сучасної цивілізації.

Неоконсерватизм виявився доволі ефективним у багатьох аспектах: у низці країн вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати збиткові галузі промисловості; він надав людям ясну форму взаємовідносин між

соціально відповідальним індивідом і політично стабільною державою, узгодивши раціональне ставлення до дійсності з моральними принципами. Неоконсервативний курс синтезував у своїй ідейній основі не лише досягнення традиційного консерватизму, а й гуманістичні уявлення лібералізму, соціалізму й інших соціально-політичних учень. Відштовхуючись від широкої ідейно-теоретичної бази, сучасні неоконсерватори намагалися віднайти середній шлях між деструктивністю неприборканої ринкової стихії та неефективною державною регламентацією всіх сфер суспільного життя.

Поняття *«неоконсерватизм»* укорінилося в суспільно-політичному лексиконі низки західних країн на початку 70-х рр. XX ст. як новий, сучасний тип консерватизму. Його виникнення було зумовлене новою соціально-економічною та ідейно-політичною ситуацією, що склалася у країнах Західної Європи в США 70-х рр. XX ст. В економічній політиці неоконсерваторів, а також в їх ідейно-теоретичній доктрині, знайшла відображення, викликана технологічною революцією на зламі 70-80-х рр., об'єктивна потреба у глибоких, що виходять за національні межі, структурних змінах суспільного виробництва. Ці зміни вимагали звільнення економіки від жорсткого державного регулювання, полегшення податкового пресу, заохочення підприємницької ініціативи, прагнення деблокувати розвиток економіки від гіпертрофованого державного втручання, які неоконсервативні уряди втілили в гасла «дебюрократизації», «дерегулювання», «денаціоналізації», «приватизації».

Термін «неоконсерватизм» використовується як збірне поняття для характеристики досить неоднорідної політичної й ідеологічної течії, що постала як альтернатива неоліберальному баченню соціально-політичної дійсності. Не будучи цілісною, внутрішньо несуперечливою ідеологічною системою, неоконсерватизм тим не менше виступив як парадигма розвитку сучасного західного суспільства, як спосіб подолання кризи, вирішення існуючих соціально-економічних, політичних і культурних проблем.

Неоконсерватизм періоду свого зародження – це, перш за все, ідейно-політична течія, що почала домінувати, визначати урядову політику провідних західних країн. Нова консервативна ідеологія поєднувалася з певним політичним рухом. Неоконсервативна хвиля 70-80-х рр. ознаменувала собою завершення цілого періоду розвитку економічного і політичного життя Западу, початок якому поклав «Новий курс» Ф. Рузвельта, який характеризувався посиленням інтеграції: в ідеології – між лібералізмом і соціал-демократією, в політиці – між державно-монополістичним регулюванням і практикою соціал-реформізму. Економічною основою такої інтеграції слугувала концепція Дж. Кейнса, до інструментарію якої входило стимулювання споживання, банківського кредиту, держзамовлення, стимулювання підприємництва з державного бюджету. Кейнсіанська практика соціально-економічного регулювання безперервно еволюціонувала під впливом політичних чинників (зростання державних соціальних програм «модернізації», тобто прискореного розвитку та перетворення економічного, соціального, культурного середовища суспільства за допомогою соціальної інженерії держави).

Витоки появи неоконсерватизму пов'язані з усвідомленням дійсних протиріч державного регулювання та державно-бюрократичного підходу в цілому до вирішення соціальних проблем. До них можна віднести глибокі протиріччя між різними функціями та сторонами діяльності сучасної неоліберальної держави – економічною, політичною, соціальною, духовною; внутрішньою та зовнішньою; невідповідність соціальної політики можливостям бездефіцитного бюджетного фінансування, всезростаючою неефективністю діяльності органів держави, розростання державно-бюрократичного апарату,

зростання вартості його утримання; податкові проблеми; і як результат цих процесів – антиурядові настрої.

Ренесанс консерватизму у формі неоконсерватизму певною мірою відображає об'єктивну потребу в розвитку сучасних продуктивних сил. Особливості сучасного етапу інформаційної революції, подальша глобалізація економіки та інших сфер суспільного життя пред'явили підвищені вимоги до здатності господарської системи діяти в умовах невизначеної багатоваріантності розвитку, швидко адаптуватися до мінливих умов. Ставка на всебічний розвиток ринку була покликана підвищити настільки необхідну гнучкість функціонування господарського механізму.

Законодавча система заходів, що регулювала суспільні відносини та перерозподіл доходів у нових умовах глобалізації господарських зв'язків, що постійно змінюються, стала неефективною та вимагала вироблення нових підходів до законодавства про працю, проблеми зайнятості та безробіття, фіскальної політики, організації урядових служб у масштабах їхньої діяльності, розподілу бюджету, державного сектору економіки, який, поглинаючи значну частину надлишкової робочої сили, став нерентабельним, перестав відповідати умовам світогосподарських зв'язків. Процес приватизації та денаціоналізації, розпочатий неоконсерваторами, певною мірою відобразив необхідність приведення національних структур у відповідність із макроекономічними тенденціями. Для адаптації системи до нових реалій історичного розвитку потрібні були і нові методи, серйозні зміни її структурної складової, іншими словами, зміни значної частини її стійких зв'язків, що забезпечують перехід на нову модель розвитку.

Серед об'єктивних причин консервативного повороту важливе місце займає криза сучасного лібералізму, його політики та ідеології, яка виявилася неефективною перед обличчям загострення соціальних та економічних проблем. Розчарування в соціал-реформістській моделі розвитку західної системи, особливо псевдооптимістичній моделі «єдиного індустріального суспільства», «державі загального добробуту», «новій якості життя» призвело до того, що саме в рамках ліберального реформізму почалися процеси диференціації, а також поява усередині нього неоконсервативної ідеології.

Реформізм, техно-ліберальний оптимізм зазнав фіаско у середині 70-х років, коли найгостріша криза вразила розвинені країни Заходу і технологічний детермінізм у цілому. Реформістська ідеологія як метод та спосіб пояснення сучасної суспільної еволюції виявилася неспроможною. Економічна криза поставила питання про можливості та межі державного впливу на громадянське суспільство. Розчарування в ліберальних і соціал-реформістських моделях, які асоціювалися з образом «соціальної держави», «держави загального добробуту», здатної та готової забезпечити високий, постійно зростаючий рівень життя всім своїм громадянам, викликало дезорієнтацію в позиціях більшості населення. В їх середовищі поширювалися надії, засновані на вірі в те, що жорсткий економічний курс, нав'язаний консервативними силами, відкриє шлях до подальшого оздоровлення. Це зумовило більшу, ніж за інших умов, терпимість соціально уразливих груп населення до програми консерваторів, у тому числі й до непопулярних заходів.

Представники неоконсерватизму стали протиставляти ідею відмови держави від втручання у вирішення соціальних питань як єдиного засобу забезпечення стабільності та ефективності функціонування суспільних відносин. Формування нового типу консервативної ідеології (неоконсерватизму) стало можливим завдяки розчаруванню в іде-

Специфіка ідеології неоконсерватизму полягає у тому, що не «теорія» зумовлює «практику», а навпаки – ідеологія слугує своєрідним виправданням політичного курсу.

Із висловлювань американських дослідників неоконсерватизму С. Халпера і Дж. Кларка.

ології та соціальній політиці лібералізму, в його технологічному оптимізмі й обіцянках «соціального миру», «соціальної інтеграції». Розгубленість, ідейно-політичний розбрат у таборі лібералів, неготовність запропонувати модель суспільного устрою, адекватну новим реаліям розвитку економічних, соціально-політичних і духовних процесів сучасного суспільства, полегшили успіх консервативних політичних і соціально-філософських ідей у 70-80-х рр. XX ст.

43.2. Соціальна база неоконсервативної ідеології

Сучасний консерватизм впливає на всі сфери суспільного життя, є широкою ідеологічною, філософською та політичною течією. Кредо «нового консерватизму»:

- в *економіці* – заміна реформістської моделі розвитку, заснованої на кейнсіанських методах державно-монополістичного регулювання та соціального маневрування, монетаристською моделлю, орієнтованою на звільнення приватного бізнесу від державного втручання, всебічне заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва;
- у *соціальній сфері* – гнучкіший ліберально-реформістський курс поступився місцем: 1) відкритим прагненням до «жорсткої» економії за рахунок працюючих із відстоюванням т. зв. «економічного реалізму»; 2) скороченню зростання соціальних витрат. Замість міркувань про «соціальну гармонію» прийшли ідеї про «вічну нерівність»;
- у *політичній сфері* – переорієнтація у розгляді проблем політичної влади, демократії, політичної участі, функцій і прерогатив держави, бюрократії до посилення елітарних тенденцій і антибюрократичних настроїв.

Зауважимо: звернення до консервативної ідеології завжди відбувається в періоди загострення криз. У цьому сенсі консерватизм 70-х років відобразив поглиблення кризових явищ у світі капіталу. Він виявився тим ідеологічним і політичним засобом, який найбільше підходив для реалізації зміненої стратегії західних країн.

Як уже зазначалося, термін «неоконсерватизм» часто ідентифікують із поняттям «консерватизм», коли приставка «нео-» уточнює, чим став сьогодні консерватизм. Західні політологи терміном «неоконсерватизм» прагнуть відмежувати його від «неолібералізму». Еволюція колишніх ідеологів неолібералізму до неоконсерватизму пов'язана з переоцінкою власних теоретичних позицій, а також зміною їх політичних поглядів, що виразилися в різкій критиці різних рухів соціального протесту (антивоєнного, молодіжного, жіночого, профспілкового). У відповідь на поглиблення соціальної нерівності, соціальні критики розширення загальнодемократичного протесту, виступили з вимогою «сильної влади», обмеження демократичних механізмів у внутрішньополітичному житті. Тогочасне посилення консерватизму на Заході стало можливим завдяки появі у ньому теорій та ідей, які ще зовсім недавно вважалися ліберальними. Так, Д. Белл, Н. Глейзер, І. Крістол, С. Липсет, Д. Мойніхен, С. Гантінгтон, Е. Шиллс свого часу відстоювали ліберальні ідеї про «кінець ідеології».

Підвищення ідеологічної та політичної активності неоконсерваторів є, з одного боку, реакцією на кризу ідеології лібералізму, розчаруванням у його соціальній політиці, технологічному оптимізмі; з іншого боку, чинником активізації неоконсерватизму можна вважати політичний спад лівого радикалізму і кризові явища в ідеології соціального

бунтарства «нових лівих», що не запропонували ніяких позитивних програм соціального перевлаштування.

Дійсно, важко, майже неможливо, дати керівну систему ознак, визначити, уніфікувати цю філософську течію.

Неоднорідна соціальна природа сучасного консерватизму, його складність як ідейно-теоретичного феномену підкреслювалася західними політологами.

*С. Уайсман,
«Хто є консерватор?»*

Особливо чітко тенденція до зміни ідеологічних акцентів проявилася в США з виникненням нової консервативної течії, що групувалася довкола журналів «Commentary» і «Public interest». Найбільш помітний виступ представників цієї течії було зроблено в 1975 р. з виходом двох спеціальних номерів названих журналів, які містили матеріали симпозіуму про сучасний стан американської політики, а також статті, присвячені 200-річчю США, у яких було викладено головне кредо американського неоконсерватизму.

Найважливішою теоретико-методологічною задачею, що розв'язувалася при аналізі ідеології неоконсерватизму, є з'ясування його соціальних функцій. Соціальним суб'єктом, носієм «нової» консервативної ідеології можуть виявитися і такі соціальні групи, які хоча і не займають домінуюче положення в суспільстві, але органічно пов'язані з цими суспільними принципами. Мінливість соціальної бази неоконсерватизму призводить до того, що його ідеологія здатна обслуговувати інтереси різних класів і верств, запозичуючи аргументи різних ідейно-політичних і теоретичних традицій, шкіл.

Ідейна течія неоконсерватизму має свої соціальні корені. Консерватизм відображає інтереси певних кіл правлячої еліти, невеликої замкнутої групи з єдиною ідеологією, яка в той же час зустрічає розуміння у масовій свідомості. Навряд чи неоконсерватизм зміг би в такий короткий термін завоювати статус впливової політико-ідеологічної доктрини, якщо не опирався б на широку соціальну базу, певною мірою не виражав почуття, настрої, устремління різних верств населення, і перш за все тих, на які негативно вплинули величезні економічні та соціально-культурні зрушення, викликані науково-технічним розвитком. Неоконсерватизм шукає і знаходить підтримку в середньому класі і навіть у частині робітничого класу сучасного західного суспільства.

Консервативні автори у своїй більшості належали до істеблішменту, про що свідчать їх посади, політичні та соціальні зв'язки. У США – це колишні помічники президента з національної безпеки, державні секретарі (*Р. Аллен, З. Бжезінський, У. Ростон* та ін.), помічники державного секретаря та постійних представників США в ООН (*Дж. Болл, Д. П. Мойніхан, Дж. Кіркпатрік* та ін.), члени Ради національної безпеки (*С. Гантінгтон, Р. Осгуд*), радники та консультанти окремих відомств, які у свій час працювали в найпрестижніших університетах. Це – члени академій, наукових товариств, лауреати Нобелівської (*К. Кіссінджер, М. Фрідман, Ф. Гаек*) та інших премій. Значна роль консерваторів спостерігалась і «мозкових центрах», зокрема, у «Ренд корпорейшен» (*Т. Вулф*), Міжнародному інституті стратегічних досліджень (*С. Гантінгтон*), Троїстій комісії (*З. Бжезінський*), Раді з міжнародних відносин (*З. Бжезінський, Е. Хоровіц, С. Гантінгтон, Р. Осгуд*). Прихильники політичних позицій неоконсерватизму об'єдналися у консервативні партії, найбільші з яких – Консервативна партія Великої Британії (виникла 1867 р.), Консервативна партія Данії (виникла 1916 р.) та ін.

При аналізі ідеології та політики неоконсерватизму, його місця в ідейно-політичному житті сучасного західного суспільства треба розрізняти, з одного боку, його реальні функції та інтереси, а з іншого – потенційну соціальну силу, на яку він орієнтується і чий інтереси не завжди і не в усьому послідовно виражає і відстоює. Такою силою

Розділ 7. Основні доктринальні підходи до вивчення політичної дійсності у XX-XXI століттях
на межі 70-80-х рр. XX ст. став *середній клас*. Для політичного аналізу та практичних висновків недостатньо обмежуватися констатацією різкої мінливості політичної свідомості середнього класу. Важливо встановити джерела, що живлять його коливання, причому не тільки загальносоціологічні, але і конкретні як економічні, так і політичні. Низка особливостей двоїстої свідомості пояснюється тим, що, на відміну від представників великого капіталу, середній клас у своїй більшості стоїть осторонь від реального політичного процесу, знання і використання таємних механізмів влади. Він не бачить внутрішнього зв'язку між великим капіталом і державою, а тому робить висновок про політику за її фасадом і зовнішнім атрибутом, не бачить за політичною фразеологією реального життя. Звідси – ілюзорне уявлення про можливість «демократії взагалі», влади, «держави», зокрема.

Нова розстановка соціальних сил чітко окреслилася у формулі «*суспільства двох третин*». По суті справи, неоконсерваторам вдалося створити консенсус більшості, в яку поряд із антиетатистськи налаштованими середніми верствами входила і та частина людей найманої праці, традиційні потреби якої задовольняли в руслі неоконсервативної політики.

43.3. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів

У 80-х рр. XX ст. відбулося організаційне оформлення консервативних сил, що сприяло координації зусиль для вироблення *консервативної моделі суспільного розвитку*. Загострення кризи принципів управління поставило в центрі політичної науки та політичної практики проблему суспільної стабільності. У центрі політичної проблеми виявився феномен зростаючої некерованості (або «кризи керованості»), що виразився в неефективності традиційного механізму соціального регулювання, загострення внутрішніх суперечностей соціальної політики, ускладнення взаємодії внутрішньої і зовнішньої політики держави, падінні авторитету основних інститутів влади, ерозії ідеологічного та політичного консенсусу.

Неоконсервативне крило сучасної західної політичної думки визнає глибоку кризу, з якою зіткнулася держава, і зосередилося на вирішенні двох найважливіших проблем: 1) які причини «кризи керованості»; 2) яким шляхом криза може бути подолана? В оцінці цієї проблеми намітився серйозний поворот у суспільній свідомості. Якщо раніше подолання кризових явищ пов'язувалося переважно з регулюючою роллю держави, то тепер однією з причин кризи оголошено «*розширення рамок державної діяльності*» і саме держава з її «гіпертрофованим апаратом», регламентацією, соціальними витратами і є, на думку неоконсерваторів, відповідальною за кризу.

Основу неоконсервативної соціально-політичної проблематики складають питання «соціальної держави». Саме вони визначають зміст, гостроту основних теоретичних дискусій, що розгорнулися між неоконсерваторами і ліберальними лівими політичними силами. Німецький філософ Ю. Габермас вважав, що неоконсерватизм як практична політика був породжений саме кризою «соціальної держави». Доктрина ж західнонімецького неоконсерватизму, на відміну від його американського варіанту, звелася не до вироблення рецептів подолання кризи регулювання, а до повернення на старі теоретичні позиції, характерні для консервативної суспільно-політичної думки 50-х рр.

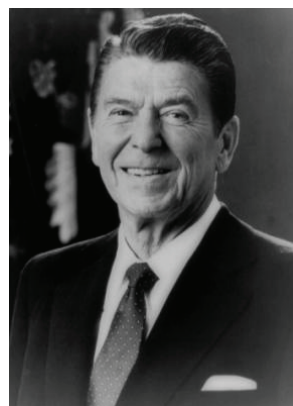

Міцність і ефективність державної влади, на думку неоконсерваторів, залежить від поєднання авторитету й традиції. «Державу загального добробуту» неоконсерватори називали «розподільним центром». Вона шкідлива тим, що виховує у людей уявлення про їх природні права на житло, охорону здоров'я, добробут, комфорт. У той же час система регулювання виробничих та інших суспільних відносин, що склалася у високорозвинутих країнах, має внутрішньо суперечливий характер. Чим активніше держава прагне забезпечити оптимальне співвідношення механізмів регуляції соціальної системи, тим сильніші протидіючі тенденції до їх автономії, носіями яких є великі корпорації. Втручання держави в економічні процеси з головною метою – домогтися стабілізації системи, може бути досягнута лише обмеженням свободи приватного підприємництва. Це органічне протиріччя цілі і засобу є найбільш глибокою і об'єктивною причиною кризи системи державного регулювання, а відповідно і ліберально-реформістських концепцій, що обґрунтовують розширення регулятивних функцій; воно з неминучістю призводить до зіткнення державної активності з інтересами крупного капіталу.

Разом із тим, виникнувши на основі високого рівня концентрації виробничих сил як потреба високого рівня їх розвитку у суспільній формі управління, державне регулювання вже не може бути усунено й утворює органічний елемент сучасної соціальної системи. Неоконсервативна думка чітко усвідомлює неможливість демонтажу державного монополістичного регулювання, незворотність найважливіших зрушень у структурі сучасного західного суспільства.

Треба враховувати, що практична політика неоконсерваторів була значною мірою менш радикальною, ніж програма її ідеологів. Політики-неоконсерватори не вели мову про ліквідацію державного регулювання взагалі. Їх заперечення викликали програми соціальної допомоги, «соціальний характер» державного регулювання. Найкраще, що може зробити держава, вважали неоконсерватори, це скоротити власні доходи та витрати, знизити податки, сприяючи цим зростанню заощаджень і посилюючи приватні стимули до інвестицій та зайнятості. Решту повинна зробити «вільна гра ринкових сил».

Зокрема, 40-й Президент США (1981–1989) *Р. Рейган*, опираючись на теоретичні рекомендації неоконсервативних ідеологів, запевняв, що має намір згорнути економічну функцію держави, дерегулювати господарський процес, вивільняти приватне підприємництво від бюрократичних пут, надати нічим необмежену свободи дії саморегульованим стихійно-ринковим конкретним механізмам. Винуватцем усіх бід розглядалася держава, а її економічна політика – одна з головних причин «уповільнення економічного зростання США. Зміни в економічній ролі держави в 80-х роках відображають пошуки оптимального співвідношення сил регулювання та дерегулювання.

Рональд Рейган
(1911-2004)

Якщо звернутися до рейганівської програми оздоровлення економіки, то її центральний пункт полягав у тому, щоб заходами бюджетного регулювання стимулювати приватну підприємницьку ініціативу, збільшити пропозицію та домогтися збалансованості бюджету. Така міра повинна була дати дорогу стихійному ринковому механізму, який краще, ніж держава, збалансує економіку. Одночасно урізалися державні асигнування на соціальні

потреби. Центральний об'єкт державного регулювання попередніх років – зайнятість (у рамках програми досягнення «повної зайнятості») – був обмежений у новій програмі «економіки пропозиції».

Точка зору уряду на економіку може бути виражена у кількох простих фразах: якщо щось працює, обкладай податком, якщо воно продовжує працювати – регулюй, а як зупинилося – субсидуй.

Рейганівська адміністрація і не думала демонтувати державне регулювання економіки; її економічна програма, прийнята Конгресом у 1981 р., опиралася на «п'ять китів»:

Р. Рейган

1) істотне обмеження зростання федеральних витрат, насамперед за рахунок скорочення зростання соціальних програм; 2) протягом трьох років загальне зниження ставок прибуткового податку на 23% і надання великих податкових пільг, знижок корпораціям; 3) реформоване скорочення та скасування регулювання економіки; 4) проведення обмежувальної кредитно-грошової політики, спрямованої на ослаблення інфляції; 5) забезпечення послідовної стратегії економічної політики.

«Антиетатизм» неоконсерваторів аж ніяк не означав зведення до мінімуму економічної ролі держави. Еволюція держави США за роки правління республіканців виразилася в розбудові механізмів державного регулювання, зміни співвідношення форм і методів регулювання на користь посилення ролі непрямих важелів. Вона виявилася в зрушеннях у співвідношенні державних і ринкових механізмів регулювання економіки.

Питання про характер програми, яка прийшла на зміну ліберально-реформістським теоріям держави, фактично зумовлене тим, що пошук нових рецептів державного регулювання проводився на принципах неоконсервативної політики.

Суть неоконсервативного напрямку подолання кризових процесів полягала в двох головних установках: 1) зміна пропорцій розподілу національного доходу на користь підприємницького прибутку; 2) зняття перешкод на шляху вільного підприємництва, від якого залежить відновлення економічної рівноваги. *Першу* задачу неоконсерватори запропонували та почали вирішувати з допомогою податкової політики, економії на соціальних бюджетних видатках держави, зміні ситуації на ринку робочої сили на користь підприємців, *другу* – через ліквідацію державної регламентації шляхом скасування контролю за цінами та заробітною платою, часткову реприватизацію націоналізованих компаній. Відновлений так механізм ринкового регулювання повинен був, на думку неоконсерваторів, самостійно вирішувати всі структурні проблеми сучасного західного суспільства.

Теоретичний базис неоконсервативної економічної стратегії сформувався через з'єднання різнорідних консервативних теорій, провідну роль серед яких відіграв *монетаризм*. Вже в 50-60-х рр. монетаризм різко критикував кейнсіанську доктрину і економічна *теорія пропозиції* завоювала популярність у 70-80-х рр. Наприкінці 70-х рр. представники цих течій – монетаризму (*М. Фрідман, М. Фелстайн*) і теорії пропозиції (*А. Лаффера, Д. Гілдера* та ін.) – виступили проти кейнсіанської інтерпретації державного регулювання економіки.

Сучасні монетаристи побудували на кількісній теорії грошей концепцію державного регулювання економіки; вона мала замінити кейнсіанський підхід до регулювання. Її суть: підтримувати заданий темп зростання грошової маси, який повинен бути помірним і відповідати темпу зростання виробництва, забезпечуючи стабільність цін та економічного зростання. Довгий час суперечки між кейнсіанцями і монетаристами зосереджувалися в теоретичній площині, на практиці ж переважали кейнсіанські мето-

ди. Їх банкрутство, яке стало частиною кризи всієї системи державного втручання в соціально-економічні процеси, що розгорнулася в 70-х рр., спонукало правлячий клас звернутися до альтернативних концепцій.

Монетаризм якомога краще відповідав консервативній хвилі, і, по суті справи, став її складовою частиною: монетаристи вже давно виступали за згортання державних соціальних програм і державного втручання в економіку, за зведення останнього лише до кредитно-грошової політики. Зростання масштабів діяльності держави, її втручання у виробництво та розподіл Фрідман розцінював як загрозу для суспільства, сповзання до соціалізму, введення колективного економічного планування, узурпацію свободи прийняття рішень окремими індивідами. Рамки урядової діяльності, на його думку, слід жорстко обмежити «встановленням, оцінкою і застосуванням правил гри», тобто законодавчими функціями.

Теоретичною частиною економічної стратегії консерватизму є і «економіка пропозицій», в самій назві якої була закладена полеміка з кейнсіанством, яка надавала вирішальне значення *регулюванню попиту*. Прихильники «економіки пропозицій» відродили тезу про те, що пропозиція сама породжує попит, необхідно лише створити умови для її зростання – через зниження податків, насамперед на доходи корпорацій і великого капіталу. Ці аргументи стали загальним і для прихильників «теорії пропозиції» (А. Лаффера, Дж. Гілдера), і для монетаристів, і для економістів та соціологів помірно-консервативного напрямку. Критичне ставлення до досвіду державного регулювання об'єднало багато течій суспільно-політичної думки і сприяло консолідації негативної точки зору на «державу добробуту».

Принагідно звернемо увагу, що А. Лаффер, відомий як консультант Р. Рейгана та М. Тетчер, у вересні 2015 р. став радником міністра фінансів України Н. Ярецько з податкових питань. Лаффер відомий як автор теорії про ефект закономірності впливу податкових ставок на податкові надходження (ефект Лаффера, крива Лаффера): за певних умов зменшення податкових ставок зумовлює збільшення податкових надходжень.

Розмірковуючи про необхідність повернення до вільного ринку, консерватори не могли висунути завдання практичного демонтажу інституту державного втручання. Консерваторам довелося шукати шляхи, які дозволили б поєднати концепцію «держави добробуту» з консервативними цінностями, що дозволило б зміцнити суспільну стабільність. Ще виразніше на користь «держави добробуту» висловлювався відомий американський неоконсерватор *Н. Глейзер*, який вказував: сучасний розвиток нації не може обійтися без великих соціальних програм. Одне з центральних місць займає класична консервативна ідея «соціального порядку» («меж соціальної політики»). В інтерпретації неоконсерваторів ліберали забули про існування «меж соціальної політики», порушили «органічні закони» суспільного розвитку та взаємодії соціальних підсистем. У цьому сенсі «межі соціальної політики» є раціоналізацією відмови від тих обіцянок і запевнень про прийдешній достаток, які роздавали ліберали. Соці-

Суспільство, яке рівність ставить вище за свободу, не отримає ні першого, ні другого. Суспільство, яке ставить свободу вище за рівність, має високу ступінь і того, й іншого.

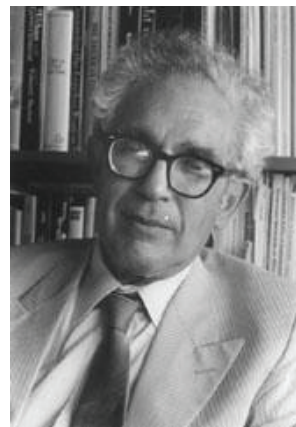
М. Фрідман

*Артур Бец Лаффер
(1940 нар.)*

альні програми держави добробуту витіснили та звели нанівець вплив і функції «проміжних» соціальних ланок – сім'ї, церкви, школи, місцевих товариств і под. У результаті «штучні соціальні зв'язки», що виникли безпосередньо між індивідом і централізованою державною владою, ускладнили соціальну систему та зробили її некерваною.

Надмірне втручання держави та права в соціально-економічні процеси турбувало панівні політичні сили Заходу. Вони вбачали у цьому не лише обмеження свободи соціальних суб'єктів, але і нанесення збитку економіці, ідеології, усьому спектру соціальних зв'язків. При цьому акцент робився на перевиробництві та надмірній регуляції, коли державно-правова система із засобів розвитку суспільних відносин перетворилася на їх гальмо.

Натан Глейзер
(нар. 1923)

43.4. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку М. Тетчер

Маргарет Гільда Тетчер – політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Великобританії (1979-1990), з 1975 р. – лідер Консервативної партії Великої Британії, яку приводила до перемоги тричі поспіль (1979, 1983, 1987). Після відставки (1990) отримала довічне перство і стала членом Палати лордів (1992). Основні праці: «Роки на Даунінг стріт» (1993), «Шлях до влади» (1995), «Мистецтво управління державою» (2002).

Маргарет Гільда
Тетчер
(1925–2013)

Політичні ідеї Тетчер ґрунтувались на неоконсервативній концепції суспільно-політичного розвитку суспільства. Під час усього терміну своїх повноважень вона реформувала владні інститути британської політики та економіки, активізувала зовнішню політику. Перший уряд Тетчер (1979) відразу ж приступив до виконання економічної програми консерваторів, з якою вони прийшли до влади. Економічна платформа («тетчеризм») ґрунтувалась на дерегуляції державою економічної діяльності, свободі підприємництва, зниженні прямого оподаткування, стимулюванні розвитку приватного бізнесу, ліквідації монополій та розвитку конкуренції.

Найважливішим елементом тетчеризму було неухильне дотримання принципів монетаризму, економічна доктрина якого бере початок від початку 60-х ХХ ст., відколи її автор – М. Фрідман – видав книгу «Капіталізм і свобода» (1962). Основна ідея цієї концепції – обґрунтування неефективності втручання державного регулювання у «вільний ринок». Політика тетчеризму ознаменувала кардинальну зміну фінансової політики Великої Британії, насамперед, зниження податкового тиску, спрямовуючи отримані кошти на розвиток і модернізацію виробництва. Важливий акцент робився на зниженні державних витрат й Тетчер поставила завдання скоротити витрати на управління, скорочувала службовців, інспектувала їх діяльність. Тетчер вважала за потрібне обмежити вплив профспілок,

Якщо торі не вірить, що приватна власність – одна з головних опор індивідуальної свободи, то йому краще стати соціалістом, і завершити на цьому.
М. Тетчер

звинувативши їхніх лідерів у підриві парламентської демократії та економічного поступу через паралізуючі страйки. У зовнішній політиці політик орієнтувалася на зміцнення й посилення національних інтересів. «Хто не опирається у міжнародних справах на силу, приречений на невдачу», «найкращою основою для добросусідства є міцний паркан», – говорила Тетчер.

Багатство країни не обов'язково будується на власних природних ресурсах; воно досягне навіть за цілковитої їх відсутності. Найголовнішим ресурсом є людина. Державі лишень потрібно створити основу для розквіту таланту людей.

М. Тетчер

Тетчер, розвиваючи ідеї фундатора консерватизму Е. Берка, наголошує, що для того, щоб свобода прижилася у суспільстві, потрібна критична маса людей, які вважають свободу цінністю. Для того щоб утвердився вільний політичний, економічний і соціальний стан суспільства, спочатку мають з'явитися вільні люди, оскільки «вільна система заохочує, а не примушує людей і, таким чином, знаходить кращих».

43.5. Погляди Ф. А. фон Гаєка на проблеми етатизму й економічної свободи

Суттєвий вплив на неоконсервативну політичну думку мали ідеї неоавстрійської школи, особливо погляди *Фрідріха Августа фон Гаєка*. Ф. Гаєк – австрійський економіст і філософ, прихильник ідеалів економічної свободи. У 50-60-х рр. західні економісти стали ставитися до його поглядів скептично, вважаючи, що підходи Гаєка застарілі, і він програв в інтелектуальній суперечці опоненту Дж. М. Кейнсу. Однак вже у 1974 р. Гаєку була присуджена Нобелівська премія з економіки (разом із Г. Мюрдалем за роботу з теорії грошей і економічних коливань та аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних, інституціональних феноменів). Криза «держави добробуту» та кейнсіанської макроекономічної моделі привернула увагу громадськості до такого їх безкомпромисного критика, як Гаєк. Пізній Гаєк – це вже не стільки економіст, скільки філософ і політолог, що відрізняється універсальним охопленням соціальної проблематики.

Перебуваючи на початку 40-х років у Лондонській школі економічних і політичних наук, він засновує власну економічну школу, спрямовану проти етатизму. Основні праці: «Ціни й виробництво» (1929), «Грошова теорія і економічний цикл» (1933), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога до рабства» (1944), «Використання знань у суспільстві» (1945), «Індивідуалізм і суспільний лад» (1948), «Прибуток, процент і інвестиції» (1949), «Контрреволюція науки» (1952), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (1973-1979), «Роздержавлення грошей» (1976), «Безробіття і грошова політика. Уряд як генератор ділового циклу» (1979). Перші праці Гаєка різко критикувалися Дж. М. Кейнсом і П. Сраффі (посткейнсіанська школа), позаяк пропагували монетарні методи управління економікою.

Праці Гаєка були спрямовані проти соціалізму. За його висловом, «суперечка про ринковий порядок і соціалізм є суперечкою про виживання». Будь-яка форма соціалізму, колективізму та планової економіки суперечать правам людини та принципам правової держави. У роботі «Дорога до рабства» учений доводить, що німецький націонал-соціалізм та італійський фашизм є проявами соціалізму, а не формами капіталістичної реакції. На його думку, демократія без капіталізму не є можлива. Економічна свобода є передумовою для будь-якої іншої свободи. Успіх соціалізму криється в його апеляції до атавістичних інстинктів солідарності й альтруїзму, отже соціалізм втілює в собі усі фор-

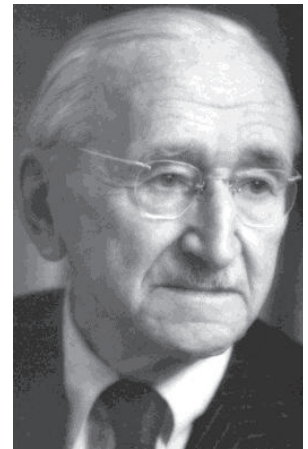
ми «соціальної інженерії» і, саме до нього зводиться будь-яке продиктоване політичним аналізом економічне рішення.

Ядром соціальної філософії Гаєка є *концепція «спонтанного порядку»*, «неявного знання» та «соціокультурної еволюції». За визначенням Гаєка, «порядок» – це стан, при якому безліч різнотипних елементів так взаємопов'язані, що познайомившись із якимось простором або тимчасовим фрагментом цілого, ми можемо вибудувати правильне очікування щодо цілого. Специфіка «спонтанного порядку» в тому, що він не є чийось винаходом. Він утворюється еволюційним шляхом, як ненавмисний результат свідомих дій безлічі людей, що переслідують свої приватні цілі, тобто це продукт людської дії, а не людського розуму. Мова, мораль, право, ринок – приклади соціальних систем, що самоорганізуються та самоналаштовуються. У цьому зв'язку Гаєк бачить у громадянському суспільстві впорядкованість, яка досягається не управлінням з центру, а самоорганізацією, регуляторністю у взаєминах між складовими елементами структури. На думку Гаєка, спонтанний порядок можливий за двох умов – відмови від привласнення чужого та виконання добровільно взятих на себе зобов'язань. Отже, учений фактично відмовляється від неокласичної доктрини економічної рівноваги, замінюючи її теорією «спонтанного порядку», заснованого на індивідуальній свободі.

Наскрізна тема більшості робіт Гаєка – це дослідження протилежності двох типів організації – *свідомої* та *спонтанної*. Різні проекти свідомо побудованого та керованого суспільства (соціалістичні моделі, реформізм кейнсіанського спрямування, ідеї соціальної інженерії) об'єднуються під загальною рубрикою «*конструктивізму*». Свідомий порядок – моноцентричний, спонтанний – поліцентричний; перший (свідомий) розвивається за планом, другий (спонтанний) – мимовільно; перший – орієнтується на виконання певної мети, другий – не підкреслює яких-небудь спільних цілей, не зазначає індивідуальні цілі; перший – діє на основі команд, другий – на базі цивілізовано універсальних правил. Як вважав Гаєк, усвідомленням того, що люди можуть до загального блага жити в мирі та злагоді один із одним і що для цього не обов'язково досягати єдності думок щодо якихось конкретних спільних цілей, а достатньо всього лише дотримуватися абстрактних правил поведінки, стало, ймовірно, найбільшим відкриттям із усіх будь-яких, зроблених людиною.

Виступаючи проти етатизму, Гаєк розглядає поняття «соціальна держава», яке здатне привести до деспотизму. «Соціальне» перетворилося в класову концепцію, що дозволяє одному класу допомагати собі з кишені іншого. Подібне розуміння «соціального» значною мірою характерне для концепцій загального інтересу, але насправді, вважає Гаєк, є прямо протилежним щодо до будь-якого справді загального інтересу.

Принципова позиція Гаєка щодо питання про втручання в соціальні процеси була сформульована у його Нобелівській лекції. Він зазначав: якщо людина не хоче принести більше шкоди, ніж

Фрідріх Август фон Гаєк
(1899-1992)

Планування зумовлює свідому дискримінацію потреб різних людей; це проявляється на практиці у тому, що одній людині дозволяється робити те, що іншій заборонено.

Конкуренцію ніяк не можна поєднати з плануванням, не ослаблюючи її як чинник виробництва.

Ф. фон Гаєк

користі своїми спробами поліпшити соціальний порядок, вона повинна засвоїти, що в соціальній, як і в інших областях, де переважає складний тип організації, вона не може оволодіти повним знанням, що дозволили б їй стати господарем становища, і змушена користуватися тим знанням, яким володіє. Тому вона повинна діяти не як ремісник, що формує свої вироби, а як садівник, що створює умови для росту рослин. Гаск підкреслював, що усвідомлення непереборної обмеженості наукового знання має на ділі стати для тих, хто вивчає суспільство, чинником, стримуючим від участі у фатальній для людства боротьбі за контрольованість суспільства, боротьбі, яка робить її не тільки тираном щодо інших, але і руйнівником цивілізацій, що виникають завдяки вільним діям мільйонів, а не за чийсь проектом.

Економічну концепцію Гаска побудовано на принципі економічної свободи та невтручання держави в економіку. Економічну роль держави Гаск визначає як перерозподіл тих засобів, які надано їй у розпорядження. Мислитель рішуче виступає проти бюджетних методів втручання, що призводять до дефіциту, проти розширювальної грошової політики з метою фінансування державних витрат.

Досвід 70-80-х рр., показав, що державне втручання має межу, перейшовши яку, воно перетворюється на реальну загрозу нормальному функціонуванню ринкової системи. Це підтвердило правильність поглядів Гаска.

43.6. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбрунера

Одним із провідних теоретиків «освіченого консерватизму» 80-х рр. XX ст. у Німеччині є письменник, журналіст, філософ *Герд-Клаус Кальтенбрунер*. Його називали «абсолютною суперзіркою нового німецького консерватизму», «рідкісним типом самостійного невтомного інтелектуального борця, озброєного універсальною освітою, блискуче відточеним пером, диференціальною раціональністю, персональною мужністю».

Основні праці: «Реконструкція консерватизму» (1972), «Консервативний інтернаціонал» (1973), «Складність консерватизму. Визначення. Теорії. Портрети» (1975), «Консерватизм і майбутні можливості. Нові аспекти політики, культури та світогляду» (1979), «Європа. Її інтелектуальні джерела в портретах двох тисячоліть» (1981-1984).

Неоконсерватизм, відповідно до поглядів Кальтенбрунера, відкидає радикальні зміни в суспільстві. Але поняття «консервативний» і «прогресивний» – не антиподи, вважає він. Вони доповнюють один одного. Щоб бути дієвим, консерватизм потребує прогресивності, так як замикається в минулому, означає приректи себе на поразку. У понятті «прогресистський» (що протиставляється «регресистському» і «консерваціоністському») фіксується орієнтація дослідника чи політика на виявлення або досягнення прогресу. Термін же «прогресивний» і відповідно – «регресивний» і «консервативний» позначає певну оцінку цієї орієнтації як такої, що сприяє або перешкоджає прогресу.

Теорія «освіченого консерватизму» Кальтенбрунера реконструйована на осно-

*Герд-Клаус
Кальтенбрунер
(1939–2011)*

ві аналізу його історико-філософських есе, статей і передмов до томів книжкової серії «Initiative». Завдяки цій серії дефініція «консерватизм» набула «інтелектуальної респектабельності» і навіть стала «світською». Одним із основних завдань Кальтенбруннер вважав звільнення поняття «консерватизм» від негативних конотацій. Після Другої світової війни консерватизм був скомпрометований зв'язком із фашизмом; була поширена думка, що саме консервативна модель суспільства, очолюваного вождями, підготувала ґрунт для створення концепції нацистської фюрерської держави, а концепція «консервативної революції» дозволила нацистам оголосити згодом «революцією» встановлення власної диктатури. Кальтенбруннер визнавав, що своєю боротьбою проти демократії та лібералізму «консервативні революціонери» у Німеччині фактично підготували переомогу націонал-соціалізму, який вони заперечували.

Головним у «консервативній революції» Кальтенбруннер вважав пошук шляхів духовного оновлення, вічних духовних цінностей, таких як: *Справжня суть консерватизму полягає в тому, щоб спрямувати процес розвитку у впорядковане русло, запобігти радикальному розриву з досвідом минулого.* органічна єдність людини і природи; культ життя; реалістичні думки про владу в світі; дієздатна сильна держава; відстоювання національних інтересів; набуття національної гідності, духовного та політичного суверенітету, пошук нової гармонійної духовності, нерозривно пов'язаної з національними цінностями; співпраця інтелектуальної еліти та влади; відтворення авторитету; «зняття» суперечностей між духом і силою; піднесення ідеалу духовної мужності, цінностей спільноти, духовної єдності нації, дисципліни, чесності, відданості, обов'язку, відповідальності, волі до праці. *Г.-К. Кальтенбруннер*

Кальтенбруннер висловив надію на можливість неупередженої «консервативно-революційної» думки, особливо підкреслював важливість її дослідження у зв'язку з осмисленням проблем відповідальності інтелектуалів за вплив на політичні дії їхніх творів, що критикують суспільство, взаємозв'язку між інтелектуальною радикальністю та політичною відповідальністю, теоретичною рефлексією і практичним руйнуванням. Кальтенбруннер вважав, що тривалий час були піддані забуттю імена тих значущих для свого часу інтелектуалів (наприклад, Т. Хаеккер), чиї погляди не співпадали з парадигмою «суспільства споживання», забуте католицьке соціальне вчення антитоталітарного характеру. Мислитель вважав необхідним осмислення «катастрофічного досвіду» консервативних революціонерів ще й тому, що їхні ідеї у післявоєнний період стали «приголомшливо актуальними» для країн «третього світу».

У роботі «Консерватор в «постліберальну епоху» Кальтенбруннер обґрунтував і сформулював шість принципів німецького неоконсерватизму 80-х років ХХ ст.: підтримка традиції, стабільність, порядок, державний авторитет і лояльність, свобода, песимізм. Його теорія консерватизму складається з трьох частин: 1) реалістичної антропології («людина не цар природи, вона хранитель, включений у порядок природи»), 2) політичної екології (запропонував нове розуміння відповідальності людини перед природою і світом); 3) теорії свободи. Початком консервативної теорії Кальтенбруннер вважав «реалістичну антропологію», яка відповідає на питання про суть, потреби, можливості та межі людини, її ставлення до природи й інших людей. Консерватизм захищає істину, що людина тільки тоді людина, є «homo humanus», коли вона спроможна задовольнитися передостаннім і ставитися спокійно до неминучого. Консерватизм не дає патентованих

рецептів і не є рятівним ученням, але він повинен дати сучасникам категоричну пораду, суттєвішу, ніж просто пристосування до даного. Творчий консерватор розуміє, що в цьому світі він повинен жити разом зі своїми супротивниками.

Вітчизняний дослідник творчої спадщини Кальтенбруннера Б. Дем'яненко зауважує, що теорія консерватизму німецького неоконсерватора має, щонайменше, два рівні: 1) просвітницький (звернений до всіх), раціональний, прагматичний; 2) «освічений» (відкритий лише «посвяченим») – «складний». Кальтенбруннер вважав консерватизм «дисципліною для нонконформістів», життєво необхідною сучасному суспільству. Він наголошував, що консерватизм не можна зводити до маніхейського антикомунізму, не визнавав у комуністичних спробах перебудови вищу форму громадської організації, але не мав ілюзій і щодо того, що капіталізм буде кращим, ніж комунізм. Вважаючи ефективним поєднання приватного підприємництва і ринкових механізмів в індустріальному суспільстві, Кальтенбруннер звертав увагу і на негативні сторони цього устрою: атрофію суспільної свідомості, однобічну орієнтацію на споживання, нехтування суспільними обов'язками, домінуючий вплив виключно економічних інтересів у державі та політиці.

Кальтенбруннер стверджував, що консерватизм, особливо німецький і австрійський, має антикапіталістичну традицію. Учений вважав, що німецькі консерватори мають на решті зрозуміти, що не можна принижувати історичне значення В. Леніна, що вони знаходяться всередині як відкритої, так і латентної світової революції і мають шанс очолити її (революція покликана випробувати єдність людства, вона ставить важливі питання, що будуть розділяти і згуртовувати наступні сторіччя, руйнувати кордони між країнами і народами, перетворювати культуру та людину, демонструвати єдність людської природи) й довести її до кінця.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, ідеологічний фундамент неоконсерватизму є унікальним синтезом низки консервативних і ліберальних принципів (економічна політика в унісон сучасному розумінню лібералізму, відстоювання традиційних цінностей у культурній сфері внутрішньої політики, мілітаристський ухил і радикальний відхід від республіканського ізоляціонізму в зовнішній політиці).

Неоконсервативна політична думка скористалася, з одного боку, неспроможністю результатів політичного курсу соціал-демократичного реформізму, а з іншого, пішла шляхом запозичення багатьох теоретичних конструкцій лібералізму та інших ідеологічних опонентів. Політична практика неоконсерваторів відобразила цей своєрідний синтез принципів і в багатьох країнах, де консервативна більшість перебувала при владі (США, Великій Британії, Японії, ФРН, Канаді, Бельгії та ін.), консервативний поворот відбувався в його помірному варіанті. Процеси, пов'язані зі зміною регулюючої політики неоліберальної держави, з критикою «держави добробуту», тому підтвердження. Водночас, досягнення такого консенсусу слугує основою до подальшого зсуву до консерватизму, чи, точніше, накладає певні обмеження на розвиток ліберальних тенденцій в політиці демократичних партій, як необхідної умови мобілізації зацікавлених верств. Ці ідеї відобразилися у підходах представників політичної думки неоконсервативного спрямування.

Знання сутності неоконсерватизму дозволяє краще зрозуміти європейський і світовий політичні процеси, проаналізувати деякі загальноцивілізаційні закономірності розвитку сучасного суспільства та напрямки необхідних структурних змін у ньому.

Питання для самоконтролю

1. Які основні причини виникнення неоконсерватизму як політичної ідеології?
2. Визначіть джерельну базу та теоретичні витоки неоконсерватизму.
3. Які об'єктивні потреби розвитку сучасного постіндустріального суспільства стали причиною ренесансу консерватизму у 70-80-х рр. XX ст.?
4. Проаналізуйте соціальну базу неоконсервативної хвилі в країнах Західної Європи та США другої половини XX ст.
5. Охарактеризуйте соціальну базу неоконсерватизму через формулу «суспільства двох третин».
6. Проаналізуйте кризу неоліберальної ідеології, як основну причину неоконсервативної хвилі 80-х рр. XX ст.
7. З'ясуйте основні причини кризи соціал-реформізму середини 80-х рр. XX ст.
8. Які місце та роль загальнолюдських цінностей в ідеології неоконсерватизму?
9. Поясніть зміст неоконсервативної еволюції концепції «держави загального добробуту».
10. Назвіть риси неоконсервативної політичної свідомості як інтегративної теоретичної конструкції.
11. Проаналізуйте основні моделі неоконсерватизму («рейганоміка», «тетчеризм»).
12. Яким визначене місце релігії та родини у загальній системі цінностей неоконсерватизму?
13. Як еволюціонувала ліберальна ідея та роль середнього класу в неоконсерватизмі?
14. Якими є основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів?
15. Назвіть зовнішньополітичні орієнтири неоконсерваторів кін. XX – поч. XXI ст.
16. У чому зміст монетаризму та «економіки пропозицій» як принципів економічної політики неоконсерватизму?
17. Охарактеризуйте еволюцію поглядів Ф. Гаєка на свободу, рівність, справедливість, державну регламентацію суспільного життя.
18. У чому полягає зміст запропонованої Г.-К. Кальтенбруннером теорії «освіченого консерватизму»?
19. Які аргументи використовували ідеологи та політики неоконсерватизму для обґрунтування обмеження втручання держави в економічні та соціальні процеси?

Література

Авксентьев А. О. Еволюція ідеології та політики неоконсерватизму / А. О. Авксентьев // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 912. – Сер. : «Питання політології». – Вип. 17. – С. 188-193.

Бабкіна О. В. Неоконсерватизм / О. В. Бабкіна // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) [та ін.]. – К. : Парламент. вид-во, 2012. – С. 498.

Бабкіна О. В. Неоконсерватизм / О. В. Бабкіна // Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид. доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 404-405.

Бабкіна О. В. Неоконсерватизм / О. В. Бабкіна // Політологія навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред.

Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 427-428.

Баталов Э. Я. Американская политическая мысль XX века / Э. Я. Баталов. – М. : Прогресс-Традиция, 2014. – 616 с.

Бжезінський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Л. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

Буш Дж. В. Ключові рішення / Дж. В. Буш ; [пер. із англ. Н. Гербіш]. – К. : Брайт Стар Паблішинг, 2012. – 512 с.

Воронкова В. Г. Современный французский консерватизм / В. Г. Воронкова. – К. : Лыбидь, 1990. – 127 с.

Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии: 50-70-е годы / К. С. Гаджиев. – М. : Наука, 1982. – 333 с.

Гаск Ф. А. Економічна політика і верховенство права / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВЦ «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 762-774.

Гаск Ф. А. Індивідуалізм істинний і хибний / Консерватизм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВЦ «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 309-332.

Гаск Ф. А. Конституція свободи / Ф. А. Гаск. – Л. : Літопис, 2002. – 556 с.

Гаск Ф. А. Принцип ліберального соціального порядку / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 20-35.

Гаск Ф. А. Цінність свободи / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВЦ «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 504-546.

Герасимчук А. А. Неоконсерватизм в социологии Запада XX-XXI веков / А. А. Герасимчук. – Варшава : Изд-во «Польское сотрудничество», 2005. – 204 с.

Гонюкова Л. Гаск Фрідріх Август фон / Л. Гонюкова // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 139-140.

Горбатенко В. П. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки: посібник / В. Скиба, В. Туренко, В. Горбатенко; ред. В. Й. Скиба. – 2-ге вид. – К. : Основи, 1998. – 718 с.

Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 2010. – 454 с.

Дем'яненко Б. Кальтенбруннер Герд-Клаус / Б. Дем'яненко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 272-273.

Ким Ф. С. Г.-К. Кальтенбруннер о консерватизме в постлиберальную эпоху / Ф. С. Ким // Ломоносовские чтения–2009. Российская государственность в XXI веке и глобальные проблемы мирового развития. Апрель 2009 : сб. докладов / под ред. Л. Н. Панковой. – М. : Альфа-М, 2010. – С. 58-62.

Ким Ф. С. «Просвещенный консерватизм» Г.-К. Кальтенбруннера : монографія / Ф. С. Ким. – М. : Межд. изд. центр «Этносоциум», 2010. – 198 с.

Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – XVI + 598 с.

- Кристол И.* Неоконсервативное убеждение / И. Кристол // Логос. – 2004. – № 6. – С. 170-174.
- Мельвиль А. Ю.* США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов / А. Ю. Мельвиль. – М. : Наука. – 1986. – 216 с.
- Момот М.* Реализм против неоконсерватизма / М. Момот // Прогнозис. – 2006. – № 1 (5). – С. 51-64.
- Панарин А. С.* Стиль «Ретро» в идеологии и политике: критические очерки французского неоконсерватизма / А. С. Панарин. – М. : Мысль, 1989. – 220 с.
- Панченко Ю. В.* Спільне і відмінне в ідеології неоконсерватизму у Великій Британії та США / Ю. В. Панченко // Сумська старовина. – № XXIV. – 2008. – С. 67-74.
- Романюк А. С.* Історія західних політичних вчень: Політичні доктрини XX – початку XXI ст. : навч. посіб. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – 256 с.
- Фридман М.* Капіталізм і свобода / М. Фридман. – М. : Новое изд-во, 2006. – 240 с.
- Хайек Ф. А.* Дорога к рабству / Ф. А. Хайек / [пер. с англ.]. – М. : Новое изд-во, 2005. – 264 с.
- Хайек Ф. А.* Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. Хайек / [пер. с англ.]. – М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. – 304 с.
- Халпер С.* Неоконсерваторы новая политическая группа интересов / С. Халпер, Дж. Кларк // Прогнозис: журнал о будущем. – 2006. – № 2 (6). – С. 57-86.
- Ярош О.* Тетчер Маргарет Гільда / О. Ярош // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 632-633.

Тема 44.

Політична доктрина міжнародної соціал-демократії

- 44.1. Історичні витоки та основні етапи розвитку політичної доктрини соціал-демократії
- 44.2. Ідейний розкол у міжнародному соціалістичному робітничому русі на зламі XIX та XX століть. Поява реформізму
- 44.3. Е. Бернштейн – фундатор ідеологічних основ сучасної соціал-демократії
- 44.4. Центризм як проміжна течія в міжнародному соціалістичному робітничому русі
- 44.5. Міжнародна соціал-демократія між світовими війнами
- 44.6. Доктрина демократичного соціалізму Соціалістичного Інтернаціоналу
- 44.7. Новітній етап розвитку міжнародної соціал-демократії

44.1. Історичні витоки та основні етапи розвитку політичної доктрини соціал-демократії

Однією з найвпливовіших соціально-політичних учень сучасного часу є доктрина міжнародної соціал-демократії. Її витоки сходять до реформістської течії в міжнародному соціалістичному робітничому русі, що почала формуватися наприкінці XIX ст. У своєму розвитку доктринальні основи соціал-демократії зазнали суттєвої еволюції – від ревізії ортодоксальних марксистських постулатів до повного розриву з марксизмом та інсталяції багатьох ідей лібералізму. Відповідно змінювалося соціальне підґрунтя соціал-демократичного руху. Соціал-демократичні партії, виникнувши як партії робітничого класу, поступово трансформувалися в загальнонародні партії, що відбивають інтереси широких верств суспільства. У своєму розвитку політична доктрина соціал-демократії пройшла чотири основні етапи.

Перший етап, що тривав від кінця XIX ст. до закінчення Першої світової війни, характеризувався гострою боротьбою між реформістською та революційною парадигмами. На початку в міжнародному соціалістичному робітничому русі переважали представники революційного підходу до процесу перетворення суспільних відносин, але протягом цього етапу співвідношення сил поступово змінювалося на користь реформізму. Цьому сприяла диференціація всередині ортодоксальних марксистів на радикальних революціонерів і центристів. Боротьба між ортодоксальною та реформістською течіями в період до Першої світової війни відбувалася в межах II Інтернаціоналу – міжнародного об'єднання робітничих партій, яке було засноване в 1889 р. в умовах переходу міжнародного робітничого руху до нового етапу свого розвитку, що характеризувався встановленням ідеологічного панування марксизму та утворенням у низці країн Європи та США національних партій робітничого класу.

Другий етап припадає на період між Першою та Другою світовими війнами. Основний його зміст становили: ідейне розмежування між соціал-демократією та комуністичним рухом, що виник на ґрунті радикальної фракції революційної течії та організувався в межах III (Комуністичного) Інтернаціоналу; перехід на реформістські позиції більшості представників центризму та об'єднання реформістських і центристських партій у Соціалістичний робітничий інтернаціонал; гостра боротьба між міжнародною соціал-демократією та Комінтерном за вплив на робітничий рух.

Третій етап охоплює проміжок часу від закінчення Другої світової війни до кінця 1950-х рр. На цьому етапі відбулося відродження міжнародного соціал-демократичного руху після Другої світової війни. Головною його подією стало утворення Соціалістичного Інтернаціоналу – післявоєнного міжнародного об'єднання соціал-демократичних партій. У резолюції Установчого конгресу Соцінтерну «Цілі та завдання демократичного соціалізму», що стала фактичною програмою його діяльності на тривалий період, були сформульовані концептуальні основи доктрини демократичного соціалізму та намічена програма її реалізації.

Четвертий етап починається на зламі 1959-1960-х рр. й характеризується остаточним розривом соціал-демократичної ідеології з марксизмом, відмовою від вимоги усупільнення виробництва та визнанням переваг ринкової економіки, поширенням концепції функціонального соціалізму, позиціонуванням соціал-демократичних партій як загальнонародних і розширенням їх соціальної бази.

Сьогодні соціал-демократичні партії посідають провідне місце в лівоцентристському сегменті партійно-політичного спектру. Політичні системи переважної більшості сучасних демократій мають біполярну структуру, в якій урядову владу періодично здійснюють то правоцентристські, то лівоцентристські партії або коаліції. Головна різниця між ними полягає в змісті соціальної політики. Правоцентристські уряди, віддаючи перевагу вирішенню проблем економічного розвитку, зменшують податковий тиск на підприємців і згортають соціальні програми. Натомість лівоцентристські уряди, для яких пріоритетним є вирішення соціальних проблем, продукують широкомасштабні соціальні програми, але для їх реалізації вимушені підвищувати податки.

44.2. Ідейний розкол у міжнародному соціалістичному робітничому русі на зламі XIX та XX століть. Поява реформізму

На зламі XIX і XX століть у міжнародному соціалістичному робітничому русі відбувся розкол на дві основні доктринальні течії: *ортодоксальну* (революційну), на ґрунті радикальної фракції якої потім сформувався комуністичний рух, та *реформістську*, що започаткувала сучасну соціал-демократію. Основні розбіжності між цими течіями полягали в наступному:

- представники ортодоксальної течії традиційно наполягали, що звільнення робітничого класу від капіталістичної експлуатації можливе лише через пролетарську революцію, встановлення диктатури пролетаріату (державної влади робітничого класу), насильницької експропріації засобів суспільного виробництва та зосередження їх в руках пролетарської держави;
- натомість представники реформістської течії, відкинувши класичну марксистську схему, вважали що перейти до соціалізму можна через демократизацію суспільства, створення народної держави, поступове впровадження елементів соціалізму в рамки існуючих суспільних відносин.

Соціально-політичні передумови виникнення реформістської течії полягали в тому, що на кінець XIX – початок XX ст. пролетаріат низки країн Західної Європи добився значних успіхів у боротьбі за свої права демократичним шляхом. Унаслідок суттєвого обмеження виборчих цензів робітничі здобули виборчі права. Були легалізовані та одер-

жали право участі в політичних виборах робітничі партії, які провели своїх депутатів до парламентів. Так, унаслідок виборів 1890 р. німецькі соціал-демократи одержали 35 місць у рейхстазі, 1898 р. – 56 (за депутатів соціал-демократичної партії відала свої голоси чверть виборців). На парламентських виборах 1906 р. у Великій Британії лейбористи одержали 29 місць, 1910 р. – 42. Тиск робітничого класу та безпосереднє його представництво в структурах політичної влади зумовили ухвалення робітничого законодавства, що істотно знизило рівень економічної експлуатації. Соціально-політичну підтримку ідеї реформізму одержали передусім серед кваліфікованих прошарків робітничого класу, які на той час досягли порівняно пристойного рівня життя.

Ідейно-теоретичні витоки реформістської течії сходять до пізніх висловлювань К. Маркса та Ф. Енгельса. Підсумовуючи результати Гаазького конгресу I Інтернаціоналу (вересень 1872 р.), Маркс зауважив, що в боротьбі за політичну владу «необхідно рахуватися з установами, звичаями та традиціями різних країн, і ми не заперечуємо, що існують такі країни, як Америка, Англія, ... в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами». У праці «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» (1891) Енгельс зауважив, що «старе суспільство могло б мирно врости в нове у таких країнах, де народне представництво зосереджує в своїх руках всю владу, де конституційним шляхом можна зробити все, що завгодно, якщо тільки маєш за собою більшість народу: в демократичних республіках, як Франція і Америка, в таких монархіях, як Англія, де майбутнє зречення династії за грошову винагороду щодня обговорюється у пресі та де ця династія безсила проти волі народу».

Певний вплив на формування реформістської течії в робітничому русі мали ідеї Фабіанського товариства, що було створене в 1884 р. у Великій Британії низкою інтелектуалів (Б. і С. Вебб, Дж. Б. Шоу, Г. Веллс). Вважаючи соціалізм неминучим наслідком економічних тенденцій XIX ст., фабіанці визнавали лише еволюційний шлях розвитку суспільства. Класову боротьбу вони трактували як боротьбу між більшістю суспільства та жменькою лендлордів і привілейованих капіталістів – володарів ренти. Вважаючи державу надкласовою організацією, вирішальну роль у еволюційному переході від капіталізму до соціалізму фабіанці відводили державному втручанням в економіку й виступали за витискування капіталістичних монополій шляхом поступового переходу підприємств під контроль національних гільдій – об'єднань трудящих, що зайняті в певній сфері економіки. Велике значення для соціалізації суспільних відносин фабіанці надавали розвитку муніципальної власності.

44.3. Едуард Бернштейн – фундатор ідеологічних основ сучасної соціал-демократії

Фундатором реформістської течії в міжнародному соціалістичному робочому русі, що заклала ідеологічне підґрунтя сучасної соціал-демократії, вважається німецький економіст, публіцист і політичний діяч *Едуард Бернштейн*. Свої погляди щодо соціалізму Бернштейн виклав у працях: «Проблеми соціалізму» (серія статей 1896–1899 рр.), «Передумови соціалізму та завдання соціал-демократії» (1899), «Історичний матеріалізм» (1900), «Як можливий науковий соціалізм?» (1901), «Класи та класова боротьба» (1904), «Соціалізм» (1922). Сутність його поглядів полягала в наступному.

По-перше, Бернштейн заперечив можливість наукового обґрунтування соціалізму, як і взагалі майбутнього суспільного ладу. Маркс, – наголошує Бернштейн, – створюючи

свої теоретичні моделі соціалізму та комунізму, виходив із реальних тенденцій розвитку сучасного йому капіталістичного суспільства, проте тенденції суспільного розвитку є рухливими, вони динамічно змінюються, періодично з'являються нові тенденції. Бернштейн відмічає, що тенденція концентрації виробництва починає послаблюватися та констатує появу нових тенденцій: усупільнення власності (розвиток акціонерного капіталу), поступове поліпшення матеріальних умов існування робітничого класу тощо. Оскільки тенденції суспільного розвитку є рухливими, то це вимагає постійної корекції теорії. Виходячи з цього він робить висновок: створити вірну (наукову) теоретичну модель майбутнього суспільного ладу неможливо, можна лише висунути наукові гіпотези, що будуть мати більш чи менш вірогідний характер. Бернштейн пропонує відмовитися від терміна «науковий соціалізм», який претендує на те, щоби оголосити усі теоретичні побудови Маркса абсолютною істиною, та наголошує, що його соціалізм є критичним, оскільки він пропонує критикувати всі негативні сторони дійсності з точки зору загальнолюдської моралі та шукати способи їх випалення не в майбутньому, а сьогодні.

Едуард Бернштейн
(1850–1932)

По-друге, Бернштейн заперечив метод Маркса моделювати історичний процес, спираючись на конкретизований ідеал суспільного ладу. Він відкидає ідею комунізму, як і взагалі поняття кінцевої мети робітничого руху, й трактує соціалізм як постійний процес покращання стану людини в суспільстві, в основі якого лежить реалізація морально-правових установок, що мають загальнолюдську цінність.

Основою будь-якої справжньої науки є досвід, вона будує свою споруду на досвіді, що вже нагромаджений. Соціалізм є вченням про майбутній суспільний порядок, і саме тому його найхарактерніша риса не може бути обґрунтована науково.

Е. Бернштейн, «Як можливий науковий соціалізм?»

По-третє, Бернштейн заперечив марксистське вчення про крах капіталізму та неминучість соціалістичної революції й висунув концепцію еволюційного соціалізму. На думку Бернштейна, соціалізм безпосередньо виростає з капіталізму на ґрунті еволюції його соціально-економічних і політичних інститутів. Не заперечуючи роль робітничого класу в створенні соціалістичного суспільства, Бернштейн трактував її відмінно від Маркса, вважаючи, що до соціалізму веде не захоплення пролетаріатом політичної влади, а здійснення організованого тиску з боку пролетаріату та його партії на інститути влади. Розглядаючи профспілкову та економічну боротьбу пролетаріату як засіб прямої соціалізації, Бернштейн критикує марксистський постулат, відповідно до якого повне економічне визволення пролетаріату можливе виключно через революційні перетворення, як абстрактну, позбавлену конкретно-історичного змісту схему, що вимагає свого уточнення стосовно до реального плину «соціалістичної еволюції».

По-четверте, на відміну від Маркса, який вважав, що основою формування соціалістичних суспільних відносин є виробництво, Бернштейн вважає, що соціалізм з'являється в сфері розподілу. Необхідно забезпечити справедливий розподіл суспільних благ – це й буде соціалізм. Разом із тим він розуміє, що розподіл залежить від виробництва, від відносин власності. Вважаючи, подібно

Мета – ніщо, рух – все.

Е. Бернштейн, «Передумови соціалізму та завдання соціал-демократії»

Марксу, що соціалізм вимагає подолання відчуження людини від власності, Бернштейн інакше розуміє сутність цього процесу. Він вважає, що націоналізації підлягають лише великі капіталістичні підприємства, що відіграють вирішальну роль у господарському житті країни, тоді як середні та дрібні підприємства повинні залишатися в приватній власності. Проте сама приватна власність має соціалізуватися. Середні капіталістичні підприємства мусять бути перетворені в акціонерні компанії, в яких трудящі, володіючи акціями, перетворюються на співвласників підприємств. Демократизація управління приватними та державними підприємствами пов'язана з розширенням прав профспілок, їх участі в керівництві підприємствами. Бернштейн першим із марксистів зрозумів, що дрібна приватна власність та дрібнотоварне виробництво, що ґрунтується на ній, не зникнуть із розвитком капіталізму, а будуть становити значний економічний уклад капіталістичного суспільства. Шляхи соціалізації дрібнотоварного виробництва Бернштейн бачить у розвитку збутової, постачальної та кредитної кооперації, що дозволить позбавити дрібних товаровиробників від експлуатації торговим капіталом. За висловом Бернштейна, кооперація має забезпечити «захоплення» більшістю населення торгового прибутку.

По-н'яте, Бернштейн заперечив ідеї Маркса про диктатуру пролетаріату та пролетарську державу. Він вважає, що політичне панування одного класу не може забезпечити гармонізацію суспільних інтересів, а пролетаріат не дозрів для політичного керівництва суспільством. Шлях до соціалізму Бернштейн вбачає в розвитку демократичних механізмів здійснення влади, передусім через розвиток парламентської системи, скасування виборчих цензів та обмежень. Унаслідок цього буржуазну державу буде трансформовано в *народну*, в основі якої буде покладене загальнонародне представництво. Народна держава стане органом, який гармонізуватиме різні соціальні інтереси: класові, регіональні, національні тощо. Важлива функція народної держави полягатиме в соціалізації власності в тому виді, як то уявляв Бернштейн.

Таким чином, за Бернштейном соціалізм є процесом поступової соціалізації капіталізму, зумовлений як об'єктивними тенденціями розвитку капіталістичних форм господарювання, так і демократизацією суспільства, що здійснюється під впливом тиску організованого пролетаріату. Припущення Бернштейна про можливість парламентарного демократичного соціалізму відіграло значну роль у становленні соціал-демократичного ідеалу соціалізму в ХХ ст.

44.4. Центризм як проміжна течія в міжнародному соціалістичному робітничому русі

Поруч із двома основними течіями (революційною та реформістською) на початку ХХ ст. усередині міжнародного соціалістичного робітничого руху починає формуватися також і проміжна течія, що одержала назву *центризму*. Посідаючи ортодоксальні марксистські позиції, центристи спочатку гостро критикували реформістів за ревізіонізм, відмову від наріжних марксистських постулатів щодо класової боротьби та пролетарської революції. Проти вони не сприймали волюнтаризм радикальних представників революційної течії (майбутніх комуністів), що унаочнювався в ігноруванні об'єктивних умов пролетарської революції. На відміну від них, центристи традиційно вважали, що для перемоги пролетарської революції потрібні високий ступінь розвитку капіталістичних відносин і переважання пролетаріату в соціальній структурі суспільства. Проте при

подальшому розвитку соціал-демократичного руху відбулася еволюція поглядів більшості представників центристської течії в напрямку реформізму.

Серед представників центристської течії провідне місце належить німецькому історику, економісту та публіцисту *Карлу Каутському*. У той час, коли Бернштейн відкинув основний постулат марксизму про необхідність пролетарської революції та дав інше трактування сутності соціалізму, Каутський у своїй книзі «До критики теорії та практики марксизму. Анти-Бернштейн» (1899) засудив його погляди, наголосивши, що акцент на етичному підґрунті соціалізму заперечує класовий підхід до розуміння сутності соціальних явищ і відкриває шлях до союзу соціал-демократії з «прогресивною» буржуазією. Виходячи з ортодоксальних марксистських позицій, у праці «Етика та матеріалістичне розуміння історії» (1909) Каутський наголошує: «Свідома мета класової боротьби в науковому соціалізмі, перетворюючись з морального ідеалу в економічний, анітрохи не втрачає в своїй величі, бо те, що досі маячило перед усіма реформаторами суспільства, як моральний ідеал, і не могло бути ними досягнуто, знаходить тепер уперше економічні умови свого здійснення і може бути вперше нами визнано, як необхідний результат економічного розвитку в світовій історії: знищення класів».

Проте намагаючись осмислити сутність нових явищ світового розвитку, що з'явилися на рубежі ХІХ та ХХ ст., Каутський вступає в суперечку з революційним марксизмом. На відміну від ленінського трактування імперіалізму як вищої стадії розвитку капіталізму, на якому загострюються протиріччя між капіталістичними країнами, Каутський розуміє імперіалізм лише як політику промислово розвинених капіталістичних держав зі захоплення аграрних територій. У 1914 р. він висуває *теорію ультраімперіалізму*, відповідно якої внаслідок «перенесення політики картелів на зовнішню політику» на зміну імперіалізму має прийти ультраімперіалізм – політика провідних капіталістичних держав зі спільної експлуатації світу інтернаціонально об'єднаним фінансовим капіталом. Каутський вважає, що утворення єдиного світового картелю приведе до усунення міждержавних протиріч капіталістичних держав і таким чином усуне небезпеку світових війн у межах капіталістичного ладу та сприятиме переходу до соціалізму.

У Росії видатним представником центристської течії був *Георгій Плеханов*, який на початку своєї політичної діяльності подолав шлях від народництва до марксизму. Перейшовши на позиції марксизму, Плеханов розгорнув боротьбу проти опортунізму «економістів» (К. Кускова, С. Прокопович та ін.) та ревізії марксизму з боку Бернштейна і російського соціал-демократа П. Струве. На ІІ з'їзді РСДРП із програмних і статутних питань Плеханов був серед більшовиків (революційних марксистів), але після з'їзду відходить від них й стає одним із лідерів меншовицької фракції. Головні розбіжності Плеханова з більшовиками були пов'язані з оцінкою можливості соціалістичної революції в Росії. На відміну від більшовиків, Плеханов вважав, що за рівнем соціально-економічного розвитку

Карл Каутський
(1854–1938)

Георгій Плеханов
(1850–1918)

Росія не готова до соціалістичної революції: «російська історія ще не змолота тієї муки, з якої з часом буде випечений пшеничний пиріг соціалізму». Після Лютневої революції охарактеризував «Квітневі тези» Леніна, в яких була викладена програма швидкого переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, як «марення». Плеханов не сприйняв Жовтневий переворот і попередив, що захоплення влади «одним класом або – ще того гірше – однією партією» може мати сумні наслідки.

Важливу роль у формуванні центристської течії відіграли також погляди лідерів австрійських соціалістів, що об'єднуються в понятті «австромарксизм». За своєю сутністю австромарксизм не був якоюсь монолітною теорією, а був комплексом теоретичних напрацювань ідеологів австрійської соціал-демократії, які набули поширення початку ХХ століття. У світоглядному аспекті австромарксизм намагався поєднати марксизм із неокантіанством. Австромарксистки обстоювали необхідність проведення фундаментальної ревізії марксистської теорії з огляду на диференціацію робітничого класу й істотні зрушення у класовій структурі, організаційні зміни в економіці розвинутих капіталістичних країн та специфіку етнонаціональних відносин. Адаптуючи марксизм до реалій тогочасного життя, ідеологи австромарксизму розробили низку теорій, найбільш відомими з яких є наступні.

Теорія організованого капіталізму Рудольфа Гільфердинга.

У своєму основному творі «Фінансовий капітал» (1910) Гільфердинг переосмислює «Капітал» Маркса з огляду на особливості новітньої фази в розвитку капіталізму. На противагу Марксу, який вважав, що вартість товару створюється лише працею, витраченою на його виробництво, Гільфердинг оголосив закон вартості законом не виробництва, а сфери обігу. З цього він виводив «організуючу» роль фінансового капіталу як панівної сили в розвитку суспільства епохи імперіалізму. Концентрація та централізація капіталу, зростання трестів і картелів, на думку Гільфердинга, призводять до усунення конкуренції, анархії виробництва та економічних криз. У межах «організованого капіталізму» надзвичайно посилюється економічна роль держави, зникає товарний фетишизм, виникає суспільство, що «свідомо регулюється». Розвиток цих тенденцій сприятиме переходу до соціалістичного принципу планового виробництва та поступовому переростанню фінансового капіталу в соціалізм. Важливу передумову цивілізованого переходу до соціалізму Гільфердинг вбачав у реформуванні суспільних відносин парламентським шляхом.

У межах центризму розвивається теорія культурно-національної автономії *Карла Реннера* та *Отто Бауера*.

Реннер був одним із перших теоретиків соціал-демократії, хто звернувся до національної проблеми. Розглядаючи національний поділ як перешкоду на шляху соціал-демократії, яку необхідно подолати, він виходив із традиційного марксистського постулату про наднаціональний характер робітничого руху, але при цьому поділяв усталений в австрійській соціал-демократії принцип збереження цілісності Австро-Угорщини. У праці «Держава та нація» (1899) Реннер запропонував план національного перетворення дуалістичної монархії. В основі його поглядів на національне питання в цей період ле-

*Рудольф Гільфердинг
(1877–1941)*

жав «принцип персональності», за яким окремим національностям імперії необхідно надати не територіальну автономію, а персональну, що забезпечить захист представників кожної з них у всіх частинах Австро-Угорщини. Таке, на думку Реннера, можна досягти шляхом перетворення кожної з національностей у правовій об'єкт (концепція «органічного законодавства»). Проте у подальшій праці «Боротьба націй Австрії за державу» (1902) Реннер значно відійшов від своїх попередніх теоретичних розробок, висунувши план *подвійної організації* Австро-Угорщини за територіальним і національним принципами. Згідно з ним передбачався поділ імперії на самоврядні округи, що включають у себе представників домінуючої національності, а у тих округах, де жодна з національностей не має абсолютної переваги, пропонувалося здійснити «принцип персональності». У кожному багатонаціональному окрузі представники національних груп мають самостійно вирішувати свої національні справи, створивши національні корпорації, що приєднуються до великого організму всієї нації або національності.

Карл Реннер
(1870–1950)

Із Реннером не погодився *Отто Бауер*, який виступив проти ідеї федеративного устрою Австро-Угорщини, що містилася в Брюннській програмі австрійської соціал-демократії (1899). Вважаючи, що створення територіальних національних утворень заважатиме об'єднанню пролетаріату в його боротьбі проти капіталізму та майбутній інтернаціональній єдності людства, Бауер у своїй праці «Національне питання та соціал-демократія» (1907) наголосив, що для представників тієї чи іншої національності мають бути створені самоврядні громади, які опікатимуться лише культурними питаннями. Остаточне ж вирішення національного питання, на думку Бауера, може статися лише в умовах соціалізму, коли відбудеться «об'єднання культурного людства», в межах автономних національних громад, в яких люди зможуть сповна використовувати свої культурні та національні цінності.

Отто Бауер
(1881–1938)

44.5. Міжнародна соціал-демократія між світовими війнами

У період між двома світовими війнами ідейно-політичний розвиток міжнародної соціал-демократії характеризувався двома провідними взаємопов'язаними тенденціями.

По-перше, відбулося злиття основних ідейних позицій реформістського та центристського напрямів соціалістичного руху. Після завершення Першої світової війни представники старих соціал-демократичних партій, що посідали реформістські позиції, провели в Берні конференцію, на якій було створено Міжнародну соціалістичну комісію. Її головним завданням стало відродження II Інтернаціоналу. Завдяки діяльності комісії, в липні 1920 р. в Женеві відбувся конгрес, який офіційно проголосив відтворення II Інтернаціоналу (на відміну від довоєнного, він став визначатися як Бернський). У свою чергу низка соціалістичних партій та груп, що посідали центристські позиції: Незалежна лейбористська партія Великої Британії (Р. Макдональд, Ф. Сноуден), Незалежна со-

ціал-демократична партія Німеччини (К. Каутський, Р. Гільфердинг), Французька секція Робітничого інтернаціоналу (П. Фор), Австрійська соціалістична партія (Ф. Адлер, О. Бауер), Соціал-демократична партія Швейцарії (Р. Грімм), соціалістичні групи з Бельгії, Греції, Іспанії, Польщі, Румунії, США, а також російські меншовики (Ю. Мартов) та есери (В. Чернов), на конференції у Відні, що відбулася в лютому 1921 р., утворили Міжнародне робітниче об'єднання соціалістичних партій (на протигагу Бернському, Інтернаціоналу воно одержало назву Віденського, або II½ Інтернаціоналу).

Головна суперечність між позиціями II та II½ інтернаціоналів полягала в ставленні до світової війни та повоєнного миру. Більшість партій, що входили до Бернського інтернаціоналу, підтримували свої уряди в період Першої світової війни, схвально ставилися до Версальського миру та підтримували заснування Ліги Націй. Натомість партії Віденського інтернаціоналу вважали світову війну імперіалістичною, Версальський мир – несправедливим та з недовірою ставилися до Ліги Націй. Проте внаслідок занепаду післявоєнної революційної хвилі позиції обох інтернаціоналів стали зближуватися, що призвело в травні 1923 р. до їх об'єднання в Соціалістичний робітничий інтернаціонал. Створення Соціалістичного робітничого інтернаціоналу фактично унаочнило перехід центристських партій на реформістські позиції.

Подальшій еволюції центристської течії до реформізму сприяли перші великі політичні успіхи робітничих партій в умовах буржуазної демократії. Так, у січні 1924 р. Лейбористській партії Великої Британії вдалося створити перший «робітничий» уряд Р. Макдональда, який провів низку заходів із метою поліпшення умов життя робітничого класу: покращено систему страхування з безробіття, збільшено пенсії людям похилого віку та інвалідам, значно збільшено державні субсидії на житлове будівництво для незаможних верств населення.

По-друге, після Першої світової війни та встановлення більшовицького режиму в Росії, значно загострилася конфронтація між реформістською та революційною течіями в соціалістичному робітничому русі. Радикальні революційні сили, що входили до II (довоєнного) Інтернаціоналу та в період війни посіли інтернаціоналістичні позиції, провівши у вересні 1915 р. у швейцарському місті Циммервальді міжнародну соціалістичну конференцію, започаткували Циммервальдське об'єднання, до якого увійшло понад двадцять п'ять соціалістичних партій і груп. Після більшовицького перевороту в Росії на базі Циммервальдського об'єднання був створений III Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн), установчий конгрес якого відбувся в березні 1919 р. у Москві. Обов'язковою вимогою членства в Комінтерні стало визнання партією необхідності встановлення революційним шляхом диктатури пролетаріату. Проте, коли унаочнилися практичні форм втілення «диктатури пролетаріату» в радянській Росії, соціал-демократи піддали їх та більшовицьку владу жорсткій критиці. Саме неприйняття більшовицької практики дало поштовх процесу еволюції центристських партій до реформізму. Характерно, що завзятішим критиком більшовизму став Каутський – один із найавторитетніших лідерів центрризму.

Уже наприкінці 1918 р. у Відні вийшла друком праця К. Каутського «Диктатура пролетаріату», де автор висловив думку про те, що Маркс, розмірковуючи про «диктатуру пролетаріату» побіжно і одного разу, мав на увазі не «форму правління», що виключає

Із самого початку єдиновладдя більшовиків спиралося не так на довіру більшості робітників і селян до них, а на ті більш сильні батальйони, що перебували в їх розпорядженні.

К. Каутський, «Більшовизм у безвиході»

демократію, а стан, саме: «стан панування» і що ідеї революцій та пролетарської диктатури є продуктом епохи примітивного стану робочого руху. Пролетаріат може звільнити себе, лише ставши більшістю нації й досягнувши в умовах «буржуазної демократії» достатньої зрілості та цивілізованості.

Заперечуючи необхідність диктатури пролетаріату, Каутський стверджував, що в певних обставинах перехід від капіталізму до соціалізму можливий мирним (демократичним) шляхом. У праці «Тероризм і комунізм» (1919) Каутський вказує, що в 1848 р. дійсно Маркс покладав надії на переможну силу революційного терору, але в праці «Громадянська війна у Франції» (1871) Маркс визначав терор як характерну ознаку революції «вищих класів» на противагу пролетарській. Каутський пояснює це тим, що тільки починаючи з 1870-х рр. у Європі позначається вплив демократії на класову боротьбу, тому в 1848 р. Маркс ще не міг спостерігати на практиці тих цивілізованих форм політичної боротьби, які з'явилися разом із зростанням демократичних свобод. На кінцевий рахунок, резюмує Каутський, більшовизм переміг у Росії, але соціалізм зазнав там поразки. Де соціалізм неможливий на демократичному мирному ґрунті, там взагалі не прийшов для нього час. Шлях до майбутнього полягає не у винищенні політичних супротивників, а в демократії та людяності. У своїй наступній праці «Від демократії до державного рабства» (1921), написаною у відповідь на працю Л. Троцького «Тероризм та комунізм», Каутський відстоює «загальнолюдський» гуманізм проти вузькокласового «партикуляристського» гуманізму більшовиків. За допомогою численних посилок на Маркса та Енгельса, він доводить, що більшовизм є відходом від марксизму, породженням специфічних російських умов, наголошує, що більшовики внесли в марксизм чужі йому «методи й елементи змовництва», пов'язані з ідеями Л. О. Бланкі та М. Бакуніна. У праці «Пролетарська революція та її програма» (1922) Каутський наголошує на необхідності легального та мирного завоювання політичної влади пролетаріатом у розвинених капіталістичних країнах, що дозволить не обмежувати права та свободи громадян. У праці «Більшовизм у безвиході» (1930) Каутський, гостро критикуючи більшовицькі методи побудови соціалізму в СРСР: колективізацію, бюрократичне одержавлення промисловості, нестримне свавілля комуністичної партії й комуністичного уряду, говорить про необхідність антибільшовицької демократичної революції.

Жорстко розкритикували комуністичну доктрину та практику більшовизму інші керівники та теоретики соціал-демократичного руху: Ф. Адлер, Л. Блюм, Р. Грімм, Р. Макдональд. У свою чергу комуністи звинуватили соціал-демократів у зраді інтересів робітничого класу та прислужництві капіталу. Особливої гостроти конфронтація між комуністами та соціал-демократами набула на зламі 20-30-х рр. ХХ ст. VI конгрес Комінтерну (1928) визначив соціал-демократію як основного ворога комуністів та пособника фашизму. Теза про соціал-демократію як «соціал-фашизм» стала провідною політичною настановою світового комуністичного руху. Соціал-демократи, в свою чергу, наголосили на тотожності комуністичних та фашистських методів здійснення влади. Як заявив видатний діяч Соціал-демократичної партії Німеччини Г. Мюллер: «Червоне дорівнює коричневому».

Якщо комуністи стверджують, що демократія є методом буржуазного панування, то їм слід заперечити, що альтернатива демократії – диктатура – веде ні до чого іншого, як до методу догромадянського, варварського гулачного права. ... Демократія є єдиним методом, за допомогою якого можуть бути вироблені вищі форми життя для культурної людини, втілювані соціалізмом. Диктатура веде лише до такого соціалізму, який називають азійським.

К. Каутський, «Тероризм і комунізм»

Прихід до влади нацистів у Німеччині (1933) та загроза встановлення фашистських режимів у інших країнах зумовили пом'якшення конфронтації між комуністами та соціал-демократами. На VII конгресі Комінтерну (1935) було визнано помилковою попередню оцінку соціал-демократії як соціал-фашизму, висунуто тактику Єдиного робітничого фронту як органу узгодження діяльності трудящих різної політичної орієнтації та наголошено на необхідності створення також Народного фронту, що має об'єднати в антифашистській боротьбі широкі верстви населення. Налагодження співробітництва комуністів і соціал-демократів сприяло перемозі на виборах лівих сил і створенню урядів Народного фронту у Франції (1936-1937) та Іспанії (1936-1939). Проте на початку Другої світової війни відносини між соціал-демократами та комуністами знов загострилися, що було зумовлено укладенням пакту Молотова-Ріббентропа між СРСР та нацистською Німеччиною. Внаслідок окупації Німеччиною більшості європейських країн (у тому числі й Бельгії, де знаходилися керівні органи Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу) діяльність міжнародної соціал-демократії тимчасово припинилася.

44.6. Доктрина демократичного соціалізму Соціалістичного Інтернаціоналу

Після Другої світової війни в країнах, звільнених від фашистських режимів і фашистської окупації, відбулося відновлення діяльності соціал-демократичних партій, що створило передумови для відродження міжнародного соціал-демократичного руху. Організаційною формою відродження став Соціалістичний інтернаціонал (Соцінтерн). У липні 1951 р. у Франкфурті-на-Майні відбувся установчий конгрес Соцінтерну, який ухвалив резолюцію «Цілі та завдання демократичного соціалізму». Ця резолюція стала фактичною програмою його діяльності на тривалий період. Резолюція містила різку критику капіталізму, який характеризувався як несправедлива суспільна система, що народжує нерівність, експлуатацію більшості меншістю, нужду та лиха трудящих, використання багатств суспільства в інтересах привілейованих верств, поневолення одних націй іншими.

У багатьох країнах капіталізм, що не контролюється, поступається місцем економіці, в якій державне втручання та колективне володіння обмежують всевладдя приватних капіталістів. Соціальне забезпечення, синдикалізм вільної торгівлі та виробнича демократія одержують все більше поширення. Це є значною мірою результатом тривалих років боротьби соціалістів та профспілкових активістів у напрямі створення нового суспільного ладу.

Із резолюції «Цілі та завдання демократичного соціалізму»

Одночасно в ній негативно оцінено «реальний соціалізм», що був побудований у СРСР та інших комуністичних країнах. Говорилося, що в комуністичних країнах створене нове класове суспільство, яке ґрунтується на державній експлуатації трудящих і політичному безправ'ї народу. Як альтернатива капіталізму та комунізму було запропоновано доктрину демократичного соціалізму – суспільства, де мають бути втілені в життя принципи політичної, економічної та соціальної демократії. *Політична демократія* – це реальне здійснення широких демократичних прав і свобод. *Економічна демократія* – сукупність суспільного самоврядування, втіленого в господарське життя. *Соціальна демократія* – забезпечення широких соціальних прав і свобод трудящих.

Побудова демократичного соціалізму в резолюції пов'язувалася з боротьбою соціал-демократів за завоювання місць у парламентах. Зайнявши міцні позиції в парламенті, соціал-демократичні партії повинні домагатися формування власного уряду або ство-

ривати урядову коаліцію з іншими партіями, позиції яких не суперечать програмним настановам соціал-демократії. Використовуючи парламент і уряд, соціал-демократичні партії повинні поступово втілювати елементи соціалізму в систему існуючих суспільних відносин. Для цього пропонувалося:

У політичній сфері: забезпечити загальне виборче право; створити ефективний механізм реалізації політичних прав і свобод; розширити права профспілок у політичному житті країни, управлінні економікою, розв'язанні економічних проблем.

У сфері економіки: розширити державне регулювання ринкової економіки; провести поступову націоналізацію банківської системи та провідних підприємств економіки; розвивати акціонерний капітал, збільшуючи в ньому частку трудящих і зменшуючи частку капіталістів; розвивати різні види кооперації; забезпечити участь працівників в управлінні виробництвом і розподілі прибутку.

У соціальній сфері: створити ефективну систему соціального страхування; розбудувати систему соціальної охорони здоров'я; зробити доступною систему освіти та демократизувати її.

Ця доктрина не залишалася незмінною. У подальшому вона коригувалася та доповнювалася відповідно практики діяльності соціал-демократичних партій і змін соціально-політичної ситуації. У 1970-1980-х рр. програма Соцінтерну доповнювалася пропозиціями з роззброєння, а також ліквідації нерівноправних торговельних та економічних відносин із країнами, що розвиваються.

Зі середини 1980-х рр. Соцінтерн починає приділяти велику увагу захисту довкілля. У 1989 р. на XVIII Конгресі Соцінтерну була схвалена доповідь «До екологічної безпеки: стратегія довгострокового виживання» й доктрину демократичного соціалізму було доповнено вимогою забезпечення *екологічної демократії*, що трактувалася як екологічна безпека особистості. Відповідно до програми міжнародної соціал-демократії були включені такі вимоги: заборона використання технологій, що завдають шкоду довкіллю; притягнення до відповідальності власників екологічно шкідливих підприємств; конверсія екологічно шкідливого воєнного виробництва та передача звільнених коштів на потреби захисту довкілля; ліквідація «екологічного колоніалізму» – використання «третього світу» для утилізації небезпечних відходів хімічного та ядерного палива; посилення контрольних функцій держав та ООН за середовищем проживання; організація контролю за приростом населення.

44.7. Новітній етап розвитку міжнародної соціал-демократії

Новітній етап у розвитку міжнародної соціал-демократії характеризується повним розривом міжнародної соціал-демократії з марксизмом, відмовою від ідеї усупільнення виробництва та більш широким визначенням її соціальної бази. Істотні зміни в політичній доктрині соціал-демократії були спричинені:

– *по-перше*, соціальними наслідками науково-технічної революції (значним зменшенням частки важкої праці в суспільному виробництві, зростанням частки середнього класу в соціальній структурі суспільства та суттєвим пом'якшенням класових відмінностей);

Міжнародний комунізм є інструментом нового імперіалізму. Скрізь, де комуністи здобули владу, вони знищили свободу або шанс її одержати. Комунізм ґрунтується на мілітаристській бюрократії та терористичній поліції. Продукуючи багатства та привілеї, він створив новий клас суспільства. Примусова праця за комунізму відіграє важливу роль у економічній організації.

Із резолюції «Цілі та завдання демократичного соціалізму»

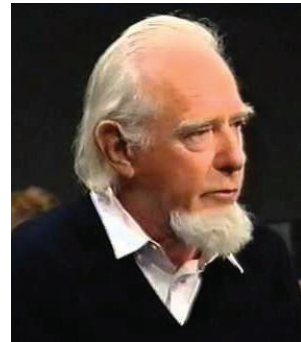

– по-друге, негативними наслідками заходів соціал-демократичних урядів щодо націоналізації окремих галузей економіки, які призвели до падіння ефективності виробництва.

У 1959 р. Соціал-демократична партія Німеччині у своїй новій програмі, ухваленій у Бад-Годесберзі, відмовилася від позиціонування партії як соціалістичної робітничої і визначила її як *народну*. Історичними коріннями демократичного соціалізму в Годесберзькій програмі були визначені християнська етика, гуманізм і класична філософія, проте марксизм не згадувався. У галузі економічних відносин партія відстоювала принципи вільної конкуренції та вільної підприємницької ініціативи. Важливою тезою Годесберзької програми стало те, що приватна власність на засоби виробництва має право на захист та заохочення тією мірою, в якій вона не заважає створенню справедливого соціального ладу.

У новітній період розвитку міжнародної соціал-демократії проблема поєднання соціалізму з економікою, що ґрунтується на приватній власності, стала однією з провідних проблем її теоретичної діяльності, оскільки націоналізація окремих галузей економіки соціал-демократичними та лейбористськими урядами в післявоєнний період негативно відобразилася на економічному стані країн і мала своїм наслідком падіння ефективності виробництва, зростання бюрократизму та збільшення державних видатків.

Вдалу спробу поєднання приватної власності з соціалізмом містила *концепція функціонального соціалізму*, висунута видатним теоретиком Соціал-демократичної робітничої партії Швеції *Гуннаром Адлер-Карлсоном*. Провідна ідея його праці «Функціональний соціалізм: шведська теорія демократичного соціалізму» (1967) полягає в тому, що еволюція капіталізму до соціалізму має відбуватися не шляхом зміни відносин власності, а через зміну функцій власності, до яких належать: виробнича, управлінська, контролююча та розподільча. Через державне регулювання, економічне планування, соціально орієнтовану податкову політику ці *функції можуть бути соціалізовані без зміни форми власності*. Хоча капіталісти зберігають формальне право на власність, але суспільство не дозволяє використовувати її в цілях, що не відповідають загальносуспільним інтересам. Важливу роль у контролі за функціонуванням власності мають відігравати виробничі комітети, що забезпечують співучасть найманих працівників в управлінні підприємствами та вирішенні питань цін і заробітків шляхом компромісів між «соціальними партнерами» (найманими працівниками та власниками). Таким чином діяльність капіталістичних підприємств набуває соціалістичного характеру.

Гуннар Адлер-Карлсон
(нар. 1933)

Концепція «функціонального соціалізму» знайшла своє практичне втілення насамперед у *«шведській моделі соціалізму»*, основними рисами якої є:

- розвинута парламентська демократія, що створює ефективний механізм реалізації політичних прав і свобод;
- високий життєвий рівень народу, який забезпечується ринковою економікою, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва, та її державним регулюванням;
- значна частка суспільного привласнення в системі розподілу матеріальних і духовних благ, що досягається через прогресивну податкову систему та розробку широкомасштабних соціальних програм;

- потужна система соціального страхування, що забезпечує гідний людині рівень життя для усіх громадян держави;
- забезпечення реальної участі профспілок в управлінні виробництвом, вирішенні трудових конфліктів і вдосконаленні виробничого законодавства.

Значні кроки у реалізації доктрини демократичного соціалізму були зроблені в також в Австрії, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії та низці інших країн, де значний час урядову владу здійснювали соціал-демократичні партії. Деякими західними соціологами ці країни, оскільки пріоритет у них віддається соціальним проблемам, розглядаються як *соціалістичні*, на відміну від капіталістичних (пріоритет віддається економіці) та комуністичних (характеризуються пануванням ортодоксальної ідеології).

Новітньою тенденцією розвитку соціал-демократичної доктрини, що унаочнилася на зламі XX-XXI ст., стала взагалі відмова від поняття «соціалізм» як орієнтації суспільно-політичного розвитку. Положення про орієнтацію на соціалізм було вилучено з програмного маніфесту Лейбористської партії Великої Британії «Новий лейборизм, нове життя для Британії» (1996).

Концепція «нового лейборизму» була започаткована видатним діячем Лейбористської партії *Ентоні Крослендом*, який наголосив, що в сучасних умовах власність перестала бути розпорошеною, оскільки її вдалося сконцентрувати в руках професійних управлінців (менеджерів), котрі прийшли на зміну класу капіталістів. Своєю головною метою вони вважають не лише отримання прибутку, а й досягнення соціальної гармонії. Досвід років Другої світової війни довів, що державну владу можна використовувати в інтересах усього суспільства, внаслідок чого Велика Британія перестала бути капіталістичною країною. Вважаючи соціальну рівність одним із базових принципів справедливого суспільства, Кросленд зауважив, що рівність людей має вимірюватися не за мінімальними показниками добробуту (як вважали комуністи), а за максимальними, і що збільшення рівності можна досягнути економічним зростанням, запровадженням прогресивного оподаткування, підвищенням рівня освіти населення.

На розробку концепції «нового лейборизму» великий вплив мала ідея англійського соціолога *Етнотона Гіденса* про «третій шлях», який має забезпечити синтез капіталізму та соціалізму. Гіденс звертає увагу на зміни соціальної структури, що змушує політичні партії уважно ставитись до окреслення кола своїх виборців. Якщо раніше лейбористи орієнтувалися на робітників, більшість із яких працювала фізично, то сьогодні головна частка валового національного продукту виробляється за допомогою розумової праці. Саме середній клас, люди розумової праці повинні становити основу виборців лейбористів. Тому лейбористи повинні боротися не за звичайний перерозподіл доходів, а за перерозподіл знань і вмінь, для того щоб всі верстви суспільства, враховуючи найбідніші, мали змогу активно себе реалізувати. Для цього суспільство повинно інвестувати

Демократичний соціалізм, який у Європі сягає корінням у християнську етику, гуманізм і класичну філософію, не бажає проголошувати жодних кінцевих істин – не з відсутності розуміння та не з байдужості до світоглядів або релігійних істин, а з поваги до рішень людини в питаннях віри, зміст яких не повинні визначати, ані політичні партії, ані держава.

Із Годезберзької програми СДПН 1959 р.

*Ентоні Кросленд
(1918–1977)*

в розвиток людського капіталу за рахунок пріоритетного розвитку освіти. Важливим інструментом вдосконалення суспільних відносин, на думку Гіденса, є зниження податків, що здатне призвести до створення нових робочих місць. Чим більший відсоток людей має роботу, тим більше коштів суспільство може інвестувати в розвиток освіти, медицини.

Ідеї Кросленда та Гіденса були підтримані та розвинуті лідером Лейбористської партії (1994-2007) *Тоні Блером*. У своїй праці «Третій шлях: нова політика для нового століття» (1998) він стверджував, що соціалізм як самостійний державний устрій вже не існує. Вихідною позицією його праці була теза, що ринок не суперечить індивідуалізму та соціальній справедливості. Унаслідок процесів глобалізації, сучасне суспільство трансформується в інформаційне, або в «економіку знань». Новій моделі економіки, заснованій на знаннях, має бути властивий розподіл матеріальних цінностей не на підставі групових відмінностей, а залежно від умінь і результатів, особливих досягнень індивідів. Унаслідок цього на зміну конфліктній парадигмі, властивій соціалізму, має прийти сучасне суспільство, що опирається на консенсус.

Блер критикує ліберальну концепцію «мінімальної держави» та одночасно традиційне для соціал-демократії уявлення про державу як «інструмент для виправлення суспільних недоліків» і пропонує концепцію «конкурентної, ринкової держави». Головним завданням такої держави він вважає реалізацію стратегії народного добробуту в умовах постійно зростаючої конкуренції у світі. Унаслідок цього держава має концентрувати свою увагу на питаннях інвестицій у суспільство, які мають спрямовуватися на розвиток економічної інфраструктури та посилення освіти і професійного рівня працівників. Відповідно має змінитися головний пріоритет урядової політики лейбористів. Зі суспільної рівності його має бути перенесено на піднесення рівня освіти. Освіта не повинна трактуватися як самоцінність, а має виступати лідером подолання безробіття, зростання прибутковості економіки, набуття переваг у глобальній конкуренції. З цього погляду перед постмодерною державою стоять завдання: формування або переформування засад, цінностей, умінь, переконань і знань людей, а не реалізація програм економічної та суспільної інженерії. Суспільство XXI ст. повинно ґрунтуватися не на привілеях і класових відмінностях, а на zasadі «рівноцінності кожного індивіда». Тому від парадигми класової боротьби треба перейти до боротьби за реальну рівність. Сучасна соціал-демократія повинна стати еластичною й інноваційною щодо вибору засобів, але й зберігати вірність базовим цінностям: однакова цінність кожного індивіда, рівні шанси для всіх, відповідальність і спільнота.

Таким чином, у концепції «нового лейборизму» традиційний заклик до соціальної рівності був замінений вимогою соціальної справедливості, що трактувалася як рівність не доходів, а можливостей. У ній наголошувалося, що суспільна власність на засоби

Ентоні Гіденс
(нар. 1938)

Тоні Блер
(нар. 1953)

виробництва виявилася неефективною й соціальної справедливості можна досягнути за ринкової (приватновласницької) економіки, соціальні цілі якої забезпечуються партнерством держави та приватного бізнесу. Корисність ринку полягає в тому, що він надає владу споживачам та дозволяє громадянам приймати власні рішення й діяти відповідально. Разом із тим, ураховуючи специфіку нового, інформаційного етапу в розвитку людської цивілізації, у концепції «нового лібералізму» пріоритетну увагу було приділено освіті, створенню умов для розвитку людини, підвищенню її інтелекту, вдосконаленню її потенціальних можливостей.

Питання для самоконтролю

1. Які основні етапи в своєму розвитку пройшла політична доктрина соціал-демократії?
2. Які соціально-політичні передумови зумовили виникнення реформістської течії в міжнародному соціалістичному робітничому русі на зламі XIX та XX століть?
3. У чому полягала відмінність поглядів на соціалізм та шляхи до нього Е. Бернштейна від постулатів ортодоксального марксизму?
4. Чому центризм визначається як проміжна течія в міжнародному соціалістичному робітничому русі?
5. Яку еволюцію в своєму розвитку зазнали погляди на соціалізм та шляху до нього К. Каутського?
6. Які основні моменти містила в собі критика К. Каутським теорії та практики більшовизму?
7. Які провідні тенденції були притаманні ідейному та політичному розвитку міжнародної соціал-демократії між двома світовими війнами?
8. Які основні завдання у політичній, економічній і соціальній сферах були поставлені в резолюції Франкфуртського конгресу Соцінтерну «Цілі та завдання демократичного соціалізму»?
9. Який зміст та які складові містить у собі поняття демократичного соціалізму?
10. Які новітні тенденції в розвитку політичної доктрини міжнародної соціал-демократії намітилися на зламі XX та XXI століть?
11. Які соціальні зміни спричинили появу новітніх тенденцій у розвитку політичної доктрини міжнародної соціал-демократії?
12. У чому полягає сутність концепції функціонального соціалізму Г. Адлер-Карлсона?
13. Які основні риси притаманні соціал-демократичній моделі суспільно-політичного устрою?
14. Які нові для соціал-демократії ідеї містить у собі концепція «нового лейборизму»?
15. У чому полягає внесок Е. Кросленда та Е. Гіденса в розробку концепції «нового лейборизму»?
16. Які ідеї щодо вдосконалення суспільних відносин висловив у праці «Третій шлях: нова політика для нового століття» лідер британських лейбористів Т. Блер?

Література

Бернштейн Э. Возможен ли научный социализм? / Э. Бернштейн // Полис. – 1991. – № 4. – С. 175-181.

Блер Т. Шлях / Тоні Блер. – К. : Темпора, 2011. – 848 с.

Брандт В. Демократический социализм : статьи и речи / В. Брандт; пер. с нем. – М. : Республика, 1992. – 447 с.

Бульбенюк С. С. Соціал-демократія / С. С. Бульбенюк // Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид. доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 617-618.

Висоцький О. Каутський Карл Йоганн / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 287-288.

Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс ; [пер. з англ. Н. П. Поліщук]. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с.

Дробан А. Т. Социал-демократия и государство. Эволюция реформистских концепций государства в XX веке / А. Т. Дробан. – М. : Социально-политическая мысль, 2008. – 328 с.

Западна социал-демократия : поиск обновления в условиях кризиса / А. Г. Мысливченко (отв. ред.). – М. : ИФРАН, 1998. – 167 с.

Каутский К. Большевизм в тупике / К. Каутский; пер. с нем. – М. : Антидор , 2002. – 320 с.

Каутский К. Этика и материалистическое понимание истории. Опыт исследования / К. Каутский; пер. с нем. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 133 с.

Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – С. 248-258, 284-311.

Ланцов С. А. Идеология и политика социал-демократии : учеб. пособие / С. А. Ланцов. – СПб. : СПб гос. у-нт, 1994. – 56 с.

Левенець Ю. Реннер Карл / Ю. Левенець // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 557-558.

Маркс К. О Гаагском конгрессе : корреспондентская запись речи, произнесенной на митинге в Амстердаме 8 сентября 1872 года // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т. 18. – С. 153-155.

Орлов С. Плеханов Георгій / С. Орлов // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 531-532.

Основи соціал-демократії / Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. – К., 2013. – 56 с.

Петренко Е. Л. Социалистическая доктрина Эдуарда Бернштейна / Е. Л. Петренко. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

Романюк А. Блер Тоні / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 80-81.

Романюк А. Гіденс Ентоні / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 187-188.

Романюк А. Кросленд Чарльз Ентоні / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 348.

Современная социал-демократия : словарь-справочник / под общ. ред. А. А. Галкина – М. : Политиздат, 1990. – 287 с.

Стадник М. Бернштейн Едуард / М. Стадник // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 73-74.

Трофимова И. Н. Современная социал-демократия : изменения в теории и практике / И. Н. Трофимова // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 12 : «Полит. науки». – 2011. – № 5. – С. 22-34.

Федорченко В. М. Сутність «ревізії» марксистського вчення Е. Бернштейном / В. М. Федорченко // Наук. записки НаУКМА. – Т. 18. Політ. науки. – 2000. – С. 16-22.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці / за ред. Б. Кухти. – 2-е вид, перероб. і доп. – Л. : Кальварія, 1997. – С. 21, 27, 108-109, 186-187, 197.

Энгельс Ф. К критике проекта социал-демократической программы 1991 года // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 22. – С. 236-237.

Тема 45.

Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

- 45.1. Вплив суспільно-політичних трансформацій в Німеччині та Італії після Першої світової війни на зародження політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму
- 45.2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнгера
- 45.3. Політико-правові погляди К. Шмітта: держава, закон і «расова спільнота»
- 45.4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі
- 45.5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму
- 45.6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму
- 45.7. Політична міфологія А. Розенберга
- 45.8. Расові теорії Г. Гюнтера та Л. Ф. Клауса
- 45.9. Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму

45.1. Вплив суспільно-політичних трансформацій в Німеччині та Італії після Першої світової війни на зародження політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму

Після Першої світової війни в Німеччині та Італії розгорнулася дискусія щодо політичної трансформації – від демократичної до авторитарної та абсолютно новітньої форми розвитку – тоталітарної. Діяльність політичних інститутів залежала й від інтелектуального клімату в суспільстві, соціальних очікувань громадян щодо напрямів і методів діяльності влади та особисто лідерів держави.

В. Корнхаузер писав, що у створенні тоталітарної держави велике значення мав масовий рух, який приваблював

індивідів не стільки можливістю захистити економічний інтерес, скільки давав змогу висловити обурення проти наявного порядку та отримати надію на дещо нове у майбутньому. В цих країнах, де в 20-30-х рр. переміг правий радикалізм, спочатку було створено суспільно-політичний рух, визначено ідеологію, сформовано масову базу і лише потім завойовано державну владу. Револьюційні комуністичні партії було придушено, а політичні та соціально-економічні гасла соціалістичних партій перехоплено.

Відмінність у становленні нової форми держави в Італії полягала у зберіганні деяких інститутів громадянського суспільства, де досить впливові позиції мала католицька церква, тоді як в Німеччині було встановлено монопольну партійно-ідеологічну диктатуру. Важливим чинником у становленні нової форми держави був рівень розвитку економіки. Німецька економіка була більш модерною, з розвиненим машинобудуванням, електротехнікою, хімічною та суднобудівною промисловістю.

На відміну від Муссоліні, який розглядав фашизм як ідеологію на «експорт», яка здатна змінити Європу, А. Гітлер наполягав, що нацизм є винятково німецьким політичним кодексом, до якого «нижчі» раси ніколи не зможуть піднятися.

*М. Геффернен,
«Значення Європи»*

Утвердження фашистської та націонал-соціалістичної держав спричинено насамперед важкими наслідками Першої світової війни, які призвели до деморалізації тогочасного «середнього класу» – землевласників, промисловців, підприємців, тобто тих, хто опинився перед загрозою втрати певного соціального статусу, маргіналізації, збідніння. Представники фашизму та націонал-соціалізму змогли опанувати роз'єднані соціальні групи, використовуючи політичну тактику «обіцяти усім усе», тому в цих політичних доктринах трапляються одночасно революційні та контрреволюційні гасла. Несинхронність капіталістичної модернізації та старої політичної монархічної культури, традиційних політичних інструментів управління суспільством та епохою мас у політиці зумовила появу та діяльність ідеологічних політичних партій, що пропонували радикальні шляхи розв'язання нагальних проблем. Фашизм і націонал-соціалізм як реакція на наслідки Першої світової війни ґрунтувалися на ідеї відновлення державної величі та національної гідності шляхом згуртування всієї народної спільноти за допомогою ультранационалізму та нового бачення побудови соціуму.

Не менш важливим чинником перебрання влади праворадикальними партіями було популярне в суспільстві очікування політичного вождя, який зреалізує волю нації завдяки своїм особливим якостям і втілить місію великої держави. Ідея політичного деміурга в Німеччині набула особливої ваги, оскільки поєднувалася із суспільно-політичною традицією «окремого німецького шляху» (нім. *der Deutscher Sonderweg*) і тактикою завоювання влади через використання механізму виборів – вождівська демократія (нім. *die Führerdemokratie*), що є специфікою політичного розвитку німецького націонал-соціалізму. Якщо Б. Муссоліні завоював владу під гаслами створення держави, то в Німеччині такі гасла не були актуальними, позаяк бюрократична машина Другого рейху продовжувала функціонувати за умов Ваймарської республіки.

Країни, в яких виник і розвивався фашистський рух, відрізняються в економічному, соціальному відношенні. Загальна характеристика стосується політичної області.

*В. Віпперманн,
«Європейський фашизм
у порівнянні (1922-1982)»*

Італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм створили в умовах післявоєнних соціально-політичних трансформацій історично нову форму держави – тоталітарну. Незважаючи на відмінність соціально-економічної, політичної ситуації та політичних традицій у цих державах, чинник політичної ідеології, політичного лідерства харизматичного типу та партія, організована на кшталт ордену, є значущим у формуванні тоталітаризму.

45.2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнгера

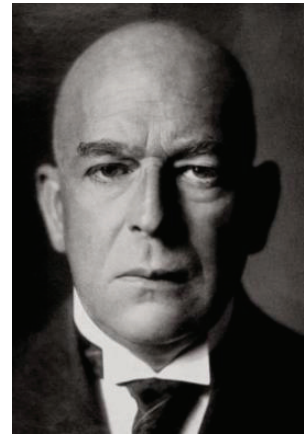
Міжвоєнний період був насичений ідейною боротьбою щодо напрямів розвитку держави та змісту політики. Видатні мислителі, серед яких О. Шпенглер, Е. Юнгер, М. ван ден Брук шукали підґрунтя політики в категоріях «нація», «кров», «пруссактво», що було пов'язано з домінуванням ірраціонального розуміння політики. Ідея консолідації всіх ресурсів заради інтересів нації була впливовою в Німеччині. Парадигмою соціальної консолідації вважали феномен Пруссії, оскільки саме її визнавали за приклад могутньої держави, головною засадою організації якої було добровільне підкорення окремих інтересів цілому.

У ХХ ст. пруссацтво як явище, що охоплює «панування й силу», набуло особливого значення. З'явилися теорії про прусську місію в боротьбі проти більшовизму та створення особливого типу соціалізму, ґрунтованого на традиційних пруських цінностях: дисципліна, обов'язок, підкорення, слугування національній спільноті.

Поступово прусський соціалізм стає загальнонаціональним міфом і входить до політики як частина тоталітарної держави. Версальський мир сприймався як обмежувальний чинник суверенітету Німеччини, тому в політиці посилюються пангерманські настрої, місіонерські сподівання на особливу роль Німеччини як противаги західному світові, що ідейно оформилося на вимогу консервативної революції. Розпочата соціально-політична модернізація у Ваймарській республіці, на думку А. Майєра, жертвувала спадковістю соціальних, культурних і політичних структур та посилювала неонаціоналістичні настрої.

У Німеччині існувала впливова політична традиція, що моделювала політичний розвиток країни в авторитарному напрямі, до якої належав *Освальд Шпенглер*. Загальним тлом для роздумів Шпенглера була теорія занепаду Європи. Його погляди викладені у працях: «Занепад Європи» (у 2-х томах: I т. – 1918, II т. – 1922), «Роки рішення. Німеччина і всесвітньо-історичний розвиток» (1933), «Песимізм?» (1921), «Людина і техніка» (1931), «Пруссацтво і соціалізм» (1920). Він уважав, що європейська політика, як і сама європейська система рухнули через внутрішні потрясіння, внаслідок чого історія вступила в епоху цивілізації. Епосі цивілізації властиві агресивність, війни, зміщення центру впливу з Європи в інші зони, припинення панування білої раси над світом. У цей період діятимуть закони, властиві цивілізаційному етапові: імперіалістичне розширення простору, війна як спосіб розв'язання політичних конфліктів, цезаризм як модель політичного провідництва, зверхність однієї людини над іншою тощо.

Освальд Шпенглер
(1880–1935)

Шпенглер створив філософію політики перехідного періоду, який характеризується посиленням низки чинників, а саме: революційний націоналізм, що виражається в антиномії «ми – вони»; очікування радикальних політичних заходів, політичний цезаризм як модель політичної влади; перегляд традиційних гуманістичних цінностей; негативна оцінка значення й ролі раціоналізму, якій змінено інстинктивізмом, що у політичній сфері набув форм агресії та расизму. Шпенглер писав про месіанізм німців: «Трете царство – ось германська ідея, вічне завтра, з яким пов'язали своє життя усі великі люди, починаючи від Данте до Ніцше, Ібсена. – «Стріли прагнення до того берегу», як написано у «Заратустрі».

Ідея «третього царства», «третьої імперії» стали для представників антидемократичного напрямку політичної думки міжвоєнної доби альтернативою Ваймарській республіці, яку вони критикували за західну демократичну модель, що не відповідає політичній традиції Німеччини. В 30-ті роки ХХ ст. песимістичну оцінку європейського згасання було використано як обґрунтування для завоювання влади політиками, «провіденційне» покликання яких – відвернути занепад Європи. Це відображало месіанські погляди власне А. Гітлера, який пояснював свою діяльність як утілення нового світосприйняття, якому властива активна потреба у перебудуванні європейського та світового порядку.

Розмірковуючи над специфікою розуміння соціалізму, Шпенглер писав, що в ньому «... кожен має відповідне місце, свій соціалістичний ранг, свій талант до вільновольової дисципліни з внутрішнього перевершення, своє інтелектуальне почуття спільності». Прусацтво найточніше відображає власний вид демократії у німців, тому філософ уважав, що воно як життєве почуття змогло зберегти німців від духовного занепаду. В його розумінні, соціалізм – це фастівське явище, яке не є системою милосердя, миру, турботи, а системою волі до влади.

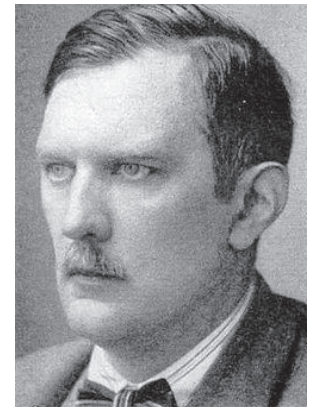
У такому контексті пруський соціалізм протистоїть капіталізму та марксизму. Поняття пруського соціалізму не тотожне марксистському колективізму, як прояву абсолютної волі партії. Навпаки, розглядаючи німецьку модель держави, Шпенглер підкреслює значущість духовної складової, але не ідеологічної, тобто у вузькопартійному значенні. Для нього воля, стан боротьби є виявами майбутньої «великої політики», яка має ієрархічну структуру. Мислитель звертає особливу увагу на те, що прусацтво – це боротьба проти плебсу та уміння панувати у значенні не тільки «мати, володіти», але й необмежено розпоряджатися. Це судження свідчить про укорінення в політико-ідеологічній сфері парадигми особливого німецького шляху та переконаності в тому, що нова модель держави міститиме міць, потужність і надзвичайний статус лідера-вождя. Ваймарській республіці було запропоновано альтернативу у створенні авторитарної держави, яка мусила подолати розрив влади та суспільства, припинити надмірну політизацію суспільства, позаяк єдиним представником суспільної волі має бути держава. Цю ідею підтримали в суспільстві, адже авторитарна держава виступала як представник спільноти, як захисниця суспільного блага від політичних партій, втягнутих у суперництво.

Надмірна політизація суспільства, боротьба політичних партій, використання парламенту як арени боротьби економічних угруповань, відсутність єдності, державної потужності спричинило критику представників антидемократичних кіл. Зокрема, *Меллер ван ден Брук* у праці «Третій рейх» (1931) приділяв велику увагу націоналізму як особливому духовному та біологічному чиннику, здатному внутрішньо об'єднати расу. Проблема расової єдності він пропонував розв'язувати не лише біологічними заходами, основаними на ідеї расової чистоти. Усвідомлення націоналізму як духовної сходинки передбачало появу нової сили, для якої ідея німецької нації має абсолютне значення, тобто новостворена третя сила повинна обґрунтовувати єдність саме націоналізмом як духовним явищем, а не біологізмом раси. Ця нова сила або «третя партія», на думку ван ден Брука, мала оновити Німеччину через заперечення західного демократизму та лібералізму.

Націоналізм, на думку ван ден Брука, є важливим чинником у політиці, який зможе повернути робітників до політичної еліти, відволікти від класової боротьби. Заради цієї мети мислитель пропонує вивести класову боротьбу назовні, бо розглядає соціалізм

Ніяка інша раса не має такого сильного інстинкту до володіння, як германська, тому що вона має найсильнішу волю з усіх історичних рас. Воля до власності є нордичним смислом життя», що стає підставою для висновку про природне протиставлення лібералізму, соціалізму та особливого пруського стилю державної системи.

О. Шпенглер, «Роки рішення»

*Меллер ван ден Брук
(1876–1925)*

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

як імперіалізм, проте імперіалізм він тлумачив як експансивну політику територіального розширення. Якщо країна перенаселена, то імперіалізм стає необхідною політичною державною влади та націоналізм набуває вигляду класової боротьби, ненасиченою соціальними проблемами. Класову боротьбу він розуміє як боротьбу пригноблених східних народів проти західних. Німеччина, на переконання представників напряму консервативної революції, належала до східних молодих народів. М. ван ден Брук уважав, що Захід старіє, його цінності не відповідають тогочасним реаліям. Німеччина зможе перемогти Захід, якщо об'єднається в «Консервативний східний блок» зі східноєвропейськими країнами, до кола яких увійде і Росія, звільнена від цінностей Заходу, тобто від більшовизму. Німеччина стане центром для молодих націй Сходу, тоді східноєвропейські країни зможуть стати союзниками Німеччини. У роботі «Право молодих народів» Брук писав: «Народи Сходу, які дістали тепер право на самостійність, мають зрозуміти, яких результатів вони здобудуть, ... з їх самовизначенням ... на тісній європейській землі не може бути жодної держави, що протистоїть іншим, кожній слід дати місце в суспільстві ... І в цьому розумінні з часом набуде значення процес об'єднання всіх цих східноєвропейських народів в одне континентальне робітниче співтовариство...». Він стверджував, що німецьку модель відродження можна використовувати і в східноєвропейських країнах, оскільки розташування цих країн на європейському континенті передбачає єдність географічних та економічних зон.

Третя партія бажає Третього Рейху. Вона – партія спадкоємиця німецької історії. Вона – партія усіх німців, які бажають зберегти Німеччину для німецького народу.

*М. ван ден Брук,
«Третій рейх»*

Брук представляв напрямок консервативної революції у німецькій політичній традиції та доводив, що західна централізована держава не придатна для східних країн, бо території держав не збігаються з проживанням етносу. Відповідно консервативна революція є протидією Великій французькій революції, а Німеччина кардинально змінить систему цінностей. У зовнішній політиці місія Німеччини – це створення східної зони, тому приєднання Австрії є повернення до давньої німецької культурної експансії на Схід.

М. ван ден Брук та Е. Юнгер представляють течію консервативної революції в німецькій політичній традиції, яка моделювала розвиток країни у категоріях німецького відродження.

На погляд представників молодоконсерваторів, німецька модель відродження мала стати парадигмою для східноєвропейських держав, позаяк її розташування на європейському континенті припускає територіально-політичну єдність – федерацію. В 30-х рр. представники Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) відкинули ідею рівноправної федерації Німеччини і східноєвропейських держав, але парадигму окремого німецького шляху залишили.

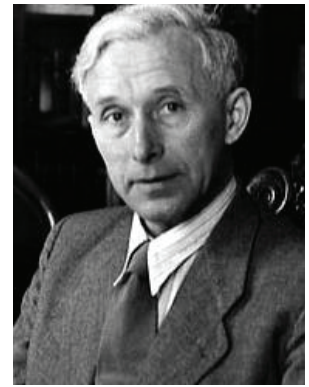
Ернст Юнгер – один із значних ідеологів молодоконсерватизму, уособлював націоналізм молодого покоління фронтовиків, літераторів («Лейтенант Штурм», «Серце, що ризикує»). Основні праці: «У сталевих грозах» (1920), «Націоналістична революція» (1926), «Тотальна мобілізація» (1930), «Трудівник. Панування і гештальт» (1932), «На мармурових скелях» (1939) та ін.

Він вважав, що революційний націоналізм ХХ ст. має зректися ліберального націоналізму ХІХ ст., оскільки все у світі просякнуте волею до влади, втіленою у війні. Лише вона радикально розв'язує всі проблеми та може привести до перемоги надлюдина, тому

учений закликав Німеччину до війни. Революційний націоналізм XX ст., на його думку, це дія, агресія, це пропаганда нової моделі державного ладу за типом військової субординації.

Юнгер уважав, що обов'язковою умовою існування нової держави має бути нація як «кровна спільнота», тому держава нагадуватиме модель воєнного типу. Ідеї революційних націоналістів XX ст. наповнені волею, пристрастю, критикою будь-якого іншого націоналізму, проте конкретної моделі політичної діяльності вони не пропонували, тому агресивна енергія спрямовувалась, за відсутністю війни, на внутрішнього ворога – демократичну Веймарську республіку. Юнгер закликав німців до загальної мобілізації, вважаючи, що тільки у такий спосіб можна здолати демократію. В цілому суспільна думка 20-30-х рр. у Німеччині була підготовлена до тоталітарного панування політичними, соціологічними системами ідей і підживлена атмосферою, що панувала серед так званого покоління фронтовиків, які стояли на позиціях революційного націоналізму.

Юнгер з'ясовує основне бажання, головний мотив очікувань: «... Ми жадали віри, жадали того, що можна любити самовіддано, заради чого варто принести в жертву будь-що. Усупереч, але можливо, саме завдяки пережитому ми бачимо в останній війні лише початок, однак не завершення нашої прихильності до нашої німецької нації». Представники революційного націоналізму акцентували увагу на важливому чинникові політичної легітимації дій політиків, які зможуть запропонувати об'єднання нації на підґрунті віри, тобто ідеології національного відродження або революції.

Ернст Юнгер
(1895–1998)

Оскільки сучасний націоналізм етілює вищу волю до життя всередині вищих спільнот, його не можна вважати реакційним явищем. Його воля полягає в тому, аби паралізувати чужорідне націоналізму та створити державу як усезагальну форму нації в абсолютному символі життєвої енергії.

Е. Юнгер, «Націоналізм»

45.3. Політико-правові погляди К. Шмітта: держава, закон і «расова спільнота»

Карл Шмітт – німецький філософ, соціолог, політолог, правознавець. Входив до Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини і швидко став одним із провідних теоретиків права нацистської держави (до 1936 р.). Основні праці: «Політичний романтизм» (1919), «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» (1923), «Поняття політичного» (1927), «Вчення про конституцію» (1928), «Гарант конституції» (1930), «Легітимність та легальність» (1932), «Теорія партизана» (1964) та ін.

За часів Веймарської республіки Шмітт був опонентом демократії, принципів парламентаризму та надавав перевагу динамічним стосункам лідера й народу, об'єднаних расовою єдністю. Він вважав, що підґрунтям права має бути раса, національний арийський дух і воля фюрера. Фюрер реалізує потре-

Карл Шмітт
(1888–1985)

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму
би расової спільноти через державу. На практиці втілення норм расової юриспруденції означало позбавлення будь-яких прав решти етнічних груп, тобто не німців. Повноцінними суб'єктами расово-народного права були лише представники народної «органічної спільноти».

Саме расовий чинник став для Шмітта виразником народної волі та підґрунтям легітимації влади фюрера. Професор права Шмітт звертав увагу, що хоч фюрер здобув владу на парламентських виборах, проте легітимність залежить від расової єдності народу. Отже, єдність раси, воля фюрера – це джерела права, тому рішення фюрера стають правовою базою державного життя. Фюрер і партія ставали над правом, над державою, над законом, що означало тотальну владу, імунітет перед юрисдикцією держави. Особливість юрисдикції, що її запропонував Шмітт, полягала у підкоренні права державній владі на підставі ідеологічної аргументації, що також властиво іншим тоталітарним державам ХХ ст.

Расова подібність німецького народу у процесі його уніфікації є обов'язковою підставою та підґрунтям концепції лідерства.
К. Шмітт,
«Державний закон у новому контексті»

Нацистська доктрина визнавала лише право, яке детермінувала раса. Тоталітарна держава вкрай негативно сприймає наявність елементів громадянського суспільства, тоді як елементи станової, корпоративної держави слугували засобом взаємодії держави та умовного громадянського суспільства. Тим більше, що тоталітарна держава у такому контексті ставала противагою ліберальній державі, яка виконує функції «нічної варти», але не об'єднує людей на особистісному рівні. Для націонал-соціалістів надзвичайно складним завданням було переконати німців у єдності інтересів експлуататорів і експлуатованих. На формування тотальної єдності вплинули ідеї «прусського соціалізму», молодоконсерваторів, які доводили, що Німеччина не може використовувати «суспільний договір», вона може визначатися «природним» ступеневим зв'язком підданих держави та фюрером. К. Зонтгаймер підкреслює, що ідеологи-консерватори мали б усвідомити, що в сучасних умовах індустріального масового суспільства з усіма його плюралістичними силами авторитарна державна ідея не може не вилитися в тоталітарну практику.

Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини врахувала можливості плебісцитарної демократії, очікування населення щодо харизматичного вождя, який надасть політиці та державі нову велику мету. Ілюзії соціал-демократичних лідерів, що А. Гітлер не здобуде більшості у дві третини голосів, необхідних для зміни Конституції, та їхня партія та профспілки стануть сильнішими, не виправдалися. НСДАП скористалася тим, що дозволялося в Ваймарській республіці, яка «була політично нейтральною, однаково відкритою для всіх партій та ідеологій». Шмітт підкреслював, що «Імперський закон про ліквідацію тяжкого становища народу і держави» від 24 березня 1933 р., який означав передачу абсолютної влади А. Гітлеру, відповідає ст. 76 Ваймарської Конституції. У своїх доказах він наголошував, що вибори у рейхстаг 5 березня 1933 р. і муніципальні вибори 12 березня 1933 р. можна означити як референдум або плебісцит, що визнав А. Гітлера лідером націонал-соціалістичного руху та німецької нації.

Шмітт обґрунтовував посилення ролі держави необхідністю покладатися на расову єдність фюрера та народу, оскільки расова єдність захистить від «чужорідної» волі, що відповідає принципам національної безпеки. В політико-правовій сфері нові зміни виявились у позбавленні особистості суб'єктивних прав. Так, 28 лютого 1933 р. прийнято Декрет «Про захист народу та держави», за яким тимчасово зупинено, та не відновлено

Розділ 7. Основні доктринальні підходи до вивчення політичної дійсності у XX-XXI століттях

статті Ваймарської Конституції, які гарантували політичні права громадян. Поступово входить у обіг поняття «народний товариш» як одиниця народної спільноти, об'єднана расовим підґрунтям. Отже, в тоталітарній державі не визнавалося природних прав людини та особистості, а головним суб'єктом права ставала расова спільнота. Відповідно припинив існувати принцип рівності всіх перед законом, що виводило всіх не-арійців із правового поля та дозволяло використати проти них терор. Отже, Шмітт змінив парадигму юридичної конструкції, запропонувавши принципи революційності та національної безпеки, яка в системі юриспруденції означала монополію політичного світосприйняття над правом та ідеологічним плюралізмом.

45.4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі

Джованні Джентіле – італійський філософ, засновник теорії «актуалістичного ідеалізму», теоретик італійського фашизму. Він запропонував та обґрунтував ідею тоталітаризму. Основні праці: «Філософські основи фашизму» (1929), «Актуальний ідеалізм» (1931).

Базове положення його ідей полягає у виведенні природи й логосу з думки, в якій реалізується «Я», спрямоване на пізнання універсального «Я». Це філософське судження дало змогу обґрунтувати тоталітаризм, тобто іманентний зв'язок індивіда з державою, наявністю в мисленні Волі, що долає межу між приватним і суспільним, оскільки ідея держави закладена в мисленні людини.

Аналізуючи історичний розвиток Італії з другої половини XIX ст., Джентіле зосереджується на ідейній боротьбі, підтримує ідеї національного самоусвідомлення і волі епохи, що є справжньою силою, якщо носії ідеї спираються на власну активну силу – волю. Він розглядає програми різних політичних напрямів у контексті їх відповідності до викликів епохи. Наприклад, «праві» необхідні в епоху оформлювання закону, державного апарату, національної гідності; «ліві» приходять тоді, коли потрібно забезпечувати народне процвітання, формувати самосвідомість, долучатися до політичної боротьби. Однак підкреслює, що «праві» й «ліві» можуть негативно впливати на індивідуума: закони не відповідадуть життєвому плину та індивідуальний добробут позбавлений етичності.

Джентіле підтримав Ж. Сореля в тому, що етична ідеальна реальність важливіша, оскільки передбачає самопожертву як обов'язок і виправдовує насилля заради захисту цієї справжньої реальності. Це твердження сконцентровано відображає взаємозалежність ідеї та терору, що складала зміст тоталітарної політики як в Італії та Німеччині, так і в СРСР.

Каталізатором виникнення нової держави стала Перша світова війна й обурення покоління фронтовиків настроями нейтралітету та поразки в суспільстві, які очікували появу лідера-вождя, здатного презентувати їхні настрої в політиці. «Своєю чергою, Муссоліні і фаши звернулися до тих італійців, які незважаючи на розчарування в мирі, продовжували вірити у війну та намагались повернути Італії владу над своєю долею, чого можна було досягнути відновленням дисципліни та реорганізацією соціально-політичних сил».

*Джованні Джентіле
(1875–1944)*

Розкриваючи зміст фашизму, Джентіле наполягає, що не вважає фашизм філософією, релігією, теорією. Навпаки, «Муссоліні гордий тим, що він – людина моменту, він ухвалює та здійснює ухвалене тієї миті, коли всі зусилля й розуміння, які роблять їх здійсненими і своєчасними, дозріли відповідним чином». Філософ звертає увагу на те, що фашисти – люди дії, часто наводить вислів «Думка і Дія», дещо презирливо ставиться до інтелектуалів, діячів культури та нейтральних людей, якщо вони не бажають реагувати відповідним чином на потреби країни або моменту. Він підкреслює всеосяжний характер фашистської системи, однак зазначає, що «центр її тяжіння в політиці. Фашизм виник, аби розв'язати складні політичні проблеми післявоєнної Італії, отже, це політичний метод». Джентіле вважає, що фашизм як метод входить до концепції національної держави, яка є духовне явище, оскільки це плід розуму, а не природи, тому й держава не завершиться, адже вона є «плодом свідомості та волі громадянина». Якщо держава існує, допоки існує громадянин, то потрібна партія, інструменти пропаганди, просвіти, щоб донести волю дуче до народу і «привести усю народну масу, починаючи з малих дітей, у лоно партії», що і є справжньою демократією. У політичній практиці тоталітарний характер фашизму призвів до встановлення ідеологічних диктатур із терористичною складовою для формування «нової антропології».

Джентіле обґрунтовує суспільну структуру фашизму, яка набуває ієрархізованого вигляду: синдикати об'єднують індивідуумів, корпорації підкорюють синдикати державній дисципліні, держава об'єднує у велику економіку, що відповідає принципу органічного представництва нації в державі. На його думку, у фашистській державі немає розбіжності між владою та свободою, внаслідок чого держава й індивідуум становлять єдине ціле, відповідно, те саме характерне і для реальної конкретної свободи в тоталітарній державі. Мислитель наголошує, що «влада держави абсолютна. Вона не допускає компромісів, не йде на перемовини, не поступається ніякою частиною свого простору на користь іншим моральним і релігійним засадам, які впливають на свідомість індивідуума. Держава стає реальністю лише у свідомості індивідів, які її утворюють». У політичній практиці було зорганізовано контроль над суспільством, оскільки альтернативної інформації, яка могла б завадити ідеологічній єдності держави у свідомості громадян, не може бути. Якщо з цією метою Шмітт писав про принцип національної безпеки в юриспруденції і бюрократичному апараті, то Джентіле доводить принцип інформаційної безпеки, що обмежує будь-яку можливість «іншої реальності» порівняно з тою, яка є в державі.

Обґрунтування фашизму як духовної системи дало змогу виробити політичну доктрину історично нової моделі держави, якої не існувало в політичній історії до міжвоєнної доби.

45.5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму

В італійському фашизмі простежується особливість власної системи світосприйняття, власної ідеології, що базувались на революційності, нових орієнтирах у формуванні моделі суспільства та держави, що віддавала абсолютну перевагу спільноті перед особою. Італійський фашизм приходив до влади під гаслами відновлення величі Римської імперії як центру європейської культури та права. Цей рух заснований на ідеї нації

як культурно-історичної спільноти, яка може бути втілена та існувати лише в умовах держави. Очолював фашистський рух в Італії і створював нову модель тоталітарної держави Б. Муссоліні.

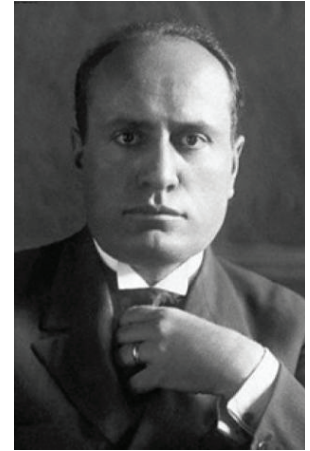
Муссоліні Беніто Амількаре Андреа – італійський політичний діяч, літератор, лідер фашистської партії (Національної фашистської партії), диктатор («дуче»), який очолював Італію (прем'єр-міністр) у 1922-1943 рр. Основна праця – «Доктрина фашизму» (1932); справжнім автором першого розділу есе («Основні ідеї», 1929) вважають Дж. Джентіле, а Муссоліні написав другу главу есе – «Політична і соціальна доктрина» (1932).

У першому розділі «Доктрини фашизму» обґрунтовано фашизм як цілісну політичну концепцію, що зросла в системі історичних сил, тому його тлумачать ширше, ніж політичну організацію і намагаються подати як філософію й етику. Так, на початку твору наголошено на тому, що «в цьому житті індивід через самозречення, жертвування приватними інтересами, навіть подвиг смерті творить суто духовне буття, у чому полягає його людська цінність». Міркуючи над природою відносин між індивідом і державою, творці фашизму зазначали, що фашизм визнає індивіда, оскільки він збігається з державою, і доводили, що фашизм є тоталітарним явищем.

Не менш важливим є розуміння співвідношення між нацією та державою, яка, на думку лідерів фашизму, не зростає з культурного, політичного розвитку нації, навпаки, держава створює націю, виступає імпульсом, волею для ефективного існування народу. Таке тлумачення ролі держави надавало цьому інституту значення політичного деміурга, здатного на повне поглинання суспільства в усьому його розмаїтті, аж до уніфікації приватного життя індивіда; це у підсумку призвело до фашизації держави й нації. Особливість фашизму виявилась не лише в посиленні державного тиску, але й в утворенні однорідної національної спільноти, яка була тотально політизована відповідно до настанов ідеології завдяки створеним ритуалам і символам, тобто елементам політичного міфу. На переконання Муссоліні, якщо фашизм сумісний із етикою, тоді він дістає статусу духовного вчення, навіть релігії.

Фашизм як політична доктрина запропонував нову модель держави – тоталітарну, позаяк виходив за межі етатизму. Поборники фашизму у своїй програмі дій подавали його як «третій шлях», що не є ліберальний або комуністичний. Муссоліні підкреслював, що фашизм виник через необхідність діяти, тому визначав його як рух, що виступав проти фрагментарності соціалізму. Міркуючи над суспільними проблемами, дуче критикує економічний матеріалізм К. Маркса, підкреслюючи, що фашизм як героїчне явище не може мати економічного мотиву, тому фашизм «заперечує постійну класову боротьбу, природне породження подібного економічного розуміння історії» і не підтримує ідею соціальної рівності, оскільки життя є боротьба та економічна еволюція – не обов'язково лише соціалістична.

У другій частині «Доктрини фашизму» Муссоліні дискутує з ліберальним розумінням демократії та пропонує тлумачення демократії в контексті означення фашизму як

Беніто Муссоліні
(1883–1945)

Фашизм тоталітарний, тому фашистська держава, як синтез і єдність усіх цінностей, визначає і розвиває усе народне життя.

*Б. Муссоліні,
«Доктрина фашизму»*

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму народного руху. Звідси – пропозиція визначити фашизм як «організовану, централізовану й авторитарну демократію», що мало підкреслити виключний характер фашистської гегемонії. Фашистські лідери розглядали державу, використовуючи етичні категорії, цінності та специфічну місію, як організатора нації, як абсолют, тоді як індивід і групи є категорії відносні, тим більше, що право визначати шкідливі й некорисні свободи має лише держава. Це свідчить про тоталітарний характер фашистської держави.

Італійський фашизм у зовнішній політиці виступає проти ліберального пан'європеїзму, не визнає рівності націй. Зовнішня політика фашистської Італії ґрунтувалася на ідеї утворення пан'Європи з ідеологічно спорідненими державами. Для Муссоліні поширення доктрини фашизму означало встановлення фашистської влади над іншими народами. Він пише, що «фашистська держава є воля до влади та панування. У фашистській доктрині імперія є не лише територіальним, військовим або торговельним інститутом, але також духовним і моральним. Можемо мислити імперію, тобто націю, що управляє прямо або непрямо іншими націями, без необхідності завоювання навіть одного кілометра території», тобто припускає, що фашистська держава як модель нового типу держави може бути придатна для інших народів, які оберуть її як взірць. «Припустимо, що ХІХ ст. було століттям соціалізму, демократії, лібералізму..., то можемо припустити, що це століття стане століттям авторитету, століттям «правого напрямку», фашистським століттям», – писав Муссоліні. Насправді в Італії вперше здійснено спробу створити праворадикальну тоталітарну державу, а якісним критерієм, що відрізняє італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм, було ставлення до оголошеної «місії».

Фашистська держава, вища і наймогутніша форма особистості, є сила, але сила духовна. Вона синтезує усі форми морального і інтелектуального життя людини», що веде до «фашизм не тільки законодавець і творець установ, але вихователь і двигун духовного життя. Фашизм намагається переробити не форму людського життя, але її зміст, саму людину, вдачу, віру.

*Б. Муссоліні,
«Доктрина фашизму»*

45.6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму

Націонал-соціалізм – це вид фашизму, якому властива жорстока диктатура й єдність нації як цілісної, монолітної спільноти та побудова суспільства шляхом ідеологічної соціалізації індивідуума. Націонал-соціалістична держава заглиблюється в усі ділянки приватного й суспільного життя, відчужує тих, хто протидіє «інтересам нації», отже, демократичні права скасовує та політичних опонентів ліквідує. «Єдність нації» виключала наявність етнічних домішків, що призвело до винищення негерманців на ґрунті расизму. Націонал-соціалістична держава базувалась на монополю правлячій партії та вождизмі, що давало змогу приєднати «державу-партію» до «органічного народу» й цим обґрунтувати створення тоталітарного суспільства. Для націонал-соціалізму властиве утворення тоталітарної моделі, у якій діяльність формалізованих владних інституцій і харизматичне лідерство є нероздільне ціле. Ця модель тоталітаризму ідеологічно подвійна, оскільки, з одного боку, наявне звернення до історичного минулого, з другого – є підтримка технічних новацій і державного технократичного управління.

*Адольф Гітлер
(1889–1945)*

Гітлер писав у «Моя боротьба» (1925) про необхідність утворення партії, яка зможе подолати соціальну роз'єднаність в умовах національної кризи. В його розумінні, «націонал-соціалізм – це створення єдиної в духовному та матеріальному плані народної спільноти», тому націонал-соціалісти намагалися переорієнтувати ідеологічні уподобання робітників у напрямі підтримки ідеї національного відродження після Першої світової війни. Найвищою метою націонал-соціалістичного руху було об'єднання всіх членів нації, ігнорування соціального протистояння всередині країни, переведення його в ракурс боротьби проти капіталістичної демоплутократії Заходу та більшовизму в СРСР.

У націонал-соціалізмі переважає гіпертрофована ідея народної, расово чистої спільноти, організована за соціально-«єдиним» принципом. На відміну від фашистської доктрини, яку Муссоліні розглядав як експортну модель, що можна втілити в інших країнах, націонал-соціалістична доктрина, на погляд Гітлера, є суто німецьким політичним кодексом. Щодо змістової насиченості і функціональної належності доктрини, тут поєднувалося расистське та ієрархічне ставлення до народів і держав, яких автоматично включали рейху. Відповідно до расових, ієрархічних ідей було додано геополітичну аргументацію принципів організації політики.

Гітлер змальовував майбутню Європу як модель системи, у якій головним ядром буде Німеччина (нім. Kernstaat). *Німецька імперія мусить охопити усіх німців*
Навколишні неарійські народи будуть допоміжним елементом у царині господарювання, тому головною потребою німецького рейху є експансія на схід Європи. Характеризуючи східноєвропейську політику, Гітлер використовував принцип ієрархії та антисемітизм. На практиці зовнішньополітичної діяльності ці принципи означали, що СРСР сприймався як центр комунізму, осердя єврейської змови, відповідно, як ворог, що для Гітлера означало виконання особистої «місії» – боротьби зі стороннім, як вкрай відчуженим расовим елементом, на чому було наголошено у 1937 р. *А. Гітлер, «Майн кампф»*

Руйнування традиційних суспільних структур, створення проміжних структур між владою та суспільством призвели до втрати підтримки населенням традиційних партій. Міркуючи над можливими формами та методами роботи з масами, Гітлер відмежувався від старих методів буржуазних партій, запропонувавши кардинально нові. Лідер НСДАП писав, що «ніколи не можна досягти успіху напівмірами, а лише беззастережним і фанатично одностороннім орієнтуванням на поставлену мету. Отже, це означає, народ не можна зробити «національним» у значенні сьогоднішньої буржуазії, а лише націоналістичним, повною мірою, яка властива надзвичайному випадку». Лідер НСДАП змінював традиційну німецьку політичну культуру, аби посилити фактор участі громадян у політичному процесі. Націонал-соціалістична партія сконцентрувала свої зусилля, щоб усунути демократичні сили всередині країни, оскільки боротьба велася за робітників, яких треба було переконати у розбудові німецького соціалізму, саме ідеологія доводила, що носієм національних ідей є робітники. Активно поширювалась доктрина «Deutscher Sonderweg»: Німеччина має свій особистий шлях, який не є тототжним шляху Франції чи Британії. Ця доктрина мала вплинути на партикулярну свідомість німців, наголосити на важливості імперії, яка ґрунтується на органічній расовій спільності. Для того щоб укорінити націонал-соціалістичну державу в політичну традицію Німеччини, пропаганда доводила героїчну спорідненість великих особистостей: Фрідріх Великий – О. фон Бісмарк – Г. Гінденбург – А. Гітлер, що давало змогу фюреру отримати не лише підтримку, але й підґрунтя для надзвичайних повноважень. У соціальній сфері вдалося здобути

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

підтримку робітників завдяки тому, що після економічного занепаду безробіття 20-30-х років було запропоновано програму «народної спільноти», у якій велику увагу приділили утворенню т. з. «соціальної держави», тобто уряд контролював всі ресурси держави, проте одночасно проводив соціальну політику, спрямовану на долання безробіття, єднання великого підприємця і робітника, запровадження поняття «робітник» (нім. Arbeiter), організацію відпочинку, медичного обслуговування.

Зовнішня політика народної держави спрямована на забезпечення існування охопленої державою раси шляхом створення життєздатного співвідношення між чисельністю та збільшенням народу і розміром та доброякісністю земельних володінь

А. Гітлер, «Моя боротьба»

Із кінця 30-х років державна політика орієнтується на зовнішньополітичну царину, де Гітлер дотримувався принципів політичної інтриги та відвертої загарбницької політики заради утворення імперії, що є «покликанням» німецького народу очолювати європейський порядок. В дискусії щодо напрямів зовнішньополітичної діяльності перемогла позиція Гітлера, який зневажав міжнародні господарсько-політичні угоди, оскільки вважав, що в Німеччині не вистачає життєвого простору, що надалі загрожуватиме національній безпеці. Й «...тому війна є єдиним засобом (а не метою) досягти більшого простору для безпеки та захисту», для «Німеччини існує єдина можливість провести здорову земельну політику – отримати нові території у самій Європі». Селянство, армія, простір ставали для нього чинниками гарантії безпеки й захисту держави. На думку лідера Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, боротьба націй за життєвий простір є складовою процесу історії, тому у «Моїй боротьбі» автор міркує над означенням світової держави і доходить висновку, що Німеччина зможе стати світовою державою, якщо розв'яже проблему природного співвідношення між чисельністю й зростанням кількості населення та розміром і доброякісністю земельних володінь. Вирішення проблеми статусу світової держави він бачить у створенні континентальної імперії й утворенні економічної автаркії, адже на його переконання, у майбутньому будуть чотири економічні імперії – США, Британія, Східна Азія, Європа на чолі з рейхом. За планом А. Гітлера, європейська імперія – це тоталітарна імперія з різним рівнем залежностей, але спрямована на світове панування. У доктрині націонал-соціалізму ідея необхідності війни є однією з головних, тому що війна сприймалася як кульмінація соціал-дарвіністської боротьби всіх проти всіх за панування у світі. Певний механіцизм, раціональність, деперсоналізація особистості присутні поглядам Гітлера, ідеологічні уподобання, такі як соціал-дарвінізм, впливали на його рішення, наприклад, на використання тактики «випаленої землі».

На його погляд, політика відокремлена від етики, оскільки принцип доцільності актуальніший. Так розкривається позиція лідера націонал-соціалізму щодо сутності та методів політики як асиметричної діяльності політиків.

Стан війни у політичній свідомості Гітлера був наслідком військової організації життя за часів Першої світової війни. Цей досвід організації життя був перенесений у механізм оновлення державної влади за тоталітарною моделлю.

45.7. Політична міфологія А. Розенберга

Активний перехід ідей націонал-соціалізму у стадію політичного втілення уможливився завдяки усвідомленню важливості використання міфів для ідеологічної роботи з масами, оскільки управління та духовне спрямування людей в епоху великих соціаль-

них катаклізмів традиційними інструментами неможливе, адже натопч через психологічні причини не дослухається до раціональних аргументів. Політичні еліти використовують міф, щоб спрямувати енергію суспільства у річище, що його визначила держава. Створюються ідеальні цілі, системи цінностей, ритуали, які одночасно стають способом існування в суспільстві та умовою інвазії ідеології у свідомість.

Націонал-соціалісти використовували політичний міф, зверталися до масової психології, оскільки міф виступав антитезою впорядкованій монархічній структурі суспільства та проводив ідеологічну легітимацію тоталітаризму.

Альфред Ернст Розенберг – один із впливових лідерів та ідеологів НСДАП, намагався відшукати підґрунтя для об'єднання суспільства в умовах «хаотичного безладу класової боротьби», тому вважав, що новостворена єдність суспільства стане умовою загального відродження нації. Ця ідея виражена насамперед у його праці «Міф XX століття» (1925). Під впливом «переоцінювання цінностей», яке запропонував Ф. Ніцше, Розенберг створює цінності, протилежні лібералізму та демократії, які критикує як плутократію. За фундамент світосприйняття Розенберг визначає міф як цілеспрямовану інтерпретацію світу. Заради національного відродження пропонує використовувати «міф крові» і «міф вільної душі». Він наслідує німецьких романтиків, які шукали істину в давньо-германських сагах, проте Розенберг багато розмірковує над поняттям «раси», оскільки вважає, що раса визначає тип людини – пан або раб, а також хід історії, яка є укоріненою в ґрунті. Для Розенберга немає поділу на вищих і нижчих у німецькій расі, позаяк вона створила сучасну культуру та державу.

*Альфред Ернст
Розенберг
(1893–1946)*

Ця теза є важливою для націонал-соціалістичного світосприйняття, адже честь залежна від раси, відповідно, діяти людина повинна у загальному контексті расового міфу. Пропоновану нацистами ідейну єдність можна було досягти в контексті особливого поняття національної расової честі, яка ставала орієнтиром в діяльності індивідуума, який розчинявся у спільному, жертвував собою в ім'я вищої цінності рейху.

Як абсолютну протилежність вище висловленому автор наводить приклад євреїв, які, на його думку, мають власний експансіонізм – іудаїзм – і підкреслює, що саме в бездуховності зосереджена загроза хаосу для світу. У свою чергу, порівнюючи роль євреїв для людності, він пише, що «іудаїзм є такою ж частиною людності, як певні бактерії – частиною людського організму», що свідчить

Єдиним тягарем, який несе житель Півночі, є поняття особистої честі. Честь і свобода штовхали цих людей до незалежності, в ті країни, де простір був призначений для панів.

*А. Розенберг,
«Міф XX століття»*

про авторське використання методу деперсоналізації щодо євреїв, що полегшувало на рівні психології використання жорстоких методів, аж до голокосту. Якщо серед німців немає «вищих» та «нижчих», то євреї, які живуть серед німців, на переконання Розенберга, загрожують їм, оскільки не-німці бездуховні, відповідно, анархічні, опозиційні порядку і закону, що є витвором північної раси, яка має «місію» спасіння людства. Протистояння німецької і єврейської рас, для Розенберга, набуває метафізичного характеру, що було також властиво Гітлеру. У Програмі Націонал-соціалістичної робітничої партії

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

Німеччини, яка складалася з 25 пунктів, антисемітизму присвячено п.п. 4, 5, 6, 7, 8, 24. А. Розенберг додав в ідеологічну систему націонал-соціалізму антибільшовистські настрої, розвинув антисемітські погляди та ідеї, наголосивши на їхній взаємозалежності, акцентувавши увагу на необхідності переорієнтації експансіоністських напрямів на землі Східної Європи та СРСР із африканських та інших колоній, повернув забуте німецьке гасло «Наступ на Схід» (нім. Drang nach Osten).

Розенберг в «Останніх нотатках» (1946) розмірковує про взаємні стосунки християнської церкви і націонал-соціалістичного руху, підкреслює, що церква пригнічує німецький дух, хоча й не закликає до виходу з церковного життя. Він акцентує увагу на різниці у світосприйнятті з питань евтаназії, расової чистоти, культурної спадщини європейських держав. Він пише, що «було гуманніше, передати матері-землі мертву оболонку людності, і передусім, усунути те, що можуть передати своїми хворобами люди, що страждають спадковими хворобами, нещасним дітям». Наведено аргументацію про те, що римська церква створила багато міфів, які поневолюють людей своєю неправдою та пригнічують силу і міць німецького духу. Як альтернативу Розенберг пропонує нові переконання, сформовані на підґрунті міфів «крові», «честі», «раси». Розенберг додав до націоналістичних поглядів німецьких політиків расові елементи, тобто пангерманізм, як національна зверхність, був доповнений расовою зверхністю й антисемітизмом, що відображено в створенні держави, яка засновувалась на расових засадах та керувалася принципом вождизму.

Кров, яка померла, починає оживати. В її містичному символі відбувається нова побудова клітин душі німецького народу. Сучасність і минуле раптово проявляються в новому світлі, а для майбутнього випливає нова лінія. Історія і завдання майбутнього – це більше не боротьба класу проти класу чи конфлікт між різними церковними догмами, вони проголошують боротьбу між кров'ю і кров'ю, расою і расою, народом і народом.

*А. Розенберг,
«Міф ХХ століття»*

45.8. Расові теорії Г. Гюнтера та Ф. Клауса

Починаючи з ХІХ ст. у німецькому суспільстві обговорювали проблему пошуку національної ідентичності. Серед різноманітних теорій особливо впливовими були ті, що доводили особливу «місію» німців і поширювали ідею духовної, моральної першості нордичної раси. Пошуки ідентичності виявилися в створенні расового та арійського міфу, який став структурним елементом національної ідентичності німців, що досить пізно почали формувати політичну націю. Расовий антисемітський міф поступово заволодіває масами і згодом стає підґрунтям віри в особливу місію Німеччини.

У центрі расової ієрархії та нерівності, на думку теоретиків, перебуває біла раса, особливо нордичний тип, про що свідчить активність, енергія, розумові здібності. В означенні «повноцінних» та «неповноцінних» рас як критерій використовували культуро-антропологічні та етнологічні параметри. Наприклад, «повноцінність» і пріоритетність білої раси полягає в тому, що вона є носієм культури, етики, релігії, державотворення.

З огляду на расову теорію було зроблено хибний висновок про те, що неоднаковість рас ідентична різниці гідності представників різних рас. Ганс Гюнтер, професор кафедри «расової науки» в Йенському університеті, означає расу «як групу людей, яка відрізняється від інших груп комбінацією властивих їй фізичних і духовних характеристик, здатну до відтворення собі подібних». Досліджуючи расову структуру західних народностей («Нордична раса як «ідеальний тип», 1929), Гюнтер підкреслює, що «фізичні

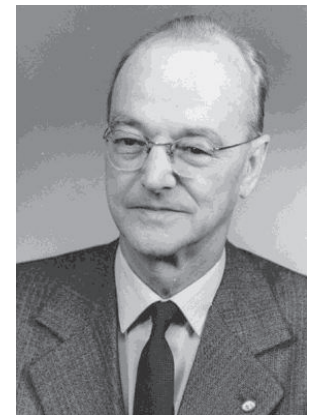
якості людей нордичної раси, безсумнівно, привабливі. Індивідууми, які мають такі риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує досить велика кількість їхніх представників з-поміж видатних чоловіків і жінок у всіх країнах Заходу». Після відвідин Данцигу у 1942 р. він запропонував онімечити чотири п'ятих польського населення, оскільки вважав, що нація є результатом змішування рас. Змішування рас унаочнює результат не тільки у фізичному вигляді, але й також веде, на його погляд, до духовних відмінностей, причому пріоритет належить народам Північно-Західної Європи. Наголос на духовних відмінностях, залежних від расової належності, створив не різноманітність культур, а ієрархію народів, відповідно, представників певних рас, що розділяло людей без права на гідність.

Расова теорія XX ст. обґрунтовує расовий відбір, проголошує різницю гідності рас, що призвело до виправдання агресії як складової державної політики на зовнішній арені. Представник «расової науки» *Людвіг Фердинанд Клаус* («Расове втілення, розселення і світове панування», 1932), описуючи нордичну расу, підкреслює, що «вся Земля і навіть весь Всесвіт уміщується в нордичну душу, яка намагається просочуватися скрізь, що стає закономірністю. ... налаштована відкривати нові землі й райони, досліджувати їх та культивувати, а в кінцевому підсумку – і підкоряти. Обмеження при цьому вони встановлюють самі собі. Але іноді трапляється й так, що вони ігнорують будь-які обмеження».

Клаус пояснює вдачу північної людини впливом Північного моря, схильністю до постійного переміщення, особливо на Південь, прагненням простору. На його думку, навіть географічні відкриття М. Поло і Х. Колумба є результатом присутності в іспанських і португальських аристократах залишків германських племен. Нордична раса виступає, взірцем, оскільки інші народи проводять реорганізацію власного державного перебуваючи під впливом нордичного духу, однак висновок із цього автор робить геополітичний: платнею за отримання взірця є частина власної території, що є умовою потрапляння до глобального світу взаємовпливу. Клаус застерігає, що хоч відбувається процес глобалізації, проте чинник раси настільки впливовий, що душа раси не може бути змінена, кожен народ залишиться собою. Лідери націонал-соціалізму проголосили нову расову парадигму не тільки внутрішньої, але й світової політики. Так, А. Гітлер був переконаний, що хоча в науковому розумінні порід людей не існує, йому було потрібне поняття, яке б дало змогу зруйнувати чинний історичний лад, а потім стимулювати і теоретично підтримати новий антиісторичний порядок. Таким поняттям, в расовому розумінні, був народ, однак не нація в демократичному розумінні. Расова теорія перетворилася на парадигму світової політики, яка дала змогу націонал-соціалістичному режиму легітимувати боротьбу за володарювання в світі. А. Гітлер пояснював напрям агресивної зовнішньої політики Німеччини на Схід Європи у дусі вчення «кров і ґрунт» (нім. «Blut und Boden»).

*Ганс Гюнтер
(1891–1968)*

*Людвіг Клаус
(1892–1974)*

45.9. Спільне та відмінне в політичних ідеях фашизму і націонал-соціалізму

Існують специфічні відмінності між італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом. Якщо визначити фашизм як родове явище, то спільним є: тоталітарні рухи радикально-націоналістичного характеру; ієрархічність влади, монархізм, вождизм, заборона політичних партій, знищення опозиції та свобод громадян; корпоративізм в організації суспільного життя; вертикальні ієрархічні зв'язки усередині нації; молодь як рушійна сила; ідея, воля як підґрунтя діяльності; ідеологія як духовне явище, оскільки мета руху – змінити суспільну свідомість і сформувати нову антропологію; «місія» фашизму – утворення пан'Європи з ідеологічно спорідненими державами через експорт моделі держави. Фашистська держава, що є антипод капіталістичній економіці та комуністичному суспільству, пропонує програму ультра націоналізму як «третього шляху».

Німецькому націонал-соціалізму як виду фашизму притаманні: расизм, утворення «органічної народної спільноти», національно гіпертрофована ідея народної спільноти, расова і соціальна «єдність»; расові принципи юриспруденції; жорстока диктатура держави-партії; особливий тип харизматичного лідерства, що поєднує ресурси формалізованої влади і суб'єктивні властивості ідеолога та програмолога; економіка – автаркія. «Місія» німецького націонал-соціалізму – створити політичний кодекс германського варіанту соціалізму на підґрунті расової єдності та доктрини «особливого німецького шляху»; «держава, де все підкорено ідеології» (за А. Гітлером). Із кінця 30-х років центральним елементом ідеології стає створення расової ієрархічної імперії з центром у Німеччині. Для порівняння подано таблицю:

Італійський фашизм	Німецький націонал-соціалізм
Корпоративна економіка	Військова економіка
Культ держави	Культ «органічної спільноти» нації
Національна велич	Расова зверхність
Вождизм	Вождизм
Ідеологія як релігія	Ідеологія як релігія
Фашизм як експортна державна модель	Расова імперія з центром у Німеччині

Питання для самоконтролю

1. Визначте чинники, що вплинули на формування тоталітарних держав в Італії та Німеччині. Чи можна вважати, що фашизм є виключно явищем міжвоєнної доби?
2. Прокоментуйте політичні ідеї О. Шпенглера щодо: а) імперіалістичного характеру соціалізму, б) національного характеру соціалізму?
3. Поясніть особливість розуміння співвідношення права і політики у К. Шмітта та визначте основні критерії юриспруденції, запропоновані ученим.
4. Аргументуйте, наскільки важливим для Е. Юнгера є чинник віри у легітимізації необмеженої влади: а) лідера, б) вождя.
5. Охарактеризуйте змістові елементи фашистської доктрини, що її запропонував Б. Муссоліні. Чи можна підтримати його аргументацію про те, що ця доктрина є етичним світосприйняттям?

6. Як Б. Муссоліні пояснює цінність доктрини фашизму як новітньої форми держави, що заперечує ліберальну, консервативну та комуністичну доктрини?
7. Які основні політичні ідеї становлять доктрину націонал-соціалізму? У чому полягають внутрішньополітичні та зовнішньополітичні аспекти нацистської політики?
8. Поміркуйте над проблемою об'єктивної і суб'єктивної детермінації політичних ідей фашизму та німецького націонал-соціалізму.
9. Чи можна вважати політичні ідеї А. Розенберга початком використання політичної міфології в організації системи політичного маніпулювання як інструмент управління суспільством?
10. Порівняйте спільне та відмінне у ставленні до пріоритетності держави і нації італійських фашистів і німецьких націонал-соціалістів.

Література

Баев В. Г. Карл Шмитт о феномене Гитлера в истории Германии / В. Г. Баев // Политика и общество. – 2007. – № 3. – С. 4-9.

Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика / Б. Бессонов. – М. : Высшая школа, 1985. – 279 с.

Васильчук Є. Юнгер Ернст / Є. Васильчук // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 738.

Висоцький О. Шмітт Карл / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 724-725.

Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – 2-е. изд., доп. – М. : Наука, 1989. – 352 с.

Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен; пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2011. – 464 с.

Гитлер А. «Mein Kampf». Восточное ориентирование и восточная политика / А. Гитлер // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 11. – С. 35-38.

Гурулев С. А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге / С. А. Гурулев // Вопросы истории. – 2006. – № 5. – С. 62-75.

Гюнтер Х. Нордическая раса как «идеальный тип» / Х. Гюнтер // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; [пер. с англ. Ю. Д. Чупрова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 92-96.

Джентиле Э. Фашизм, тоталитаризм и политическая религия : определение и критические размышления над критицизмом интерпретации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/10519>. – Назва з екрана.

Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади; пер. з нім. / К. Зонтгаймер. – К. : Дух і літера, 2009. – 320 с.

Клаус Л. Ф. Расовое воплощение, расселение и мировое господство / Л. Ф. Клаус // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; пер. с англ. Ю. Д. Чупрунова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 100-109.

Корнхаузер В. Політика масового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 161-175.

Муссолини Б. Доктрина фашизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//pp.scr.kz/](http://pp.scr.kz/)

Тема 45. Політичні ідеї представників італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму [index.php/http://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/MUSSOLONI/mussol.txt](http://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/MUSSOLONI/mussol.txt). – Назва з екрана.

Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер; пер. с нем. И. В. Розанова; общ. ред., вступ. статья и предисл. И. М. Фрадкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 496 с.

Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушнинг ; [пер. с нем.; под ред. А. Егзарова]. – М. : «МИФ», 1993. – 381 с.

Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг ; [пер. с нем. С. Н. Любанова]. – Х. : Світовид, 2005. – 512 с.

Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Л. Різ ; пер. з англ. – К. : Темпора, 2010. – 444 с.

Розумюк В. Зовнішньополітичні аспекти націонал-соціалізму / В. Розумюк // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – К. : Ін-т світ. екон. і міжн. відн. НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 253-264.

Танчин І. Шпенглер Освальд / І. Танчин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 726-727.

Телелим І. Муссоліні Беніто Амількаре Андреа / І. Телелим // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 461-462.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

Школова О. П. Становлення політичної культури в умовах тоталітарного режиму (з практики формування моделі уніфікованої культури в Німеччині 30-40-х рр.) / О. П. Школова // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління : зб. наук. праць: У 2 ч. Ч. 1/ Запорізьк. Ін-т держ. і муніцип. упр. – Запоріжжя, 1999. – С. 110-113.

Шмитт К. Государственный закон в новом контексте / К. Шмитт // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма ; [пер. с англ. Ю. Д. Чупрова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 374-378.

Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер ; [пер. Н. Ф. Гарелина]. – М., Петроград : Изд-во Л. Д. Френкеля, 1923. – 379 с.

Шпенглер О. Годы решений / О. Шпенглер ; [пер. с нем. В. В. Афанасьева] // Политические произведения: пер. с нем. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 45-222.

Юнгер Э. Рискующее сердце / Э. Юнгер ; [пер. с нем., сост., вступ. статья и комментарии В. Б. Микушевича]. – СПб. : «Владимир Даль», 2010. – 327 с.

Тема 46.

Політичні ідеї представників націоналізму

- 46.1. Національна проблематика: місце в сучасній історії політичної думки
- 46.2. Історична еволюція та сучасні наукові школи націоналізму
- 46.3. Ідеологія політичного сіонізму (Т. Герцль)
- 46.4. Афроамериканський націоналізм (М. Гарві, С. Бріггс, М. Літл, М. Л. Кінг, «Чорні пантери»)
- 46.5. Антиколоніальний націоналізм (Р. Тагор, М. К. Ганді, К. Нкрума, В. Дюбуа, Л. С. Сенгор, Ф. Фанон)

46.1. Національна проблематика: місце в сучасній історії політичної думки

Проблеми теорії й практики націоналізму цікавлять людство не одне сторіччя. Науковці дотримуються різних поглядів, висувають різноманітні ідеї, розробляють свої концепції й теорії націоналізму. Варто визнати: так чи інакше, але національне питання постає в будь-якому поліетнічному суспільстві, а будь-яке національне питання пов'язане з феноменом націоналізму. Вважається, що термін «націоналізм» у науковий обіг увів німецький філософ Й.-Г. Гердер у XVIII ст. Він під націоналізмом розумів захопленість власною мовою, способом життя, думання, що, своєю чергою, сприяє національному єднанню. Власне мова виступає важливим атрибутом єднання, адже люди, які спілкуються однією мовою, відчують спорідненість між собою. Поступово до кінця XVIII ст. націоналізм у багатьох аспектах став панівною політичною доктриною.

Сучасний націоналізм постає комплексним феноменом, що містить ознаки політично-ідеологічного явища та характеризується психологічним виміром, оскільки торкається сфери ідей та емоційних переживань індивідів (етносів, груп).

Термін «націоналізм» (фр. *nationalisme*) є досить суперечливим, має не один десяток визначень і використовується в різних значеннях. Так, в англо-американській літературі цим поняттям переважно позначають ідеологію національної держави, що об'єднує групу людей з гомогенною культурою, спільною територією проживання та історичним досвідом.

Багатоваріативність терміна «націоналізм» не дає змоги однозначно трактувати це поняття, проте можна виділити основні його значення. Отже, найчастіше під націоналізмом розуміють:

- ідеологію становлення держави (державотворення);
- ідеологію соціальної інтеграції (націєтворення);
- ідеологію антиколоніалізму (національно-визвольні рухи);
- ідеологію етнічно мотивованого сепаратизму.

Тож націоналізм поєднує почуття та свідомість, ідеологію та світогляд. Почуття націоналізму можуть бути амбівалентними: всередині нації націоналізм формує прихильність і симпатії між усіма її членами, а за межами нації він проявляється радше в байдужості чи навіть недовірі/неприязні (якщо взаємодії передували негативний історичний досвід) до людей, які перебувають поза конкретною національною спільнотою.

Оскільки сучасний націоналізм постає одним із найважливіших явищ суспільно-політичного життя суспільства, то вивчення еволюції цього феномена у межах історії політичної науки набуває зростаючої актуальності.

Передумовою виникнення націоналізму, як ідеологічного підґрунтя формування національних держав, є існування множини етносів та етнічних спільнот, що проживають і компактно, і за межами однієї країни. За останніми даними ООН, у світі налічується більше ніж 220 держав та понад 3 тисячі етнічних спільнот.

Звернімо увагу, що ідеологія націоналізму позиціонує націю як найвищу суспільно-політичну цінність, тобто нація постає основою націоналізму.

Термін «нація» (лат. *natio* – рід, плем'я) спочатку мав дещо зневажливий зміст. У стародавні часи ним позначали групи чужинців, які не мали таких прав, якими користувалися корінні жителі Риму, також його вживали на позначення малознайомих народів, культура яких вважалася чужою тощо.

Із часом, у ході формування «національних» держав в Європі, з розвитком «національних» мов, які заступили латину, змінилося і розуміння поняття «нація». Впродовж XVII ст. термін вже використовували в деяких європейських країнах як відповідник поняттю «народ». У XVIII ст. через стрімку розбудову національних держав нація дедалі більше ототожнювалась із населенням певної країни, тобто населенням держави загалом. У сучасному розумінні нація постає як наслідок розвитку та політизації етносу.

Український етнополітолог О. Картунов трактує націю як «велику модерну спільноту людей, об'єднаних спільною мовою, культурою, територією, назвою, інтересами та волею бути єдиним цілим», а П. Надолішній визначає націю як етнос «на тій стадії соціоцивілізаційної зрілості, коли він виявляє прагнення до політичного самовизначення». Вказані підходи дозволяють розуміти націю як поняття, близьке до етносу, проте з чітко вираженою політичною свідомістю та прагненням до державотворення. Отже, підґрунтям творення нації є етнічний і/або політичний націоналізм, а необхідною ознакою нації постає наявність волі та «змагання» до власної державності, політичної діяльності й самостійності. Звідси найчастіше виокремлюють *етнічну* націю, яка є етнічно однорідною, та *політичну*, наприклад, американська, канадська нація.

Націоналізм також пов'язаний із поняттям «ідентичність». Виділяють *етнічну ідентичність*, що постає результатом процесу самовизначення (самоідентифікації) етносу, та *національну ідентичність*, що в найзагальнішому вигляді трактують як відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти та її культури. Національну ідентичність спільноти можна репрезентувати як її колективну самосвідомість, що є результатом самовизначення. Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи та стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими».

Національне самовизначення полягає в задоволенні потреби нації мати належне, тобто правове оформлення і політико-владний захист. Це своєрідний процес встановлення і закріплення нацією свого політичного статусу.

Утім, інтерпретація права на самовизначення народів, що закріплене в ст. 1 Статуту ООН, обмежена існуванням таких принципів міжнародного права, як непорушність кордонів та збереження територіальної цілісності держав. Тож принцип національного самовизначення, як механізм дотримання інтересів усіх без винятку етносів, не завжди має умови для належної своєї реалізації.

Окреслена проблематика й становить зміст політичних концепцій, розроблених низкою мислителів. Ми у межах теми маємо змогу лише поверхово охарактеризувати внесок в історію політичної думки кількох представників, зокрема: М. Барреса та Ш. Морраса, як творців доктрини інтегрального націоналізму; Т. Герцля – основоположника ідеології політичного сіонізму; М. Гарві, С. Бріггса, М. Літгла, М. Л. Кінга – активістів і борців за права афроамериканців в контексті становлення негритянського націоналізму; внесок Р. Тагора та М. К. Ганді у розвиток індійського націоналізму; вплив К. Нкрума та В. Дюбуа на формування засад панафриканізму; внесок С. Сенгора у становлення концепції негритюду та радикальні методи боротьби за національну самобутність африканських народів Ф. Фанона.

46.2. Історична еволюція та сучасні наукові школи націоналізму

Науковці виділяють велику кількість «націоналізмів», на яких ми не будемо зупинятися докладно, лише назвемо деякі з них, це «державний», «радикальний», «реакційний», «громадянський», «революційно-демократичний», «політичний», «ліберальний», «культурний» та ін.

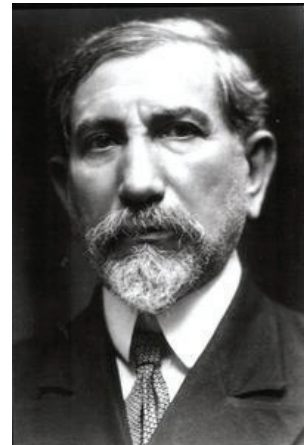
Новітній націоналізм, що з'явився наприкінці ХVІІІ ст. *Справжній націоналіст ставить свою країну понад усе.* Ш. Моррас пройшов кілька етапів, які можна класифікувати водночас і як історичні типи націоналізму. Так, за класифікацією К. Гейза, спочатку виділився *гуманістичний націоналізм* (націоналістичні доктрини епохи Просвітництва – Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердер), що характеризується формуванням ідей та концепцій нації, національної ідеї, національного суверенітету тощо. Далі розвинувся *якобінський націоналізм* – революційний тип націоналізму, що виходив з ідеологічних засад гуманістичного націоналізму, але обстоював їх більш радикально і не зупинявся перед застосуванням сили для досягнення своєї мети. Наступним типом став *традиційний (консервативний) націоналізм* (Е. Берк, Ф. фон Шлегель) європейської аристократії, що орієнтувався не на революційні методи досягнення національного ідеалу, а на традиції. Його наступником став *ліберальний націоналізм* (Дж. Бентам, Дж. Мадзіні, Ф. Гізо), прихильники якого вважали, що кожна нація має право на власну державу. Національна держава, згідно з ліберальним націоналізмом, була вищою цінністю, проте поставала вимога узгодження з правами та свободами особистості. Значний вплив на розвиток ліберальної концепції націоналізму мали «Чотирнадцять пунктів» В. Вільсона (1918), де було проголошено принцип самовизначення націй. Згодом настала епоха *інтегрального націоналізму*. Цей тип націоналізму відкидав основні гуманістичні принципи, обстоював принципи повного підкорення інтересів особистості інтересам держави, відданість власній нації. Власна нація постає найвищою цінністю, добробут інших націй до уваги не береться. Батьківщиною інтегрального націоналізму вважається Франція, а одними з найвизначніших його ідеологів були М. Баррес та Ш. Моррас, які першими чітко визначили принципи інтегрального націоналізму, в основі яких – швидкі рішучі дії заради національних інтересів. Баррес і Моррас виступали за Францію тільки для французів, а також обстоювали інтереси національної могутності, адже із втратою національної могутності занепадає і сама нація. Отже, інтегральний націоналізм характеризується екстремістськими, войовничими, агресивно-експансіоністськими заходами, спрямованими на абсолютну підтримку національної інтеграції.

Моріс Баррес – французький письменник-націоналіст, політичний діяч, теоретик радикального націоналізму, вважав, що для тогочасної Франції життєво необхідно вкоренити національну єдність думки французів через визнання спільності походження. Він стверджував, що Франції потрібні люди з коренями «в нашій землі, в нашій історії, в нашій національній свідомості». Свою теорію націоналізму Баррес виклав політичних романах «Позбавлені коренів» (1897), «Заклик до зброї» (1900), «Картини і доктрини націоналізму» (1902). Його доктринальні ідеї полягають у визнанні власної країни й нації найвищою цінністю, де вирішення всіх державних питань має виходити винятково з позиції національних інтересів. Згідно з позицією Барреса, запобігти занепаду тогочасних європейських держав можуть лише глибокі політичні реформи, спрямовані проти лібералізму, натомість могутність нації може зберегти сильний авторитарний режим, який здатний забезпечити єдність і велич нації. Незважаючи на тісні зв'язки з монархістом Ш. Моррасом, Баррес залишався відданим республіканцем.

Моріс Баррес
(1862–1923)

Шарль Моррас – французький публіцист, поет, політик, засновник і керівник першого в Європі крайньо-правого монархічно-національного руху «Французька дія» (*Action Française*). Узагальнивши духовно-історичні концепції французьких консерваторів, контрреволюціонерів і націоналістів Великої французької революції 1789 р., Моррас розробив власну доктрину, яка лягла в основу програми руху «Французька дія». Проголошені Моррасом ідеї «сильної держави» та «інтегрального націоналізму» відповідали настроям багатьох французів, тому «Французька дія» мала багато прихильників. Упродовж усього свого життя Моррас переймався ідеєю націоналізму та вважав, що його країна уособлює найкраще втілення на практиці ідеї національної держави. Будучи прихильником монархії, він стверджував, що республіканець не може бути досконалим націоналістом, тому республіканський устрій шкодить Франції, Франція повинна залишатися монархією. Важливу роль Моррас відводив католицизму як державній релігії. Католицька віра, на його думку, була вагомим чинником згуртування суспільства та запорукою його стабільності. Одним із найважливіших завдань держави, згідно з Моррасом, є захищати ключові імперативи нації: мову, релігію, мистецтво, звичаї, традиції, вдачу.

Шарль Моррас
(1868–1952)

Основні постулати доктринальних положень М. Барреса та Ш. Морраса отримали подальший розвиток в ідеології фашизму.

Позаяк у дослідженнях націоналізму існувало й існує безліч різноманітних підходів і напрямів, подеколи з кардинально протилежними ідеями, то в процесі наукових розвідок сформувалося кілька шкіл націоналізму, основні з яких варто розглянути докладніше.

Загалом у західній науці можна виділити такі школи націоналізму, як «позитивна», «негативна», «дуалістична» та «нейтральна»/«критична», які саме через складність і су-

перечливість феномену націоналізму різняться підходами до його трактування. Варто зауважити, що перші дві школи, основні постулати яких вже видно із самої назви, надто спрощено тлумачать явище націоналізму. Так, *позитивна школа* націоналізму виникла внаслідок стрімкого утворення незалежних держав, національно-визвольних революцій XVIII – середини XIX ст. Тут націоналізм постає чи не єдиним чинником суспільного розвитку, необхідною умовою розбудови національної культури та суверенної держави. Зі середини XIX ст. почала формуватися *негативна школа* націоналізму, де націоналізм трактують лише як негативне, навіть патологічне явище. Представники негативної школи націоналізму – Д. Дальберг-Актон, К. Поппер, А. Тойнбі вважали націоналізм деструктивною силою, що підриває стабільність і веде до конфліктів. *Дуалістична школа*, яка зародилася на початку XX ст., ближче підійшла до розуміння поняття «націоналізм», об'єднуючи і позитивні, і негативні характеристики націоналізму, що проявляються залежно від обставин реальності. Її прихильники – Дж. Мадзіні, П. Альтер, К. Гейс, Е. Сміт стверджували, що націоналізм може бути і конструктивним, і деструктивним явищем, і прогресом, і регресом одночасно. Отже, націоналізм в дуалістичному трактуванні є більш об'єктивнішим у порівнянні з одновимірними підходами: позитивним і негативним. Теорії *нейтральної школи*, які почали зароджуватися у 30-х роках XX ст., є найбільш коректними та продуктивними. Представники цієї школи – Е. Карр, У. Сульцбах, Д. Сорос, Д. Блаут трактують націоналізм як нейтральне, багатовимірне, суперечливе і надзвичайно складне поняття, яке, насамперед, є динамічною характеристикою суспільних процесів, а тому має сприйматися неупереджено. Тож націоналізм є могутньою нейтральною силою, яку, при бажанні, можна спрямувати і в конструктивному, і в деструктивному напрямі.

Варто пам'ятати, що національний чинник характеризується прагненням до самоствердження чи виживання, залежно від конкретних обставин. Отже, націоналізм є ментально-психологічним феноменом, який сприяє мобілізації мас і часто використовується в наукових колах із негативним забарвленням, що не є слушним, оскільки це явище може бути і нейтральним, і проходити конструктивно-деструктивні фази конфліктогенезу, залежно від політичного середовища й комунікативних чинників співжиття етнічних спільнот/етносів/націй.

46.3. Ідеологія політичного сіонізму (Т. Герцль)

Сіонізм (від назви гори Сіон в Єрусалимі) – ідеологічна концепція єврейського націоналізму, яка є основою міжнародного сіоністського руху за об'єднання єврейського народу навколо національної держави Ізраїль.

Сіонізм, як єврейська національна ідея, формувався паралельно з поширенням демократичних принципів в Європі та на тлі розквіту антисемітизму та дискримінації євреїв (зокрема в Німеччині, Австрії, Росії та багатьох інших країнах). Ідеї про повернення євреїв на землю пращурів, тобто в Палестину, активізувалися в багатьох країнах Європи наприкінці XIX ст., що спричинило утворення численних єврейських національних організацій, гуртків і рухів по всьому світу. Особливо активним було об'єднання «Ховевей Ціон» («ті, що люблять Сіон»), засноване в Росії з метою переселення євреїв на історичну батьківщину і подальшого їх там облаштування шляхом розвитку сільського господарства, ремісництва та будівництва нових поселень.

Основоположником ідеології політичного сіонізму та натхненником створення незалежної єврейської держави був австро-угорський письменник (єврейського походження), журналіст, політичний діяч *Теодор Герцль*.

Власне завдяки активній діяльності Герцля сіонізм було трансформовано в міжнародний рух. Варто зазначити, що визначальний вплив на становлення поглядів і позицію Герцля мали саме численні випадки антисемітизму.

У праці «Єврейська держава» (1896) Герцль обґрунтовував право євреїв на створення власної держави та вказував на роль релігійного чинника в самоідентифікації єврейства: «...нехай віра наших пращурів знову з'єднає нас воедино в часи наших блукань, адже тільки завдяки їй ми знаємо один одного, незважаючи на те, що справдана вже необоротно перейняли мови тих національностей, у котрих ми знайшли притулок». Ця праця була своєрідною програмою для створення єврейської держави та ідейним фундаментом сіонізму. Герцль констатував, що численні попередні спроби вирішити єврейське питання, зокрема шляхом асиміляції, були невдалими. Відповідно він запропонував політичний спосіб його вирішення – створення єврейської держави. Основну ідею єврейського національного руху він вбачав в отриманні міжнародних гарантій щодо права євреїв на створення власної держави, тобто головною метою руху було не тільки заселити Ізраїль, а також домогтися визнання міжнародним співтовариством прав єврейської нації.

Герцль здійснив революцію національної самосвідомості єврейського народу, відродив почуття власної гідності, надав нового змісту належності єврея своїй нації. У передмові до книги «Єврейська держава» Герцль, звертаючись до євреїв всього світу, писав: «Ми народ, єдиний народ... Утиски призводять до того, що ми об'єднуємося і несподівано проявляємо силу... У нас є все для того, щоб побудувати свою власну і навіть взірцеву державу».

У 1897 р. у м. Базель (Швейцарія) під проводом Герцля відбувся *Перший сіоністський конгрес*, метою якого було отримати право на переселення євреїв в Палестину та створити там єврейську національну державу. Цей Конгрес дав початок сіонізму як суспільному руху.

У результаті Конгресу, в якому взяло участь 17 держав, було утворено Всесвітню сіоністську організацію (ВСО) на чолі з президентом – Т. Герцлем та прийнято Базельську програму, яка містила ключові принципи розвитку сіоністського руху. Основними положеннями Базельської програми було сприяння переселенню в Палестину єврейського народу, розвиток національної єврейської самосвідомості, утвердження ідеологічної основи сіонізму, тобто єврейське питання було винесено на міжнародний рівень. Крім того, внаслідок Конгресу було затверджено статут Сіоністської організації, засновано фонд для купівлі земель у Палестині, а також декларовано необхідність створення Єврейського університету в Єрусалимі. Герцль закликав працювати на національну ідею всіх євреїв, де б вони не жили.

Теодор Герцль
(1860–1904)

Я не вважаю єврейське питання ані соціальним, ані релігійним, навіть якщо воно місцями набуває те чи інше забарвлення. Це питання є суто національним... Ми – народ, єдиний народ.

Т. Герцль

46.4. Афроамериканський націоналізм (М. Гарві, С. Бріггс, М. Літл, М. Л. Кінг, «Чорні пантери»)

Процес формування політичної культури чорношкірого населення США був пов'язаний із боротьбою американських негрів за свої громадянські права, які зіштовхнулися з расизмом із боку світлошкірих громадян Америки. Століття рабства сформували своєрідну політичну систему, де всі привілеї належали білим, а темношкірі були поза політичним процесом. Крім того, їм заборонялося відвідувати школи й університети разом із білими, у громадських закладах для них були відведені окремі місця, афроамериканців¹ не допускали до участі у виборах.

Одним із перших та найбільш впливових активістів руху за рівноправ'я, звільнення від утисків і права чорношкірого населення був уродженець Ямайки – *Маркус Гарві*. Основні ідеї його доктрини чорного націоналізму ґрунтувалися на поняттях «раса», «самостійність» та «державність».

Ентузіаст ідей капіталізму, він був переконаний, що афроамериканці та інші чорношкірі по всьому світу повинні разом докласти зусиль, щоб домогтися поваги до себе й розширити свої політичні права.

Значним досягненням Гарві та поступом уперед у боротьбі за інтереси афроамериканців було створення однієї з найпотужніших організацій темношкірого населення – *Всесвітньої організації з покращення становища негрів* (1914), основною метою якої було побудувати в Африці державу з негритянським самоуправлінням. Окрім визволення Африки, Гарві вважав за необхідне проводити боротьбу темношкірих за свої права в США. Ранні погляди Гарві акумулювали ідеї про необхідність повернення темношкірого населення на свою батьківщину, його девізом було гасло «Назад до Африки», але в подальшому ці міркування трансформувалися в розуміння того, що Америка – такий самий дім для темношкірого населення, як і Африка. Гарві прагнув встановити всесвітнє братство людей чорної раси й поширити ідеї расової гордості та любові. З 1920 р. Гарві очолював Міжнародний конгрес негритянських організацій із 25 країн світу, а також заснував власну газету «*Negro World*», яка розповсюджувалася у США та деяких країнах Латинської Америки.

Варто визнати, що іноді Гарві дотримувався надмірно радикальних поглядів щодо расизму, вважав за необхідне зберегти расову чистоту негрів, виступав проти шлюбів із білими. Через крайній радикалізм Гарві в нього були вороги навіть у негритянському русі. Прагнучи відмежувати негритянське населення від впливу білої культури, Гарві заснував Африканську ортодоксальну церкву. Саме на основі ідей Гарві виникла така релігійна течія, як *растафаріанство*, що існує й досі.

Прихильником теорії расового сепаратизму та критиком ідей М. Гарві щодо повернення назад до Африки був афроамериканський письменник *Сіпіл Бріггс* (1888–1966). Він відомий як засновник Африканського кровного братства (*African Blood Brotherhood*) – радикальної організації, яка спиралася на засади організованого протистояння расистському насильству та мала тісні зв'язки з комуністами США. Оскільки Бріггс розділяв

Маркус Гарві
(1887–1940)

¹ *Афроамериканці* (англ. *African American*) – жителі США, які належать до негроїдної раси і мають африканське походження.

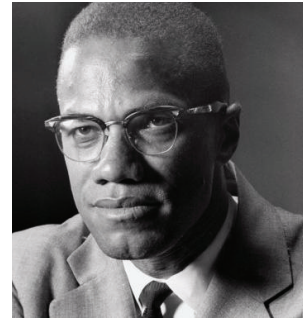

комуністичні погляди, то основними ідеями братства був антиімперіалізм, необхідність протистояти капіталістичній експлуатації та расизму. Програма Африканського кровного братства є першим документом, що поєднав положення чорного націоналізму та комунізму.

Причиною американського расизму Бріггс вважав «ненависть до несхожості», що, як він зазначав, «є проявом твердого переконання білих про нерівність рас, тобто білі вірять, що у світі існують вищі і нижчі раси, де перші наділені білою шкірою, а другі – чорною, і власне тільки вищі раси є обдарованими, шляхетними, і тому лише вони мають право голосу, право керувати і право успадковувати землю».

Бріггс відкрито висловлював своє розчарування політикою президента В. Вільсона, оскільки той не захищав афроамериканців від насилля білих расистів і його «Чотирнадцять пунктів» також оминали проблеми черношкірого населення.

Досить суперечливою постаттю є *Малкольм Літл (Malcolm X)* – один із найвизначніших борців за права черношкірих. Доля Літла склалася так, що в юнацькому віці він потрапив до в'язниці, де захопився вченням ісламу та став найвідомішим чорним мусульманином США. Саме тоді він змінив прізвище на Ікс (X), що символізувало втрату знань про власне «рабське» походження та історію пращурів, проданих у рабство. Упродовж деякого часу світогляд Малкольма Ікс формувався під впливом членства в релігійній націоналістичній організації «Нація ісламу», де поширювалися принципи відмежування черношкірих від білого суспільства з метою створення власної нації істино відданої Аллаху. У 1964 р. Малкольм Ікс виходить з «Нації ісламу» і засновує власну організацію «Мусульманська мечеть».

*Малкольм Літл
(Малкольм Ікс)
(1925–1965)*

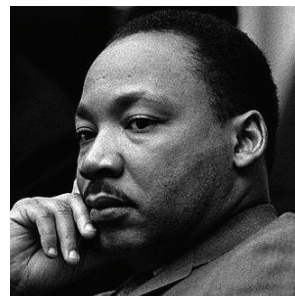
У цей час Малькольм Ікс відмовляється від принципів чорного расизму і всіх ідей, які не відповідають вченню ісламу. Негритянська гордість та негритянська культура, поряд із цілковитою самостійністю негритянського населення, стали ключовими ідеями його концепції. Він виступав за самовизначення афроамериканців, відкидав ідеї інтеграції, заперечував принципи ненасилля Мартіна Лютера Кінга. «Якщо ти не готовий померти за свободу, то вилучи це слово із свого словника» – це гасло було своєрідним життєвим кредо Малкольма. Він підтримував радикальні методи боротьби, оскільки вважав, що в тому суспільстві, де більшість з ненавистю ставиться до людей іншої раси, ця тактика є єдиним способом впливу на суспільну думку. «Не можливо відділити мир від свободи, тому що ніхто не може перебувати у стані миру, якщо в нього немає свободи» – стверджував мислитель. У 1965 р. перед публічним виступом Малкольма застрелили.

Малкольм Ікс – це яскравий поборник афроамериканського національно-визвольного руху 60-х років ХХ ст., який вірив, що чорні – це повноцінний, гордий і самодостатній народ.

Лідер ненасильницького опору расизму *Мартін Лютер Кінг* був видатним афроамериканським баптистським проповідником, послідовним борцем за громадянські права чорних у США. Він виступав проти дискримінації, расизму та сегрегації, пропагував боротьбу винятково мирними засобами. Значний вплив на формування світогляду Кінга мали праці та діяльність М. Ганді в Індії. Основні принципи ненасильної боротьби

(політики ненасилля) Кінга викладено в його праці «Шлях до свободи» (1958) і полягають у таких положеннях:

- політика ненасилля – це не шлях боягузів, а супротив. Якщо хтось використовує цей метод через страх чи не може відповісти насиллям на насилля – це не є істинним ненасиллям;
- метою боротьби є не знищення супротивника, а завоювання його любові та поваги;
- ненасильна боротьба спрямована не проти конкретних людей, які притримуються расистських поглядів, а проти зла;
- сутність політики ненасилля – це готовність приймати удари та не відповідати на них;
- ненасилля не лише відмовляються вбивати супротивника, але й відмовляються його ненавидіти, що є принципом любові.

Мартін Лютер Кінг
(1929–1968)

М. Кінг був прекрасним оратором, під впливом його промов люди масово брали участь в акціях громадської непокори проти насилля і беззбройними виходили на зустріч озброєним поліцейським. «Я маю мрію» (англ. *I have a dream*) – назва найвідомішої публічної промови Кінга, яку Американське товариство ораторського мистецтва визнало найкращою та найвідомішою промовою XX ст. Цю промову було проголошено перед 250-тисячною аудиторією прихильників під час Маршу на Вашингтон за робочі місця і свободу 1963 р., де М. Кінг закликав покласти край расизму у США. «Я маю мрію, що одного прекрасного дня нація підніметься і зрозуміє... що всі люди створені рівними», – зазначав він.

Сфера уваги М. Кінга не обмежувалася проблемами расової дискримінації, його також турбували проблеми бідності в США, рівень безробіття тощо. «Нація, яка з року в рік витрачає більше коштів на воєнну оборону, ніж на соціальні програми з підтримки населення, наближається до духовної смерті», – стверджував М. Кінг у одній із промов. У своїх виступах мислитель відзначав вірність християнським традиціям американської нації та наголошував на принципах особистої свободи людини.

За вагомий внесок у демократизацію американського суспільства М. Кінгу у 1964 р. було присуджено Нобелівську премію миру.

У середині 60-х рр. XX ст. унаслідок того, що прийняття актів про громадянські права чорношкірих особливо не змінили становища негритянського населення, активізувалася боротьба афроамериканців за свої права, що відрізнялася крайньою жорстокістю і численними повстаннями, особливо в чорних гетто міст Півночі США. У ході цих повстань формувалися нові радикальні негритянські об'єднання та угруповання. Найпопулярнішою серед них була організація «Чорні пантери», що виникла 1966 р. із метою національного звільнення афроамериканців США. Значний вплив на ідеологію «Чорних пантер» мав Малкольм Ікс, про якого ми згадували вище. Серед ключових ідей цієї організації було швидке поширення, особливо серед міських чорних гетто по всій країні, охорони чорних від нападу поліції та білих расистів. Членами організації могли бути тільки чорні. З часом до організації приєднувалося дедалі більше радикально налаштованої молоді. «Чорні пантери» виступали за збройний супротив владі та соціальній агресії в інтересах афроамериканської справедливості. «Ми сповнені жаги до свобо-

ди. Ми прагнемо отримати право самим визначати долю чорношкірої общини» – зазначено у програмі діяльності «Чорних пантер». Дехто вважає цю організацію екстремістською і терористичною, через її жорсткі методи боротьби проти гноблення чорних та революційні ідеї, які були протиставлені філософії ненасилля М. Кінга. Емблемою організації було вибрано пантеру, яка готується до стрибка: пантера ніколи не нападає першою, але якщо її загнати в кут, то жалоців вона не знає. У 1969 р. поліція провела масштабні акції зі знищення організації, внаслідок чого більшість лідерів і членів угруповання були вбиті чи заарештовані.

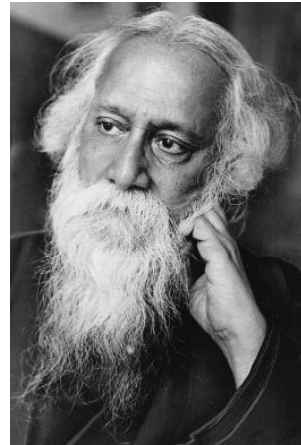
Емблема організації
«Чорні пантери»

Вимагаючи «Землю, хліб, житло, освіту, одяг, справедливість і мир» для афроамериканців, «Чорні пантери» привертали багатьох прихильників і послідовників серед чорношкірого населення. «Чорні пантери» зробили значний внесок у розвиток афроамериканського визвольного руху, вони були необхідним етапом на шляху до завоювання свободи.

46.5. Антиколоніальний націоналізм (Р. Тагор, М. К. Ганді, К. Нкрума, В. Дюбуа, Л. С. Сенгор, Ф. Фанон)

Однією з перших боротьбу проти колоніального поневолення у світі розпочала Індія. З кінця XVIII ст. Індія була однією з найбільших колоній Англії, де колонізатори активно використовували природні ресурси та місцеве населення у своїх інтересах. Бідність, політичне безправ'я, занепад культури – все це було результатом колоніального панування над цією територією. Індійці зазнавали такої ж дискримінації, як і чорношкірі, що й спричинило початок боротьби проти расових переслідувань і поневірян.

Активним борцем за незалежність Індії був *Рабіндраната Тагор* – індійський письменник, поет, громадський діяч, Нобелівський лауреат у галузі літератури (1913). Сім'я Тагора була безпосередньою сповідницею ідей національного відродження, що й вплинуло на формування поглядів Тагора. У своїх творах, зокрема, «Світло і тіні» (1894), «Дім і мир» (1918), «Червоні олеандри» (1925), «Чотири частини» (1934), він нерідко змальовував картину колоніальної залежності, свавілля влади та безправність простих людей. Тагор одним із перших представив світу тогочасну Індію, відобразив огидливу сутність колоніалізму, змалював палітру національних характерів людей усіх каст, від пригноблених до борців за свободу держави.

Рабіндраната Тагор
(1861–1941)

Із 80-х рр. XIX ст. Тагор розпочав активну суспільну діяльність, зокрема брав завзяту участь в русі «свадеші» («своя земля»), основною метою якого було сприяти розвитку національного індійського виробництва, головню через бойкот англійських товарів. Тагор також підтримував рух «сварадж» («своє правління»), видавав суспільно-політичний журнал «Бхандар», на сторінках якого публікував антиколоніальні статті. У таких статтях, як «Англії та індійці», «Побоювання англійців», він закликав посилювати єдність індусів і мусульман у боротьбі проти спільного ворога – англійських колонізаторів.

У тогочасній колоніальній Індії домінувала західна модель освіти, а державною мовою була англійська, натомість Тагор висунув ідею загальної і повної освіти на базі традиційної системи навчання рідною мовою, а також обстоював право жіночої освіти. У 1901 р. він створює у своєму родинному маєтку в Шантінкітоні школу для дітей, на розвиток якої 1913 р. передав отриману Нобелівську премію. Згодом на базі цієї школи було створено університет Вішнабхараті.

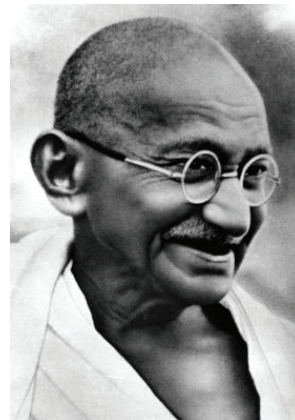
Отже, уся творчість та суспільно-політична діяльність Тагора, як борця за національне визволення Індії від Британського поневолення, пронизана ідеєю національного визволення і побудови нової, вільної і незалежної Індії.

Одним із найвідоміших очільників боротьби індійців проти британців був *Могандас Карамчанд Ганді*, більш знаний як Махатма Ганді – релігійний і політичний діяч, один з керівників та ідеологів індійського національно-визвольного руху, представник ідеології ненасильства. Власне згадуваний уже Р. Тагор дав Ганді звання «Махатма» («велика душа»).

Ганді вів аскетичне життя, дотримувався суворого посту, закликав боротися за свої права лише законними засобами: діючи через суд чи організовуючи петиції та кампанії громадянської непокори. Під його керівництвом торговці та службовці Південної Африки створили першу політичну партію Індійський національний конгрес (1884), головним завданням якої було об'єднати представників усіх общин для боротьби з расизмом та за скасування несправедливих законів, які утискали індійське населення. Того ж року під патронатом Індійського національного конгресу було створено Асоціацію з питань освіти індійців.

Вдаючись то до маршів протесту, то до голодувань, Ганді змушував британську колоніальну адміністрацію йти на переговори та компроміси. Понад 30 років він наполегливо проповідував свою філософію і, зрештою, довів усьому світу ефективність ненасильницької політики: 1947 р. Індія мирним шляхом здобула незалежність від Великої Британії. У 1948 р. Ганді був убитий членом індуїстської екстремістської організації.

На формування філософії ненасилля Ганді вплинули індійська культура й релігія, християнські вчення, а також ідеї Л. Толстого, з яким Ганді листувався (1909–1910). Мислитель розробив цілу філософську систему, базовану на принципах мужності, правди та ненасилля. Ганді прагнув, щоб ненасилля стало складовою частиною менталітету індійців. Вирішальним показником ненасилля Ганді вважав те, що людина думає, говорить і діє ненасильницьки, навіть тоді, коли її провокують застосувати насилля. Кінцевою метою для Ганді було вдосконалення світу, перетворення його за допомогою любові та найглибшої поваги до людини. Збройна сила – негідний засіб для того, аби змінити світ на краще. Ганді вважав, що ненасилля – це не відмова від боротьби, а одна із форм боротьби, причому найефективніший засіб боротьби з насиллям.

Могандас Карамчанд Ганді (1869–1948)

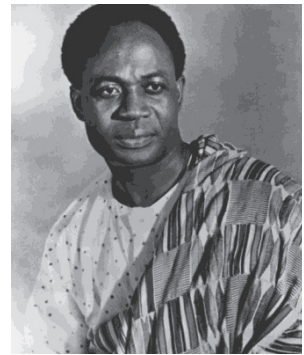
Мій патріотизм – це не зосередження на одній нації; він усеохопний, і я готовий відмовитися від такого патріотизму, який будує добробут однієї нації на експлуатації інших.

М. Ганді

Філософія ненасилля Ганді вплинула на світові національні та міжнародні рухи. З 2007 р. за рішенням ООН 2 жовтня (день народження М. Ганді) відзначають Міжнародний день ненасильства.

У контексті розгляду антиколоніального націоналізму не можна залишити поза увагою феномен панафриканізму, який організаційно оформився на зламі XIX–XX ст. у США. Сам термін «панафриканізм» зародився під час першої панафриканської конференції в Лондоні (1900). *Панафриканізм* – це ідейно-політичний рух, що виник у середовищі афроамериканської інтелігенції, основні вимоги якого зосереджувалися навколо питань, пов'язаних із наданням рівних політичних прав темношкірому населенню в США. Згодом панафриканізм був пов'язаний із вимогою представників африканських суспільно-політичних рухів про надання незалежності африканським країнам. А вже після здобуття країнами Африки незалежності панафриканізм уособлював ідею, яку розробив перший Президент Гани – *Кваме Нкрума*, щодо створення єдиної держави на африканському континенті – США (Сполучені Штати Африки). Отже, головною причиною виникнення ідеології панафриканізму можна вважати тодішній світовий порядок, а саме – колоніальну систему з приниженим становищем підкорених народів, у конкретному випадку – африканського населення.

Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме – ганський державний і політичний діяч, революціонер, перший прем'єр-міністр (1957-1960) і перший президент (1960-1966) незалежної Гани, прибічник ідеї панафриканізму. Нкрума займав активну політичну позицію: під час свого перебування у США, де навчався в Університеті ім. А. Лінкольна (штат Пенсільванія) і згодом викладав, він організував й очолював Асоціацію африканських студентів, брав участь у кількох конференціях, присвячених питанням незалежності та розвитку Африки. Згодом Нкрума долучався до підготовки та роботи V Панафриканського конгресу (Манчестер, 1945).

*Нкрума
Френсіс Нвіа
Кофі Кваме
(1909–1972)*

Його діяльність сприяла переходу панафриканського руху до організації боротьби за незалежність у африканських колоніях. Повернувшись на батьківщину, Нкрума заснував Народну партію Конвенту, що очолила боротьбу за незалежність.

Нкрума неодноразово заарештовували за організацію страйків і демонстрацій. Проте перші ж вибори до законодавчих зборів (1951) – ще під наглядом колоніальної адміністрації – принесли перемогу партії, очолюваній Нкрума, а сам він став першим африканським прем'єр-міністром. 1957 року Республіка Гана (так відтоді почала називалась країна; досі – Золотий Берег) здобула політичну незалежність від Великої Британії, і Нкрума обрали президентом (1960, з 1964 – пожиттєвим президентом).

У 1963 р. Нкрума виступив одним із засновників Організації Африканської Єдності. 1966 р. відбувся військовий переворот, що усунув Нкрума від влади, коли сам він здійснював державний візит до Північного В'єтнаму. Нкрума не повернувся на батьківщину, а оселився в Республіці Гвінея (Гвінея-Конакрі). Президент Гвінеї та його політичний соратник Ахмед Секу Туре проголосив Нкрума своїм почесним співпрезидентом. У заслання Нкрума продовжував політичну діяльність і пропаганду ідей африканської єдності, писав книги та виступав на радіо «Голос революції».

Основні праці: «Гана. Автобіографія Кваме Нкруми» (1957), «Я кажу про свободу. Виклад африканської ідеології» (1961), «Африка має об'єднатися» (1963), «Філософія свідомості – філософія й ідеологія деколонізації» (1964), «Неоколоніалізм, як остання стадія імперіалізму» (1965), «Посібник із революційної війни» (1968), «Класова боротьба в Африці» (1970).

Діяльність Нкрума демонструвала суперечливі тенденції, притаманні багатьом лідерам національно-визвольного руху 1950-70-х роках: демократизм вождя мас і прийоми влади, запозичені з середньовічних традицій африканського племінного ладу, тяга до соціалізму і націоналістичні настрої, прагнення служити народу та надмірне честолюбство. Від початку Нкрума був переконаний: мета національно-визвольного руху не зводиться лише до завоювання незалежності; вона (мета) передбачає встановлення демократичного ладу та підвищення добробуту народу на основі соціалізму. Щоправда, уявлення про соціалізм у нього тоді не пов'язувалися з класовою боротьбою.

Імперіалізм Нкрума вважав найбільшою небезпекою для народів Африки. У своїй книзі «Неоколоніалізм, як остання стадія імперіалізму» він проаналізував такі методи відновлення імперіалістичного панування у формі неоколоніалізму, як нав'язування «оборонних» угод і відкриття військових баз, підтримка маріонеткових урядів, економічний контроль через фінансову і технічну «допомогу» та позики, нерівноправні умови торгівлі й придушення місцевого господарства міжнародними корпораціями, ідеологічна пропаганда тощо.

У «Філософії свідомості» Нкрума писав про конфлікт «позитивної і негативної дії», себто про протиборство сил прогресу, що прагнуть встановити соціальну справедливість, скасувати олігархічну експлуатацію, і реакцію сил, що намагаються продовжити своє колоніальне панування. Нкрума обґрунтовував необхідність тактики єдиного антиімперіалістичного фронту, а щоб цей фронт не розпадався, треба постійно шукати «шляхи стримування потенційних розкольницьких тенденцій». Після виходу «Філософії свідомості» заговорили про появу «*нкрумаїзму*» – різновиду африканського марксизму (хоча сам Нкрума себе марксистом не називав).

Політична поразка 1966 р. змусила Нкрума зайнятися «переоцінкою цінностей». У вигнанні він зробив крок до марксизму та заговорив про соціалістичні революції у всій Африці. Нкрума проголосив збройну боротьбу єдиним способом досягнення цілей визвольного руху. У всіх працях, написаних після 1966 р., говориться про настання нової, вирішальної фази революції, що характеризується збройною боротьбою з силами реакції. Революційну війну Нкрума розумів як засіб не тільки завоювання незалежності, але й боротьби з неоколоніалізмом. У «Посібнику з революційної війни» африканську революцію було розглянуто як складову світової революції, проводити її має «всеафриканська народна революційна армія», що виступатиме з гаслами націоналізму, panaфриканізму та соціалізму.

У «Класовій боротьбі в Африці» Нкрума дещо видозмінив свою революційну платформу, замінивши націоналізм «завоюванням справжньої національної незалежності». Він заявляв, що і справжня незалежність і panaфриканізм можливі лише на основі соціалізму. За Нкрума, «тільки селянство та пролетаріат здатні повністю підтримувати послідовну політику соціалізму», а вся африканська буржуазія є контрреволюційною силою, що остаточно зв'язала свою долю з міжнародним монополістичним капіталом. Нкрума виступив проти союзу не тільки з нею, але і з дрібною буржуазією, таким чином

відмовившись від тактики єдиного антиімперіалістичного фронту, що її він пропагував на початку 1960-х років.

Одним із засновників панафриканізму, визнаним лідером негритянського руху США, відомим борцем проти системи расової сегрегації був *Вільям Едуард Беркхард Дюбуа*, відомий як Дю Бойс – історик, соціолог, публіцист та громадський діяч. Будучи вихідцем із освіченої інтелігентної негритянської сім'ї, Дюбуа вважав, що причини расизму білих криються в низькій культурі й освіченості чорних, тому боровся за освіту для темношкірого населення. Упродовж життя Дюбуа працював над доктриною афроамериканської спільноти за зразком білого суспільства.

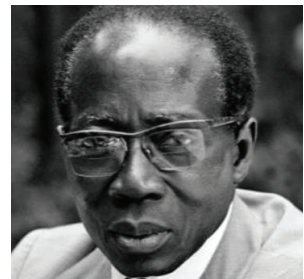
*Вільям Едуард
Беркхард Дюбуа
(1868–1963)*

Власне Дюбуа був одним із ініціаторів перших панафриканських конгресів, вимоги яких зводилися до забезпечення громадянських прав та інтересів африканців, скасування рабства, примусової праці і тілесних покарань, використання землі та природних багатств Африканського континенту в інтересах африканців. У своєму збірнику «*Душа негритянського народу*» (1903) він обстоював ідею, що «проблемою ХХ ст. є проблема кольорового бар'єру», а в інших працях зображав згубні наслідки колоніальної політики імперіалізму, рабства і расової дискримінації. У 1909 р. разом із групою однодумців Дюбуа заснував Національну асоціацію сприяння прогресу кольорового населення.

Основний творчий доробок Дюбуа присвячено висвітленню ролі негритянських народів у світовій культурі та викоріненню згубних тенденцій колоніальної політики і расової дискримінації.

Ще однією культурно-філософською та ідеологічною доктриною самобутності й самодостатності чорної раси є концепція *негритюду*, яка поширилася головню у франкомовних країнах. Негритюд виник як форма «культурного націоналізму» та один із засобів деколонізації чорної раси. Основу негритюду становлять ідеї унікальності та самоцінності чорної раси, визнання неповторності культури, винятковості психологічного складу та світобачення негроїдних народів.

Одним із основоположників концепції негритюду був *Леопольд Седар Сенгор* – сенегальський державний діяч, президент Сенегалу (1960–1981), лідер правлячої Соціалістичної партії Сенегалу (1948–1980).

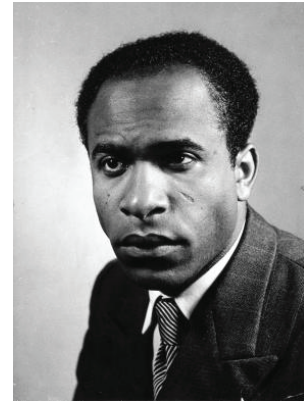

*Леопольд Седар
Сенгор
(1906–2001)*

У концепцію негритюду Сенгор вклав соціальну критику європейського світу – автоматизованого, технологізованого та деперсоналізованого. Натомість емоційне ставлення до світу, на думку Сенгора, визначає основні культурні цінності африканців: релігію, мистецтво, літературу, мову. Усі праці Сенгора пронизані ідеєю своєрідності негроафриканського способу пізнання світу. Сенгор зауважував, що африканський негр – це дитя природи, оскільки його органи відкриті до сприйняття будь-якого природного імпульсу через колір, звук, ритм, запах і дотик, а таке світосприйняття суперечить західному раціоналістичному світосприйняттю. Протиставляючи

африканське суспільство європейському, Сенгор робить висновок, що африканському суспільству властиві цінності гуманізму та солідарності, натомість для європейського суспільства характерний індивідуалізм та прагматизм. Отож, негритюд у працях Сенгора став своєрідною формою протесту проти європейської цивілізації, яка внаслідок колонізаторської політики насильно насаджувала в Африці елементи своєї культури.

Теоретиком антиімперіалізму та постколоніалізму, учасником алжирської революції був *Франц Фанон* – соціальний філософ, психоаналітик і революціонер. Будучи натхненником ліворадикальних рухів, Фанон обстоював принципи радикальної боротьби за незалежність та утвердження національної самобутності африканських народів. Основні праці Фанона «Чорна шкіра – білі маски» (1952), «П'ятий рік Алжирської революції» (1959), «Гнані і голодні» (1961), «До африканської революції» (1964) та ін.) присвячено теоретичному осмисленню суспільних революцій в африканському контексті, проблемам деколонізації та національно-визвольних рухів, аналізу взаємодії колонізаторів і колонізованих, співвідношенню західних цінностей і цінностей місцевого колонізованого народу тощо.

Франц Фанон
(1925–1961)

Національна боротьба у Фанона – не самоціль, але в умовах колоніального поневолення вона виступає єдиноможливим методом звільнення та самоствердження. Під час національної боротьби відбувається духовне розкріпачення народних мас, які виходять на політичну арену, перетворюються з об'єкта політики на її суб'єкт. Фанон обстоював ідеї необхідності радикальних форм революційної боротьби для звільнення колоніально-поневолених народів, вірив у неминучість рішучої політичної боротьби для розв'язання расових проблем. Він стверджував, що «збройна боротьба мобілізує народ, себто вона спрямовує його в єдиному незворотному напрямку. Мобілізація мас під час визвольної війни викликає у свідомості кожного відчуття причетності до спільної справи, до долі нації, до історії».

Фанон критикував буржуазні та бюрократичні тенденції у молодих державах Африки, відкидав однопартійну систему, вважаючи її найвідвертішою формою буржуазної диктатури. На противагу однопартійній системі, Фанон висував концепцію демократії, покликаної зберегти та розвивати політичну активність і самодіяльність мас.

ooo ooo ooo ooo ooo

Зауважимо: національно-визвольний рух не обмежується Азією, Африкою, Північною чи Латинською Америкою. У 60-х роках минулого століття вільними стали десятки колоній Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Бельгії та ін. Націєтворення – відмітна ознака й XXI століття. Закономірно, що ці процеси знаходили активне відображення у дослідженнях представників сучасної політичної думки. На жаль, у межах стислої теми поза межами нашого оглядового викладу залишилося чимало мислителів із авторськими баченнями феномену націоналізму, погляди яких не менш значимі.

Питання для самоконтролю

1. Чим зумовлено багатозначність поняття «*націоналізм*»?
2. Яке, на Вашу думку, співвідношення понять «*нація*» та «*націоналізм*»?

3. Як, на Вашу думку, можна співвіднести такі принципи міжнародного права, як право народів на самовизначення та принцип непорушності кордонів і збереження територіальної цілісності держави?
3. Чим, на Вашу думку, зумовлене формування різних видів націоналізму?
4. Порівняйте основні риси націоналізму у тлумаченні представників позитивної, негативної, дуалістичної та нейтральної школи.
5. Яка ключова відмінність ліберального націоналізму від інтегрального? Розкрийте сутність інтегрального націоналізму в тлумаченні М. Барреса та Ш. Моррасса.
6. Порівняйте ідеологічні концепції сіонізму, панафриканізму та негритюду. Які історичні передумови їх виникнення?
7. Що об'єднує філософсько-ідеологічні доктрини протистояння дискримінації та боротьби за свої права М. Л. Кінга та М. К. Ганді?
8. Яким є внесок Ф. Нкрума та В. Дюбуа у становлення панафриканізму?
9. Які історичні передумови формування афроамериканського націоналізму?
10. Які характерні ознаки антиколоніального націоналізму?

Література

Альтер П. Нація: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 580-592.

Вагіна О. Ганді Мохандас Карамчанд / О. Вагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 144-145.

Вулф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист / К. Вулф // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 491-502.

Гатчінсон Д. Культурний і політичний націоналізм / Д. Гатчінсон // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 654-663.

Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 292-310.

Грінфелд Л. Типи націоналізму / Л. Грінфелд // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 688-703.

Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму / Д. Донцов // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 188-196.

Дрожжина С. В. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. В. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96-106.

Жижко С. Нація як спільнота / Сергій Жижко. – К. : Дніпро, 2008. – 808 с.

Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : навч. посіб. / О. В. Картунов. – К. : Ун-т економіки та права «Крок», 2007. – 192 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : моногр. / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – С. 335-367.

Кувалдина А. В. Этнические и расовые меньшинства США: идеологическая ориентация, политические предпочтения, электоральная активность / А. В. Кувалдина // Полис. – 2012. – № 6.

Крейді Я. Етнічні та політичні нації в Європі / Я. Крейді, В. Велімський // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 487-490.

Лакер В. История сионизма / В. Лакер ; пер. с англ. А. Блейз, О. Блейз. – М. : Крон-пресс, 2000. – 480 с.

Пламенац Д. Два типи націоналізму / Д. Пламенац // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 634-648.

Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 107-120.

Романюк А. Герцль Теодор / А. Романюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 161-162.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини XX – початку XXI ст. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – С. 60-77.

Сміт Е. Д. Націоналізм та історики / Е. Д. Сміт // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 282-292.

Тиса Р. Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме / Р. Тиса // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 480-482.

Тиса Р. Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме / Р. Тиса // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 480-482.

Тиса Р. Фанон Франц / Р. Тиса // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 652-653.

Шварцманталь Д. Идеология и политика / Д. Шварцманталь. – Х. : Гуманитарный Центр, 2009. – С. 152-184.

Тема 47.

Політичні ідеї представників фемінізму

- 47.1. Феміністичний підхід як складова історії політичної думки
- 47.2. Історичні витоки формування сучасного феміністичного доктринального підходу
- 47.3. Зародження та формування феміністичних теорій
- 47.4. Суфражизм як «перша хвиля» фемінізму (Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін.)
- 47.5. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) (С. де Бовуар)
- 47.6. Ліберальний фемінізм «другої хвилі» (Б. Фрідан, С. Окін, Дж. Річардс)
- 47.7. Соціалістичний (З. Айзенштейн, Дж. Мітчелл, О. Брайєн, А. Янг) і марксистський фемінізм (У. Прокоп, В. Брайсон, Н. Фолбр) як ідеологічний напрям «другої хвилі» фемінізму
- 47.8. Радикальні теорії фемінізму «другої» хвилі (С. Файєрстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін)
- 47.9. Психоаналітичні підходи до проблеми нерівності статей (Дж. Мітчелл, Н. Чодороу, Д. Діннерстайн)
- 47.10. Ідеологічні засади культурного фемінізму (К. Гілліган, М. Дейлі, А. Р. Дворкін)
- 47.11. Сепаратистський фемінізм (М. Фрай)
- 47.12. Постколоніальні феміністичні ідеї (Ч. Моханті, С. Саху)
- 47.13. «Третя хвиля» фемінізму (Р. Уолкер, С. Фалуді, А. Менегетті)

47.1. Феміністичний підхід як складова історії політичної думки

Політичні ідеї представників фемінізму є невід’ємною частиною політичної науки, феміністичний підхід має враховуватися практично в усіх основних напрямках політологічних досліджень. Актуальним постає питання визначення впливу на сучасний глобалізований світ зміни ролі та місця в ньому жінок.

Ідеологічним обґрунтуванням фемінізму в найширшому сенсі було активне прагнення жінок змінити своє становище в суспільстві. Фемінізм (лат. *femina* – *жінка*) викликає суттєві зміни в житті жінки, у всьому, що стосується її соціального статусу, місця в суспільстві. Фемінізм у широкому розумінні – набуття рівноправ’я жінок із чоловіками в усіх сферах суспільства. У вузькому розумінні – це жіночий рух, метою якого є усунення дискримінації жінок й урівняння їх у правах із чоловіками.

Фемінізм – поняття, що потребує визначення на двох рівнях:

- як широкий суспільний рух за права жінок. Його витоками є суфражизм – рух за юридичну рівність, за отримання жінками виборчих прав;
- як комплекс соціально-філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних теорій аналізу ситуації в суспільстві.

Розгляд феміністичних концепцій виявляє відсутність узгодженого визначення поняття «фемінізм». У літературі нараховується понад триста тлумачень цього терміна. Фемінізм визначається як «етика та методологія» (А. Річ), «політика, спрямована на зміну співвідношення сил» (К. Відон), «конструювання соціально-економічних і політич-

них зобов'язань із викорінення домінування, заснованого на розподілі людей за статтю» (Б. Хукс) тощо. У деяких словниках фемінізм визначається як рух жінок проти дискримінації за ознакою статі. Крім того, фемінізмом вважається філософська думка щодо місця й ролі жінки в суспільстві.

Узагальнюючи попередні дефініції, слід виділити п'ять основних визначень фемінізму:

- 1) соціально-політична теорія, у якій аналізується процес дискримінації жінок і домінування чоловічого в минулому й сьогодні, а також визначення шляхів подолання переваги чоловіків над жінками;
- 2) масовий соціальний рух, що має на меті досягнення рівноправності жінок із чоловіками;
- 3) ідеологія, спрямована проти ненависті до жінок у теорії та суспільній практиці;
- 4) філософська концепція соціокультурного розвитку, у якій пропонується альтернатива панівній традиції, що не враховує жіночий соціальний досвід;
- 5) методологія дослідження світу й суспільства, заснована на винятково жіночому погляді на світ і жіночій системі цінностей.

Отже, фемінізм – це й боротьба жінок, й ідеологія рівності прав, і соціальні зміни, і звільнення чоловіків та жінок від стереотипних ролей, і покращення способу життя, й активні дії, і політична сила, спроможна допомогти жінкам досягти успіхів у сфері політики, і джерело творчого натхнення.

Усі наведені визначення фемінізму підтверджують визнання фемінізму невід'ємною частиною культурної історії людства. Сьогодні очевидним є те, що політична практика феміністичного руху призвела не лише до висхідної активності жіноцтва в усіх сферах суспільного життя, але й змінила сам дискурс сучасної політики.

Досягненням фемінізму як наукового напрямку є те, що за кілька десятиліть він не тільки сформувався як самостійна сфера досліджень і галузь теоретичних знань, але й у процесі своєї еволюції демонструє всі тенденції, які характеризують сучасну науку: міждисциплінарність, інтернаціональний характер розвитку, екологізацію та прагматизацію наукового пошуку.

Сьогодні фемінізм став значущим науковим напрямом у світовій політиці, збагативши політичні відносини розглядом реальності під новим кутом зору, більш багатомірною. Фемінізмом порушено несподівані питання, на які раніше не звертали увагу. Феміністи показали, що ці не враховані раніше важливі аспекти реальності ігнорувати під час прийняття політичних рішень неможливо.

Закріплення на міжнародному рівні стандартів у галузі захисту прав жінок, створення міжнародно-правових механізмів контролю за дотриманням цих стандартів, надання жінкам можливості захищати свої права шляхом прямого й безпосереднього звернення до міжнародних судових інститутів, імплементація стандартів щодо захисту прав жінок на внутрішньодержавному рівні й розвиток внутрішньодержавного права в цій галузі – усе це значною мірою стало можливим завдяки феміністичному руху.

Але, незважаючи на здобуті досягнення, залишається ще достатньо невирішених проблем рівноправності людей за ознакою статі. Критики сучасних теорій політичних відносин, особливо зі середовища феміністів, заперечують їхню об'єктивність та універсальність, аргументуючи це тим, що згадані теорії «створені на основі вивчення поведінки чоловіків». Жінки, як стверджується, дивляться на світ інакше, тому й поведуться по-іншому. На початку XXI ст. фемінізм «другої хвилі» вже втратив колишню по-

пулярність. Його прихильники поступово доходять думки, що патріархальні відносини призводять до пригнічення не лише жінок, а й чоловіків, які змушені відповідати ролям, нав'язаним їм патріархальним суспільством, і така вимушена відповідність завдає шкоди розвитку людини як особистості незалежно від її статі.

Фемінізм як соціальна теорія та політична течія сформувався під впливом життєвих ситуацій, типових для жінок. Прихильники фемінізму критикують сформовані суспільні відносини, спираючись на аналіз нерівності статей і захист прав та інтересів жінок. Основа феміністської ідеології: права, привілеї, становище в суспільстві не повинні визначатися статевою приналежністю.

Теорія фемінізму ставить за мету розуміння природи нерівності статей і фокусує увагу на питаннях політики, влади та сексуальності. Політичну активність феміністок (і феміністів) зосереджено на таких проблемах, як права дітонародження, домашнє насильство, відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, рівна заробітна плата, сексуальне переслідування, дискримінація та сексуальне насильство. Теми, досліджувані фемінізмом, об'єднують дискримінацію, стереотипізацію, об'єктифікацію (особливо сексуальну), пригнічення й патріархат. Отже, термін «фемінізм» означає єдину ідеологію, але насправді в складі цього руху існує множинність підгруп.

Через різноманітні історичні умови, відмінність у розміщенні й суспільному статусі жінок у різних країнах, а також у зв'язку з іншими чинниками феміністична ідеологія вимушена була розвиватися в різноманітних напрямках для того, щоб досягти визначеної мети. Саме тому існує багато *різновидів фемінізму*: ліберальний фемінізм, марксистський або соціалістичний фемінізм, радикальний фемінізм, анархо-фемінізм, вуманізм (англ. *woman* – жінка), духовний фемінізм, культуро-фемінізм, лесбійський фемінізм, індивідуалістський фемінізм, чоловічий фемінізм, матеріальний фемінізм, багатокультурний фемінізм, поп-фемінізм, постколоніальний фемінізм, постмодерністський фемінізм, психоаналітичний фемінізм, «пухнастий» фемінізм, рольовий фемінізм, сексуально-ліберальний фемінізм, сепаратистський фемінізм, соціально зумовлений фемінізм, трансфемінізм, фемінізм амазонок, фемінізм країн «третього світу», французький фемінізм, екофемінізм, екзистенціальний фемінізм. Можуть зустрічатися також терміни «протофеміністи» або «постфеміністи».

Спрямування фокусу уваги фахівців із дослідження фемінізму, гендерної демократії на вивчення історико-філософських концепцій щодо статусу жінок у різні історичні часи та врахування їхньої ролі в державотворенні слугує виробленню підходів щодо залучення жіноцтва до прийняття політичних рішень із вирішення загальнонаціональних завдань.

47.2. Історичні витоки формування сучасного феміністичного доктринального підходу

Історичні витоки фемінізму відображено в історико-філософських концепціях щодо статусу жінок у різні історичні часи, які ґрунтуються на антропологічних, археологічних та історичних даних. Саме в них знаходимо заперечення меншовартості жінки в первісному суспільстві. Отже, нерівний статус жінки й чоловіка не є об'єктивним явищем. Підтвердженням цього висновку є науково обґрунтовані факти.

У первісному суспільстві не було приватної власності, у тому числі й за статевими ознаками. На перших етапах становлення держави як форми організації суспільства іде-

ологічним підґрунтям державної влади були політичні міфи, у яких виникнення влади та володарювання пов'язувалося з богинями. Землеробство та збиральництво, що видавалися стабільнішим джерелом харчування, ніж полювання, а також повага до материнства зумовили те, що жінки були більш шанованими членами громади. Першим зображенням божества, що його створила людина, була богиня-жінка (IX-VII тис. до н. е.). Свідченням шанованого статусу жінок на перших етапах становлення держави є дослідження матріархату та материнського права дослідниками XIX ст. – американським етнологом Л. Морганом, шотландським правознавцем Дж. Макленаном і швейцарським істориком Й. Бахофеном.

У шумерській культурі, яку вважають однією з найдавніших високорозвинених культур (Месопотамія, V тис. до н. е.), жінка мала високий статус. Головна богиня Мама створила за своїм образом і подобою першу людину-жінку Луллу, а вже від неї походила решта людей. У музеях світу зберігається майже півмільйона глиняних експонатів із шумерськими текстами, які свідчать про те, що жінка в Шумері мала найвищий статус. Археологи також виявили залишки матріархату і в європейській частині середземноморського регіону, зокрема на острові Крит. Етнографам відомі численні племена в Африці, у південній частині Синайського півострова і навіть у Саудівській Аравії, де жінки й на сьогодні відіграють у суспільстві більш почесну, ніж чоловіки, роль або їм навіть належать ключові позиції.

У культурі Єгипту на стародавньому етапі його розвитку жінки також відігравали важливішу роль, ніж чоловіки. На високий статус жінки вказує те, що було прийнято вести рід по материнській лінії. Згідно з єгипетською міфологією, жінки заснували не тільки землеробство, але й культуру як таку. Ніде не існувало поклоніння такій кількості жіночих божеств і жіночих стихій, як у Єгипті.

Теорії філософів античної Греції теж були пов'язані з міфологією. Наприклад, за Парменідом (VI-V ст. до н. е.), у центрі Всесвіту перебуває богиня-правителька (або Правда й Необхідність); вона «тримає жереб» і керує всіма небесними рухами. Греки оцінювали жіночу здатність до народження дітей як зв'язок жінки з природою.

Саме за античності починається перехід від античного культу родючості до культу раціональних богів. У міфології античної Греції відбувається заміна жіночих богинь, які символізували зв'язок із землею та природою, чоловічими богами, котрі затверджують владу законів, що їх установлює людина. На подальших етапах становлення держави формуються відносини, які М. Вебер визначив як панування й підпорядкування. На початку розвитку філософської думки міцно утвердилась символічна асоціація чоловічого з раціональним, а жіночого – з емоційним. Отже, принцип домінування, постійної статевої нерівності стає підґрунтям патріархального типу суспільних відносин, зумовлює відсторонення жінок від управлінської сфери. Такі підходи до оцінки самого принципу нерівності залежно від статі, *по-перше*, впливають на статус жінки в суспільстві, а *по-друге*, формують сутність і моральні засади влади.

Символічна асоціація чоловічого з раціональним, а жіночого з емоційним була міцно закорінена в грецькій філософії. *Платон* започаткував парадигму душі та тіла, раціональності та емоційності, що стала панівною в західній філософії і певним чином конституювала жіноче. Хоча необхідно відзначити, що у своїх соціально-політичних працях *Піфагор* і *Платон* виступали як егалітаристи стосовно жінок, тому деякі дослідники вважають їх першими в історії феміністами. Жінки як стать, на думку *Піфагора*, за

самою природою своєю схильні до благочестя. Тому в товариство, яке заснував Піфагор, чоловіків і жінок приймали на рівних засадах, власність була спільна, спосіб життя теж у всіх однаковий. А платонівська ідея скасування шлюбу була свого роду прихованою критикою становища жінок в Афінах, де їхня діяльність зводилася переважно до ведення домашнього господарства й виховання дітей. Платонові здавалося, що внаслідок цього держава втрачає можливість користуватися послугами значної частини своїх потенційних охоронців. Окрім того, філософ зміг помітити в природних здібностях жінок дещо таке, що цілком відповідає практиці афінського життя, оскільки багато жінок так само, як і чоловіки, здатні брати участь у політичній або навіть військовій діяльності. Отже, за Платоном, жінки класу охоронців мусять поділяти всю роботу, призначену для їхніх чоловіків, а для цього необхідно, щоб вони отримували таку ж освіту та були звільнені від суто домашніх обов'язків. У межах проекту Платона про державну систему обов'язкової освіти засуджувалося відсторонення афінянок від навчання.

Платон наполягав на цілковитій рівноправності жінок із чоловіками в усьому, зокрема зазначав, що виховання, яке робить із чоловіка доброго опікуна, зроби́ть і добру опікунку з жінки, бо первісна природа в них однакова; безперечно, між чоловіками й жінками є відмінність, але політики вона ніяк не стосується; деякі жінки мають натуру філософську, вони здатні бути опікунками, деякі – войовничі, із них можуть вийти добрі вояки. Оскільки Платон вважав, що немає якісної різниці між природженими здібностями хлопчиків і дівчаток, він логічно виводив, що й ті, й інші мають отримувати однакову освіту, а жінки мають обиратися на ті ж самі посади, що й чоловіки. Це можна оцінити «як проект передачі в розпорядження держави всієї скарбниці природжених людських можливостей». Платон викладав свої докази, що власність і шлюб має бути скасовано як перешкоди для забезпечення єдності держави (це стосується лише класу «охоронців», тобто воїнів і правителів).

Не може бути сумніву, що тут Платон промовляв справжньою мовою доктринерського радикалізму. Водночас, розглядаючи стосунки між жінками й чоловіками, фактично він наполягав на такому ступені контролю та самоконтролю, якого практично ніколи не було досягнуто в середовищі більш-менш чисельної групи населення.

Діаметрально протилежними настановам Піфагора й Платона були погляди *Арістотеля* стосовно участі жінок у публічній сфері та в процесі державотворення. Дистинкція (розрізнення) активної творчої форми та пасивної інертної матерії характерна для філософії Арістотеля. Він ототожнював пізнання й раціональність із активним чоловічим началом, а хаотичну матерію як нижчу субстанцію – із пасивним жіночим. У книзі «Про походження тварин» він стверджував, що доміантним серед батьків завжди є чоловік. Арістотель під впливом тогочасної традиції суспільства виправдовував нерівність жінок.

Зауважимо, що усталеною та панівною ця точка зору про жіночу неповноцінність залишається навіть із виникненням християнства, хоча християнство в певному сенсі возвеличує жінку (як матір, яка подарувала життя Спасителю). Така позиція отримала свій розвиток і в подальших філософських дослідженнях: І. Кант, А. Шопенгауер, О. Вейнінгер, Е. Дюркгейм, З. Фрейд висували ідеї жіночої обмеженості в силу біологічних і фізіологічних особливостей.

Розвиток феміністських ідей, на думку багатьох істориків фемінізму, спричинений соціальними й інтелектуальними передумовами та починається в XIII–XIV ст. переважно в країнах Західної Європи та США. Виникнення фемінізму зумовлене закономірним процесом попередніх трансформацій філософської думки.

Соціальні передумови поширення феміністських ідей можна спостерігати в розхитуванні організації феодального суспільства в умовах зародження буржуазних відносин, що сприяло залученню жінок до роботи за наймом і перетворення їх на власниць своїх робочих рук. *Інтелектуальні передумови* фемінізму були створені процесами секуляризації суспільної свідомості, виникненням критичних за своєю спрямованістю утопічних теорій соціальної рівності.

Витоками фемінізму можна вважати появу еретичних ідей у розумінні християнського вчення, які поширювалися в країнах Західної Європи. Зокрема, це ідеї англійської католицької письменниці XIV ст. *Юліани Норіджської* про те, що Христос – це божественна сутність, яка не має статі і, скоріше за все, є жінкою, а не чоловіком.

Згідно з іншою, більш розповсюдженою думкою, витоки фемінізму треба шукати в епосі Відродження. Цей час є поштовхом у трансформації західноєвропейської свідомості до раціоналізму, одним із наслідків якого стало виникнення ідей фемінізму, які створили ґрунт для проголошення рівності жінок і чоловіків.

У цей період витоки фемінізму проявились у творчості таких італійських письменниць кінця XIV–XV ст., як *І. Ногарола*, *Л. Черета* і *К. Пізанська*. Зокрема, *Крістіна Пізанська* є авторкою «Книги про Град Жіночий» і «Книги про трьох добродіїв, або Коштовності граду жінок», які вийшли друком у 1405 р. У них авторка писала про несправедливе ставлення чоловіків до жінок як до соціальної групи. Пізанська стала першою жінкою, яка по-справжньому виступила за «оскарження нерівноправності жінок», що тривало майже три століття, послідовно розвінчуючи всі стереотипи й упереджені думки щодо вигаданих чоловіками негативних рис жінок. Письменниця творчо використовувала книгу Дж. Боккаччо про видатних жінок («Декамерон» – зібрання ста новел, написаних у 1352–1354 рр.). Вона скрупульозно описала всі небезпеки, спокуси, які очікують на жінок у чоловічому світі, і надала практичні поради з виживання. Однією з найважливіших ідей, висловлених та аргументованих Пізанською, є цінна та актуальна й сьогодні ідея про емансипаційну роль освіти.

Окрім згаданого вище Боккаччо, ще одним чоловіком, який вважається причетним до витоків фемінізму, є філософ, теолог, маг кінця XV – початку XVI ст. *К. Азуппа* (1486–1535), який у «Декламації про благородство та переважання жіночої статі над чоловічою» (1532) стверджував, що «тиранія чоловіків позбавляє жінку свободи, отриману нею від народження».

Творчість неортодоксального й загадкового німецького філософа *Я. Беме* містить значну кількість профеміністських ідей, зокрема він послідовно підкреслює думку про досконалість жіночого начала й недосконалість начала чоловічого у творах «Аврора, або Рання зірка у сходженні» (1612), «Про потрібне життя людини» (1619).

Згадаємо й про ще одного чоловіка-передтечу фемінізму – французького автора *П. де ля Бара*, який в есе «Про рівність обох статей» (1673) довів, що нерівноправне становище жінок стає результатом не «визначення природи», а вимушеного її підкорення грубій силі чоловіків.

Крістіна Пізанська
(1364/1365–1430)

Ебізел Сміт Адамс
(1744–1818)

У США свій голос на захист жіночих прав першою віддала *Е. Сміт Адамс*, яку вважають першою американською феміністкою. Вона ввійшла в історію фемінізму знаменитою фразою: «Ми не станемо підкорятися законам, у прийнятті яких ми не брали участі, і владі, яка не представляє наших інтересів» (1776).

Такими є історичні витоки формування сучасного феміністичного доктринального підходу до вивчення політичної дійсності ХХ–ХХІ ст., тобто передісторія фемінізму.

47.3. Зародження та формування феміністичних теорій

Безпосередньо початком фемінізму більшість науковців вважає кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст., коли погляди на те, що жінка має поневолене становище в суспільстві, у центрі якого стоїть чоловік (патріархат), стали набувати дедалі більшого розповсюдження.

Загалом у розвитку історії фемінізму можна визначити два періоди: *перший* – зародження та формування феміністичних теорій, *другий* – період інституціоналізації, відомий як три етапи («хвилі») фемінізму. Ці періоди мають різноманітні характеристики залежно від успішності досягнення мети феміністичних організованих рухів та історично зумовлених особливостей їхнього прояву – напрями, течії. Крім того, політичні ідеї представників фемінізму відомі за межами вищевказаної періодизації історії фемінізму. Зокрема, натрапляємо на визначення «постфемінізм» та зародження «четвертої хвилі» фемінізму.

Власне історія фемінізму розпочинається з епохи Просвітництва зміною картини світу на нову, де важливе місце належить принципу рівності та віри в реалізацію різних утопічних проєктів людського розуму. Такі ціннісні зміни привели до переосмислення образу жінки. Вважається, що попередньо феміністичний рух спирається переважно на філософію лібералізму з її акцентом на права людини й утопічні ідеї А. Сен-Сімона, Р. Оуена, Ш. Фур'є. Не виключено, що саме останньому й належить визначення самого терміна «фемінізм». А це підтверджує в такій версії думку про те, що біля витоків фемінізму стояли зовсім не жінки, а чоловіки ліберальних і лівих поглядів.

Протягом усього ХVІІІ ст. жінки європейських країн брали активну участь у житті суспільства. Чимало жінок працювали на себе й володіли економічною незалежністю; незаможні жінки могли вільно відвідувати публічні місця, а світські дами, організовуючи свої салони, намагалися втручатися через їхніх відвідувачів – своїх друзів – у політику. У загальному суспільному процесі вимоги свободи від деспотизму жінки просили визнання їхніх прав на цивільне життя: на освіту, працю, повагу в сім'ї та суспільстві. Але за очевидної критичної спрямованості висловлювань просвітителів про феодально-становий шлюб вони утримувалися від визнання за жінками прав на повну цивільну спроможність, здатність виступати суб'єктами історії. Зокрема, розвинувши ідею «природного права» щодо жінок, *Ж.-Ж. Руссо* включив до її складу міф про «природне призначення» чоловіків і жінок, надовго закріпивши в суспільній думці погляд на природно-фізіологічну обумовленість суспільного розподілу праці за статевою ознакою.

У передреволюційній Франції поборниці жіночих прав (*мадам де Суасо*, *мадам де Гакон-Дюфур*) виступали проти жіночого безправ'я. Однак головний документ Великої французької революції, у якому проголошено гасло свободи, рівності й братерства всіх людей незалежно від їхнього походження (Декларація прав людини і громадянина, 1789), було ухвалено все ж без урахування жіночих вимог – у ньому оголошено вільними й рівними тільки чоловіків. Відмова включити жінок до категорії «вільних» і «рівних»

призвела до виникнення у Франції руху на захист жіночих громадянських і політичних прав – фемінізму. Ініціатива жіночого руху та слава першої в цій країні феміністки належить О. де Гуж, яка склала «Декларацію прав жінки і громадянки».

Олімпію де Гуж – французьку письменницю та журналістку, політичну діячку – визнано засновницею європейського фемінізму. Основні ідеї її викладено в працях «Лист до народу» (1788), «Патріотичні нотатки» (1788), уже згадана вище «Декларація прав жінки та громадянки» (1791), «Три урни, або Порятунок батьківщини повітряним мандрівником» (1793).

Гуж не мала вищої освіти, бо то були часи, коли жінкам заборонялося навчатися. Але коли вона виступала на Національних зборах, чоловіки, затамувавши подих, слухали її промови. Природний розум і талант Гуж підняв на боротьбу французьких жінок; насамперед вони вимагали визнання права на освіту. І невдовзі було запроваджено спільне навчання хлопчиків і дівчаток. Потім жінки звернулися з петицією до короля. Вони просили дати їм можливість займатися жіночими ремеслами «не для того, щоб скинути з себе владу чоловіків, але щоб підтримати своє життя». Їхнє прохання не було почуто. У жовтні 1789 р. понад 8 тис. жінок, вимагаючи хліба, попрямували до Версаля. Жінки чи не вперше усвідомили себе силою, здатною захистити життя своїх дітей. Француженки під керівництвом Гуж пішли далі та стали вимагати представництва в парламенті, але Конституція 1791 р. їхніх вимог не задовольнила. Жінку було віднесено до категорії «пасивних» громадян, які не мали права голосу та жодних цивільних прав. Тоді Гуж написала знаменитий маніфест на захист прав жінок – «Декларацію прав жінки та громадянки» (1791), у якій уперше в історії було сформульовано вимогу рівноправності жінок і чоловіків перед законом: «Жінка народжується й залишається вільною та рівноправною з чоловіком перед обличчям закону». Ст. 6 проголошувала: «Законови повинні виражати загальну волю, усі громадяни, як жінки, так і чоловіки, повинні особисто або через своїх представників сприяти законотворчості. І чоловіки, і жінки мають бути рівними перед законом, володіти однаковим доступом до державних постів, почестей, громадської діяльності відповідно до їхніх здібностей і на підставі їхніх талантів».

Гуж висловлювала надзвичайно сміливі погляди для того часу. У Франції вирувала революція, тривала економічна криза, нестабільність і бідність стали звичними в країні. Олімпія наполягала на створенні державних майстерень для безробітних. Вона не була прихильницею смертної кари та протестувала проти смертного вироку Людовику XVI та його сім'ї. Вона захищала рабів у колоніях і писала гнівні політичні памфлети. Після доносів її заарештували, а потім у листопаді 1793 р. стратили за вироком революційного трибуналу на гільйотині як «ворога революції» та роялістку. Так Гуж за свої погляди та ідеї заплатила життям. Але текст «Декларації прав жінки та громадянки» за багато років не втратив своєї актуальності, а заклики Олімпії було почуто – вони поширились у світі. І хоча в самій Франції жінки отримали право голосу лише через 156 років після Великої французької революції, це аніскільки не применшує значення боротьби Гуж за права жінок усього світу.

Спираючись на концепцію природного права та теорію суспільного договору, Олімпія вважала за потрібне поширення природних прав людини (свободи, безпеки, власності та

Олімпія де Гуж
(1748–1793)

опору насильству) на всіх громадян незалежно від статі. Змальовуючи становище жінки в тогочасному суспільстві, Гуж уперше звернула увагу на явище статевої дискримінації, трактуючи його не лише як різновид суспільного пригноблення, але й як відхилення від природного стану речей.

Важливе місце в концепції демократичної держави Гуж посідає сформульований Ш.-Л. Монтеск'є принцип розподілу влади та захист приватної власності. Наближаючись до ідей класичного лібералізму, Олімпія вбачала мету діяльності будь-якої політичної організації у ствердженні природних прав людини.

Визнано, що «Декларація прав жінки та громадянки» є історично першою універсальною базовою декларацією прав людини; тези Олімпії про суб'єктно-об'єктний характер стосунків чоловіка й жінки в традиційному суспільстві та поширення політичного підходу на приватну сферу життя людини передбачили низку ідеологічних положень фемінізму другої половини ХХ ст. (зокрема, відоме гасло «другої хвилі» фемінізму: «приватне – це політичне»).

Узагальнюючи неоціненний для фемінізму внесок, визнаємо, що Гуж є однією із засновниць європейського фемінізму як політичної доктрини, а її програмний твір – «Декларація прав жінки та громадянки» – першим його маніфестом. Політичні погляди Гуж розвинулися під значним впливом ідей Просвітництва та Великої французької революції. Ключовим положенням політичної теорії Гуж є політична та правова рівність статей.

Практично одночасно з О. де Гуж в Англії та США свою книгу-есе «Захист прав жінок» (1792) опублікувала М. Уолстонкрафт, порушивши низку актуальних питань егалітарної соціальної філософії.

Мері Уолстонкрафт – представниця ліберального напрямку фемінізму, видатна англійська письменниця й філософ ХVIII ст., одна з перших жінок, які розпочали публічну боротьбу проти шовінізму й жіночої нерівності. Письменниця вважала, що здатність до раціонального мислення не залежить від статі, а жіноча «слабкість» і готовність коритися є ніщо інше, як наслідок чоловічого прагнення виховати їх у жінках. Вона стверджувала, що жінки не є особами нижчого рівня розвитку, порівняно з чоловіками, але здаються такими через недосконалу освіченість. Більшість жінок була нерозумною та поверхневою не через вроджену недосконалість розуму, а скоріше тому, що чоловіки закрили їм доступ до освіти. Уолстонкрафт зосередилася на поясненні обмежень, які поставали перед жінками через недосконалість освіти. Вона вказувала на те, що жінки могли б досягти більшого, якщо б із раннього дитинства всю їхню увагу не було спрямовано на красу й зовнішній блиск.

Мері Уолстонкрафт
(1759–1797)

Уперше в історії та задовго до сучасних дебатів про економічну роль домашнього господарства Уолстонкрафт зробила висновок про те, що в суспільстві, де домашні обов'язки не оплачуються, буде зберігатися економічна залежність жінки від чоловіка. Домашні справи й материнство Уолстонкрафт називала «формою розумного громадянства», розглядаючи їх як громадські обов'язки, а не як джерело особистого задоволення або страждання жінки.

Тривалий час її праці не знаходили належного розуміння й визнання, але з посиленням феміністичного руху на початку XX ст. погляди Уолстонкрафт на жіночі права та критика традиційних поглядів про жіночність набули популярності.

Період зародження та формування феміністичних теорій в історії фемінізму визначив подальше практичне впровадження феміністичних ідей у реальних соціальних змінах сфери рівноправності жінок із чоловіками. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. політичні ідеї представників фемінізму стали набувати дедалі ширшого розповсюдження, трансформуватись у створення інститутів організованого руху для впровадження феміністичних ідей у життя. Цей період можна визначити як наступний, другий період в історії фемінізму – *період інституціоналізації*, відомий як три етапи («хвилі») фемінізму. Такого умовного визначення етапи набули тому, що це підкреслює їхню схожість із хвилями океану, де кожна наступна хвиля приходить услід за попередньою, займаючи її місце, але не применшуючи значення. Три етапи («хвилі») фемінізму, як організованого руху, представлені різноманітними напрямками й течіями, які характеризуються залежно від успішності досягнення мети феміністичних організованих рухів та історично зумовлених особливостей їх прояву.

Навчений із малоліття, що краса – скіпетр жінки, розум пристосовується до тіла і, блукаючи навколо своєї позолоченої клітки, намагається тільки прикрасити в'язницю.

*М. Уолстонкрафт,
«Захист прав жінок»*

47.4. Суфражизм як «перша хвиля» фемінізму (Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін.)

Фемінізм «першої хвилі» – організований рух за юридичну рівність жінок і чоловіків, початок якого визначається 1848 р., коли було проведено з'їзд із захисту прав жінок під гаслом: «Усі жінки і чоловіки створені рівними» в Сенек Фолз (США, штат Нью-Йорк), а завершення – початком Першої світової війни (1914).

Найбільшого розповсюдження фемінізм «першої хвилі» набув у Великій Британії та США. Головними напрямками були ліберальний, марксистський і соціалістичний. Основні представники фемінізму «першої хвилі»: М. Рейд, Г. Тейлор, Дж. С. Міл, Л. Беккер, Е. Панкгерст, К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Бебель, Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай.

Головним змістом «першої хвилі» фемінізму був *суфражизм* (англ. *suffrage* – право голосу) – боротьба за право жінок брати участь у виборах (право обирати та бути обраною). Приверненням уваги до проблеми виборчих прав жінок була поведінка мілітанток (англ. *militant* – войовничий) – дочок Еммелін Панкгерст, аристократок сестер Евелін і Кристabelle Панкгерст, які прикували себе в Лондоні ланцюгами до воріт суспільного парку, а потім відбували покарання у в'язниці.

Термін «суфражизм» було вперше ужитий журналістом Ч. Едвардом в лондонській газеті «Дейлі мейл» («Daily Mail») для назви активісток руху за жіночі виборчі права організації Жіночого соціально-політичного союзу (1903–1917).

Історія фемінізму значною мірою підготовлена розвитком різних соціально-філософських і політичних концепцій та інтелектуальних течій. Окремо слід відзначити *ліберальну* філософію Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Дж. С. Міла, у рамках якої розвивалися основи теорії прав людини.

Джон Стюарт Міл – британський філософ, політичний економіст, етичної теорії. Він виступав проти домінування чоловіків над жінками та сприяв законодавчому закріп-

ленню політичних, економічних прав жінок нарівні з чоловіками. У 1865–1868 рр. був членом палати обшин парламенту Великої Британії.

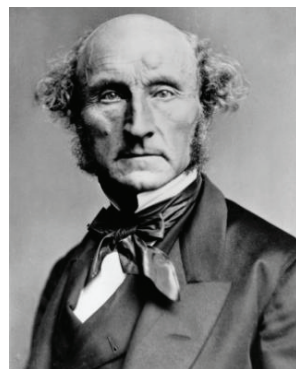
Міл уперше в британському парламенті виступив із поправкою на користь надання виборчого права жінкам відповідно до тексту білля «Про представництво» (1867). Поправка Міла передбачала вилучення з тексту проекту закону слова «чоловік» і його заміну на слово «персона». У разі схвалення поправки право голосу (на тих же умовах, що й чоловіки) мали б отримати лише самотні жінки та вдови, які сплачували податки. Враховуючи майновий ценз, поправка була орієнтована переважно на представниць середнього та вищого прошарків суспільства і лише самотніх, оскільки, відповідно до тогочасного британського законодавства, узявши шлюб, жінка зазвичай позбавлялася майнових прав на користь чоловіка. Високий інтелектуальний статус Міла давав можливість порушити це питання, не будучи висміяним. На превеликий подив, 74 депутати парламенту його підтримали. Але все ж більшість депутатів тоді, на жаль, виступила проти. Протягом усього свого життя він вважав цю проблему першочерговою.

Робота Дж. С. Міла «Поневолення жінок» (1869), написана в співавторстві з дружиною Г. Тейлор, – один із найвизначніших виступів XIX ст., у якому на основі ліберально-філософської теорії автори аргументували тезу про рівність прав жінок і чоловіків голосувати, працювати, здобувати освіту.

Міл заявляв, що чоловіки намагаються закрити перед жінкою всі інші шляхи, крім заміжжя, тільки, щоб шлюб залишався «узаконеним деспотизмом». Ті чоловіки, які «зі справжньою відразою ставляться до ідеї рівного вибору для жінок», у глибині душі бояться, що «жінки вимагатимуть, щоб їхній шлюб було укладено на рівних за-садах».

Своєю аргументацією в «Поневоленні жінок» Міл не тільки прагнув переконати чоловіків у тому, що законодавство щодо жінок несправедливе, але й показати, що економічне, фізичне й моральне насильство в себе вдома веде до поразки та саморуйнації чоловічої статі. Домінування чоловіків у сімейному житті може негативно вплинути на управлінську здатність чоловіків у публічних демократичних процесах. Володар, який бачить у собі лише володаря, ніколи не здатний стати незалежним. Ніхто з мислителів до Мілля не здійснив такого аргументованого аналізу руйнівного впливу на чоловіків їхнього соціального домінування над жінками, їхнього дистанціювання від жінок.

Представники ліберального напрямку фемінізму «першої хвилі», окрім рівних із чоловіками виборчих прав, вимагали рівності в правах на працю, освіту, у разі розлучення – у питаннях прав на дітей, успадкування спільного майна, набуття права на власне майно заміжніми жінкам тощо. Зародження ліберального фемінізму у Великій Британії пов'язане з іменем *М. Рейд* («Благання за жінку», 1845) і *Г. Тейлор* («Виборчі права для жінок», 1851), які вважали шлюб різновидом рабства для жінок.

Джон Стюарт Міл
(1806–1873)

Основна причина супротиву більшості чоловіків визволенню жінок криється не тільки в їхньому небажанні відмовитися від своїх привілеїв у сім'ї, але й у побоюванні можливості жити пліч-о-пліч із рівною людиною.

*Дж. С. Міл,
«Поневолення жінок»*

Представники *марксистського* та *соціалістичного* напрямку передбачали статеву рівність за умови встановлення соціалізму, високо оцінювали значущість економічного чинника в забезпеченні самостійності та рівноправ'я.

Один із базових принципів марксизму, розроблений у «Критиці політичної економії» (1859) К. Маркса. Автор стверджує: «Спосіб матеріального виробництва визначає соціальні, політичні та інтелектуальні процеси в цілому. Не свідомість людини визначає її буття, а навпаки, соціальне буття визначає її свідомість». У праці Маркса «Німецька ідеологія» (1846) розподіл праці в сім'ї безпосередньо пов'язується з походженням права власності однієї людини над іншою. Отже, Маркс виводив першу форму власності з поневолення жінок і дітей чоловіками. Марксизм першим у світовій історії ідей розглянув проблему примусу не як односпрямований процес, але як процес взаємодій, у яких беруть участь і пригноблені (у класичному марксизмі – пролетарі, а в марксистському фемінізмі – жінки). Це була гарна підказка, а на ті часи й наукова основа для того, щоб категорично стверджувати, що жіночі ролі не детерміновані біологічно, а їх жорстко визначають економічні умови й соціокультурні особливості в цілому. Тому класова свідомість для соціальних феміністок призводить до формування особливої позиції за ознакою статі, діалектично протилежної до ідеології чоловіків, які розглядаються як правлячий клас.

Теоретичною основою марксистського фемінізму є дослідження Ф. Енгельса «Про витоки підкорення жінок», яка є частиною праці «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884). У ній розглядається статева дискримінація як природний наслідок класового й расового панування, які можуть бути знищені практично одночасно. У межах цього напрямку пропонується пропаганда повної сексуальної свободи, відмова від сім'ї та материнства, стирання всіх соціальних статевих відмінностей. Емансипації можна досягти лише за допомогою гарантій рівних прав із чоловіками. Марксистки «першої хвилі», зокрема А. Бебель, вважали, що «вирішення жіночого питання ідентичне з вирішенням соціального питання».

Теза про соціалізацію домашньої праці та суспільного виховання дітей зближує марксизм із фемінізмом. Їх поєднує байдужість до долі сім'ї як соціального інституту. У традиційних марксистських дослідженнях експлуатація жінок часто зводилася до нематеріальної надбудови. Феміністки марксистського напрямку розглядали розвиток сім'ї у зв'язку з розвитком класового суспільства, у якому вона існує. Вони бачили виникнення експлуатації жінок у сім'ї та аналізували сімейні й сексуальні стосунки як частину ідеології. Незважаючи на це, критики стверджують, що марксистській феміністській перспективі не вдалося розробити свій понятійний апарат так, щоб він охоплював і жінок.

Марксистська термінологія й теорія так і залишилися недосконалими. Наприклад, експлуатація жінок у марксистсько-феміністських теоріях виступає як співвідношення між жінками й капіталізмом, а проблема участі чоловіків у поневоленні жінок залишається недостатньо дослідженою. Найвідоміші з представників марксистського й соціалістичного напрямку «першої хвилі» фемінізму – Е. Гольдман, К. Цеткін, А. Бебель, О. Колонтай.

Марксизм має багато спільного з феміністськими теоріями. До того ж марксизм із його положенням про пригноблення жінок у буржуазній сім'ї та необхідністю їх звільнення є теоретичним джерелом не тільки марксистського й соціалістичного фемінізму, але й усіх його форм у цілому.

Найбільшого впливу марксистський фемінізм набув у Німеччині, де публікували свої роботи такі теоретики, як А. Бебель (праця «Жінка і соціалізм», 1878) і К. Цеткін – головний редактор журналу «Рівність» («Die Gleichheit», створений 1891 р.). Багаторічна боротьба за виборчі права співпала в часі з активізацією робітничого та соціалістичного руху, хвилею буржуазних революцій у Європі.

Своєрідною течією у фемінізмі початку ХХ ст. були анархо-феміністські організації, що проголосили боротьбу з нормами загальноприйнятої моральності та інститутом сім'ї, які розглядалися як основні засоби обмеження свободи жінки.

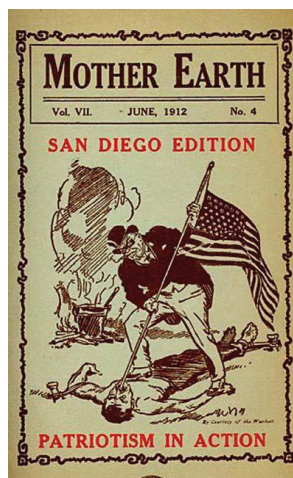
Теоретиком *анархо-фемінізму* була американка *Емма Гольдман* (її ще називали Червона Емма), яка схилилась до підтримки лівих поглядів. Вона видавала щомісячний журнал «Мати Земля» («Mother Earth»), у якому коментувала поточні події з точки зору анархо-фемінізму. У журналі публікувалися роботи видатних анархістів, а також Л. Толстого та Ф. Ніцше, погляди яких мали істотний вплив на Гольдман. Вона виступала в містах США з лекціями, які пропагували анархізм. Її праці «Що я думаю» (1908), «Трагічне в емансипації жінки» (1911), «Торгівля жінками» (1911) поєднували анархістські ідеї з феміністськими, проголошуючи, що умови, які призвели до поневолення жінок, стосуються всього суспільства.

Гольдман зазначала, що жінку визволяє не право голосу або право вибору роботи, а особиста самостійність, психологічна незалежність і свобода від норм загальноприйнятої моралі. Її критика поширювалась на сім'ю та материнство, які вона вважала основними обмежувачами сексуальної свободи жінки.

Поневолення жінок вона порівнювала з поневоленням людини взагалі й вимагала одночасної боротьби за покращення умов життя для жінок із боротьбою за визволення людства. Гольдман виступала за вільний для жінок контроль за народжуваністю. Небажані вагітності, за її переконанням, призводять до народження небажаних дітей, а для жінок закріплюють ще більшу економічну залежність від чоловіків. Спільне життя незалежних індивідів можливе лише, як вважала Гольдман, на основі добровільності. Інститут шлюбу заперечувався нею як суто економічний інструмент, який призводить до залежності, закріплює консервативні моральні уявлення, заважає звільненню як жінок, так і чоловіків. Гольдман вважала, що лише соціальна революція дозволить домогтися щасливого, гармонійного життя як для жінок, так і для чоловіків. Вона не хотіла мати нічого спільного з буржуазними феміністками. «Треба відкинути абсурдні уявлення про дуалізм статей або про те, що чоловік і жінка – представники двох ворожих таборів», – писала Гольдман. Не менш рішуче виступала вона проти підміни революційної боротьби реформістською діяльністю за розширення політичних та економічних прав для жінок. Будучи анархісткою, а тому противницею будь-якого політиканства, вона вважала подібні «досягнення»

Емма Гольдман
(1869–1940)

Обкладинка журналу
«Мати Земля».
Заголовок:
«Патріотизм у дії»

вигідними лише панівним класам, а тому такими, що не стосуються ні визволення жінок, ні будь-якого визволення взагалі. «Сьогодні для жінок стало необхідним емансипуватися від емансипації, якщо вона хоче бути вільною», – таким було ставлення Гольдман до буржуазного фемінізму.

Марксистки стверджували, що жінок треба більше залучати до активного економічного та політичного життя. Цю тезу підтвердила власним життєвим прикладом К. Цеткін.

Клара Цеткін – представниця соціалістичного (комуністичного) напрямку «першої хвилі» фемінізму, активістка боротьби за права жінок, німецький політик, діячка німецького та міжнародного комуністичного руху, одна із засновниць Комуністичної партії Німеччини.

Цеткін брала участь у робітничому й жіночому русі з 1874 р., активна учасниця процесу заснування II Інтернаціоналу, авторка промови про роль жінок у революційній боротьбі для його Установчого конгресу. Вона постійно відстоювала права жінок, зокрема пом'якшення трудового законодавства для жінок і надання всезагального виборчого права. Редагуючи протягом 1891–1917 рр. газету Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) для жінок «Рівність» («Die Gleichheit»), вона перетворила соціал-демократичний жіночий рух у Німеччині на один із найсильніших у Європі. Упродовж 1920–1933 рр. (протягом існування Ваймарської республіки) Цеткін представляла Компартію в Рейхстазі. У 1919–1924 та 1927–1929 рр. вона була в складі ЦК КПН. Паралельно Цеткін була зайнята у Виконавчому комітеті Комінтерну (1921–1933), очолювала його Міжнародний жіночий секретаріат. Цеткін засуджувала фашизм, починаючи з моменту його виникнення. Головуючи в Рейхстазі по праву старшої, вона виступила із закликом протистояти нацизму всіма засобами. Саме вона запропонувала святкувати 8 березня як Міжнародний жіночий день (1911).

Слід зазначити, що Цеткін наполегливо сповідувала ідею непотрібності особливої, окремої від чоловіків боротьби жінок проти патріархату. Вона різко критикувала прихильниць ліберальної течії фемінізму і вважала, що з «цими паразитами з паразитів на тілі суспільства» не може бути спільних інтересів. Від її робіт беруть початок тенденція іменування фемінізму «буржуазним соціальним рухом» і люті суперечки з ліберальними феміністками. Деякі з них (наприклад, Л. Браун) вступали в соціалістичні організації для створення загальної ідейної платформи. Така непримиренність вела до роз'єднаності практичного жіночого руху в Німеччині й відсутності там таких досягнень у боротьбі за завоювання права голосу для жінок, які було здобуто у Великій Британії та США.

Представницею соціалістичного напрямку «першої хвилі» фемінізму є *Олександра Колонтай* – феміністка, публіцист, перша у світі жінка-міністр, діяч міжнародного та російського революційного соціалістичного руху, дипломат.

За ініціативи Колонтай, яка виступала за право жінок на розлучення, відхід від традиційних норм сексуальних стосунків, у ЦК РКП(б) було створено жіночий підрозділ для подолання неосвіченості жінок і досягнення ними рівних із чоловіками прав. Як вважала Колонтай, боротьба за демократію та міцний мир, проти реакції й фашизму є ключовим завданням жіночого руху. Відсторонення жінок від цього основного завдання, спроба зосередитись у межах «суто жіночих», феміністських організацій можуть

Клара Цеткін
(1857–1933)

тільки послабити жіночий демократичний рух. У праці «Радянська жінка – повноправна громадянка своєї країни» (1946) Колонтай визначила, що «тільки перемога демократії забезпечить жінкам рівноправність».

У XIX – на початку XX ст. феміністки з марксистськими поглядами становили меншість. Із середини XIX ст. бере початок протистояння марксизму та ліберального європейського й американського руху за права жінок. К. Маркс і Ф. Енгельс не вважали тему пригноблення за ознакою статі важливим аспектом своєї теорії, тому їхні погляди не включали аналізу жіночого соціального досвіду. Послідовники марксизму вважали себе виразниками інтересів усіх пригноблених без розрізнення статі. Вони відкрито критикували ліберальних феміністок як виразниць інтересів щойно утвореної порівняно забезпеченої частини жіночого населення. Тому розраховували залучити на свій бік тих, чий інтерес виявилися обійдені лібералками – передусім жінок із робітничого середовища, які були пасивними через подвійне (сімейне та класове) гноблення.

Ліберальний же фемінізм швидко розвивався, прихильники його переважали. Наймасовішими ліберально-феміністські організації були в США й Великій Британії; менш масовими – у Німеччині, Швеції, Данії, Ісландії та Японії; середні – у Канаді, Франції, Голландії, на Кубі та в Мексиці. Масштаб руху був пов'язаний із його цілями (політичні права); часткою в населенні міського освіченого середнього класу; підтримкою, що надавалася іншими верствами населення та організаціями (наприклад, впливовими політиками-чоловіками); політикою, яку проводив уряд (лояльність; обмеження права жінок брати участь в організаціях; пряме придушення жіночого руху); культурними особливостями (більш розвинений рух був у протестантських країнах).

У боротьбі брали участь жінки багатьох країн, за час її ведення було створено численні жіночі об'єднання: Шеффільдську асоціацію за надання права голосу (1851), Товариство жіночого виборчого права (1867), Національну федерацію суфражистських товариств (1868), Міжнародну раду жінок (1888), Жіночий соціально-політичний союз (1903), Міжнародну організацію суфражисток (1904), Всесвітню раду католицьких жіночих організацій (1910) та ін.

Основними досягненнями фемінізму «першої хвилі» є: набуття права вступу до університетів, медичних шкіл, володіння власністю й управління нею неодруженими забезпеченими жінками у Великій Британії (1882); права голосу на місцевих виборах у Великій Британії (1894); допущення жінок до голосування у Вайомінгу (1869), Новій Зеландії та штаті Колорадо (1893), Айдахо й Юта (1896), Австралії (1902), Фінляндії (1906), Норвегії (1906), Данії (1915), Австрії й Ірландії (1918), Нідерландах і Німеччині (1919), США (1920), Швеції (1921), Великій Британії (1928 – парламентські вибори).

Співпрацюючи з британськими лейбористами, феміністки змусили поставити на громадське обговорення ідею державної допомоги жінкам, зокрема через виплати допомоги у зв'язку з вагітністю, пологами та на виховання дітей (кампанія за «сімейні допомоги» Е. Ретбоун 1929 р. у Великій Британії). У 1930-ті рр. феміністські організації низки європейських країн вели активну пропаганду протизаплідних засобів, змусивши поставити на громадське обговорення інші питання репродуктивних технологій (про

*Олександра Колонтай
(1872–1952)*

аборти, фінансування державних гінекологічних клінік та ін.). Це є підставою для приписування феміністкам слави ініціаторів сексуальної революції XX ст.

До другої половини 30-х рр. XX ст. головної мети європейського та американського суфражистського руху було в цілому досягнуто, і він пішов на спад. Після завоювання права голосу жінки різних країн домоглися й виконання низки інших феміністських вимог, що стосуються шлюбу, опіки над дітьми та права на професійну кар'єру. Проте розбіжності між прихильниками «фемінізму рівності» та «фемінізму відмінностей», раніше об'єднаних спільною боротьбою за право голосу, різко загострилися. Дебати прихильниць «фемінізму особливих прав» із прихильниками жіночої рівноправності в Великій Британії та США сприяли залученню уваги суспільства до протекціоністського законодавства, орієнтованого на захист прав жінок, зокрема ініціювали прийняття законів про жінок, які працюють на шкідливих для здоров'я виробництвах.

Занепад фемінізму «першої хвилі» припадає на період Першої світової війни та після надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав, коли жіноцтво різних країн усвідомило, що інші нерівності між жінками та чоловіками не подолано.

47.5. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) (С. де Бовуар)

На початку 60-х рр. XX ст. пробудження соціальної жіночої самосвідомості призвело до виникнення «другої хвилі» фемінізму та було пов'язане з піднесенням ліворадикальних рухів (студентської революції 1968 р.) і формуванням нових соціальних теорій. Загальна вимога феміністок «другої хвилі» – боротьба за право не тільки обирати, а й увійти самим у владні структури. Під час розгортання «другої хвилі» різні напрями фемінізму остаточно розділилися, після чого феміністки порушили питання про визнання плюральності самого поняття «фемінізм», яке почало вживатися замість терміна «напряму у фемінізмі». На думку аналітиків феміністської теорії, найменування «фемінізм» співзвучне до демократичного плюралізму й є викликом будь-якій тоталітарності, відображаючи неможливість створення єдиної для всіх жінок теорії звільнення, оскільки соціально-культурний досвід і статус різних жінок визначається різними чинниками (клас, раса, вік, конфесія, епоха та ін.).

Неофемінізм черпав свої ідеї з лібералізму й раціоналізму, а також з утопізму та романтизму, однак він не піддається однозначному визначенню. Концептуально в неофемінізмі прийнято виділяти такі головні питання: поділ на публічну та приватну сферу; патріархат; стать і гендер (культурна стать); рівність і відмінність.

Основоположницею другого періоду фемінізму визнано С. де Бовуар – французьку письменницю, феміністку радикального ідеологічного напрямку другого етапу («другої хвилі») фемінізму.

Сімона де Бовуар – авторка романів «Гість» (1943), «Мандарини» (1954), книги «Друга стать» (1949), автобіографічної трилогії «Мемуари добре вихованої дівчини» (1958), «Сила зрілості» (1960) і «Сила речей» (1963) та ін. Вона зробила вагомий внесок у розвиток філософської думки та феміністичного руху XX ст. Книга «Друга стать» є однією з найважливіших робіт XX ст. із проблематики фемінізму. Авторка розвіяла постулат про природність сексуального розподілу праці, показавши, що співвідношення «природного» (жіночого) із «культурним» (чоловічим) є не взаємодоповненням, а проблемою ієрархії та влади. Конфлікт між здатністю бути суб'єктом і нав'язаною роллю

об'єкта (права, політики, чужої влади) визначає, відповідно до її теорії, зміст поняття «жіноча сутність» та особливості «жіночого спадку». Бовуар стверджувала, що «жінкою не народжуються, жінкою стають». Отже, стаття є результатом соціокультурного конструювання.

На відміну від першого періоду еволюції фемінізму, на другому етапі («друга хвиля») він поширився в усіх регіонах планети. У цей час остаточно виділяються різні напрями фемінізму за такими критеріями:

Сімона де Бовуар
(1908–1986)

- *за ідеологією*: ліберальний, марксистський і соціалістичний, радикальний;
- *географічно*: американський, європейський, «третього світу», пострадянський, постсоціалістичний;
- *етнічно*: фемінізм «білих», «чорних»;
- *конфесійно*: ісламський, християнський;
- *за методами та спрямованістю дій*: екофемінізм, пацифістський, сепаратистський;
- *за приналежністю до течій філософії та психології*: модерністський, заснований на концепції соціального конструювання, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний;
- *за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прихильників*: лесбійський, садомазохістський, квір-фемінізм.

Зокрема, у Франції найбільш поширеним на межі ХХ–ХІХ ст. був постмодерністський фемінізм, у Великій Британії й Австралії – соціалістичний фемінізм, у США були представлені всі напрями.

Фемінізм характеризується множинністю підходів до інтерпретації суб'єкта, знання, істини, принципів і методів дослідження:

- 1) основні течії у фемінізмі: *ліберальний* (Б. Фрідан, С. Окін, Дж. Річардс), *соціалістичний* (Е. Гольдман, З. Айзенштейн, Дж. Мітчелл), *радикальний* (К. Міллет, С. Файрстоун, А. Дворкін);
- 2) локалізація феміністських «шкіл»: *англо-американська* (Дж. Батлер, С. Хардінг, Е. Гросс та ін.), *французька* (Ж. Фрез та ін.), *австралійська* (Дж. Гор, К. Люк), *українська* (І. Жеребкіна, Т. Журженко, О. Кісь, О. Луценко та ін.) тощо;
- 3) етапи розвитку феміністської теорії знання: *емпіричний* (Р. Хаббард, А. Фаусто-Стерлінг), *концептуалістський* (Д. Сміт, Е. Фі), *постмодерністський* (Н. Фрезер, С. Хекман), *постфеміністський* (Р. Брайдотті, Т. де Лауретіс);
- 4) філософсько-методологічні позиції дослідників: *екзистенціалізм* (С. де Бовуар), *психоаналіз* (Дж. Флекс), *постструктуралізм* (Е. Сіксу, Л. Ірігарей);
- 5) расові або статево-гендерні вірування та переконання дослідників: *Black Studies* або *афроцентристські* дослідження (П. Х. Коллінз, Б. Хукс), *«квір»-теорія* (М. Віттіг, М. Фрай, Е. Косовскі-Седжвік).

Множинність форм фемінізму пояснюється тим, що від культури до культури накопичені знання й досвід боротьби набувають іншого звучання. Тому нинішній західний фемінізм включає в себе всі попередні досягнення, людські знання, рівень морального й естетичного розвитку, світогляду, менталітету, засобів і форм спілкування людей. Вираз-

ною особливістю фемінізму «другої хвилі» є несприйняття поділу на публічну та приватну сфери, що вважається неадекватним. Чоловіча домінація та жіноча дискримінація, що є в приватній сфері, визначаються в період фемінізму «другої хвилі» як різновид суспільного конфлікту.

Ще однією важливістю фемінізму «другої хвилі» є визначення на цьому етапі поняття «гендер» та окреслення його відмінності від поняття «стать». Поняття «гендер» використовують у науковому обігу для характеристики статі в суспільному контексті або як культурну стать.

47.6. Ліберальний фемінізм «другої хвилі» (Б. Фрідан, С. Окін, Дж. Річардс)

Ліберальний фемінізм «другої хвилі» має найбільше послідовників попереднього першого етапу ліберального фемінізму та його прихильників. Представники ліберального напрямку ведуть боротьбу за рівні стартові умови для самореалізації обох статей, апелюють до білих жінок середнього класу та орієнтують їх на досягнення високих професійних цілей, але без звільнення від виконання традиційних соціальних ролей (жінки, матері, коханки та ін.).

Неолібералки бачать проблему не у відсутності прав, а в інертності жінок, їхньому невмінні користуватися тим, що вже надано законом. «Друга хвиля» фемінізму визначила лозунги соціального й сексуального визволення жінки. Саме теоретики та практики «другої хвилі» звернули увагу на те, що повсякденне насильство й пригнічення жінок відбувається не тільки в політиці, але й у непублічній сфері домашніх відносин на роботі, у сфері культури й відпочинку. Саме «друга хвиля» сформулювала провідну роль у сучасному фемінізмі теорії патріархату.

Бетті Фрідан – представниця ліберального напрямку «другої хвилі» фемінізму, громадська діячка, популярна письменниця, професор, засновниця Національної організації жінок, Національних жіночих політичних зборів і першого жіночого банку, дослідниця, журналістка, член Демократичної партії, клінічний психолог. Вона була найвпливовішою феміністкою післявоєнної епохи. Основні праці: «Таємниця жіночості» (1963), «Друга стадія» (1983).

Праця «Таємниця жіночості» стала теоретичним поштовхом до конституювання ліберального неофемінізму та неофемінізму в цілому. Фрідан поставила на порядок денний «проблему без назви» – відчуття фрустрації, незадоволення, напруги, які були властиві багатьом жінкам унаслідок обмеження їх ролями матері та домогосподарки. Фрідан констатувала, що набуття рівних із чоловіками виборчих/політичних прав не привело до вирішення жіночого питання. Наслідкування панівних у суспільстві стереотипів щодо жінки вело до «зручного/затишного концтабору», де, за Фрідан, перебували жінки.

Фрідан першою заявила, що жінки не повинні відмовлятися або приховувати власні амбіції та мрії, які не були пов'язані тільки з чоловіком, дітьми та домогосподарством. Вона доводила, що засобом зміни ситуації має бути освіта та професійна діяльність. Фрідан вважала, що жінка повинна виявляти стільки ж агресивності, прагнення до бо-

Бетті Фрідан
(1921–2006)

ротьби, беззастережності в публічному житті, як і чоловіки, щоб домогтися повного визволення та створення умов, за яких обидві статі були б рівними. Дослідниця обґрунтовувала необхідність законодавчого закріплення права жінок на аборт і відпустку у зв'язку з народженням дитини. Фрідан звернула увагу на небезпеку, яка полягала в тому, що пошуки правдивої жіночої сутності/ідентичності здатні були привести жінок до сумнівів щодо значення дітей і родини. Вона констатувала, що за час від появи та розвитку неофемінізму американські жінки досягли значних результатів у професійному розвитку, входженні в «чоловічі» інститути влади, але ці результати не дали очікуваного.

Широке включення жінок у сферу політики є теоретичним і практичним надзвичайно важливим моментом, оскільки політична влада, володіючи ресурсами, монополією на використання сили, на прийняття законів, організовує та контролює життя суспільства.

*Б. Фрідан,
«Тасмниця жіночості»*

Стан фрустрації розвинув у сучасної жінки комплекс «супержінки», яка намагалась досягнути максимальних результатів на роботі, а також у відносинах із чоловіком і дітьми. Вона змушена визнати, що участь жінок у професійній діяльності, прагнення кар'єри не сприяло визволенню жінок, а навпаки призводило до посилення завантаженості їх на роботі та вдома.

Фрідан дійшла висновку, що реальної рівності між статями може бути досягнуто лише тоді, коли суспільство однаково буде ставитись і шанувати жіночі й чоловічі цінності. Тоді стане можливим досягнення «рівності в різноманітності». Дослідниця наголосила на існуванні суспільної необхідності в ширшому залученні чоловіків до приватної сфери та виділення специфічних проблем кожної статі й напрацювання механізмів їх захисту, зокрема приділяла посилену увагу захисту прав вагітних.

47.7. Соціалістичний (З. Айзенстайн, Дж. Мітчелл, О. Брайєн, А. Янг) і марксистський фемінізм (У. Прокоп, В. Брайсон, Н. Фолбр) як ідеологічний напрям «другої хвилі» фемінізму

Фемінізм нині намагається вийти на новий рівень розвитку своїх ідей, прямо використовуючи марксистські тези про розширення свідомості жінок як пригнобленого класу, який має боротися проти патріархального гноблення. Марксизм має багато спільного з феміністськими теоріями, до того ж він зі своїм положенням про пригноблення жінок у буржуазній сім'ї та необхідністю їх звільнення є теоретичним джерелом не тільки марксистського фемінізму, але й усіх його форм у цілому. Але при цьому зв'язок марксизму з фемінізмом неочевидний, оскільки феміністки ставлять під сумнів обґрунтованість «маскулістських» концепцій і перспектив соціального розвитку.

Послідовники *класичного марксизму* в сучасному феміністському русі «другої хвилі» фемінізму порівняно нечисленні (У. Прокоп, В. Брайсон, Н. Фолбр). Вони, як і раніше, лише «додають» жінку (як свого часу К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Бебель та ін.) до існуючої критики капіталізму, вважаючи придушення жінок чоловіками менш важливим, ніж класове гноблення. Держава для феміністок марксистського напрямку – носій матеріальних інтересів певного класу, засіб домінування, що узаконює ідеологію.

Нову важливу спрямованість феміністсько-марксистської перспективи надала німецька соціолог *Ульріке Прокоп* своєю книгою «Обставини життя жінок» (1978). Про-

коп виходила з того, що традиційний марксистський аналіз, навіть коли він намагався охопити й експлуатацію жінок, розглядав жінку як об'єкт. На її думку, поведінка та подання жінок вивчалися й оцінювалися тільки на підставі загальної суспільно-економічної моделі. Це зумовлювало сприйняття жінок як ірраціональних, безвольних і несвідомих (або як таких, які володіють помилковою свідомістю) об'єктів зовнішнього впливу. *Що жінки фактично роблять і яким є життя жінок – цим ніхто серйозно не переймався.* Прокоп у своїй книзі розробляла саме аналіз поведінки та уявлень жінок із точки зору специфічно жіночих життєвих обставин.

Марксистська спадщина Прокоп полягає у визначенні нею конфлікту – об'єктивного протиріччя через обставини життя жінок між «жіночими продуктивними силами» й панівними в суспільстві виробничими відносинами, які завжди обмежують ці продуктивні сили та відмовляють їм в існуванні. Учена зробила можливим погляд на жінок як на активних суб'єктів, у яких суперечливі зразки поведінки й «непомірні бажання» більше не сприймалися як ірраціональні, але витікали з об'єктивних протиріч життєвого існування жінок у буржуазному/капіталістичному суспільстві.

Також вагомим внеском у розробку феміністичної теорії «другої хвилі» марксистського напрямку є праці *Валері Брайсон* – представниці британської політичної науки, професора політики університету Хаддерсфілд. Її погляди викладено в працях «Сучасні політичні концепти» (2002, у співавторстві з Дж. Блакелей), «Політична теорія фемінізму: вступ» (2001), «Гендер і політика часу: феміністична теорія та сучасні дебати» (2007).

У монографії «Політична теорія фемінізму: вступ» авторкою застосовано оригінальний підхід до проблематики: із точки зору феміністської теорії розглядається взаємозв'язок темпоральних пропозицій політичної теорії, темпоральних культур, а також засобів використання часу в капіталістичних суспільствах та сучасних соціальних державах.

Брайсон намагається показати, як наше розуміння часу має змінитися, якщо ми хочемо поліпшити наші суспільства й позбавитися від багатьох соціально-політичних вад, властивих їм. Важливим компонентом такого погляду на час є проектне та творче розуміння його природи. Те, що було створено одного разу людьми, на думку Брайсон, ними ж може бути змінено. Тим паче, якщо панівний тип часу в епоху капіталізму – годинниковий час – веде до негативних наслідків для психічного й фізичного здоров'я людей, порушує їхні біоритми, ще більше пригноблює знедолених. Для зміни несправедливих порядків, за Брайсон, нам знову треба використати уяву, зрозуміти, чого ми хочемо, і починати діяти в бажаному напрямі. Цей процес Брайсон називає «уявним експериментом», а бажаний темпоральний устрій – «ухронією».

У праці «Політична теорія фемінізму: вступ» авторка пропонує нову розширену концепцію політики, засновану на тому, що владні відносини між чоловіками та жінками

Ульріке Прокоп
(нар. 1945)

Валері Брайсон
(нар. 1948)

не обмежені лише публічними сферами закону, держави, економіки, культури, але пронизують усі сфери життя.

Брайсон комбінує марксистський фемінізм із окремими ідеями постструктуралізму. Особливо важливою (із методологічної точки зору) Брайсон видається ідея дихотомічного мислення, його (постструктуралізму) критика, а саме: зведення всієї різноманітності світу до парних (бінарних) опозицій, які визначаються за допомогою взаємовідносин «дух і матерія», «суб'єкт та об'єкт», «розум та емоції», «чоловік і жінка», «приватне та суспільне». Брайсон зазначає, що ці парні опозиції, які є в основі західної цивілізації, викривляють наше розуміння світу, і вчені повинні це розуміти та намагатися свідомо реагувати на такі стереотипні обмеження.

У соціалістичному фемінізмі (З. Айзенстайн, Л. Гордон, Дж. Мітчелл, Е. Оуклі) синтезовано марксистські та феміністичні погляди. Соціалістичний фемінізм засновується на суспільно усталених відмінностях між чоловіками та жінками та вбачає головну причину дискримінації жінок у поділі праці за статевою належністю (зокрема, закріплення за жінками неprestижних, низькооплачуваних або й зовсім неоплачуваних сфер самореалізації). Натомість пропонується концепція культурного розподілу праці.

На відміну від марксистських, соціалістичні феміністки (соціал-феміністки) – З. Айзенстайн («Капіталістичний патріархат і варіант соціалістичного фемінізму», 1979) та О. Брайєн («Політика репродукції», 1981) – переконані, що змогли уникнути цієї обмеженості. Якщо марксистки не вважають ефективним жіночий рух (відокремлений від загальнопролетарського), то соціал-феміністки наполягають на його можливості й виділенні жіночих проблем із проблем класових і загальносоціальних. Дискримінація жінки та протиріччя між статями детерміновані, на їх думку, антагонізмами суспільства, заснованого на приватній власності. А патріархат і капіталізм є «дуальними системами» (А. Янг, «Соціалістичний фемінізм і межі теорії дуальних систем», 1980), які взаємно зміцнюють один одного.

Критикуючи лібералок за спроби вибудувати світ, що складається з ізольованих індивідів із абстрактними правами, соціал-феміністки спочатку бачили шлях до рівності в перетворенні домашньої роботи на частину суспільного виробництва. Пізніше, після дискредитації цього шляху в СРСР і країнах народної демократії, соціал-феміністки зосередили увагу на критиці систем соціалізації та звичних прийомів найму на роботу, які саме й формують ті практики праці, що дискримінують жінок. Завдяки соціал-феміністкам у сучасну соціальну теорію було введено категорію домашньої праці як «критичної форми праці», тобто «неоплачуваної, малоцінної, майже невидимої».

Завдяки соціал-феміністкам і марксисткам та їхній боротьбі проти дискримінації жінок у сфері праці в США з початку 1970-х рр. скасовано позначку «стать» в автобіографіях, необхідних під час найму на роботу, введено формалізоване тестування як форму відбору здібних працівників. Однак, полегшуючи долю жінок, які працюють, соціал-феміністки малою мірою зачіпають соціальну організацію повсякденного життя, побут жінок. Зокрема, марксистський і соціалістичний фемінізм не може допомогти жінкам у нетипових сім'ях – сім'ях розлучених, із одним батьком, іммігрантів (які намагаються закріпитися в країні), гомосексуальних – тобто тих, де немає розподілу соціально-статевих ролей.

47.8. Радикальні теорії фемінізму «другої» хвилі (С. Файєрстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін)

Головною складовою *радикального неофемінізму* є аналіз патріархату, який розглядався як універсальне явище щодо різних часів і культур. Радикальний фемінізм, на думку багатьох дослідників, виник у середовищі «нових лівих» унаслідок неможливості цього руху спрямувати свою діяльність на реалізацію інтересів жінок, які брали активну участь у його діяльності. Існуюче суспільство вони трактували як несправедливе, оскільки воно ґрунтувалось на домінації чоловіків.

Позиція чоловіків, на думку представниць радикального фемінізму, передбачала прагнення панувати так, щоб залежні від них, передусім жінки, підкорювалися з власної волі. Поряд із цією формою поширеного підкорення жінок представниці радикального фемінізму визнавали залежність жінок через страх, коли чоловіки компенсували підкорення жінок добробутом та безпекою. Жінки навіть працювали лише тоді, коли чоловікам це було вигідно. Чоловіки фактично приватизували жінок, трактуючи їх як колективну власність.

Саме таку конструкцію патріархату з певними відхиленнями розробили представниці радикального фемінізму. Дискримінацію жінок феміністки трактували як первинну щодо всіх інших різновидів суспільної дискримінації. Вихід із цієї ситуації – глобальна сексуальна революція та побудова якісно нового суспільства.

Особливістю радикального фемінізму є те, що він розглядає жінок як біологічний «клас», який дискримінується й експлуатується, що є концептуальною моделлю для вивчення інших форм пригнічення. Патріархат у концепції радикального фемінізму – автономна соціальна й історична сила, яку можна знищити, як і нерівність статей. Характерним є обговорення таких сюжетів, як: чоловіча монополія в культурі та знаннях, статеві дискримінація в повсякденному, особливо в сексуальному житті. Для виходу з ситуації пропонують феміністичну революцію задля кардинальної зміни моделі стосунків між чоловіками та жінками й переходу до матріархату, феміністичний сепаратизм, заснований на самоізоляції жінок від чоловіків, заміну чоловічої культури на жіночу та створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури. Радикальний фемінізм є найяскравішим напрямом у фемінізмі «другої хвилі». Його найбільш відомими представницями є С. Файєрстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін.

Суламиф Файєрстоун належить до засновниць радикального фемінізму. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. вона стала центральною фігурою радикального фемінізму тих років, засновницею багатьох відомих феміністських радикальних угруповань. У 1970 р. Файєрстоун видала працю «Діалектика статі: обґрунтування феміністичної революції». У цій праці авторка намагалась поєднати ідеї Фрейда та Маркса. Для «другої хвилі» фемінізму в США ця праця стала надзвичайно важливою.

Файєрстоун вважала, що статеві відмінності зумовлені біологічно. Оскільки жінка народжує дітей, то вона змушена бути залежною від чоловіка в питаннях охорони/захисту та матеріального існування. «Біологічна нерівність» виявляється й у суспільній організації сім'ї. Суспільні позиції жінки вона

Суламиф Файєрстоун
(1945–2012)

характеризувала за допомогою поняття «статевий клас» і вважала, що єдиним способом визволення жінки є відмова від традиційної родини одночасно із вмонтованими в цей інститут відносинами домінації. Незалежність жінки від біологічного підпорядкування чоловікові Файерстоун вбачала в штучному заплідненні, використанні засобів контрацепції, легалізації абортів. Розвиток науки та техніки, на її думку, давав змогу в перспективі перенести репродуктивну функцію в лабораторії, а виховання дітей покласти на пари або лесбійські спільноти, тим самим звільнити жінку від тягаря біологічної родини.

Файерстоун вважала рушійною силою історії не виробництво, а відтворення. І якщо необхідно зрозуміти, чому жінки підкорені чоловікам, потрібне біологічне, а не економічне пояснення. На її думку, доки не зміниться спосіб біологічного відтворення, будуть існувати два протилежні «біологічні класи» та дискримінація жінок.

Можливо, саме через очевидний біологізм і радикалізм авторських позицій праця Файерстоун відіграла значну роль у розвитку гендерної теорії. Ідея біологічних класів активно дискутувалась у літературі як її прибічниками, так і опонентами. Використовуючи поняття «біологічні класи», Файерстоун фактично говорила про виникнення соціальних класів на основі біологічних відмінностей. Її теорію можна назвати *передгендерною*.

Зазначимо, що хоч ідея «біологічних класів» є фундаментальною в концепції Файерстоун, її позицію не можна віднести до традиційного біодетермінізму. Біодетермінізм заснований на визнанні зумовленості відмінностей у соціальних ролях і статусах жінок і чоловіків їхніми природними біологічними відмінностями.

Вагомий внесок у засудження патріархату належить також представниці радикального неофемінізму «другої хвилі» К. Міллет.

Кейт Міллет (Кетрін Мюррей) – американська феміністка радикального напрямку «другої хвилі» фемінізму, письменниця, педагог, художниця та активістка. Вона критикує патріархат у західному суспільстві, у тому числі в літературі/культурі, розглядає його як систему чоловічої домінації над жінками. На її думку, патріархальний характер влади було покладено в основу функціонування всіх суспільств, перевищуючи за своїм значенням класові та расові відмінності. Вона вважає, що патріархат підтримували за рахунок процесів соціалізації, економічної експлуатації та сексуального насильства. Патріархат, за Міллет, передбачав дві головні засади: чоловіки мають домінувати над жінками, старші чоловіки – над молодшими чоловіками.

Міллет запровадила поняття «сексуальна політика», під якою розуміла виявлення влади чоловіка в суспільстві, результатом чого був контроль над жінкою. Сексуальні стосунки, кохання вона трактувала як різновид чоловічої влади та викорис-

Деспотизм патріархату прописує нам темперамент і ролі, не питаючи в нас про правомірність. Не викликають у нас серйозного питання і взаємовиключні, суперечливі полярні риси, що видаються як категорії «мужності» та «жіночності»... Якщо говорити про організацію підпорядкування, то патріархат як правляча ідеологія не має собі рівних; напевне, жодна система ніколи не мала настільки повного контролю над своїми суб'єктами.

*С. Файерстоун,
«Діалектика статі»*

*Кейт Міллет
(Кетрін Мюррей)
(нар. 1934)*

тання жіночої довіри задля закріплення домінації чоловіків. Протистояти цьому жінки мали передусім за допомогою освіти, проведення суспільних дискусій із актуальних для них питань, що мало спричинити зростання жіночої самосвідомості. Визволенню жінок мала також сприяти ліквідація інституту родини.

Відомою захисницею жертв домашнього насильства й інших принижених та ображених жінок була А. Р. Дворкін.

Андреа Ріта Дворкін – американська представниця радикального напрямку «другої хвилі» фемінізму. Сумний досвід сімейного життя, анархічні настрої та загальний дух протесту поступово переросли для Дворкін у радикальний фемінізм. Пізніше вона опублікувала десять праць із теорії та практики радикального фемінізму, стаючи своєрідним прапором цієї течії, що межувала з анархізмом.

Свою непримиренну війну з порнографією Дворкін розпочала в 1970-х рр., друкуючи свої праці, серед яких – «Порнографія: чоловіки володіють жінками» (1981). Стаючи відомою захисницею жертв домашнього насильства та принижених жінок, Дворкін викликала глибоке незадоволення багатьох політиків і працівників секс-індустрії.

У співавторстві з професором права К. МакКінон Дворкін підготувала проект «Декрету про порушення жіночих прав як громадянських прав через порнографію» (1983), що прирівнював порнографію до порушення громадянських прав жінок. Порнографія у проекті визначалася як приниження жіночої гідності. Успіхом було те, що законопроект було прийнято й він діяв, хоча й не тривалий термін: протягом двох років у штаті Індіанapolis та протягом кількох місяців у Канаді. Згодом радикальні феміністки дійшли висновку, що природу чоловіків змінити неможливо, тому треба створити власний альтернативний світ звільнених жінок, який у перспективі міг би поширитися на весь світ. Це призвело до формування наприкінці 70-х рр. XX ст. фемінізму лесбійок. Їхнім гаслом став вислів *Т.-Г. Аткінсон*: «Фемінізм – це теорія, лесбійство – це практика». Прихильниці цього напрямку вважають, що кожний зв'язок жінки та чоловіка призводить до підпорядкування жінки. Згідно з їхніми поглядами, гетеросексуальність є одним із різновидів патріархату.

Представниці радикального неофемінізму боролися за фактичну рівність жінок і чоловіків шляхом ліквідації поділів на чоловічу та жіночу роботу в родині, професійній діяльності, під час виконання суспільних і політичних функцій, наголошували на вирішальній ролі жіночої статі в історії людства.

Андреа Ріта Дворкін
(1946–2005)

47.9. Психоеаналітичні підходи до проблеми нерівності статей (Дж. Мітчелл, Н. Чодороу, Д. Діннерстайн)

Психоеаналітичний фемінізм, як один із напрямів феміністичної думки, сформувався на початку 1970-х рр., ґрунтуючись на критиці теорій З. Фрейда, Ж. Лакана та розвитку ідей щодо сексуальності, материнства та батьківства.

Поштовхом до усвідомлення психоеаналітичного фемінізму як окремої теорії стала поява праці *Джуліет Мітчелл* «Психоеаналіз та фемінізм» (1974), у якій обґрунтовувалось, що «підсвідоме, а не біологія, пояснює повторення (повторюваність) ролей», а

також, «чому стереотипні маскуліність і фемініність збереглися, навіть коли якась із них і прагнула змінитися». Публікація Дж. Мітчелл згаданої книги, а вслід за нею і робіт *Ненсі Джулії Чодороу* «Відтворення материнства» (1978), *Дороті Діннерстайн* «Сирена та Мінотавр» (1977) породили новий тип психоаналітичного мислення – феміністський.

Основна ідея цієї інтелектуальної течії полягає в тому, що гендерна нерівність бере початок із раннього дитинства, спричиняючи появу гендерних стереотипів у людській психіці, а також формування базових фемінінних та маскуліних рис характеру й поведінки. Серед проблем, які вивчаються в межах зазначеного напрямку, вирізняється проблема материнства та психосексуального досвіду дитини, що зумовлено вкоріненням процесу формування психіки людини в ранні періоди розвитку. До теоретиків, які приділили особливу увагу аналізу досвіду материнства, належать Дж. Бенджамін, Б. Етінгер, Л. Ірігарей, Р. Паркер, Ю. Крістева, Е. Сіксу, Е. Абель.

Дослідниць психоаналітичного фемінізму можна поділити на тих, хто провадить ревізію парадигми З. Фрейда (Дж. Бенджамін, М. Манноні, Д. Діннерстейн та ін.) та тих, хто зосереджений на переосмисленні теорії Ж. Лакана (Л. Ірігарей, Е. Сіксу). Дослідницькі інтенції обох груп різняться передусім тим, що творче опрацювання теорії Фрейда має гуманістичне та соціологічне спрямування, тоді як фокус уваги під час застосування теорії Лакана зосереджений на конструюванні фемінінності та маскуліності в просторі мови та знакових систем.

Так, Л. Ірігарей, спираючись на праці Лакана, запропонувала цілковито нове розуміння жіночої сексуальності – як самодостатньої, множинної, поліфонічної, а Е. Сіксу та Ю. Крістева говорили про необхідність власне жіночої мови, не скутої умовностями й обмеженнями патріархальної фалолоцентричної чоловічої мови.

Е. Сіксу, Л. Ірігарей, Ю. Крістеву дослідники називають ще *постмодерністськими феміністками*. Представниці цього напрямку, відкидаючи традиційні уявлення про істину й реальність, намагаються позбутися традиційних (фалологоцентричних) понять, за допомогою яких описується жінка та її становище. Вони всіляко протистоять загрози уніфікації теорії та практики фемінізму, утверджують плюралізм, різноманітність і відмінність як норму.

Люсі Ірігарей у книгах «Стать, яка не одна» (1977), «Етика статевої відмінності» (1984), «Стать і генеалогії» (1987) та ін. висуває ідею «фемінного фемінізму» на противагу «маскулінному фемінізму». У традиційному фемінізмі жінки бачили й описували себе з чоловічого погляду, користуючись чоловічими поняттями й цінностями. Натомість жінки мають виробити свою мову, власний погляд на речі, розкрячати свої бажання.

Проблема конструювання сексуальності та гендеру в патріархальному суспільстві знаходить своє відображення в працях таких психоаналітичних феміністок, як Д. Діннерстейн та Н. Дж. Чодороу, котрі вивчали доедипальну¹ стадію психосексуального розвитку з позицій соціології гендеру. У доробку дослідниць джерелом суспільних поглядів про жіночу непов-

Коли жіноча стать вимагає чогось, дуже часто це засновано на вимозі рівних прав, і це ризикуює закінчитись знищенням статі.

*Л. Ірігарей,
«Стать і генеалогії»*

*Люсі Ірігарей
(нар. 1932)*

¹*Доедипальна стадія* – ранній етап розвитку людини, коли вона прив'язана до першого об'єкта любові – матері.

ноцінність і чоловічу вищість вважається виконання матерями повністю або частково батьківських обов'язків. Розглянемо детальніше ці проблемні питання у викладі представниць англо-американської традиції психоаналітичного фемінізму.

Зокрема, *Ненсі Джулії Чодороу* досягла успіхів у синтезі психоаналітичної та соціологічної теорій із фемінізмом. У 1978 р. вона опублікувала свою роботу про материнство «Відтворення материнства: психоаналіз і соціологія статі». На її думку, мати покликана підготувати хлопчиків і дівчаток до їхніх гендерних ролей у суспільстві й економіці. Мати по-різному поводить з донькою та сином, і в результаті дівчинка готується до світу материнства та сім'ї (материнство репродукує саме себе), а хлопчик стає чоловіком, який знецінює жінку й орієнтує себе на зовнішній світ. Аби розірвати цей цикл у хлопчиків, Чодороу закликала батьків взяти рівну участь у вихованні дітей.

Схильність до відносин у жінки, заперечення відносин і чітке самовизначення в чоловіка відповідають різній участі жінки й чоловіка в позасімейному виробництві та сімейному відтворенні.

*Н. Чодороу,
«Відтворення материнства:
психоаналіз і соціологія статі»*

Психоаналітичний фемінізм прагне не лише з'ясувати глибинні психологічні причини пригноблення жінок, а й пропонує нові, позитивні шляхи розуміння та тлумачення жіночого досвіду. Такий підхід наближає психоаналітичний фемінізм до фемінізму відмінностей, тобто такої системи поглядів, у якій жіночий досвід, жіночі цінності, жіночі чесноти й інтереси описуються як важливі, варті поваги й підтримки, а жінки мають право лишатися турботливими – і це в жодний спосіб не робить їх менш гідними прав і свобод, котрими користуються чоловіки.

47.10. Ідеологічні засади культурного фемінізму (К. Гілліган, М. Дейлі, А. Р. Дворкін)

Культурний фемінізм – напрям феміністичного руху, заснований на уявленні, що жінки завдяки своїй природі та/або в результаті особливого жіночого історичного досвіду володіють особливими жіночими (фемінними) рисами. Ці риси протилежні чоловічим (маскулінним). Жіночими рисами є взаємовідносність, зв'язаність із іншими, тілесність (природність), співпереживання, довіра, прагнення віддавати, відсутність ієрархії у відносинах (горизонтальні зв'язки), прагнення до радості, миру й життя. До чоловічих рис, відповідно до теорії культурного фемінізму, належать незалежність, автономність, інтелектуалізм, раціональність, культура (природність), воля, прагнення до домінування, ієрархічних відносин, придушення, пригнічення, війни та смерті.

Культурні феміністки вважають, що західна культурна традиція та філософська думка побудовані на чоловічих ідеях: їхнім центром є автономний, незалежний, біологічно чоловічий суб'єкт, налаштований на отримання максимальної вигоди, котрий боїться бути знищеним або загинути. Коли інтереси різних суб'єктів стикаються, виникає конфлікт. В інших випадках автономність і відстороненість суб'єкта призводять до відчуженості та трагічної самотності. На противагу чоловічій онтології, жінки пов'язані з усіма людьми як тілесно (біологічно), через вагітність, статевий акт і вигодовування грудьми, так і екзистенційно, у моральній і життєвій практиці.

Теоретики культурного фемінізму розходяться в поглядах на те, як зв'язаність з іншими впливає на життя жінок. Одна група дослідниць (К. Гілліган, Н. Ноддінгс, С. Раддик та ін.) вважає, що світ почуттів і близькості створив жіночу культуру, таку саму багату

та динамічну, як політика чи наука (чоловічі ієрархічні сфери). Жінки, маючи здатність виношувати дитину та вигодовувати грудьми, сприймають відстороненість від інших як зло. Їм притаманна етика турботи (англ. *ethics of care*) і своя особлива перспектива щодо сутності людського взаємозв'язку. Для жінок вона проявляється не в тому, що окремі суб'єкти розробляють та підписують соціальний контракт, а в повсякденному практичному житті тих груп рідних і близьких, до яких вони належать незалежно від своєї волі. На противагу жіночим цінностям, чоловіча ідея пов'язана з етикою, що базується на правовому дискурсі, у центрі якого знаходяться поняття справедливості, закону та права.

Американська феміністка, психолог Керол Гілліган вважає, що поняття справедливості, закону та права не є універсальними, вони втілюють чоловічий досвід діяльності в публічній (а не приватній, на відміну від жіночого досвіду) сфері. У статті «Іншим голосом» (1982) авторка стверджувала, що жінки відрізняються від чоловіків у своєму ставленні до моралі, прийнятої в суспільстві. Вони по-іншому міркують, але їхні погляди є не менш зрілими. Для жінок важливі взаємини з людьми, а етичні норми вони розглядають у цьому плані. Чоловіки ж розглядають моральні думки з позиції ухвалених законів і неупередженості.

Натомість М. Дейлі, А. Р. Дворкін і С. Л. Хоугланд вважають, що особлива жіноча етика є результатом досвіду життя в пригнобленні. Вони підкреслюють, що саме здатність до вагітності й вигодовування (тобто роль у процесі відтворення) стала причиною того, що жінки перебували в становищі пригноблення й експлуатації, зазнавали насильства як у гетеросексуальному шлюбі, так і в практиці проституції, порнографії, у зґвалтуваннях, сексуальних домаганнях, побитті, нав'язаній контрацепції, абортах і стерилізації або ж навпаки – нав'язаній вагітності. Жінки бояться не відчуження від інших, а окупації іншими.

М. Дейлі вважає етику турботи компенсаторною, захисною стратегією, до якої жінки змушені вдаватися, живучи в спрямованій проти них патріархальній культурі, що обмежує їхню свободу. Жінки «дбають» тому, що в іншому випадку суспільство їх засуджує; жінки «материнствують», адже чоловіки вирішили, що їхня функція полягає саме в цьому. На їхню думку, жіноче материнство підтримує соціальну структуру, яка слугує чоловічим інтересам.

Суспільний контроль над жінкою, за А. Р. Дворкін, спрямований на стандартизацію її зонішності, духовне зубожіння, обмеження можливостей самореалізації. Контроль та домінування чоловіків у суспільних та політичних інститутах закріплює гендерну нерівноправність. Розкриваючи сутність існування жінки як ідеологічно сконструйованої істоти, Дворкін зосереджується на вітально-тілесних аспектах психологічної та політичної емансипації, причому одним із перших кроків у процесі звільнення (жінок від пригноблення, чоловіків – від несвободи їхнього фетишизму) є радикальне переосмислення ставлення жінки до свого тіла, яке спричинить нові плюралістичні й демократичні уявлення про вроду.

Отже, феміністки культурологічного спрямування доводять своєрідність жінки та наголошують на невідворотності позитивних змін у суспільстві, коли б жінкам дозволили впливати на соціальну сферу. Вони єдині в тому, що в майбутньому непатріархальному світі всі люди зможуть проявляти турботу один про одного, відчувати радість від близькості без страху санкцій суспільства.

Керол Гілліган
(нар. 1936)

47.11. Сепаратистський фемінізм (М. Фрай)

Одним із радикальних різновидів фемінізму є *сепаратистський фемінізм* – напрям, який намагається відокремитися від чоловіків фізично, психологічно, духовно, не визнає гетеросексуальних стосунків серед своїх представниць і стверджує, що проблеми, які ґрунтуються на сексуальних відмінностях між чоловіками й жінками, неможливо вирішити. Сепаратистські феміністки, як правило, вважають, що чоловіки не можуть робити позитивний внесок у феміністський рух і що, навіть керовані добрими намірами чоловіки, відтворюють патріархальну динаміку.

Сепаратистські феміністки закликають жінок відокремитися від чоловіків частково або абсолютно, зокрема організовувати заходи тільки для жінок. Ідея сепаратизму полягає в тому, що відокремлення від чоловіків дає можливість жінкам побачити себе в іншому контексті, причому мається на увазі тимчасове відокремлення заради особистісного зростання, а не заради хронічної самотійності.

Представницею сепаратистського фемінізму є *Мерилін Фрай*. Вона описує сепаратистський фемінізм як «різні види й форми відокремлення від чоловіків та інститутів, відносин, ролей і діяльності, що визначаються чоловіками, у яких домінують чоловіки і які працюють на благо чоловіків, на підтримку чоловічих привілеїв. Ця сепарація ініціюється й підтримується з волі жінок».

У політичному активізмі сепаратистський фемінізм виражається у формі створення жіночих організацій або проєктів. Для багатьох феміністок сепаратизм має насамперед тактичне значення. Представниці сепаратистського фемінізму висувують тезу про те, що сепаратизм – не самоціль, а інструмент, який дає можливість сформулювати загальну позицію представниць щодо дискримінованої групи.

До форм сепаратистського фемінізму належать також низові практики позитивної дискримінації – переваги жінок над чоловіками за рівних формальних критеріїв відбору. Мета такої позитивної дискримінації – висловити групову солідарність і сприяти більш справедливому розподілу різних ресурсів.

Феміністки-сепаратистки часто стикаються з агресією, презирством, економічними санкціями. На думку Фрай, чоловіки, від яких відокремлюються жінки, «реагують захисною ворожістю, тривожністю та спробами викликати почуття провини, не кажучи вже про ірраціональні аргументи, які цілком відповідають їхнім міфам про «жіночу логіку». Вона стверджує, що чоловіки так сильно цього бояться, тому що вони дуже залежать від тих благ, які отримують від жінок, а сепарація відрізає їх від цих благ.

Мерилін Фрай
(нар. 1941)

Усвідомлене та зумисне виключення чоловіків з боку жінок – це відверта непогора, і вона викликає в жінок страх покарання й відкидання (страх, який часто виправданий).

М. Фрай,
«Політика реальності:
есе у феміністській теорії»

47.12. Постколоніальні феміністичні ідеї (Ч. Моханті, С. Саху)

Постколоніальний фемінізм виник у 80-х роках XX ст. Представники цього напрямку розглядають статус жінок у нових державах Африки, Азії та Карибського басейну з позицій таких категорій, як культурна й національна ідентичність, мова, націоналізм. Патріархат і колоніалізм розглядаються ними як аналогічні за впливом форми пригноблен-

ня. Для постколоніального фемінізму характерне ігнорування досвіду «небілих» жінок. Образи жінок колоніальних країн у західній літературі та засобах масової інформації часто конотуються з поняттями «убогість», «відсталість», «гіперсексуальність», соціальна й релігійна віктимізація, що призводить до подальшої маргіналізації жінок колоніальних країн і зневажливого ставлення до них.

Фемінізм постколоніальної хвилі об'єднує велику кількість підходів і поглядів на ті політичні стратегії, які слугуватимуть звільненню жінок нових національних держав. Ці підходи відрізняються ступенем критичності щодо оцінки впливу західної культури та глобалізації на традиційні суспільства «третього світу» й статус жінок постколоніальних країн.

Однією з видатних постколоніальних феміністичних теоретиків є американка *Чандра Талпад Моханті*. Вона стала відомою після публікації її впливових есе «Під західним кутом зору: феміністична стипендія та колоніальні дискурси» (1986). Моханті критикує політичний проект західного фемінізму в його дискурсивній конструкції категорії «третього світу» як особи жінки-гегемона. Вона стверджує, що західний фемінізм, як правило, стирає відмінності між південними жінками, але досвід утисків неймовірно різноманітний у географії, історії та культурі.

Послідовницею постколоніального фемінізму є індіанка *Сароджіні Саху*. Вона, як і Моханті, критикує західний фемінізм на тій підставі, що він етноцентричний і не бере до уваги унікальний досвід жінок із країн «третього світу». Її фемінізм тісно пов'язаний із жіночою сексуальною політикою. Саху різко виступає проти патріархальних обмежень сексуального вираження жінки й ідентифікує сексуальне звільнення жінок як реальний мотив жіночого руху. На її думку, сексуальна свобода є одним із найважливіших елементів жіночої свободи.

Саху у своїй роботі описує жорстку індійську патріархальну систему. За її словами, індійське суспільство переросло в полярну чоловічо-жіночу дихотомічну систему, де чоловіки пригнічують жінок і ставляться до них як до «інших» або як до нижчої касті. Патріархат – лише одна з ієрархій у традиційній системі, де «самки» є найбільш пригнобленими. Саху вважає, що сучасне суспільство країн «третього світу» використовує жінку як об'єкт, а не як людську істоту. Вона виступає за те, щоб жінки будь-якого суспільства мали право на вибір шляху власної реалізації в будь-яких сферах суспільного життя.

Результатом фемінізму «другої хвилі», боротьби проти чоловічого насильства, починаючи з 1970-х рр., у всьому світі стала мережа жіночих центрів, притулків для жертв сімейного насильства, консультаційні пункти, гарячі телефонні лінії тощо – це також важливе досягнення жіночого руху. Лозунгом нового покоління феміністок стало твердження: «Особисте – це теж політичне». Цей погляд поставив під сумнів не лише природу панівної політичної практики, але й політичної теорії, яка сама є одним із інструментів чоловічої влади. Отже, фемінізм «другої хвилі» відіграв фундаментальну роль у демонстрації можливостей практично орієнтованої теорії.

*Чандра Талпад
Моханті
(нар. 1955)*

*Сароджіні Саху
(нар. 1956)*

47.13. «Третя хвиля» фемінізму (Р. Уолкер, С. Фалуді, А. Менегетті)

«Третя хвиля» фемінізму (кінець XX – початок XXI ст.) – виникла на підйомі «другої хвилі». Унікальність її виникнення та розвитку полягає в тому, що вона зародилась у надрах «другої хвилі» та тривалий час розвивалася паралельно з нею, знаходячись у її тіні. Це відбувалося доти, доки не сформувалися умови, коли в пошуках відповідей на реальні питання стосовно статусу жінок у суспільстві теоретики фемінізму, невдоволені традиційною соціальною наукою, почали формулювати свої претензії до раціонального західного знання та нові теоретико-методологічні підходи до аналізу культури. Поява нових підходів і зумовила якісний стрибок фемінізму від ідеології рівноправ'я жінок і жіночого соціально-політичного руху до специфічного світогляду.

Основою цих підходів є формування фемінізмом альтернативної філософської концепції соціокультурного розвитку.

Характерними ознаками фемінізму «третьої хвилі» є суперечливість і різноманітність. Поглядам представників цього фемінізму притаманна відсутність єдності (можуть одночасно виступати за сексуальну свободу та необхідність сімейної вірності). До об'єднань фемінізму «третьої хвилі», окрім жінок, входять чоловіки й представники різних меншин.

Виникнення фемінізму «третьої хвилі» пов'язане з ім'ям *Ребекки Уолкер*. Вона є головною редакторкою журналу «Ms. magazine», що присвячений проблемам прав і свобод жінок, сексизму, сімейному насильству та жіночій сексуальності. У 1992 р. створила «Third Wave Direct Action Corporation» – загальнонаціональну жіночу незалежну організацію. Того ж року вона опублікувала статтю «Стаючи третьою хвилею», яка вважається маніфестом фемінізму «третьої хвилі». У статті сформульовано заклик до всіх жінок «не голосувати за чоловіків на виборах, якщо вони нічого не роблять для жінок, не кохатися з ними, не ділитися хлібом, не опікуватися ними, не годувати їх, якщо вони не ставлять на перше місце нашу свободу щодо контролю наших тіл і життя». Уолкер наполягала на тому, що потрібно замінити гнів, який повинен виникати як реакція на нехтування жіночими правами, на політичну силу. Вона підкреслювала, що є не постфеміністкою, а феміністкою «третьої хвилі».

Важливе значення в розвитку фемінізму «третьої хвилі» відіграла наукова праця Уолкер «Бути реальним: Поговоримо про сутність та зміну обличчя фемінізму» (1995), яку присвячено сучасному фемінізму та тенденціям його розвитку. Вважається, що ця праця є декларацією фемінізму «третьої хвилі» в США.

Відомою феміністкою «третьої хвилі» є *С'юзан Фалуді*. У книзі «Удар у відповідь: неоголошена війна проти американських жінок» (1991) вона стверджує, що в 1980-ті рр. люди побачили зворотну реакцію проти фемінізму, особливо в зв'язку з поширенням негативних стереотипів на кар'єрне зростання жінок. Фалуді переконана, що багато з тих, хто вважає, що «місце жінки в домі доглядати за дітьми», є лицемірами, оскільки вони мають дружин або матерів, які працюють, чи вони самі є матерями, котрі працюють. Ця

Ребекка Уолкер
(нар. 1969)

робота виграла національну премію гуртка літературних критиків загальної документальної літератури 1991 р.

У праці «Нагріли: зрада американського чоловіка» (1999) Фалуді аналізує становище американських чоловіків. Вона стверджує, що хоча багато з тих, хто при владі – чоловіки, більшість із них має невелику мужність. Американські чоловіки виховані бути сильними, підтримувати свої сім'ї та працювати. Але багато хто з них працює на низькооплачуваній роботі або безробітний, розчарувався й покинув свою дружину. Зміни в американському суспільстві стосуються як чоловіків, так і жінок. Фалуді вважає, що неправильно ділити людей за класовими відмінностями, усе залежить від індивідуальної вдачі й умінь, а від певних гендерних стереотипів однаково страждають як чоловіки, так і жінки.

С'юзан Фалуді
(нар. 1959)

Ще одна представниця фемінізму «третьої хвилі» *Шон Меган Берн* займається дослідженням психології статі, зокрема вивченням чинників, що сприяють збереженню традиційних гендерних норм, а також динаміки соціальної ідентифікації в боротьбі за рівноправність і тієї негативної реакції, яку ця боротьба нерідко викликає в суспільстві. Берн намагається запропонувати шлях, що допоможе людині позбутися тих обмежень, які традиційний стереотип мислення накладає на поведінку та психологію чоловіка й жінки і які є за суттю лише умовною приналежністю до тієї чи іншої статі. Свобода від подібних забобнів дасть людині можливість знайти душевне та фізичне здоров'я, здатність насолоджуватися всією повнотою життя.

Відомим науковцем у галузі гендерної психології є італійський учений *Антоніо Менегетті*, автор праці «Жінка третього тисячоліття» (1999). Цей філософсько-психологічний трактат присвячено основам жіночої психології. Книга розкриває як витoki краси жінки, так і патологічні механізми, що ведуть до руйнування самої себе і своїх близьких. Менегетті підкреслює, що в літературі жінка зазвичай розглядається як соціальний об'єкт, мати, тіло, вітрина й ніколи – із позиції розуму, природної сили, влади. Жодна сучасна психологічна система не спонукає жінку до прояву ініціативи, прагнення до лідерства: жінка, котра обіймає керівну посаду й користується авторитетом, здається винятком, а її досягнення вважаються випадковими. Успіх жінки не визнається як природний факт.

Антоніо Менегетті
(1936–2013)

У згаданій праці дослідник робить спробу довести, що світ третього тисячоліття інший, більш ментальний. Саме тому для продовження еволюційного розвитку людства сьогодні є таким необхідним включення жіночого розуму, але для цього треба переглянути ставлення до жінки від самого початку.

Отже, «третья хвиля» фемінізму здійснила перехід фемінізму від ідеології рівноправ'я жінок і жіночого соціально-політичного руху до специфічного світогляду альтернативної філософської концепції соціокультурного розвитку. Суперечливість і різноманітність поглядів та участь (окрім жінок) чоловіків і представників різних меншин характеризують фемінізм «третьої хвилі».

ooo ooo ooo ooo ooo

А. Менегетті,
«Жінка третього
тисячоліття»

Узагальнюючи матеріал досліджуваної теми політичних ідей представників фемінізму, слід визнати, що нині в епоху відкритості, Інтернет-активізму, твіттер-штормів і хештегів розпочинається «четверта хвиля» фемінізму, що сьогодні перетворюється на популярний масовий рух, до якого приєднуються мільйони людей. Характерна особливість «четвертої хвилі» фемінізму полягає в тому, що вона містить увесь попередній досвід і додає сучасні досвіди різних фемінізмів: фемінізм оскароносних акторок і фемінізм продавчині, яка працює в дві зміни й сама виховує дитину. Виявилось, що не існує єдиного жіночого досвіду, кожна життєва траєкторія особлива. Але їх об'єднують важливі точки дотику: менше насильства, більше соціальних гарантій, менше «скляних скель», більше доступу до ресурсів. Адже сьогодні 95% світових багатств належать чоловікам. І формальна рівність жінок у більшості сфер залишається насправді фальшивою. Серед основних проблем – насильство над жінками. Це секс-торгівля, домашнє насильство, звалтування. Друга проблема – закріплення за жінками обслуговуючої праці та робота вдома, яка несправедливо розподілена між членами родини. Третя проблема – сексизм у медіа, які обмежують особистість жінки образами суперстильних красунь або турботливих матерів. Також потворне породження патріархального ладу – внутрішня мізогінія (ненависть жінок до жінок). Тому досвід попередніх «хвиль» фемінізму для успішності «четвертої хвилі» є важливим. «Перша хвиля» передбачала боротьбу жінки за право на приватну власність і право голосу. «Друга хвиля» торкнулась боротьби зі стереотипами патріархального суспільства. «Третя хвиля» в 1990-х рр. XX ст. закономірно звернулась до «непомітних» раніше жінок (повії, «кольорові» жінки, жінки-інваліди). Пізніше цей рух переріс у дискусію про «кінець фемінізму» та про те, що боротися більше немає за що. Але якщо реально оцінювати нині роль і місце жінки в суспільстві, то вони визначаються не законом, а неписаною соціальною угодою.

Очевидним нині стає те, що перехід до постфемінізму передчасний, а попереду ще боротьба жінок у глобалізованому світі за рівні права з чоловіками. І ця боротьба відіграє фундаментальну роль у демонстрації можливостей практично орієнтованої теорії. Саме тому сучасні теорії політичних відносин для їхньої об'єктивності й універсальності потребують урахування політичних ідей представників фемінізму. Адже це забезпечить формування сучасного доктринального підходу до вивчення політичної дійсності XXI ст., зокрема сприятиме визначенню впливу на сучасний глобалізований світ зміни ролі й місця в ньому жінки та зосередить головні течії політичної думки навколо проблем, які постали перед сучасною цивілізацією.

Питання для самоконтролю

1. Чим зумовлено формування феміністичного руху?
2. Чому суфражизм є різновидом феміністичного, а не ліберального руху?
3. Що спільного й особливого в ліберальному та соціалістичному напрямках фемінізму?
4. Які головні завдання було сформульовано фемінізмом «першої хвилі»? Проаналізуйте основні політичні ідеї представників першого етапу фемінізму.
5. У чому полягає відмінність між статтю в біологічному та соціальному контекстах?
6. Чому жіночий рух критично ставився до патріархату?
7. Які головні завдання було сформульовано фемінізмом «другої хвилі»? Назвіть найвідоміших представників цього еволюційного періоду.
8. Які суспільні стереотипи пов'язані з оцінкою фемінізму?

9. Які проблеми постали перед фемінізмом «третьої хвилі»?
10. У чому суть психоаналітичного фемінізму? Назвіть основні проблемні питання, які вивчає ця інтелектуальна течія.
11. Назвіть провідних теоретиків психоаналітичного фемінізму. Проаналізуйте основні спектри їхньої наукової діяльності.
12. На які теоретичні групи можна поділити дослідників культурного фемінізму?
13. Порівняйте ідеологічні засади культурного та психоаналітичного фемінізму.
14. У чому полягає критичність поглядів сепаратистських феміністок?
15. Визначте характерні особливості постколоніального фемінізму. Назвіть його найвідоміших представників.
16. Обґрунтуйте погляди феміністок «третьої хвилі». Порівняйте особливості та відмінності «першої», «другої» та «третьої» хвиль фемінізму.

Література

Брандт Г. А. Философская антропология феминизма. Природа женщины / Г. А. Брандт. – СПб. : Алетейя, 2006. – 304 с.

Бронзино Л. Ю. Гендерная идентичность на фоне классического и постмодернистского феминизма / Л. Ю. Бронзино, М. И. Витковская // Социологический журнал. – 2013. – № 4. – С. 107-121.

Буланова-Дувалко Л. Ф. Аналіз взаємовідносин матері та дитини та їх вплив на формування гендерних стереотипів у контексті психоаналітичного фемінізму / Л. Ф. Буланова-Дувалко // Антропологічні виміри філософських досліджень. – 2014. – Вип. 6. – С. 24-34

Вілкова О. Сучасні моделі гендерної політики: сутність та особливості впровадження / О. Вілкова // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 160-166.

Виноградова С. М. Государство, безопасность, суверенитет: международные отношения в зеркале феминизма / С. М. Виноградова // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. – 2010. – № 4. – С. 34-37.

Власова Т. І. Формування гендерних стереотипів в західноєвропейській філософії / Т. І. Власова. – К. : Генеза, 2006. – 296 с.

Ворчакова І. Є. Гендерна політика : [навч. посіб.] / І. Є. Ворчакова ; Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв : Прокопчук Т. Ю., 2014. – 242 с.

Ворчакова І. Є. Жіночий рух у суспільно-політичному житті України : [монографія] / І. Є. Ворчакова. – Миколаїв, 2012. – 279 с.

Ворчакова І. Є. Фемінізм як ідеологія жіночих рухів / І. Є. Ворчакова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – С. 240-247.

Ворчакова І. Є. Філософські концепції суспільного статусу жінки в західній політичній культурі / І. Є. Ворчакова // Гілея. – 2010. – Вип. 34. – С. 399-407.

Ворчакова І. Є. Суспільно-політична роль жінки в західних ідейно-філософських концепціях / І. Є. Ворчакова // Тези Міжн. наук. конф. «Духовність. Культура. Людина» (Львів, 14-15 квітня). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. – С. 148-179.

Гавристов Т. М. Постмодернистский феминизм: преобразование реальности / Т. М. Гавристов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 11. – С. 74-77.

Гендер і державна політика : [навч. посіб.] / [пер. з англ.] ; упоряд. П. Ренкін. – К. : Основи, 2004. – 394 с.

Гендерна перспектива / упоряд. В. Агеева. – К. : Факт, 2004. – 256с.

Грубінко А. В. Права жінок у філософсько-правовій думці і практиці: зарубіжний та вітчизняний досвід / А. В. Грубінко // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 221–228 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yandex.ua/clck/jsredir?from=yandex.ua%3Bsearch%2F%3Bweb%3B%3B&text=&etext=>.

Дорцева Е. В. Становление феминистской доктрины в социологии / Е. В. Дорцева // Политика и общество. – 2010. – № 5. – С. 53-55.

Жеребкіна І. «Прочитай моє бажання...» / І. Жеребкіна // Постмодернізм. Психоаналіз. Фемінізм. – М. : Ідея Прес, 2000. – 256 с.

Зінченко О. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) / О. Зінченко // Політологія : навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 717-718.

Зінченко О. Фемінізм «першої хвилі» / О. Зінченко // Політологія : навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 715-717.

Зінченко О. Фемінізм «третьої хвилі» / О. Зінченко // Політологія : навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 718-719.

Купцова Т. А. Філософський аспект гендерного критичного літературного проекту / Т. А. Купцова // Наук.-теорет. часопис «Versus». – № 2. – 2013. – Мелітополь. – С. 78-83.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень: закони зарубіжних країн з гендерної рівності / Т. М. Мельник. – К. : Логос, 2004. – 320 с.

Мітчелл Д. Психоаналіз і фемінізм: Радикальна переоцінка психоаналізу Фрейда / Д. Мітчелл ; [пер. з англ. І. Добропас і Т. Шмігер]. – Л. : Астролябія, 2004. – С. 336-393, 436-451.

Пшінько О. М. Пізнання і раціональність в культурі постмодерну (досвід міждисциплінарного дослідження) : [монографія] / О. М. Пшінько, Т. І. Власова. – Дніпропетровськ : Вид-во Маковецький, 2012. – 152 с.

Романюк А. Фрідан Бетті / А. Романюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 664-665.

Сорокопуд О. Суфражизм / О. Сорокопуд // Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – 2-е вид. – Л. : «Новий Світ-2000», 2015. – 779 с. – С. 646-647.

Таран Л. Жіноча роль / Л. Таран. – К. : Основи, 2007. – 128 с.

Теория и история феминизма : [курс лекцій] / под ред. И. Жеребкиной. – Х. : ХЦГИ ; Ф-Пресс, 1996. – 387 с.

Фурман А. В. Основи гендерної рівності : [навч. посіб.]/ А. В. Фурман, Т. Л. Надвична. – Тернопіль : Екон. думка, 2006. – 168 с.

Шерман О. Гуж де Олімпія / О. Шерман // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 180-181.

Якубін О. Брайсон Валері / О. Якубін // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 96-98.

Ярош О. Б. Основи гендерної рівності : [навч.-метод. посіб.] / за заг. ред. О. Ярош, М. Філіпович. – Луцьк, 2008. – 290 с.

Ярошенко В. М. Гендерні аспекти проблем управління у політичній сфері / В. М. Ярошенко // Наук. праці : наук.-метод. журнал. – Вип. 137. – Т. 149. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 88-94.

Ярошенко В. М. Жінки і політика : [навч.-метод. матеріали] / В. М. Ярошенко. – Вип. 74. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 56 с.

Тема 48.

Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності

- 48.1. Зародження концепції християнської демократії в енцикліках Льва XIII
- 48.2. Засудження тоталітарних режимів у суспільно-політичних творах Пія XI
- 48.3. Проблема справжнього миру у політичних концепціях римо-католицької церкви (Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII, Іоан XXIII) та інших християнських церков (М. Л. Кінг)
- 48.4. Питання прогресу людства у концепції Павла VI
- 48.5. Трансформаційні процеси сучасного світу в оцінці Іоана Павла II
- 48.6. Глобальні проблеми людства в інтерпретації Бенедикта XVI і Франциска

Протягом останніх двох століть значний внесок у трактування суспільно-політичних питань здійснили християнські релігійні діячі. Релігійні доктрини сучасного католицизму є органічним продовженням учень періоду раннього християнства та Середньовіччя. Філософською основою доктрини сучасного католицизму стало вчення Фоми Аквінського – *неотомізм*. Католицька церква у XIX-XXI ст. намагалася дати своє трактування суспільно-політичних процесів, ґрунтуючись на християнському віровченні, гуманізмі та моральності. На відміну від інших конфесій християнства, католицизм розробив і запропонував завершені системи поглядів на суспільно-політичні проблеми сучасного світу. Тому аналіз суспільно-політичних аспектів релігійних доктрин здійснено переважно на основі католицького вчення, де ці проблеми поставлено і розв'язано найбільш послідовно, рельєфно та комплексно. Запропоновані католицькими ієрархами концепції та методи подолання і вирішення багатьох суспільно-політичних проблем сучасного світу, особливо в умовах неефективності існуючих державних і міжнародних інститутів, становлять значний інтерес для політиків і дослідників історії політичної думки.

48.1. Зародження концепції християнської демократії в енцикліках Льва XIII

Процеси цивілізаційної консолідації сучасного світу стимулюють активізацію релігійних впливів на політику і суспільну свідомість. Особливо це явище помітне у діяльності римо-католицької церкви. Об'єднання Італії та ліквідація Папської області, які позбавили римського понтифіка прерогатив світського правителя, стали могутнім поштовхом для пошуків католицькими ієрархами нових методів впливу, які б повернули церкві моральний і суспільний авторитет. Католицькі теологи звернули увагу на суспільно-політичні проблеми і намагалися дати їм трактування в світлі християнського віровчення.

Основними суспільно-політичними питаннями, яких торкалися католицькі ієрархи у своїх творах, були: співвідношення політики та моралі, ставлення до політичних ідеологій, збереження миру, права людини, екуменізм. Зростанню авторитету та впливу на свідомість суспільства мав служити догмат про непогрішність Папи у питаннях віри і моралі «з амвону» (лат. *ex cathedra*), прийнятий на I Ватиканському соборі (1869–1870). Одночасно у цей період католицька доктрина проходила складну еволюцію від крайнього консерватизму до зацікавлення соціальними питаннями. В ухваленій собором «Дог-

матичній конституції про католицьку віру» (21.04.1870) засуджувалося раціоналізм, матеріалізм і атеїзм.

Активізації римо-католицької церкви в суспільно-політичному житті сприяло кілька обставин:

- незалежність від світської влади і незв'язаність вузькодержавними інтересами;
- перебування в атмосфері ідеологічної конкурентності та плюралізму думок;
- поширення католицизму на весь світ, почуття відповідальності за всю паству та зацікавленість папства процесами глобального масштабу;
- базування на глибокій європейській гуманістичній інтелектуальній і цивілізаційній традиції.

Лев XIII (мирське ім'я Джоакімо Печчі, Папа Римський (1878–1903)) виступив прихильником активізації ролі церкви в суспільних процесах. Уже у першій своїй енцикліці «*Inscrutabili Dei consilio*» («Незбагненим Божим рішенням», 21.04.1878) понтифік звернув увагу на прояви зла в суспільстві та особливу роль церкви у його поборованні.

Лев XIII активно реагував на ідеологічні доктрини XIX ст. У енцикліці «*Quod Apostolici Muneris*» («Чого вимагає апостольське служіння», 28.12.1878), Папа розкритикував погляди соціалістів і нігілістів, зокрема ідеї загальної рівності, нової моделі шлюбу, секуляризації. Лев XIII назвав комунізм «шкідливою чумою, що проникає в кості людства тільки для того, щоб привести його до загибелі».

Лев XIII
(1810–1903)

Енцикліка «*Diuturnum illud*» (29.06.1881) стосувалася проблеми влади. Папа виступав прихильником монархізму та консерватизму, критикував Просвітництво, ідеологія якого вела до революції і знищення державної влади. Підкреслюючи, що джерелом влади є Бог, Лев XIII розкритикував доктрини, які виводили владу із волі народу, тобто концепцію суспільного договору. Вибори є лише визначення особи, а право влади походить від Бога. Лев XIII зазначав, що церква визнає різні форми правління, якщо влада справедлива і прагне до спільного блага, тому позитивно оцінив демократичний устрій. Папа вважав, що є тільки одна умова, коли піддані можуть повстати – якщо влада вимагатиме виконання наказів, що суперечать природному чи Божому праву. В енцикліці «*Immortale Dei*» («Безсмертний Бог», 1.11.1885), Лев XIII, торкаючись взаємовідносин світської і духовної влади, заявив, що кожна влада є легальною, якщо забезпечує суспільний добробут.

Енцикліка «*Humanum genus*» («Людський рід», 20.04.1884) вказувала на небезпеку масонства для церкви та християнства. Ворожість до діяльності вільномулярства (себто, масонства; англ. *freemasonry* – вільне мулярство) диктувалася кількома причинами: відкидання ними релігійних принципів і проповідь раціоналістичної, натуралістичної ідеології; прагнення до відділення церкви від держави; пропагування світської моральності, що спричиняє занепад інституту шлюбу; проповідь свободи і рівності, що в підсумку веде до революції, тобто спільність цілей масонства зі соціалізмом і комунізмом; таємний характер організації та методів діяль-

Ті, (...) які бідному людству обіцяють життя, вільне від всякого болю і труднощів, повне миру і постійних задовольень, ті ошукують народ і готують йому пастку, що криє в собі ще більші від теперішніх нещасть.

Лев XIII, «*Rerum novarum*»

ності, що змушує її членів до виконання навіть неетичних розпоряджень; дволичність діяльності, яка формально сприяючи науці, прогресу та гуманізму, фактично підриває суспільний і державний порядок, опертий на християнських цінностях. В енцикліці «*Libertas praestantissimum*» («Видима свобода», 20.06.1888) Лев XIII заявив, що церква повинна бути на сторожі правильно сприйнятої свободи. Слід відкинути свободу, яка веде до зла. Політична свобода не може дозволяти діяльність, спрямовану проти інших чи спільного блага.

Найвідомішою енциклікою Льва XIII стала «*Regum novarum*» («Нові віяння», 15.05.1891), яка вплинула на історичну оцінку понтифіка як «Папи робітників». У значній мірі концепція енцикліки була розвитком ідей «соціального католицизму» політика, журналіста, католицького соціального реформатора К. фон Фогельзанга (1818–1890). Співавтором «*Regum novarum*» був кардинал М. Рамполла (1843–1913). Енцикліка констатувала зміни у відносинах робітників і працедавців та загрозливе зростання соціального напруження. Руйнація ремісничих цехів, ігнорування державою потреб робітників і наростання соціалістичних настроїв становили загрозу суспільній стабільності. Папа розкритикував соціалістичні проекти розв'язання соціальних проблем. На його переконання, запровадження колективної власності становитиме несправедливість щодо попередніх власників та зіпсує устрій держави. Приватна власність є природним правом людини і «фундаментом, на якому слід оперти добробут народу». Соціалісти надають надмірної ваги державі, тоді як для людини родинна спільнота має пріоритет перед державною. Папа стверджував неможливість запровадження цілковитої рівності в суспільстві, що спричинене природними відмінностями людей і виступав проти простих розв'язань робітничого питання.

Лев XIII закликав до класового співробітництва та заявляв, що робітники і працедавці не є ворожими класами, а потребують послуг одні одних. «Згода надає речам красу і породжує порядок, і навпаки, з безперервної боротьби завжди появляються заворушення диких конфліктів». Папа визначив обов'язки кожного зі станів у процесі виробництва. Робітники зобов'язані добросовісно виконувати працю, поважати працедавця, не руйнувати майно, утримуватися від насильства. Обов'язком працедавця є людське ставлення до робітника, виплата заробітку. Папа закликав до стриманості в розпорядженні багатством. Він нагадував, що за Божим задумом, земне життя є тимчасовим, «насправді житимемо після залишення цього світу». «І нічого не значить для вічного щастя, чи будеш насолоджуватися багатством і достатком, чи тобі їх не вистачатиме; значення має тільки те, як будеш їх використовувати». Тобто, багатство не звільняє від терпінь і не сприяє вічному щастю, навіть швидше перешкоджає.

Хто Божим даром отримує більший достаток чи то зовнішніх і фізичних, чи то духовних благ, отримав їх із метою, щоб використовував для власного удосконалення, але також як скарб Божого Передбачення для користі інших.

Лев XIII, «Regum novarum»

Розв'язання соціальних проблем Лев XIII вбачав у створенні товариств взаємодопомоги і професійних організацій робітників, які повинні функціонувати на принципах християнської етики і класового співробітництва. Держава і церква повинні сприяти їхній діяльності з метою еволюційного розв'язання соціальних протиріч. Обов'язком держави є підтримка моральності звичаїв, повага релігії та справедливості, справедливий розподіл громадських обов'язків, розвиток промисловості, торгівлі та сільського господарства.

Соціальні енцикліки Льва XIII дали поштовх появі нової ідеології – християнської демократії¹.

48.2. Засудження тоталітарних режимів у суспільно-політичних творах Пія XI

Аналіз суспільно-політичної ситуації 1930-х рр. переконував *Пія XI* (мирське ім'я Амброзіо Даміано Ахілл Ратті, Папа Римський (1922–1939)) у наявності загроз людській цивілізації з боку тоталітарних режимів, зокрема в СРСР і Німеччині. Три його енцикліки були проголошені майже одночасно, протягом одного місяця – у березні 1937 р. Таким чином, Папа помічав спільні риси у політиці тоталітарних режимів щодо церкви і релігії, та розглядав ці явища в одній площині.

Щоб краще донести позицію католицької церкви до вірних, енцикліки «*Mit brennender Sorge*» («Із великим занепокоєнням», 14.03.1937) та «*Nos es tui conocida*» («Добре відомо», 28.03.1937) були написані відповідно німецькою та іспанською мовами, хоча зазвичай більшість енциклік виходили латиною, і були зачитані у католицьких храмах Німеччини та Мексики. Проект «Із великим занепокоєнням» підготував кардинал М. фон Фаульгабер, автором вступу був кардинал Е. Пачеллі. Енцикліка, опираючись на конкордат² римо-католицької церкви з Німеччиною, засуджувала прояви переслідування церкви в Третьюму Райху та створення перешкод для її діяльності і проповідування.

Пій XI звертав увагу на язичницькі джерела ідеології націонал-соціалізму та її несумісність із католицизмом. «Хто слідує так званій дохристиянській германській концепції, замінюючи існуючого Бога темним і безособовим роком, заперечує цим Премудрість Провидіння (...), він також не є віруючим в Бога». Папська енцикліка виступала проти міфів расової вищості, чистоти крові та нацистських трактувань Бога. «Якщо хтось виділяє расу, етнос, державу чи її специфічну форму або іншу фундаментальну цінність людського суспільства (...) над рівнем їхньої звичайної цінності і перетворює їх на об'єкт поклоніння, то він спотворює і перекичує світ, задуманий і створений Богом; він далекий від істинної віри в Бога і від того уявлення про життя, яке підтримує віра». Пій XI звертав увагу на спроби підміни понять у риториці ідеологів Третьюму Райху. ««Одкровення» в християнському розуміння одначає слово Боже, звернене до людини. Використання цього виразу в значенні «вказівок» стосовно раси та крові, «освянення» стосовно історії якогось народу є нічим іншим як обманом».

Пій XI
(1857–1939)

Енцикліка «*Divini Redemptoris*» («Божественний Спаситель», 19.03.1937), присвячена аналізу теорії та практики безбожного комунізму в СРСР. Пій XI у поглядах на комунізм опирався на оцінки своїх попередників – Пія IX і Льва XIII. Зокрема, Пій IX ще

Енцикліка «*Divini Redemptoris*» («Божественний Спаситель», 19.03.1937), присвячена аналізу теорії та практики безбожного комунізму в СРСР. Пій XI у поглядах на комунізм опирався на оцінки своїх попередників – Пія IX і Льва XIII. Зокрема, Пій IX ще

¹*Християнська демократія* (назва вперше вжита о. Антуаном Пот'є, пізніше апробована Львом XIII) – громадсько-політична течія, яка передбачає формування суспільного життя на основі християнського віровчення, суспільного солідаризму та взаємодопомоги, обмежене втручання держави в соціальну сферу й еволюційне вирішення соціальних проблем.

²*Конкордат* (лат. *concordatum* – угода) – договір між Апостольським Престолом та урядом іншої держави, в якому регулювалися питання двосторонніх дипломатичних відносин, статусу католицької церкви, її прав, привілеїв і процедури призначення церковних ієрархів.

в 1846 р. стверджував, що вчення комунізму «протирічить природному закону, і якщо коли-небудь буде повністю прийняте, знищить повністю права, власність людей і саме суспільство».

На думку Пія XI, метою комунізму є знищення суспільного порядку і підірвання основ християнської цивілізації. Папа зупинився на викладі основних помилок доктрини комунізму та більшовизму. Насамперед, ця доктрина, на його думку, є псевдоідеологією справедливості, рівності і братерства, який оманливим містицизмом та ілюзорними обіцянками приваблює маси. Помилковим є історичний і діалектичний матеріалізм К. Маркса, за яким «у світі є лише одна реальність – матерія, еволюція сліпих сил якої породжує рослини, тварин і людину. (...) Матерія, за законом необхідності і шляхом постійного протиборства сил, рухається до свого остаточного стану – безкласового суспільства». Комунізм позбавляє людину свободи, віднімає у людської особистості її гідність і усуває всі моральні обмеження, що мали б стримувати сліпі інстинкти. Відмовляючи людському життю в священному та духовному характері, комуністична доктрина перетворює сім'ю в чисто штучний і громадянський інститут.

При комуністичному устрої людство перетвориться у «колектив, позбавлений будь-якої ієрархії, крім тої, що походить із економічної системи. У нього буде лише одна місія – виробництво матеріальних предметів шляхом колективної праці для того, щоб насолоджуватися мирськими благами в раю, де кожен «віддає згідно з можливостями» і «отримує за потребами»». При комунізмі існує надмірне розширення повноважень держави, оскільки цей устрій визнає право і необмежені повноваження призивати індивідів на службу колективній без врахування їхніх прагнень і застосовувати насильство до непокірних. «Комуністи стверджують, що поклали початок новій ері та новій цивілізації, що є результатом сліпої еволюції, вершиною якої стане існування суспільства без Бога». За своєю природою комунізм антирелігійний і проголошує релігію «опіумом народу», оскільки релігійні принципи про загробне життя відволікають пролетаріат від мрії про радянський рай, який від цього світу. Комунізм позбавлений моралі і почуття відповідальності. «Єдино можлива заміна їм – це тероризм, і саме тероризм править сьогодні в Росії, де колишні товариші по справі революції винищують один одного. Тероризм, виявившись нездатним приборкати хвилю морального зіпсуття, не може запобігти розпаду суспільства».

Пій XI приходив до висновку, що комунізм – «це система, сповнена помилок і софізмів. Вона протирічить як розумові, так і Божественному Одкровенню. Вона підриває суспільний порядок, оскільки за мету має знищення його основ, оскільки нехтує справжнім походженням і призначенням Держави, оскільки заперечує права, гідність і свободу людської особи».

Причиною поширення комуністичних поглядів Пій XI вважав обман і незнання людьми суті комуністичної системи; залучення величезних ресурсів на комуністичну пропаганду; пасивність демократичної преси щодо ситуації в регіонах, опанованих комуністами; та ліберальну

Мир у справжньому значенні цього слова, мир Христовий, до якого так сильно прагнуть, жодною мірою не може запанувати, якщо Христове вчення, Його проповіді і приклади не будуть всіма дотримуватися у громадському і приватному житті.

Пій XI, «Ubi Arcano Dei»

Влада взаємного співробітництва між справедливістю і милосердям у соціально-економічних відносинах може бути досягнута корпусом професійних і міжпрофесійних організацій, побудованих на міцних християнських основах та таких, що працюють разом над створенням у формах, пристосованих до різних умов місць і обставин, – того, що іменується Корпорацією.

Пій XI, «Divini Redemptoris»

економіку, яка не створювала необхідних умов для релігійного виховання робітників. Папа закликав до протиставлення доктрині комунізму та впровадження в родині і суспільстві порядку, опертого на Євангелії. Шляхом до вирішення суспільно-політичних протиріч Пій XI вважав ідеї християнської любові, суспільної справедливості, концепцію християнської демократії і класового співробітництва.

48.3. Проблема справжнього миру у політичних концепціях римо-католицької церкви (Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII, Іоан XXIII) та інших християнських церков (М. Л. Кінг)

Проблема миру актуалізувалася у політичних концепціях римо-католицької церкви у зв'язку з двома кровопролитними війнами у Європі в XX ст. Зокрема, *Бенедикт XV* (мирське ім'я Джакомо К'еза, Папа Римський (1914–1922)) видав енцикліку «*Pacem, Dei munus pulcherrimum*» («Мир, найкращий дар Божий», 23.05.1920), яка була реакцією на завершення Першої світової війни і спроби формування повоєнної міжнародної системи. Папа закликав усі народи укласти ширший мир, опертий на християнській любові та об'єднатися у міцні союзи, оперті на справедливості. Ніякий мир і ніякі мирні союзи, навіть встановлені на довгих і трудомістких нарадах і урочисто заприсягнені, не будуть мати силу, якщо одночасно не заспокоять ненависть і незгоди, та не буде повернута взаємна любов. Папа закликав народи до пробачення несправедливостей і братерського примирення. Бенедикт XV визначив роль церкви в повоєнному світі як «самаритянина народів», тому що християнська любов, зм'якшуючи думки, сприяє поверненню суспільного миру. Він наводив приклад стародавніх диких і варварських народів, які після євангелізації поступово пом'якшилися, позбулися ненависті, згуртувалися в одну родину і дали основу християнській Європі. Папа позитивно поставився до ідеї В. Вільсона стосовно створення Ліги Націй, «щоб всі держави об'єдналися в одне товариство, або радше в одну родину чи то з метою захисту власної свободи, чи для збереження порядку в людському суспільстві. До цього Союзу народів, поряд із іншими мотивами, захоплює нас необхідність скорочення військових витрат, надмір яких держави не можуть знести, та щоб на майбутнє могли стримати вибух таких страшних війн, або відсунути їх небезпеку якнайдалі, зберігаючи кожному народові свободу самоуправління, безпеку і слушні кордони».

Бенедикт XV
(1854–1922)

Енцикліка наступного понтифіка, уже аналізованого вище *Пія XI* «*Ubi Arcano Dei*» («Незбагнений Божий замисл», 23.12.1922) присвячена необхідності встановлення справжнього миру після Першої світової війни. Причину конфліктів Папа вбачав у відході людей у приватному і громадському житті від вчення Христа. Приводом стало падіння поваги до права та влади, що наступило, коли Бога Творця перестали вважати джерелом права та влади. Мир, за ідеями енцикліки, мав базуватися на справедливості, однак Папа стверджував нездатність людських інституцій до забезпечення міцного миру. Пій XI зазначав, що «Христовий мир не є підтримуваний минаючими засобами, але духовними і вічними благами».

Понтифікат *Пія XII* (мирське ім'я – Еуженіо Марія Джузеппе Джованні Пачеллі, Папа Римський (1939–1958)) проходив у складних умовах Другої світової війни та протистояння комуністичного і націонал-соціалістичного тоталітаризмів, засуджених у енцикліках його попередника. Перебування у Римі, столиці фашистської Італії, обмежувало свободу дій понтифіка. Пій XII попереджував про небезпеку війни та в радіозверненні 24.08.1939 заявив: «Унаслідок миру нічого не втрачається – внаслідок війни можна втратити все». Основні його енцикліки стосувалися різних аспектів досягнення миру: необхідності молитв за мир («*Communium interpretes dolorum*» («Розуміння загальних страждань», 15.04.1945)), «*Optatissima Pax*» («Довготерміновий мир», 18.12.1947)), розв'язання палестинського конфлікту («*Auspicia quaedam*» («Деякі ознаки», 01.05.1948)), протидії атеїстичній пропаганді («*Anni sacri*» («Святий рік», 12.03.1950)), засудження застосування сили під час антитоталітарних виступів в Угорщині («*Datis purergrime*» («Ми недавно писали», 05.11.1956)). Особливою енциклікою Папа відзначив 350-літній ювілей Брестської унії – «*Orientales Omnes Ecclesiae*» («Усі східні церкви», 23.12.1945).

Пій XII
(1876–1958)

Зростання авторитету Церкви проявилось зокрема у виконанні *Іоаном XXIII* (мирське ім'я Анджело Джузеппе Ронкаллі, Папа Римський (1958–1963)) посередницьких функцій у найкритичніший період біполярного протистояння – Кризи в жовтні 1962 р. Недосконалість міжнародного миру в епоху протистояння двох військово-політичних блоків стала стимулом для розробки вчення про справжній мир. Енцикліка Іоана XXIII «*Pacem in terris*» («Мир на землі», 11.04.1963) трактувала мир через призму людини, її прав і свобод, джерелом яких є її гідність. Фундаментальним принципом у відносинах між людьми повинно бути визнання того, що кожна людина володіє розумом, волею та невід'ємними правами і обов'язками. Серед прав людини Іоан XXIII виділив право на життя і достойний рівень життя, користування моральними та культурними цінностями, поклоніння Богові, свободу сімейного життя, право на об'єднання, еміграцію та імміграцію, участь у громадському житті. Повага цих прав і обов'язків, що випливають із них, становить спільне добро. Джерелом суспільного порядку є Бог.

Іоан XXIII
(1881–1963)

Із принципів відносин між людьми Іоан XXIII виводив умови міжнародного співіснування. Кожна держава повинна реалізовувати спільне добро та дотримуватися принципів рівності у ставленні до інших держав. Папа звертав увагу на обов'язки держав щодо гарантування мовних, освітніх і економічних прав національних меншин. Одночасно національні меншини мають, як наголошував Іоан XXIII, обов'язок лояльного ставлення до держави. Тобто, за умови «коли ті, що належать до меншини, створюють разом із іншими народами певну спільноту і будуть намагатися брати участь у їх звичаях та інституціях. Не дійде до цього, якщо будуть виникати спори, що спричиняють

незлічимі шкоди і затримують цивілізаційний розвиток народів». Для зниження диспропорцій народи повинні співпрацювати для полегшення обміну благами, капіталом і людьми.

Іоан XXIII розкритикував концепцію підтримання миру шляхом озброєння та доктрини балансу сил – «якщо роззброєння не буде загальне і повне та якщо не відбудеться воно в людських серцях, тобто якщо всі не будуть злагоджено і широко співпрацювати, щоб усунути зі сердець страх і побоювання щодо вибуху війни. Це вимагає, щоб замість принципу, що вважався колись за найвищу гарантію миру, запровадити абсолютно інший, який проголошує, що справжній і міцний мир між народами мусить опиратися не на рівновагу сил, а тільки на взаємну довіру».

Єдиною формою розв'язання суперечок Іоан XXIII вважав мирні засоби у вигляді порозуміння і договорів. Звертаючи увагу на зростання взаємозалежності між державами, Папа стверджував, що мир і безпека не можуть реалізовуватися окремо однією державою, а вимагають спільної діяльності. Іоан XXIII допускав створення влади на наднаціональному рівні, зазначаючи, що вона повинна опиратися на принципи рівності, відкритості, добровільності та прагнути до досягнення спільного добра, яким є визнання, повага і захист прав людини. «Загальна влада, компетенції якої повинні бути поширені на весь світ, і яка повинна мати у розпорядженні відповідні засоби, котрі б вели до спільного блага, мусить бути установлена внаслідок згідного порозуміння всіх народів, а не нав'язана силою. Для того, щоб така влада могла результативно виконувати свої завдання, вона мусить ставитися однаково до всіх, безсторонньо, і мати не меті спільне благо народів».

Енцикліка «*Pacem in terris*» проголошувала, що справедливий мир повинен опиратися на правді, справедливості, любові та свободі. Іоан XXIII резюмував, що «не буде миру в людському суспільстві, якщо не закорениться він глибоко в серці кожної людини, тобто якщо кожен не захоче в собі порядку, встановленого Богом». Папа наводив цитату із творів св. Августина, який писав, що не може бути досконалішого порядку, ніж той, коли Бог володіє духом, а дух – тілом. Одночасно Папа заявляв, що людина, навіть сповнена найкращих намірів, не в стані встановити мир, опираючись лише на свої сили, для цього необхідна Божа допомога. У певній мірі, вчення Іоана XXIII про справжній мир стало поштовхом для розробки скандинавською або критичною школою дослідження миру власне концепції позитивного миру.

Соціальне вчення католицької церкви становило одне з найважливіших питань на II Ватиканському соборі (1962–1965). Собор започаткував процес *аджорнаменто* (італ. *aggiornamento* – осучаснення) – курс на оновлення всіх сторін життя католицької церкви та її відносин із іншими структурами.

Активізація суспільно-політичної діяльності характеризувала також інші конфесії християнства. Зокрема, це стосується діяльності баптистського проповідника *Мартіна Лютера Кінга*. Він виступав активним прихильником боротьби проти несправедливої системи расової дискримінації (ми вже згадували про це; див. тему 46). Кінг захоплю-

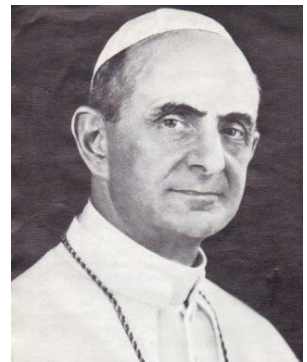
Порядок у людському суспільстві має нематеріальний характер. Адже опирається на правді, мусить реалізовуватися згідно зі справедливістю та підживлюватися й удосконалюватися взаємною любов'ю. Оскільки влада ґрунтується на нематеріальній силі, ті, що її здійснюють в державі, повинні звертатися до людських сумління, тобто до тяжіючого на кожному обов'язку добровільного співробітництва для спільної користі всіх.

Іоан XXIII, «Pacem in terris»

вався ідеями та діяльністю М. Ганді, якого намагався наслідувати. У своїх промовах він закликав до боротьби з расизмом і сегрегацією чорношкірого населення США за допомогою мирних ненасильницьких засобів. Заперечуючи тезу опонентів про насвоєчасність своїх вимог, Кінг писав: «Насправді час не має ніякого значення. Прогрес людства зовсім не підпорядкований необхідності. Він настає внаслідок безперервних зусиль людей, які здійснюють волю Бога, без яких час перетворюється в союзника сил застою в суспільстві». Найвідоміша промова Кінга «Я маю мрію», проголошена 28.08.1963 біля Меморіалу Лінкольна під час Маршу на Вашингтон за робочі місця та свободу. Нав'язуючи до біблійських текстів і традицій «американської мрії», Кінг змалював образ майбутнього расового примирення. За внесок у демократизацію американського суспільства він нагороджений Нобелівською премією миру (1964).

48.4. Питання прогресу людства у концепції Павла VI

У суспільно-політичному вченні *Павло VI* (мирське ім'я – Джованні Монтіні, Папа Римський (1963–1978)) торкався проблем міжнародного устрою, глобального прогресу, подолання бідності, екуменізму. Найважливіша енцикліка «*Populorum progressio*» («Прогрес людства») (26.03.1967) констатувала зростання соціального розшарування. «Людське суспільство хворе, а причиною хвороби є не так зменшення ресурсів, як хтиве скупчення їх в руках небагатьох, розходження братерських пов'язань між людьми і народами». Павло VI критикував прагнення до вигоди та вільну конкуренцію, які створили устрій «інтернаціоналізму грошей чи міжнародного імперіалізму» та форму необмеженого лібералізму, яка торувала дорогу певного виду тиранії. Соціальне питання є справою всього суспільства. Апробуючи поділ на цивільну та церковну владу, Павло VI наголошував, що «Церква має обов'язок досліджувати знаки часів і пояснювати їх у світлі Євангелія». Не заперечуючи негативних наслідків колоніалізму, Павло VI нагадував, що він вплинув на занедбаних раніше територіях на розвиток знань і техніки, які приносять цим народам користь. Світова ситуація, на думку Павла VI, вимагає спільної діяльності всіх людей, які усвідомлюють економічні, суспільні, духовні та культурні аспекти цих процесів. «Розвиток, про який говоримо, не обмежується економічним прогресом. Щоб був справжнім, повинен бути повним, тобто спричинитися до розвитку кожної людини і всього людства».

Павло VI
(1897–1978)

Павло VI наголошував, що за Божим планом, кожна людина покликана до розвитку, оскільки кожне людське життя є призначене для якогось завдання. Всі люди призначені для просування вперед повного людського розвитку. Розвиток людства наражається на небезпеку, якщо не встановиться правдива ієрархія цінностей. Добування земних благ веде до жадібності, яка може опанувати людей, родини і народи, ведучи до матеріалізму, пригноблюючого дух. На думку Павла VI, оскільки земля створена, щоб забезпечувати людей засобами до життя і знаряддями розвитку, кожна людина має право отримати те, що їй необхідне. «Земля належить всім, не тільки багатим». Економічний розвиток залежить насамперед від суспільного, до якого прямує. Розвиток вимагає сміливих реформ, які б принесли цілковите оновлення існуючого стану, допускав земельні реформи.

Павло VI закликав багаті народи, виконуючи обов'язок солідарності, суспільної справедливості та загальної любові, надати допомогу народам, які переживають бідність і голод. Не йдеться про усунення конкуренції, але утримання її в таких межах, щоб стала справедливою, чесною і гідною людини. Він заперечував суспільний радикалізм. На думку Павла VI, «бунти і повстання – поза випадками очевидної та довготривалої тиранії, що порушує основоположні права людини і завдає важкої шкоди загальному благу якоїсь країни, – породжують нові кривди, спричиняють нові нерівності, збуджують людей до нового проливання крові. Не можна існуючого зла поборювати таким способом, який би спричиняв ще більшу поразку». Занадто великі економічні і суспільні диспропорції та ідеологічні відмінності спричиняють ворожість, суперечки і загрожують мирові. На думку, понтифіка, «мир не полягає у припиненні будь-якої війни, так ніби опирається на постійній рівновазі сил. Мир опрацьовується терпеливо, щодня, дотримуючись установленого Богом порядку, який вимагає досконалішої справедливості між людьми».

Не можна вважати зростання добробуту найвищою метою. Прогрес несе подвійну можливість: з одного боку він необхідний людині для повнішого розвитку людства, з другого боку, замикає її якби у в'язницю, якщо прагнути до нього як до найбільшого блага, поза яким не дбається ні про що інше.

Павло VI, «Populorum progressio»

Павло VI закликав до подолання взаємних упереджень і егоїзму між народами за допомогою співпраці та солідарності. Він закликав до формування нового міжнародного устрою, в якому «місце небезпечного і безрезультатного випробування сил і гонки озброєнь зайняла дружня мирна і безкорислива міжнародна співпраця, прямує до згідного заохочення розвитку всього людства, завдяки якій могли б всі люди повніше розвиватися». Йдеться про спільність людей, в якій кожен, незалежно від раси, релігії та національності, міг би жити справжнім людським життям, життям, в якому свобода не була би порожнім словом. Павло VI наголошував на необхідності виховання людей для миру. З цією метою 1 січня 1968 р. було проголошено Всесвітнім днем миру, який почали відзначати щорічно. Результатом екуменічної діяльності Павла VI стало взаємне скасування у 1967 р. екскомунік³ православної і католицької церков 1054 р.

Людина може впорядковувати земні справи без Бога, але відкинувши Бога, може спрямовувати їх тільки проти людини. Тому гуманізм, відмежований від інших справ, стає нелюдським.

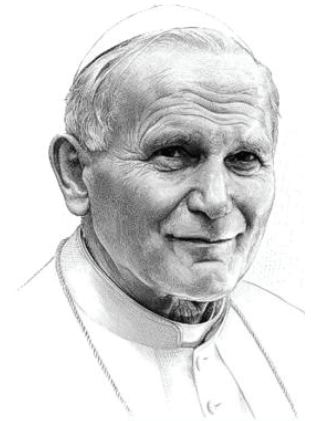
Павло VI, «Populorum progressio»

48.5. Трансформаційні процеси сучасного світу в оцінці Іоана Павла II

Суспільно-політичні погляди Іоана Павла II (мирське ім'я Кароль Юзеф Войтила, Папа Римський (1978–2005)) формувалися на принципах християнської демократії. Іоан Павло II торкався різних суспільних проблем через призму християнської моральності і християнського персоналізму. Основними проблемами, які піднімалися у його енцикліках і проповідях, були співвідношення політики і моралі, права людини, соціальне питання, збереження миру, екуменізм. Обрання Папою представника Польщі, де в той період спостерігалися суспільні антитоталітарні бурління, спричинило значну актуалізацію проблем Центрально-Східної Європи.

³Екскомуніка (лат. *excommunicatio* – відлучення від спільноти) – найвища церковна кара в християнстві, яка полягає у відлученні від релігійної спільноти.

Найважливіша енцикліка «Redemptor hominis» («Спаситель людини», 04.03.1979) становила програму його понтифікату. Перша з циклу роздумів про Бога як Св. Трійцю та присвячена Ісусові Христові як Спасителю людини і світу. Розглядав Спасіння як особисті відносини між Христом і окремим індивідом. Жертва Христа на хресті – це прояв любові до кожної особи. «Людина не може жити без любові», якою в кінцевому підсумку є Бог. Аналізуючи технічний і цивілізаційний прогрес, виділив користі і загрози, які появляються, зокрема це стосується сучасних правових і моральних систем. Проголосив необхідність примату етики над технікою (щоб людина не перетворилася у виробничий агрегат), особистості над річчю (щоб людина позбулася беззмістовного споживацтва) і духа над матерією. Підкреслив службову роль церкви щодо людини. Церква є відповідальною за проголошення Божої правди та повинна дотримуватися принципів, які проголошує.

Іоан Павло II
(1920–2005)

Суспільна енцикліка «Laborem exercens» («Виконуючи працю», 14.09.1981) приурочена до 90-ліття проголошення Львом XIII «Rerum novarum» стосувалася не так праці, як людини у контексті праці. Обов'язком людини є розвиток науки, техніки, культури та моральності, а праця повинна служити цьому розвиткові. Розрізняв працю в суб'єктному та предметному розумінні. Суб'єктом праці є людина, а предметом – речі, якими людина виконує працю. Техніка є предметом і союзником людини, але неправильно сприйнята може стати ворогом, перетворюючи людину в невільника чи спричиняючи безробіття. Працедавці поділені на безпосередніх (підприємці) і опосередкованих (держави). Профспілки Іоан Павло II вважав виразом боротьби за суспільну справедливість, їх обов'язком є старання для спільного добра. Вони не повинні обмежувати діяльність питаннями умов праці і зарплати, а прагнути виправити всі суспільні вади. За допомогою праці людина бере участь у «справі Творення». Зразком праці має бути Бог – як в організації праці, так і у використанні відпочинку. Виконанням християнської місії є будівництво світу і праця для ближніх. В енцикліці піднято також питання країн, що розвиваються, автоматизації, праці людей із обмеженими фізичними можливостями.

Енцикліка «Sollicitudo rei socialis» («Суспільна турбота», 30.12.1987), видана з нагоди 20-ліття проголошення Павлом VI «Populorum progressio», закликала до солідарності народів перед глобальними проблемами. Іоан Павло II проаналізував явища тогочасного світу: деколонізацію, бідність, недостатній темп розвитку, нерівномірність економічного розвитку, безрезультатність конвергенції та діяльності ООН. Наголошував на небезпеці надмірного використання невідновлюваних природних ресурсів і прагненні до зростання споживання. Закликав до поваги між народами, солідарності, співпраці та подолання бідності, яка має структурний характер. Розуміючи боротьбу народів за визволення, Іоан Павло II критикував прагнення до економічної свободи за всяку ціну, яка веде до фактичного поневолення.

Енцикліка «Centesimus annus» («Сота річниця», 01.05.1991) проголошена в 100-літній ювілей «Rerum novarum» і була реакцією на падіння комунізму і зміни в Центрально-Східній Європі. Іоан Павло II виходив із основних положень енцикліки Льва XIII: констатації зростання класових суперечностей, визнання власності, необхідності гідної оплати праці та права на виконання релігійних обов'язків. Він критикував матеріаліс-

тичне сприйняття світу соціалізмом, відсутність персоналізму в розумінні ролі особи, яка зведена до рівня «гвинтика механізму». Понтифік відкидав атеїзм і класову боротьбу, які теоретично протиставлені боротьбі за суспільну справедливість. Іоан Павло II порівнював імперіалізм, мілітаризм і класову боротьбу, вбачаючи в них спільні марксистські корені. Виступав проти одержавлення засобів виробництва, що є причиною відчуження людини у суспільстві. Неправильне розуміння людської свободи привело, на його думку, до встановлення націонал-соціалізму та комунізму. Іоан Павло II критикував міжнародну двополярну систему, гонку озброєнь і поширення змагання двох систем на країни Третього світу. Заперечуючи марксизм-ленінізм, авторитаризм і суспільство споживання, Іоан Павло II виражав також скептицизм щодо ефективності діяльності міжнародних організацій, вбачаючи все ж таки позитивні аспекти їхньої діяльності, які вимагають удосконалення. Причинами падіння комунізму вважав неефективність його економічної системи та атеїзм.

Вітаючи поразку марксизму, Іоан Павло II наголошував, що вона не привела до остаточної ліквідації проблем, які породили цю доктрину. Понтифік підкреслював необхідність реформ і активної ролі держави у цьому процесі. Усвідомлюючи труднощі, з якими зустрінуться народи Центрально-Східної Європи, Іоан Павло II закликав їх до солідарності, співпраці та взаємного пробачення.

Розуміючи необхідність усунення несправедливості, він радикально відкидав насильство. Іоан Павло II застерігав від бачення тільки економічного аспекту розвитку, з яким паралельно повинен іти духовний розвиток. Іоан Павло II підкреслював значення культури, критикував тоталітарні режими, які підпорядковували культуру, мистецтво і науку пануючій ідеології. Виразив побоювання щодо наростання релігійного фундаменталізму та ідеологій, які вважали себе єдиними володарями об'єктивної правди. Вказував на обмеженість власності, яка повинна служити людині та етично використовуватися. Застерігав перед легковаженням людського виміру праці, виступав за обмеження ринкового механізму на користь спільного добра. Іоан Павло II критикував консумпціонізм (споживацтво), наслідком якого є суспільні вади, зокрема наркоманія. Він позитивно оцінив демократію, повагу прав людини та парламентаризм.

Ідеї екуменізму присутні у багатьох енцикліках Іоана Павла II. «*Slavorum apostoli*» («Апостоли слов'ян», 02.06.1985) присвячена 1100-літтю євангелізації слов'ян св. Кирилом і Мефодієм. Іоан Павло II запропонував способи усунення поділів між народами і християнськими церквами, тобто бачення загальної церкви, яка об'єднує різні культурні традиції з повагою їх відмінності. В енцикліці «*Ut unum sint*» («Аби були одно», 25.05.1995) Іоан Павло II закликав до зближення західного та східного християнства, заявивши, що «Церква повинна дихати обома легенями».

Папа розвинув католицьку доктрину миру Іоана ХХІІІ, пов'язуючи її з дотриманням Божих заповідей. У вченні Іоана Павла II мир не є простою антитезою війні, але передбачає співпрацю держав і народів, взаємну повагу та безпеку. У зверненні з нагоди Всесвітнього дня миру 1993 р. підкреслював: «Мир вимагає справжньої поваги гідності та прав кожної людини, які уможливлять їй повний індивіду-

Мир зводиться в кінцевому підсумку до поваги прав людини – справою справедливості є мир – війна ж зароджується з їх порушення і поєднується завжди зі ще більшим порушенням цих прав. (...) Порушення прав людини йде поряд із порушенням прав народів, з якими людина пов'язана органічними узами, як з великою родиною.

*Іоан Павло II,
зі звернення з нагоди Всесвітнього дня миру 1999 р.*

альний розвиток. Визиск слабших, бідність і прояви суспільної нерівності, які непокоять, ускладнюють і затримують створення міцних основ справжнього миру». Іоан Павло II трактував мир як благо, «яке слід впроваджувати добром, воно є благом для окремих осіб, для родин, для народів світу і для всього людства; воно є благом, яке слід стерегти і яке слід розвивати, вибираючи і чинячи добро». Найважливішою передумовою миру є повага гідності людини, її свобод і прав.

У зверненні з нагоди Всесвітнього дня миру 1999 р. Іоан Павло II підкреслив величезну загрозу, яку становлять для гідності людини та для миру ідеології, що відкидають людину як найвищу ціль (марксизм, нацизм, фашизм, міфи расової вищості, націоналізму, етнічного егоїзму та матеріалістичне споживацтво).

Іоан Павло II описав принципи, на яких повинні опиратися людські відносини та діяльність для миру: суспільні справи повинні трактуватися по-людськи, а не з позиції насильства; напруження, суперечки та конфлікти повинні вирішуватися шляхом переговорів, а не репресій; ідеологічні відмінності вимагають зіткнення у кліматі діалогу та вільної дискусії; справедливі інтереси окремих груп повинні рахуватися зі справедливими інтересами інших зацікавлених груп та вимогами вищого блага; застосування зброї не може бути відповідним засобом для розв'язування суперечок; невід'ємні права людини повинні захищатися за всяких обставин; неприпустимість використання вбивств для нав'язування тих чи інших рішень.

В енцикліці «*Dives in misericordia*» («Багатий у милосерді», 30.11.1980) Іоан Павло II визначив милосердя як піднесення вгору та добування добра з-під всіх нашарувань зла, яке є на світі і в людині. Готовність Бога прийняти блудних синів є невичерпна, обмежити її може тільки опір людини і відсутність покути. Милосердя не є поблажливостю до зла, а умовою пробачення є направлення зла і задоволення покривджених.

В апостольській адгортації⁴ «*Reconciliatio et Paenitentia*» («Примирення і покаяння», 02.12.1984) та енцикліці «*Dominum et vivificantem*» («Господу і животворящому», 18.05.1986) Іоан Павло II визначив гріх як непослух Богові, його законам і моральним нормам, які дані людині. Він запровадив поняття «соціальний гріх», тобто гріх окремої людини, наслідки якого мають вплив на інших людей і людство. Соціальний гріх – це дії індивіда, спрямовані проти ближнього, справедливості, прав людини та спільного блага. «Соціальним може бути гріх, учинений діями чи бездіяльністю політичних, економічних і профспілкових лідерів, які, володіючи владою, не прагнуть до покращення чи змін в суспільстві відповідно до потреб і можливостей цього етапу історії». Соціальним гріхом є ворожість, боротьба і протиборотство, в їхній основі – завжди гріх конкретної особи. Визнання гріха і відповідальності за його наслідки (покаяння) ведуть до примирення і спасіння людства.

Усе, що націлене в саме життя, всякого виду вбивства, геноциди, аборти, евтаназія, добровільне самовбивство; все, що порушує цілісність людської особи, як окалічення, тортури тіла та душі, спроби психічного тиску, все, що принижує людську гідність, як нелюдські умови життя, арешти, депортації, невільництво, проституція, торгівля жінками і молоддю, нелюдські умови праці (...) є чимось ганебним; заражаючи людську цивілізацію більше ганьблять тих, хто їх здійснює, ніж тих, які зазнають кривди.

*Іоан Павло II,
«Evangelium Vitæ»*

⁴Адгортація (лат. *adhortatio* – нагадування, заохочення) – документ папського душпастирського повчання, звернений до окремої групи осіб або всієї церкви, котрий, як правило, становить узагальнення висновків синоду єпископів.

В енцикліці «Veritatis splendor» («Блиск правди», 06.08.1993) Іоан Павло II стверджував, що немає суперечності між свободою та Божим правом і дотриманням добра. Боже право не протиставляється людській свободі, але захищає і проповідує свободу. Повага до свободи є позитивною ознакою сучасної культури.

Енцикліка «Evangelium Vitæ» («Євангелія життя», 25.03.1995) присвячена цінності та недоторканості людського життя. Оскільки людина покликана до життя, яке перевищує виміри земного існування, тільки від Бога може залежати рішення про момент смерті людини.

Визнанням зростаючої ролі церковних структур у вирішенні суспільних протиріч і встановленні миру стало нагородження Нобелівською премією миру католицької монахині *Матері Терези* (1979) та англіканського єпископа із ПАР *Десмонда Туту* (1984).

48.6. Глобальні проблеми людства в інтерпретації Бенедикта XVI і Франціска

Процеси глобалізації та глобальні проблеми людства актуалізувалися у соціальному вченні церкви на початку XXI ст. *Бенедикт XVI* (мирське ім'я – Йозеф Алоїз Ратцінгер, Папа Римський (2005–2013)) виступав за розв'язання глобальних проблем людства, опираючись на принципи християнської любові. Енцикліка «Deus caritas est» («Бог є любов'ю», 25.01.2006) стосувалася різних проявів любові, зокрема, ролі церкви, яка через милосердя демонструє свою любов людству. Бенедикт XVI обгрунтував необхідність дотримання принципів справедливості. «Справедливість є метою, тобто також внутрішньою мірою кожної політики».

*Бенедикт XVI
(нар. 1927)*

Бенедикт XVI торкався взаємовідносин церкви та держави. Держава не може нав'язувати релігію, але повинна гарантувати її свободу і мир між послідовниками різних релігій. Церква необхідна державі для утвердження справедливості. Оскільки розум унаслідок егоїзму чи оп'яніння владою, піддається етичній сліпоті, віра є силою, що очищує розум. У цьому контексті Бенедикт XVI оцінював католицьку соціальну доктрину, яка не прагне надати церкві владу над державою і не бажає нав'язати тим, хто не поділяє віру, своїх поглядів і способів поведінки. «Вона прагне внести вклад в очищення розуму і допомогти в тому, щоб визнати і реалізувати те, що є справедливим».

Енцикліка «Caritas in veritate» («Любов в правді», 07.07.2009) була написана у період світової економічної кризи. Бенедикт XVI вбачав також позитивні аспекти кризи, яка змушує перепланувати маршрут, виробити нові правила і знайти нові форми діяльності. Посилаючись на енцикліку Павла VI «Populorum progressio», Бенедикт XVI намагався дати відповідь на глобальні виклики сучасності. Основну загрозу сучасності понтифік вбачав у тому, що зростаюча взаємозалежність між людьми і на-

Держава, яка прагне взяти на себе турботу про все, поглинаючи все в собі, у кінцевому підсумку перетворюється в бюрократичну інстанцію, яка не може забезпечити головно-го, чого потребує людина яка страждає, тобто кожна людина – любовної турботи. Ми потребуємо держави (...), яка виходять від різних соціальних сил і поєднують у собі принцип добровільності із діяльним співчуттям.

*Бенедикт XVI,
«Deus caritas est»*

родами не супроводжується етичною взаємодією на рівні совісті та розуму. «Спільне користування благами і ресурсами, з якого випливає справжній розвиток, не може бути гарантоване лише технічним прогресом і взаємовигідними відносинами: необхідний потенціал любові, перемагаючий зло добром». Процес глобалізації веде до формування прообразу міста без кордонів, граду Божого. «Істинне обличчя глобалізації як процесу й її основний етичний критерій – це єдність людської сім'ї та її розвиток в добрі. Тому слід неухильно підтримувати той культурний аспект всесвітньої інтеграції, який спрямований на благо особистості і суспільства та відкритий трансцентентному».

Констатуючи обмеження, які накладає на державу новий економічно-комерційний і фінансовий міжнародний контекст, Папа пропонував для успішного відгуку на виклик економічної кризи здійснення переоцінки ролі та повноважень державної влади. Одним із аспектів управління економічною глобалізацією вбачав у дробленні влади на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

На думку Бенедикта XVI, питання розвитку тісно пов'язане з обов'язками, які виникають у відносинах людини із довіллям. Оскільки воно дароване Богом усім людям, то його використання накладає відповідальність перед бідними, перед майбутніми поколіннями та всім людством. «Проектуючи цілісний людський розвиток, ми не можемо забувати про наступні покоління, але повинні поступати солідарно і справедливо щодо них в різних сферах: екологічній, правовій, економічній, політичній, культурній». Солідарність – це усвідомлення того, що всі відповідальні за всіх.

Насущним завданням міжнародного співтовариства Бенедикт XVI вважав пошук інституційних способів впорядкування експлуатації невідновлюваних ресурсів за участю бідних країн, щоб разом планувати майбутнє.

У діяльності *Франциска* (мирське ім'я – Хорхе Маріо Бергольйо, Папа Римський з 2013 р.) помітні тенденції до висунення на пріоритетне місце питань екологічної безпеки людства та соціальної справедливості. Цих суспільно-політичних проблем він торкався в апостольській адгортації «*Evangelii gaudium*» («Радість Євангелії», 24.11.2013). Папа висловлював підтримку політикам, діяльність яких спрямована на вилікування глибоких причин, а не зовнішніх проявів хвороб нашого світу. «Політика, так часто очорнювана, є піднесеним покликанням, є однією із найцінніших форм любові, оскільки спрямована на пошук спільного блага». Розв'язання соціальних протиріч, справедливий розподіл благ і дотримання прав людини Франциск вважав необхідною передумовою справжнього миру. Папа назвав фальшивим мир, який мав би усправедливити організацію суспільного життя, пригноблюючи і формально заспокоюючи найбільш вразливих, щоб ті, які насолоджуються найбільшими благами, могли зберегти безтурботний стиль життя, а інші вимушені боротися за виживання.

У ставленні до конфліктів Папа виступив прихильником застосування принципу «гри з ненульовим результатом», тобто «сприйняття конфлікту, вирішення його і перетворення у вогнище нового процесу». У процесі примирення Папа закликав поважати різноманітність, яка становить цінність. Відзначав важливу роль держави, до функцій якої належить підтримка

Франциск
(нар. 1936)

Гідність людської особи і спільне благо є вище спокою тих, які не хочуть відмовитися від своїх привілеїв.

Франциск, «Evangelii gaudium»

спільного блага та прагнення до інтегрального розвитку всіх. Ця фундаментальна роль, на думку понтифіка, не може бути делегована. Ведучи діалог із державою та суспільством, церква не володіє розв'язаннями для всіх конкретних питань, однак підтримує пропозиції, які відповідають гідності людської особи і спільному благу.

В енцикліці «Laudato Si'» («Слава Тобі», 24.05.2015) Франциск констатував зміни у природі, які ведуть до деградації світу, зниження якості життя значної частини людства, забруднення середовища, вичерпання ресурсів, потепління клімату, втрати біологічної різноманітності та зростання глобальної несправедливості. На думку Папи, процес деградації природного середовища неможливо зупинити без розв'язання проблем деградації людини та суспільства. Джерелом багатьох проблем сучасного світу Папа вважає неусвідомлену схильність до застосування методологій технічних наук в сфері життя людей і суспільства. Екологічну культуру необхідно наповнити новим поглядом, думкою, політикою, освітньою програмою, стилем життя та духовності, які б протиставилися експансії технократичної парадигми.

Необхідно зміцнити усвідомлення, що ми є одна людська сім'я. Немає політичних чи суспільних бар'єрів чи кордонів, які б дозволяли нам ізольоватися, тому немає місця на глобалізацію байдужості.

Франциск, «Laudato Si'»

Франциск закликав до зміни стилю життя людства, виробництва і споживання, щоб стримати глобальне потепління або виключити причини, що виникли внаслідок людської діяльності. Особливо звертав увагу на необхідність забезпечити доступ всіх людей до питної води, що розглядав як фундаментальне і загальне право людини. «Для вирішення основних проблем, які не можна розв'язати в діяльності окремих країн, необхідне глобальне порозуміння, яке б вело, наприклад, до планування збалансованого і урізноманітненого рільництва, розвитку відновлюваних форм енергії, які мало забруднюють середовище, пропагування більшої енергетичної ефективності, кращого управління лісовими і морськими ресурсами, гарантування всім доступу до питної води». Перешкодою для формування довгострокових глобальних програм Папа вважає обмеженість більшості політичних керівників часовими рамками виборчих циклів.

Політична велич виявляється тоді, коли у важкі хвилини діємо, опираючись на великі принципи і думаємо довготерміново про спільне благо.

Франциск, «Laudato Si'»

У своїй промові 25.09.2015 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН Франциск звернув увагу на необхідність розв'язання глобальних проблем людства. Папа позитивно оцінив внесок ООН у розвиток міжнародного права та забезпечення миру. «Кожне з цих політичних, юридичних і технічних досягнень є шляхом конкретизації ідеї людського братерства і засобом для його повнішої реалізації». Понтифік підтримав ідею реформування ООН для забезпечення всім країнам реального та рівного впливу на прийняття рішень. «Така потреба більшої справедливості є особливо важлива для органів зі справжньою виконавчою спроможністю, як Рада Безпеки, фінансові інститути чи групи і спеціальні механізми, створені для розв'язання економічних криз». Папа закликав до реального розподілу політичної, економічної, військової та технологічної влади між багатьма суб'єктами і створення системи правового регулювання претензій та інтересів. Франциск звернув увагу на існування багатьох суспільних секторів, позбавлених захисту і які є жертвами поганого здійснення влади: природне середовище та відсторонені люди. «Егоїстичне і необмежене прагнення влади та матеріального добробуту веде як до зловживання доступними матеріальними засобами, так і до відсторонення слабших, чи то внаслідок обмежених фізичних можливостей, чи відсутності освіти і відповідних

технічних засобів, або недостатньої спроможності до прийняття політичних рішень. Економічне та суспільне відсторонення є цілковитим запереченням людського братерства і дуже серйозним посяганням на права людини і середовища». Наслідком цього є торгівля людьми, невільницька праця, проституція, торгівля наркотиками і зброєю, тероризм і міжнародна організована злочинність. Світ вимагає від ООН конкретних кроків і безпосередніх заходів для покращення природного середовища та подолання суспільного й економічного відсторонення. Назвавши війну запереченням всіх прав і драматичною агресією проти середовища, Папа закликав використовувати всі засоби для її уникнення. Франциск застеріг проти спекулятивного використання норм Статуту ООН окремими державами, що відкриває «справжню скриньку Пандори неконтрольованих сил, які серйозно шкодять беззахисному населенню, культурному, а також біологічному середовищу». Етика та право, оперті на загрозі взаємного знищення заперечують ідею ООН і перетворюють її на організацію «Націй, Об'єднаних страхом і підозрою».

ooo ooo ooo ooo ooo

Суспільно-політична доктрина католицької церкви, ґрунтуючись на релігійних основах, зазнає систематичного оновлення й удосконалення відповідно до соціальних, політичних і міжнародних змін. Основними питаннями, які піднімалися католицькими теоретиками, були необхідність поєднання політики та моралі, розв'язання соціальних протиріч, збереження миру, повага прав людини, захист довкілля, екуменізм. Важливим елементом суспільно-політичного вчення католицької церкви є поєднання консервативних традицій із новітніми тенденціями, насамперед, підкреслення необхідності в сучасних умовах дотримання Божих законів та моральних принципів для успішного розв'язання глобальних проблем. Запропоновані католицькими теоретиками концепції вирішення громадсько-політичних проблем стали частиною суспільного дискурсу та інспірацією для започаткування нових напрямків наукових досліджень. Оперативне реагування на суспільно-політичні проблеми сучасності забезпечило католицизму зростання авторитету і впливу на глобальні процеси.

Питання для самоконтролю

1. Чому, на Вашу думку, суспільна доктрина розроблена саме у вченні католицької церкви, а не інших конфесій християнства?
2. Які відмінності між доктриною соціалізму і вченням християнської демократії?
3. Яке ставлення Льва XIII до державної влади?
4. Які риси тоталітаризму виділені у творах Пія XI?
5. Які міжнародні процеси стали поштовхом до формування концепції справжнього миру Іоана XXIII?
6. Що становить суть суспільного розвитку за Павлом VI?
7. Які проблеми регіону Центрально-Східної Європи піднімалися у творах Іоана Павла II?
8. Як розширено та розвинуто концепцію християнської демократії у вченні Пія XI та Іоана Павла II?
9. Які шляхи розв'язання глобальних проблем запропоновані Бенедиктом XVI і Франциском?
10. У чому, на думку Франциска, полягає джерело багатьох проблем сучасного світу?
11. Чому соціальні проблеми займають пріоритетне місце у вченні Франциска?
12. Прослідкуйте ставлення католицизму до концепції глобальної міжнародної організації.

13. Чому проблеми навколишнього середовища займають важливе місце у творах сучасного Папи?
14. Яким чином пропонується реалізація екуменізму у вченні католицизму?

Література

Богомазов В. Папа Франциск: первый год в Ватикане / В. Богомазов // *Международная жизнь*. – 2014. – № 6. – С. 21-32.

Геник М. Іоан Павло II / М. Геник // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]*. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 263-266.

Геник М. Павло IV / М. Геник // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]*. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 511-512.

Гер Дж. Браєн. Католицизм і демократія : конфлікт зміни та співпраця // *Релігійна свобода і права людини : Богословські аспекти*. У 2-х т. – Т. 1. – Л., 2000. – С. 201-218.

Документи Другого Ватиканського собору. – Л. : Свічадо, 1996. – 760 с.

Енцикліка Папи Івана Павла II «Redemptor Hominis». – Л. : Місіонер, 2008. – 76 с.

Енцикліка Папи Івана Павла II «Veritatis splendor». – Л. : Місіонер, 2008. – 80 с.

Звільніть серця від отрути. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60 річниць волинської трагедії // *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій»; [пер. з польс. В. Павлів] / Упоряд. М. Войцеховський. – К. : Дух і Літера; Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 117-119.

Іван Павло II. Апостольський лист «День Господній» / Іван Павло II. – Л. : Свічадо, 1998. – 92 с.

Іван Павло II. Римський триптих : медитації / Іван Павло II ; [пер. укр.: В. Ільїна, Е. Андреевої] ; пер. рос. А. Еппеля ; авт. передм. І. Дзюба. – К. : Пульсари, 2011. – 112 с.

Іван XXIII. Мир на землі. Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між усіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. – Л. : Свічадо, 2008. – 53 с.

Кияк С. Другий Ватиканський собор і релігійно-суспільні проблеми сучасності / С. Кияк. – Жовква : Місіонер, 2011. – 304 с.

Кліш А. Лев XIII / А. Кліш // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]*. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 368-369.

Красівський О. За українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в 1918-1919 рр. – Л. , 1996. – 84 с.

Мишук М. Б. Громадянське суспільство в соціальній доктрині католицизму // *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку* : Зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 159-160.

Мокрий В. Апостольське Слово Івана Павла II в Україні у 2001 році. Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza. T.7. – Kraków : Szwajpolt Fiol, 2002. – 578 s.

Папа Лев XIII. Енцикліка «Regum novarum» – «Нові речі» // *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». – Л., 1993.

Піча В. Іоан XXIII / В. Піча, С. Орлов // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]*. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 263-264.

Церква і соціальні проблеми : енцикліка «Сотий рік» / упоряд. В. Кучерявий. – Л., 1993. – 554 с.

Шлаєн О. Аллах акбар? Міжнародний тероризм і небезпека загальнолюдських цінностей / О. Шлаєн // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 98-108.

Энциклика Его Святейшества Папы Иоанна Павла II «О человеческом труде» / Иоанн Павел II. – К., 1991. – 63 с.

Genyk M. «Beati pacifici: quoniam filii Dei vocabuntur»: релігійний фактор польсько-українського примирення / М. Genyk // Historia i Świat. – 2015. – № 4. – s. 357-370.

Тема 49.

Політичі підходи представників екологізму

- 49.1. Загальна характеристика доктринального вчення екологізму. Світоглядні засади та концептуальні параметри взаємодії людини і природи
- 49.2. Екоцентризм та біоцентризм екологічної філософії (О. Леопольд, Дж. Лавлок, А. Швейцер)
- 49.3. Політичні ідеї глибинного та соціального екологізму (А. Несс, Д. Формен, Дж. Мандера, У. Р. Каттон, М. Букчин)
- 49.4. Біорегіональний та феміністичний напрями екофілософії (П. Берг, Р. Десмон, К. Сейл, Дж. Додж, Ф. Добоні)
- 49.5. Етична концепція прав тварин (П. Сінгер, Т. Ріган)
- 49.6. Еволюція та партизація екологічного руху

49.1. Загальна характеристика доктринального вчення екологізму. Світоглядні засади та концептуальні параметри взаємодії людини і природи

Питання взаємодії людини та природи турбувало людство в різні історичні часи. Кардинальні зміни суспільної свідомості щодо екологічних проблем відбулися в ХХ ст. на тлі загострення проблем довкілля та зростання ризиків для населення, що стали результатом економічного розвитку країн Західної Європи та Північної Америки. Екологічна стурбованість вийшла за межі природоохоронної діяльності, зосередившись на наслідках збільшення військово-промислового комплексу, промислових забруднень, кислотних дощів. Цей процес закономірно породив альтернативні ідеї природозбереження та відповідні соціально-політичні проекти. Своєрідним підсумком переосмислення гармонії між суспільством та довкіллям стало формування нового типу світогляду – екологістського та нової форми ідеології – *екологізму* (грец. *oikos* – середовище).

Для розкриття екологічної проблематики в координатах «людина – природа – довкілля – суспільство» використовуються поняття «екологія», «екологізм», «інвайронменталізм». Історія розвитку екологізму пов'язана із становленням екології. Вперше термін використав у 1869 р. німецький природознавець Е. Геккель для означення напряму біології, предметом дослідження якого були відносини між живими організмами та їхнім середовищем, тобто між органічним і неорганічним світом. Із середини ХХ ст. відбувається значне розширення меж і збагачення предметного поля екологічних досліджень, спричинене тим, що людина значно активніше змінювала довкілля; екологічна проблематика набула політичного контексту.

Однак, варто відмежовувати сферу екології та екологізму, оскільки екологія становить важливе підґрунтя екологізму, але не тотожна йому. Екологізм трактується як світоглядна модель, яка має наукоподібний характер і ґрунтується на досягненнях екології як підрозділу біологічного знання, при цьому послуговується традиціями, досвідом, інтуїцією, вірою (сферою позанаукового знання). Ідеологія екологізму спрямована на об'єднання людей заради збереження життя на Землі та досягнення збалансованості між природою та суспільством.

Для розширення змісту сучасної екології запроваджено поняття «інвайронменталізм» (англ. *environment* – навколишнє середовище, природа) – течія, що обстоює вирішення екологічних питань суто управлінськими засобами без суттєвого обмеження темпів економічного зростання. Відмінність ідейно-світоглядної спрямованості екологізму й інвайронменталізму визначається ставленням до природо- та антропоцентризму. В основі ідеології екологізму лежить співвідношення «людина-природа», а інвайронменталізм описує взаємодію «суспільство-середовище» як результат перетворювальної діяльності людини. Закликаючи до соціально-політичних перетворень і фундаментального переосмислення відносин між людським буттям та природним світом, екологізм розвинувся в ідеологію за своїм власним правилом.

Історично склалося так, що екологізм на початковому етапі свого розвитку виступав переважно як рух, орієнтований на збереження природи. Звичайно, у його засадах були окремі теоретичні підстави, запозичені із загальносоціальних концепцій і теорій, але навряд чи можливо говорити про наявність самостійної, власної ідеології екологізму. Якщо ж йдеться про конкретну дату виникнення екологізму – це кінець 60-х – початок 70-х років XX ст. Знаковою подією була публікація праці «Мовчазна весна» (1962) Р. Карсона – перша книга, що привернула увагу до екологічної кризи, яка розвивається. Саме в цей час з'явилися глобальні прогнози Римського клубу, екологічні концепції «етика життя» А. Швейцера та «етика Землі» О. Леопольда, «глибинна екологія» А. Несса, «гіпотеза Геї» Дж. Лавлока, концепція меж зростання та збалансованого (сталого) розвитку, а також такі напрями, як екологічний (інвайронментальний) прагматизм, екологічний фемінізм, соціальна екологія тощо.

Екологізм проникає у всі сфери сучасної суспільно-політичної діяльності, економіки, культури, етики. Проте він є надзвичайно складним феноменом, що характеризується різноманіттям течій, намагається запропонувати програму дій для переходу до екоцентричного суспільства. Сучасний екологізм на ідейно-теоретичному рівні представлений екофілософією, чисельними стратегіями розвитку (наприклад, концепція збалансованого розвитку), політичними програмами, практичними рекомендаціями, а на суспільно-практичному – сукупністю громадських рухів поміркованого (реформістського) та радикального (альтеративного) спрямування, а також партіями «зелених».

Поява екологічної політичної теорії обумовлена необхідністю впровадження екологічних цінностей у соціальну практику і потребою вирішення конкретних екологічних проблем на локальному рівні. Це сприяло формуванню головних елементів політичної теорії екологізму:

- 1) *холізм* (лат. *holos* – цілий, увесь) – цілісний підхід до світових проблем, взаємозв'язок усього з усім, у тому числі й людських спільностей. Лише цілісний, системний погляд на світ дасть змогу, на думку екологів, уникнути глобальної катастрофи;
- 2) *базисна демократія*, тобто максимально децентралізована, «пряма демократія», головними принципами якої повинні стати справжнє народовладдя, рівноправність, воля особистості, які забезпечать широку участь громадськості у формуванні екологічної політики;
- 3) *децентралізація соціальної та політичної активності*. Для екологів є непорушним, що сучасна держава – породження індустріальної системи, тому вона повинна «відмирати» разом із цією системою. Саме тому у федерації регіонів екологізм вбачає майбутнє усій планеті, де буде одночасно реалізований політичний принцип різноманіття;

4) *мультифронтальна стратегія*, що містить у собі різні форми боротьби. Екологісти мають намір поступово розвинути суспільство до такої системи управління, при якій централізованій владі залишається мінімальна сфера діяльності. Основним принципом досягнення нового політичного та соціального порядку є консенсус й ненасильство;

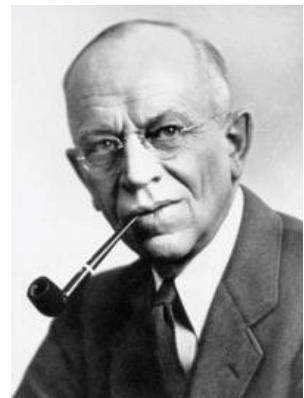
5) *апокаліпсизм* – застереження від можливості несподіваної, швидкої, глобальної екологічної катастрофи, за умови збереження засади антропоцентризму. Проте перешкодою руху до загибелі є відмова від ідей постійного розвитку та споживання, що зростає через експлуатацію природних ресурсів. Екологізм прагне довести, що технократичне суспільство вичерпало свій потенціал і потребує негайного реформування.

Світоглядні гасла екологізму знаходяться в одній площині з ідеями пацифізму, антиглобалізму, різноманітних рухів за права дискримінованих меншин, молоді, жінок, новими течіями в культурі та мистецтві. Виникає багато критеріїв поділу екологізму як ідеології та світогляду, зокрема, «радикалізм» і «поміркованість» у ставленні до вирішення глобальних проблем людства, релігійне та позарелігійне (або атеїстичне) забарвлення, антропоцентризм і біоцентризм основних постулатів та ін.

49.2. Екоцентризм і біоцентризм екологічної філософії (О. Леопольд, Дж. Лавлок, А. Швейцер)

Екологічні проблеми гуманітарними науками насамперед розглядаються у межах двох взаємодоповнювальних світоглядних концепцій – *екоцентризму* та *біоцентризму*. Екоцентризм визнає природні об'єкти як повноправних суб'єктів, партнерів у взаємодії з людиною. Тому захист дикої природи та живих істот здійснюється не скільки для цілей людини, а насамперед для захисту природи заради себе самої. Натомість біоцентричний погляд розкриває важливість окремих особин живих істот, насамперед птахів і ссавців, що є морально значимими і вимагають турботи.

Засновником екоцентричної концепції є американський натураліст *Олдо Леопольд*, який у своїй праці «Календар піщаного графства» (1949) виклав основні ідеї етики землі. На думку екофілософа, екологічна етика є важливим чинником у сучасному природоохоронному русі, бо лише вона змінює роль людини та перетворює її з варвара у рівноцінного члена гармонійної спільноти природи. Відповідно не варто знищувати чи сприяти вимиранню видів; необдуманно змішувати вітчизняні й екзотичні види; добувати непомірну енергію з ґрунту і звільняти її в побуті; перегороджувати або забруднювати річки; треба дбати про тварин. Річ вважатиметься правильною тоді, коли в ній наявна тенденція до збереження цілісності, стабільності та краси біологічного співтовариства, вона є хибною, якщо матиме зворотну тенденцію.

Олдо Леопольд
(1887–1948)

На думку Леопольда, в основі природозбереження повинні бути такі принципи: *принцип збереження* – розглядає природу як систему, в якій все взаємопов'язано; *принцип збереження біорізноманітності* – полягає у збереженні всіх частин природного механізму, так як всі ці частини взаємозалежні; *принцип цілісності* – виступає основою для розвитку екологічної свідомості та нового образу Землі, бо наша

поведінка може бути етичною тільки стосовно того, що ми можемо бачити, відчувати, розуміти, любити, у що ми можемо вірити; *принцип поваги до природи* – етичне ставлення до Землі неможливе без любові, пошани до природи та без дбайливого ставлення до її дарів; *принцип відповідальності* – обов'язок громадської відповідальності поширюється до меж відповідальності за природу.

Цікавими з погляду екоцентризму є *гіпотеза Геї*, яку розробив британський учений *Джеймс Лавлок* у працях «Гея: новий погляд на життя на Землі» (1979) та «Вік Геї: біографія нашої живої Землі» (1989). За його концепцією Земля-Гея¹ є цілісним, живим організмом, а не інертною планетою, тому її потрібно захищати. Лавлок визначав Гею як «біосферу Землі, атмосферу, океани та сушу», яка демонструє процес саморегуляції. На думку дослідника, існує складний багатосторонній зв'язок між живими істотами, сушею, морем і повітрям, який утримує планету в стабільному стані, підтримує на оптимальному рівні температуру повітря та солоність води.

У 2003 р. Лавлок доповнює свою теорію (праця «Відплата Геї»). Людство, з точки зору екофілософа, є «нервовою системою» Землі, завдяки якій Гея усвідомлює себе, пізнає свій вигляд, місце у Всесвіті, проте люди приносять їй незліченні лиха у вигляді забруднення довкілля. Відомий Лавлок також своєю тезою про те, що підтримка ядерної енергетики допоможе замінити невідновлювальні джерела енергії.

Яскравим представником біоцентричного напрямку є *Альберт Швейцер*. Його концепція «етики благоговіння перед життям» розроблена в класичних працях «Культура й етика» (1923), «Вчення про благословення перед життям» (1963). За його словами, універсальна етика спонукає усіх людей виявляти інтерес до кожної людини, її долі та віддавати всю людську теплоту тим, хто її потребує. Моральною вважається дія, яка не тільки не завдає шкоди іншому життю, але і сприяє її збереженню та розвитку.

Основний принцип етики Швейцера: добром є те, що спонукає збереженню та розвитку життя, а злом – те, що знищує життя або перешкоджає його збереженню і розвитку. Людина моральна лише тоді, коли вона кориться внутрішньому спонуканню допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, і утримуватися від того, щоб заподіяти живому будь-яку шкоду.

Один із серйозних мінусів етики Швейцера в тому, що вона обмежує коло морально значимих об'єктів індивідуальними вищими тваринами, не враховуючи рослини і бактерії, а також не приймаючи до уваги об'єкти неживої природи, надра Землі та всю глобальну екосистему в цілому.

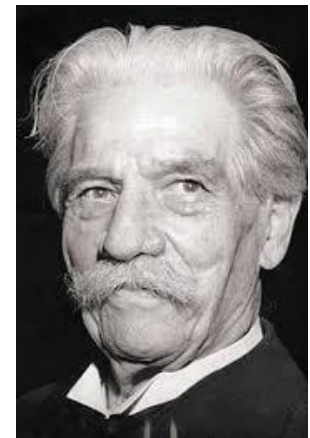
¹ Назва «Гея» походить від імені богині Землі в давньогрецької міфології.

Джеймс Лавлок
(нар. 1919)

Земля – більше, ніж просто дім, це жива істота, і ми є її невід'ємною частиною.

Дж. Лавлок

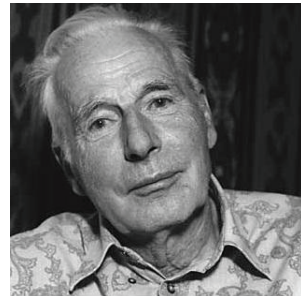
Альберт Швейцер
(1875–1965)

Там, де я завдаю шкоду будь-якому життю, я повинен ясно усвідомлювати, наскільки це необхідно. Я не повинен робити нічого, крім неминучого, навіть незначного.

А. Швейцер

49.3. Політичні ідеї глибинного та соціального екологізму (А. Несс, Д. Формен, Дж. Мандера, У. Р. Каттон, М. Букчин)

Екологізм прийнято розділяти на глибинну та соціальну екологію. Одним із актуальних та впливових сучасних напрямів є глибинна екологія. Поняття «глибинної екології» вперше запроваджено в 1972 р. норвезьким філософом *Арне Нессом*. Глибинна екологія – це течія, що спирається на екобіоцентричні цінності, які дають можливість глибше, порівняно з традиційною філософією, осмислити зв'язки між особистісним «Я» («Self»), людською громадою («community») і світом природи («Natural World»).

Арне Несс
(1912–2009)

Течія «глибинної екології» протиставляється так званій «поверхневій екології» (англ. *shallow ecology*), яка базується на ідеях раціоналізму та вбачає необхідність збереження здоров'я й добробуту людини переважно шляхом зменшення рівнів забруднення й раціонального використання природних ресурсів. Відповідно, метою глибинної екології є зміна базових людських цінностей, політики та ідеології, ґрунтуючись на принципах егалітаризму, біо- й екоцентризму.

Базисом глибинної екології є *біоцентризм (екоцентризм)*, тобто відмова від позиціонування людини в центрі світобудови. Найважливіша цінність – етичне положення про те, що все в природі має свою власну внутрішню цінність або гідність. «Екобіоцентричний» спосіб життя означає, наприклад, жити простіше, здійснюючи мінімальний вплив на природу. Як наслідок, глибинна екологія заперечує централізовану бюрократичну владу й технократичне суспільство, закликаючи до простоти «природного життя». Основна місія цієї течії полягає не в розробці конкретного політичного проекту, а у формуванні чітких біоцентричних аргументів на противагу сучасному напрямку розвитку цивілізації. Конкретної політичної та соціально-економічної програми прибічники глибинної екології так і не виробили.

За концепцією А. Несса добробут і процвітання людства й інших форм життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не визначається через поняття корисності для людини. Люди не мають жодних прав на зменшення природного багатства і розмаїття, за винятком задоволення своїх життєвих потреб. Кожна людина повинна працювати над своєю власною філософією. Звідси: усі живі істоти, чи це людина, тварина або овоч, мають рівне право жити та процвітати.

Радикальні ідеї глибинної екології висловлює *Дейв Формен* у роботі «Сповідь ековоїна» (1991). Він пропонує нове поняття – «ековоїн» – людина, що жорстко відстоює свою природозахисну позицію. «Воїн визнає, що його життя – не найважливіша річ у його житті». Інші, важливіші речі – це Земля, еволюційний процес, мільйони видів тварин, що мають ділити з ним цю Землю.

Знаковою постаттю глибинної екології є *Джеррі Мандер*, який розглядає сучасне американське та загалом західне суспільство крізь призму ставлення до життя так званих тубільних народів. Основний висновок його праці «Коли не лишається нічого святого»: аборигенні народи (американські індіанці, ескімоси та інші, котрі лишилися на узбіччі світової цивілізації з огляду на їхню непристосованість до цінностей «білої людини»),

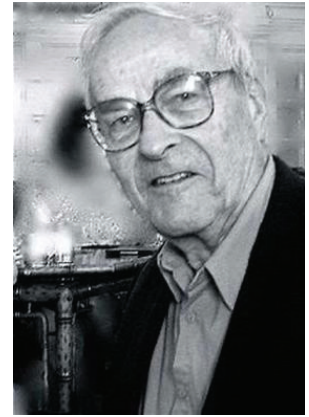
духовно набагато багатші за сучасні західні народи. Саме тому у «первісних» народів слід повчитися тому світогляду, який заперечує європоцентризм, політичну деспотію, необдумане прийняття політичних рішень і споживацьке ставлення до світу.

Поняття «життя в борг» аналізує у своїй екологічній концепції *Вільям Роберт Каттон*, стверджуючи, що будь-який сучасний політичний устрій від тоталітарного до демократій західного зразка, характеризується однією спільною рисою: орієнтованістю на споживання невідновлюваних ресурсів (нафти, природного газу). Цей процес екстенсивного економічного зростання не є ні «поганим», ні хорошим; до нього не можна застосувати морально-етичні чи політичні оцінки. В. Каттон у праці «Кінець техноутопії» (1982) продовжує аналіз безцінного досвіду не-західних цивілізацій, які, на його думку, зневажливо та європоцентрично названі «первісними суспільствами» та «дикунами». Нагальна потреба людства – залишитися гуманним перед обличчям дегуманізуючих процесів. Для цього доведеться віддати перевагу не розширенню матеріального споживання, а більш глибоким, моральним цінностям.

Людина підійшла до тієї точки історії, коли треба діяти не інтуїтивно, а розумно. Хаосу можна уникнути тільки, якщо відкинути ілюзію необмежених можливостей. Людство навчилося маніпулювати багатьма природними процесами, але ні на персональному, ні на соціальному рівні люди так і не змогли досягти повного домінування над природою. На думку Каттона, у сьогоднішньому світі необхідно, щоб кожен засвоїв ключовий принцип: людське суспільство нерозривно пов'язане з глобальною біотичною спільнотою, і в цьому співтоваристві домінування з боку людини призводить до самогубних наслідків.

Антропоцентричну взаємодію людського суспільства та природи розвинули представники *соціальної екології*, зокрема М. Букчин та Б. Джанет. Соціальні екологи рішуче відкидають звинувачення «людства як такого» у всіх екологічних бідах. Нерівність і майнове розшарування є одними з основних причин споживацького ставлення до довкілля, натомість правлячі класи знищують навколишнє середовище задля досягнення економічного зростання. Однак людину варто розглядати як біологічну істоту, яка здатна творчо модифікувати природне середовище, не завдаючи руйнівних наслідків.

Основними перешкодами для подолання екологічної кризи є вільний ринок, бюрократія, соціальне домінування та панування корпоративних інтересів. Критикуючи радикальні зміни в суспільно-політичному житті, соціальний екологізм наполягає на децентралізації влади, екологізації технологій, повороті від домінування одних верст суспільства над іншими. Формування нового екологічного суспільства приведе до того, що люди почнуть раціонально і з любов'ю ставитися до природи. Людська вза-

Вільям Роберт Каттон, мол.
(1926–2015)

Ми живемо в такий час, коли з причин неполітичного характеру уряду і політики не можуть виконати свої обіцянки. Політичні ігри домінують у суспільстві, і всі бачать, як лідери продовжують трясати морквяною перед простими громадянами. У результаті, мало хто зараз вірить у політичний процес. У міру того, як ця віра слабшає, держави по всьому світу відчайдушно намагаються вийти з криз або скочуються до диктатури.

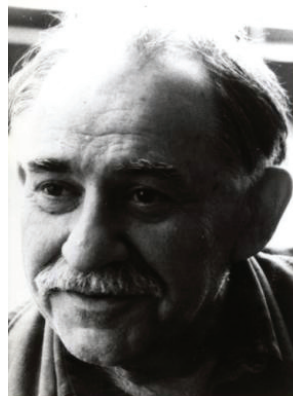
В.Р. Каттон

Люди відчужуються не лише самі від себе в нашу «епоху відчуження», але й від природного світу, у якому – наші корені як складної, мислячої форми життя.

М. Букчин

ємоповага та солідарність сприятимуть розвитку екологічного балансу між людиною та природою.

Головний теоретик соціального екологізму *Мюррей Букчин* у своїх працях «Анархізм постдефіциту» (1971), «Екологія свободи» (1982) та «Реконструкція суспільства» (1989) висловив ідею про «першу» і «другу» природу людини, розміщуючи людський розум і саму людину в природний контекст, намагаючись подолати дуалізм між природою та розумом, розумом і тілом, природним та соціальним. Тому людству необхідно розвивати «другу природу» – культуру, покращуючи та доповнюючи створене стихійними силами природи. Букчин наголошує на тому, що соціальна екологія має уникати «крайнощів» глибинної екології, яка відмовилася від задоволення потреб людини на користь створення союзу людського і природного. Соціальна екологія передбачає можливість задоволення інтересів людей і їх спільнот, але не всупереч збереженню навколишнього середовища.

Мюррей Букчин
(1921–2006)

Демократичні традиції, які в подальшому вплинули на політичну філософію Букчина, визначили реалізацію поняття лібертарного муніципалізму². У 1999 р. Букчин пориває з анархізмом і переносить свої ідеї в рамки системи місцевого комуналізму, хоча і продовжує підтримувати необхідність децентралізації та локалізації населення.

Спільним для обох – глибинної та соціальної екології, є опозиція до утилітарного природостворення, критика ліберального (поміркованого) екологізму та заклик до радикальних дій на захист довкілля на засадах концепції «нульового зростання»³.

49.4. Біорегіональний та феміністичний напрями екофілософії (П. Берг, Р. Десмон, К. Сейл, Дж. Додж, Ф. Добоні)

Біорегіоналізм виникає як напрям екологізму, за яким любов до землі і спосіб життя формуються конкретним місцем проживання людей. Основа біорегіонального вчення полягає в ідеї інтеграції екологічного потенціалу біорегіону з економікою, культурою, освітою та системою управління, конкретизуючи відносини «суспільство – довкілля» до відносин «біорегіон – громада». Усі живі істоти в рамках певного регіону складають цілісність, подібну до існуючих в природі екосистем.

Ідеологами біорегіоналізму є екологісти *Пітер Берг* та *Раймонд Дасманн*, які в своїй спільній праці «Перенаселяючи Каліфорнію» (1978) уперше сформулювали принципи нової екофілософії. В основу їх учення покладено поняття «*біорегіон*» – територія, яка може бути самодостатньою відповідно до забезпечення населення продуктами харчування та іншими ресурсами, що сприяє збалансованості довкілля. У політичному плані це означає розвиток місцевого самоврядування, зацікавленість у місцевій політиці, політичну самоорганізацію населення – часто у вигляді комун. Біорегіоналізм наполягає

²*Лібертарний муніципалізм* – ідея політичної організації, заснована на системі загальних зборів і практиці прямої демократії.

³*Концепція нульового зростання* – теорія, що відкидає принцип економічного зростання, а також зростання народжуваності, споживання, використання природних ресурсів і под.

на комунальній власності на землю, оскільки природні ресурси належать усім порівну і таке спільне господарювання має стимулювати дбайливе ставлення до ресурсів, зменшення обсягів відходів, технології вторинної переробки.

Визначальні засади біорегіоналізму проаналізовані *Кіркпатріком Сейлом* у книзі «Мешканці Землі: біорегіональне бачення» (1985) і *Джимом Доджем* у праці «Жити життям: деякі біорегіональні теорії та практика» (1981). Так, на думку К. Сейла, історично для людини як біологічного виду найбільш прийнятним є проживання в громадах чисельністю 500-1000 осіб, де кожен знає один одного в обличчя і безпосередньо вступає в контакт. Розширена громада може включати до 10 тисяч осіб, але не більше, тому що більш великі спільності втрачають здатність бути самодостатніми. Дж. Додж визначає біорегіоналізм як *біологічний реалізм*, виокремлюючи категорії «протидії тривалій деструкції природних систем» і «відновлення природних екосистем». Останнє вимагає досконалих знань функціонування природних систем, сприйняття специфіки даної місцевості, розробки відповідних технологій, а також важкої фізичної праці на землі.

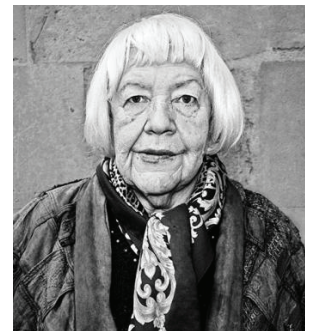
Важливим моментом є критика поняття «довкілля» (англ. *environment*), яке, на думку біорегіоналістів, фіксує те, що лежить поза людиною, тобто є відчуженим від неї. Натомість вони надають ключове значення екоцентризму та екосистемі, оскільки людина – це невід’ємна частина екосистеми, яка є частиною кожного з нас – нашого світобачення, світовідчуття, життя загалом.

Якщо ж говорити про схожість з іншими альтернативними течіями, то можна констатувати, що у біорегіоналістів збігаються погляди з соціальними екологами щодо принципів децентралізації влади. У той же час специфіка філософського обґрунтування біорегіоналізму уподібнюється глибинній екології в намірі поєднати наукові підходи обґрунтування біорегіону з інтуїтивними відчуттями духовної близькості з природою й єднання із землею.

Окремої уваги заслуговує течія, що виникла на перетині екологічного та правозахисного рухів – *екологічний фемінізм* (*екофемінізм*). Термін «екофемінізм» був запропонований у 1974 р. *Франсуазою Добоні*, щоб підкреслити потенціал жінок у екологічній революції. Вона намагалася довести, що чоловічий контроль над виробництвом і жіночність мають безліч недоліків. Це призводить до подвійної кризи: до руйнування навколишнього середовища (за допомогою надприбуткового виробництва) та до демографічної кризи (за допомогою штучного маніпулювання процесом народжуваності).

Екофемінізм оперує твердженням, що руйнування екології випливає з патріархату: загрозою для існування природи є не людство в цілому, а чоловіки й інститут чоловічої сили. Звідси процес звільнення «жіночого начала» повинен початися зі звільнення природи як носія жіночого архетипу. Жінка розглядається як символ близькості до природи, що протиставляється культурі як символу чоловічого начала.

Екофеміністи висувують чотири базових *принципи* своєї теорії: 1) існує безсумнівний зв’язок між гнобленням жінок і гнобленням природи; 2) розуміння характеру цього зв’язку необхідне для будь-якого адекватного розуміння природи; 3) феміністська теорія і практика повинні включати екологічну перспективу; 4) вирішення екологічних проблем

Франсуаза Добоні
(1920–2005)

повинне включати феміністські перспективи. Екофеміністи вважають, що Мати-Земля – це затишний будинок для всього життя і її варто поважати, любити так, як це робили наші предки. Жінка – це творіння природи, а чоловік – творіння культури, його світ штучний, створений людськими руками, результат людської винахідливості. Відтак для побудови справедливого суспільного ладу достатня емансипація жінки та зміна гендерних ролей.

Екофемінізм дотримується критичних поглядів щодо глибинної екології, поділяючи спільні позиції зі соціальною екологією та біоцентризмом. Слабкою стороною екофемінізму є одностороннє акцентування жіночих цінностей, а позитивною – звернення до гендеру як важливого чинника осмислення сучасних проблем і пошуку шляхів їх розв'язання.

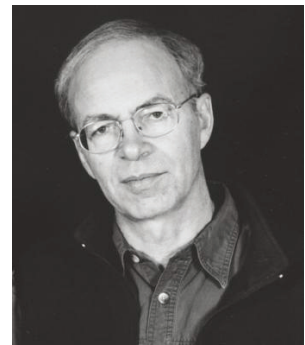
49.5. Етична концепція прав тварин (П. Сінгер, Т. Ріган)

Філософські погляди руху захисту (звільнення) тварин розвинулися наприкінці 60-х років ХХ ст., коли група випускників Оксфордського університету – філософів, психологів і теологів, еліта англійської й американської інтелігенції – висунули *концепцію природних прав тварин*. Вони вважали, що тварини здатні відчувати та розуміти, мають такі ж потреби як і люди: залишатися живими, бути захищеними від страждань, втамувати голод, спрагу.

Сучасний рух за права тварин має більше спільних рис із глибинною екологією, оскільки розділяє та поглиблює її постулати, стверджуючи, що усі живі істоти на Землі мають право на життя, недоторканність, невтручання людей у цілісність екологічних систем загалом. Сутністю їх світогляду є *біоцентризм* і *зоозахист*, тобто кожна жива істота на Землі має беззаперечне та неспростовне право на життя. Тому людина, за логікою поняття «права тварин», більше не має права вбивати тварин заради будь-якої мети – розваги чи здобуття їжі. Таке утопічне суспільство передбачає відмову від експлуатації природи та усього, що пов'язане з гнобленням і насильством.

На основі ідей зоозахисту зародилося два рухи: за добробут тварин (англ. *animal welfare*) і за права тварин (англ. *animal rights*). Традиційний тип – товариство за добробут тварин – заснований на жалі, милосерді, доброті людини, її прагненні захищати тварин. Рух за «добробут тварин» передбачає лише суттєві обмеження у використанні тварин із огляду на його крайню жорстокість. Другий тип, що з'явився наприкінці ХХ століття, базується на концепції природних прав тварин. Прихильники руху за права тварин вважають, що в людини є борг перед тваринами, а тварини мають право на існування та захист від страждань.

Одним із теоретиків руху за права тварин є *Пітер Сінгер*, котрий у праці «Звільнення тварин» (1975) доводить принцип рівності, що поширюється на всіх істот – людей і тварин. Філософ говорить про аморальність расизму, сексизму, ставлячи в один ряд із цими поняттями *спесишизм*. Термін «спесишизм» позначає перевагу одного виду живих істот над іншими, в цьому випадку перевагу людей над не-людьми, коли інтереси людей

Пітер Сінгер
(1946 р. н.)

Основний елемент – прийняття до уваги інтересу істоти, яким би цей інтерес не був – повинен, відповідно до принципу рівності, поширюватися на всіх істот – чорних і білих, жінок і чоловіків, людей і не-людей.

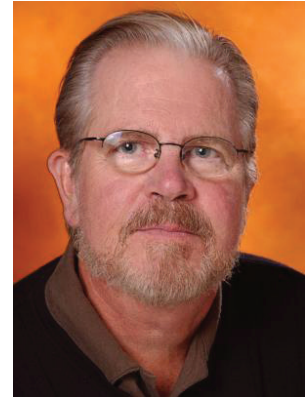
Наша нинішня етика не обмежується мовчазним розумінням тих, хто готовий давати лише тоді, коли йому самому дають.

П. Сінгер

важливіші, ніж життєві інтереси інших створінь. Сінгер висуває нові етичні погляди, за якими ті ж правила, що керують нашим поведінням із людьми, так само повинні керувати нашим поведінням із тваринами.

Подальший розвиток концепції за права тварин відзначено у науковому доробку Тома Рігана «Випадок прав тварин» (1983), «Визначення прав тварин» (2001) та ін. Теорія прав Рігана – це теорія про моральні права індивідуалів, які підтримують заходи з порятунку зникаючих видів. Він наголошував, що люди мають прямі обов'язки перед тваринами, так, як і безпосередньо перед іншими людьми.

Філософія Рігана включає такі принципи як мінімізація переваги (права одного над правом іншого), а також виключення гіршого при вирішенні подібних ситуацій. Принцип мінімізації переваги полягає в тому, що коли людина стикається з перевагою прав багатьох невинних створінь над правами небагатьох невинних створінь, за умови, що нанесена ними шкода однакова, то слід віддати належне більшості. Принцип виключення гіршого визначає, що, якщо індивідуумам, яких це стосується, завдається непорівнянний збиток, то потрібно пом'якшити ситуацію тих, кому гірше. Тому політичні механізми суспільства передбачають урахування моральних прав тварин і напрацювання механізмів їхнього захисту.

Том Ріган
(1938–2017)

49.6. Еволюція та партизація екологічного руху

Протягом останніх десятиліть *екологічний рух* інтегрувався у політичний процес. Він визначається як сукупна діяльність громадян і громадських організацій, що здійснюється в місцевих і міжнародних масштабах задля гармонізації відносин людини та довкілля. Особливостями руху є специфічні характеристики: відмова від ієрархічності в управлінні; мережевість структури; поліцентричність і сегментованість, дифузний характер лідерства (безлідерність громадсько-політичних рухів); еkleктичність ідеології (позиціонування окремо від правої та лівої ідеологій).

Екологічний рух започаткований у період, коли стан довкілля на нашій планеті і в окремих її регіонах значно погіршився, а технології, які інтенсивно розвиваються, руйнують сприятливий для людини баланс природних сил. У першій половині ХХ ст. природоохоронні організації погоджуються з існуючим суспільно-політичним устроєм і виступають проти зникнення куточків дикої природи.

Подальша активізація екологічного руху відбувається у 1960-х рр., коли формуються організаційні структури масового суспільного руху захисників довкілля. До масових виступів долучаються більш широкі верстви населення. Діяльність екологів характеризується алармізмом, коли інформування громадськості про становище екологічних проблем базується на емоційному впливові, що навіть на людей паніку та вселяє відчуття фізичної загрози.

Розширення природоохоронного руху сприяло еволюції масових громадських ініціатив у політичні партії «зелених». Із другої половини 70-х рр. у Європі відбувається політизація та ідейна радикалізація руху, натомість у США екологи зосереджуються на діяльності в місцевих органах влади та непарламентських методах впливу. Кульмі-

нацією масових протестів проти забруднення довкілля стало відзначення уперше Дня Землі (22 квітня 1970 р.). З цього моменту почалася подальша інституціоналізація та партизація екологічного руху.

Найвідомішим громадським об'єднанням є *Грінпіс* (англ. *Greenpeace*) – міжнародна громадська природоохоронна організація, заснована в Канаді в 1971 р. Основна мета – домогтися вирішення глобальних екологічних проблем, привернути до них увагу громадськості та влади. Діяльність організації передбачає завдання: забезпечення атомного роззброєння, зупинення глобального потепління, припинення виготовлення токсичних речовин, збереження природи, ведення екологічного землеробства тощо.

У березні 1972 р. виникає найперша зелена партія у світі – *Об'єднана тасманська група*, сформована на зборах громадськості в м. Хобарт (Австралія). У цей же час, у Канаді створюється «*Мала партія*» з такими ж цілями. У травні 1972 р. під час проведення зборів в Університеті Королеви Вікторії у Веллінгтоні (Нова Зеландія) було сформувано «*Партію цінностей*» – першу в світі національну зелену партію. Саме тоді на базі розрізнених природоохоронних груп, клубів, асоціацій почали створюватися загальнонаціональні організації. Однією з перших таких організацій була *Партія захисників навколишнього середовища*, що виникла 1973 р. у Великій Британії.

У середині 1980-х рр. розгорнули діяльність національні організації – партії «зелених» у Німеччині, Ірландії, Бельгії, Данії, Люксембурзі, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Швейцарії, Швеції та Греції. У 1984 р. для координації «зелених» у Європі виникає Координаційний комітет європейських партій зелених, який трансформувалася у Європейську федерацію партій зелених. Нагальність екологічних проблем сприяла значній електоральній підтримці партій зелених, які формували парламентські фракції, входили до складу урядових коаліцій і представлені у Європарламенті.

В екологічному русі виокремилися дві тенденції: *поміркований* і *радикальний* екологізм. «Помірковані» наполягають на розширенні екологічного законодавства, фінансуванні екологічних проектів, формуванні прогресивної екологічної політики. Таким чином, природоохоронні групи вимушені співпрацювати з урядом, перетворюючись на лояльні щодо системи утворення. Професіоналізація екологічного руху та скорочення біорізноманіття всупереч протестам екологів у 1990–2000-х рр. призвели до радикалізації природоохоронних організацій, які нехтували людським життям та приватною власністю та займалися *екотероризмом*⁴ та *екотажем*⁵. Прикладами таких організацій є «*Земля перш за все!*», «*Фронт визволення Землі*» та «*Фронт визволення тварин*».

Важливим складником сучасного екологічного руху є поширення в суспільстві нової екологічної моралі – помірнього споживання, користування природоохоронними технологіями. За цим критерієм виділяємо течії *модералізму* та *фріганізму*. Основна ідея модералізму полягає в тому, що для фізичного виживання людей необхідно в усіх сферах запроваджувати принципи ощадливості, нормативного обмеження і свідомого самообмеження у споживанні благ. Модералізм сповідує жорсткий принцип: «кожному за потребами, і ні на йоту більше». Фріганізм звертає увагу на дві головні проблеми нерационального споживання: *по-перше*, ресурсне марнотратство, а *по-друге*, забруднення довкілля відходами.

⁴ *Екотероризм* – вид тероризму, що здійснюється під гаслами збереження природного середовища та захисту прав тварин або дикої природи.

⁵ *Екотаж* (екологічний саботаж) – дія, що має на меті зупинити, порушити або сповільнити якийсь процес, шкідливий для природи, переважно умисне знищення або пошкодження майна.

Логічний зв'язок між екологічним рухом та екологічною ідеологією (екофілософією) виявляється в тому, що філософія надає ідейно-світоглядні орієнтири для особистої та суспільно-політичної діяльності, а «зелена» екологічна діяльність створює підґрунтя для розвитку й коригування філософської думки.

Загалом екологізм як новий соціально-політичний рух і як напрямок пошуку альтернативи способу життя повною мірою відповідає культурній і ціннісній переорієнтації постмодерного суспільства. Антропоцентризм урешті почав поступатися місцем біоцентризму та похідним від нього ідеологічним течіям.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть передумови становлення екологізму та чинники його внутрішньої диференціації.
2. У чому відмінність понять «екологізм» та «інвайронменталізм»?
3. Визначте практичну спрямованість глибинної екології та соціоекології. Поясніть спільні та відмінні постулати обох учень.
4. Яке значення для розвитку екологізму мали екоцентризм і біоцентризм? Обґрунтуйте доцільність розвитку екологічної етики.
5. Поясніть відмінність між рухами за права тварин і за добробут тварин.
6. У чому полягає сутність спесишизму?
7. Чим зумовлена специфіка біорегіоналізму та екофемінізму?
8. Назвіть причини розширення екологістського руху та його подальшу партизацію.
9. У чому сутність концепції сталого розвитку?

Література

Андрос О. Є. Екологістські рухи в сучасному політичному процесі / О. Є. Андрос. – К. : Стилос, 2012. – 206 с.

Борейко В. Е. Популярный словарь по экологической этике и гуманитарной экологии / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2003. – Сер. : Природоохранная пропаганда. – Вып. 22. – 96 с.

Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко. – К., 2003. – 219 с.

Букчин М. Из книги «Экоанархизм» / М. Букчин // Антология современного анархизма и левого радикализма. – Т. 1. Без государства. Анархизм. – М. : Ультра. Культура, 2003. – 466 с. – С. 279–299.

Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К. : ТОВ «ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.

Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму / Т. В. Гардашук. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 200 с.

Екологічні виміри глобалізації / Кисельов М. М., Гардашук Т. В., Зарубицький К. Є. та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.

Історія західних політичних вчень. Політичні доктрини XX – початку XXI ст. : навч. посіб. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – 256 с. – С. 192-205.

Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. / Ф.М. Кирилюк – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 520 с. – С. 434-463.

Кисельов М. М. Понятійний апарат та закони сучасної екології: навч. посіб. / М. М. Кисельов. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2008. – 184 с.

Кириленко О. Інвайронменталізм / О. Кириленко // Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге видання, стереотипне. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 250-251.

Маєр-Абіх К.-М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту / К.-М. Маєр-Абіх. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.

Мандер Дж. Когда не остается ничего святого / Дж. Мандер. – К. : Экоправо-Киев, 2007. – 336 с.

Поппер Л. В. Екологізм як сучасна ідеологічна система / Л. В. Поппер // Гілея. – 2014. – № 5. – С. 455-460.

Поппер Л. В. Політичний контекст ідеології екологізму / Л. В. Поппер // Держава і право. – 2014. – Вип. 64. – С. 488-495.

Семенюк Н. В. Модель стійкого розвитку як основа сучасної філософії екобезпечного поступу людства // Н. В. Семенюк // Нова парадигма. – 2008. – Вип. 81. – С. 13-22.

Сенюшкин Е. А. Экополитологическая парадигма: истоки и современность / Е. А. Сенюшкин // Вісн. СевДТУ. – Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – 2008. – С. 227-231.

Сингер П. Освобождение животных / П. Сингер. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 136 с. – (Сер.: Охрана дикой природы. Вып. 29).

Турчин М. Б. Екофілософська методологія як конструюючий чинник течії радикального екологізму / М. Б. Турчин // Гуманітарн. вісн. ЗДІА. – 2011. – № 47. – С. 105-113.

Формэн Д. Исповедь эковоина / Д. Формэн. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 156 с.

Хилько М. І. Екологічна політика / М. І. Хилько. – К. : Абрис, 1999. – 363 с.

Чхеайло І. І. Екологізм як різновид сучасної ідеології / І. І. Чхеайло // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – 2014. – № 4 (23). – С. 317-319.

Швейцер А. Благоговение перед жизнью как основа этического миро- и жизнеутверждения / А. Швейцер // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – С. 328-350.

Тема 50.

Політичні ідеї представників доктрини комунізму

- 50.1. Поняття комунізму та його немарксистські теоретики
- 50.2. Ленінський етап розвитку комунізму
- 50.3. Комуністично-революційна доктрина в інтерпретації Л. Троцького, К. Лібкнехта, Р. Люксембург
- 50.4. Сталінізм і сталінщина
- 50.5. Комуністично-радянська доктрина керівників КПРС післясталінського періоду: М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, М. Горбачов
- 50.6. Погляди теоретиків єврокомунізму, маоїзму, геваризму. Ідеї «чучхе»

50.1. Поняття комунізму та його немарксистські теоретики

Термін «комунізм» (лат. *communis* – спільний, загальний) вживається у кількох значеннях: 1) суспільна доктрина, філософське вчення про основоположні принципи людського співжиття); 2) політична ідеологія як платформа конкретних політичних сил, партій і рухів; 3) передбачуваний у майбутньому безкласовий суспільний лад – вища фаза (на відміну від першої – соціалістичної) комуністичного суспільства, умовами існування якого є суспільна власність на засоби виробництва та суспільні фонди споживання за принципом: «Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами»; 4) реальна соціальна практика, рух задля створення «суспільства загальної рівності та свободи».

Давня та велика мрія людства про суспільство рівноправних людей, спільноту вільних трудівників на початку XVII ст. надихнула *Т. Мора* на написання безсмертної «золотої книжечки» – «Про найкращий устрій республіки, або новий острів Утопія» (1516), вона ж водила пером *Т. Кампанелли* – автора іншого футуристичного проекту – «Місто Сонця, або ідеальна Республіка» (1602). Згодом з'явилася ціла когорта філософів, просвітників, громадсько-політичних діячів Англії, Франції, Німеччини, котрі в XVII – першій половині XIX ст. висловлювали та пропагували ідеї суспільного (спільного) блага та рівності між людьми, що були по суті комуністичними переконаннями: *Дж. Уїнстенлі*, *Ж. Мел'є*, *Г. Маблі*, *К.-А. Сен-Сімон*, *Г. Бабеф (Ф. Ноель)*, *Ш. Фур'є*, *Р. Оуен*, *Е. Кабе*, *О. Бланкі*, *В. Вейтлінг* та ін.

Комуністичними ідеями цікавилися діячі революційного руху 70-х рр. XIX ст. у Росії, що мав назву «народництво». Аграрний характер імперії змушував російських революціонерів-різничинців орієнтуватися на «селянський бунт». Вони не вважали себе послідовниками К. Маркса й Ф. Енгельса як ідеологів пролетаріату, але зверталися до них із запитанням: «Чи може російська община... безпосередньо перейти у вищу, комуністичну форму спільного володіння?» Автори «Маніфесту Комуністичної партії» висловлювали думку, що російська селянська общинна власність на землю «може стати вихідним пунктом комуністичного розвитку» за умови, «якщо російська революція послужить сигналом пролетарської революції на Заході, так, що вони доповнять одна одну».

Маркс і Енгельс стали засновниками «наукового соціалізму» або «наукового комунізму». До них, за оцінкою Енгельса, існував лише «утопічний, грубуватий, погано отесаний, інстинктивний вид комунізму».

Найзапеклішими опонентами марксизму виявилися течії, які також дуже активно відстоювали ідеали соціальної справедливості та рівності. Це був «анархічний комунізм» та його відгалуження – «анархічний колективізм», що базувалися на запереченні держави й будь-якої політичної влади та на соціально-економічних переконаннях комуністичного характеру. Представником анархо-комунізму був, зокрема, учасник італійської секції I Інтернаціоналу (1864–1974) *К. Каф'єро* (праця «Анархія і комунізм» (1880)), а найповажнішим теоретиком анархо-колективізму – *Михайло Бакунін* (праці: «Револьюційний катехізис» (1865–1866), «Державність і анархія» (1873); «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (не закінчена)). Обидві течії по суті становили єдиний напрям, а предметом дискусії було питання про принцип споживання при комунізмі: «колективістський анархіст» Бакунін (як і засновник анархізму – П. Прудон) наполягав, що у «вільній федерації» селянських і робітничих асоціацій споживання продуктів має залежати від трудового внеску кожного з учасників процесу колективного виробництва, тобто має існувати певна винагорода (плата) за працю. «Анархо-комуністи» ж навпаки – відкидали принцип споживання відповідно до «різних заслуг» та обґрунтовували «єдине правило виробництва та споживання, що відповідає принципу солідарності», а саме – «допомоги усіх для задоволення потреб кожного».

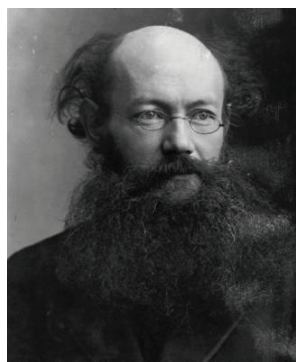
Михайло Бакунін
(1814–1876)

Бакунін не бажав називати себе «анархо-комуністом» ще й тому, щоб не уподібнюватися до Маркса й Енгельса, які сповідували ідею класової гегемонії пролетаріату (грец. *πυεμονια* – панування) – його «політичного панування», «революційної диктатури». Бакунін формою революції вважав негайне всенародне (стосовно Росії – селянське) повстання, яке має знищити будь-яку державу. На його переконання, на практиці жоден клас у цілому не може бути диктатором, тому й пролетарська диктатура неможлива – вона з часом обов'язково виродиться в авторитаризм («авторитарний комунізм») правлячої верхівки: «Якщо навіть найбільш полум'яному революціонеру дати абсолютну владу, то за рік він стане гіршим за царя».

Перший закон будь-якого уряду є закон самозбереження; йому підвладні усі закони моральності.

М. Бакунін

Головним теоретиком «анархо-комунізму» був *Петро Кропоткін* – російський князь, по материнській лінії – потомок ватажка запорозьких козаків Івана Сулими (початок XVII ст.). Його політичні погляди викладені у працях: «Хліб і воля» (1892), «Держава та її роль в історії» (1896), «Взаємодопомога як чинник еволюції» (1902), «Етика» (1921). У підґрунтя свого вчення Кропоткін поклав сформульований ним «біосоціологічний закон взаємодопомоги», за яким усі біологічні види, і люди в тому числі, більше прагнуть до співпраці, а не до конкурентної боротьби. Держава, котра є злочинним результатом природного відбору в суспільстві – боротьби між класами, – й надалі служить егоїстичним інтересам, заважаючи виявленню людського «інстинкту взаємодопомоги». Без держави та приватної власності відбудеться перехід до федерації самоуправних комун, основаних на

Петро Кропоткін
(1842–1921)

солідарності індивідів, рівних у всьому. У таких осередках «вільного комунізму» поступово відбуватиметься зближення промислової та сільськогосподарської, розумової та фізичної праці й діятиме правило: «Від кожного за його силами, кожному за його потребами». Але: «...нехай кожен бере скільки завгодно усього, що є в достатку, і отримує обмежену кількість усього того, що доводиться рахувати й ділити». Кропоткін також засуджував комуністично-марксистську ідею диктатури пролетаріату.

...немає більших невігласів, ніж марксистки. Вони нічого, крім популяризацій Маркса, не читають (і самого Маркса не читала серйозно величезна більшість із них).

П. Кропоткін

50.2. Ленінський етап розвитку комунізму

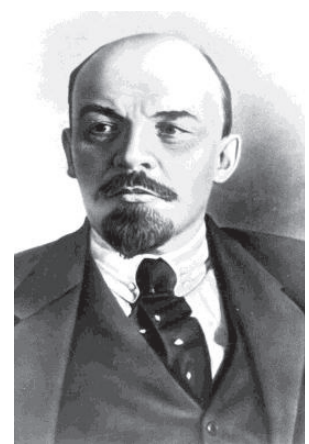
Перше зібрання творів *Володимира Леніна (Ульянова)* вишло в 1920 р. і становило 20 томів (26 книг). П'яте («повне») видання (1966) нараховує 55 томів. Основні праці за темою: «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905), «Крах II Інтернаціоналу» (1915), «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава і революція» (1917), «Чергові завдання радянської влади» (1918), «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» (1919), «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920), «Про продовольчий податок» (1921), «Про нашу революцію» (1923).

Ленін в ідейній полеміці з народництвом, спираючись на економічну статистику та аналіз історичних тенденцій, довів, що селянська община в Росії розкладається, еволюціонує капіталістичним шляхом, породжуючи сільську буржуазію та сільський пролетаріат. І ці зміни позитивні, хоч і вкрай повільні – чим швидше прогресуватиме капіталізм, тим більш послідовною в боротьбі з рештками феодалізму буде російська буржуазія, тим корисніше її демократичні завоювання вплинуть на революційну активність робітників і селян.

У 1905 р. Ленін уточнив марксистське положення про революційну диктатуру, висунувши тезу про *«революційну диктатуру пролетаріату і селянства»* як умову перемоги спочатку над царизмом (тоді диктатура є «демократичною», тимчасовою), а далі – над буржуазією, перетворившись на «соціалістичну», що і є її справжнім державотворчим завданням¹. Без підтримки селянства в аграрній країні (сільське населення – 110 млн, промислові робітники – 2,2 млн) соціалістична революція була неможливою. Провідна роль у цій спілці належала робітникам, оскільки селянство було революційно «нестійким». Розглядаючи «ради робітників і селян» як «форму їх диктатури» Леніна у працях радянського періоду вживав, як правило, лише поняття «диктатура пролетаріату». Проти заможної частини селянства («сільської буржуазії») треба було боротися, середняків – нейтралізувати, а бідноту – брати в союзники, якщо у ній самій не з'являться приватновласницькі інтереси.

У 1919 р. Ленін стверджував, що пролетаріат після своєї перемоги «зможе швидко прихилити на свій бік співчуття та підтримку більшості трудящих непролетарських мас,

¹У 1917 р. Росія дійсно побачила дві «фази» революції: *лютневу* – буржуазно-демократичну – й *жовтневу* – соціалістичну.

Володимир Ленін
(Ульянов)
(1870–1924)

задовольняючи їх за рахунок експлуаторів» і що «... *Комунізм «виростає» абсолютно з усіх сторін суспільного життя, паростки його є абсолютно скрізь, «зараза» (якщо вживати улюблене буржуазією порівняння) проникла в організм дуже надійно...*

В. Ленін

більше всього виграли... від диктатури пролетаріату селяни взагалі. Уперше селянин працював на себе...». Але в 1921 р. визнавав, що за «воєнного комунізму» більшовики, проводячи т.зв. «продрозкладку», вилучали в селян «...усі лишки і навіть деколи не лишки, а частину необхідного для селянина продовольства, брали для покриття видатків на армію і на утримання робітників. Брали здебільшого в борг...». Тож за таких обставин «диктатура селянства» в принципі була неможливою.

У 1921 р. за наполяганням Леніна та за рішенням X з'їзду РКП(б) політику воєнного комунізму, яка загрожувала робітничо-селянському союзу, було скасовано та замінено «новою економічною політикою» (неп). Замість продрозверстки вводився натуральний податок, дозволялася приватна торгівля. У працях Леніна з'явилися такі економічно-ринкові категорії як «державний капіталізм», «стабілізація карбованця», «державні субсидії», «займи», «концесії» («догівір між пролетарською владою з державою капіталістичною») тощо. Це дало підстави Леніну конкретизувати поняття «*диктатура пролетаріату*»: це – «...наполеглива боротьба, кривава й безкровна, насильницька й мирна, воєнна і господарська, педагогічна й адміністративна, проти сил і традицій старого суспільства». Будь-яка держава є «невільною та ненародною», «є машина для гноблення одного класу іншим», але оскільки пролетарська державність є «напівдержавою», то вона може забезпечити «найповнішу демократію» і, виконавши це завдання, з наближенням до вищої фази комунізму, сама має «відмерти», а разом із нею «зникне й демократія».

Радянський досвід ленінського часу став першою практичною відповіддю на твердження Маркса про існування «перехідного періоду» між капіталістичним і комуністичним суспільством. Перехідний період поєднує в собі риси обох цих економічних укладів: між ними, *по-перше*, відбувається жорстока боротьба; *по-друге*, найважчим завданням пролетаріату є «організація по-новому» управління галузями господарства, налагодження обліку й контролю над виробництвом та споживанням; *по-третє*, заради майбутнього успіху буває корисно «призупинити наступ» і навіть піти «на низку поступок, які прирівнюють нас до держав капіталістичних».

У працях періоду Першої світової війни Ленін дійшов висновку, що через нерівномірність економічного та політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму «...можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні». Причому, «усі нації прийдуть до соціалізму... але усі прийдуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність у ту чи іншу форму демократії, у той чи інший різновид диктатури пролетаріату, у той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя». Та головне, на чому наголошував більшовицький лідер у 1920 р., – «неминучість повторення в міжнародному масштабі» «деяких основних рис» російської революції.

У 1915 р. («Крах II Інтернаціоналу») Ленін сформулював ознаки революційної ситуації: 1) неможливість для панівних класів зберегти у незмінному вигляді своє панування («криза верхів»); 2) загострення вище звичайного злиднів і бідувань пригнічених класів; 3) значне підвищення активності мас. У книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він застерігав молоді компартії (Німеччини, Австрії, Аргентини, Польщі, Угорщини, Фінляндії), які в березні 1919 р. на конгресі у Москві об'єдналися в III (Комуністичний)

Інтернаціонал (до 1943), від поспішних спроб здійснити соціалістичні революції, наголошуючи, що для цього у відповідній країні має виникнути загальнонаціональна криза. Але в самому факті утворення Комінтерну вбачав одну з передумов «світової революції», «переддень інтернаціональної республіки Рад, міжнародної перемоги комунізму».

Ленін надавав надзвичайного значення партійному керівництву робітничим рухом на різних етапах: спочатку партія мала «внести» в маси робітників соціалістичну свідомість, потім організувати та очолити їх у революції, відвоювати країну «у багатих для бідних», «придушити будь-який спротив буржуазії», нарешті «навчитися управляти». У відповідь на закиди опонентів, що в Росії для створення соціалізму немає «достатнього рівня культури й цивілізованості», Ленін відповідав, що спочатку можна завоювати й утримати владу, а вже потім «рушити доганяти інші народи». При цьому доведеться не лише буржуазну інтелігенцію, а й «самих пролетарів» «переробити, переварити, перевиховати». У 1920 р. Ленін називав «нісенітницею і дурістю» позицію деякої частини Компартії Німеччини, яка «протиставляла диктатуру класу і мас диктатурі партії та її вождів». Проте він суперечив сам собі, бо, з одного боку, не визнавав небезпеки партійної диктатури: «Диктатуру здійснює організований в Ради пролетаріат, яким керує комуністична партія більшовиків...», а з іншого – говорив про існування в партії «справжні-сінської олігархії»: «Жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується жодною державною установою в нашій республіці без керівних указівок Цека партії» («Дитяча хвороба «лівизни»...).

50.3. Комуністично-революційна доктрина в інтерпретації Л. Троцького, К. Лібкнехта, Р. Люксембург

У 1906 р. у праці «Підсумки й перспективи» *Лев Троцький (Бронштей)* виклав свою версію теорії «перманентної революції» (фр. *permanent*; від лат. *permanens (permanentis)* – постійний, неперервний). На його думку, Росії випав інший революційний шлях, ніж країнам Заходу – Англії та Франції. Позаяк російський капіталізм менш розвинутий, то вітчизняна буржуазія слабка й нездатна до буржуазно-демократичних перетворень, тому в Росії треба уникнути цього етапу революції та одразу здійснити соціалістичну. Але перемога соціалістичної революції в Росії можлива лише за умови одночасного здійснення подібних пролетарських революцій в інших країнах – Англії, Німеччині (ідея «Сполучених Штатів Європи»). Тому слід постійно прискорювати, навіть штучно створювати революційні ситуації. «Обмеження революції» однією країною – це зрада принципу пролетарського інтернаціоналізму. Невпинний революційний наступ прискорить перехід до соціалізму навіть слаборозвинутих країн (колишніх колоній), де промисловий пролетаріат тільки народжується.

Троцький був одним із організаторів Жовтневої революції 1917 р., головою Реввійськради Республіки (знятий з посади на початку 1925 р.), але вважав, що через тяжке економічне становище країни, дрібнобуржуазний склад населення та вороже капіталістичне оточення радянська влада довго не проіснує. Щодо антибільшовицького виступу матросів Балтійського флоту в Кронштадті (лютий-березень 1921) він заявив: «Зозуля вже

Лев Троцький
(Бронштей)
(1879–1940)

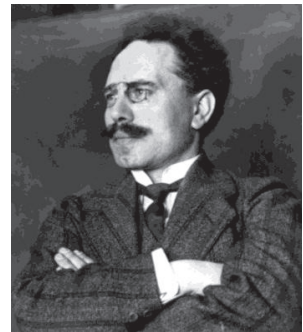
вже прокувала кінець радянської влади». Троцький наполягав на одержавленні профспілок (передачі їм функцій управління виробництвом), на «воєнних методах організації праці», виступав за жорстку концентрацію промисловості, встановлення «диктатури промисловості» за рахунок збільшення податку на селян та підвищення відпускних цін на промислові товари, заперечував необхідність непу.

На думку Троцького, радянська Росія із держави «дик- *Суцільним божевіллям революція видається тим, кого вона відкидає і звергає.*

татури пролетаріату» перетворилася на «бюрократично деформовану державу». У брошурі «Новий курс» (1923) він заявив, що більшовицьке керівництво стало схожим на опортуністичних вождів II Інтернаціоналу. У статті «Уроки Жовтня» (1924) Троцький наполягав, що соціалістична революція відбувалася згідно з його теорією «перманентної революції». Концентровано свої погляди на радянську дійсність Троцький виклав у книзі «Зраджена революція: що таке СРСР і куди він іде?» (1935). Політичний вигнанець із СРСР² доводив, що радянсько-партійна бюрократія виродилася в касту, яка оновлюється за порядком адміністративної ієрархії та зловживає привілеями. Вона усунула від влади правлячий клас – пролетаріат, тому в СРСР потрібна політична революція проти компартійної бюрократії при збереженні економічного базису, інакше верхівка ще більше розширить свої привілеї, поглибить соціальну нерівність, що приведе до реставрації капіталізму.

У 1930 р. троцькісти створили «Міжнародну ліву опозицію» (з 1933 р. – «Міжнародна комуністична ліга»), а у 1938 р., у Парижі, – IV Інтернаціонал. Установчий конгрес IV Інтернаціоналу прийняв «Програму переходу» – «Агонія капіталізму і завдання IV Інтернаціоналу». Документ стверджував, що розвинуті капіталістичні країни світу дозріли до соціалістичної революції – її лише стримує залежність III Інтернаціоналу від сталінського керівництва, а очевидна бюрократизація СРСР – «відсталі ізольованої робітничої держави... є найпереконливішим – не теоретичним, а практичним – запереченням соціалізму в окремії країні».

Одними з найактивніших у II Інтернаціоналі (1889–1914) були німецькі соціал-демократи. У їхньому середовищі точилася боротьба між марксистами й «ревiзiонiстами». До «лівого» (комуністичного) крила належали В. Лібкнехт, А. Бебель, К. Цеткін. Згодом лідерська роль серед «лівих радикалів» перейшла до сина В. Лібкнехта – К. Лібкнехта та його соратниці – Р. Люксембург. Вони виступали проти реформістської тактики правих соціал-демократичних лідерів, натхненно вітали російську революцію 1905–1906 рр.

*Карл Лібкнехт
(1871–1919)*

Головний теоретичний здобуток *Карла Лібкнехта* – праця «Мілітаризм і антимілітаризм» (1907), де він уперше в марксистській літературі розкривав небезпечну для світу сутність мілітаризму в імперіалістичну епоху та доводив необхідність ведення антивоєнної пропаганди як однієї з форм інтернаціональної класової боротьби пролетаріату. В роки Першої світової війни Лібкнехт підтримав більшовицьке гасло «перетворення імперіалістичної війни в громадянську із переростанням в соціалістичну революцію». У листівці «Головний ворог – у власній країні!» він закликав «дотримуватися міжнародної солідарності пролетаріату, проти псевдонаціональної, псевдопатріо-

²У 1927 р. Троцького виключили з ВКП(б), а в 1929 р. вислали за межі СРСР.

тичної гармонії класів». У січні 1916 р. Лібкнехт разом із Р. Люксембург утворили антивоєнну групу «Спартак» (із листопада 1918 р. – «Союз Спартака»). На початку січня 1919 р. спартаківці заснували Компартію Німеччини.

Роза Люксембург мала науковий ступінь доктора державного права, була автором праць: «Соціальна реформа чи революція» (1899), «Масовий страйк, партія і профспілки» (1906, у російському перекладі – «Загальний страйк та німецька соціал-демократія»), «Накопичення капіталу» (1913), «Криза соціал-демократії» (1916), «Російська революція. Критична оцінка слабкості» (збірка статей за 1918 р., вийшла у 1922 р.).

Люксембург була проти будь-яких компромісів із буржуазними політиками, проводила антивоєнну агітацію, теоретично передбачила розпад II (соціал-демократичного) Інтернаціоналу та провістила створення Комінтерну, ретельно проаналізувала досвід російських революцій 1905–1906 рр. і 1917 р. Вона докоряла більшовикам за встановлення однопартійної диктатури, спотворення ідеї демократії та диктатури пролетаріату: «Без вільних виборів, без необмеженої свободи друку й зібрань, без вільної боротьби думок, життя відмирає в усіх громадських установах, стає подобою життя, коли тільки бюрократія залишається діючим елементом... і тільки частина робітничого класу час від часу збирається на збори для того, щоб аплодувати промовам вождів та одногосно схвалювати пропоновані резолюції. Таким чином – це диктатура кліки, безсумнівна диктатура, але не пролетаріату, а купки політиканів».

Соціалізм без політичної свободи – не соціалізм... Свобода лише для прибічників уряду, тільки для членів партії, нехай би як багато їх не було, – це не свобода. Свобода неодмінно передбачає свободу для тих, хто мислить інакше.

Р. Люксембург

*Роза Люксембург
(1871–1919)*

50.4. Сталінізм і сталінщина

У 1922–1953 рр. посаду генерального секретаря ЦК РКП (б) (з 1925 р. – ВКП(б), з 1952 р. – КПРС) обіймав *Йосип Сталін* (*Джугашвілі*). У 1926–1947 рр. найвідомішою його книгою був збірник «Питання лєнінізму» (11 видань), що уміщав праці: «Про основи лєнінізму» (1924), «Жовтнева революція й тактика російських комуністів» (1924), «До питань лєнінізму» (1926), «Про правий ухил в ВКП(б)» (1929), «Рік великого перелому» (1929), «До питання про політику ліквідації селянства як класу» (1930), «Запаморочення від успіхів» (1930), «Підсумки першої п'ятирічки» (1933), «Промова на першому з'їзді колгоспників-ударників (1933), «Про роботу в селі» (1933), «Про проект Конституції Союзу РСР» (1936), звітні доповіді на XVII та XVIII з'їздах ВКП(б) (1934 і 1939 рр.) та ін.

Гостро дискусійне питання про можливість побудови соціалізму в окремій країні власними силами Сталін розділив на дві частини: 1) СРСР здатен побудувати повне соціалістичне суспільство, 2) забезпечити остаточну перемогу соціалізму, тобто гарантувати його від реставрації буржуазних по-

*Йосип Сталін
(Джугашвілі)
(1879–1953)*

рядків, можна лише зусиллями пролетарів кількох країн. Висновок про «повну перемогу соціалістичної системи в усіх сферах народного господарства» Сталін зробив у листопаді 1936 р., коли заявив про зникнення в СРСР антагоністичних класів, стирання грані між робітниками й селянами та між цими класами й інтелігенцією, а також, що радянський робітничий клас уже не можна називати «пролетаріатом», бо немає буржуазії, яка б його експлуатувала, і він є власником знарядь та засобів виробництва.

Сталін діяв за принципом «переможців не судять»: наприклад, визнавав, що досягнення першої п'ятирічки базувалися не на економічних законах, а на умінні більшовиків «організувати ентузіазм і пафос нового будівництва», «селянську частину» п'ятирічки було «перевиконано втричі», але цілком виправдовував таке індустріальне «підхльостування країни» та прискорену колективізацію: «Тепер селянин – забезпечений господар...» У листопаді 1929 р. він заявив, що на селі відбувся «корінний перелом» – «у колгоспи пішов середняк», за рахунок чого країна «остаточно виходить або вже вийшла з хлібної кризи». Коли ж у 1932 р. через адміністративну бездарність було провалено хлібозаготівельну кампанію, а спроба виправити ситуацію призвела до жахливої продовольчої кризи, яка обернулася мільйонами смертей від голоду, Сталін у своєму виступі на I-му з'їзді колгоспників-ударників (лютий 1933) так прокоментував ці події (не згадуючи безпосередньо про голод і його жертви): «Гарне життя задарма не дається. ... а ті труднощі, які стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно говорити про них. ... порівняно з тими труднощами, які пережили робітники років 10–15 тому назад, ваші теперішні труднощі, товариші колгоспники, виглядають дитячою іграшкою».

Селянство, наголошував Сталін, – це «останній капіталістичний клас». У дрібно-варному виробництві міста й особливо села «гніздиться коріння капіталізму». У колгоспників немає відчуття відповідальності за колективну працю, тому «... партія вже не може обмежуватися окремими актами втручання в процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна взяти до своїх рук керівництво колгоспами, покласти на себе відповідальність за роботу... повинна входити в усі деталі колгоспного життя і колгоспного керівництва». Ці слова є доброю ілюстрацією до історії зародження в СРСР командно-адміністративної системи управління.

Щодо ролі робітничого класу та змін у його становищі під час соціалістичного будівництва, Сталін зупинявся, зокрема, на таких питаннях:

- диктатура пролетаріату не може бути «повною» демократією для всіх («загальнонародною», «загальновиборною»), це – особлива форма класового союзу між робітниками й селянами при гегемонії пролетаріату;
- диктатуру пролетаріату й «диктатуру партії» не слід ототожнювати, але й не можна протиставляти.

Сталін роз'яснював різницю між невинуватою «зрівнялівкою» в оплаті праці робітників та марксистським розумінням рівності, яка означає: а) рівне звільнення всіх трудящих від експлуатації; б) рівну відміну для всіх приватної власності; в) рівний обов'язок для всіх трудитися за своїми здібностями та рівне право отримувати винагороду за працею – в соціалістичному суспільстві – і за потребами – в комуністичному.

Сталін заявляв, що «по суті» диктатура пролетаріату є диктатурою партії, але «сказати "по суті" ще не значить сказати "цілком"». За такою мовною еквілібристикою «вояждя» ховалася тоталітарної «суті» сталінської системи правління, яка надовго пережила свого творця, бо саме теза Сталіна: «Партія є ядро влади (курсив автора теми)» увійшла

до ст. 6 Конституції СРСР 1977 р.: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Сталінські тези щодо партійного будівництва були такими: партія функціонує за принципом безумовного підкорення меншості рішенням більшості, і якщо меншість цього не визнає, то партія може й повинна «примусити меншість до

Ми представляємо партію правлячу, а не опозиційну. ... Гасла такої партії є не прості (агітаційні) гасла, а дещо значно більше, бо вони мають силу практичного рішення, силу закону, які належить здійснювати невідкладно.

Й. Сталін

покори волі більшості»; необхідні періодичні «чистки партії»; існує єдино правильна «генеральна лінія партії», а незгоди з нею – це умисне «оббріхування» партії, підступні спроби «зрадити робітничий клас і революцію»; в СРСР немає антагоністичних класів, тому «немає підґрунтя для існування кількох партій, а значить і для свободи цих партій».

Сталін наголошував, що, на відміну від інших компартій світу, тільки ВКП(б) «... знає, куди вести справу і веде її з успіхом». Завдання Комінтерну: «Очищення компартій від соціал-демократичних традицій» та «наведення залізної дисципліни в компартіях».

У квітні 1929 р. Сталін заявив, що класова боротьба в країні закономірно стає гострішою та жорстокішою. У 1933 р. він проголосив зловісний висновок, що «ріст могутності Радянської держави буде посилювати спротив останніх залишків умираючих класів», тим самим сформувавши теоретичну основу політики масових репресій. Найзапеклішим ворогом соціалізму влада вважала куркульство. У 1930 р., за вказівкою Сталіна, боротьба з куркулем перейшла зі стадії розкуркулення (примусове вилучення майна) до політики «ліквідації куркульства як класу» (позбавлення заможних господарів вільного користування землею, зняття праці, оренди, права наймання робочої сили). З'явився офіційний термін «колишні люди», які підлягали переслідуванню. Крім куркулів, це були: «промисловці та їх челядь, торговці та їх приспівники, колишні дворяни й попи, білі офіцери й урядники, поліцейські й жандарми, буржуазні інтелігенти, «старі спеціалісти» тощо, які «розповзлися по заводах та фабриках і головним чином – по колгоспах і радгоспах».

У 1924 р. Сталін писав про майбутній поділ світу на дві суспільно-політичні системи – «боротьба між якими буде наповнювати історію розгортання світової революції». У 1934 р. він передбачав, що формування соціалістичної системи країн може настати в разі інтервенції капіталістичних держав проти СРСР, яка скінчиться їхньою поразкою. Гострою у той час була сталінська критика фашизму.

Сталін був головою комісії з підготовки Конституції СРСР 1936 р., яка закріпила принцип «об'єднання законодавчої та виконавчої влади в єдиній організації держави». Він наполіг на тому, що «...в СРСР не повинно бути одноосібного президента, якого обирає все населення нарівні з Верховною Радою і який може протиставляти себе Верховній Раді. Президент в СРСР колегіальний – це Президія Верховної Ради, включаючи й голову Президії, якого обирає не все населення...».

50.5. Комуністично-радянська доктрина керівників КПРС післясталінського періоду: М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, М. Горбачов

Із іменем *Микити Хрущова* (перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр.) безпосередньо пов'язують початок десталінізації. На XX з'їзді КПРС (лютий 1956) Хрущов

зробив доповідь «Про культ особи та його наслідки». У червні 1956 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Були згадані «заслуги Й. Сталіна перед радянським суспільством, партією, робітничим класом, міжнародним робітничим рухом». Але переважно доповідь Хрущова містила численні факти про зловживання Сталіним одноосібною владою, масові репресії, депортацій цілих народів («українці уникли цієї участі, бо їх забагато і нікуди було вислати»). Сталін сам сприяв формуванню власного культу, приписував собі неіснуючі заслуги, був деспотичним, хворобливо підозріливим, страждав манією переслідування. Усе це стало «серйозним гальмом на шляху розвитку радянського суспільства».

Микита Хрущов
(1894–1971)

Політики скрізь однакові: вони обіцяють побудувати міст там, де й річки немає.

М. Хрущов

На XX з'їзді КПРС говорилося про *перетворення соціалізму на світову систему*, про різноманітність у різних країнах форм переходу до соціалізму, що не завжди має супроводжуватися насиллям, громадянською війною, але при цьому обов'язковим є встановлення диктатури пролетаріату та керівництво з боку марксистсько-ленінської партії. XXI з'їзд (1959) констатував, що Радянський Союз перетворився з *держави диктатури пролетаріату на загальнонародну державу* та дійшов висновку, що соціалізм в СРСР уже здобув *повну й остаточну перемогу*. XXII з'їзд (1961) прийняв нову програму КПРС, яка містила розгорнуте визначення комунізму, а також «моральний кодекс будівника комунізму» – до нього, крім настанови дотримуватися «гуманних відносин та взаємної поваги між людьми», входила вимога бути «непримиренним до ворогів комунізму». За ініціативою Хрущова у програмі були зазначені конкретні терміни побудови комунізму: до 1970 р. належало обігнати за виробництвом продукції на душу населення найбагатшу капіталістичну країну – США, а до 1980 р. – створити матеріально-технічну базу комунізму та впритул перейти до здійснення принципу «кожному – за потребами». У 1964 р. подібні плани Хрущова партія визнала «*волюнтаризмом*».

Леонід Брежнєв (у 1964–1966 рр. – перший секретар, надалі, до 1982 р., – генеральний секретар ЦК КПРС). У 1970–1983 рр. вийшло 9-томне зібрання промов та статей Брежнєва – «Ленінським курсом». Відомі також його «Спогади» (1982), укладені спеціально створеною для цього групою журналістів.

Брежнєв активно займався питаннями міжнародного впливу КПРС та зовнішньої політики СРСР. У 1970-х рр. було укладено кілька договорів між СРСР та США про обмеження систем протиракетної оборони, стратегічних наступальних озброєнь, незастосування ядерної зброї. Після вводу у грудні 1979 р. радянських військ в Афганістан і приходу до влади в США Р. Рейгана (1981) період «розрядки» у відносинах із Заходом скінчився. У серпні 1968 р. на територію Чехословаччини було введено війська країн – членів Варшавського договору (з 1955) – СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі – з метою придушення «антисоціалістичних сил». Реакцією на

Леонід Брежнєв
(1906–1982)

демократичні процеси в Чехословаччині («Празьку весну») стала «доктрина Брежнєва» – так на Заході назвали концепцію Москви про «обмежений суверенітет» країн соціалістичної співдружності, що передбачала вступ військ Варшавського договору в ті держави соціалізму, де б він опинився під загрозою.

Замість конкретних термінів побудови комунізму в СРСР Брежнєв у доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму» (листопад 1967) обнародував нову концепцію («розроблену й обґрунтовану колективним розумом КПРС»): у СРСР побудоване *розвинуте соціалістичне суспільство*. На XXIV з'їзді КПРС (1971) називалися відповідні «факти»: прискорені темпи росту національного прибутку та збільшення у його обсязі фонду споживання; соціальна однорідність суспільства; поява нової історичної спільноти – *радянського народу*. Брежнєв на з'їзді виклав Програму миру, яка відіграла позитивну роль у міжнародних процесах: один із її найважливіших пунктів – про визнання непорушності післявоєнних кордонів у Європі – увійшов до Заключного акта Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (Фінляндія, Гельсінкі, 1975).

У звітній доповіді на XXVI з'їзді (1981) Брежнєв оголосив висновок: «Становлення безкласової структури суспільства в головному і основному відбудеться в історичних межах зрілого соціалізму».

Юрій Андропов на посаді голови КДБ (1967–1982) активно боровся проти дисидентів, «буржуазного націоналізму» (не в останню чергу проти українського) та інтелектуальної опозиції. Органи держбезпеки застосовували примусове психіатричне лікування, позбавлення громадянства, арешти. За упередженими судовими рішеннями політичних інакодумців та правозахисників ув'язнювали в тюрмах і таборах. На посаді генсека ЦК КПРС (1982–1984) він намагався вдихнути нові сили в ідею «реального соціалізму» і при цьому постати людиною, яка не хоче приховувати від суспільства правду про недоліки й труднощі на шляху до вищої фази комунізму.

Основні праці Андропова представлені у збірнику «Вибрані промови і статті» (1984). На початку 1983 р. Андропов виступив зі статтею – «Вчення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР». Зокрема говорилося, що досягнутий рівень соціалістичного демократизму ще багато чим відрізняється від «ідеалу комуністичного самоуправління». Його досягнення – тривалий історичний етап зі своїми періодами, ступенями й формами, які виявлять «лише досвід, жива практика». В СРСР подолано прірву між інтересами держави та громадянина, але зберігаються суперечності – вони не непримиренні, однак їх недооцінка «може породжувати серйозні колізії», тому їх «слід правильно використовувати як джерело і стимул розвитку соціалізму». Новими для риторики КПРС були слова Андропова, що «величезний матеріал для теоретичного осмислення дає різноманітний досвід братерських країн соціалізму», який «не в усьому збігається» з радянським.

Загальнонаціональна гордість радянської людини – це велике, містке, надзвичайно багате за своїм змістом почуття. Воно глибше й ширше природних національних почуттів окремо кожного з народів, які утворюють нашу країну.

Л. Брежнєв

*Юрій Андропов
(1914–1984)*

Саме праця, свідомо, сумлінно, ініціативна... на благо суспільства визнається у нас вищим мірилом гідності та суспільного престижу особистості.

Ю. Андропов

Михайло Горбачов (генсек ЦК КПРС у 1985–1991 рр.) проголосив «перебудову» усіх найважливіших сфер радянського суспільства. Брежньєвський період було визначено як «епоха застою». Політика перебудови (1985–1991) ґрунтувалася на ідеях-гаслах: «прискорення розвитку економіки», «ринкові механізми», «демократизація», «повернення до ленінських принципів», «плюралізм думок», «гласність». Концептуальні положення своїх реформ Горбачов виклав у книзі «Перебудова: нове мислення для нашої країни і для всього світу» (1988).

Михайло Горбачов
(нар. 1931)

У внутрішньополітичному плані період Горбачова був ознаменований явищами та подіями процесу «перебудови», які зрештою призвели до повної руйнації радянської політичної системи та СРСР як «єдиної союзної багатонаціональної держави, утвореної на основі принципу соціалістичного федералізму» (за Конституцією 1977 р.): публічні політичні дискусії; громадсько-політичні ініціативи, акції та рухи; виникнення багатопартійності; звільнення з тюрем і таборів політичних в'язнів; реабілітація репресованих у попередні роки; міжетнічні конфлікти в деяких республіках СРСР; перші за багато десятиріч альтернативні вибори до Верховної Ради СРСР (1989); відновлення з'їздів народних депутатів СРСР (1989–1991); заснування поста Президента СРСР (15.03.1990 р. ним став Горбачов); вилучення з Конституції СРСР ст. 6 про КПРС як «керівну та спрямовуючу силу радянського суспільства» (1990); проекти нового Союзного договору; Всесоюзний референдум щодо подальшої долі СРСР (17.03.1991); спроба державного перевороту у формі Державного комітету з надзвичайного стану (19–21.08.1991); проголошення радянськими республіками суверенітету й державної незалежності; складення Горбачовим повноважень генерального секретаря ЦК КПРС (24.08.1991); Біловезька угода про припинення існування СРСР як «геополітичної реальності» та утворення Співдружності Незалежних Держав (07–08.12.1991).

Міжнародна політика Горбачова мала наслідки: вивід *Перебудова привела в рух усе радянських військ із Афганістану* (лютий 1989); руйнація Берлінського муру між ФРН і НДР (листопад 1989) та об'єднання Німеччини; крах комуністичних режимів у соціалістичних країнах Європи; закінчення «холодної війни» між двома світовими політичними системами.

М. Горбачов

50.6. Погляди теоретиків єврокомунізму, маоїзму, геваризму. Ідеї «чучхе»

Єврокомунізм – ідейний напрям у теорії комунізму та політика комуністичних партій неосоціалістичних країн Європи – Італії, Франції, Іспанії, Швеції, Великої Британії, Австрії, Нідерландів; впливав на компартії Австралії, Японії, Венесуели, Мексики. Виник у 1975 р. на тлі «розрядки» міжнародної напруженості, рішень Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі, у якій взяли участь 33 держави Європи, а також США і Канада.

Ідейні витоки єврокомунізму пов'язані з засновником Італійської комуністичної партії *А. Грамші*³. «Економічному детермінізмові» ортодоксального марксизму (прямої за-

³Погляди Грамші (як і Лукача) детально розглянуті в темі 33 попереднього розділу, яка була присвячена представникам неомарксизму.

лежності «надбудови» від «базису») Ґрамші протиставив «ідеологічний детермінізм», заявивши, що панування класу тримається не лише на власності та контролі за заводами виробництва, а головне – на «духовій гегемонії». *Активний політик – це творець, призвідник до дії, але він не творить з нічого, не борсається в мутній порожнечі своїх мрій і бажань.*

Диктатура пролетаріату (пряме насилля) не може бути пріоритетним засобом утримання влади. Перемагає той клас, який пропонує кращу систему цінностей, причому не тільки економічних і політико-ідеологічних, а й загальнокультурних. *А. Ґрамші*

Появу єврокомунізму передвістила також творчість угорського неомарксиста, революціонера та соціального філософа *Д. Лукача*⁴. Лукач, зокрема, зосередився на ранній марксистській концепції відчуження, яке настає внаслідок панування експлуататорських відносин та захоплення людиною світом речей. Сила, що здатна цьому протистояти – пролетарська свідомість, яка самостійно й стихійно перетворює дійсність, протистоїть капіталістичному уречевленню та робить людину вільною. Соціалізм – це спосіб уперше в історії подолати відчуження, насправді захистити інтереси людини. Для цього, крім здобуття політичної влади та перетворень в економіці, потрібно боротися з бюрократією, розвивати самоврядування.

Причини появи єврокомунізму:

- 1) економічні успіхи в Європі, поява концепції «соціальної держави»;
- 2) зміни в соціальній структурі населення: зменшення кількості «традиційного пролетаріату», що знижувало актуальність суто революційних методів, та активізація нових соціальних груп, т.зв. «середнього класу»;
- 3) розчарування в радянській моделі соціалізму та негативна реакція на силові дії СРСР в Угорщині, Польщі, Чехословаччині;
- 4) ослаблення монополії КПРС у міжнародному комуністичному русі після засудження політики Й. Сталіна та М. Хрущова;
- 5) бажання лідерів компартій Європи самостійно осмислити вчення марксизму в нових історичних та національних умовах.

У лютому 1976 р. Французька компартія (генсек – *Жорж Марше*) у своїй програмі «Демократичний шлях до соціалізму» відмовилася від гасла диктатури пролетаріату. Італійська компартія під керівництвом *Енріке Берлінгуера* намагалася укласти «історичний компроміс» з християнськими демократами. Лідер Іспанської компартії *Сантьяго Каррільо* у 1977 р. обґрунтував засади нової версії комунізму у своїй книзі «Єврокомунізм і держава». У березні того ж року, в Мадриді, лідери Італійської, Іспанської та Французької компартій уклали декларацію-маніфест із обґрунтуванням основних положень єврокомунізму, а саме: шляхи боротьби з капіталізмом залежать від історичних і політичних умов конкретної країни; відмова від диктатури пролетаріату, замість неї – активне використання парламентських методів роботи; необов'язковість повного одержавлення виробництва при переході до соціалізму; критика радянського досвіду з його конституційним «узаконенням» керівної ролі компартії; допущення ідеологічного та світоглядного плюралізму.

Маоїзм – теорія та практика в комуністичному русі, заснована на ідеологічних поглядах голови Комуністичної партії Китаю у 1943–1976 рр. *Мао Цзедуна*. Основні праці: «Питання стратегії революційної війни в Китаї» (1936), «Відносно практики» (1937),

⁴У 1933–1945 рр. Лукач проживав у Москві.

«Відносно суперечності» (1937), «Про нову демократію» (1940), «До питання про правильне вирішення суперечностей всередині народу» (1957). У 1956 р. Мао Цзедун розкритикував радянську модель побудови соціалізму та розірвав відносини з СРСР. На китайсько-радянському кордоні весною-літом 1969 р. велись бойові дії. Мао заперечував можливість мирного співіснування «двох систем» – натомість висунув концепцію «трьох світів»: 1) дві «наддержави» (США, СРСР); 2) розвинуті країни; 3) країни, що розвиваються (у т.ч. Китай). Завданням останніх є боротьба проти «гегемонізму наддержав», передовсім проти «соціал-імперіалізму» – СРСР. Мао Цзедун закликав до розгортання антиколоніальних рухів. Маоїзм підносився як «єдино правдива версія» марксизму-ленінізму та керівна ідеологія для країн «третього світу».

Мао Цзедун
(1893–1976)

Мао не зрікався терміна «диктатура пролетаріату», *Те, що мислиме, те здійсненне.* але фактично керувався власною концепцією «*демократична диктатура народу*»: її втілення – селянська армія Китаю, а «правильний шлях взяття політичної влади» – партизанська війна «трудящого населення» проти «міста» – «начальства й ледачих чиновників». Було проголошено курс «трьох червоних знамен», «трьох модернізацій» (промисловості, сільського господарства, науки й культури). У 1958–1960 рр. здійснювалася політика т.зв. «великого стрибка» (намір за 15 років досягти обсягів виробництва Великої Британії). У селах створювалися комуни, які, крім виробництва харчової продукції, ще й виплавляли сталь, що призвело до підриву сільського господарства. Реалізація програми Мао «Велика пролетарська культурна революція» (1966–1976) супроводжувалася розправами над «консервативною та ліберальною» інтелігенцією, знищенням «буржуазних» виробів мистецтва, спаленням книг. Натомість «головним культурним надбанням» визнавалася «Червона книжечка» – цитатник Мао Цзедуну. Після смерті «великого кормчого» (його наступник – *Ден Сяопін* (1904–1977)) керівництво КПК, засудивши «культурну революцію», заявило, що «заслуги Мао значно переважають над його прорахунками» і загалом є «колективною мудрістю партії».

На маоїзмі базувалася ідеологія «червоних кхмерів» – комуністичної течії селянсько-характеру в Камбоджі. Політична диктатура *Пол Пота* (*Салор Сара*) у 1975–1978 рр. супроводжувалася масовими стратами людей (майже 3 млн осіб), виселенням міських жителів, ліквідацією системи освіти та медичної допомоги, руйнацією мечетей і християнських церков.

Поєднання елементів маоїзму, марксизму-ленінізму та троцькізму було властиве поглядам аргентинсько-кубинського революціонера *Ернесто Че Гевари*. Основні праці: «Партизанська війна» (1960), «Партизанська війна як метод» (1963), «Послання народам Світу, відправлене на Конференцію трьох континентів» (1966). Че Гевара розвинув концепцію селянської (народної) партизанської війни як першої фази революції. Партизани – збройний авангард народу – не тільки воїни, це свідомі носії моральних чеснот і революційних ідеалів. Революціонер – людина, готова до «щоденного героїзму». Воля та дія революційних вождів – приклад для наслідування, особливо молоддю. Не слід чекати, доки революція сама «визріє» – її можна прискорити, «перманентно» поєднуючи антифеодальні та антикапіталістичні цілі. Комунізм – це не лише найдосконалі-

ший суспільний лад, це насамперед «феномен свідомості». Че Гевара вимагав від СРСР та інших соціалістичних країн «абсолютного інтернаціоналізму» й відверто критикував Москву (зокрема в 1964 р. із трибуни Генеральної Асамблеї ООН) за «економічний неоімперіалізм», слабку економічну, політичну та військову допомогу революціонерам, яка насправді мала би бути «необмеженою».

Сьогодні комуністичні партії є монополюючими в Китаї, Північній Кореї, на Кубі.

Китайські комуністи намагаються поєднувати капіталістичні засади економіки з «соціалістичною демократією» (без принципу поділу влад, при незаперечно-керівній ролі Компартії в китайському суспільстві).

Символом національно-визвольного та революційного шляху Куби з кінця 1950-х рр. (повалення у січні 1959 р. проамериканського режиму диктатора Ф. Батісти) є *Фідель Кастро* (до 2008 р. – голова уряду та голова Державної Ради, до 2011 р. – перший секретар ЦК Компартії Куби). Під керівництвом Кастро на Кубі було здійснено соціалістичні перетворення: націоналізовано землю, підприємства, банки. У 1962 р. США ввели ембарго на торгівлю з Кубою, згодом проти неї було застосовано дипломатичні та інші санкції. Уряд Кастро активно співпрацював із СРСР (дозволив розміщення на Кубі радянської ракетної ядерної зброї під час «карибської кризи» 1962 р.), надавав (у т.ч. військову) допомогу революційним рухам у постколоніальних країнах (зокрема в Анголі), суттєво обмежував виїзд кубинців за кордон. На «острові свободи» не допускалося «інакodomство». З 2008 р., через тяжку хворобу Ф. Кастро, керівництво країною, а невдовзі й партією перейшло до його молодшого брата – *Рауля*. З розпадом СРСР на Кубі проголошено «особливий період»: при незмінній вірності ідеям революційного марксизму розпочалося поступове запровадження ринкових механізмів в економіці, з'явилися ознаки вільного підприємництва. У 2015 р. було відновлено дипломатичні відносини з США, відбулися зустрічі Р. Кастро з Держсекретарем США Дж. Керрі, Президентом Франції Ф. Олландом, Президентом США Б. Обамою. Кубу відвідав Папа Римський Франциск.

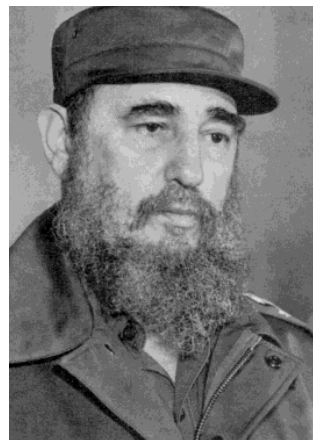
Найжорсткіший комуністичний режим зберігається в КНДР. У середині 1950-х рр. комуністичний лідер Північної Кореї – *Кім Ір Сен* поєднав марксизм із ідеями «чучхе» («чу» – господар, «чхе» – тіло, природа) – філософським ученням про «самодостатність людини» як «господаря навколишнього світу». Більш-менш системний виклад чучхе здійснив на початку 1980-х рр. його син – *Кім Чен Ір* у праці «Про ідей чучхе». Цієї ж державної ідеології дотримується теперішній правитель КНДР, внук її творця – *Кім Чен Ін*. Основні положення чучхе: побудова соціалізму з опорою на власні сили країни, яка має перетворитися на «непереможну фортецю»; неприйняття «низькопоклонства перед

*Ернесто Че Гевара
(1928–1967)*

Після революції роботу роблять не революціонери. Її роблять технократи й бюрократи. А вони – контрреволюціонери.

Е. Че Гевара

*Фідель Кастро
(1926–2016)*

великими країнами»; боротьба проти світового імперіалізму; суб'єкт історії – не клас, а нація, що володіє високим почуттям національної гордості та революційної гідності; беззастережна відданість політичному керівникові (культ особи вождя). Кім Ір Сен захоплювався Сталіним, навивав його «великим керівником», а Хрущова – «наклепником» та «ревізіоністом».

Питання для самоконтролю

1. Що відрізняє анархо-комунізм та анархо-колективізм від марксизму?
2. Чим В. Ленін доводив неможливість перетворення російської селянської общини в осередок комунізму?
3. Проаналізуйте ознаки диктатури пролетаріату, сформульовані В. Леніним.
4. Чому більшовики відмовилися від політики «воєнного комунізму»?
5. Що, на думку Л. Троцького, могло забезпечити перемогу соціалізму в СРСР?
6. У чому Р. Люксембург вбачала недоліки радянської влади?
7. Наведіть приклади хибних теоретичних висновків Й. Сталіна.
8. На чому будувалася монополія Компартії СРСР у період сталінщини?
9. Які нові висновки в теорії соціалізму та комунізму були зроблені керівниками КПРС у післясталінський період?
10. Розкрийте зміст «нового мислення» М. Горбачова.
11. Чим ідеологія єврокомунізму відрізнялася від ідеології КПРС?
12. Що, на думку Мао Цзедуна, було в Китаї головною рушійною силою соціалістичних перетворень?
13. За що революціонер-інтернаціоналіст Е. Че Гевара критикував СРСР?
14. Сформулюйте своє ставлення до слів Ф. Кастро «Історія мене виправдає!», проголошених ним на суді в 1953 р. після невдалої спроби кубинських революціонерів захопити військові казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба.
15. Охарактеризуйте соціальний і політичний зміст ідей «чучхе».

Література

- Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
- Горбачев М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – 271 с.
- Грамші А.* В'язничні зошити. Вибрані записи / А. Грамші; [пер. з італ. Р. Тиси]. – К. : Вперед, 2014. – 2014. – 241 с.
- Джилас М.* Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 324 с.
- Кастро Ф.* Стратегическая победа / Ф. Кастро; пер. с исп. – М. : Междунар. отношения, 2011. – 772 с.
- Клаус фон Байме.* Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме; [пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. – К. : Стило, 2008. – 396 с.
- Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик.* – М. : Юрид. лит., 1987. – 48 с.
- Кропоткин П. А.* Анархия: сборник / Сост. и предисл. Р. К. Баландина / П. А. Кропоткин. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 576 с.
- Кульчицький С. В.* Межі реформаторської діяльності М. Хрущова / С. В. Кульчицький // Історія в школах України. – 1997. – № 4. – С. 6–10.

Куртуа С. Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне та ін.; [пер. з фр. Я. Кравець]. – Л. : Афіша, 2008. – 712 с.

Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки / Б. Кухта. – Л. : Кальварія, 2008. – 558 с.

Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин / А. Г. Латышев. – М. : Март, 1996. – 336 с.

Ленін В. І. [праці із Повного зібрання творів]: Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції (т. 11); Аграрна програма російської соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 рр. (т. 16); Крах II Інтернаціоналу (т. 26); Про лозунг Сполучених Штатів Європи (т. 26); Імперіалізм як вища стадія капіталізму (т. 27); Держава і революція (т. 33); Чергові завдання радянської влади (т. 36); Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату (т. 39); Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі (т. 41); Про продовольчий податок (т. 43); Про нашу революцію (т. 45).

Литовченко А. Кропоткін Петро / А. Литовченко // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 347–348.

Лозовицький О. Че Гевара Ернесто / О. Лозовицький // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 699–700.

Лукач Д. Ленин. Исследовательский очерк о взаимосвязи его идей / Д. Лукач. – М. : Межд. отношения, 1990. – 141 с.

Мао Цзедун. Відносно практики. Відносно суперечності / Мао Цзедун. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1958. – 122 с.

Павлишин О. Кастро Фідель Алехандро Рус / О. Павлишин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 282-284.

Попов Л. Б. Воспоминания о еврокоммунизме / Л. Б. Попов. – М. : Межд. отношения, 2008. – 160 с.

Программа Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Правда, 1961. – 136 с.

Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1997; Комунізм. – С. 693–767.

Стадник М. Бакунін Михайло / М. Стадник // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 49-51.

Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – Изд. 11-е. – М. : Госполитиздат, 1947. – 611 с.

Тайбо П. И. Гевара про прозвищу Че / Тайбо П. И. – М. : Эксмо, 2004. – 211 с.

Троцкий Л. К истории русской революции / Л. Троцкий. – М. : Политиздат, 1990. – 360 с.

Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Комуністична ідея у XX столітті / Ф. Фюре; [пер. В. Каденко]. – К. : Дух і літера, 2007. – 810 с.

Че Гевара Э. Статті, виступлення, письма / Э. Че Гевара. – М. : Культурная Революция, 2006. – 632 с.

Тема 51.

Політичні ідеї представників ліворадикальних течій і рухів

- 51.1. Загальна характеристика ліворадикальних політичних ідей
- 51.2. Посткласичний анархізм як етап історичної еволюції анархічних поглядів у XX–XXI століттях
- 51.3. Радикальні наслідки реалізації ліворадикальних ідей Мао Цзедуна (Пол Пот, Хо Ши Мін)
- 51.4. Субкоманданте Маркос як символ антиглобалізму та радикалізації лівих рухів Латинської Америки
- 51.5. Антиколоніальні ідеї та рухи за права чорношкірого населення (Е. Сезер, С. Джеймс, Х. П. Ньютон)
- 51.6. Філософія А. Горза (Хірша) та А. Негрі як відображення сучасних тенденцій у поглядах європейських лівих радикалів

51.1. Загальна характеристика ліворадикальних політичних ідей

Поняття *радикалізм* (лат. *radix* – корінь) застосовується для характеристики крайньо-орієнтованих організацій, партій, рухів, угруповань і окремих лідерів, які демонструють схильність до найкардинальнішого (докорінного) реформування існуючих соціально-політичних інституцій задля вирішення більшості суспільних проблем.

Як соціально-політичні погляди та дії, що характеризуються акцентуацією уваги на змістовному відриві ідей від загальноновизнаних, радикалізм тісно пов'язаний із екстремізмом, хоча й характеризується дещо іншими методами їх втілення. При цьому більшість екстремістів називають себе *«радикалами»* – так, досі не зустрічалося, щоб політична партія визнавала свою належність до правого чи лівого екстремізму.

Лівий радикалізм – це соціально-політичне явище, що ґрунтується на прагненні політично-активних груп або окремих індивідів зруйнувати існуючу державно-владну систему та втілити на практиці ідеї справедливого суспільства та комуністичних концепцій XIX–XX ст. Саме в цей період закінчилася остаточна систематизація принципів лівого політичного радикалізму.

Зазвичай, об'єктами критики лівих є капіталізм, імперіалізм, плутократія, корпоративна держава, соціальна нерівність, приниження особистості, відчуження й експлуатація, бюрократизація суспільства, зневага до інтересів класової боротьби традиційними лівими партіями та їх конформізм щодо панівних класів буржуазного суспільства.

Лівий радикалізм базується на системі певних цінностей та ідей, які розроблялися філософами, істориками, соціологами та громадськими діячами. Так, у радянській літературі джерелами лівого радикалізму визначали нео-

Радикалізм у багатьох аспектах збігається з екстремізмом, зокрема в методах діяльності та способах вираження поглядів. Така подібність триває допоки все, що відбувається, не виходить за рамки норм, закріплених у законодавчих актах

*В. Пластун,
«Діяльність екстремістських сил та організацій у державах Сходу»*

марксизм, альтернативні рухи та неокатолицизм. Зарубіжні дослідження основою лівого радикалізму визначають марксизм (праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна), який у XIX ст. інтенсивно поширився в Європі та на теренах Російської імперії. У більшості випадків він набував форм терористичної діяльності або різних суспільно-політичних течій, що ґрунтувалися на революційних ідеях.

У XX ст. продовження визнання збройної боротьби як єдиного ефективного методу побудови нового суспільства модифікується у працях Л. Троцького, а ідея демократичного централізму знаходить обґрунтування у працях китайського політичного діяча Мао Цзедуна. Питанню антикапіталізму й антиімпералізму присвячені праці італійського філософа другої половини XX ст. А. Негрі.

Суттєво вплинула на формування ліворадикальної свідомості ідеологія анархізму. Так, принцип заперечення держави розвинули у своїх працях анархісти: М. Штірнер (анархо-індивідуалізм), М. Бакунін (революційний анархізм), П. Кропоткін (анархо-комунізм).

Лівому радикалізму (як і правому) притаманні утопічність, нетерпимість, спрямованість на руйнування існуючого конституційного устрою, біполярний світогляд, насилля, сектантський характер організацій, революційність, антиамериканізм. Створені на основі їх ідей політичні системи зазвичай суперечать принципам демократії, орієнтовані на єдність приватної та суспільної сфер життя, концентрацію влади в руках однієї партії, наявність «образу ворога» тощо.

Основні форми лівого радикалізму:

- *теоретико-генеруючі* – філософські течії, резонансні публікації, субкультури, легальні та нелегальні політичні об'єднання;
- *протестно-активістські* – діяльність із дестабілізації конституційного устрою держави без застосування насилля;
- *терористичні* – практична діяльність із застосуванням насилля.

Щодо питання соціальної бази політичного лівого радикалізму (як і правого) досі відсутня єдина думка. Соціальною й електоральною базою лівого екстремізму переважно є молодь до 25 років, люди із невисоким рівнем освіти, вразливі до соціально-економічних коливань. Вони підтримують представників лівого радикалізму на загальнодержавних і регіональних виборах, фінансують та долучаються до різноманітних акцій.

Основні тенденції у сучасних угрупованнях лівого напрямку:

- 1) *революційність* – вони виступають за перебудову, а в більшості випадків – за знищення існуючого суспільного ладу шляхом революційного перевороту;
- 2) *антикапіталізм* – виступають із гострою критикою світової економічної системи, інтерпретуючи її як форму рабства другої половини XX – початку XXI ст., в якій панують інтереси великих корпорацій;
- 3) *демократичний централізм* – виступають за надання людині права вибору у всіх сферах суспільного життя, але при цьому вся влада має фокусуватися в руках партії чи обраної меншості;
- 4) *стратегія протесту* – вдаються до одноразових акцій, терористичних актів і рухів протесту;
- 5) *збройна боротьба, застосування насилля* як один із головних засобів впливу на громадськість (наприклад, у другій половині XX ст. на території Європи діяло багато потужних лівоекстремістських терористичних груп (Фракція Червоної Армії у Німеччині, Червоні Бригади в Італії, ГРАПО в Іспанії).

51.2. Посткласичний анархізм як етап історичної еволюції анархічних поглядів у XX-XXI століттях

Суттєвий вплив ідеології анархізму на формування ліворадикальних поглядів проявився як у світосприйнятті загалом, так і в світоглядних установах. І сьогодні у лівого радикалізму існує багато точок перетину з анархізмом, зокрема в аспекті деструктивного максималізму – акцентуванні уваги на повному знищенні існуючих владних відносин і соціально-культурних цінностей. Ідея спонтанної дії та руйнівного аспекту революційного процесу – основа стратегії та тактики сучасних анархістських рухів, які отримали назву «посткласичні».

У науковій думці не існує одностайності щодо того, з якого періоду ідеї анархістів можна вважати посткласичними (постанархічними). Однак, у будь-якому випадку посткласичний анархізм – це явище, яке остаточно сформувалося наприкінці XX ст. і втілюється у різноманітних напрямках, які об'єднують широкий спектр теоретичних поглядів (анархо-капіталізм, анархо-фемінізм, автономістський марксизм, ситуаціонізм (ситуаційний інтернаціонал), постлівий і зелений анархізм, націонал-анархізм, квір-анархізм і под.), а також рухів (сапатисти, «Глобальна діяльність людей/ Люди глобальної дії», «Рух без кордонів», «Рожево-сірий блок», «Радикальний черлідінг» і под.).

Ідеї теоретиків посткласичного анархізму об'єднують наукові пошуки класиків постмодерністської і постструктуралістської філософії, зокрема Ф. Ніцше, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Ж. Лакана, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко в анархічній проекції. Вагоме місце в поглядах постанархістів займають наукові позиції німецьких філософів М. Штірнера, Л. Феєрбаха та ін.

У працях постанархістів, які загалом не заперечують основні постулати анархізму, можна відшукати критику класиків анархістського руху П. Кропоткіна, М. Бакуніна, П.-Ж. Прудона та ін. Така тенденція прослідковується, зокрема, у дослідженнях сучасного теоретика С. Ньюмана.

Соул Ньюман – британський політолог, якого вважають головним теоретиком постанархістів. Він запропонував використовувати у політичній думці термін «постанархізм» для позначення історичної еволюції класичного анархізму XIX ст. крізь призму постструктуралізму. Доктор політології Ньюман сьогодні викладає політичну теорію у коледжі Голдсміт Лондонського університету. З-під пера дослідника вийшла низка праць, які перекладені на низку мов і викликали резонансні дискусії як серед теоретиків анархізму, так і серед учених-політологів різних країн. Серед них найвідоміші: «Анархізм, постструктуралізм і майбутнє радикальної політики» (2007), «Емпіризм, плюралізм та політика у Дельоза та Штірнера» (2009), «Від Бакуніна до Лакана» (2001), «Анархізм і політика *ressentiment*'а» (2000), «Політика постанархізму» (2010), «Постмодерн і радикальна політика» (2007), «Влада і політика у постструктуралістській думці: нові теорії політичного» (2005) та ін.

Соул Ньюман
(нар. 1972)

Аналізуючи праці Бакуніна та Лакана, дослідник критикує традиційні поняття анархізму, зокрема есенціалізм, «позитивну» (моральну та раціональну) природу людини, концепцію революційних перетворень тощо. Найбільше уваги теоретик приділяє кри-

тиці основної політико-етичної позиції анархістів за фундаментальне заперечення будь-якого політичного авторитету, розгляд влади виключно як втілення всіх форм експлуатації, гноблення та поневолення, вважаючи, що деякі її форми можуть бути «звільняючими», наприклад, демократія, яку він визначає так: «активна влада – спільність «господарів», а не «рабів». Навпаки, будь-який супротив владі дослідник вважає «невизначеною грою» за інші форми домінування.

Загалом Ньютман визначає постанархізм як політико-етичну стратегію проти панування без есенціалістських гарантій і маніхейських структур, які обмежують класичний анархізм. Постанархізм не заперечує мінливості цінностей та ідентичностей, включаючи і свої власні, не заперечує волю до влади: це «анархізм без *ressentiment*»¹.

Серед теоретичних розробок постанархізму найбільш відомими є праці англійських дослідників Т. Мейя «Політична філософія постструктуралістського анархізму» (1994) та Л. Колла «Постмодерний анархізм» (2001). Вагомий внесок у розробку теоретичних основ поєднання анархізму та постструктуралізму належить німецьким авторам Ю. Мюмкену з працею «Анархізм і постмодернізм» (2005), Й. Кастнеру з твором «Політика і постмодернізм. Ліберальний аспект у соціології Зігмунда Баумана» (2000), Й. Бруну, автору праць «Скасування держави. Тези про співвідношення анархістської і марксистської критики» (1994), «Соціальні та політичні витоки неофашизму» (1990), «Хто такі антинімці?» (2007) та ін.

Дослідники виокремлюють три сценарії сучасної політики постанархістських угруповань:

- 1) сценарій лібертаристського прориву для високо-розвинених демократичних країн – проти диктатури транснаціональних корпорацій, які виступають головною перешкодою для побудови справедливого вільного суспільства;
- 2) сценарій для країн третього світу – передбачає зменшення впливу колективних експлуататорів – європейських держав і США;
- 3) песимістичний, спрямований на маргінальні прошарки населення, які потерпають від соціально-економічних умов.

Найкраще, на що можна сподіватися – це на реорганізацію відносин влади за допомогою боротьби й опору – зменшення пригнічення і панування. Останні можуть бути мінімізовані визнанням нашої неминучої співучасті у владі, а не спробами помістити нас поза її світом, що неможливо.

Подібно етиці взаємодопомоги, спільності, заснована на прагненні до влади, може сформуватися з серії міжсуб'єктних відносин, які включають допомогу і турботу про людей без панування над ними і заперечення відмінностей. Така відкритість щодо відмінностей і самотрансформації та етика турботи можуть стати вирішальними характеристиками пост-анархістської демократичної спільноти

*С. Ньютман,
«Анархізм і політика
ressentiment'а»*

Анархізм у його історичній формі є доведеним до крайності лібералізмом, спробою звільнити буржуа від громадянина. Це радикальний лібералізм городян, дрібних селян і ремісників, які організовували своє виробництво без найманої праці і сприймали державу лише як наказ, насильство і загальне оподаткування без користі.

*Й. Брун,
«Скасування держави. Тези про співвідношення анархістської та марксистської критики»*

¹*Ресентимент* (фр. *ressentiment* – мстивість, ворожість) – психологічна реакція як відповідь на негативні емоції, які ніби переживаються знову і знову; рушійна сила структуривання моральних цінностей, що проявляється у ненависті, злості, заздрощах і под. Підґрунтям цього явища вважають безсилля і неможливість щось змінити.

51.3. Радикальні наслідки реалізації ліворадикальних ідей Мао Цзедуна (Пол Пот, Хо Ши Мін)

У викладі політичних ідей представників комунізму (див. тему 50) коротко аналізувався маоїзм як теорія та практика, заснована на ідеологічних поглядах очільника Комуністичної партії Китаю у 1943-1976 рр. Мао Цзедун. У межах цієї теми ми намагатимемося проаналізувати радикальні наслідки маоїзму як ліворадикальної течії ХХ ст.

У другій половині ХХ століття революційна концепція Мао Цзедуна набула великої популярності на територіях азіатського регіону. Так, Мао Цзедун проголошує, що ідеальним типом держави є спільна диктатура всіх революційних класів, а формою організації влади – демократичний централізм. Політик визначає демократичний централізм як єдність демократії та централізму, свободи й дисципліни. Демократія народу корелюється з централізмом, а свобода – з дисципліною. За такої системи народ користується широкою демократією та свободою, однак у межах соціалістичної дисципліни.

Мао Цзедун наголошує на тому, що у той момент, коли політика досягає певної стадії розвитку, а далі розвиватися вже не може – виникає війна, що ліквідує всі перешкоди для політики. Мао Цзедун поділяє всі війни на два типи: справедливі та несправедливі. Всі прогресивні війни – справедливі, а війни, що перешкоджають прогресу – несправедливі. Основний метод боротьби з несправедливими війнами – справедлива або революційна війна. В класовому суспільстві революційні війни є необхідною умовою розвитку.

Ідеї Мао Цзедуна поширилися на інші держави Азії. Одним із найжорстокіших втілень маоїзму в життя вважається режим «червоних кхмерів».

Пол Пот (Салот Сар) – камбоджійський політичний діяч, комуніст, лідер «червоних кхмерів», Генеральний секретар Комуністичної партії Камбоджі (1963–1979), Прем'єр-міністр Камбоджі (1976–1979). Пол Пот категорично уникав культу особи з метою злиття образу лідера держави з державою. Як результат – відсутні збірники його праць, офіційна біографія та пам'ятники. Серед праць Пол Пота збереглася «Промова від 27 вересня 1977 року» (1977).

У 1975 р. Пол Пот, захопивши владу у Камбоджі, оголосив, що мета його угруповання – показати всьому світу, як Камбоджа вдало здійснить «стовідсоткову, цілковито соціалістичну революцію», швидше за всіх побудує «радикальний, чистий соціалізм», «безкласове суспільство». Побудова такого суспільства передбачала проведення чітко визначеної внутрішньої та зовнішньої політики. Пол Пот проголосив побудову нового Ангкору – «національного суспільства згоди, заснованого на рівності та демократії, відсутності експлуататорів і експлуатованих, багатих та

Ультрадемократизм несе в собі небезпеку підризу партійних організацій, небезпеку послаблення і навіть повного знищення боєздатності партії

Мао Цзедун

«Про викоринення помилкових поглядів партії»

Ми – за знищення війни, нам війна не потрібна, однак знищити війну можна лише через війну. Якщо прагнеш, щоб гвинтівок не було – берись за гвинтівку.

Мао Цзедун,

«Війна та питання стратегії»

*Пол Пот
(1925–1998)*

бідних, в якому всі будуть працювати». Комуністичну партію Камбоджі він назвав втіленням Ангкору. Її влада мала поширитися на всі сфери людського життя. За тогочасним камбоджійським висловом, влада партії «має стільки ж очей, що й ананас».

Першою перешкодою у втіленні безкласового суспільства, на думку політика, були міста як осередки буржуазних елементів, тому він запропонував так звану реформу «17 квітня». Вона полягала створенні на усій території країни кооперативів із максимальним рівнем усупільнення та скасуванням лоноловських грошей. 17 квітня 1975 р. протягом 72 годин були виселені у сільські місцевості 3,5 млн жителів міст.

Другою перешкодою стала наявність у суспільстві внутрішніх ворогів. Це питання було вирішене за допомогою поділу населення на три категорії: основний народ (категорія «70») – корінне населення сільських регіонів, «новий народ» (категорія «75») – переселені жителі міст та третя категорія – колишні офіцери та солдати попереднього режиму, монахи, студенти, інтелігенція. Перша та друга групи підлягали частковим «чисткам», остання – абсолютному знищенню.

У зовнішній політиці Пол Пот проголошував курс на відновлення великої кхмерської держави у межах до XVIII ст., тобто повернення всіх територій дельти Меконгу з містом Хошимін. Головним зовнішнім ворогом політик оголосив В'єтнам та обґрунтував ідею «превентивної війни» проти нього. Все це супроводжувалося постійною антив'єтнамською пропагандою та масовими репресіями в'єтнамської діаспори на території Камбоджі. Єдиним другом і союзником Пол Пот вважав Китай.

Після Другої світової війни у результаті успіху маоїзму на теренах Китаю починається його експансія на інші країни Південно-Східної Азії як спроба зміцнити політичну позицію з боку Китаю. Така політика викликала радикальну реакцію В'єтнаму, який захищав національні інтереси на територіях колишнього Індокитаю. У результаті цього виникає альтернатива маоїзму – в'єтнамський варіант комунізму – концепція Хо Ши Міна.

Хо Ши Мін (Нгуен Тат Тхань) – в'єтнамський політичний діяч, філософ-марксист, перший прем'єр-міністр (1945–1955), президент Демократичної республіки В'єтнам (1946–1969). Серед населення Північного та Південного В'єтнаму був у великій пошані як «батько нації» – «дядечко Хо». До 1942 р. працював під псевдонімом Нгуен Ай Куок (Нгуен-патріот), далі взяв собі ім'я Хо Ши Мін. До найвідоміших праць Хо Ши Міна належать: «В'єтнамська жінка та французьке панування» (1922), «Деспотизм в Індокитаї: захищені та захисники» (1923), «Шлях, що привів мене до ленінізму» (1960), «Заповіт» (1969).

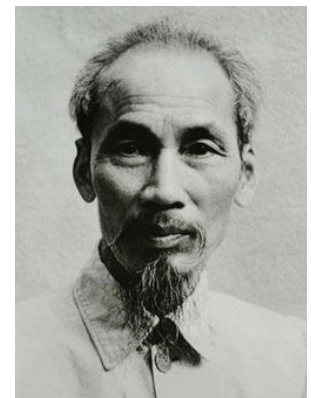
Хо Ши Мін виступав за об'єднання в'єтнамського народу навколо Комуністичної партії В'єтнаму, що він вважав запорукою майбутнього розвитку незалежної держави. Політик

Місто – це породження диявола. В ньому зосереджені гроші та торгівля. Все це розбещує людей, тому ми маємо знищити міста. Праця на землі, вирощування рису навчать людей істинним цінностям.

Із документів Комуністичної партії Камбоджі

Кампучієць, вбий 30 в'єтнамців, і ми переможемо.

Гасло політичної пропаганди 1977-1978 рр.

*Хо Ши Мін
(1890-1969)*

наголошував, що кожен член партії має захищати ідею революції та бути солідарним із партією. Найкращими методами вдосконалення партії вважав критику та самокритику, що змушували шукати нових шляхів розвитку суспільства.

Метою діяльності Комуністичної партії В'єтнаму була побудова справедливого соціалістичного суспільства шляхом революції. Хо Ши Мін вважав, що у розвитку суспільства В'єтнаму здатен одразу перейти на соціалістичну стадію розвитку без проходження капіталістичної. Справедливе суспільство передбачало: *по-перше*, реформування сільськогосподарського сектору та ліквідацію заможного селянства; *по-друге*, націоналізацію підприємств; *по-третє*, незалежність всіх частин Південного та Північного В'єтнаму.

Із дня створення Партії наш народ непохитно йде за нею і безмежно їй відданий.

Хо Ши Мін, «Заповіт»

Хо Ши Мін поєднав ідеї буддизму про «моральне» та принцип конфуціанства «жень» (гуманність, людяність) з ідеєю пролетарської революції. Головними революційними цінностями населення, на його думку, є працелюбність, альтруїзм, чесність, справедливість і заощадливість. Основним завданням держави він вважав виховання «висококваліфікованої червоної молоді» на засадах революційної моралі. Однак зберігалася чітка орієнтація боротьби з внутрішніми та зовнішніми ворогами незалежного В'єтнаму. Відомий в'єтнамський філософ-марксист, лауреат Нобелівської премії миру Ле Дик Тхо разом зі своїм американським колегою Г. Кіссінджером наголошував, що тема ненависті до класового ворога та мобілізація політичної активності громадян постійно повторюється у політичній пропаганді комуністичного уряду В'єтнаму.

Відтак, на теренах Азії у межах ліворадикального напрямку сформувалися два основні напрями, зумовлені геополітичними процесами – *прокитайський* і *прорадянський*. Перший представлений маоїзмом, ідеєю «чучхе» та «соціалістичним кхмерським суспільством», другий – концепцією Хо Ши Міна, Ле Дик Тхо та режимом Суфановонга.

Якщо хочеш примусити селян взятися за зброю, треба, насамперед, розпалити в них зненависть до ворога.

Ле Дик Тхо

51.4. Субкоманданте Маркос як символ антиглобалізму та радикалізації лівих рухів Латинської Америки

Субкоманданте Инсурхенте Маркос (ісп. Subcomandante Insurgente Marcos – заступник командуючого повстанцями Маркос) – ліворадикальний філософ, ідеолог Сапатистської армії національного звільнення. Припускають, що його справжнє ім'я Рафаель Себастьян Гільєн Вісенте. Ім'я Маркос він взяв на честь одного з друзів, що загинув у протистоянні. Відвідував єзуїтську школу, вищу освіту здобув у Національному автономному університеті Мексики, має звання професора філософії.

З-під пера Маркоса вийшли 21 книга та понад 200 есе. Серед найвідоміших праць – «Четверта світова війна розпочалася» (1997), «Друга революція. Сапатисти проти світового порядку» (2002), «7 деталей світової головоломки (неолібералізм у вигляді головоломки: марне об'єднання світу, що розділяє і руйнує країни)» (1997).

У січні 2006 р. Маркос додав до свого псевдоніму *Делегат Зеро*. Прикметно, що на публіці він завжди з'являється в пасамонтані (балаклаві), пересувається на мотоциклі. Останнім часом Маркос взагалі уникає публічності й називає себе «голограмою». Ідейним натхненником Субкоманданте став Ернесто Че Гевара – відомий на латино-

американському континенті революціонер, погляди якого (геваризм)² вважають однією із складових теорії нових лівих (див. тему 50).

Субкоманданте активний подвижник ідей *сапатизму*, який поєднує основні постулати марксизму та анархізму. Назва ідеологічного руху походить від імені генерала Е. Сапати – лідера мексиканської революції 1910–1920 рр. Основні вимоги сапатистів – надання політичної та культурної автономії корінному населенню Мексики – індіанцям. Основне гасло «Демократія! Свобода! Справедливість!».

На практиці ідеї сапатистів на чолі з Субкоманданте знайшли втілення в найгучнішій акції – організації індійського повстання в 1994 р. у штаті Ч'япас (Мексика), спровокованого відкриттям північноамериканської зони вільного ринку між США, Канадою та Мексикою (НАФТА, січень 1994 р.).

Формуючись як селянський рух за аграрну реформу та можливість місцевого самоуправління за законами корінного населення, що в своїй основі здебільшого ґрунтувався на космологічній філософії майя та деколонізаторських ідеях, *неосапатизм* перетворився на символ антиглобалізму, боротьби проти експансії світового капіталу та за збереження безпечного довкілля, необхідного для виживання людства.

Основною загрозою світу сапатисти вважають «четверту світову війну», яка, на їхню думку, розпочалася після розпаду СРСР і призведе до встановлення однополярного світу, домінуючі позиції у якому займатимуть США та країни, об'єднані глобальними неоліберальними ідеями. Основні провідники «четвертої світової війни» – глобалізація та неолібералізм, які керуються інтересами транснаціональних корпорацій та американських корпорацій. Тому завдання глобального ринку – перетворити інші країни у функціонуючі за законами ринку торговельні центри, нівелюючи розмаїття світових культур, їх історію та суспільний досвід із метою отримання максимальних прибутків на користь міжнародного капіталу. Таку стратегію Маркос називає «руйнація/обезлюднення» і «відновлення/впорядкування (реорганізація)». А основні деталі «головоломки» неолібералізму Субкоманданте розкриває так: 1) накопичення на одному полюсі багатства, а на іншому – бідності; 2) експлуатація всього світу; 3) жахіття світової міграції; 4) зв'язок між злочинністю та владою; 5) насилля держави, поліцейська та військова могутність, символом якої є п'ятикутник (пентагон); 6) суперечність мегаполітики, яка призводить до розчленування країн; 7) спалахи супротиву. Тому саме «четверта світова війна», на думку Субкоманданте, призведе світ до розколу, до створення світу, в якому знайдеться місце для безлічі світів.

Прихильність до сапатистських ідей, які власне критикують неоліберальну модель цивілізаційного розвитку та формулювання альтернативних поглядів, свідчать про *пегеваризм* – інтерпретація аргентинсько-кубинським революціонером Ернесто Гевара де ла Серна марксистсько-ленінських, екзистенціалістських і маосистських ідей, що практично втілилися у партизанських принципах ведення війни – *фокізм* (ісп. *foco* – фокус, спалах).

Субкоманданте
Інсурхенте Маркос
(нар. 1957)

Для влади, тої, що стоїть сьогодні за словом «неолібералізм», ми не існували, позаяк не виробляли, не купували та не продавали.

Сьогодні тисячі людей із п'яти континентів кажуть тут, у горах південного сходу Мексики, своє: «Досить!», конформізму, бездіяльності, цинізму, егоїзму, які стали богами сьогоднішнього дня.

Субкоманданте Маркос, з тексту «Привітання Генерального командування САНО»

рехід Субкоманданте на позиції антиглобалізму, що поступово перетворює Маркоса на символ Латинської Америки. При цьому, позиціонуючи себе революціонером-марксистом радикальних поглядів, Субкоманданте дедалі більше відходить від насилля, вважаючи, що революцію можна здійснити і мирним шляхом: «Ідея теж може стати зброєю». Тому значну увагу він приділяє написанню книг, які є напівбіографічними оповіданнями, есе та притчами у стилі магічного реалізму.

Серед сподвижників Маркоса: колумбійські повстанці з найдавнішої ліворадикальної організації у Латинській Америці «Революційні збройні сили Колумбії – Армія народу» (лідер – А. Кано); партія «Рух до соціалізму» (лідер – Президент Болівії Е. Моралес); Перуанська націоналістична партія (лідер – Президент Перу О. Умала) та ін.

Ми просто зобов'язані змусити всіх, хто має владу, відчувати себе некомфортно.

Субкоманданте Маркос «Друга революція»

Підтримка соціального популізму, стратегії боротьби з бідністю за соціальну справедливість, антиглобалістських (за суттю – антиамериканських) ідей лівих радикалів населенням Латинської Америки дали їм змогу не тільки тривалий час «партизанити», а й здобути реальну владу, причому конституційним шляхом. Так, у 1998–2009 рр. у чотирнадцяти країнах Латинської Америки (у Венесуелі – тричі, Бразилії, Чилі, Аргентині – двічі, Уругваї, Болівії, Еквадорі, Нікарагуа, Перу, Коста-Риці, Панамі, Гватемалі, Парагваї, Сальвадорі) до влади приходять ліві уряди. Навіть крайні прояви лівого радикалізму – екстремізм – у Латинській Америці загально визнані й мають відкритий характер.

Загалом лівий рух у Латинській Америці відходить від фундаменталістських ідей, про що свідчить прихід до влади популістів (Венесуела, Болівія; *див.* тему 52) та поміркованих реформаторів, які підтримують і економічний неолібералізм, й ідеї справедливого розподілу доходів (президенство Т. Васкеса в Уругваї, уряд Ф. Кіршнер в Аргентині, «Партія трудящих» у Бразилії, міжпартійний блок «Консертасьон» у Чилі).

51.5. Антиколоніальні ідеї та рухи за права чорношкірого населення (Е. Сезер, С. Джеймс, Х. П. Ньютон)

У другій половині ХХ століття активізуються рухи за рівні права чорношкірого населення та проти колоніальної політики у країнах Карибського басейну, Африки та США. За місцем у політичному спектрі антиколоніальні концепції поділяють на праві та ліві. Прикладом правого антиколоніалізму, зокрема, є концепція Ф. Фанона (*див.* тему 46), а ліві представлені двома напрямками: поміркованим (концепція негритюду) та революційним (концепції С. Джеймса та Х. Ньютона).

Негритюд – це ідейно-політична і культурфілософська доктрина, одна з форм афроцентризму, що ґрунтується на концепції самотності чорної раси і проголошує єдність африканської культури. Теоретиками негритюду є Е. Сезер та Л. Сенгор (про останнього *див.* у тему 46), які поєднали основні традиції африканської культури з ідеями марксизму.

Еме Фернан Давид Сезер – французько-мартиніканський громадський діяч, правозахисник, письменник, один із засновників журналу «Чорний студент», в якому висвітлюються проблеми захисту прав чорношкірих. Серед основних праць Сезара: «Рабство і колонізація» (1948), «Міркування про колоніалізм» (1950), «Лист до Моріса Тореза» (1956), «Міркування про негритюд» (1987).

Сезер у своїй концепції аналізує взаємозв'язок між марксизмом і рухом за рівні права чорношкірого населення. На думку дослідника, основне завдання суспільства – забезпечення рівних можливостей для розвитку людей незалежно від кольору шкіри. Він чітко розмежовує поняття марксизм і сталінізм, наголошуючи, що це абсолютно різні за своєю суттю доктрини.

Після Другої світової війни Французька комуністична партія, членом якої був Сезер, знаходилася під впливом Радянського Союзу, що викликало критику політики французьких комуністів. Сезер проголошує, що сталінізм не має нічого спільного з правами людини та марксизмом і підкреслює, що «братерство» радянського типу – це лише нова форма «колоніального патерналізму». Відповідаючи на критику Ж.-П. Сартра за пропаганду партикуляризму, Сезер критично оцінює ідеї універсалізму в марксизмі. Він зазначає, що універсалізм утримує у собі небезпеку, аналогічну партикуляризму, адже і перший, і другий шкодять розвитку національної африканської культури. Правозахисник пропонує створити *африканську модель комунізму* для уникнення небезпеки втрати національного в універсалізмі.

Протилежністю поміркованому негритюду стали популярні у США революційні концепції С. Джеймса та Х.-П. Ньютона.

Сіріл Лайонел Роберт Джеймс – афро-тринідадський історик, публіцист, марксист, троцькіст, один із засновників Четвертого Інтернаціоналу. Протягом тривалого часу навчався та працював у Великій Британії та США, після чого повернувся в Тринідад і Тобаго, де займався громадською діяльністю з захисту прав чорношкірого населення. Серед основних праць автора: «Світова революція 1917-1936. Сходження та падіння комуністичного інтернаціоналу» (1937), «Соціалізм та національне питання» (1943), «Діалектичний матеріалізм та доля людства» (1947), «Роздуми про панафриканізм» (1973).

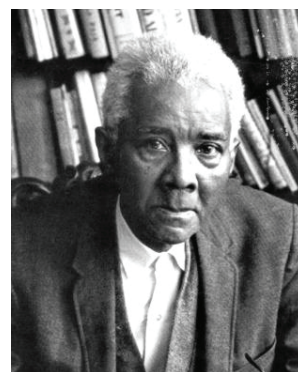
Джеймс визнавав, що єдиним шляхом побудови справедливого суспільства є встановлення пролетарської демократії. Метод досягнення цієї мети – перманентна революція, що має охопити держави у різних частинах світу, особливо капіталістичні США та Великої Британію. Аналізуючи твори Л. Троцького, Джеймс робить висновок, що його попередники помилялися у необхідності перехідного періоду після пролетарської революції при переході до соціалізму. Він наголошував, що передумови пролетарської революції вже передбачають наявність необхідних тенденцій самоорганізації у суспільстві та необхідної кількості лівих сил для миттєвої перебудови суспільства. Перехід до соціалізму має починатися, на думку історика, у свідомості людей, а вже потім втілюватися у їх діяльності.

*Еме Фернан Давід
Сезер
(1913–2008)*

Марксизм і комунізм має бути на службі у чорношкірого населення, а не чорношкіре населення на службі у доктрини.

Е. Сезер, «Лист до Моріса Тореза»

*Сіріл Джеймс
(1901–1989)*

Боротьба за соціалізм – це боротьба за пролетарську демократію. Пролетарська демократія – це не верхівка соціалізму, а його основа.

С. Джеймс, «Інвазивне соціалістичне суспільство»

Одним із найвидатніших світових революціонерів, Джеймс вважав Леніна, який акумулював історичний досвід Росії та принципи марксизму, та втілюючи їх у життя. Натомість він критично ставиться до сталінізму як «спотвореної тоталітарної форми більшовизму».

Велику увагу Джеймс приділяє питанню ролі чорношкірого населення у революційній боротьбі за рівні права громадян у США та у колишніх європейських колоніях. Він наголошував, що чорношкіре населення – це найреволюційніша частина населення суспільства, без якої неможливо здійснити перманентну революцію. Історичний досвід боротьби проти експлуататорів та ефективне лідерство перетворить афроамериканців на авангард світової революції. Джеймс стверджував, що чорношкіре населення має право на самовизначення, що означало право «самим визначати своє майбутнє». Суспільним ідеалом для Джеймса було створення Сполучених Соціалістичних Штатів Америки на засадах справедливості та рівності можливостей.

Х'ю Персі Ньютон – афроамериканський політичний діяч, лівий радикал, один із засновників радикальної політичної партії «Чорні пантери» (див. тему 46). Основні праці Ньютона: «Революційне самогубство» (1973), «Про правильний підхід до революції» (1967), «Війна проти Пантер: Про репресії у Америці» (1980). Концепція Ньютона поєднує у собі ідеї марксизму, маоїзму, теорії герильї³ та чорношкірого націоналізму Ф. Фанона.

Ньютон стверджує, що чорношкіре населення освіченіше білого населення Південних регіонів США, адже багато чорношкірих закінчили університети у Канаді, Франції, Великій Британії. Незважаючи на це, у сучасному суспільстві вони знаходяться під колоніальним гнітом. Причиною цього є відсутність захисту прав чорношкірого населення у США.

Ньютон виокремлює три форми влади у політичному просторі: економічну, земельну та військову. Поєднання цих трьох форм і є політичною владою. На думку Ньютона, чорношкіре населення позбавлене фактичної політичної влади, не має можливості діяти ефективно, хоча і має своїх представників у парламенті. У США майже всі підприємства належать білому населенню, натомість працюють на них чорношкірі. Відтак чорношкіре населення позбавлене й економічної форми влади.

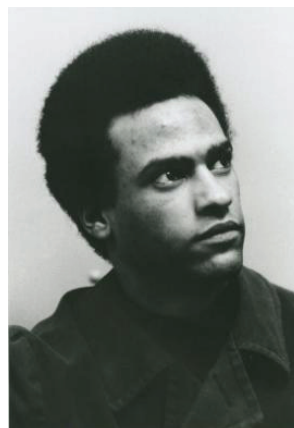
Після громадянської війни 1861–1865 рр. чорношкіре населення було звільнене від рабства. Бюро Свободи гарантувало кожному «40 акрів землі та два мули», однак ніхто нічого не отримав. Тому, узагальнюює Ньютон, не можна говорити про земельну владу чорношкірого населення.

Громадський діяч стверджує, що єдиною формою влади, доступною чорношкірим, є військова, яку він називає «владою самозахисту». Для її реалізації потрібно озброювати

³ *Герилья* (ісп. *guerrilla*, від *guerra* – війна) – тактика партизанської війни у місті, розроблена К. Марігеллою у праці «Короткий підручник міської герильї» (1969). Нині широко використовується ліворадикальними організаціями, зокрема в Європі.

Американські чорношкірі, які століттями терпіли утиски та дискримінацію американського суспільства – це найреволюційніша частина населення.

С. Джеймс «СРП та праця чорношкірих»

*Х'ю Персі Ньютон
(1942–1989)*

чорношкіре населення, що уможливить у разі втрати дієвості мирних методів захисту інтересів перехід до силових. Фактично, Ньютон у своїй концепції використовує положення Мао Цзедун про те, що війна – це політика, в якій закінчилися мирні засоби впливу. Він стверджує, що «влада самозахисту» – це гарантія права чорношкірого населення визначати свою подальшу долю.

Загалом Ньютон адаптує теорію революційної боротьби до реалій США і розглядає революцію як метод ліквідації нерівності та расизму у американському суспільстві. На чолі такої революції має стати політична партія – авангард революційної діяльності, що функціонує у площині двох типів відносин – зовнішніх і внутрішніх. Первинними серед них є внутрішні відносини у середині партії між членами авангардної групи. Зовнішні проявляються у взаємодії партії та мас.

Завданням політичної партії є навчання мас стратегічним методам тривалого опору. Ньютон виділяє три шляхи такого навчання: читання книг, спостереження та власний досвід. Оскільки чорношкіре населення США здебільшого складається з людей, які надають перевагу дії, то головним засобом навчання повинна стати участь у різних акціях, однак великою є роль і просвітницької діяльності. У своєму розвитку політична партія обов'язково має пройти легальний етап свого існування для залучення якомога більшої аудиторії. На нелегальному етапі робота партії полягає в організації партизансько-диверсійної роботи.

Перебуваючи у 1970-х рр. у в'язниці, на основі досліджень Е. Дюркгейма, зокрема його праці «Самогубство», Ньютон формулює концепцію «революційного самогубства», яку викладає у праці за аналогічною назвою. Він зазначає, що порядки колоніального суспільства США становлять велику небезпеку для чорношкірого населення. У суспільстві створюються умови для перешкоджання реалізації прав чорношкірих, що веде до зростання випадків самогубства серед них. Аналізуючи це явище, Ньютон виокремлює два типи самогубств, що за своєї природою є протилежними: реакційне та революційне. *Реакційне* самогубство – це відповідна реакція людини, яка не витримує тиску обставин, що прирікають її на повну безпомічність; у його основі – відсутність можливості боротьби. Натомість, *революційне* самогубство – це усвідомлення реальності у поєднанні з надією; реальності не в тому, що революціонер має бути готовим померти за ідею, а реальної надії на зміни у суспільстві. Ці зміни мають досягатися будь-якими можливими засобами. Відтак, «революційне самогубство» – це здатність людини до жертвності в ім'я революції.

Отже, у другій половині XX ст. антиколоніальні тенденції набули різних форм – від руху за права чорношкірого населення, культурної концепції негритуду до революційної концепції Ньютона. На практиці ці ідеї втілювалися у діяльності політичної партії «Чорні пантери» та режимі Ф. Дювальє на Гаїті (1957-1971).

Політика – це безкровна війна, а війна – це політика з кров'ю. Коли всі мирні засоби досягнення цілей закінчуються, політика продовжується у формі фізичного конфлікту, тобто війни.

Х. Ньютон «Функціональне визначення політики»

Сплячі маси потрібно просто бомбардувати матеріалами, які розповідають про правильний підхід до боротьби, і партія має використовувати всі доступні засоби, щоб донести цю інформацію до мас.

Я не схильний думати, що життя зміниться на краще без рішучої атаки на Систему, яка продовжує нещадно експлуатувати «голодних і рабів».

Чорношкірі можуть розвинути свою владу самозахисту лише озброюючи себе від будинку до будинку, від кварталу до кварталу, від громади до громади – і так всю націю.

Х. Ньютон, «Революційне самогубство»

51.6. Філософія А. Горза (Хірша) та А. Негрі як відображення сучасних тенденцій у поглядах європейських лівих радикалів

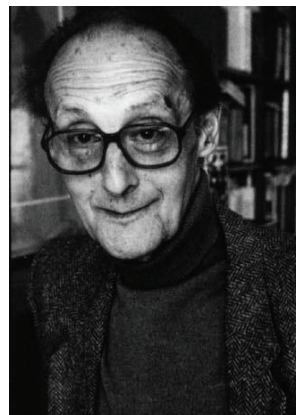
Нині у Європі спостерігається певна еволюція лівого радикалізму, який водночас, порівняно з правим, перебуває у стані занепаду. Він ґрунтується на ідеї побудови справедливого безкласового суспільства шляхом революції, критиці імперіалістичної політики держав. Ліві екстремісти закликають до знищення капіталістичної системи суспільства та побудови соціалізму шляхом збройної боротьби. Майже всі ліві партії та рухи займають антиамериканську позицію, виступають проти поширення впливу США у Західній Європі, адже США вважають втіленням світового імперіалізму. Також вони закликають держави до виходу зі складу сучасного втілення імперіалізму – НАТО.

При цьому на території Європи існує регіоналізм ідеологічної орієнтації політичного радикалізму, тобто у різних частинах країн розвинуті різні напрями, що, зокрема, зумовлено соціально-економічними та історичними чинниками. Наприклад, в Італії це розмежування існує між північню країни (ліві) та півднем (праві), а в Німеччині – між сходом країни (праві) та заходом (ліві).

Прикметою європейського лівого радикалізму є орієнтація на різні, на перший погляд, ідеї та концепції. Так, у Франції інтенсивно розповсюджуються ідеї «*екосоціалістів*» теоретиком, яких є А. Горз (Г. Хірш).

Андре Горз (Герхард Хірш) – австро-французький філософ, постіндустріальний утопіст-соціаліст, журналіст, один із засновників журналу «Le Nouvel Observateur». Основні праці: «Стратегія для робітничого класу» (1964), «Прощавай, робітничий класе» (1980), «Шлях до раю» (1985), «Екологія і свобода» (1977), «Капіталізм, соціалізм, екологія» (1994).

У своїх працях Горз поєднує ідеї державного економічного планування й радикальної децентралізації, тобто у нього синтезовані теоретичні положення К. Маркса, представників Франкфуртської школи (Г. Маркузе, Т. Адорно), Е. Тоффлера, радикального синдикалізму (В. Фoa) та французького антимарксизму (Ж. Дерріда, Ж. Лакан). Головним положенням його творів є ідея побудови альтернативного суспільства шляхом руйнування класової системи та відмова від формуючого закону вартості. Він висловлює ідею заміщення капіталістичної раціональності соціалістичною.

*Андре Горз
(Герхард Хірш)
(1924–2007)*

Головним предметом дослідження Горза є постіндустріальне суспільство. Проектуючи його, Горз поділяє суспільне життя на дві частини – *гетерономну* та *автономну* сфери, які водночас знаходяться у постійній взаємодії. До першої належать міжособистісні стосунки, централізоване планове виробництво промислових товарів, адміністративна діяльність, щоденні послуги та задоволення потреб. Друга характеризується індивідуальною свободою, де виробляють матеріальні товари, послуги та необхідною діяльністю. Для розвитку суспільства автономна сфера має домінувати над гетерономною, а не навпаки.

Горз виокремлює три головні умови запобігання домінування гетерономної сфери над автономною: соціалізація знань, високопродуктивна техніка, мінімізація часу. Соціалізація знань означає зберігання та передавання інформації, що дає змогу створити

значний обсяг технологічно розвинених знань. Високопродуктивна техніка – здатність виготовляти інструменти, що не можуть виробляти локальні громади з мінімальними витратами. Мінімізація часу змусить кожного займатися корисною працею.

Соціальне середовище, на думку дослідника, складається з робочої та позаробочої сфери буття. Робоча – це сфера, в якій чоловіки та жінки отримують можливість об'єднання, спілкування та обміну. Натомість, позаробоча – це територія самотності, ізоляції, «посилення порожнечі для тих, хто мешкає на периферії». У останньому випадку вільний час буде порожнім часом у результаті відсутності політики створення у невеликих містечках місць комунікації, обміну та політики кооперації або добровільного об'єднання людей, що не має державного характеру та не вимагає додаткових витрат.

Горз критично ставиться до автаркії. На його думку, автаркія громади завжди має наслідком збідніння. Обмежена громада має вузький спектр діяльності й вибору, який вона може запропонувати своїм членам. Якщо громада не забезпечує екзогенності знань, то вона перетворюється на в'язницю. Основною умовою виживання й розвитку громади є комунікація та вільний обмін.

Також Горз особливу увагу приділяє проблемі екології та майбутнього розвитку суспільства. На його думку, з точки зору екологічного розвитку людства капіталізм і соціалізм несуть однакову загрозу, адже і перший, і другий використовує природні ресурси. Сучасне суспільство перебуває у стані кризи, яка полягає у гіпертрофованому розвитку виробничих потужностей і деструктивній ролі технологій, на яких вони функціонують. Подолати цю кризу можна за допомогою нового способу виробництва, що базуватиметься на турботі про відновлення ресурсів і скороченні споживання сировини та енергії.

Подолати сучасний «короткозорий» раціоналізм і скорочення витрат можна лише за допомогою технофашистського централізованого управління (технологічний тоталітаризм) або шляхом самоуправління. Технофашизм можна зупинити шляхом розширення функцій громадянського суспільства.

Крім того, боротьба за інші технології – це природній засіб боротьби за створення іншого суспільства. Горз наголошує, що всі інститути та структури держави зумовлені характером і роллю пануючих у ньому технологій. Наприклад, соціалізм і капіталізм використовує ядерну енергію, яка передбачає наявність централізованого ієрархічного суспільства з домінуванням спецслужб. Зміна засобів виробництва – головна умова трансформації будь-якого суспільства. Розвиток добровільного співробітництва та самоуправління і свобода громад та індивідів потребує розвитку технологій і створення засобів виробництва, здатних: генерувати активну економічну автономію для локальних і регіональних товариств; не шкодити навколишньому середовищу; відповідати вимогам спільного контролю за виробництвом. Технологія – це матриця, яка ілюструє розподіл сил, соціальні відносини, зумовлені процесом виробництва, та ієрархічний поділ праці.

Горз аналізує питання боротьби з бідністю. Він дотримується думки, що бідність у капіталістичних та соціалістичних державах не може бути ліквідована. Основна причина цього – продовження технологічного курсу попередників, тобто перетворення природи на свою користь.

Капіталізм, орієнтований на постійне зростання, мертвий. Соціалізм, зорієнтований на постійне зростання, дуже схожий на нього, є кривим відображенням нашого минулого, а не майбутнього.

А. Горз, «Екологія і свобода»

Якщо нема інших альтернатив, то бажано надати перевагу без'ядерному капіталізму, а не ядерному соціалізму, оскільки перший не несе в собі такої страшної загрози для майбутніх поколінь.

А. Горз, «Екологія і свобода»

Дослідник виокремлює три основні причини бідності у промислово розвинених державах:

- 1) насильницьке позбавлення (відчуження), яке полягає у монополізації ресурсів багатіями, наприклад, відчуження прав на землю та водні ресурси там, де їх вистачило б для всіх;
- 2) право виняткового користування, коли панівна меншість позбавляє населення користуватися природними ресурсами, які з певних причин не можуть бути розподілені між усіма, наприклад, встановлення права виняткового користування певними природними зонами, які були б знищені у разі вільного доступу;
- 3) вибіркове споживання, тобто споживання товарів сумнівної практичної цінності, наприклад, предметів розкоші.

Безробіття у розвинутих державах – це, на думку Горза, відображення зниження соціально-значущої праці. Гідна винагорода за будь-яку соціально-значущу працю – це необхідна умова для подолання бідності та справедливого розподілу робочих місць між тими, хто в змозі працювати. Оскільки соціально-значуща праця обмежена виробництвом соціально необхідних товарів, скорочення тривалості робочого часу призведе до збільшення вільного часу індивіда, який він може використовувати для виробництва найнеобхідніших продуктів. Отже, на думку Горза, виробництво необмеженого різноманіття товарів і послуг, яке здійснюється дрібними кооперативами, дасть змогу розширити межі свободи і зменшити роль товарно-грошових відносин. Саме це в подальшому має призвести до розширення функцій громадянського суспільства та «відмирання держави». Ідеалом майбутнього суспільства Горз вважає співдружність автономних громад, що практикують різні види виробництва, зумовлені їх вільним часом та ресурсами.

На початку XXI століття у європейському лівому радикалізмі спостерігається ревізіонізм класичного марксизму, яскравим представником якого є А. Негрі.

Антоніо Негрі – італійський політичний діяч, філософ, постмарксист, автономіст, професор Падуанського університету, один із натхненників радикальних лівих угруповань Італії. Основні праці: «Політичний клас: II двигун і форма» (1980), «Машина часу: загадки, свобода, конституція» (1982); «Комуністи як ми» (1985, у співавторстві з Ф. Гваттарі), «Виробництво суб'єкта» (1987), «Праця Діоніса: Критика державної форми» (1994), «Заколот: законодавча влада і сучасна держава» (1999), «Час для революції» (2003), трилогія (у співавторстві із М. Хардтом) «Імперія» (2000), «Множина: війна і демократія в епоху імперії» (2004), «Співдружність» (2009) та ін.

Антоніо Негрі
(нар. 1933)

У статті «Чи наступає кінець держави-нації? «Імперія» як вища стадія імперіалізму» (2000) Негрі пропонує нове розуміння понять «імперія» та «імперіалізм». Він зауважує, що в результаті глобалізації виникла потреба у формуванні нового правового порядку, який дасть поштовх утворенню інших форм прояву непокори у виробничій сфері та класовій диференціації суспільства. Негрі стверджує, що нині існує єдиний всесвітній ринок, який контролює військову, кредитно-фінансову й інформаційно-культурну сфери життя. У військовій сфері ринок володіє ядерним арсеналом, у кредитно-фінансовій встановлює єдину одиницю валюти (долар), яка впливає на економіку всього світу, а в інформаційно-культурній закріплює єдину модель культури та універсальної мови. Цю модель він називає *імперією*.

Негрі пропонує власне розуміння сучасної імперії. Він зауважує, що в результаті кризи традиційних цінностей і втрати державами-націями основних функцій в оборонній, політичній і культурній сферах варто ввести нове поняття імперії – *капіталістична імперія*. Філософ критикує позицію націоналістів щодо отождолення сучасної імперії з США і стверджує, що до капіталістичної імперії входять і великі європейські держави, і міжнародні корпорації. У моделі сучасної капіталістичної імперії президент – це монарх, а великі фінансові компанії – аристократія. При цьому Негрі наголошує, що порівняно з колоніальними імперіями, які прагнули контролювати окремі галузі суспільного життя, сучасна імперія охоплює все суспільство. Капіталістична імперія – це імперія біополітична. У ній поєднуються два основні процеси – зародження та розпад (розкладання). Зародження базується на бажаннях людей і формують біополітичний світ, який Негрі визначає як невичерпне поєднання дій, рушійною силою яких є колективне (як місце перетину сингулярностей⁴). У такому світі рішення суверена не можуть суперечити бажанню мас. Протилежністю зародження є розкладання, тобто володарювання за відсутності будь-яких зв'язків із реальністю. Розкладання, на думку мислителя, це панування, спрямоване на руйнування сингулярності мас шляхом примусової уніфікації або сегментації.

Дослідник наголошує на відмінності між імперією та імперіалізмом. *Імперіалізм* – це експансія тієї чи іншої держави-нації за межами своїх кордонів, створення колоніальних відносин із іншими народами, що не поділяють європоцентричні процеси капіталістичної цивілізації. Отже, це визначення імперіалізму базується на агресії сильних націй щодо націй, бідних у військовому, економічному та культурному аспектах.

Глобальні зміни у світі та перехід до інформаційного суспільства італійський марксист вважає наслідком боротьби пролетаріату та визвольних рухів третього світу. Головною метою цієї боротьби є панування загального над особистими інтересами капіталістичного світу.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, лівий радикалізм не можна вважати однорідною політичною течією, а радше синтезом різноманітних концепцій – анархізму, антиглобалізму, марксизму, маоїзму і под. У різних куточках світу лівий радикалізм набуває різноманітних форм. Так, у країнах Азії він проявлявся у формі офіційних державних ідеологій із відверто націоналістичним характером (Камбоджа, Китай та В'єтнам). У Європі лівий радикалізм почав набувати антиглобалістського характеру як реакція на глобалізацію та інтеграційні процеси у ЄС. У США та колишніх колоніях Великої Британії, Франції, Іспанії, Португалії лівий радикалізм втілювався у своєрідну стратегію боротьби проти офіційної влади, а також за права автохтонного та чорношкірого населення.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні ціннісно-світоглядні ідеї, які стали теоретичною базою лівого радикалізму.
2. Порівняйте основні відмінності у поглядах анархістів початку (середини) XX ст. і початку XXI ст.

⁴ *Сингулярність* (лат. *singularis* – єдиний, одиничний) – математичний термін, який у філософії використовується для позначення одиничності сутності, події або певного явища.

3. Розкрийте сутність концепції «демократичного централізму» Мао Цзедуна.
4. Назвіть основні перешкоди у побудові «чистого соціалістичного суспільства» у концепції Пол Пота.
5. Які основні цінності революційної моралі у в'єтнамському варіанті комунізму?
6. У чому вбачає роль технологій для майбутнього розвитку суспільства А. Горз?
7. Назвіть основні сфери суспільного буття за А. Горзем.
8. Як трактує імперіалізм і капіталістичну імперію А. Негрі?
9. Розкрийте сутність концепції негритюду.
10. Розкрийте роль чорношкірого населення в революційному процесі у концепції С. Джеймса.
11. Визначте відмінності між «реакційним» і «революційним» самогубством у концепції Х.-П. Ньютона.
12. Які основні світоглядні та міжнародні тенденції, на Вашу думку, зумовили зміни у поглядах сучасних лівих радикалів?
13. Які ідеї можна вважати об'єднувачими для сучасних прихильників ліворадикальних поглядів на всіх континентах?
14. Чим зумовлена, на Вашу думку, популярність ліворадикальних ідей серед молоді?

Література

Атоян А. И. Ультралевые. Опыт социального конфликта / А. И. Атоян, О. Н. Атоян. – Луганск, 2001. – 502 с.

Валерстайн И. Как далеко влево продвинулась Латинская Америка? / И. Валерстайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_2102.html. – Назва з екрана.

Висоцька О. Негрі Антоніо / О. Висоцька // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник–довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 448-469.

Вільчинська І. Ю. The evolution of left radicalism in Latin America: from revolutionary to moderation / І. Вільчинська // Вісн. Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – 2015. – № 3. – 11-14.

Бу Тхе Хиен Режим геноцида клики Пол Пота в Кампучии (1975-1979 гг.) / Тхе Хиен Бу // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2000. – Вип. 23 – Ч. 1. – С. 10-28.

Головченко В. Хо Ши Мін // Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 762-763.

Горц А. Экология и свобода / А. Горц // Антология современного анархизма и левого радикализма : в 2 т. – Т. 2 : Флирт с анархизмом. Левые радикалы. – М. : Ультра. Культура, 2003. – С. 193-229.

Грей Дж. Мао Цзедун / Дж. Грей // Короткий оксфордський політичний словник. – К. : Основи, 2006. – С. 383-386.

Команданте Маркос. Четверта світова війна розпочалася [Електронний ресурс] // Ї : культурологічний журнал. – 2000. – № 19. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/markos.htm>. – Назва з екрана.

Мао Цзэ-Дун Маленькая красная книжица / Мао Цзэ-Дун. – Пекин : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1967. – 36 с.

Мао Цзэдун. О демократической диктатуре народа : антология мировой политической мысли: в 5 т. / Мао Цзэ-Дун. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2 – С. 340-341.

Марролен Ж.-Л., Рігульо П. Азійські комунізми: між «перевихованням» і масахрою // Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії; [пер. з фр. Я. Кравця]. – Л., Афіша : 2008. – 711 с. – С. 413-582.

Морозов И. Л. Политический экстремизм – леворадикальные течения / И. Л. Морозов. – Волжский : Изд-во ВФ МЭИ, 2002. – 70 с.

Негри А. Наступає ли кінець государства-нації? / А. Негри // Антологія сучасного анархізму і лівого радикалізму : в 2 т. – Т. 2 : Флірт с анархізмом. Левые радикалы. – М. : Ультра. Культура, 2003. – С. 315-321.

Негри А., Харт М. Множество: война и демократия в эпоху империи / А. Негри, М. Харт. – М., 2006. – 445 с.

Ньютон Х. О движении в защиту мира // Антологія сучасного анархізму і лівого радикалізму : в 2 т. – Т. 2 : Флірт с анархізмом. Левые радикалы. – М. : Ультра. Культура, 2003. – С. 85-88.

Ньютон Х. О правильном подходе к революции // Антологія сучасного анархізму і лівого радикалізму : в 2 т. – Т. 2 : Флірт с анархізмом. Левые радикалы. – М.: Ультра. Культура, 2003. – С. 79-84.

Ньютон Х. Революционное самоубийство / Х. Ньютон. – М. : Ультра. Культура, 2003. – 544 с.

Пластун В. Н. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока / В. Н. Пластун. – Новосибирск : Сова, 2005. – 476 с.

Рева Т. Историчні форми прояву екстремізму / Т. Рева // Гілея. – 2011. – № 45 (3). – С. 624-631.

Рева Т. С. Політичний екстремізм у державах Західної Європи (на прикладі Іспанії, Італії та Німеччини) / Т. С. Рева // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. «Філософія. Політологія». – 2012. – Вип. 110. – С. 38-41.

Романюк А. Маркос, субкоманданте / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 416-417.

Субкоманданте Маркос. Другая революция. Сапатисты против нового мирового порядка / Субкоманданте Маркос. – М. : Гілея, 2002. – 200 с.

Субкоманданте Маркос. Четвертая мировая война / Субкоманданте Маркос. – Екатеринбург, 2005. – 123 с.

Тиса Р. Мао Цзедун // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 412-413.

Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел [пер. з англ. О. Юдіна] – К. : Ніка-Центр, 2005. – 305 с.

Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. – М. : Праксис, 2004. – 440 с.

Цветков А. Антологія сучасного анархізму і лівого радикалізму: в 2 т. / [сост. А. Цветков]. – М. : Ультра. Культура, 2003. – Т. 1 : Без государства. Анархисты. – 466 с.

James C.L.R. State capitalism and world revolution / C.L.R. James, R. Dunayevskaya. – Chicago, 1986. – 154 p.

Newton H. Functional definition of politics // Genius of Huey P. Newton. – San Francisco, 1970. – P. 18-22.

Тема 52.

Політичні ідеї представників популізму

52.1. Загальна характеристика феномену популізму

52.2. Фермерський популізм (Г. Джордж, І. Доннеллі, М. Е. Ліз, Т. Е. Уотсон, Дж. Б. Уівер)

52.3. Політична ідеологія апризму. Політичні погляди А. де ла Торре

52.4. Політичні погляди Ж. Д. Варгаса

52.5. Політична доктрина Х. Д. Перона. Популізм Л. Карденаса

52.6. Політичні ідеї У. Чавеса

52.7. Засади популізму в сучасних європейських країнах. Східноєвропейські популісти (О. Лукашенко, В. Жириновський)

52.1. Загальна характеристика феномену популізму

Термін «*популізм*» (фр. *populiste*, від лат. *populus* – народ), що вперше з'явився в кінці XIX ст. в США, використовується залежно від контексту для означення широкого кола історичних і сучасних явищ. У повсякденному розумінні популізм набув негативного значення і сприймається як щось тотожне демагогії або ж маніпуляції свідомістю.

У науковій літературі існує неоднозначне тлумачення феномену популізму, який поєднує елементи різних теорій, учень і доктрин. Виділяють два основні підходи щодо інтерпретації популізму: 1) як політичної риторики; 2) як стилю політики. Перший підхід міститься в сфері етики, а другий – у сфері технології. Дослідниця М. Канован трактує популізм як «...рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям». Популізм визначають як:

- 1) історично сформований перехідний тип політичної свідомості;
- 2) відповідні суспільно-політичні рухи та ідеології, що апелюють до широких народних мас;
- 3) політичну діяльність, засновану на маніпулюванні популярними в народі цінностями та очікуваннями.

Це явище є складовою багатьох політичних феноменів, втілюється в різноманітні ідеологічні форми та політичні стратегії. Конкретні вияви популізму детерміновані культурними, історичними, політичними особливостями багатьох країн світу. Водночас більшості варіантів популізму властиві загальні *ознаки*, з якими він асоціюється.

Популізм використовує у своїх цілях багатозначність поняття «*народ*», що дає можливість ототожнювати його із суспільством у цілому або розглядати як частину соціуму, вважати єдиним або визнавати, що він розшарований і виділяти окремі його верстви. Популізм трактує народ як своєрідну цілісність через протиставлення правлячій еліті, яка знаходиться на верхівці вертикальної соціальної структури суспільства і здебільшого корумпована. Народ – це ті, хто не належать до еліти, широкі маси «простих людей», що потерпають від її дій. Критика правлячої верстви при цьому набуває антисистемного характеру.

У системі *моральних цінностей* популізму світ часто виступає у дихотомічному форматі, поділений на «біле» і «чорне». У цьому контексті «добро» ототожнюють із

народом, який є своєрідним еквівалентом суспільства, носієм особливих і незмінних позитивних цінностей. «Зло» головно пов'язане з державною бюрократією, правлячою елітою, яка відірвалася від народу і збагачується за його рахунок.

Формально популізм виступає за широке впровадження принципу *прямої демократії* в управлінні й прийнятті рішень, використовуючи у своїй політичній риторичній практиці протиріччя між конституційними нормами демократичних суспільств щодо народовладдя і політичною практикою приналежності влади еліті внаслідок виборів. З цієї позиції він критикує незадовільний стан справ у конкретних країнах, наголошуючи на властивих їм недоліках демократії, і пропонує «повернути владу народу» через усунення політичних конкурентів і передання влади «дійсним» народним представникам, тобто власній політичній силі. З приходом до влади популісти пропонують долати проблеми демократії у своїх країнах, як правило, з позицій *авторитаризму*.

Антиінтелектуалізм популізму виявляється у ворожому ставленні до професійної еліти (банкірів, політиків та ін.), яка, нібито, використовує свої знання лише для власного збагачення. У більшості випадків популізм апелює до універсальних понять: справедливості, солідаризму, віри, порядку та ін., пропонує кілька простих, легко зрозумілих, однак надто загальних гасел і цілей замість відпрацьованої конкретної програми дій.

Суспільний ідеал популізму – спільнота, яка опирається на засади братерства та солідаризму, інтегрована навколо *харизматичного лідера*. Між лідером і народом не повинно бути жодних посередників.

У кризових умовах перехідних етапів розвитку суспільства популізм може набувати форми політичної мобілізації, що найчастіше виявляється під час виборів у прагненні сподобатись усім. Популізм опирається на широку соціальну базу – селян, міську бідноту і середній клас, апелює до відчуттів тих суспільних груп, які опинились у найскладнішому становищі, характеризуються протестним потенціалом і незадоволені діями правлячої еліти. Як зазначає А. Романюк, «популізм є своєрідним індикатором зростання суспільного незадоволення, яке не здатне вже вміститися в традиційні форми і межі політичної участі, що пропонує демократичне суспільство, і відповідно потребує нових форм виявлення для того, щоби влада «почула» народ».

Визначимо *принципи* популізму: 1) категорична боротьба з безмежним розростанням державного апарату, плутократією, владою грошей, монополізацією влади правлячим класом («приватизація держави») і бюрократизацією суспільства (корупція); 2) виступ проти надмірного індивідуалізму, «дикого» капіталізму, конфронтація з модернізацією економіки, урбанізацією та демократизацією; 3) політика протекціонізму, розвитку внутрішніх потужностей і потенціалу, націоналізація майна, упереджене ставлення до іноземних інвестицій; 4) аграризм у конфронтації з індустріалізмом, підтримка малого і середнього бізнесу, ставка на дрібну буржуазію; 5) проведення фінансово-монетарної реформи, реформування системи соціального захисту; 6) теорія суспільної змови, яка передбачає апріорне протистояння та боротьбу правлячого класу й еліти з народом, втручання зовнішніх суб'єктів у внутрішні справи держави.

Виділяють кілька *антагонізмів* популізму: 1) несподіваність заклику захисту традицій «маленької людини» супроти змін, коли становище простої людини вважається головним критерієм позитивного змісту реформ, з його колективістською природою, тоталітарною практикою та неможливістю побудови егалітарного суспільства; 2) розходження демократичних закликів і задумів із не завжди демократичною, а часто насильницькою практикою досягнення цілей; 3) намагання відстояти свої принципи й

ознаки в нових і ворожих суспільно-політичних умовах, популізм відноситься до сили правого спрямування, проте його прагнення побудови справедливого суспільства, повернення «золотого віку», апеляції до мас тощо лежить у площині лівої орієнтації.

У розвитку доктрини популізму визначають три етапи: аграрний, економічний/господарський (латиноамериканський) та політичний.

52.2. Фермерський популізм (Г. Джордж, І. Доннеллі, М. Е. Ліз, Т. Е. Уотсон, Дж. Б. Уівер)

Фермерський популізм, як один із варіантів *аграрного популізму* в останній чверті XIX ст., був суспільно-політичним рухом, який виражав протестні настрої переважно аграріїв Середнього Заходу і Півдня США проти різноманітних форм руйнівного впливу монополістичного капіталу на дрібне виробництво.

Уособленням популістського руху була Народна (популістська) партія, з якою пов'язують виникнення модерного популізму як політичної течії. Масову базу руху становило збідніле дрібне та середнє фермерство, головним чином фермери, що втрачали права на свої закладені землі, а також безземельні фермери-орендарі. Популісти набули підтримки містян – дрібної буржуазії, робітників, ремісників, люмпенів.

Ідеологія Народної партії була спрямована проти пануючої економічної еліти, трактувала фермерів як «справжній народ», який зберіг традиційні американські цінності, а тому є основою будівництва нового, правильно організованого суспільного життя. Програмні установки популістського руху викладені в Омахській (1892) і Спрінгфелдській (1894) деклараціях.

Вимога скасування монополії на землю, що записана в Омахській декларації, була безпосередньо навіяна ідеями економіста і політика *Генрі Джорджа*. У своїй праці «Прогрес і бідність» (1879) він стверджував, що введення єдиного прогресивного податку на земельну власність призведе до знищення земельної ренти, а це дозволить покінчити з бідністю в країні. «Праця не може збирати плодів, принесених прогресивною цивілізацією, тому що їх перехопили. Земля необхідна для праці, але якщо вона захоплена приватними власниками, то будь-яке зростання продуктивності праці веде лише до підвищення ренти».

Прагнучи знищити владу монополій, популістський рух звертався до соціальних ідеалів минулого, часів вільного підприємництва. Ці ідеї яскраво ілюстрував політик і письменник *Ігнатіус Доннеллі* у романі-антиутопії «Колона Цезаря» (1890). Утопічне суспільство, намальоване у романі, нагадує фермерські міфи про аграрне минуле Америки, в якому нібито панували відносини гармонії та рівності. Доннеллі написав преамбулу Омахської платформи, а у своїх виступах підкреслював зв'язок популізму з демократичною традицією, що бере початок від Т. Джефферсона з його ворожістю до спеціальних привілеїв і олігархії. Нагадуючи про політичні права та свободи, записані у Декларації незалежності та Конституції США, Доннеллі, по суті, вкладав у ці положення новий соціальний зміст: «Чи багато коштує свобода для людини, яка вмирає з голоду? Чи можете ви зберегти в кімнаті тепло взимку при температурі 30° нижче нуля за Фаренгейтом читанням Декларації незалежності?»

Ігнатіус Доннеллі
(1831–1901)

Запропонована Народною партією програма «прямої демократії» включала народну ініціативу та референдум із найважливіших питань, таємне голосування, прямі вибори сенаторів, віце-президента, президента. Під «народом» популісти розуміли, головним чином, ту частину американців, що потерпала від зростаючої сили трестів і корпорацій – робітників і фермерів, ремісників та дрібних підприємців тощо. Популісти висунули ідею сильної держави, що діє в інтересах і під безпосереднім контролем народу. «Наш уряд – це вже не уряд народу, для народу і за допомогою народу, а уряд Уолл-стріт, для Уолл-стріт і за допомогою Уолл-стріт», – проголошувала відома популістка *Мері Елізабет Ліз*.

Поліпшення становища знедолених мас, на думку популістів, можна досягти шляхом зростання регулюючої ролі держави в економічній сфері, підвищення відповідальності уряду за загальний добробут народу. Народна партія сподівалася, що один або кілька простих заходів (наприклад, карбування срібних і золотих монет під контролем держави з метою забезпечення т. зв. «дешевих грошей»), зможуть швидко змінити на краще всю суспільну ситуацію.

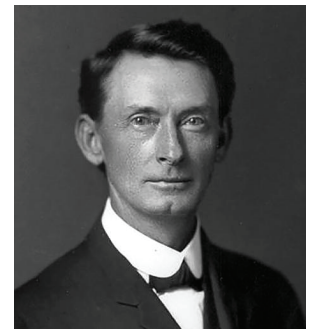
Право на приватну власність популісти розглядали як природне право особистості і основу ідеального суспільства, заперечували насильницькі способи вирішення соціальних проблем. Оголошуючи війну монополіям у сфері землеволодіння, залізничного транспорту, зв'язку та банківської справи, популісти переслідували мету створення більш сприятливих умов для вільної конкуренції та порятунку дрібних виробників без будь-яких корінних змін основоположних принципів соціально-економічного ладу і політичної системи суспільства. Популістські лідери заперечували революційну боротьбу і покладалися виключно на парламентську діяльність, мирні політичні засоби.

У своїх промовах популісти використовували антирасистську риторичку, захищали афроамериканських популістських лідерів від переслідувань і, таким чином, поставили соціальні суперечності вище расової ворожнечі. Об'єднатися проти фінансово-промислової еліти закликав бідних білих і афроамериканців один із популістських лідерів *Томас Едвард Уотсон*. Він є автором численних історичних праць і публіцистичних статей: «Історія Франції» (1899), «Томас Джефферсон» (1900), «Наполеон: нарис його життя, характеру, боротьба, і досягнення» (1902) та ін. Частина цих робіт надрукована у книзі «Життя і промови. Е. Уотсон» (1908). У 1900-х рр. зміст і характер політичної риторички і публіцистичної діяльності Уотсона змінився на протилежний і був спрямований проти римо-католицької ієрархії, виборчих прав афроамериканців, а після 1914 р. – проти євреїв.

Представником консервативних сил популістського руху був політичний і військовий діяч *Джеймс Берд Уівер*. Він критично ставився до ідеї об'єднання фермерського та робітничого рухів, засуджував прояви радикалізму в популістському русі. Свою полі-

[...] наша країна доведена до межі морального, політичного і матеріального руйнування. Корупція панує при проведенні виборчих кампаній, в законодавчих зборах штатів, в конгресі і затягує у свої тенета навіть суди. Газети або підкуплені, або їх змушують мовчати; громадську думку заглушено; торгівля перебуває в занепаді; наші будинки і ферми закладені; працюючі фермери та робітники животіють, а земля зосереджена в руках капіталістів.

*І. Доннеллі,
із преамбули
Омахської декларації*

*Томас Едвард Уотсон
(1856–1922)*

тичну позицію Уівер визначив так: «Я прихильник середнього курсу, але я не збираюся лягати поперек дороги і нікого не пускати. На середині дороги нічого не росте». Як популістський кандидат у президенти на виборах 1892 р., він звертався до всіх трудящих: «На землі немає сили, здатної протистояти нам. Розгортається битва між працею і капіталом, і на стороні праці виступає більшість народу». Уівер отримав понід мільйон голосів виборців і 22 голоси вибірників. Після поразки на президентських виборах 1896 р. популістський рух різко пішов на спад, а Народна партія незабаром припинила своє існування.

Отже, своєрідністю популістських ідей представників аграрного популізму є:

- 1) новий зміст понять «народ» і «народовладдя»;
- 2) новий погляд на роль держави;
- 3) вимога розширення демократичних структур шляхом поєднання представницької та прямої демократії.

Американські популісти 1890-х рр. визначили на рівні масової свідомості одну з центральних проблем політичної філософії сучасності: співвідношення демократії та соціальної відповідальності держави, що передбачає сильну виконавчу владу при чіткому діючому механізмі демократичного контролю.

Популізм яскраво проявився в США під час Великої депресії. Проведена в цей час система заходів уряду президента Ф. Рузвельта, яка поєднала міри щодо посилення державного регулювання економіки з реформами в соціальній сфері, отримала назву «Новий курс».

52.3. Політична ідеологія апризму. Політичні погляди А. де ла Торре

Економічний (господарський) популізм, що надавав пріоритет мешканцям міст, міському пролетаріату, набув значного поширення в країнах Латинської Америки в першій половині ХХ ст. Дослідник А. Кнайт визначив латиноамериканський популізм як «надкласовий політичний рух, який характеризується керівництвом харизматичного лідера, запровадженням моментної реформістської політики та засудженням революції». Популістські рухи в країнах цього регіону включають спільні ознаки в різних сферах суспільства:

- у *політичній* сфері популістський лідер віддавав перевагу персональному та плебісцитарному стилю правління, традиційно нехтував будь-якими посередницькими політичними інститутами і встановлював прямий контакт із більшою частиною неорганізованих мас прихильників;
- у *соціалній* сфері популізм характеризувався гетерогенною масою прихильників, яка включала різні верстви міського населення. Основним елементом забезпечення такої підтримки було надання різних соціальних і матеріальних благ;
- у *економічній* сфері популізм був особливим щаблем у переході від традиційного до сучасного суспільства та імпортозамінної індустріалізації. Ця фаза характеризувалась націоналізацією економіки, націленою на внутрішній розвиток.

Апризм – політичний рух у Перу, пов'язаний із діяльністю Американського народно-революційного альянсу (APRA – звідси назва «апризм») на основі ідей антиімперіалізму,

антиолігархізму та індеанізму¹. Альянс, заснований у 1924 р. у Мексиці перуанським політичним діячем і філософом *Віктором Раулем Ая де ла Торре*, характеризувався як велика родина однодумців, об'єднаних месіанською вірою та місією визволення народу від правителів-фарисеїв, як понадпартійний рух, покликаний очолити загальнонародну боротьбу за зміни. Гасло ранньої APRA: «Тільки Бог врятує мою душу, тільки APRA врятує Перу». На основі руху де ла Торре конституціював Перуанську апристську партію (PAP), за підтримки якої неодноразово брав участь у президентських виборах.

Основні філософські, соціологічні та програмні роботи де ла Торре – «Антиімперіалізм і APRA» (1928), «Програма мінімум перуанської партії APRA» (1931), «Апризм і комунізм» (1932), «Політика апризму» (1933), 5-томне видання «Політична думка. Віктор Рауль Ая де ла Торре» (1961, т. 1 «Індоамерика», т. 2 «Ідеологія апризму», т. 3 «Апризм і філософія», т. 4 «План дій», т. 5 «Наша Америка і весь світ»). У своїх працях мислитель обґрунтував особливий шлях латиноамериканців у світовій історії, їх новаторську функцію в сучасній цивілізації, тобто зробив спробу створити нову концепцію філософії історії модерністського типу, що стала основою політичної ідеології та політичної практики апризму.

Мислитель вважав, що європейські соціально-філософські системи, у т. ч. марксизм, створені в розвинених країнах і застосовні тільки для вирішення їх власних проблем. Країни Латинської Америки розвиваються за іншою моделлю, тому мають відштовхуватися від власного соціокультурного контексту, де соціальні трансформації неможливі без осмислення проблем корінного населення, укорінених форм господарювання і панування. Ту теоретичну роботу, яку виконала Європа, повинна самостійно проробити для своєї просторово-часової ситуації і Латинська Америка.

Спочатку де ла Торре формулював свій соціально-політичний проект «конструктивного антиімперіалізму» як панлатиноамериканський, а потім поступово звужив його до масштабів однієї країни – Перу. За де ла Торре, кінцева задача апризму як регіональної політичної ідеології – розробити комплекс заходів, що дозволили б вписати Перу та інші латиноамериканські країни в контекст світового розвитку.

За де ла Торре, економічно відсталі країни Латинської Америки зіткнулися з двома типами експлуатації – колоніальним феодализмом і зарубіжним імперіалізмом, головним провідником якого є США. Звідси вимоги апризму націоналізувати зарубіжну власність, здійснити аграрну реформу, в результаті якої від влади буде відсторонена земельна олігархія, гарантувати усім громадянам рівні права незалежно від расово-етнічного походження і соціального статусу, без втручання зовнішніх чинників провести модернізацію й індустріалізацію, підвищити культурно-освітній рівень народу.

¹ *Індеанізм* – ідеологія корінного населення Латинської Америки, що заперечує норми і встановлення європейської цивілізації та доводить необхідність вирішувати проблеми індіанського населення виключно його власними силами.

*Віктор Рауль
Ая де ла Торре
(1895–1979)*

Апризм – це націоналізм в його найбільш дійсному творчому і конструктивному прояві

*А. де ла Торре,
«Політика апризму»*

У цих умовах єдино прийнятною стратегією, здатною, на думку де ла Торре, забезпечити стабільний розвиток і викоринити олігархізм як явище соціально-політичного та економічного життя, є держкапіталізм із інститутами «функціональної демократії». Саме ці структури мають забезпечити проведення політики самостійної індустріалізації, підвищення культурно-освітнього рівня населення, і, зрештою, створення справжньої правової держави, відсутньої як передумова модернізації в Перу.

Стан «нерозвиненості», стверджував де ла Торре, передбачає особливу роль держави у підпорядкуванні всіх областей життя суспільства меті реалізації означених «функціональних цілей», що робить необхідним використання насильства. Однак пізніше він відмовляється від цієї тези, оголосивши насильство «могильщиком історії», і остаточно оформлює апристську доктрину як націонал-реформістську, що визнає цінності демократії та правової держави. З переходом де ла Торре на антикомуністичні позиції з партійної програми виключено пункти про боротьбу з імперіалізмом, проведення націоналізації землі й промисловості, а також про латиноамериканську єдність.

Суть апризму за де ла Торре – «соціальна систематизація кооперативізму на основі соціальної демократії». Тож у фокусі апристської ідеології є орієнтація на запуск процесів самоорганізації суспільства «знизу» і створення аналогів структурам громадянського суспільства європейського зразка, однак шлях побудови цих структур є принципово відмінним.

Мислитель наголошує на провідній ролі корінного населення у становленні культури латиноамериканської цивілізації. Тому ідеалом суспільного устрою є традиційна община індіанців-кечуа (айл'ю), яка після модернізації на принципах «кооперативного соціалізму» повинна стати базовою структурою самоорганізації населення і формування нової перуанської нації. Класові відмінності мають бути замінені довірчими відносинами народу-родини, а основним завданням керівника країни є запровадження принципів соціальної справедливості, боротьби з бідністю й економічною відсталістю.

Таким чином, філософсько-соціологічна теорія апризму принципово замикалася на практику політичної дії й обґрунтовувала соціально-політичну активність А. де ла Торре як харизматичного популістського лідера.

52.4. Політичні погляди Ж. Д. Варгаса

Найбільш масовими і сильними націоналістичними рухами популістського характеру в 30-50-х рр. ХХ ст. були *жетулізм* і *перонізм*, які успадкували багато рис, властивих *каудильїзму*² ХІХ ст., але в соціальному плані стали складнішими. Особливого значення для них набувають взаємини на емоційній основі «вождь – маси», вміле використання харизматичними лідерами настроїв і психології «натовпу», низів суспільства. Жетулізм і перонізм відрізняються великою рухливістю політичного курсу, швидким збільшенням або зменшенням ступеня впливу на суспільство. Спусковим механізмом для появи нових авторитарних популістських режимів слугувала світова економічна криза 1929-1930 рр. і Велика депресія.

Популістський рух у Бразилії відомий під назвою *жетулізм* – від імені *Жетуліо Дорнелеса Варгаса*, який у 1930-1954 рр. із невеликою перервою (1946-1950) був очільни-

²*Каудильїзм* (ісп. *caudillismo*) – соціальний феномен у Латинській Америці, пов'язаний із висуванням на політичній арені вождя (каудильйо) – сильної, харизматичної особистості, що користується необмеженою владою у збройному загоні, партії, певному регіоні чи державі.

ком держави як виконуючий обов'язки президента, диктатор і законно обраний президент. Варгас мав визначальний вплив на всі сфери життя в Бразилії, тому його політичний режим часто характеризують поняттями «ера Варгаса», «нова держава» (порт. Estado Novo).

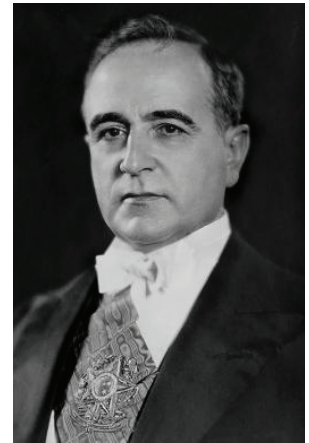
Промови, виступи, статті, листування Варгаса, що віддзеркалюють політичну ідеологію жетулізму, написані переважно у 1937-1945 рр., серед яких – «Звернення до бразильців» (1937), «Промова перед робітниками Сан-Пауло» (1938), «Нова політика Бразилії», «Бразильська демократія перед обличчям Америки і усього світу» (1941), «Міркування в Порту-Алегрі», «Промова в Куяба» (1941) та ін. Він здобув прихильність народу, у першу чергу національної буржуазії, за допомогою нових для Бразилії ідей популізму та націоналізму, а також антиімперіалістичних гасел.

Із приходом до влади Варгас так охарактеризував рух і програму діяльності нового уряду: «По суті і за формою, революція уникла служіння виключно певним класам. Ні цивільні елементи не перемогли військових, ні ці останні не поставили перших перед доконаним фактом. Усі соціальні категорії, зверху і знизу, незалежно від віку і статі, причастилися єдиною, братською і владною думкою – створення нової вітчизни, однаково прихильної до великих і малих, до кожного з її синів».

Варгас зробив основою нового політичного режиму націоналізм, ідеї якого використовував для досягнення стратегічної мети – створення економічно розвиненої капіталістичної держави. Велике значення він надавав підтримці державою підприємців-бразильців і створенню державно-капіталістичного сектора економіки, послідовно виступав проти фінансової й економічної залежності Бразилії від іноземних країн. Про цілі революції 1930 р. Варгас говорив: «Ця революція за своїм характером була націоналістичною. Вона не була спрямована проти іноземців, але одна з її головних цілей полягала в стимулюванні національного виробництва та розвитку національних ресурсів».

Маючи на меті встановити контроль держави за організованим робітничим рухом, Варгас запропонував *трабальїзм* – політику класового співробітництва при заступництві державної влади та включенні робочих організацій в корпоративні установи «нової держави». Він слідував засадничим положенням італійського корпоративізму, ідеям Б. Муссоліні, об'єднуючи робочий клас під гаслами націоналізму.

Варгас активно послуговувався популістською фразеологією, критикував економічно заможні суспільні верстви, хоча насправді успішно взаємодіяв із економічною елітою, ефективно використовуючи її внутрішньогрупові протиріччя. Варгаса називали як «батьком бідних», так і «батьком багатих», хоч він публічно трактував себе як виразника інтересів всього бразильського народу. «Нова держава» Варгаса, залишаючись оригінальним історичним феноменом, мала певні риси *бонапартизму*.

Жетуліо Варгас
(1882–1954)

«Нова держава» не визнає індивідуальних прав, що суперечать колективним. У індивідуі немає прав, у них є обов'язки! Права належать колективу! Держава, долаючи боротьбу інтересів, гарантує права колективу і змушує індивідуів виконувати свої обов'язки перед колективом.

Ж. Д. Варгас,
«Промова перед робітниками
Сан-Пауло»

Варгас постійно змінював позицію щодо обсягу особистих прав і свобод громадян, громадських організацій і об'єднань, політичних партій. Амплітуда коливання була значною – від авторитарного/диктаторського режиму до демократичних перетворень.

52.5. Політична доктрина Х. Д. Перона. Популізм Л. Карденаса

Найбільш яскравим популістським лідером і засновником одного з масових політичних рухів у країнах Латинської Америки був *Хуан Домінго Перон* – президент Аргентини у 1946-1955 та 1973-1974 рр. (у 1949-1955 рр. – фактично диктатор).

Основу націонал-реформістської концепції Перона становить ідея *хустисіалізму* (ісп. *justicia* – справедливість). Хустисіалізм тлумачився як третій, особливий шлях розвитку Аргентини, незіставний ні з капіталізмом, ні з соціалізмом. Перон закликав аргентинський народ до об'єднання для побудови суспільства соціальної справедливості, усунення відсталості та залежності від зовнішніх імперіалістичних сил. Як опору для нового суспільства він використовував католицизм, націонал-реформізм і каудильїзм. Перон виступав за активну участь усіх груп населення в економічному та соціально-політичному житті суспільства під керівництвом «справедливої», «надкласової» держави.

*Хуан Домінго Перон
(1895–1974)*

Перонізм був масовим популістським рухом, соціальний і політичний склад якого з роками змінювався. Перон не обмежувався опорою на армію, а створив авторитарний популістський режим, в основі якого були однопартійна система і профспілки. Президент безпосередньо апелював до робітничого класу та міських низів, користуючись у цілому їх потужною підтримкою, при цьому активно використовував націоналізм як засіб народної мобілізації, але націоналістичні гасла практично завжди були опосередковані у популістській фразеології соціальною справедливістю.

Офіційна доктрина перонізму – хустисіалізм – надавала особливого значення принципам: 1) соціальної справедливості; 2) неприєднання в міжнародних відносинах; 3) економічного націоналізму. Вона була сприйнята більшістю населення Аргентини, бо акцентувала увагу на універсальних за своїм характером і актуальних для суспільства ідеях.

Політичні ідеї Перона відображені в роботі «Третя позиція і латиноамериканська єдність» (1947), промові «Доктрина перонізму» (1950), інших працях, виступах, політичних і державно-правових документах, написаних ним особисто або під його контролем. Визначальним моментом остаточного формування базових постулатів пероністської доктрини стало проголошення 17 жовтня 1950 р. «дев'ятнадцяти істин перонізму». Перон проголосив «істинну демократію», за якої «уряд робить те, чого хоче народ, і захищає тільки один інтерес: народу», а зміст його популістського звернення до нації дозволив

Панове капіталісти! Не лякайтеся мого профспілкового руху.

Капіталізм ніколи не був так міцний, як сьогодні. Я хочу організувати робітників у державному масштабі, щоб ними керувала держава, щоб вона давала їм напрямок.

Таким чином у лавах робітників будуть нейтралізовані ідеологічні і революційні течії, які могли б стати загрозою для нашого суспільства в післявоєнний період.

Із виступу Х. Д. Перона в торговій біржі Буенос-Айреса 25.08.1944 р.

пероністам прийти до влади. А. Бредіхін подає оприлюднені положення доктрини Перона у їх оригінальному трактуванні, серед них такі:

- пероніст працює для руху й від його імені служить одному колу, одному каудильйо – вождю;
- у політичній шкалі цінностей для пероніста на першому місці Батьківщина, потім – рух, а вже потім люди;
- двома руками перонізму є соціальна справедливість і соціальна допомога. Ми беремо народ в обійми справедливості й любові;
- перонізм сповідує національну єдність, а не боротьбу, потрібні герої, а не жертви;
- уряд без доктрини – тіло без душі, тому перонізм має свою політичну, економічну й соціальну доктрину: хустисіалізм – справедливість;
- як політична доктрина хустисіалізм здійснює баланс права індивідуума й суспільства;
- як економічна доктрина хустисіалізм забезпечує соціальну економіку, ставлячи капітал на службу економіки й громадського добробуту;
- як соціальна доктрина хустисіалізм забезпечує соціальну справедливість, що гарантує кожній особі своє право на громадську діяльність.

У зовнішній політиці Перон проповідував вісім тез, серед яких:

- усі держави мають бути соціально справедливими, економічно вільними й політично суверенними;
- у міжнародному співтоваристві не повинно існувати керованих і керівних народів і держав;
- шкала людських цінностей така: людство, потім – народи і, нарешті, люди;
- люди реалізуються в національному співтоваристві, держави повинні реалізувати себе в міжнародному співтоваристві.

За Пероном, суть політичної ідеології пероністського руху й партії полягає в прагненні до автаркічної побудови влади й створенні безкласового суспільства. Роль держави формально й на словах зводиться до виконання функцій посередника, який координує стосунки між бізнесом і найманою робочою силою і, зрештою, нівелює розбіжності між різними суспільними структурами, класовими та груповими інтересами, а також ураховує й забезпечує оптимальну реалізацію цих інтересів. На практиці це був тотальний державний контроль, що супроводжувався політичними репресіями, хоча при цьому Перон щораз декларував принцип верховенства закону в його популістському обрамленні, тобто як легітимацію «соціальної справедливості».

Сучасні послідовники популізму, як основи пероністської доктрини, відверто стверджують, що пероністський рух був і залишається «народним, фашистським, вкрай лівацьким, і, як правило, у цей час ліберально ортодоксальним». Більшість опонентів перонізму вважають, що відповідна ідеологія та доктрина містять утопічні елементи радикальних ідеологій, якими є марксизм марксистсько-ленінського зразка, італійський фашизм і навіть гітлерівський нацизм.

У спробі створити підґрунтя для «третього шляху» Перон запозичив багато ідей в італійських фашистів, при цьому значно їх модернізувавши з урахуванням особливостей Південної Америки. Доктрина Перона доволі серйозно визначила політичний, економічний та соціальний розвиток Аргентини у 40-50-х рр. XX ст.

Також популістську політику проводив *Ласаро Карденас дель Піо* – президент Мексики в 1934-1940 рр. Він спирався на підтримку Національно-революційної партії, пізніше відомої як Партія мексиканської революції (ПМР), а з 1946 р. – Інституційно-революційна партія (ІРП). Ідеологія ІРП ґрунтувалася на ідеалах Мексиканської революції, яка вважалася перманентно триваючою.

Карденас здійснив аграрну реформу, що збільшило частку общин («ехідо») в орних землях у кілька разів, заохочував кооперативно-громадські форми господарювання. Було проведено рекордну націоналізацію власності іноземних нафтових компаній, що призвело до загострення відносин із США та Великою Британією. Також націоналізовано залізниці, запроваджено імпортозамінну індустріалізацію та високі протекціоністські тарифи для зміцнення власної промисловості.

Патерналістські методи керівництва були спрямовані на залучення до політики широкого загалу населення. За сприяння Карденаса створений найбільший профспілковий центр – Конфедерація Трудящих Мексики (КТМ), яка підтримувала проведення реформ та ідею створення в майбутньому безкласового суспільства. Програма Партії мексиканської революції передбачала подальший розвиток перетворень, у т. ч. «підготовку народу до утвердження робітничої демократії та встановлення соціалістичного ладу». Так створювалася соціальна коаліція за участю робітників, селян, середніх верств, дрібної і середньої буржуазії в рамках єдиної масової урядової партії. Зовнішня політика Карденаса була спрямована на забезпечення національного суверенітету.

Ласаро Карденас
(1895–1970)

Режим Інституційно-революційної партії тривалий час зберігав популістську соціальну коаліцію і, відповідно, соціально-економічну стабільність і політичний консенсус, що лежав в основі стійкого економічного зростання. Соціальний контракт включав обмін політичних прав і свобод на перерозподіл доходів на користь середніх і низько дохідних груп населення через державно-корпоративістські механізми.

В основі політичної стійкості «досконалої диктатури» ІРП (режим проіснував до 2000 р.) була інституціоналізація системи влади. За правління Карденаса до Конституції Мексики включений найважливіший принцип непереобрання чинного президента більш, ніж на один 6-річний термін. Це означало, що кожні 6 років відбувалася ротація політичної еліти, що забезпечувало постійну вертикальну мобільність для партійної і державної бюрократії.

Як підкреслює дослідниця Т. Ворожейкіна, авторитарно-популістські режими Варгаса, Перона і Карденаса «були найпослідовнішими в історії Латинської Америки спробами інтегрувати суспільство «зверху» шляхом активного втручання держави, яка прагнула інкорпорувати міських трудящих і середні шари в створені зверху корпоративні структури». Жодному з цих режимів не вдалося реалізувати корпоративістську утопію загального єднання в лоні держави й остаточного подолання індивідуалізму, лібералізму і класової боротьби.

52.6. Політичні ідеї У. Чавеса

Прикладом численних новітніх модифікацій латиноамериканського популізму є авторитарний режим *Уго Рафаеля Чавеса Фріаса* – президента Боліваріанської Республіки Венесуели (1999-2013), який прийшов до влади в результаті демократичних виборів. Чавес позиціонував себе як революційний демократ, що спирається на національні традиції та є безумовним прихильником поглядів С. Болівара, що борювся за звільнення країн регіону.

Політичною ідеологією Чавеса був *боліваріанізм*, «боліваріанський соціалізм» як свого роду синтез ліберальних і християнських цінностей та марксистських постулатів. Її практичним втіленням стала державна стратегія «Боліваріанської революції», одним із основних завдань якої є побудова у Венесуелі суспільства «соціалізму XXI століття». За Чавесом, боліваріанізм означає: антиімперіалізм, пряму демократію, економічну самостійність держави, справедливий розподіл природних ресурсів із метою підвищення загального добробуту населення, усунення корупції, виховання патріотизму.

Чавес опирався на погляди лівійського лідера М. Каддафі, публічно визнавав себе троцькістом і заявляв про прийнятність концепції побудови соціалістичного суспільства, викладеній у праці Л. Троцького «Перманентна революція». Чавес також вважається прихильником «теології визволення» – руху, в основу якого лягли тези про неможливість християнського порятунку без звільнення від свавілля, експлуатації та несправедливості у всіх сферах суспільного життя. В одному з виступів він заявив, що Ісус Христос був революціонером і антиімперіалістом, піднявши бунт проти існуючої економічної системи та відстоюючи гуманістичні ідеали.

Свої ліворадикальні переконання Чавес популяризував у численних виступах, промовах, інтерв'ю, регулярних телепередачах (виступ «XXI століття не може бути однополюсним» (2001), «Рядки роздумів Уго Чавеса» (2009) та ін.).

Як противник неолібералізму, Чавес націоналізував нафтовидобувні, нафтопереробні, телекомунікаційні, електроенергетичні, металургійні компанії. Як правило, це підприємства, виробництво котрих раніше контролювалося закордонними корпораціями, через що скорочувався контроль держави над національною економічною політикою (перш за все, над державним бюджетом).

Економічна політика Чавеса мала «лівий», етатистський, перерозподільчий характер. Перерозподіл прибутків здійснювався через соціальні програми, націлені на допомогу малозабезпеченим верствам населення. За словами прихильників Чавеса, він був першим в історії Венесуели президентом, який «почав думати про бідних». Усі соціальні програми фінансувались винятково за «нафтодолари».

Чавес вірив у всемогутність держави та її здатність трансформувати суспільство у відповідності з уявленнями влади, заперечував інститути представницької демократії. За роки правління йому вдалося здійснити практично повну деінституціоналізацію політичної сфери.

Чавес проводив лінію на посилення особистої влади, скасування конституційних обмежень щодо строків перебування на обраній посаді (з цією метою кілька разів

Уго Рафаель Чавес
(1954–2013)

зініційовував загальнонаціональні референдуми). Прагнення до монополізації влади він пояснював тим, що «нам потрібна одна партія, а не абетковий набір». Незважаючи на це, у країні функціонувала опозиція і пов'язані з нею мас-медіа. Ідеальним для Чавеса способом спілкування з народом був монолог (він же – інсценований діалог), наприклад, багатогодинні щотижневі ток-шоу «Алло, президент!»).

Головна мета боліваріанізму Чавеса – звільнення країн Латинської Америки від економічної й політичної залежності від США та американських транснаціональних корпорацій. Як неформальний регіональний лідер, він пропагував ідею створення широкої антиамериканської коаліції, прагнув замінити «імперіалістичну» політику США щодо латиноамериканських держав боліваріанською політикою – такою, що заперечує представницьку демократію та ринкову економіку. Чавес був основним ініціатором і рушієм політичної регіональної інтеграції. Водночас, попри різку антиамериканську риторику, він продовжував підтримувати доволі тісні економічні зв'язки зі США.

Як відзначено у присвяченій пам'яті Чавеса редакційній статті служби новин «Бі-Бі-Сі», він був «настільки ж обожнюваний, наскільки ненависний. Революційний герой для послідовників та популістський лідер для критиків». Автор наукової концепції «соціалізму XXI століття», німецький соціолог Х. Дітеріх свій остаточний розрив із У. Чавесом аргументував тим, що той побудував «хитку хижку на фундаменті, закладеному для хмаросягу» – замість того, щоби скористатись своїми можливостями та побудувати реальний соціалізм.

Якщо ми хочемо покінчити з бідністю, треба дати владу бідним.

Віддамо Богу – богове, кесарю – кесарево, а народу – народово!

Чи капіталізм, який є прямою дорогою в пекло, або соціалізм, якщо ви хочете побудувати Царство Боже на землі.

Із висловлювань У. Чавеса

52.7. Засади популізму в сучасних європейських країнах. Східноєвропейські популісти (О. Лукашенко, В. Жириновський)

Політичний популізм почав формуватися у європейських країнах наприкінці ХХ ст. Дослідник П. Таггарт виділив чотири головні чинники, які зумовили це явище:

- 1) формування «нового популізму» на «правому боці» політичної сцени. Виявом цього стала зацікавленість ідеологіями та діяльністю нових крайніх «правих» політичних партій, які сповідують антиіммігрантські настрої;
- 2) занепад у 1990-х рр. комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, що сприяло поширенню там популістської мобілізації;
- 3) зростання відчуття кризи легітимності в багатьох ліберальних демократіях. Це пов'язано з кризою політичних партій і поширенням загальної недовіри до політиків і еліт;
- 4) вплив європейської інтеграції, яка є виявом ширшого процесу глобалізації, що веде до формування нових форм політики, нових викликів і нових аспектів інституційної невпевненості.

Значна частина виборців у Західній Європі, зокрема в Австрії, Нідерландах, Швейцарії та Франції, прихильно ставиться до програмних цілей, декларованих політичними партіями крайнього «правого» спрямування. Ці партії і рухи характеризують як: анти-

іммігрантські (спрямованість проти іммігрантів у країнах Західної Європи); радикальні «праві» (пропонують застосування радикальних методів політичної боротьби); радикальні праві популістичні партії (акцент на популістській складовій ідеології та політичної практики).

Дослідниця С. Погорельська характеризує поняттям «*правий популізм*» партії та рухи «праві» політичної орієнтації, які утворилися в західних демократіях у середині 1980-х рр. і об'єднуються низкою формальних ознак. В соціальному плані ці партії звертаються до широких верств населення – виборців, «звичайних людей». Іммігрантів вони не вважають народом, навпаки, протиставляють населення власної країни новоприбульцям. Відповідно гостро критикують державну владу, яка, ніби-то, нічого не робить для обмеження напливу іммігрантів, звинувачують політичну еліту в низькому рівні патріотизму, корупції. Вони підтримують ідеї сильної держави, але в контексті захисту від імміграції, розвитку національної ідентичності.

Властива характеристика для крайніх «правих» партій – наявність харизматичного лідера. «*Нові праві*» обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов'язкової асиміляції представників інших народів або їх виселення з країни, позаяк ті ніби не здатні стати «справжніми» громадянами та засвоїти єдину національну культуру, прийняти домінуючу систему цінностей.

Спільною ознакою «нових правих» партій є активне використання політичної популістської риторики, спрямованої на громадян із метою мобілізації проти іммігрантів, а одночасно – проти плюралістичної складової системи демократичних цінностей. Такий тип популізму розглядають як категорію політичного популізму. Вітчизняний політолог А. Романюк зазначає: «Під політичним популізмом розуміють певний стиль проведення політики, що апелює до «народу», який трактується як однорідне/цілісне тіло, наголошуючи на безпосередніх зв'язках між «народом» і популістичним лідером. У цьому контексті політичний популізм є своєрідною технікою ведення політичної діяльності/боротьби».

У Центральній та Східній Європі особливістю популізму є різноманітність, тобто співіснування, навіть у межах однієї держави, аграрного, економічного та політичного популізмів без домінування якогось одного типу. Вітчизняний політолог В. Литвин вказує, що у країнах Центральної Європи протягом 1990-2010 рр. популізм знайшов відображення у кількох базових формах: *радикальний лівий і правий популізм, соціал-популізм, націонал-популізм, центристський (новітній) популізм*.

Перехід від соціалістичної моделі суспільства до ринкової економіки призвів до помітних соціальних зрушень, що вплинуло на виникнення та подальший розвиток економічного популізму. Представником цього напрямку вважається *Олександр Лукашенко* – чинний президент Республіки Білорусь (від 1994 р.), якого порівнюють з У. Чавесом. У передвиборчій кампанії, побудованій на популістському гаслі «Назад до СРСР!», Лукашенко обіцяв припинити «злодійську» приватизацію, знищити корупцію, розібратися з усіма економічними аферами, відновити порядок і тісні відносини з Росією. За допомогою референдуму він отримав право на третій термін президентства; у 2010 р. Лукашенко переобраний четверте; 11 жовтня 2015 р. уп'яте переміг на виборах глави республіки, набравши 83,49% голосів виборців.

Перемоги Лукашенка на виборах обумовлені слабкістю демократичних інститутів, національної ідентичності та політичної культури білоруського народу, політичний світогляд якого характеризують як «*радянський білоруський патріотизм*».

Політичний режим у Білорусі вважають прикладом класичного популізму та кваліфікують як авторитаризм президента країни. Лукашенко значну увагу приділяє економічному розвитку, збереженню соціальних програм, властивих ще СРСР. Президент позиціонує себе як проста людина, яка присвятила життя служінню своєму народу і як «бацько» захищає його від корумпованих бюрократів. Він активно вибудовує особливі відносини з Росією, що дає йому змогу отримувати енергетичні матеріали за найнижчими цінами і, таким чином, мати додаткові кошти на фінансування популістської соціальної політики.

Свої ідеї Лукашенко популяризує в численних виступах, промовах, інтерв'ю («Мир і розвиток. Виступ Президента при зверненні із щорічним Посланням до білоруського народу і Національних зборів 29 квітня 2015 року» та ін.). Він відомий суперечливими заявами, які часто змінюються в залежності від політичної ситуації. Раніше Лукашенко не раз заявляв, що росіяни й білоруси – один народ: «білоруси – це ті ж росіяни тільки зі знаком якості». У відповідь на нову російську агресивну зовнішньополітичну доктрину, яка передбачає застосування сили для захисту «руського міра»³ і встановлення контролю над ним, він швидко «відіграв назад», прагнучи хоча б частково перехопити ініціативу у білоруських націоналістів: «Рус-

Олександр Лукашенко
(нар. 1954)

ський мір – це не про нас. Ми руські люди, але це не означає, що ми росіяни. Ми – білоруси». «Є окремі розумники, які заявляють, що Білорусь – це, як вони говорять, частина «руського міра» і мало не Росія. Забудьте. Білорусь – суверенна і незалежна держава. Ми змусимо будь-кого поважати наш суверенітет і незалежність ...».

Президентські загравання з націоналістичними настроями водночас супроводжуються іншими заявами: «Я ненавиджу націоналістів, бо це радикальні люди, які обов'язково, як в Україні, приведуть до катастрофи в суспільстві. Я їх якось намагаюся тримати на прив'язі, щоб вони не зірвалися і не наламали дров».

Під час кризи в Україні Лукашенко вирішив не надавати підтримку Москві: він не привітав приєднання Криму, не поставив під сумнів правомірність революції на Майдані, не приєднався до російських санкцій проти Заходу, а також не розірвав торговельні відносини з Україною. Тим самим білоруський президент почав гру на вихід із російської сфери впливу.

Використовуючи популізм, президент зумів перетворитися з «останнього диктатора Європи» в «політика, потрібного як Москві, так і Брюсселю». Починаючи ще з першої зустрічі «Митний Союз – ЄС – Україна», Мінськ постійно створює нові майданчики для діалогу, причому в досить ризикових сферах (Україна, Сирія, завантаження портів

Ми не проросійські, не проукраїнські, не пропольські. Ми не руські, ми білоруські!

Ми ж з вами російські люди, не вже ви будете продавати нам енергоносії за ринковими цінами?

Із висловлювань О. Лукашенко

³ «Руський мір» (рос. «русский мир») – ідеологічний концепт, що використовується в російському інтелектуальному та політичному дискурсі для позначення наднаціональної і трансконтинентальної спільності («цивілізації»), що об'єднує людей, які, незалежно від національності, вважають себе росіянами, носіями російської культури й російської мови, духовно пов'язані з Росією, котра всередині країни та на міжнародній арені позиціонує себе як правонаступниця Київської Русі, Російської імперії та СРСР. Таке визначення пропонує вітчизняна дослідниця Л. Угрин.

країн Балтії, створення незалежного від Російської Федерації транспортного коридору «північ-південь» та ін.). Намагаючись усім бути потрібним, Лукашенко бачить в цьому гарантію особистої безпеки, прагне до зняття економічних санкцій, демонструючи на ділі готовність до співпраці з ЄС і США. Створивши систему, яка залишила опозиційні сили в Білорусі без припливу нових людей, Лукашенко в той же час зміг зробити неактуальним питання демократизації свого режиму.

Найпомітнішим у країнах Центральної та Східної Європи став політичний популізм. Дихотомія «добрий» народ – «погана» корумпована еліта, яка збагатилася в умовах незалежності, – постійно присутня в політичному дискурсі цих країн, а проблема корупції є однією з найбільш актуальних. Яскравим представником цього напрямку є *Володимир Жириновський*, засновник і керівник Ліберально-демократичної партії Росії, відомий своїми епатажними політичними заявами, оцінками та пропозиціями. Публічні виступи політика мають агресивний характер, містять прояви антикомунізму, антиамериканізму, ксенофобії й українофобії.

Жириновський є автором великої кількості книг і статей. Серед них – «Останній кидок на Південь» (1993), «Нам потрібні губернії одної Російської держави» (1995), «ЛДПР: ідеологія і політика» (1995), «Російське питання: шляхи вирішення» (1997), «Ідеологія для Росії (1997), «Головний ворог Росії – чиновник» (2010) «Росія – і для росіян теж» (2011). Оpubлікував 100 томів своїх праць під назвою «Політична класика».

Жириновський критикує владу та правлячу еліту, виступаючи від імені простого народу. Він був обраний депутатом Державної думи Федерального зібрання Російської Федерації I-VI скликань, є керівником фракції ЛДПР, членом Комітету Державної Думи з оборони і членом Державної Ради. Політична діяльність Жириновського характеризується вкрай скандальними висловлюваннями. Про правлячу партію в Росії він висловився наступним чином: «Корупцію створила Радянська влада, комуністи, КПРС, а «Єдина Росія» м'яким плавним чином підбрала у неї всі елементи корупції, і зараз ця страшна хвороба вразила всі внутрішні органи і всю країну, туди йдуть тільки бандити, кримінальні особистості, шахраї».

Жириновський пообіцяв «вигнати всіх мігрантів із країни і дати роботу громадянам Росії», запропонував встановити в Росії виборну монархію і заборонити всі політичні партії. Після анексії Криму він надіслав листа до урядів Польщі, Угорщини та Румунії з пропозицією розділити Україну разом із Росією, а у прямому ефірі російської пропагандистської передачі у створенні т. зв. «ДНР» та «ЛНР» звинуватив США. Жириновський

*Володимир
Жириновський
(нар. 1946)*

Усі, хто сьогодні називає себе олігархами, це шахраї. Вони підлягають негайному арешту. Біломорканал чистити! ... Ніякої демократії, ніякого приватного сектора. Приватний сектор – це перукарня, пекарня. Вся важка промисловість повинна бути в руках держави. Жорстка вертикаль влади. Один ОМОН (рос. абревіатура «отряд мобильный особого назначения» – авт.). Один слов'янський світ. Трамбувати всіх, хто візьме в руки зброю. Кавказ? Мовчати! Крим – мовчати всім! Один народ у нас, одне громадянство. ... Москва – на чолі слов'янського світу, і всім мовчати, інакше нас азіати затопчуть, третього не дано. Третє сьогодні – розгул, розпуста, загибель. Я даю останній, нормальний варіант: жорстка вертикаль влади всього слов'янського світу. Все зрозуміло? Працюйте!

*Із інтерв'ю В. Жириновського
«Российской газете» від
04.12.2003 р.*

підтримує політичний режим президента Росії В. Путіна⁴, якого запропонував призначити Верховним правителем держави.

Таким чином, сучасний європейський популізм в цілому характеризується домінуванням протестного спрямування. У політичній риторичі постійно присутні безпрограшні питання – корупція, спотворення волі народу, турбота уряду лише про інтереси правлячого класу і заможних верств, економічні та соціальні проблеми, погіршення життєвих стандартів тощо.

Популізм притаманний більшості країн світу, що дає підстави трактувати цей феномен, за словами А. Романюка, як «своєрідну патологію демократичного суспільства або демократичних перетворень».

Питання для самоконтролю

1. Чому популізм не можна трактувати як єдину, цілісну конструкцію?
2. Поясніть відмінності між аграрним, економічним і політичним типами популізму.
3. Чому популізм є своєрідним індикатором проблем у розвитку представницької демократії?
4. Економічний популізм спрямований на подолання бідності. Чому ж тоді його критикують?
5. У чому проявляється антисистемний характер популізму?
6. Чим пояснюється дивовижна життєздатність латиноамериканського популізму?
7. Які ідеї А. де ла Торре, Ж. Д. Варгаса, Х. Д. Перона і Л. Карденаса, на Вашу думку, мають популістський характер?
8. Порівняйте ставлення до держави представників: а) аграрного і економічного популізму; б) аграрного і політичного популізму.
9. Що спільного і відмінного між популістськими ідеями О. Лукашенка, У. Чавеса і В. Жириновського?
10. У чому, на Ваш погляд, полягають позитивний зміст і водночас небезпека популізму?
11. Яких Ви знаєте відомих популістських лідерів у країнах Азії та Африки?

Література

Абушенко В. Л. Айя де ла Торре [Електронний ресурс] // Социология: энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – Режим доступу: <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/aija-de-la-tore>. – Назва з екрана.

Беловолов Ю. Г. Нові ліві в Латинській Америці / Ю. Г. Беловолов, М. А. Харенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 3-9.

Бредіхин А. В. Внутрішня політика Х. Д. Перона (1946-1955 рр.) / А. В. Бредіхин // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»: науково-методичний журнал. – 2007. – Т. 74. Вип. 61: Історичні науки. – С. 69–75.

Бредіхин А. В. Роль перонізму у громадсько-політичному житті Аргентини: теоретико-методологічний аспект / А. В. Бредіхин // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 110-115.

⁴ *Путінізм* – владний режим, що сформувався в РФ на початку 2000-х років. У енциклопедичному словнику-довіднику «Новітня політична лексика», Н. Ржевська зазначає, що це поняття «набуло наукового значення і стало синонімом сучасного варіанту фашистської диктатури та фашизоїдної свідомості або паратоталітаризму, що має тенденцію переходу в тоталітаризм».

Бредіхін А. Доктрина Х. Д. Перона та її вплив на розвиток Аргентини / А. Бредіхін // Схід. – 2012. – № 3 (117). – С. 85-88.

Вайнштейн Г. И. Популизм в современной Европе: новые тенденции / Г. И. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 12. – С. 24-33.

Ворожейкина Т. Авторитарные режимы XX века и современная Россия: сходства и отличия / Т. Ворожейкина // Вест. обществ. мнения. – 2009. – № 4 (102). – С. 50-68.

Год Н. В. Двопартійна система США та популістський рух наприкінці XIX – на початку XX століття : проблема політичної трансформації / Н. В. Год // Історична пам'ять. – 2012. – № 27. – С. 117-126.

Гончарова Т. В. Историософия Айя де ла Торре. Размышления о судьбах Америки / Т. В. Гончарова // Латинская Америка. – 2005. – № 2 – С. 59-68.

Гудков Л. Природа «путинизма» / Л. Гудков // Вест. обществ. мнения. – 2009. – № 3 (101). – С. 6-21.

Дабагян Э. С. Уго Чавес: штрихи к политическому портрету (1954-2013) / Э. С. Дабагян // Новая и новейшая история. – 2013. – № 6. – С. – 134-157.

Джордж Г. Генри Джордж (1839-1897) // Галерея экономистов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=../in/george/biogr/george_g1.txt&img=brief.gif&name=george (20.10.2015; 18.20). – Назва з екрана.

Кіянка І. Популізм у політиці: історико-політичний аналіз / І. Кіянка // Економічна теорія та публічна політика : цикл конференцій «Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства» : зб. наук. пр. / за наук. ред. М. З. Буника, І. Б. Кіянки. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2014. – С. 187-194.

Кіянка І. Б. Латиноамериканський популізм: випадок аргентинського «перонізму» / І. Б. Кіянка // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – Вип. 8. – С. 208-211.

Ковальова О. І. Латинська Америка після Чавеса: прогнози і перспективи / О. І. Ковальова [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ipais.org.ua/?menu=info&id=12&idnew=37>. – Назва з екрана.

Лаклау Э. О популизме / Э. Лаклау ; [пер. с англ. И. А. Матвеева] // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 12 : Политические науки. – 2009. – № 3. – С. 54-68.

Либерально-демократическая партия России 1989-2015. Жириновский Владимир Вольфович : биография [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ldpr.ru/leader/biography/> (20.10.2015; 17.34). – Назва з екрана.

Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи : порівняльний аналіз / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2012. – № 2. – С. 69-77.

Лозовицький О. Популізм політичний // Новітня політична лексика (неологізми, окаціоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 301.

Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. трудов / редкол.: Ю. И. Игрицкий (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН РАН, 2007. – 176 с.

Омельченко Ю. О. Ая де ла Торре Віктор Рауль // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 44-45.

Павлишин О. В. Чавес Фріас Уго Рафаель // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 698-699.

Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціально-політичного явища / Т. Радь // Методологія політичної науки: матеріали Всеукр. наук. конф. «Перші методологічні читання» / укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. – Л. : ЛНУ 2010. – С. 25-29.

Ржевська Н. Путінізм // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 326-327.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – С. 156-173, 192-205.

Согрин В. В. Политическая история США. XVII-XX вв. / В. В. Согрин. – М. : Весь Мир, 2001. – С. 160-217.

Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз) : монографія / О. І. Ткач. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 312 с.

Тышкевич И. Как Лукашенко превращается в «друга» США / И. Тышкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/kak-lukashenko-prevrashaetsya-v-druga-ssha.html>. – Назва з екрана.

Угрин Л. «Русский мир» // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 345.

Умланд А. Третя світова війна Владіміра Жиріновського: наліпка НАТО і наклеп у німецьких політичних дебатах / А. Умланд // Критичні рішення. – 2015. – січень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.krytyka.com/ua/articles/tretya-svitova-viynavladimira-zhyrinovskoho-nalipka-nato-i-naklep-u-nimetskykh>. – Назва з екрана.

Функе Х. Новый правый популизм в Европе: Сравнительный анализ политических партий и движений / Х. Функе, Л. Ренсманн ; [пер. с нем. С. В. Погорельская] // Актуальные проблемы Европы. – 2004. – № 2. – С. 74-98.

Чавес Уго. Строки размышлений Уго Чавеса / У. Чавес. – М. : Глобус, 2009. – 128 с.

Чавес Уго Фриас. XXI век не может быть однополюсным: [Выступление Президента Республики Венесуэла У. Чавеса] / У. Ф. Чавес // Межд. жизнь. – 2001. – № 6. – С. 24-33.

Шуленкова И. Современные популистские режимы: сравнительный анализ Беларуси и Венесуэлы / И. Шуленкова // Палітычная сфера. – 2009. – № 13 : Эліты і нефармальнае політыка. – С. 45-62.

Розділ 8. Концептуальні підходи до аналізу глобального розвитку та міжнародної політики

Поява цього розділу на сторінках підручника з курсу «Історія політичної думки» була предметом довгих роздумів і наукових дебатів. На перший погляд, його поява недоречна з огляду на струнку хронологічну логіку викладу попереднього матеріалу. Проте, вибудовуючи план представлення політичних учень у ХХ – на початку ХХІ століть, авторський колектив зауважив, що ні у розділі 6 (викладений за методологічним підходом), ні у розділі 7 (викладений за доктринальним підходом) не вдалося належно висвітлити сучасний сегмент політологічних підходів до аналізу проблематики глобального розвитку та міжнародної політики. Ці питання «вкраплювалися» у канву викладу тем згаданих розділів, але їх актуальність на сьогодні настільки значима, що проблематику глобального розвитку та міжнародної політики вирішено розглянути ширше і винесено у самостійний структурний сегмент підручника. Звичайно, у політичній науці сьогодні є чимало проблем, яким можна було б приділити таку окрему увагу, але у межах обмеженого обсягу навчального видання, ми зупинимося лише на блоці надважливих політичних учень, які як ніколи актуалізувалися сьогодні – у тисячолітті нових глобальних викликів і небезпек.

Тема 53.

Підходи представників світ-системного аналізу до політики

- 53.1. І. М. Валерстайн – засновник світ-системного аналізу
- 53.2. А. Г. Франк: між розвитком недорозвитку та світовою системою
- 53.3. Світ-системна перспектива в інтерпретації Г. Дерлуг'яна
- 53.4. Світ-системний аналіз в інтерпретації Дж. Аррігі
- 53.5. Світ-системний аналіз С. Аміна

Перш, ніж аналізувати концепції представників світ-системного аналізу, звернемося до розуміння засадничих понять, автором переважної більшості з яких є І. М. Валерстайн. Світ-система – гетерогенний тип історичної системи, що є основною одиницею розвитку у світ-системному підході, який виник на ґрунті критики лінійної та цивілізаційної моделей. Світ-системі властиві граничність, надскладність, багатомірність. Еволюція світ-системи визначає розвиток індивідуальних суспільств (хоча необхідно враховувати, що теоретики світ-системного аналізу заперечують корисність використання «суспільство»). Країни світ-системи поділяються на центр, напівпериферію та периферію. Засаднича риса світ-систем – це перерозподіл ресурсів від периферії до центру через механізм нееквівалентного обміну.

Світ-система бувають трьох типів: *міні-системи*, які існували в архаїчних соціумах та на *світ-імперії* й *світ-економіки*. У рамках *світ-імперій* перерозподіл здійснює військово-політична влада через інститут данини, відтак ці утворення є політично інтегрованим та економічно дезінтегрованими. *Світ-економіки*, своєю чергою, є економічно інтегрованими та політично дезінтегрованими. Історично світ-економіки програвали конкуренцію світ-імперіям і лише в Європі в ХVІ ст. світ-економіка перемогла у зіткненні зі

(світ-)імперією Габсбургів, ставши виразно капіталістичною. Країнам центру капіталістичної світ-економіки властиві індустріалізованість, високотехнологічне виробництво, потужні бюрократичний апарат та армія, країнам периферії – видобування сировини, слабкість влади, соціальна нерівність. Домінування центру над периферією здійснюється у формах продуктивності, торгівлі та фінансів (приплив грошей переважає відплив). У світ-системі відбувається протистояння не лише центру та периферії, а й країн за статус держави-гегемона. На різних етапах капіталістичної світ-економіки роль гегемона виконували Нідерланди, Велика Британія та США. Розвиток світ-системи підпорядковується циклічним коливанням.

53.1. І. М. Валерстайн – засновник світ-системного аналізу

Імануїл Моріс Валерстайн – американський соціолог, старший дослідник-науковець (Senior Research Fellow) Йельського університету. Отримав соціологічну освіту в Колумбійському університеті. Засновник і керівник Центру дослідження економік, історичних систем та цивілізацій ім. Ф. Броделя в Університеті штату Нью-Йорк в Бінгемтоні. Він вплинув на стиль дискурсу сучасних суспільних наук у цілому.

*Імануїл Моріс
Валерстайн
(нар. 1930)*

Основні праці: «Модерна світ-система» (1974–2011, у 4-х т.), «Капіталістична світ-економіка» (1979), «Раса, нація, клас: нечіткі ідентичності» (1991, у співавторстві із Е. Балібаром), «Геополітика та геокультура: Есеї про світ-систему, що змінюється» (1991), «Чи має капіталізм майбутнє?» (2013, у співавторстві із Р. Коллінзом, М. Манном, Г. Дерлуг'яном та К. Калхуном, 2013).

Валерстайн – засновник *світ-системного аналізу*. Незрідка він позиціонується як соціолог-неомарксист, але його інтелектуальна ідентичність формувалася під впливом широкого кола мислителів, зокрема ідей К. Маркса, М. Вебера, А. Грамші, Й. Шумпетера, К. Полан'ї, Н. Кондратьєва, Ф. Броделя, А. Г. Франка. Для Валерстайна світ-системний аналіз є не лише теорією соціального світу, але й протестом проти способу, в який соціально-наукові дослідження були структуровані з моменту їх появи в середині XIX ст.

Світ-системний аналіз Валерстайна вимагає ідентифікації системних конструкцій у цілому (циклічні ритми системи) у поєднанні з вибудовуванням моделей внутрішніх трансформацій (секулярних – тобто надзвичайно довготривалих – тенденцій системи). Спільна дія циклічних ритмів і секулярних тенденцій зумовлюватимуть у прийдешньому зникнення системи, зникнення, яке світ-системний аналіз визначає як послідовність подій.

Валерстайн робить предметом свого аналізу не суспільства, а історичні системи. Дослідник виокремлює *міні-системи*, економічним підґрунтям яких був елементарний, еквівалентний обмін; світ-імперії (Єгипет, Рим, Візантія), які є розгалуженими політичними структурами. Логікою такої системи є отримання данини від локальних, переважно сільських виробників, які є самоврядними в інших аспектах. Данина зосереджується у центрі, після чого перерозподіляється серед тонкої верстви чиновників.

Третім типом історичної систем є *світ-економіки*, тобто розгалужені мережі інтегрованих структур виробництва, політичною формою існування яких є численні роз'єднані

політичні структури. Саме така неспівмірність політичних і економічних структур зумовила суттєву перевагу капіталістів, які оперували у межах світ-економік, у порівнянні з їхніми «колегами» із світ-імперій. Правлячі верстви світ-імперій мали у своєму розпорядженні більше засобів чинити тиск на агентів капіталізму, позаяк останні не могли змінити своє підданство. Домінантною логікою світ-економіки є нерівномірний розподіл додаткового продукту на користь тих, хто має можливість тимчасового досягнення монопольного статусу всередині ринкових мереж. Валерстайн називає цей феномен «капіталістичною логікою».

Унікальність сучасної епохи полягає в тому, що одна із світ-економік, а саме європейська світ-економіка, уникнула дезінтеграції у протистоянні зі світ-імперією Габсбургів й упродовж так званого тривалого XVII ст. (1450–1640) заклала підвалини *модерної світ-системи*. Остання мала час, щоби розвинути як капіталістична економіка, охопити всю земну кулю й поглинути всі існуючі міні-системи та світ-імперії. На кінець XIX ст. склалася єдина історична система у світі, і ця ситуація залишається незмінною і дотепер.

Модерна світ-система має тривірневу ієрархічну структуру та поділяється на країни *ядра* (є панівним, усередині якого виокремлюється держава-гегемон), *залежну периферію* та *напівпериферію*, яка у суперечливий спосіб поєднує риси ядра та периферії, виконуючи функцію стабілізатора системи.

Розуміння капіталізму Валерстайном засадничо відрізняється від класичних підходів А. Сміта, К. Маркса та М. Вебера. Навіть Маркс в очах Валерстайна був занадто ревним смітсіанцем (конкуренція є нормою капіталізму, монополія – його викривленням) та не менш ревним шумпетеріанцем (підприємець є носієм прогресу). Валерстайн визначає капіталізм як виробництво задля продажу на ринку, метою якого є максимальне примноження прибутку. Індустріальний характер не є необхідністю для капіталізму. Капіталізм є системою, що конфліктує із вільним ринком: «капіталізм має своїм опертям правило, за яким політичні утворення постійно беруть економічні втрати на себе, натомість економічні здобутки розподіляються серед «приватних» діячів». Капіталізм, на думку Валерстайна, на відміну від попередніх суспільних формацій, які стримували нагромадження капіталу, підкоряється логіці нестримного накопичення.

Зауважимо, що така концептуалізація капіталізму нагадує ідеальний тип політичного капіталізму М. Вебера, який той протиставляв капіталізму раціональному. За Вебером, «капіталістичні *авантюристи* існували в усьому світі. Їхні шанси на успіх (поза торговельними, кредитними та банківськими операціями) або мали загалом чисто ірраціонально-спекулятивний характер, або були зорієнтовані на насильство, передусім на здо-

Якби, подібно до японців, недо-розвинені країни були достатньо кмітливими, щоби винайти власну, локальну версію кальвінізму, або спромоглися поміняти шкільні програми (звичайно, спершу навчивши школярів читати), або розмістили радіоприймачі у віддалених селах, або далекосяжні еліти мобілізували темні маси за допомогою альтруїстичних зовнішніх сил, якби та якби, тоді недо-розвинені країни також перетнули б Йордан і потрапили б у країну молочних річок та кисільних берегів. Це була надія, яку запропонували теорії модернізації.

*І. М. Валерстайн,
«Капіталістична світ-економіка»*

Три аспекти колективної людської дії – економіка, політика та соціокультурний вимір – не є автономними сферами соціальної дії. Вони не мають окремої логіки. Ми наголошуємо, що існує єдиний «набір правил» або єдиний «набір обмежень», у межах яких ці найрозмаїтіші структури оперують.

*І. М. Валерстайн,
«Світ-системний аналіз»*

бич, яку можна дістати безпосередньо під час військових дій або за допомогою тривалої фіскальної експлуатації державних підданих. Капіталізм грюндерів, великих спекулянтів, колонізаторів та фінансистів часто зберігав низку подібних рис і в сучасній дійсності Заходу навіть упродовж мирного часу; особливо ж близький до нього капіталізм, зорієнтований на *війну*. Окремі – лише окремі – риси великої міжнародної торгівлі в наші дні, як власне і в минулому, також споріднені із авантюристичним капіталізмом»¹. На жаль, у мисленні Валерстайна відсутня чітко окреслена типологія капіталізмів.

Валерстайн ідентифікує *три* послідовні гегемоністичні *цикли* в рамках модерної світ-системи: домінування Голландії, Великої Британії та США. Сучасна епоха є характеризується завершенням гегемонії США, гегемонії, яка переживала занепад із 1970-х рр. Гегемонія визначається як ситуація, за якої продукція певної держави ядра виробляється настільки ефективно, що є конкурентоспроможною навіть в інших державах ядра. Така держава отримує першочергову вигоду від максимально вільного світового ринку. Маючи таку перевагу у виробництві, держава має змогу, якщо вона є достатньо сильною, уникнути або принаймні мінімізувати ймовірність утворення внутрішніх і зовнішніх політичних перепон на шляху вільного потоку товарів. Задля збереження набутої переваги панівні економічні сили заохочують певні інтелектуальні та культурні тенденції, рухи та ідеології.

За Валерстайном, найамбітніші проекти розбудови держави на кшталт імперських амбіцій Карла V у XVI ст., абсолютистської Франції у XVII–XVIII ст. або Німеччини останньої третини XIX ст. намагалися компенсувати дію серйозних соціальних та економічних обмежень. Натомість реальні гегемони – Голландія, Велика Британія та США – чинили соціальний примус за допомогою механізму ринку, недбалої, дезорганізованої адміністрації, послуговуючись артикульованими антицентралізаторськими ідеологіями.

Валерстайн критикує ідею національного розвитку, яку висувають теоретики модернізації. Рух угору в рамках капіталістичної світ-економіки неможливий для усіх політичних елементів світ-системи. Відтак, підвищення статусу є реальністю для небагатьох, і це підвищення відбувається за рахунок інших держав.

Валерстайн стверджує, що на сьогодні можливості накопичення прибутків у рамках капіталістичної системи вичерпані. Через індустріалізацію світу вже не існує умов для використання дешевої робочої сили, якою традиційно були необ'єднані у профспілки мігранти у першому поколінні із сільської місцевості; держава, аби подолати наслідки своєї фіскальної кризи, підвищила ставки оподаткування; запровадження державами під тиском громадських рухів жорсткіших вимог щодо екологічної безпеки також множить витрати капіталістів та відповідно зменшує їхні прибутки. Усі ці процеси відбуваються на тлі кризи легітимності держави, нездатної реалізувати свою обіцянку загального добробуту (а саме цей принцип слугував за тверде оперття суспільного консенсусу «золотої епохи капіталізму»).

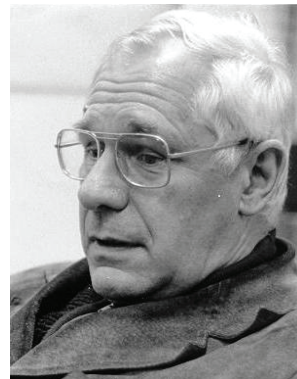
Держави розміщуються в ієрархії ефективної влади, яка не може вимірюватися ані розміром їхніх бюрократій та армій, ані їхніми ідеологічними уявленнями про самих себе. Вона вимірюється ефективною спромогою просувати концентрацію нагромадженого капіталу всередині своїх кордонів у порівнянні з державами-конкурентами.

*I. M. Валерстайн,
«Історичний капіталізм.
Капіталістична цивілізація»*

¹ Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 50-51.

53.2. А. Г. Франк: між розвитком недорозвитку та світовою системою

Андре Гундер Франк – економіст, соціолог, політолог, один із засновників теорії залежності та предтеча світ-системного аналізу. Народився у Німеччині, але жив й навчався у США, де у 1957 р. отримав ступінь доктора філософії з економіки у Чиказькому університеті (тема дисертації – «Продуктивність сільського господарства Української РСР у 1928–1955 роках»). Із початку 1960-х рр. його життя як у прямому (тривала робота у Бразилії, Чилі, Мексиці), так й у переносному значенні (об’єкт наукових інтересів – даний регіон) було пов’язане з Латинською Америкою. Наприкінці 1970-х р. Франк переїжджає до Західної Європи, де працює переважно в університетах Західного Берліна та Амстердама.

Андре Гундер Франк
(1929–2005)

Основні праці: «Капіталізм та відсталість у Латинській Америці» (1967), «Латинська Америка: відсталість або революція» (1969), «Світове накопичення. 1492-1789» (1978), «Криза світової економіки» (1980), «Криза у третьому світі» (1981), «Динаміка глобальної кризи» (1982, у співавторстві І. М. Валерстайном, С. Аміном та ін.), «Критика та антикритика. Есе про залежність й реформізм» (1984), «Світова Система: п’ять століть чи п’ять тисячоліть?» (1993, у співавторстві з Б. Гіллс), «Новий Схід. Глобальна економіка у добу Азії» (1998) та ін.

Основні теми наукової уваги Франка – проблеми світової системи, світової економіки та історії, розвитку, соціальних рухів. У середині 1960-х рр. Франк розкритикував теорію модернізації й проаналізував історію взаємовідносин сучасних розвинених країн Заходу та відсталих (англ. underdeveloped) країн решти частин світу. Він дійшов висновку, що економічна розвиненість (англ. development) та відсталість (англ. underdevelopment) не є природними історичними етапами еволюції, властивими усім державам. Ці явища – наслідок нерівноправних міждержавних відносин, коли у ході історії додатковий продукт відчужується від периферії (колоній, напівколоній) на користь центру (метрополій). У перспективі цей процес призводить до «розвитку відсталості» (англ. development of underdevelopment) периферії (Південь), коштом якої метрополії (Північ) виграють у формі стійкого економічного зростання. «Насправді, – пише Франк, – економічна й політична експансія Європи XV ст. призвела до інкорпорації тепер відсталих країн до єдиного потоку світової історії, який водночас породив теперішню розвиненість одних країн й недорозвиненість ін.». На думку Франка, розвинені країни усіляко експлуатували відсталі країни, й останні відіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації країн Заходу. Саме у цьому, за Франком, полягає головна причина розвитку перших та відсталості других.

Європа використала гроші зі своїх американських колоній, аби насильницьким шляхом долучитись до азійського виробництва, ринків, торгівлі, тобто отримати прибуток від взаємодії з Азією, яка домінувала у світовій економіці.

Франк А. Г.,
«Новий Схід. Глобальна економіка у добу Азії»

Ім’я Франка тісно пов’язане з розробленням світ-системної теорії. Він почав використовувати термін «світова система» (без дефісу), починаючи з 1960-х роках, і в 1970 р. виступив на конференції в Лімі з детальною доповіддю про «розвиток теорії та аналізу, адекватних завданню охоплення структури та розвитку капіталістичної системи в інте-

грованому світовому масштабі». Перебуваючи у 1973 р. у Чилі, Франк ознайомився з рукописом першого тому праці Валерстайна «Модерної світ-системи», появу якої він палко вітав, передрікаючи цій книзі негайне завоювання статусу класичної.

Франк вважає, що протягом 1960-х років Валерстайн, Амін та він особисто, працюючи незалежно одне від одного, рухались паралельно, вивчаючи світову капіталістичну систему з моменту її появи в 1450-1500 роках у Західній Європі аж до подальшої інкорпорації нею решти світу. У 1970-1980-х роках зазначені автори співпрацювали і видали кілька спільних книг.

Одне з ключових питань світ-системної теорії полягає в тому, *коли* виникли перші світ-системи, *скільки* їх було всього протягом історії людства і *як* розвиватиметься сучасна світова система. Спочатку розбіжності між Франком та Валерстайном почали наростати щодо питання про перспективи зміни нинішньої світової капіталістичної системи якісно іншою системою. За Франком, кількість емпірично обґрунтованих аргументів на користь такої системної трансформації неухильно зменшувалась, Валерстайн натомість був оптимістично налаштований щодо перспектив соціалістичного світового устрою. Пізніше ними відбулася дискусія про чинники «піднесення Європи» та вік сучасної світ-системи.

За Валерстайном, справжньою глобальною світ-системою є тільки світ-система капіталізму протягом останніх п'ятиста років. Проте не всі приймають його точку зору. У 1989 р. американська дослідниця Ж. Абу-Лугход випустила книгу «До європейської гегемонії: світ-система у 1250-1350 роках», в якій була сформульована концепція першої світ-системи, яка виникла ще в XIII ст. Ця система складалася з п'яти незалежних «ядер»: Західної Європи, Арабського світу, зони Індійського океану, Китаю та Великого степу, об'єднаного монголами в єдиний макрополітичний простір. Значимість цієї праці полягала в тому, що Абу-Лугход першою обґрунтувала єдність світу до епохи гегемонії капіталізму. Під впливом цієї книги, Франк визнав помилковими Валерстайнів 1450 р. і свій 1492 р. як дати початку історії світової системи.

У світлі спроби з боку Абу-Лугход довести положення про існування світ-системи у XIII ст., вибір Броделевого «довгого XVI століття» (1453-1648 рр.) як часу народження «модерної історичної системи» в очах Франка та його нового співавтора Б. Гіллса став виглядати сумнівним. У 1993 р. виходить їхня спільна праця «Світова Система: 500 чи 5000 років?». На думку Франка та Гіллса, в історії існувала лише одна єдина світова система (яку автори позначили з використанням великих заголовних літер і без дефісу), яка зародилася задовго до «довгого XVI ст.» на Близькому Сході. Ця Світова Система пройшла через цілу серію фаз розширення та фаз стиснення, поступово включаючи у себе нові області нашої планети, поки у XIX ст. вона не охопила весь світ. Отже, XIX ст., таким чином, стало не часом появи Світової Системи, яка й до того існувала тисячі років, а моментом її кульмінаційного росту.

У 1998 р. виходить друком трактат Франка «Пере-Орієнт-ація: глобальна економіка в Азійську епоху» у якому він різко розриває як зі своїми власними поглядами періоду теорії розвитку недорозвитку, так і зі світ-системним аналізом. Франк аргументує на користь існування ринкової (корисність концепції капіталізму він також заперечує) світової системи, центром якої до початку XIX ст. була Азія, а гегемоном виступав Китай. Європейські держави під цим кутом зору перетворюються на класичні відсталі країни, які, програючи конкуренцію економічну, виграли конкуренцію військову та поставили

під свій контроль Азію та її ресурси. Сьогодні відбувається повернення гегемонії до її історичного місця перебування, а саме зі США до Китаю.

53.3. Світ-системна перспектива в інтерпретації Г. Дерлуг'яна

Георгій Дерлуг'ян – американський дослідник російського походження, асоціативний професор соціології та публічної політики Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі. Сфера наукових інтересів Дерлуг'яна – історична макросоціологія, суспільства Африки, розвиток і колапс СРСР, етнічні конфлікти, Північний Кавказ, динаміка політичної влади у сучасному світі в континуумі «бюрократія та вождизм».

Георгій Дерлуг'ян
(нар. 1961)

Основні праці: «Гасмний адепт Бурд'є на Кавказі. Ескізи до біографії у світ-системній перспективі» (2005), «Як облаштований цей світ. Нариси з макросоціологічної тематики» (2013), «Чи має капіталізм майбутнє?» (2013, у співавторстві із І. Валерстайом, М. Манном, К. Калхуном).

Дерлуг'ян є учнем та послідовником Валерстайна, який творчо синтезує ідеї світ-системного аналізу зі постулатами структуралістської історичної соціології становлення модерної держави та її конкурентів / опонентів Ч. Тіллі та соціології повсякденності П. Бурд'є. Дерлуг'ян також активно застосовує для пояснення соціальних трансформацій концепції, які розробляють Ф. Бродель, В. МакНіл, Дж. Аррігі, брати П. і Б. Андерсони, Р. Коллінз, М. Манн, Т. Ерл, В. Банс, Д. Голдстоун.

Дерлуг'ян гостро критикує інтелектуальну моду у сучасних соціальних науках, моду, яка продукує концепції на кшталт глобалізації та легковажні, заідеологізовані пояснення соціального світу: «Популярність створюють не концепції та теорії, а їхня масова аудиторія, що першою чергою залежить від політико-ідеологічних настроїв та інтелектуальної моди. Саме тому більш відомі Ф. Фукуяма та С. Гантінгтон, які вчасно запропонували американському істеблшменту два конкурентні варіанти реакції на несподіване зникнення комунізму та піднесення Америки, а також – нобелівський лауреат М. Фрідман, який у свій спосіб відповів на запит західних еліт обґрунтувати демонтаж повоєнних соціал-демократичних компромісів перед обличчям кризи 1970-х рр. Із іншого інтелектуального флангу – М. Фуко, який віддзеркалив пригнічені настрої ліволіберального інтелектуального середовища Парижа після сплеску емоцій 1968 р., та С. Жижек, який відчайдушно бореться зі лівою хандрою; або Ю. Габермас чи Е. Гіденс, які взяли після 1989 р. за авторитетну апологію демократизації, глобалізації та євроінтеграції».

Синтетичність мислення Дерлуг'яна уможливорює побудову соціальної теорії, яка має за опертя насичені описи етнографії соціальної реальності та адресує академічно складні й практично-гострі проблеми. Дерлуг'ян пояснює природу лєнінських режимів так: СРСР був гігантською державою, що сприяла розвитку, яка була зорієнтована на досягнення економічних цілей (індустріалізації країни), як елементу навздогінної модернізації у примхливому поєднанні зі утопічним світоглядом. Здобутки та невдачі лєнінізму як режиму були пов'язані зі структурним розташуванням Росії, потім СРСР, на рівні напівпериферії капіталістичної світ-економіки. Водночас Дерлуг'ян акцентує роль радикальної маргіналізованої інтелігенції, яка, захопивши владу внаслідок «позасис-

темної протестної мобілізації» (Ч. Тілли), використовувала цю владу для експропріації ресурсів із їх подальшою концентрацією на цілях військово-індустріального розвитку. Своєю чергою, «національні революції у колишніх колоніальних або напівколоніальних країнах передбачали більш широкий та аморфний союз патріотичної інтелігенції, офіцерів середнього рівня та лише в деяких випадках декого з місцевих капіталістів». Водночас, Дерлуг'ян заперечує одновимірну картину «тоталітарного» СРСР, який, хоча і створив двокласову систему (номенклатура та різні види пролетаризованих робітників, службовців й інтелектуалів), тим не менш характеризувався наявністю всередині цих класів поділів, що були засновані на національності, земляцтві, віці, статі та обсягах соціального капіталу в залежності від рівня освіти. Дерлуг'ян також вказує на важливість субпролетаріту в соціальній структурі радянського суспільства, особливо його роль у подальших етнічних конфліктах.

Дерлуг'ян зосереджується на визначенні чинників дезінтеграції СРСР, головними з яких стали порушення пізньою радянською номенклатурою двох фундаментальних табу: на націоналізм та на приватне нагромадження. Відтак, розпад СРСР спричинився не до входження до кола «нормальних» країн Європи, а до периферизації більшості уламків цього утворення.

Дерлуг'ян демістифікує соціальні відносини та деконструює стереотипізовані пояснення, приміром війни за чеченську незалежність, впливом ісламу (іслам не чинник, словами Дерлуг'яна), шукаючи пояснення ідеологічної динаміки у соціально-економічних чинниках і розглядаючи події на Північному Кавказі як національно-визвольної революції на периферії імперії. Дерлуг'ян також заперечує конспірологічні пояснення соціальних змін, вказуючи на багатовимірність, комплексність і нелінійність суспільних процесів, які не піддаються впливу єдиного та штучно виокремленого чиннику, позаяк «соціологу, за великим рахунком, немає потреби шукати відповіді на загадки інтриг та замахів. Важливіше зрозуміти структурну логіку подій, відзначаючи при цьому, у який спосіб люди пояснювали самим собі те, що відбувається».

У дусі свого ментора – Валерстайна, Дерлуг'ян схильний проводити паралелі поміж капіталізмом і ленінізмом, як різновидами індустріального бюрократичного суспільства: «будь-кому, хто достатньо мірою знайомий як із американською школою бізнесу, так і з партшколою пізньої радянської ери, ці два типи установ можуть видатися гротескно подібними».

Шиболет соціального аналізу Дерлуг'яна – це неперевершена майстерність у поєднанні глобальних чинників зі індивідуальними діями: особистий досвід придбання та продажу квартири в Москві на межі 1980-90-х рр. та придбання з подальшою перебудовою будинку у передмісті Чикаго стає точкою перетину полів напруги занепаду радянської держави на тлі динаміки американоцентричного капіталізму.

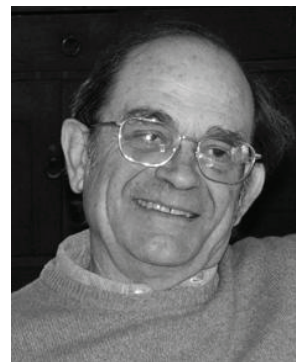
Росія знову стала типовим периферійним виробником сировини із виробничим сектором, який має низьку конкурентоспроможність, та з примітивним рівнем індустрії послуг. Основними "товарами", які Росія сьогодні експортує, стали нафта – до Німеччини, газ – до Італії, повіі – до Туреччини та капітал – до Кіпру. Якщо ця тенденція триватиме, режим Путіна, ймовірно, нагадуватиме великі латиноамериканські країни минулого: диктатор, який має електоральний фасад та оперує у неформальних кордонах американського впливу. Такий диктатор не обтяжує локальних "царьків" податками, позаяк має достатньо природних ресурсів, аби уникнути проблем із зарубіжними власниками цінних паперів, і може щедро наповнювати скарбницю центрального апарату примусу.

*Г. Дерлуг'ян,
«Переформатування Росії»*

Зауважимо, що Дерлуг'ян кілька разів відвідував Україну, зокрема в 2014 та 2015 роках, виступаючи на конференціях, що були організовані кафедрою соціології факультету соціології та права у НТУУ «Київський політехнічний інститут», а також презентуючи свої роботи (зокрема, в Національному університеті «Кієво-Могилянська академія»).

53.4. Світ-системний аналіз в інтерпретації Дж. Аррігі

Джованні Аррігі – американський соціолог і економіст італійського походження, один зі співзасновників світ-системного аналізу. З 1979 р. проживав у США, викладав соціологію в Університеті штату Нью-Йорк в Бінгемтоні, співпрацював низкою дослідників (І. Валерстайн, Т. Гопкінс, А. Г. Франк, С. Амін та ін.).

Джованні Аррігі
(1937–2009)

Основні праці: «Есе про політичну економію Африки» (1973), «Геометрія імперіалізму: обмеження гобсоніанської парадигми» (1978), «Напівпериферійний розвиток: політика Південної Європи в ХХ сторіччі» (1985), «Довге двадцяте сторіччя: гроші, влада та витоки нашого часу» (1994), «Хаос і управління в сучасній світовій системі» (1999, у співавторстві з Б. Сілвер), «Відродження Східної Азії: погляд в минуле на 500, 159 і 50 років» (2003, у співавторстві із Т. Хамашита і М. Селденом), «Адам Сміт у Пекіні: що отримало у спадок ХХІ сторіччя» (2009).

В основі того напрямку світ-системного аналізу, який формулює Аррігі, є історичний розвиток капіталістичної світ-економіки, теорії довгих циклів і циклів гегемонії держав, які найповніше обґрунтовані у трилогії «Довге ХХ століття...», «Хаос і управління...» та «Адам Сміт у Пекіні...». Капіталізм Аррігі розглядав передовсім як систему контролю над ринком та державою, а не систему виробництва й обміну. Відповідно відтворення світової системи капіталізму він пов'язував зі становленням міждержавної системи і розвитком ринку, а зрощення держави та капіталу розглядає як необхідний елемент появи «капіталістичного прошарку».

Формування сучасної світ-системи, яку Аррігі пов'язує з глобалізацією історичного капіталізму, починається в XVI ст. і проходить *чотири* послідовні *цикли розвитку*, які здійснювались у формі просторово-часового переміщення капіталу і його накопичення через позбавлення прав володіння, що призводило до кризи переміщення капіталу. На кожному циклі ці форми сприяли появі домінуючої сили (гегемона) і нової системи накопичення капіталу, змінюючи географію історичного капіталізму. Відповідно чотири системні цикли накопичення у Аррігі збігаються з домінуванням чотирьох історичних гегемонів: Генуї (XVI ст.), Нідерландів (XVII ст.), Великої Британії (XVIII-XIX ст.) і США (XX ст.). Цикл гегемонії або цикл перерозподілу й акумулювання світового капіталу за Аррігі має дві стадії: *матеріальну*, потім – *фінансову експансію капіталу*. На стадії матеріальної експансії фінансовий капітал рухає зростаючу товарну масу, а на стадії фінансової експансії – зростаюча маса фінансового капіталу звільняється від своєї товарної форми. Завершення матеріальної експансії зумовлює «сигнальну кризу» і трансформує механізми накопичення капіталу. Фінансова експансія гегемона в результаті перетоку капіталу зміцнює альтернативні центри сили і формує нові гегемонії, прискорюючи «остаточну кризу» гегемона (на сучасному етапі – США; криза за прогнозами

Аррігі повинна відбутися у найближчі десятиліття XXI ст. – 2025-2030 рр.). Домінуюча структура накопичення світ-економіки, створена США, вимагала мобільності та швидкості, тому XX ст. через насиченість подіями Аррігі назвав «довгим» сторіччям.

Використавши ідею гегемонії класу А. Грамші, Аррігі переніс її на міждержавний рівень – держави-гегемони виникають, правлять світом, трансформують його, а потім не в змозі контролювати результати власних змін, поступово сходять із історичної арени. Гегемонію Заходу (цивілізаційного) впродовж останніх 500 років, Аррігі пояснює перевагою сили, що дозволила Заходу перекласти на Схід більшу частину витрат від становлення капіталістичної економіки після Великих географічних відкриттів.

Під впливом ідей Франка про Китай як довготривалого гегемона світової системи Аррігі по-новому інтерпретував теорію економічного розвитку А. Сміта, аргументуючи, що епіцентр глобальної світ-системи «зсувається» з Північної Америки у Східну Азію, зокрема у Китай. Аррігі розглядає Китай як найвірогіднішого кандидата на нового гегемона та модель світового розвитку майбутнього, позаяк економічна динаміка Східної Азії завжди мала іншу якість у зіставленні з траєкторією Заходу: працелюбна (industrious) vs промислова (industrial) революція. Китай, за Аррігі, пропонує більш збалансовану модель із огляду на збереження довкілля, масову зайнятність, соціальні відносини та відсутність завойовницької поведінки. Якщо ці риси азійської ринкової, але не капіталістичної, цивілізації відродяться у XXI ст., то ринкова світ-економіка заступить місце капіталістичної. За такої логіки епоха Заходу в XIX-XX ст. виявляється не вищою стадією модерну, яка слугує зразком для решти світу, а історичним епізодом «індустріального капіталізму», після якого буде досягнуто стабільний баланс.

... капіталістична організація, цілком суголосна з європейською, могла виникнути й насправді виникла у Східній Азії. ...Утім, присутність капіталістичної організації приблизно однакового рівня не спричинилася до появи однакової капіталістичної орієнтації обох регіональних систем. Для того, щоби капіталізм став панівним на рівні системи, був необхідний ще один інгредієнт (яким є держава – прим. авт. теми підручника).

Дж. Аррігі та співавтори, «Відродження Східної Азії: погляд в минуле на 500, 159 і 50 років»

Держави в теорії Аррігі розглядаються як територіальні організації, що історично мали різні форми. Експансія капіталізму за останні 500 років була пов'язана з міждержавною конкуренцією за мобільний капітал й формуванням політичних структур, наділених повноваженнями контролю над соціальним і політичним середовищем накопичення капіталу у світовому масштабі. Аррігі висунув дихотомічну типологію способів правління і відповідних «логік влади», які розрізняються «територіальними» та «капіталістичними» стратегіями. Основна мета територіальної стратегії – контроль над територією і населенням, контроль над мобільним капіталом розглядався засобом зміцнення держави і ведення війни. В капіталістичній стратегії співвідношення між метою і засобами – змінюються протилежно. Суперечності між територіальною і капіталістичною логіками влади, постійне їх вирішення шляхом реорганізації світового політико-економічного простору державою-гегемоном є ознакою міждержавної системи з часу її зародження.

53.5. Світ-системний аналіз С. Аміна

Самір Амін – єгипетський економіст, теоретик світ-системного аналізу, «залежного розвитку» й критик неолоніалізму. З 1980 р. – керівник «Форуму третього світу»

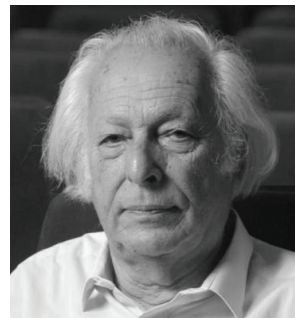
(штаб-квартира – у Дакарі). Основні праці: «Закон вартості й історичний матеріалізм» (1977), «Клас і нація в історії і сучасній кризі» (1979), «Євроцентризм. Критика однієї ідеології» (1988), «Вірус лібералізму. Безперервна війна й американізація світу» (2003).

Для поглядів Аміна характерні поєднання методології К. Маркса з розумінням революційного процесу за Мао Цзедунгом. У книзі «Закон вартості й історичний матеріалізм» Амін пише, що суспільну дійсність сучасного світу слід розглядати у двох площинах. Для *першої* основоположним є капіталістичний спосіб виробництва з притаманною йому класовою боротьбою між пролетаріатом і буржуазією. Для *другої* – нерівномірний розвиток, що призводить до розшарування й утворення прірви на різних рівнях, наприклад, між матеріальними умовами життя різних груп населення всередині окремо взятої країни – між багатими (капіталістами) і бідними (робітничим класом), між багатими, розвиненими країнами («першим світом», «центрами», Північчю) і бідними, відсталими країнами («третім світом», «периферіями», Півднем). Ці два виміри реального капіталізму визначають питання соціальної та політичної боротьби, що займає на історичній сцені центральне місце. З цього огляду розвиток периферії був і залишається історією пристосування до потреб і обмежень пануючого центрального капіталу. Щоразу, коли у центрах відбувається якась перебудова, периферії мають до неї пристосовуватися.

За Аміном, розшарування на міжнародному рівні є невід’ємною складовою реального капіталізму. «Закон всесвітньої вартості», як його називає Амін, працює на основі дискримінації ринку, що включає торгівлю та вільних рух капіталу, але виключає вільний рух робочої сили. Відтак закон всесвітньої вартості має тенденцію до усереднення цін на товари, але не до усереднення заробітної плати, позаяк розподіл вартості по світу, в т. ч. через заробітну плату найманих працівників, не співпадає з розподілом продуктивності праці. У периферіях у цілому продуктивність праці менша за продуктивність у центрах на десятки процентів, а винагорода менша у рази, отже норма експлуатації найманої праці (і норма прибутку) на периферії вища. Звідси – нерівність у світі. На додаток до закону всесвітньої вартості тенденцію до нерівномірного розвитку у світі підсилюють, нерівність доступу до корисних копалин, монополія на технічні винаходи та технології, позаекономічний примус, політико-військовий тиск, а також культурна гегемонія центрів.

Позаяк панівні класи центрів діляться часткою акумульованої додаткової вартості з підпорядкованими класами, соціальна революція у капіталістично розвинених країнах відкладається доти, доки існує можливість отримувати цю «імперіалістичну ренту». Хоча рента не вирішує питання майнового розшарування всередині країн центру, всі групи населення капіталістичного центру отримують свою частку в ній, а значить так чи інакше зацікавлені у збереженні єдиного капіталістичного світу, у приєднанні до нього нових країн і тіснішого прив’язування до капіталізму старих. На периферії капіталістичного світу навпаки – питання соціальної революції є актуальним, адже стосується безпосередньо виживання слаборозвинених суспільств.

Опинившись у світовому капіталістичному господарстві у непривілейованому положенні, єдиний шлях подолати зачароване коло експлуатації та відсталості для них –

Самір Амін
(нар. 1931)

це «від'єднатися» від капіталістичної системи. *Від'єднатися* означає підпорядкувати економічний розвиток своєї країни чи цілого регіону, групи країн не потребам світового ринку, що їх завжди визначають центри, але потребам внутрішнього розвитку. За Амінном, *від'єднання* означає перехід від закону всесвітньої вартості до «закону національної вартості»: 1) справедливий розподіл продуктів у суспільстві відповідно до внеску кожного; 2) продукція не для задоволення ринкового попиту, а для задоволення людських потреб; 3) урізноманітнення продукції не з метою збільшення прибутку, а відповідно до людських потреб; 4) залучення широких народних мас до економічного планування і до прийняття політичних рішень.

Амін вважає, що від'єднання у справжньому розумінні без соціалістичної революції неможливо, бо це буде не від'єднання, а автаркія – ізольоване від зовнішнього світу суспільство. Від'єднання – це не розірвання зв'язків із світом, але розірвання зв'язку з капіталістичним світом як зі зовнішнім, так і в середині країни. Від'єднання від капіталістичної системи не відбуватиметься без боротьби, адже в країнах периферії влада належить «національній» буржуазії, що по суті є агентурою капіталістичного центру на периферії. Ця буржуазія є компрадурською – вона живе з розпродажу національних багатств і не готова розстатися зі своїм прибутками, а значить не готова віддавати і владу. Для перемоги над нею необхідний національно-народний союз («історичний блок» за термінологією А. Грамші), що висуне гасло антикапіталістичної революції. Таке від'єднання має стати першим кроком на шляху переходу до світової соціалістичної системи, що його Амін розглядає не як швидкий «стрибок» уперед, але як цілу історичну епоху.

ooo ooo ooo ooo ooo

На відміну від багатьох сучасних теорій, світ-системний аналіз цінний не лише своїми поясненнями минулого і сучасного, але й прогнозуванням майбутнього. Так, І. Валерстайн передбачив колапс СРСР, а в епоху позірного тріумфу Заходу у холодній війні вказував на загрози нестабільності, яку спричинятимуть антисистемні рухи, позаяк їх стає набагато складніше контролювати за умов зникнення «димової завіси» у вигляді соціалістичного табору.

Із позиції традиційного розуміння політології як вчення про врядування логічно задатися питанням про дотичність ідей світ-системного аналізу політичній науці. Перш за все, варто пам'ятати, що для Валерстайна (як засновника світ-системного аналізу) світ-системний аналіз є не стільки готовою дослідницькою програмою, скільки закликком для створення історичної науки про суспільство, яка б мала чітку моральну й ідеологічну позицію. Відтак, традиційний поділ праці поміж різними суспільствознавчими дисциплінами заперечується. За такого підходу світ-системний аналіз працює з широким спектром концепцій із арсеналу різних наук та застосовує їх до не менш широкого кола проблем. На рівні практичної реалізації приписів світ-системного аналізу у дослідженнях незрідка відбувається або в рамках історичної соціології, або політекономічного підходу. Кожен із цих підходів уможливує пильну увагу та потракування політичних феноменів, як-от, держав і міждержавний відносин (зокрема через під кутом зору концепції гегемонії), ідеологій, політичних рухів. Більше, теоретики світ-системи незрідка вважають формулювати прогнози щодо розвитку її політичних інституцій та самі формулюють політичні приписи. Це все робить включення світ-системного аналізу сфери політичної думки не просто легітимним, а імперативним.

Питання для самоконтролю

1. Які особливості характерні для світ-системи?
2. У чому особливості світ-системного підходу у аналізі сучасних політичних процесів?
3. Поясніть відмінності між центром, напівпериферією та периферією як складовими світ-системи.
4. Вкажіть на сутнісні характеристики світ-імперії та світ-економіки.
5. Як Ви розумієте сутність циклічних ритмів системи?
6. Яку структуру має модерна світ-система?
7. Визначіть особливості розуміння капіталізму І. Валерстайном.
8. Які паралелі проводять представники світ-системного аналізу між капіталізмом і лєнінізмом, як різновидами індустріального бюрократичного суспільства?
9. Яким є потрактування лєнінських режимів І. Валерстайном?
10. Розкрийте суть трьох випадків гегемонії у рамках модерної світ-системи за І. Валерстайном.
11. Прокоментуйте вислів І. Валерстайна: «Ніякого вільного ринку ніколи не існувало та й не могло існувати в межах капіталістичної світ-економіки. ...Капіталізм тяжіє до максимального примноження прибутку на світовому ринку, завжди й повсюдно використовуючи монополії та / або інші форми обмеження торгівлі, якщо це є прибутковим».
12. Прокоментуйте вислів Дж. Аррігі: «Найсуттєвішою рисою капіталістичної світ-економіки є нерівна винагорода рівних зусиль індивідів та нерівні можливості для використання обмежених ресурсів».
13. Схарактеризуйте еволюцію поглядів А. Г. Франка від теорії розвитку недорозвитку до концепції світової системи.

Література

Абу-Луход Дж. Переструктуруя мир-систему, предшествующую новому времени / Дж. Абу-Луход // *Время мира. Альманах. Вып. 2: Структуры истории*; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2001. – С. 449-461.

Арриги Дж. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век / Дж. Арриги. – М. : Ин-т общественного проектирования, 2009. – 456 с.

Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги. – М. : Территория будущего, 2006. – 470 с.

Валерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. / И. Валлерстайн. – М. : Логос, 2003. – 368 с.

Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.

Дерлуг'ян Г., Угрин Л. Аррігі Джованні / Г. Дерлуг'ян, Л. Угрин // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.].* – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 39-40.

Дерлуг'ян Г. Адепт Бурдьє на Кавказе. Эскизы к биографии в миросистемной перспективе. – М., 2010. – 560 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www>.

sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/06/Derlugian-Adept-Burdiou-russian-translation.pdf. – Назва з екрана.

Дерлуг'ян Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – 176 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/06/Derlughian_Book.pdf. – Назва з екрана.

Калінін В. Ю. Світ-системний підхід у сучасній політичній науці : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Калінін Володимир Юрійович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 17 с.

Калінін В. Ю. Витоки світ-системного аналізу: критичне осмислення] / В. Ю. Калінін // Гілея : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 71 (4). – С. 740-745.

Кукарцев О. Франк Андре Гундер / О. Кукарцев // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – 660-662.

Кутуєв П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П. Кутуєв // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 17-35.

Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П. В. Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – 500 с.

Кутуєв П. В. Новітні соціологічні теорії: модерн у континуумі «Схід-Захід» : навч. посіб. / П. В. Кутуєв. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 291 с.

Кутуєв П. Валерстайн Імануїл Моріс / П. Кутуєв // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 107-109.

Кутуєв П. Дерлуг'ян Георгій / П. Кутуєв // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 203-204.

Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П. Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – 500 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/0B_AwM9I0LK_yV0JtYWdoMlo4aTc4NlZjZGtYaTl3WXVVT0gw/edit. – Назва з екрана.

Переґуда Є. Світ-система / Є. Переґуда // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 799 с. – С. 350-351.

Тиса Р. Амін Самір / Р. Тиса // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 25-26.

Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 352 с.

Amin S. Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine. – Minuit, Paris 1979. – 263 p.

Amin S. La loi de la valeur et le matérialisme historique. – Minuit, Paris, 1977. – 114 p.

Arrighi G. Anti-Systemic Movements / G. Arrighi. – New York: Verso, 1989. – 123 p. (with T. K. Hopkins, I. Wallerstein).

Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L. : Verso, 1994.

Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West' // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. – L.; N.Y. : Routledge, 2003.

Derluigian G. Recasting Russia // New Left Review. – 2001. – № 12. – p. 30-31.

Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley, 1998.

Wallerstein I. Historical Capitalism with Capitalist Civilization. – L.; N.Y.: Verso, 1996.

Wallerstein I. The Modern World-System. Vols. 1-4 / I. Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1974-2011.

Тема 54.

Політичні ідеї представників геополітичних стратегій

- 54.1. Геополітика як самостійна наука у дослідженні та стратегуванні світоустрою
- 54.2. Парадигми простору як підґрунтя геополітики. Закони геополітики
- 54.3. Апологія «суходільної могутності» в традиційній європейській геополітиці
  - 54.3.1. Концепція «життєвого простору» Ф. Ратцеля
  - 54.3.2. Учення про державу як географічний організм Р. Челлена
  - 54.3.3. Німецькоцентрична геополітика К. Гаусгофера
  - 54.3.4. Теорія «номосів» К. Шмітта
  - 54.3.5. Гуманоцентричність французької геополітики (Ж. Ансель, В. де ла Блаш, А. Деманжон)
- 54.4. Апологія «морської могутності» в теоріях класиків англо-американської геополітики
  - 54.4.1. Концепція морської могутності А. Мехена
  - 54.4.2. Теорія Хартленда Г. Маккіндера
  - 54.4.3. Теорія Римленда Н. Спайкмена
- 54.5. Еволюція західної геополітики (середина ХХ ст. – початок ХХІ ст.)
  - 54.5.1. Ревізія європейської геополітики (Ж. Атталі, А. де Бенуа, Й. Галтунг, Й. фон Лохаузен, К. Террачано, Ж. Тіріар)
  - 54.5.2. Особливості англо-американської геополітики (З. Бжезінський, С. Гантінгтон, В. Кірк, Г. Кіссінджер, С. Коен, Д. Мейніг)

54.1. Геополітика як самостійна наука у дослідженні та стратегуванні світоустрою

Останні десятиліття ХІХ ст. в історії політичних учень відзначені становленням оригінальної доктрини розуміння світу політики в безпосередній взаємодії з природно-географічними та соціально-духовними чинниками. Увага засновників цього парадигмального підходу, який отримав назву «*геополітика*», фокусувалася на дослідженні в часово-просторовій динаміці надскладних полісуб'єктних відносин між національними державами, етносами, народами, націями, цивілізаціями, міждержавними альянсами тощо, де, використовуючи просторові технології політичної влади, одні виборюють собі місце в авангарді світових процесів, а інші зіштовхуються на їх периферію.

Виникнення геополітики було закономірним, проте її історичний шлях занадто тернистий. Геополітиці постійно доводилося відстоювати свій науковий статус серед інших суспільно-політичних дисциплін. Їй досі, відмовляючи у науковості, геополітику звинувачують в окультизмі та містифікаторстві, в надмірній заїдеологізованості та спекулятивності, її ототожнюють із белетристикою, називають екстравагантною псевдонаукою і под. Якщо відбуваються якісь зрушення у «світовій архітектурі», що не підлягають точному визначенню, то одразу ж намагаються усе пояснити через «зручну» геополітику, побіжно надаючи їй зайвої конотації кулуарності. Зараз геополітика є трендовою у суспільствознавчому дискурсі, тим не менш її спадщина дуже фрагментарно і тенден-

ційно застосовується як «ключ» щодо рефлексії проблем динаміки просторової організації модерного світу. Тому вивчення фундаментальних здобутків класичної та сучасної геополітики актуальне як з теоретико-пізнавальної, так і з прикладної точок зору.

Геополітика є найдавнішою сферою політичної практики і водночас науковою дисципліною останнього покоління. Ще у працях видатних мислителів давнини, Середньовіччя та раннього Нового часу висловлювалися ідеї про визначальну роль територіальних інтересів і загалом географічного чинника у формуванні суспільно-політичного устрою і налаштуванні механізмів взаємовідносин між державами. Народженню геополітики як самостійного відгалуження політичного знання сприяли такі чинники, як завершення епохи географічних відкриттів, об'єднання світового простору, поступове оформлення глобального ринку, становлення держави як провідного суб'єкта політики, перемога матеріалістичного підходу у наукових дослідженнях. Джерелами ж геополітики є ідеї географічного детермінізму, цивілізаційні та воєнно-стратегічні концепції, які у підсумку й спричинили інтегральну якість нового наукового знання, «батьком» якого вважають Ф. Ратцеля. Термін же «*геополітика*» ввів у науковий обіг у 1899 р. Р. Челлен, який розробив засади нової науки про державу як просторовий феномен і географічний організм, втілений у просторі.

Спектр визначень геополітики дуже розлогий (понад 300). Однак найчастіше її розуміють як:

- *світоглядну доктрину, ідеологію*, що обґрунтовує зміст зовнішньої політики держави її національними інтересами у світовому просторі;
- *політику держави* у географічному просторі;
- *міждисциплінарну науку* зі своїм об'єктом, предметом і методологією досліджень, яка вивчає залежність міжнародних відносин і розвитку держав, народів від умов географічного простору;
- *систему знань* про організацію гегемонії та контроль влади над простором;
- *самостійну науку*, яка вивчає закономірності взаємодії політики зі системою неполітичних чинників, що формують географічне середовище, а також закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу різних держав, міждержавних об'єднань у багатовимірному комунікаційному просторі;
- *науку про найвищий ієрархічний (глобальний) рівень ведення боротьби* між соціальними системами.

Така строкатість дефініцій засвідчує тривалість активної фази позиціонування геополітики серед інших політичних наук. Утім, незважаючи на відсутність чіткої операціоналізації ключових понять і різноманіття концепцій геополітики, усі вони виходять з того, що у формуванні зовнішніх інтересів держави та її зовнішньополітичної стратегії, не останню (а в деяких теоріях й навіть фатальну) роль відіграють географічне положення держави та володіння (та/або контроль) нею багатовимірними просторовими комунікаціями. Тож *категорія «простору» є засадничою в геополітиці*. Зазначимо, що у засновників геополітики розуміння простору відображувало територіально-географічну детермінацію архітектури світу. В сучасній же геополітиці категорія простору значно розширюється за рахунок виокремлення економічного, інформаційно-кібернетичного, інформаційно-ідеологічного, культурного типів простору, що дозволяє більш детально аналізувати геополітичний статус держав у світовій ієрархії, розроблювати геополітичні прогнози та проекти.

54.2. Парадигми простору як підґрунтя геополітики. Закони геополітики

На час становлення геополітики (кінець XIX – початок XX ст.) простір розглядали у двох форматах – морський і суходільний (континентальний), що обумовило заснування двох парадигм у традиційній геополітиці – *телурократичної* («влада Суші», від лат. *tellūris* – суша, земля, країна і грец. *κράτος* – влада) та *таласократичної* («влада Моря», від грец. *θάλασσα* – море і *κράτος* – влада). *Перша* парадигма відстоювала тип цивілізації та державного устрою, що пов'язаний із колонізацією великого континентального простору, тому міць країни забезпечується шляхом її контролю над суходолом. Взірцевими телурократичними державами вважаються стародавні Спарта і Рим; до сучасної телурократії відносять, передусім, євразійські держави. *Друга* парадигма стала апологією морської цивілізації та держави, яка внаслідок досить обмежених земельних ресурсів або особливого географічного положення, розвивається завдяки мореплавству, морській торгівлі та контролю над узбережжями. Типовими таласократіями є стародавні Афіни і Карфаген, наразі такими вважаються атлантичні держави. Однак у чистому вигляді не існує телурократичних і таласократичних держав, адже залежно від історичної кон'юнктури країна може змінювати свою цивілізаційну самоідентифікацію.

Телурократії властиві чітко визначені кордони, фіксований простір, ієрархічність, консерватизм, стабільність, що проявляється в осілості, стійких моральних і юридичних нормах, яким підпорядковується усе населення. Духовною основою суходільної цивілізації є колективізм. Зазвичай, в суходільних державах панує авторитарний, ідеократичний суспільний устрій. *Таласократія* ж є більш динамічною, прихильною до технічного прогресу, тут моральні й юридичні норми мають відносне значення. За своєю сутністю це – демократія, торговельна цивілізація; індивідуалізм – її вища суспільна цінність, духовне підґрунтя. Суспільству таласократії притаманний дух авантюризму, винахідливість, готовність жити в умовах ризику.

Тож, дві стихії – Земля та Вода – символізують два способи людської життєдіяльності, дві стратегії соціального розвитку. Така дихотомія розуміння світу визначила т. зв. *закони геополітики*:

- *фундаментального дуалізму Суші та Моря*, який виявляється у географічній будові планети, в історичній типології цивілізацій. За цим законом історія людства є протистоянням між суходільною та морською цивілізаціями, між державами, які уособлюють їх. Це протистояння відбувається з перемінним успіхом однієї з них в конкретний історичний період. Наймасштабнішого вираження дія цього закону набула за часів холодної війни між США (морською державою) та СРСР (континентальною державою);
- *синтезу Суші і Моря*, який актуалізує одне з ключових понять геополітики – «берегова зона», або «Rimland» – прикордонна зона між морськими і континентальними державами, складний простір, оскільки в ньому потенційно закладена двоїстість – можливість бути фрагментом таласократії чи телурократії; облямовує Євразію і може мати вирішальне стратегічне значення для світового домінування;
- *посилення чинника простору в людській історії*, що обумовлено прогресом техніки, удосконаленням суднобудівництва, озброєнь, суспільного розподілу праці, розвитком торгівлі, врешті-решт зміцненням позицій таласократії, але це не остаточ-

на її перемога. Надалі історична динаміка може зумовити формування складніших просторових моделей світу, адже крім телурократії та таласократії, визначають ще й *аерократію* (влада у повітрі), *ефірократію* (влада у космосі), *медіакратію* (влада у медіапросторі) та інші, які самостійної геополітичної ролі не здобули, але їх значна участь у стратегуванні світоустрою поза сумнівом.

Закони геополітики були сформульовані ще в минулому столітті, втім карколомні зрушення в сьогоденній геополітичній системі, розширення кількості суб'єктів глобальних політичних процесів, ущільнення просторових комунікацій засвідчують, що класичні закони геополітики недостатньо спроможні виражати динамізм і суперечливість нинішніх геополітичних реалій. Тому не дивно, що на шпальтах сучасних наукових видань ця проблематика активно обговорюється, стимулюючи подальший науковий пошук у царині геополітичної теорії та практики.

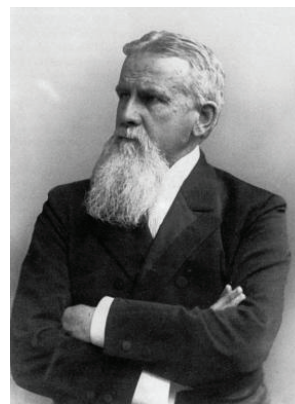
54.3. Апологія «суходільної могутності» в концепціях традиційної європейської геополітики

Наприкінці XVIII ст. англійський економіст Т. Мальтус сформулював теорію, за якою темпи економічного зростання постійно відстають від темпів росту населення, тому надалі проблеми перенаселення та дефіциту продовольчих ресурсів будуть тільки загострюватися. Вже у наступному столітті підтвердження висновків Мальтуса відчули в Європі. Найбільш вразливою виявилася Німеччина, де населення виросло з 41 млн у 1871 р. до 68 млн у 1914 р. Тому логічно, що саме вона стала батьківщиною геополітики, і зокрема континентальної (телурократичної) школи. Її формування відбувалося на тлі об'єднання країни на чолі із Пруссією. Перемога у війні 1870-1871 рр. із Францією та успіхи німецької промисловості в 1890-1914 рр. закріпили за кайзерівською Німеччиною репутацію найсильнішої на той час країни Європи. Однак тріумф Німеччини за-тьмарювався її територіальною затисненістю. Тож вона заявила про прагнення володіти повноцінною колоніальною імперією, розраховуючи в цьому на сприяння науки.

54.3.1. Концепція «життєвого простору» Ф. Ратцеля

Засновником німецької геополітики на зламі XIX–XX ст. був географ *Фрідріх Ратцель*, який зв'язав між собою політику та географію, при цьому географія стає найважливішим інструментом для політиків. Наукова спадщина «батька геополітики» налічує 25 фундаментальних праць і понад 500 статей, серед яких світове визнання отримали «Народознавство» (1885-1888), «Антропогеографія» (т. 1-2, 1882-1891), «Політична географія. Географія держав, торгівлі і війни» (1897), «Море як джерело могутності народів» (1900), «Закони просторового зростання держав» (1901), «Земля і життя. Порівняльна географія» (1901-1902).

У своїх наукових розвідках Ратцель, продовжуючи традиції географічного фаталізму та соціал-дарвінізму, обґрунтовує ідею про нерозривний зв'язок між людиною і землею, між культурою та природою, вирішальний вплив географічного ландшафту на характер і спосіб життя народів. Державу Ратцель визначає як геогра-

Фрідріх Ратцель
(1844–1904)

фічний і біологічний організм, взаємодію землі (грунту) та народу; це продукт органічної еволюції, який під впливом духовних і моральних сил далеко випереджає інші організми. Застосовуючи просторовий підхід щодо

Народ зростає, збільшуючись у силі, країна – шляхом приросту землі.

Ф. Ратцель

з'ясування сутності політичних явищ і подій, Ратцель намагається винайти «об'єктивні закони» географічного розвитку держав. Він наголошує, що життєдіяльність держави визначається її територіальними властивостями (величина, місцерозташування, форми поверхні тощо) та народом. Розквіт держави залежить від її здатності адаптуватися до зовнішнього середовища та нарощувати свою потужність шляхом територіальної експансії, забезпечуючи себе необхідним «життєвим простором» (*Lebensraum*). Коли народу держави не вистачає життєвого простору, то держава має колонізувати зовнішні території, тож війни – це природна ознака розвитку держави, а уся історія держав є придбанням і втратою простору.

Маючи значний простір, держава може стати світовою і надалі претендувати на світове панування, саме «динамічне територіальне зростання відрізняє процвітаючі держави від тих, які схильні до занепаду». Ратцель імперативно стверджує, що кожна держава має визначити межі свого життєвого простору, сформувати свою «просторову концепцію», яка надає «життєвої енергії» розвитку. Держава, яка намагається стати по-справжньому великою, мусить володіти територією близько 5 млн кв. км. (для порівняння, площа Австралії майже 7,7 млн кв. км., США – 9,3 млн кв. км.). Глобальне ж значення у майбутньому будуть мати держави, які охоплюють цілі континенти.

Ратцель сформулював сім основних законів експансії або просторового зростання держави, які відображували конфігурацію тогочасного світоустрою: 1) простір зростає разом зі зростанням культури нації; 2) зростання держави супроводжується активністю в усіх сферах суспільного буття; 3) зростання держави здійснюється шляхом

Прагнення розширення ... до меж можливості, є ознакою вищої культури, воно спирається на чисельність населення і духовний прогрес.

Ф. Ратцель

приєднання та поглинання малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, у якому виявляються її зростання, сила або слабкість та усі зміни в організмі держави; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати у себе найбільш цінні елементи фізико-географічного середовища (берегові лінії, русла річок, райони, багаті природними ресурсами тощо); 6) перший імпульс до територіального зростання приходить ззовні, від більш високих цивілізацій; 7) загальна тенденція до злиття територій, розгалужуючись, переходить від держави до держави і набуває сили.

Ратцель передбачав протистояння між континентальними і морськими державами у зоні Тихого океану («океану майбутнього»): Великої Британії, США, Росії, Китаю і Японії. На його думку, перевага буде на боці континентальних держав, які володіють достатнім простором як геополітичною базою, а морські держави – історично нежиттєздатні, «вони гинули внаслідок вузькості їх фундаменту, великої розсіяності зовнішніх володінь і складності їх захисту», «їх піднесення відбувалося завжди сліпуче швидко, однак на цій височині вони ніколи надовго не затримувались». Такий висновок Ратцеля став своєрідним дороговказом для континентальної Німеччини щодо реалізації нею активної експансіоністської політики.

54.3.2. Учення про державу як географічний організм Р. Челлена

Ще одним фундатором геополітики є шведський політичний діяч, геополітик, географ, історик *Рудольф Юхан Челлен*. Його праці «Сучасні великі держави» (1914) і «Держава як форма життя» (1916) є класикою геополітики.

Розвиваючи теорію Ф. Ратцеля та продовжуючи традиції соціал-дарвінізму, Челлен створює нову систему науки про державу, яка не обмежується юридичними рамками, а всебічно охоплювала б організацію та діяльність держави в усіх її проявах, передусім як організацію влади в межах і поза державою.

Учений стверджує, що держава «не може висіти у повітрі, вона як ліс пов'язана з певним ґрунтом, з якого живиться і в який, як дерево, уплетена своїм корінням», вона має схожі риси і зі світом тварин, «згідно з яким окремі державні індивіди мають вільну можливість пересування і можуть, таким чином, слугувати інтересам держави за її межами». Як особлива органічна цілісність, що знаходиться у процесі постійних змін, держава потребує науки, яка має за мету її вивчення як живої істоти, тобто «науки про державу» або «політики». Оскільки держава організує спеціальні сфери людської діяльності, то це зумовлює утворення окремих галузей політики.

Челлен пропонує класифікацію політики з п'яти наук: I) *геополітика* – вчення про державу як територію, складається з: 1) *топополітики* – вивчає зовнішнє розташування території держави, її сусідів, можливий тиск з їх боку на державу; 2) *морфополітики* – вивчає форму і величину державної території без її матеріального наповнення; 3) *фізіополітики* – вивчає державну територію з точки зору її змісту, рельєфу, природних багатств, широти та довготи; II) *екополітика* – вивчає господарське життя держави; III) *демополітика* досліджує населення держави; IV) *соціополітика* вивчає державу як суспільство; V) *кратополітика* вивчає організовану державну владу.

За Челленом держава як географічний організм має не тільки «тіло» (простір), а й «душу» (народ), саме рухливий характер народу обумовлює «еластичність держави». Держава постійно прагне до розширення, задля чого веде боротьбу за існування, успішність якої залежить від потужності (сили) держави. *Силу держави* вчений визначає як функцію п'яти її властивостей: 1) народ; 2) суспільство; 3) географічний простір; 4) господарство; 5) управління. Челлен запевняє, що сила держави є більш важливим чинником для її існування, ніж закон, а «управління є ядром цивілізаторської функції держави, за допомогою якої вона намагається подолати засилля природи та інстинкту, діючи цілеспрямовано і вільно». Учений стверджує тезу про те, що держава – слуга нації, вона несе відповідальність за неї, а кінцева її мета – добробут нації.

Серед наукових здобутків Челлена є обґрунтування *концепції «великих держав»*, які мають бути предметом пильного вивчення геополітики. Він розрізняв світові держави (Велика Британія, США, Росія, Німеччина) та великі (Франція, Японія, Австро-Угор-

Рудольф Челлен
(1864–1922)

Народ ... перебуває у постійній конкуренції з іншими, тому як тільки він починає регулювати своє збільшення і добровільно зупиняється у ньому, він тим самим позбавляє себе життя порівняно з іншими народами; ...подібний пригнічений стан для народу шкідливий, ...народ, як і вода, щоб зберегти свіжість, потребує постійного стоку, ...застиглий потік – мертвий потік.

Р. Челлен

ська імперія, Італія). Розмірковування Челлена базувалися на аналізі комбінації трьох просторових чинників: 1) розширення простору; 2) територіальна монолітність; 3) свобода пересування. Кожна з держав має свою унікальну їх комбінацію, що і визначає її стратегічний потенціал. Із усіх держав, на думку вченого, тільки США мають максимальний прояв усіх трьох просторових чинників.

Ідеї Челлена загалом є дискусійними, проте саме ця обставина доводить їх значний евристичний потенціал.

54.3.3. Німецькоцентрична геополітика К. Гаусгофера

Свого «апогею» німецька геополітика досягла у науково-практичній діяльності генерала армії, дипломата, викладача *Карла Гаусгофера*. У 1917 р., докладно опрацювавши роботу Р. Челлена «Держава як форма життя», Гаусгофер визначив геополітику метою свого життя. Він вважається незаперечним авторитетом, очільником німецької геополітичної школи, з чим погоджувалися навіть його критики. Його основні ідеї викладені в таких працях, як: «Межі в їх географічному і політичному значенні» (1927), «Про геополітику: роботи різних років» (1928), «Статус-кво і оновлення життя» (1939), «Континентальний блок: Центральна Європа, Євразія, Японія» (1941).

Карл Гаусгофер
(1869–1946)

Завдяки зусиллям Гаусгофера геополітика в Німеччині стала фокусом суспільної уваги, її обов'язково викладали в університетах, друкувався «Журнал геополітики» (1924-1944), у Мюнхені створений Інститут геополітики (1924), який був визнаний на вищих щаблях нацистської влади. Гаусгофер підтримував найтісніші контакти з Р. Гессом, через якого кілька разів спілкувався з Гітлером. Знайомство фюрера з ідеями Гаусгофера було опосередкованим (в інтерпретації Гесса) і поверховим. Геополітика використовувалася Гітлером настільки, наскільки дозволяла виправдовувати нацистську політику. Тому звинувачення Гаусгофера у прямій участі та вирішальній ролі його теорії у розробці військової стратегії Третього Райху є перебільшеними. Той і сам запевняв, що наука геополітики була незрозумілою для недоука Гітлера.

В основі концепції Гаусгофера – постулат про дуалізм Суші та Моря. Оскільки морські держави, передусім США та Велика Британія, проводили «політику анаконди» щодо континентальних країн, про що свідчить Версальський договір, то континентальні держави мають йти блоком проти морських. Ця ідея зафіксована у «концепції Великих просторів», в якій звичайні національні держави мають розвиватися у напрямку нової форми політичної організації – великого простору (тобто орієнтуватися до об'єднання), при цьому формування геополітичних макроструктур побудовано на переважанні або зміні широтних і меридіональних типів експансії світових держав. Гаусгофер виходив із визнання протистояння «великих просторів» уздовж паралелей (англо-американський комплекс) і меридіанів (східно-азійський комплекс). Із цієї позиції майбутнє планети залежить від здатності англо-американського комплексу до експансії уздовж паралелей нейтралізувати спротив східно-азійського уздовж меридіанів.

Ці ідеї були розвинуті в іншій концепції Гаусгофера – *панрегіоналізму*. Панрегіони – це меридіональні глобальні економічні регіони (кожний складається з ядра та периферії), які базувалися на т. зв. *панідеях*, що зосереджували в собі єдність розуміння соціально-

політичних, економічних, культурних проблем держав, які входили до складу панрегіонів. За Гаусгофером, світ складається з трьох панрегіонів, орієнтованих із півночі на південь: пан-Америка на чолі зі США, Євро-Африка з ядром в Німеччині, пан-Азія (з Австралією) з ядром в Японії. Дещо пізніше Гаусгофер виділив ще й пан-Росію з її впливом на Персію, Афганістан та Індостан.

Формування геополітичних поглядів Гаусгофера відбувалося під впливом поразки Німеччини у Першій світовій війні, за якою вона втратила 12 % своєї території і усі колонії. Перенаселення країни, її принизливий міжнародний імідж надихнули Гаусгофера на пошук наукових аргументів щодо необхідності розширення життєвого простору Німеччини і набуття нею панівного статусу у світі. На його думку, проблему вирішить мирне приєднання нових територій на кшталт аншлюсу Австрії та Судетської області, об'єднання усіх територій, заселених етнічними німцями, а якщо це неможливо, переселення їх на територію рейху. Ідеальним було б суміщення національних і державних кордонів країни.

Однак реванш Німеччини, на думку мислителя, можливий лише зі стратегічними союзниками. Тому Гаусгофер наполягав на союзі з континентальними Росією та, як не дивно, Японією (яку вважав «спорідненою» в духовно-культурному плані з Німеччиною). Так з'явилася концепція *континентального блоку*, де була втілена ідея осі «Берлін – Москва – Токіо» (орієнтації на Схід), а фактично великого євразійського континентального союзу. Вважаючи Центральну Європу оплотом Німеччини, Гаусгофер вказував на Схід як провідний напрям німецької територіальної експансії (але ж мирної!), який дає його вітчизні сама доля. Реалізація цієї ідеї забезпечила б Німеччині широкі трансконтинентальні комунікації та вихід до відкритого океану, а це дало б можливість володіти і континентальною, і морською могутністю, і встановити світове панування. Тому німецько-радянський пакт 1939 р. був позитивно оцінений Гаусгофером.

Надалі його концепція була спотворена, а Гаусгофер був безпорадний стати на заваді реалізації військової агресії Гітлера. Після провалу Липневої змови 1944 р. за участю його сина, Гаусгофера відправляють до концтабору. Розстріл сина у квітні 1945 р., арешт американськими військами у травні 1945 р., допити за Нюрнберзьким трибуналом довели Гаусгофера до самогубства.

54.3.4. Теорія «номосів» К. Шмітта

Звинувачення за Нюрнберзьким трибуналом були висунуті й іншому німецькому вченому – *Карлу Шмітту*. І, хоча вони були спростовані, однак на тривалий час його геополітична теорія була забута, аж доки наприкінці ХХ ст. не була актуалізована на тлі браку нових оригінальних ідей. Основні праці К. Шмітта: «Простір і великий простір у праві народів» (1940), «Державний суверенітет та відкрите море» (1941), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Планетарна напруга між Сходом та Заходом та протистояння Землі і Моря» (1959), «Теорія партизана» (1964).

В основі геополітичної доктрини Шмітта – ідея про первісний зв'язок політичної культури та всієї соціальної реальності з простором, його якісною організацією. Грунтуючись на цій ідеї, він висунув концепцію «номосу», що є законом взаємозв'язку між організацією народом земного простору та особливостями держави, усього соціально-

...Геополітика є постійним запасом політичних знань, які можна викладати і засвоювати. Цей запас інформації можна порівняти з мостом, що відкриває шлях до політичної діяльності, з географічною свідомістю, що веде до стрибка зі світу знань у світ влади, а не із світу незнання у світ влади, оскільки другий стрибок буває більш довгим і більш небезпечним.

К. Гаусгофер

го устрою і права. Спочатку Шмітт досліджує «номос» Землі, з'ясувавши його динаміку як процес геополітичного розвитку та зміни трьох номосів: *перший* – із давніх часів до епохи Великих географічних відкриттів, коли кожний народ вважав себе центром світу; *другий* номос європоцентричний, тривав до Першої світової війни, європейські держави поділили між собою сушу, а морський простір був під владою Англії; *третій* номос сформувався вже після Другої світової війни, коли Захід і Схід своє протистояння довели до стану холодної війни.

Карл Шмітт
(1888–1985)

На думку Шмітта, розвиток «номосу» Землі має дійти до появи держави-континента, але це не традиційна імперія, а нова форма наднаціонального об'єднання держав у силу політичної необхідності, геополітичного, стратегічного й ідеологічного союзу. Так Шмітт вводить поняття «*тотальної держави*» як вершини у розвитку континентальної державності, морські ж держави її не в змозі створити. Продовжуючи цю тему, він розробив теорію «*Великого простору*», що описує процес розвитку держав як прагнення до набуття найбільшого територіального простору. Великий простір знаходиться під пануванням держави, що володіє певною «ідеєю-силою» (як простір двох Америк, що об'єднані ідеєю-силою – доктриною Монро).

Досліджуючи «номос» Землі, Шмітт виявив його сутнісну протилежність – «номос» Моря. Оригінальною є символізація цивілізаційного дуалізму біблійними чудовиськами – Бегемотом (образ тварин суходолу) і Левіафаном (уособлює водних тварин). Це дві ворожі цивілізації, що формуються в кожен історичну епоху новими могутніми народами, які захоплюють простір, ділять його та створюють його нову *іконографію* (різні форми суспільного життя, символи, міфи, традиції тощо, що характерні для певних територій із їх аутентичною культурою). «Номос» Землі протягом трьох фаз свого існування утворює історію традиційного суспільства. Тому символом суходолу є Дім. Цивілізація Моря втілює в собі технічний прогрес, вона більш мобільна, символ морської цивілізації – Корабель.

...Те, що називається сьогодні Сходом – це величезні маси суші. Для порівняння: величезні простори Західної півкулі покриті великими планетарними морями, Атлантичним і Тихим океанами. Так чи не приховується за протистоянням Сходу і Заходу протистояння між континентальним і морським світами?

К. Шмітт

На думку Шмітта, «номос» Моря наразі перемиг. Однак, це не остаточно і ймовірна велика цивілізаційна катастрофа як порушення балансу між Землею і Морем. І причина тут у динамічному розвитку третьої стихії – Повітрі (це засвідчує запуск літальних і космічних апаратів), що спричиняє відрив людства від свого Ґрунту та втрату цінних духовних і соціокультурних практик, які не замінять промислові технології. Зупинити порушення рівноваги можливо у три способи:

1) залишення одного переможця – єдиного «господаря» світу – у протистоянні Землі та Моря;

2) спроба підтримати рівновагу старого «номосу», де переважає Море, якому до його морської могутності треба додати ще й суходільну та повітряну. Але тут може з'явитися «*фігура партизана*» як представника Континенту, що намагається зберегти суходільний «номос» та усіляко чинить опір тотальному наступу Моря. «Партизан»

унормує свої правила війни, розробляє інші способи геополітичного переділу світу;

- 3) відновлення рівноваги на основі кількох блоків, Великих незалежних просторів, які за допомогою міжнародного права дійдуть згоди у підтримці порядку на планеті.

Очевидно, концепція Шмітта не позбавлена пророцьких ідей, тому й до сьогодні його наукова спадщина привертає увагу сучасних геостратегів.

Отже, узагальнюючи аналіз доробку німецької геополітики з періоду її формування у 80-х рр. XIX ст. до розквіту у 20-40-х рр. XX ст., відзначимо такі її основні риси:

- превалювання ідей географічного детермінізму й навіть фаталізму;
- націоналістична й експансіоністська спрямованість, що обумовлено територіальними «образами» німців і підсумками поразки у Першій світовій війні;
- затребуваність геополітики державою та суспільством унаслідок підсилення масових реваншистських настроїв;
- успішна інституалізація геополітики – від читання лекцій К. Гаусгофером в Мюнхенському університеті у 1919 р. і до створення під його керівництвом у 1938 р. Національної спілки для геополітичного виховання німців, що мешкають за кордоном.

Партизан б'ється на політичному фронті, і саме політичний характер його образу дій знову відроджує початковий зміст слова партизан. Це слово походить від слова партія і вказує на зв'язок з партією або групою, що якимось чином бореться, воює або політично діє. Такого роду зв'язки з партією особливо сильно виявляються у революційній епохи.

К. Шмітт

54.3.5. Гуманоцентричність французької геополітики (Ж. Ансель, В. де ла Блаш, А. Деманжон)

Геополітика Франції була поміркованішою, адже була занепокоєна не набуттям нових територій, а освоєнням тих, якими вже володіла, та їх захистом від можливого захоплення сусідами – Німеччиною або Італією. Французька школа геополітики формувалася як антитеза німецькій геополітиці. Це об'єктивно відображало реальний геополітичний конфлікт між Францією та Німеччиною за європейське домінування. Поразка Франції у франко-пруській війні 1870-1871 рр., проголошення Германської імперії, спори двох держав навколо Ельзасу та Лотарингії, економічне протистояння на тлі промислового зростання Німеччини – усі ці чинники підживлювали опозиційність французької геополітики. На відміну від німецької традиції, у Франції був закладений гуманістичний підхід щодо вирішення проблеми освоєння простору та заснована *антропологічна школа* у світовій геополітиці.

Фундатором її став сучасник Ф. Ратцеля *Поль Відаль де ла Блаш*. Його геополітичні пошуки викладені у працях «Нарис географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917), «Принципи географії людини» (1922). Ретельно вивчивши інтелектуальні здобутки німецьких колег, він вибудував свої геополітичні теорії на їх ґрунтовній критиці. Так, основоположною для Ратцеля була ідея простору та життєвої необхідності в ньому держави, у Блаша фокус наукових розвідок – це людина, тому не географічний фаталізм, а воля людини є вирішальною для розвитку держави.

Саме це твердження стало фундаментом нового геополітичного підходу, закладеного Блашем, *посибілізму* (фр. *possible* – можливий). За Блашем політична історія має просторову (географічну) та часову (історичну) складові. Географічне середовище, клімат, ґрунт є певною «можливістю» – потенціалом, який може стати реальним політичним

чинником, а може залишитися нейтральним – це залежить від людини, що мешкає в межах даного простору. Тож, людина, на відміну від пасивного природного чинника, є чинником активним, що перетворює географічний світ.

Суб'єктивний чинник є провідним у цивілізаційному процесі, який Блаш розглядав як світовий, і основну роль тут відіграють комунікації. Цивілізаційний процес є взаємодією локальних або таких, що розширюються у просторі, осередків. Ці первинні «клітинки» цивілізації – невеличкі, локально розташовані та відносно ізольовані, спільноти людей, що утворюються через їх взаємодію з природним довкіллям і з часом доволіно формують певні «способи життя». Взаємодіючи, вони поступово охоплюють великі простори. Процес цей досить тривалий, зі спалахами, катастрофами та регресією. Крім того, ці взаємодії є не тільки щільні культурні комунікації та запозичення, але й можуть доходити до майже цілковитого знищення одного осередку іншим. Блаш стверджує, що процес взаємодії був найактивнішим у «північній півсфері від Середземномор'я до Китайського моря», а особливо в Західній і Центральній Європі, де елементи цивілізації, змішуючись, утворювали складні конфігурації численних осередків зі власними способами життя. Тому саме динамічна Європа така багата на імперії, релігії та держави.

Аналізуючи геополітичне положення великих держав, Блаш оцінював Німеччину як просторово заблоковану іншими великими державами Європи; Велика Британія та Франція володіють великою кількістю колоній по всьому світу і вільним виходом до океану; США можуть здійснювати меридіональну експансію; Росія має в своєму розпорядженні азійські території. Таким чином, Німеччина з усіх боків затиснута, їй конче потрібно випустити свою просторову енергію, а це – головна загроза миру в Європі.

Розвиваючи свою теорію, Блаш висунув ідею неминучого подолання конфронтації між цивілізаціями Моря та Суші за рахунок розвитку комунікацій. Прикладом є Антанта, що об'єднала Велику Британію (таласократія), Францію (яка, за Блашем є більше таласократією) і Росію (телурукратія). З часом така конвергенція цивілізацій призведе до створення світової держави, де кожний мешканець буде громадянином світу. Як конкретну реалізацію даної ідеї, Блаш пропонує перетворити землі Ельзасу і Лотарингії (що відійшли до Франції після Першої світової війни і більшість населення тут німці) в зону взаємного співробітництва між Францією і Німеччиною. Але Блаш пішов ще далі, пропонуючи перенести цю модель на організацію європейського геополітичного простору загалом.

Проблемами європейського розвитку опікувалися прихильники Блаша – Жак Ансель і Альберт Деманжон. Обидва запевняли в необхідності створення політичного й економічного співтовариства європейських держав, допускаючи появу світової держави, виступали проти експансіонізму, жорстко критикуючи ратцелівську геополітику з її відвертою метою виправдати імперіалістичну політику Німеччини.

Ансель вважав, що Франція має демонструвати приклад цивілізуючої, а не завойовницької політики, адже шлях до прогресу проходить через забезпечення такого світо-

Поль Відаль де ла Блаш
(1845–1918)

Географічна індивідуальність не є щось задалегідь дане природою; вона лише резервуар, де спить закладена природою енергія, яку може розбудити тільки людина.

П. Блаш

вого порядку, коли ідея домінування однієї нації над іншими взагалі не має права на існування.

Особливо наполегливим у відстоюванні *ідеї європейської інтеграції* був Деманжон. Він наголошував, що після Першої світової війни в Європі утворилася велика кількість держав, а це призведе до автаркії і численних конфліктів. Над Європою нависла загроза бути периферією глобальної політики. Оскільки геополітична структура світу має бути триполюсною (США, Японія й об'єднана Європа), то саме за умов кооперації Європа здатна запобігти своєму занепаду і, таким чином, буде збережений світовий баланс сил. Першочерговим завданням в цьому напрямі є подолання франко-німецьких протиріч. Тож, тільки у врівноваженому геополітичному просторі, у європейському союзі зі своїм колишнім супротивником Німеччиною, бачилася французькими геополітиками можливість збереження французької колоніальної імперії та подальшого розповсюдження французької культури.

Альберт Деманжон
(1872–1840)

54.4. Апологія «морської могутності» в теоріях класиків англо-американської геополітики

Англо-американська геополітика, на відміну від європейської традиції:

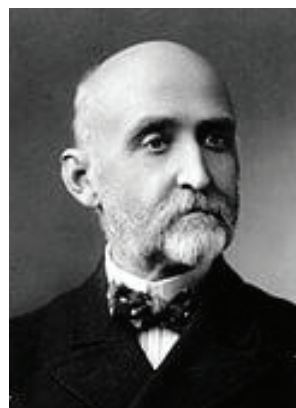
- орієнтувалася більше на морський простір, що було обумовлено особливостями англосаксонського світу, який панував на морях;
- позбавлена духу реваншизму, але, водночас, не була вільна від колоніалізму, імперіалізму та мілітаризму;
- базувалася на визнанні світового лідерства як ключової цінності глобальної політики і морської могутності як найефективнішого способу освоєння світового простору, тож місія морського типу цивілізації – це світове панування;
- мала прикладну орієнтацію з використанням силового чинника, обіймалася не тільки формуванням теоретичної спадщини, але й безпосередньо «здійснювала» геополітику, розробивши цілий арсенал реальних геополітичних технологій;
- якщо у континентальній геополітиці йшлося передусім про форми контролю, що пов'язані з етнокультурними засадами державності та мають радше континентальний або регіональний вимір, то англо-американська школа відпрацьовувала ідею світового простору як єдиного організму та механізми втілення світового панування загалом.

54.4.1. Концепція морської могутності А. Мехена

Витоки англо-американської геополітики започатковані в концепціях «батька атлантизму» – адмірала флоту США, військово-морського теоретика *Альфреда Тайера Мехена*. Основні його ідеї викладені в таких працях: «Вплив морської сили на історію (1660-1783)» (1890), «Вплив морської сили на Французьку революцію та Імперію: 1793-1812» (1892), «Зацікавленість Америки в морській силі в теперішньому та майбутньому» (1897), «Проблема Азії та її вплив на міжнародну політику» (1900), «Морська сила та її відношення до війни 1812 року» (1905).

Постулат Мехена «Хто володіє морем – володіє суходолом і усіма його багатствами» став вихідним в системі базових принципів цивілізації Заходу. За Мехеном морські країни мають природні переваги перед державами суходолу, а морська могутність визначає історичні долі країн і народів.

Адмірал виділяв шість основних параметрів морської сили, які у свою чергу визначають планетарний статус держави: 1) географічне положення (максимально вигідно, коли країна не має континентальних кордонів, природним чином захищена від зовнішніх загроз, і сама може своїм флотом загрожувати іншим); 2) фізична будова (природна продуктивність, клімат, конфігурація берегової лінії, сприятлива для розміщення портів); 3) розміри території (вимірюються не площею, а загальною протяжністю берегової лінії та характером гаваней); 4) чисельність населення держави (важлива для оцінки здатності держави побудувати флот, обслуговувати кораблі); 5) національний характер (нація, яка прагне до володіння морською силою, повинна мати схильність до торгівлі); 6) характер правління (уряд має зосередитися на формуванні морської сили держави, не відволікаючись на другорядні питання).

Альфред Мехен
(1840–1914)

Основоположним геополітичним чинником сили за Мехеном є використання морів і контроль над ними. Адмірал вивів *формулу морської сили держави*: морська сила держави = військовий флот + торговельний флот + військово-морські бази. Вихідним елементом морської сили є вільна морська торгівля, для захисту якої необхідні військово-морський флот і військово-морські бази. Вчений вважає, що військово-політичні та економічні чинники посилюють один одного, виділяючи три основні засади морської сили: виробництво товарів із необхідністю їх подальшого обміну; навігація, яка реалізує цей обмін товарами; колонії, які полегшують і розширюють навігацію.

Належне використання морів та контроль над ними складає лише одну ланку в ланцюжку обміну, за допомогою якого (країни) акумулюють багатства, ... однак це центральна ланка.

А. Мехен

Центральне значення у геополітичній теорії Мехена має розроблений ще генералом Дж. Мак-Клелланом під час громадянської війни в США (1861-1865) «принцип анаконди», який Мехен обґрунтував щодо американської геостратегії та загалом для сфери міждержавних відносин. Суть його полягає у блокуванні континентальної маси з моря та уздовж берегових ліній, які поступово звужуються, як кільця анаконди. Така стратегія виснажує та економічно придушує супротивника, виводить узбережжя з-під контролю континенту, унеможливує вихід до моря та утворення коаліцій держав, об'єднаних аналогічною метою.

Найважливішою частиною планети з точки зору боротьби за світове панування за Мехеном є північна континентальна півсфера як регіон найбільшої торгової інтенсивності та політичної активності. Тут основними супротивниками США Мехен вважав Росію (домінантну континентальну державу) та Китай, а потенційно може бути і Німеччина. Боротьба з ними, і передусім з Росією, – центральне довгострокове завдання США. Мехен заперечував доктрину Монро («Америка для американців»), пропагуючи відмову від самоізоляції США в Західній півкулі та необхідність їх перетворення у

світову морську державу. Союзником США в Європі є Велика Британія, від якої вони мають успадкувати панування в світі. Американсько-британський альянс дозволив би нейтралізувати Німеччину і протидіяти Японії на Тихому океані. Таким чином, за Мехеном, утворився би стабільний баланс світової таласократії.

54.4.2. Теорія Хартленда Г. Маккіндера

Фундаментальний внесок у розвиток геополітичної думки здійснив англійський громадсько-політичний діяч і дослідник сер *Гелфорд Джон Маккіндер*. Його доктринальні положення представлені в працях: «Предмет та методи географії» (1887), «Британія та Британські моря» (1902), «Демократичні ідеали та реальність» (1919). Світове визнання отримала доповідь Маккіндера «Географічна вісь історії», яку він зачитав 25 січня 1904 року у Королівському Географічному товаристві; саме тут він запропонував нове сприйняття світу з точки зору глобальних політичних процесів, на відміну від домінуючої тоді європоцентричної концепції аналізу світоустрою.

Маккіндер обґрунтував глобальний геополітичний сценарій, за допомогою якого «...можна буде визначити перспективу розвитку деяких конкуруючих сил сучасного міжнародного політичного життя». Він стверджував, що світ – єдина цілісність, замкнена політична система глобального масштабу, між елементами якої існують сталі повторювані зв'язки, а світова історія – це постійна конфронтація між морськими та континентальними державами, яку він вважає за необхідне розглядати в часово-просторовому вимірі. Задля цього Маккіндер вводить поняття «*Колумбова ера*» – тривалий за часом період європейського розширення і встановлення світового панування морських держав, що на початку ХХ ст. закінчився, бо нові транспортні технології, насамперед залізниці, змінюють співвідношення морських і континентальних держав на користь останніх, що найбільш яскраво демонструють центральні райони Євро-Азії.

На думку Маккіндера, фундаментальне значення тепер набуває євразійський регіон, який є *осьовим регіоном* у світовій політиці. Маккіндер винайшов для нього неологізм «*харт-ленд*» (територіальне осереддя або «серцевинна земля»), яким визначав гігантську природну фортецю, непроникливу для морських імперій і багату на природні ресурси. Геополітична модель Маккіндера є структурою трьох ієрархічних півконцентричних кіл: *хартленд* (центральна частина Євразії, яка географічно майже тотожна Росії) – *внутрішній, або окраїнний, півмісяць* (берегові простори Євразійського континенту як найбільш інтенсивного розвитку цивілізації: Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія та Китай) – *зовнішній, або острівний, півмісяць* (Британія, Південна Африка, Австралія, США, Канада й Японія). Маккіндер наголошує на можливій небезпеці порушення балансу сил на користь осьової держави, що може втілитися у її експансії на прикордонні території Євразії та використанні нескінченних континентальних ресурсів для побудови флоту. Це може трапитися, якщо Німеччина забажає приєднатися до Росії як союзник.

Гелфорд Маккіндер
(1861–1947)

Уперше ми можемо ... виявити формулу, яка ... відобразить певні аспекти географічної причинності світової історії. Якщо нам пощастить, то ця формула буде мати практичну цінність – за її допомогою можна буде пророкувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил сучасного міжнародного політичного життя.

Г. Маккіндер

Свою теорію Хартленда Маккіндер розвиває у праці «Демократичні ідеали та реальність», у якій вводить поняття *Світового острова*, що поєднує Євразію й Африку. Він розширив межі Хартленду за рахунок приєднання до нього Тибету та Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. Маккіндер сформулював тут свої знамениті три максими, які лаконічно пояснювали його геополітичні конструкції: 1) *хто править Східною Європою, той панує над Хартлендом*; 2) *хто править Хартлендом, той панує над Світовим Островом*; 3) *хто править Світовим Островом, той панує над світом*. Ці принципи закладені у Версальському договорі, за умовами якого створювалася смуга буферних держав, що перешкоджали об'єднанню зусиль Німеччини та Росії задля створення світової континентальної імперії.

У статті «Земна куля і завоювання світу» (1943) Маккіндер вилучив із Хартленда територію Східного Сибіру, яка може бути використана морськими державами проти Хартленда. Тут же Маккіндер ототожнював Хартленд із СРСР; тепер його геополітична модель відображала союз СРСР, США, Великої Британії та Франції. Британський учений уже не протиставляв категорично морські та континентальні держави, хоча і виказував певну недовіру до СРСР, що потенційно може правити світом. Якщо СРСР вийде переможцем із війни з Німеччиною, то він перетвориться у величезну суходільну державу. Вчений зауважував, що морські держави не зможуть протидіяти ані Євразії, ані Росії зокрема, оскільки паралельно з розширенням території континентального союзу і зміцненням його бази, міць країн зовнішнього півмісяця буде зменшуватися аж до їх занепаду. Тому він закликав об'єднатися прибережні держави Міжконтинентального океану (Західна Європа і Англо-Америка) задля збалансування могутності СРСР; у майбутньому це втілювалося у створенні НАТО.

Хартленд Маккіндера є штучно утвореним конструктом, адже навіть його кордони не були чітко фіксовані та постійно змінювалися його автором залежно від історичної кон'юнктури. Тим не менш, ця категорія міцно тримається у геополітичному дискурсі, часто задля спекулятивного обґрунтування певних геостратегій.

54.4.3. Теорія Римленда Н. Спайкмена

Американський геополітик нідерландського походження директор Йельського інституту міжнародних досліджень *Ніколас Джон Спайкмен* у працях «Стратегія Америки у світовій політиці: Сполучені Штати та баланс влади» (1942) і «Географія світу» (1944) розглядав геополітику як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, як аналітичний метод, який дозволяє розробити найефективнішу стратегію зовнішньої політики держави. Як прагматик, він жорстко критикував німецьку геополітичну школу, презирливо називаючи її концепції «метафізичною нісенітницею».

Спайкмен запропонував свою версію організації планетарного простору. Він не погоджувався з думкою Маккіндера, що контроль над Хартлендом забезпечить світову владу – Хартленд є лише потенційним простором, який отримує усі культурні імпульси із берегових зон, тому він не несе ніякої самостійної геополітичної місії в історії. А от «внутрішній півмісяць», тобто *Римленд* (англ. *rim* – край, *land* – земля), і є ключом до світового панування. Зона Римленду – це

Ніколас Джон Спайкмен
(1893–1943)

прибережні держави Євразії від Англії і до Японії та Охотського моря, які утворилися внаслідок наступу кочових племен із материкової серцевини. Це геостратегічний простір, який дозволяє контролювати великі морські шляхи світу. Таким чином, модель Римленда Спайкмена втілює у свій постулат світового панування: *«Той, хто домінує над Римлендом, домінує над Євразією; той, хто домінує над Євразією, тримає долю світу у своїх руках».*

Спайкмен визначав шкалу десяти основних критеріїв геополітичної міці держави, серед яких поверхня території, природа кордонів, обсяг населення, наявність або відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова міць, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух. На думку вченого, якщо сума оцінки геополітичних можливостей держави за цими критеріями буде відносно невисокою, то це майже безальтернативна необхідність її входження до більшого стратегічного союзу з поступкою частини свого суверенітету.

Сила в кінцевому рахунку є здатністю вести успішну війну, і в географії знаходяться ключі до проблем військової та політичної стратегії.

Н. Спайкмен

Науковою новацією Спайкмена є введення ним у науковий обіг концепту *«Серединного океану»* («Midland Ocean»). На думку автора, раніше роль Серединного океану відіграло Середземне море, в сучасних же геополітичних реаліях ця роль перейшла до Атлантичного океану і т. зв. *«атлантичного континенту»* – *«Нової Атлантиди»*, що об'єднує держави атлантичного простору, пов'язані спільною західноєвропейською культурою, ідеологією лібералізму та демократії. Західна Європа та Східне узбережжя Північної Америки є своєрідним мозком атлантичної спільноти, а Європа загалом є економічним, військовим і інтелектуальним додатком США.

Спайкмен запевняв, що з часом політична суверенність європейських держав має зменшуватися, а влада перейде до особливої інстанції, що об'єднає представників усіх «атлантичних просторів» і підкориться домінуванню США. Серед трьох найбільших центрів світової могутності (Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європейське узбережжя, Євразійський Далекий Схід) ключову роль буде відігравати Атлантичний блок (хоча можливе перетворення Індії у четвертий центр світової політики). Спайкмен був палким прихильником глобальної системи безпеки США, яку назвав «інтегрованим контролем над територією», відкинувши ідею американського ізоляціонізму та відстоюючи ідею активного втручання США у справи Європи. Він уперше висунув ідею здійснення *«політики анаконди»* на планетарному рівні, намагався обґрунтувати контроль і придушення за її допомогою берегових територій афро-азійських, арабських країн, Індії та Китаю. Ці ідеї стали підґрунтям створення Північно-Атлантичного Союзу і надали підстави вважати Спайкмена «ідейним натхненником НАТО» і найбільш яскравим та послідовним представником атлантизму.

Міністри приходять та йдуть, навіть диктатори помирають, а гірські хребти залишаються непохитними.

Н. Спайкмен

54.5. Еволюція західної геополітики (середина ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

54.5.1. Ревізія європейської геополітики (Ж. Атталі, А. де Бенуа, Й. Галтунг, Й. фон Лохаузен, К. Террачано, Ж. Тіріар)

Переформатування післявоєнного світового ладу спричинило істотні корективи у подальшому розвитку геополітичної думки. Поразка Німеччини – батьківщини геополітики – взагалі дискредитувала цю наукову галузь, до того ж більшість європейських геополітичних студій визнали за потрібне переосмислити свою теоретичну спадщину, яка в певних аспектах успішно «спрацювала», але в певних – виявилася хибною та недосконалою. Тому деякий час європейська телурократична геополітика займалася пошуком нових ідей, теорій і гіпотез, які б дозволили їй відновити втрачену репутацію.

Починаючи з 50-х рр. ХХ ст. у деяких європейських країнах геополітика поступово відроджується з принципово іншими методологічними засадами. Так, просувається гуманістичний образ геополітики, що базується на антропологічних і соціологічних підвалинах, на сприйнятті людини та її потреб як провідного чинника геополітики, експансіоністська ж спрямованість цієї науки з ідеями географічного детермінізму визнається недоцільною в нових геополітичних реаліях.

Найбільш жваве обговорення в європейській геополітиці у 70-х рр. ХХ ст. викликала проблема позиціонування Європи в глобальному просторі. І тут визначилося два основні напрями: 1) *континентальні* концепції, які наголошують на геополітичній самостійності Європи; 2) *мондіалістські* концепції, що орієнтують на «злиття» усіх держав і народів у єдине планетарне утворення, досягнення союзу з США та встановлення світової влади.

Континентальні концепції відшукували найоптимальніші моделі європейської інтеграції з метою зміцнення геополітичної суб'єктності Європи на противагу США. Серед них гучно заявила про себе *школа «нових правих»* (створена у Франції у 60-х рр. ХХ ст.). Вона базується на постулаті, що майбутнє належить не державам-націям як основним суб'єктам геополітики, а «великим материковим просторам» (інтеграційним угрупованням держав, народів, націй та етнічних груп), на яких має бути створена «імперія», де кожний етнос у її складі підкорюється союзному уряду, зберігаючи свою самобутню культуру. Тож і Європа має бути таким великим простором. Один із лідерів «нових правих» французький філософ і політик *Ален де Бенуа* висунув проект «*Федеральна імперія*», який стратегічно інтегрував різномірні держави під лозунгом «Єдина Європа ста прапорів», що в майбутньому має стати формулою утворення світової держави. Плацдармом Єдиної Європи повинен бути франко-німецький союз.

Досить радикальний проект «*Європа від Владивостока до Дубліна*» запропонував найактивніший «новий правий», бельгійський націоналіст *Жан Тіріар*. Трансформуючи геополітичну модель «Захід – Європа – СРСР» у «Захід – Євразійський континент», Тіріар переконував, що для запобігання руйнації Європи варто свідомо обрати радянський соціалізм, а не англосаксонський капіталізм. Із початку 80-х рр. він виступає за створення єдиної євразійської держави від Ісландії до Тихого океану; це має бути імперія унітарного централізованого типу. Вісь «Владивосток – Дублін» включає Урал, Сибір, Далекий Схід як продовження «великого простору Європи». СРСР проголошувався Тіріаром «спадкоємцем» Третього рейху, оскільки він мусить реалізувати модель

К. Гаусгофера «Берлін – Москва – Токіо». Росіяни отримали б європейське громадянство, гарантії фінансової та політичної стабільності. Однак, за Тіріаром, геостратегія вимусить СРСР або «створити Європу», або припинити існування як великої держави. У роботі «Євро-радянська імперія від Владивостока до Дубліна» (1984) Тіріар стверджує, що СРСР залишився єдиною незалежною державою в Європі, тому європейським країнам потрібно поступитися йому політичною гегемонією для протистояння спільному ворогу – США, які роблять усе, щоб завадити народженню політично єдиної Європи. «Західна Європа та СРСР мають створити певну «спілку долей», яка диктується географією, шлюб за розрахунком... СРСР і Західна Європа повинні якнайшвидше розробити противагу доктрині Монро», – наголошує Тіріар.

Жан Тіріар
(1922–1992)

До антиатлантичних ідей активно долучився австрійський учений Йордіс фон Лохаузен у працях «Верхи за Росію. Бесіди у сідлі» (1998) і «Мужність до влади. Мислити континентами» (1979). В останній він відокремлює долю Європи від долі Заходу, адже *Європа – континентальне утворення, яке тимчасово попало під владу таласократії*. Задля зміни такого неприродного порядку Європі варто отримати простір, передусім об'єднати частини Німеччини: ФРН, НДР і Пруссію. За Лохаузенем, Пруссія – це «євразійське серце усіх німецьких земель», тому столицею майбутньої держави має бути Кенігсберг. Це зміцнить антиатлантичний альянс Німеччини та СРСР, оскільки окремо вони не здатні протистояти англосаксонській цивілізації з причини геополітичної незавершеності своїх структур. На переконання Лохаузена, глобальні соціально-політичні, економічні та культурні процеси можна правильно зрозуміти лише з урахуванням їх майбутніх перспектив, зважаючи на небезпеку історичної короткозорості. Тож майбутнє Європи в стратегічній перспективі неможливо без СРСР, і навпаки. Лохаузен стверджує, що СРСР міг би мати на Заході чотири Європи: «Європу ворожу, Європу підкорену, Європу спустошену і Європу союзна». *Якби Європа усвідомлювала свою єдність, світ давно жив би у мирі. «Рах Еугораеа», європейський мир – сьогодні він прогаяний шанс, напевно, самий великий в історії.*

Йордіс фон Лохаузен
(1907–2002)

Тема об'єднання Європи оригінально представлена в працях італійського геополітика Карло Террачано «Націонал-більшовизм» (1989) та «Націонал-комунізм» (1996). Погоджуючись зі створенням «Єврорадянської імперії», він закликав використовувати Ісламський світ (передусім Іран, Ірак, Лівію, Сирію) як виразника континентальних геополітичних інтересів у боротьбі проти американського атлантизму. Тож *центральне геополітичне завдання майбутньої континентальної Європи – створення союзу «Єв-*

Й. фон Лохаузен

ропа – Росія – Ісламський світ», де Європа є плацдармом російсько-ісламського антимондіалістського блоку. Тільки така радикальна постановка питання призведе, за Террачано, до реального європейського відродження.

Альтернативою моделям об'єднаної Європи були *мондіалістські концепції*. Серед сучасних європейських мондіалістів найбільш відомим є *Жак Атталі*, яскравий представник світової інтелектуальної і політичної еліти, колишній радник Ф. Міттерана, перший голова Європейського банку реконструкції та розвитку, член Більдербергського клубу, один із фінансових гуру сучасності. Серед найбільш відомих його книг – «Лінії горизонту» (1990), «На порозі нового тисячоліття» (1991), «Карл Маркс. Світовий дух» (2005), «Коротка історія майбутнього. Світ у найближчі 50 років» (2014).

У філософському трактаті «Лінії горизонту» Атталі запропонував модель майбутнього світу, яку сучасні експерти вважають «оптимістичною версією атлантизму». Він вважає, що настала *ера грошей* і майбутній світовий порядок – «Торговельний лад». Ця вища форма еволюції суспільства базується на таких принципах: демократія – найкраща політична система; «торговельний лад» – двигун прогресу; всемогутність грошей – найсправедливіший порядок правління; мондіалізм – єдина розумна відповідь на проблеми наступного дня. Тож, вільний ринок і політична демократія як універсальні загальнолюдські цінності, інформаційні технології та процес глобалізації обов'язково призведуть людство до розмивання національно-державних суверенітетів і формування «єдиного людства» – єдиної всесвітньої культури.

Встановлення мондіалістської влади будуть вимагати і майбутні демографічні й екологічні небезпеки. При цьому усі геополітичні розбіжності минулого і, власне, геополітичний дуалізм, нівелюються і у новому глобальному світі вирішальну роль будуть відігравати не географічні, ідеологічні, культурні та інші чинники, а економічний чинник. «Новий світ» геополітично структурується на засадах *геоекономіки*, для якої важливо розташування фінансових або інформаційних центрів, корисних копалин, великих виробництв тощо.

Атталі відзначив три найважливіші регіони – майбутні центри нових геоекономічних просторів: 1) *американський простір*, що об'єднує обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону; 2) *європейський простір*, який виникне після економічного об'єднання Європи; 3) *тихоокеанський регіон*, що має кілька конкуруючих центрів – Токіо, Тайвань, Сінгапур. Навколо цих центрів структуруються менш розвинені регіони, між якими буде відбуватися конкурентна боротьба. Ймовірно, центром «Торговельного Ладу» стане Японія, хоча це буде для неї складно. За прогнозами Атталі, США можуть незабаром втратити своє лідерство в рамках нового ладу, і спрацює проект перетинання двох домінуючих просторів – тихоокеанського (США і Японія) і європейського. Загалом, мондіалістська концепція Атталі не позбавлена футуристичності, однак це не означає її утопізм.

Карло Террачано
(нар. 1948)

Жак Атталі
(нар. 1943)

Не менш дискусійним є мондіалістичний проект лауреата альтернативної Нобелівської премії миру норвезького вченого *Йоганна Галтунга* – «піонера у дослідженні миру» і «експериментатора миру». Галтунг – засновник і перший директор всесвітньо відомого Міжнародного інституту проблем миру, один із засновників «Журналу досліджень миру», провідний консультант ООН, ОБСЄ, Ради Європи з питань урегулювання конфліктів. Галтунг видав понад 160 книг і понад 1600 статей. Серед найбільш цитованих його праць: «Теорія і методи соціальних досліджень» (1967), «Дослідження з вивчення миру» (у 6 т., 1975-1988), «Геополітика після холодної війни: до теорії питання» (1994), «Оберіть мир» (1995), «Падіння Американської імперії – і що з того?» (2009), «Теорія миру: формування прямого, структурного і культурного миру» (2013).

Йоган Галтунг
(нар. 1930)

У праці «Геополітика після холодної війни: до теорії питання» Галтунг відзначає, що світовий порядок часів холодної війни заснований на конфронтації трьох суперсил (блоків), які проводили три моделі глобальної політики, що унеможливлювало інші політики світу. *Західний блок* (на чолі з США) проводив політику боротьби з комунізмом на засадах військової переваги, демократії та ринкової економіки. *Східний блок* (із центром у СРСР) проводив антиімперіалістичну політику, базуючись на принципах військового паритету, однопартійності та планової економіки. Необ'єднаний *Третій світ* (блок країн, що розвиваються) не входив до складу жодного іншого блоку та свою політику спрямовував на будівництво національних держав із елементами демократії, нерідко підбурюючи дві суперсили один проти одного.

Дослідник зауважував, що після падіння Берлінського муру геополітична ситуація може розвиватися або за сценаріями війни, продовжуючи поляризацію світу, або за сценаріями миру, однак тільки у разі усвідомлення усіма трьома блоками динаміки глобальних викликів і загроз та забезпечення більш високого рівня «синхронізації геополітики».

Вічного миру немає і ніколи не буде як і «великої теорії миру»... Політика миру – це заохочення творчості та скорочення насили.

Й. Галтунг

- Галтунг аналізує можливі формати політики трьох названих блоків:
- *політика Західного блоку* буде заснована на активному економічному та політичному проникненні, західній культурі, в окремих випадках із застосуванням військових засобів. Після холодної війни Захід отримав два нових геополітичних супротивники: Третій світ, що розвивається (Латинська Америка, Арабський світ, Західна Азія) та Четвертий світ (Південно-Східна і Східна Азія, включаючи Китай, обидві Кореї, В'єтнам і Японію). Особливо Галтунг виокремлює політику Євросоюзу, який намагається створити федеративну супердержаву і намагається бути більш самостійним від США, а це може спричинити між ними конфлікт за світову гегемонію;
  - на *пострадянському просторі* відбуваються процеси національного самовизначення. Росія не може вважатися наддержавою, а є звичайною країною, однак спроможеться здійснити реінкарнацію СРСР через об'єднання з Білоруссю, східною Україною і північним Казахстаном;

– країни *третього світу* теж будуть намагатися зменшити свою залежність від Заходу. Галтунг визначає три основні геополітичні центри цього регіону: Західна Азія, Індія, та Китай, який буде «прихований капіталізм» і за необхідності готовий застосувати військову силу задля розширення своїх ринків і сировинних баз.

За Галтунгом, незважаючи на таку різномірну політику провідних геополітичних сил, світ буде орієнтуватися на створення *однополярної моделі*. Хоча у її межах вже виявляються сім центрів, що претендують на глобальну та регіональну гегемонію: США, Євросоюз, Росія, Туреччина, Індія, Китай і Японія.

В останніх творах Галтунг звертає увагу на політичну напругу, яка може виникнути через розходження устремлінь національних/етнічних груп із інтересами держави. Як прихильник невоєнних методів, він вбачає єдине правильне рішення конфліктів – *політику регіоналізації* або *федералізації*, а на міжнародній арені – створення регіональних союзів (вважає доречним створення Об'єднаних держав Латинської Америки і Карибського басейну, мусульманських альянсів Східної Азії та Середнього Сходу).

Резонанс у світі викликав прогноз Галтунга щодо краху американської імперії, який він зробив ще у 2000 р. й до сьогодні схильний до нього. Він впевнений, що «імперія США» припинить своє існування у 2020 р. (до речі, його прогноз розвалу СРСР за 10 років до цього виправдався). Галтунг вказав на суперечності, що ведуть до краху «імперію США»:

- між економічним зростанням і розподілом благ;
- між фінансовою економікою та продуктивною (реальною) економікою;
- несправедливі домовленості з іншими країнами;
- між державним тероризмом США і зворотним тероризмом підкорених народів;
- між США й їх союзниками (в тому рахунку між європейською елітарною культурою і вульгарною масовою культурою США);
- між США і країнами Південно-Східної Азії (у можливому альянсі з Росією й іншими учасниками ШОС, які складають 40 % населення Землі).

Імперія США піде, коли США припинять експлуатацію, зомбування і пригнічення інших, і повернуться економічно, до справедливої торгівлі...; у воєнному відношенні, до переговорів ... без гегемонізму; культурно, до діалогу між рівними, без монополії на істину...

Й. Галтунг

За прогнозом Галтунга, крах «імперії США» – це принципово новий крок на шляху до глобального миру та гармонійної цивілізації. Вчений наголошує, що у США обов'язково з'явиться миротворчий лідер, який військову імперію перетворить у мирну республіку. Тобто, США як імперія підуть в минуле, а США як республіка будуть процвітати.

54.4.2. Особливості англо-американської геополітики (З. Бжезінський, С. Гантінгтон, В. Кірк, Г. Кіссінджер, С. Коен, Д. Мейніг)

Концептуальна криза континентальної європейської геополітики в середині ХХ ст. стала потужним стимулом розквіту американського атлантизму. США поступово ставали своєрідними «законодавцями моди» в післявоєнній геополітиці. Домінування США, що закріплювалося в економічній (план Маршалла 1947 р.), військовій («Проект Манхетен» зі створення атомної бомби 1942-1945 рр. і перше її випробування 16.07.1945 р.) і політичній (створення НАТО у 1949 р.) сферах, надавали їм усі підстави оцінювати себе

як глобального гегемона. Такі амбіції знайшли своє змістовне втілення в теоретичній площині геополітики, щільно пов'язаній з її практичною реалізацією.

Провідним напрямком англо-американської геополітики у цей час стає *неоатлантизм*. Розвиваючи теорію Н. Спайкмена, *Дональд Мейніг* у праці «Хартленд і Римленд в євразійській історії» (1956) деталізував модель Римленду з трьох типів просторів за своєю геополітичною і функціонально-культурною орієнтацією: 1) простір, що орієнтується на Хартленд – Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Бангладеш, Афганістан, Східна Європа, Прибалтика і Карелія; 2) геополітично нейтральні території – Південна Корея, Бірма, Індія, Ірак, Сирія, Югославія; 3) простір, що орієнтується на Атлантику – Західна Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд. Очевидно, що модель Мейніга не була досконалою, однак врахування крім географічного ще й культурно-функціонального чинника у визначенні Римленда, є безумовним здобутком цієї теорії.

Підтримуючи позицію Мейніга, *Вільям Кірк* у своїй праці «Географічна вісь історії» (1964) наголошував, що саме прибережні цивілізації відіграють провідну роль у розвитку людства. Серед них особлива роль належить вищим культурним секторам Римленда, що мають атлантичну орієнтацію: Західна Європа, Пакистан і Туреччина. Саме вони надсилають «культурні імпульси» всередину континенту, що підживлює динаміку геополітичної ситуації в Євразії. Основним же джерелом цих імпульсів є США.

На особливу роль США у світі вказував один із патріархів американської геополітики, лауреат Нобелівської премії миру *Генрі Кіссінджер*. У праці «Дипломатія» (1997), аналізуючи геополітичну ситуацію після холодної війни, дослідник відзначає моральну перемогу ліберальної демократії над комунізмом, який кинув Заходу політичний, ідеологічний і геополітичний виклик. Однак, це не засвідчує розуміння Кіссінджером сучасної геополітики в душі ідеалізму. Як справжній реаліст, він вважає, що світ має бути не однополярним на чолі з США (хоча й визнає їх зверхність як першої країни серед рівних), а п'яти-шести-«полярним», де світовий порядок базується на балансі конкуруючих національних інтересів. Він пропонує спрямувати американську геополітичну стратегію на *об'єднання народів і держав «берегових зон» у «єдине ціле»* (навіть й тих, хто раніше був нейтральним у боротьбі між блоками або тяжів до Євразії), що змусить їх усіляко підтримувати США, і у свою чергу надасть США можливість встановити загальний контроль над Євразією. Такий варіант геостратегії з пріоритетом гуманності демократичних і ринкових цінностей Кіссінджер назвав *«гуманітарною геополітикою»* або *«гуманітарною інтервенцією»*.

У монографії «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» (2001) Кіссінджер констатує лідируючу роль Америки в сучасному світі, але, з іншого боку, відзначає, що «рецепти, які вона виписує усьому світу, містять сентенції часів холодної війни». До того ж більшість американців байдужа до лідерства своєї країни та її зовнішньополітичних проблем. Тому, за Кіссінджером, США мають відмовитися від імперського статусу, оскільки це призводить до цезаризму, військової дикта-

Генрі Кіссінджер
(нар. 1923)

Американська зверхність – це факт, очевидний у найближчій і майже незаперечній у середньостроковій перспективі. Те, як США будуть його використовувати, визначить далекострогові перспективи.

Г. Кіссінджер

тури, втрати демократичних цінностей. Тоді центральне завдання США – «перетворення американської потуги в моральний консенсус, впровадження, а не нав'язування своїх цінностей, створення таких умов, за яких ці цінності прийняв би увесь сучасний світ, який на перший погляд чинить опір цьому, але насправді відчайдушно вимагає освіченого керівництва».

В одній зі своїх останніх праць «Про Китай» (2011) учений, досліджуючи еволюцію китайської політики, прогнозує, що Китай за своєю загальною потугою буде практично нарівні зі США. Однак відносини обох країн не є суперництвом і, навіть це не партнерство, а це «спільна еволюція», коли кожна з цих держав працює сама над своїми внутрішніми проблемами, а співробітництво здійснюється там, де є взаємодоповнюючі інтереси, тим самим мінімізується можливість конфліктів. Мета «спільної еволюції Китаю і США – забезпечення об'єднання їх зусиль один із одним та з іншими державами задля формування узгодженого світоустрою». Тому поворот до Азії варто розглядати не як відкриття нових глобальних інтересів, а як адаптацію до нових умов глибоко вкоріненого принципу: США є як тихоокеанською, так і атлантичною державою водночас.

Неоатлантичну концепцію представив один із фронтменів американської і світової політичної науки Семюель Гантінгтон. У таких працях, як «Політичний порядок у мінливих обставинах» (1968), «Зіткнення цивілізацій» (1993) та ін., Гантінгтон запевняє, що в основі майбутніх відносин між Заходом і Сходом – цивілізаційні відмінності. Він декларує, що вперше в історії глобальна політика і багатополюсна, і поліцивілізаційна, а модернізація відокремлена від вестернізації, оскільки розповсюдження західних цінностей і норм не призводить до становлення всесвітньої цивілізації. Протистояння семи-восьми великих цивілізацій відновить підґрунтя нового конфлікту Заходу і Сходу. Щоб запобігти йому, варто визнати унікальність цивілізацій, а не універсальність, яку нав'язують США усьому світу. Треба зупинити антиатлантичні тенденції і не допустити об'єднання геополітичних центрів протистояння Заходу в єдиний союз, щоб у ситуації геополітичних конфліктів тільки Захід виступав як монолітна цивілізація – неподільна «морська сила» – проти повних внутрішніх конфліктів незахідних цивілізацій. Низка рекомендацій Гантінгтона задля реалізації визначених завдань є складовою сучасної геостратегічної доктрини Заходу.

Своє бачення геополітичної архітектури світу представив інший фундатор неоатлантизму – Саул Коен у таких працях, як «Географія і політика в поділеному світі» (1964, перевидана зі змінами в 1973), «Геополітика світової системи» (2003). У своїй теорії «регіоналізму» (кінець 60-х рр.) Коен відмовився від використання спрощених схем будови світу, притаманних класичній геополітиці, натомість запропонував поліцентричну й ієрархічну модель світоустрою, виокремивши п'ять рівнів геополітичної організації світу. Безумовним новаторством Коена є введення уявлення про багатополюсність світу та про динамічну, мінливу у часі ієрархію центрів сили. Він заперечив правомірність протиставлення морських і континентальних держав, запевняючи, що світовий процес недоцільно зводити до їх боротьби, тому нова геополітика має стати інструментом фор-

Великі держави не жертвують собою заради союзників.

Жодна велика держава не відступає назавжди.

Історія у підсумку аплодує не конфліктам суспільств, а їх примиренню.

Із висловлювань Г. Кіссінджера

Захід завоював світ не через перевагу своїх ідей, цінностей або релігії, а скоріше перевагою у застосуванні організованого насилля.

С. Гантінгтон

мування миру та кооперації. На той період в умовах домінуючого біполярного мислення ідея поліцентризму та регіоналізму не здобула широкого розповсюдження. Однак сьогодні її актуальність є беззаперечною.

У сучасній американській геополітиці найбільш впливовими є *мондіалістичні концепції*. Американський мондіалізм походить ще з доктрини Монро (1823), яка застосовувалася США щодо Латинської Америки, а потім й до Західної Європи. У ХХ ст. у США були створені інституції, які опікувалися розробкою стратегій планетарної уніфікації та формуванням «світового уряду»: Рада з міжнародних відносин (1921), Більдербергський клуб (1954), Тристороння комісія (1973). Остання, відома ще як Трилатераль, була створена за ініціативою американського фінансиста Д. Рокфеллера з метою об'єднати три великих простори: Північну і Південну Америку, Європу та країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону (Японію і Південну Корею). Першим директором Трилатералі став *Збігнев Бжезінський*, нині її провідний аналітик, професор Колумбійського університету, радник школи сучасних міжнародних досліджень при університеті ім. Дж. Хопкінса. Він – один із найвпливовіших геостратегів США, що визначають не тільки американський, а й глобальний порядок денний. Бжезінський є автором численних політологічних і геополітичних праць: «Ідеологія і влада в радянській політиці» (1962), «Між двох сторіч. Роль Америки в технотронну еру» (1970), «Влада та принцип» (1983), «Великий провал: народження і смерть комунізму у ХХ столітті» (1989), «Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи» (1997), «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство» (2004), «Стратегічний погляд: Америка і криза світової влади» (2012).

Збігнев Бжезінський
(нар. 1928)

Ще під час холодної війни Бжезінський сформулював неомондіалістську за суттю *теорію «конвергенції»* (лат. *convergere* – наближатися, сходитися). Відповідно до неї «знімався» фундаментальний геополітичний дуалізм, і атлантична та континентальна цивілізації змішуються, синтезуючи новий тип цивілізації. На погляд Бжезінського, представлений у праці «План гри. Геостратегічна структура ведення боротьби між США і СРСР» (1986), СРСР задля цього має дійти до поміркованої соціал-демократичної версії соціалізму з елементами ринку і приватної власності, відмовитися від принципів класової боротьби та диктатури пролетаріату. А країнам Заходу слід обмежити свободу ринку, втілювати планування економічних потреб, державне регулювання, проводити активну соціальну політику. Конвергенція обох типів цивілізацій має відбуватися на засадах загальнолюдських цінностей гуманізму, демократії та свободи. У підсумку, встановлення впливу над Євразією вибудовується не через боротьбу з її народами, а налагодженням з ними нових, більш ефективних економічних, соціальних і культурно-ідеологічних зв'язків, і тоді людство досягне загального миру та благоденства.

Найбільшого розголосу набула доктрина *«американської гегемонії нового типу»*, яку Бжезінський виклав у «Великій шахівниці». Велика шахівниця – це Євразія, де розігрується партія Атлантичної та Континентальної цивілізацій за глобальну першість. Переможець шахової партії вже відомий – це США. Бжезінський розроблює основні контури майбутнього світу і нову формулу американської гегемонії. «Гегемонія стара, як світ.

Однак американське світове панування відрізняється стрімкістю свого становлення, своїми глобальними масштабами і способами існування», – пише він.

За Бжезінським нинішня гегемонія США унікальна, оскільки: 1) вперше в історії справді світовою державою є одна держава; 2) гегемомом є неєвразійська держава, що перевершує усі інші в світовому масштабі; 3) центральна арена світу – Євразія – знаходиться під переважаючим впливом неєвразійської держави. Відходячи від ідеї конвергенції, Бжезінський більш жорстко ставиться до відносин між США і спадкоємицею СРСР – Росією: «Америка ніколи не мала ділити владу на земній кулі з Росією, та й не могла цього робити, навіть якби й хотіла. Нова Росія просто занадто слабка, ... щоб бути реальним партнером Америки у світі». Тому євразійська геостратегія США має бути продумана як у шаховій партії на кілька кроків уперед, передбачаючи можливі ходи в інтервалах на кожні «п'ять» (короткострокова перспектива), «двадцять» (середньострокова) і «понад двадцяти» (довгострокова) років. Ці етапи мають бути скоординовані між собою та разом складати єдину стратегічну систему.

У *короткостроковій перспективі* Америка зацікавлена зміцнити існуючий геополітичний плюралізм на карті Євразії, де відсутня одна провідна держава, натомість є багато «середніх», відносно стабільних і помірно сильних, але слабших у порівнянні з США як окремо, так і всі разом. На пострадянському просторі Бжезінський пропонує особливу увагу приділяти Україні, Азербайджану, Казахстану та Узбекистану, оскільки кожна з них є особливою фігурою у відносинах між США і Росією. Щодо України, то вона взагалі здатна позбавити Росію статусу найвеличнішої держави і стратегічного гравця Євразії. У *середньостроковій перспективі* американська геостратегія орієнтована на появу важливих у стратегічному плані партнерів щодо створення трансєвразійської системи безпеки під керівництвом Америки; в майбутньому така організація могла б стати партнером НАТО і об'єднати максимальну кількість проамериканських держав у цьому регіоні. У *довгостроковій перспективі* все вищесказане має поступово привести до утворення світового центру «по-справжньому спільної політичної відповідальності» на чолі з США задля розширення меж демократичних систем управління.

Бжезінський також застерігає від трьох небезпечних для Америки сценаріїв. Найнебезпечнішим є створення антиамериканської коаліції за участю Китаю, Росії та Ірану, задля запобігання якого він рекомендує метод сепаратних переговорів із кожною з цих держав, розпалювання між ними взаємних образ і обіцянку в разі співпраці з США дивідендів у вигляді «двостороннього стратегічного партнерства». Інший загрозливий сценарій – можливість китайсько-японського альянсу. У цьому разі Бжезінський вважає доречним зміцнювати японо-американські відносини шляхом створення американо-японського торгового простору, що забезпечить геополітичний плацдарм для

...Головна геостратегічна мета Америки у Європі може бути сформульована досить просто: шляхом більш щирого трансатлантичного партнерства зміцнювати американський плацдарм на Євразійському континенті, щоб зростаюча Європа могла стати ще більш реальним трампліном для просування в Євразію міжнародного демократичного порядку і співробітництва.

3. Бжезінський

тривалої присутності США на Далекому Сході. Третя небезпека для гегемонії США – можливість об'єднання антиамериканських сил в Європі на тлі франко-російського або німецько-російського союзу. Хоча Бжезінський і вважає європейський континентальний блок малоімовірним, тим не менш він рекомендує зміцнювати тактику створення «стін» між Росією і Європою, що захищають інтереси США.

У праці «Вибір. Світове панування та глобальне лідерство» Бжезінський конкретизує своє розуміння американської гегемонії з огляду на події 11 вересня 2001 р. та появу нового суб'єкта геополітичних відносин – тероризму. «Оскільки Америці, незважаючи на її суперечливу роль у світі, визначено бути каталізатором руху або до глобального співтовариства, або до глобального хаосу, американці несуть унікальну історичну відповідальність за те, яким з цих двох шляхів піде людство», – пише він. Тобто, саме Америка, яка посилає революційні імпульси світу, має зробити *вибір між пануванням над світом (заснованим на силі) та лідерством (заснованим на згоді) у ньому*. Така безпрецедентна місія США залежить від глобальної ситуації. Тому для Америки нагальним є розширення зони глобальної безпеки, і боротьба з тероризмом тут одна з першочергових. Аналізуючи феномен тероризму, Бжезінський підкреслює, що США мусять оновити свою стратегію щодо мусульманського світу. З можливих партнерів – Туреччина, Індія, Ізраїль, Росія та Європа – лише на союз із останньою можуть повною мірою розраховувати США.

У Бжезінського викликає тривогу зростання антиамериканських настроїв в усьому світі. На його думку, США мають керуватися принципами моральної справедливості і свої національні інтереси спрямовувати на поступову трансформацію пригнічуючої американської могутності в гегемонію, що добровільно сприймається. В її межах лідерство здійснюється через спільні переконання разом із довгостроковими союзниками, а не за рахунок домінування. І тут не слід плутати інтереси усього співтовариства зі світовим урядом. Як стверджує Бжезінський, на даному історичному етапі ідея світового уряду не має сенсу, оскільки у світі відсутня навіть мінімальна згода задля його створення. Наразі в дещо наближеному вигляді «світовим урядом може бути тільки американська глобальна диктатура, але це буде дуже нестабільна і врешті-решт хибна вигадка, яка сама себе занапастить».

Тому, «світовий уряд може або залишитися прекрасною мрією, або стати жахом, але ще протягом життя кількох поколінь він не стане серйозним проектом». У той же час, вже зараз спостерігається процес еволюції міждержавних відносин у напрямку створення міжнародної неофіційної системи управління, який необхідно розвивати та інституціалізувати, зміцнюючи уявлення про спільну долю людства. І Америка має унікальні можливості очолити цей процес, оскільки вона водночас могутня та демократична за системою управління.

Доволі цинічно-відвертим є твердження американського «геостратега №1»: «...В практичному плані збереження позицій Америки пов'язане з характером її глобального лідерства. Лідерство передбачає визначення лідером того напрямку, який дозволяє мобілізувати інших... Перспективою людства у найближчі два десятиліття стане або сталий рух до співтовариства взаємних інтересів або прискорене падіння у вир глобального хаосу. Прийняття іншими американського лідерства є неодмінною умовою запобігання хаосу». В останній своїй монографії «Стратегічний погляд: Америка і криза світової влади» Бжезінський продовжує наполягати на місіонерській ролі США у рятуванні світу від глобального хаосу. Аналізуючи розстановку сил як на даний момент часу, так і у

...Щоб ефективно діяти як в західній, так і у східній частині Євразії, Америка повинна взяти на себе подвійну роль. Вона мусять стати провідником і гарантом розширеної і зміцненої єдності на Заході, і водночас миротворцем і посередником між найбільшими державами Сходу... Однак, щоб забезпечити собі кредит довіри і запас сил задля успішного виконання обох ролей, Америка має оновитися зсередини.

3. Бжезінський

середньостроковій перспективі до 2025 р., він підсумовує усі свої оптимістичні і песимістичні сценарії одним безапеляційним висновком: наразі жодна країна, крім США, не здатна вибудувати збалансований геополітичний фундамент задля конструктивного діалогу Заходу і Сходу, врешті-решт задля соціального благополуччя та виживання людства.

Тож мондіалістська теорія видатного архітектора глобального світоустрою Бжезінського послідовно втілюється у розбудову нової конфігурації геополітичних сил, про що промовисто свідчать політичні події останніх десятиліть. Залишається лише гадати, наскільки подальша реалізація американської геостратегії буде відповідати схемі, ретельно прописаній неперевершеним гросмейстером геополітичної гри на світовій шахівниці.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть сутність геополітики та її фундаментальні засади.
2. Розкрийте зміст геополітичної теорії «життєвого простору» Ф. Ратцеля.
3. У чому полягає нова система науки про державу, запропонована Р. Челленом?
4. Чому геополітична позиція К. Гаусгофера є німецькоцентричною і реваншистською?
5. Охарактеризуйте теорію «номосу» К. Шмітта.
6. Що складає сутність класичної французької геополітики?
7. Чому В. де ла Блаша вважають засновником антропологічного підходу в геополітиці?
8. Які, на Ваш погляд, основні відмінності традиційної англо-американської геополітики?
9. Як розуміє морську силу держави А. Мехен?
10. Поясніть теорію Хартленда Х. Маккіндера.
11. Розкрийте теорію Римленда Н. Спайкмена. Чому він вважається ідейним натхненником створення НАТО?
12. У чому криються особливості післявоєнної геополітики?
13. Поясніть геополітичні концепції «нових правих».
14. У чому полягає футуристичність концепції Ж. Атталі?
15. Проаналізуйте мондіалістський проект Й. Галтунга.
16. У чому полягають основні риси сучасного неоатлантизму?
17. Розкрийте сутність теорії «єдиного цілого» Г. Кіссінджера.
18. Які ідеї С. Гантінгтона і С. Коена стали новаторством у геополітичній теорії?
19. Поясніть сутність теорій «конвергенції» та «американської гегемонії нового типу» З. Бжезінського.

Література

Аттали Ж. Краткая история будущего. Мир в ближайшие 50 лет. Политический прогноз / Ж. Аттали. – СПб. : Питер, 2014. – 288 с.

Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Л. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 204 с.

Бжезінський З. Стратегічний погляд: Америка і криза світової влади / З. Бжезінський. – Л. : Літопис, 2012. – 168 с.

Висоцький О. Шмітт Карл / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 724-725.

Геополітика : підруч. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.

Геополітика: енциклопедія / [Суліма Є. М. та ін.]; за ред. Є. М. Суліми. – К. : Знання, 2013. – 919 с.

Гольцов А. Геополітика та політична географія : підруч. / А. Гольцов. – К. : Центр уч. літ-ри, 2012. – 416 с.

Далявська Т. Гантінгтон Семюель Філіпс / Т. Далявська // *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 145-146.

Дергачев В. А. Геополитика: учеб. пособ. – К. : Наукова думка, 2000. – 428 с.

Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. – К. : КНТ, 2009. – 592 с.

Дністрянський М. С. Геополітика: навч. посіб. / М. С. Дністрянський. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 436 с.

Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології / М. С. Дністрянський. – Л. : Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 114с.

Дністрянський М. С. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? // *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. – Сер. : «Геогр. науки». – 2013. – № 16. – С. 163-168.

Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Ладомир, 2002. – 352 с.

Киссинджер Г. О Китае / Г. Киссинджер; [пер. с англ. В. Верченко]. – М. : АСТ, 2014. – 635 с.

Классика геополитики. XIX век / [сост. К. Королев]. – М. : АСТ, 2003. – 719 с.

Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 478 с.

Лебедюк В. Хаусхофер Карл / В. Лебедюк // *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 679-680.

Лепська Н. Маккіндер Гелфорд Джон / Н. Лепська // *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 404-406.

Лепська Н. Ратцель Фрідріх / Н. Лепська // *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 553-555.

Лепська Н. Челлен Юхан Рудольф / Н. Лепська // *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 700-702.

Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории / Х. Дж. Маккіндер // *Полис*. – 1995. – № 4. – С. 162-169.

Маккіндер Х. Дж. Демократические идеалы и реальность / Х. Дж. Маккіндер // *Полис*. – 2011. – № 2. – С. 134-144.

Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику / Ф. Моро-Дефарж. – М. : Конкорд, 1996. – 151 с.

Мэхэн А. Т. Роль морских сил в мировой истории / А. Т. Мэхэн; [пер. с англ. Л. А. Игоревского]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 606 с.

Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю, 1660-1783. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 634 с.

Ратцель Ф. Человечество как явление жизни на земле // История человечества: Доисторический период / И. Колер, И. Ранке, Ф. Ратцель. – СПб. : ООО «Изд-во «Полигон», 2003. – С. 106-183.

Ратцель Ф. Политическая география (в изложении Л. Синицкого) // Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – М.; СПб. и др.: Питер, 2007. – С. 15-36.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48.

Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2001. – 426 с.

Челлен Р. Государство как форма жизни / Р. Челлен; [пер. с швед. и примеч. М. А. Исаева; предисл. и примеч. М. В. Ильина]. – М. : РОССПЭН, 2008. – 319 с.

Чупрін Р. Коен Саул Бернард / Р. Чупрін // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 316-317.

Чупрін Р. Мехен Альфред Тейер / Р. Чупрін // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 433-434.

Шмитт К. Теория партизана: Промежуточное замечание по поводу понятия политического / К. Шмитт. – М. : Праксис, 2007. – 304 с.

Шмитт К. Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей шк. экономики, 2010. – 272 с.

Тема 55.

Підходи представників футурологічних концепцій до політики

- 55.1. Виникнення та становлення політичної футурології
- 55.2. Політико-технічні прогнози Е. Тоффлера
- 55.3. Концепція «ендизму» Ф. Фукуями
- 55.4. Цивілізаційна футурологія С. Гантінгтона
- 55.5. Гуманістична футурологія О. Флехгейма
- 55.6. Концепція інформаційного суспільства в політичній футурології (Й. Масуда, М. Кастельс, Дж. Нейсбітт, М. Маклюен)
- 55.7. Місце та значення футурології у сучасній науці

55.1. Виникнення та становлення політичної футурології

Футурологія (лат. *futurum* – майбутнє) – у широкому значенні – це сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому – сфера наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів (часто вживається як синонім прогнозування та прогностики.) Термін «футурологія» був запропонований в 1943 р. німецьким соціологом О. Флехтгеймом як назва своєрідної «філософії майбутнього».

Радикальне прискорення історичного процесу, кризи ХХ ст., бурхливий розвиток економіки, науки та техніки, інтенсивність соціальних і культурних змін викликали гостру потребу пояснити перебіг історії та передбачити його результати, визначили масовий інтерес до історичних перспектив світу і конкретних спільнот. До середини ХХ ст. аналіз цих перспектив був зосереджений у марксистському вченні про майбутнє людства, а поза рамками цього вчення обмежувався уявленнями про завершення історії сучасним етапом її еволюції, що виключає значні історичні інновації, мобілізацію суспільства для вирішення великих історичних завдань, виникнення в майбутньому нових історичних об'єктів.

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. у західному суспільствознавстві відбулися радикальні зміни. До проблем розвитку і його результатів звернулися всі галузі знання: і природничо-наукова (енергетика, біологія, екологія, інформатика, комунікації тощо), і філософська, і соціальна. Порівняно швидко у конкретних соціальних науках і науковій теорії почалося проектування майбутнього у формі нових епох, нових цивілізацій, нових зрушень і навіть революцій свідомості, культури образу та форм життя, екологічних, технологічних, демографічних, військових та інших криз і катастроф (песимістичне крило теорії) і створення «інших», процвітаючих посткапіталістичних спільнот (оптимістичний напрямок футурології). Почалися пошуки нового етосу людського буття, нових уявлень про механізми життєдіяльності, про становлення нової соціальності, про ефективне функціонування соціальних систем різних типів і розвитку самої людини.

У середині ХХ ст. у футурології оформилося чимало течій. У 60-х рр. переважав *апологетичний* напрямок, який базувався на різних технологічних теоріях, що зводили соціальний прогрес суспільства до зростання рівня техніко-економічного розвитку (З. Бжезінський, Г. Кан, Р. Арон, Б. де Жувенель, Ж. Фурастьє). Представники *реформіст-*

ської течії доводили необхідність «конвергенції» капіталізму та соціалізму (Д. Белл, О. Тоффлер, Ф. Бааде, Р. Юнг). Прихильники *ліворадикального* крила – доводили неминучість катастрофи «західної цивілізації» з огляду на науково-технічний розвиток (А. Ускоу та ін.).

На початку 70-х рр. актуалізувався рух, який виступив із концепцією неминучості «глобальної катастрофи» при збереженні існуючих тенденцій розвитку суспільства. Провідне місце у цьому русі зайняв Римський клуб, із ініціативи якого розгорнулося глобальне моделювання перспектив розвитку людства на основі використання обчислювальної техніки. Учасники цих досліджень та інші футурологи розділилися на дві основні течії: одні стали розвивати неомальтузіанські ідеї соціального песимізму (Дж. Форрестер, Д. Медоуз, Р. Хейлбронер), а інші намагалися довести можливість уникнення катастрофи за допомогою «оптимізації» (Е. Тоффлер, М. Месарович, Е. Ласло, Е. Пестель).

Фактично можна виділити чотири основні етапи розвитку футурології:

- *перший* етап – виникнення нової «науки про майбутнє» в 50-і роки;
- *другий* етап пов'язаний із появою безлічі організацій, завданням яких було продукування різнорідних прогнозів;
- *третій* етап характеризується креном до постіндустріалізму, акцентуванням на проблемах людини і глобальних проблемах;
- *четвертий* етап пов'язаний із розвитком глобального моделювання.

До середини 80-х років футурологія вичерпує своє значення як всеосяжна наука про майбутнє людства. Отримавши максимум свого розвитку на рубежі 60-70-х років, вона починає ділитися на чисельні самостійні напрямки.

55.2. Політико-технічні прогнози Е. Тоффлера

Серед представників сучасної західної футурології помітною фігурою є відомий американський учений *Елвін Тоффлер* – економіст, соціолог, філософ, журналіст, один із видавців журналу «Fortune». Основні праці: «Футурошок» (1970), «Споживачі культури» (1973), «Доповідь про екоспазм» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Передбачення та передумови» (1983), «Метаморфози влади. Знання, багатство й сила на порозі XXI ст.» (1990).

Тоффлер – прихильник концепції постіндустріального суспільства. Він розділяє утопічні уявлення про можливості створення справедливого суспільства за допомогою радикальних демократичних реформ капіталізму. У своїх роботах Тоффлер виступив проти песимістичної технократичної концепції, що пророкує поневолення людини технікою, неминучість світу тотальної раціональності, а також проти оптимістичної концепції соціальної технології, що пропонувала «обхідні шляхи» вирішення вузлових протиріч капіталізму без глибоких соціальних перетворень. На думку Тоффлера, у 60-70-ті роки ХХ ст. людство переживало нову технологічну революцію, що призведе до безперервного оновлення соціальних відносин і створенню надіндустріальної цивілізації. Вчений робить висновок про нездатність державно-економічного капіталізму впоратися з породженими науково-

Елвін Тоффлер
(1928–2016)

технічним розвитком економічними протиріччями і соціальними конфліктами, що отримали глобальне поширення. Для позначення комплексу кризових процесів, які охопили капіталістичну економіку, Тоффлер користується терміном «*екоспазм*».

У концепціях демократичного обговорення проблем майбутнього і сфер індустріального футуризму Тоффлер проводить ідеї розширення «демократичної участі мас» у прийнятті кардинальних рішень, в організації якогось «транснаціонального політичного руху», який об'єднував би у своїх лавах класово різномірні сили з різних країн: робітників, споживачів, представників дрібного бізнесу, менеджерів корпорацій, екологів, політичних діячів тощо. Подібна асоціація, на його переконання, може здійснювати контроль над транснаціональними системами.

На думку Тоффлера, розвиток науки і техніки відбувається ривками, точніше сказати, хвилями. *Перша Хвиля*: сільськогосподарська цивілізація, домінувала на всій земній кулі від приблизно 8 тис. років до н.е. до 1650-1750 рр. Обробіток землі став першим поворотним пунктом розвитку людського суспільства. *Друга Хвиля* – індустріальна: 1650-1750 рр. – приблизно 1955 р. у США (коли кількість працівників обслуговування вперше перевищила кількість робітників заводів і фабрик). Промислова революція поклала початок Другій Хвилі змін. Друга хвиля, змінивши техносферу, революціонізувала і соціосферу: змінилася форма сім'ї, виникла спеціальна підготовка людей до машинної праці, з'явилися гігантські корпорації, посилилася роль профспілок, держави, політичних партій, розвинувся зв'язок, масовий обіг газет, журналів, книг тощо. Індустріалізм зруйнував єдність виробництва та споживання, відділив виробника від споживача. Для їх взаємодії став необхідний обмін, ринок. Комерційні цінності стали головними; економічне зростання, що визначається розмірами ринку, стало першочерговою метою всіх урядів. Вибухоподібна експансія ринку внесла свій внесок у найшвидше зростання життєвого рівня, який переживав світ. Друга хвиля створила новий тип влади – розпорошену та безлику технократію, або інтеграторів розділеного суспільства, що збирають його в єдину систему.

Приблизно зі середини 50-х рр. ХХ ст. промислове виробництво стало набувати нових рис: у безлічі областей технології все більше виявляється різноманітність типів техніки, зразків товарів, типів послуг; усе більшого дроблення зазнає спеціалізація праці; розширюються організаційні форми управління; зростає обсяг публікацій. На думку вченого, це призвело до надзвичайної роздрібності економічних показників, що і зумовило появу інформатики.

Третя Хвиля історичних змін є не прямолінійним розширенням індустріального суспільства, а радикальною зміною напрямку, а часто й запереченням того, що відбувалося раніше. Вона свідчить про цілковите перетворення, не менш революційне, аніж його принесла з собою

Розмірковуючи про майбутнє, краще помилятися, проявляючи сміливість, аніж обережність.

*Е. Тоффлер,
«Шок майбутнього»*

індустріальна цивілізація триста років тому. Зіткнення двох цивілізацій – Другої і Третьої Хвилі – загрожує, на думку мислителя, великими небезпеками. Перехідний період буде позначений глибоким суспільним розладом, шаленими стрибками економіки, локальними конфліктами, спробами розколу, технологічними кризами або катастрофами, політичним неспокоєм, насильством, війнами або загрозами воєн. У атмосфері розпаду інституцій і цінностей з'являться авторитарні демагоги й рухи, які пориватимуться до влади й, можливо, її здобудуть.

Американський дослідник прагне змалювати майбутнє суспільства як повернення до доіндустріальної цивілізації на новій технологічній базі. Розглядаючи історію як безперервний хвильовий рух, він аналізує особливості прийдешнього світу, економічною основою якого стануть, на його думку, електроніка та обчислювальна техніка, космічне виробництво, використання глибин океану та біоіндустрії. Це і буде – «третя хвиля» в розвитку суспільства, яка завершує аграрну («перша хвиля») та промислову («друга хвиля») революцію.

Слід згадати проекти Тоффлера щодо самооновлення капіталізму через фундаментальні трансформації суспільної системи. До числа подібних проектів належить ідея так званого «прос'юмерства». Слово «прос'юмер» (англ. prosumer) створене Тоффлером. Воно є похідним від англійських слів виробник (англ. producer) і споживач (англ. consumer). Тоффлер позначає ним виробництво споживчої вартості для використання самим працівником або членами його сім'ї, а не для обміну, тобто натуральну форму господарювання. Піднесенню прос'юмерства вчений приписує значення фундаментальної трансформації соціальної системи, масивного історичного зсуву.

У центрі уваги дослідника лежать система влади в сучасному суспільстві та її трансформація, масштаби якої дозволяють стверджувати, що людство вступило в еру зміщення влади, коли поступово розпадаються всі існуючі в світі владні структури і зароджуються принципово нові. Політична структура індустріальної цивілізації: представницькі уряди, які обираються голосуванням на основі волевиявлення більшості; політичні партії для збирання голосів, так само, як і національна держава: одна з основ цивілізації Другої Хвилі – зараз знаходиться під ударом сил «третьої хвилі». Відторгнення колишніх форм авторитету та влади найбільш зримо проявляється на світовому рівні. Після Другої світової війни на планеті утвердилися дві наддержави, фактично поділивши світ між собою. Кожна мала своїх прихильників і союзників, суворо дотримуючись рівноваги сил. Але сьогодні цьому збалансованому протистоянню прийшов кінець. Зсув влади відбувається настільки інтенсивно, що світові лідери скоріше підкоряються подіям, аніж управляють ними.

Зміну владної структури Тоффлер пов'язує з новою *Знання є найбільш демократичним джерелом влади.* роллю знань у суспільстві, яка виражається у втраті професіоналами монополії на знання та інформацію та в поширенні інтелектуальних технологій Третьої Хвилі, що, в свою чергу, дало життя новому джерелу суспільного багатства.

*Е. Тоффлер,
«Метаморфози влади»*

Тоффлер вважає, що світ знаходиться на межі великої економічної катастрофи. Але ця криза не схожа на всі попередні. Відмінною рисою цієї кризи є те, що це – радикальна реорганізація, а не крах; це – криза переструктурування.

Серед причин, що роблять неможливим подальший «нормальний» плин індустріальної цивілізації дослідник виділяє наступні:

- *по-перше*, досягнення людською цивілізацією поворотного пункту у своїй «війні з природою». Біосфера просто не зможе більше терпіти індустріальний натиск;
- *по-друге*, неможливість далі покладатися на запаси невідновлюваної енергії. Очевидно, що дешева енергія – одне з двох найважливіших джерел існування індустріальної цивілізації – майже вичерпана, так само як і дешева сировина. Крім того, усі інші системи Другої Хвилі перебувають у кризовому стані: система соціального забезпечення, шкільна, оздоровча, міжнародна фінансова система, націо-

нальна держава, уся система цінностей Другої Хвилі (визначення статевих ролей, криза особистості тощо).

Заснована на матеріальних чинниках виробництва промислова культура підривається процесами змін, обумовленими бурхливим розвитком інформаційних технологій. Учений припускає, що Третя Хвиля фундаментально змінить саму суть створення цінностей. Сучасні цінності, відповідно до моделі Тоффлера, ґрунтуються на миттєвому прийомі й передачі даних, ідей і символів.

Практично завжди Тоффлер був прихильником технологічного детермінізму. Так, розмірковуючи про цивілізацію, що приходить, Тоффлер висловлює думку про її принципово новий характер. Це одночасно і найвищою мірою розвинена цивілізація, і антиіндустріальна цивілізація. Головні фази руху цивілізації, які виділяє Тоффлер, він класифікує не за способами суспільного виробництва, а лише за окремими галузями. Ці фази існують ніби поза взаємодією способів виробництва. Таким чином, історія людського суспільства постає не як перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, а як перехід від одного технологічного рівня до іншого. Принциповими віхами прогресу історії суспільства у Тоффлера виступають не соціальні революції, а науково-технічні інновації та сходження до більш високого рівня техніки.

Тоффлер стоїть на позиціях плюралізму можливих форм майбутньої організації людського суспільства, що визначаються вибором, який люди проводять між багатьма можливостями теперішнього. На його думку, образ майбутнього і знання шляхів його досягнення формуються в результаті вироблення невеликою «групою суспільствознавців найвищої кваліфікації» «системи строго окреслених цінностей», які лягли б в основу суперіндустріального суспільства. Таким чином, концепцію Тоффлера можна оцінити як ліберально-утопічну теорію соціально-критичного напрямку.

55.3. Концепція «ендизму» Ф. Фукуяма

Френсіс Фукуяма – американський філософ, політолог, політичний економіст і публіцист японського походження. Старший науковий співробітник Центру з питань демократії, розвитку та верховенства права в Стенфорді. Основні праці: «Кінець історії?» (1989), «Кінець історії й остання людина» (1992), «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» (1995), «Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революцією» (2002), «Державне будівництво: управління та світовий порядок в XXI столітті» (2004), «Що таке управління? Моделі історії» (2012).

Фукуяма став відомий завдяки своїй футурологічній концепції «кінця історії», що була викладена ним у роботах «Кінець історії?» та «Кінець історії і остання людина». Його роботи були перевидані на більш, ніж двадцять мов і викликали широкий резонанс у науковому середовищі та засобах масової інформації.

Футурологічну концепцію Фукуяма прийнято називати концепцією «ендизму» завдяки висунутій ним гіпотезі про кінець історії (англ. end of history).

Фукуяма зазначає, що історія в XX ст. проходила під знаком боротьби та суперництва трьох ідеологій: переважно ліберальної демократії, фашизму та комунізму. На-

*Френсіс Фукуяма
(нар. 1952)*

прикінці століття ліберальна демократія остаточно перемогла, внутрішні ж її суперечності й протиріччя на шляху до усунення. Великі конфлікти між великими державами припинилися, й історія поступово «сходить зі сцени». Світ увійшов до постісторичного періоду, в якому ідеологічна боротьба закінчилась, та переважає світовий мир.

На його думку, в ХХ ст. людство рухалося від «мракобісся» і «нераціонального менеджменту соціальної реальності», тобто ідеології й історичної практики соціально-економічних і політичних експериментів соціалістичного будівництва в СРСР до найбільш розумного ладу, що втілюється у капіталізмі, сучасній західній цивілізації, ринковій економіці й ліберально-демократичній ідеології.

Після падіння, за його словами, останнього оплоту «ірраціоналізму», тобто розпаду СРСР, створилися передумови виникнення особливого планетарного формату існування, завдяки якому на основі західних цінностей відбудеться об'єднання світу в раціонально функціонуючу машину. Всі регіони світу, стверджує Фукуяма, поступово переорганізуються в дусі нової моделі навколо найбільш економічно розвинених центрів. Подібний розвиток подій він і визначив як «кінець історії».

Для Фукуями кінець історії означає також можливість розв'язання фундаментальних протиріччя у контексті сучасного лібералізму, та відсутність такої можливості в межах будь-якої іншої політико-економічної структури.

За словами політолога, в минулому столітті основними суперниками лібералізму були фашизм і комунізм. Фашизм був фактично знищений як ідеологія в результаті Другої світової війни. Комунізм виявився більш серйозним та довговічним суперником, оскільки він базується на твердженні, що ліберальне суспільство включає в себе фундаментальне протиріччя між капіталом і працею. Однак, Фукуяма переконує, що класова проблема була успішно розв'язана на Заході, оскільки існує рівність можливостей, а наявна інтенсивна нерівність є похідною від індивідуальної нерівності, що закріплена у людській специфічності. Егалітаризм сучасної Америки репрезентує реальне досягнення безкласового суспільства, про яке писав К. Маркс. У результаті вирішення класової проблеми, комунізм і втратив попит на свої ідеї у Західному світі.

Неєвропейський світ також переживає сильні ідеологічні трансформації: нові індустриальні країни, за прикладом Японії, адаптуються спершу до економічного, а потім, повільніше, до політичного лібералізму. Китай, який довго був альтернативним полюсом ідеологічного тяжіння, став свідком дискредитації марксизму-ленінізму як економічної системи, повороту нової технократичної еліти до буржуазного споживацтва. А перебудова в Радянському Союзі, на батьківщині світового пролетаріату, остаточно позбавила марксизм-ленінізм ідеологічної актуальності.

На сучасному етапі головну загрозу домінуванню ліберальної демократії складають лише релігія та націоналізм. Лібералізм є уразливим з точки зору релігії, оскільки не пропонує жодної духовної концепції окрім накопичення та споживання. Така духовна пустота в ядрі лібералізму є ідеологічним дефектом, який однак не може бути застосований до сфери політичного. Крім того, світові релігії не пропонують суспільству власних політичних концепцій. Лише іслам розглядає теократичну політику як альтернативу, але це мало стосується немусульман.

Націоналізм же та інші форми расової та етнічної нетерпимості в свою чергу не здатні створити глобальну систему, оскільки протистоять одна одній. Таким чином, націоналістичні ідеології не можуть представляти серйозної протиположності, оскільки не пропонують

системної альтернативи лібералізму. Відтак, хоч і несподівану появу нових ідеологій не можна контролювати, проте сучасний світ спостерігає перевагу єдиної ідеологічної доктрини – лібералізму та перехід людства в постісторичний період.

Більшість Третього світу, за словами Фукуями, залишається в історичному періоді, і тому продовжуватиме бути теренами для конфліктів ще деякий час. Однак, і там експансіоністська силова модель поведінки поступово стає анахронізмом, оскільки міжнародне становище визначається, і буде все більше визначатись економікою, а не політикою чи стратегією, що означатиме, в свою чергу, маркетизацію міжнародних відносин і занепад широкомасштабних конфліктів. Це не призведе до кінця конфліктів взагалі, адже конфлікти між державами, які ще знаходяться в історичному періоді, можуть залишитися. Проте, широкомасштабні конфлікти за участю великих держав вичерпали себе.

У постісторичний період не буде ані мистецтва, ані філософії, а лише тільки нескінченний догляд за музеєм історії людства.

Ф. Фукуяма, «Кінець історії»

Події 11 вересня 2001 р. в США змусили Фукуяму переглянути свою концепцію, однак не відмовитись від неї. У статті «Чи почалася історія знову?» (2002) Фукуяма продовжує стверджувати, що послідовна модернізація світового співтовариства триває. А негативні явища, з якими ми зіштовхуємося, – це всього лише негативи модернізації. Повернення до минулого стану, до «історії» не передбачається. Він погоджується з тезою про те, що вестернізація викликала хвилю протесту в «незахідному» світі, але відкидає ідею про неможливість конвергенції культур шляхом модернізації.

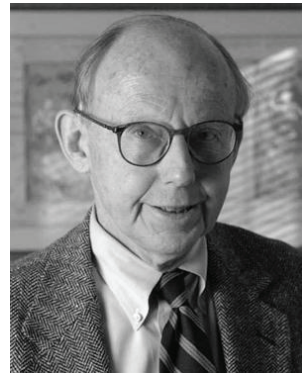
Економічний розвиток, за його словами, веде до ліберальної демократії – не неминуче, але досить часто для того, щоб кореляція між економічним розвитком і демократією складала один із загальноновизнаних «законів» політичної науки. Економічне зростання приводить до виникнення середнього класу з правами власності, розвиненого громадянського суспільства і більш високого рівня освіти для підтримки економічної конкурентоспроможності. Усі ці чинники сукупно разом створюють благодатний ґрунт для потреб демократичної політичної участі, що при відомих обставинах інституціоналізуються в демократичному правлінні. І хоча в сучасних суспільствах залишаються культурні розбіжності, вони зазвичай концентруються поза політикою і відносяться до сфери приватного життя.

55.4. Цивілізаційна футурологія С. Гантінгтона

Багато в чому протилежну концепцію майбутнього висунув американський соціолог та політолог *Семюель Гантінгтон*. Основні праці: «Солдат і держава: теорія та політика громадянсько-військових відносин» (1957), «Політичний порядок в мінливих обставинах» (1968), «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1993), «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності» (2004).

Парадигма «кінця історії» Ф. Фукуями припускала, що розроблена США техніка «плавильного казана» здатна переплавити всі культури, цивілізації і політичні системи людства, перетворивши їх у єдиний сплав із заздалегідь заданими якостями. У своїх працях «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» та «Зіткнення цивілізацій» Гантінгтон висунув іншу концепцію – парадигму зіткнення (конкуренції) цивілізацій, гранично загостривши і спростивши одну з ідей Тойнбі й обґрунтувавши свій підхід ілюстраціями із сучасної політики.

Головною причиною неминучого конфлікту цивілізацій Гантінгтон вважає зміну можливих мотивів конфронтації у світовій політиці. Після катастрофи соціалістичного табору і радянської супердержави, ідеологія й економіка відходять на другий план. Джерелом конфлікту стає *культура*. Те, що ми спостерігаємо нині, вважає Гантінгтон, – це не кінець історії, а кінець ідеології. XXI століття починається як століття культури, на авансцену вийшли розходження, взаємодії і конфлікти між культурами. Це стало настільки очевидно, що вчені, політики, економісти, військові, практично всі звертаються до культури як центрального чинника, що пояснює людську, соціальну, політичну поведінку.

Семюель Гантінгтон
(1927–2008)

Раніше політичні конфлікти виникали у зв'язку з прагненням королів й імператорів розширити свої володіння, підсилити свій бюрократичний апарат, поповнити скарбницю. Етнічна природа суспільства була в значній мірі байдужа до устремлень правителів. У результаті конфліктів, що обернулися кровопролитними війнами, вижили ті держави, які змогли виробити новий тип мобілізації – національний. У результаті утворилися нації-держави, а конфлікти між правителями замінилися конфліктами між націями.

На думку Гантінгтона, кінець міжнаціональному характеру конфронтації поклала Перша світова війна. Російська революція замінила міжнаціональний конфлікт конфліктом ідеологічним: комунізм і ліберальна демократія, комунізм і нацизм, ліберальна демократія і нацизм. Тому «холодна війна» виявилася можливою саме між державами, жодна з яких не була класичною нацією-державою.

Із закінченням холодної війни ідеологічний характер конфронтації був переборений. «Незахідні» народи й уряди перестали бути пасивним об'єктом західної колоніальної політики і почали самі творити історію, породжуючи нові типи конфліктності, пов'язані з характером усієї попередньої історії. На цьому етапі розподіл на «перший», «другий» і «третій» світ втрачає зміст. Країни починають групуватися виходячи з їх культурної (цивілізаційної) компліментарності. На перший план виходять розходження релігійного походження, що склалися сторіччями і не можуть швидко модернізуватися. Вони виявляються більш фундаментальними, ніж розходження політичного чи ідеологічного характеру, а політичним аргументом стають у силу «ущільнення» світу, втягування локальних співтовариств у світову політику.

Гантінгтон вважає, що нації-держави і далі будуть головними суб'єктами конфліктів, але конфлікти глобальної політики розвертатимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. Лінії розламу між цивілізаціями стануть лініями майбутніх «фронтів».

Цивілізація за Гантінгтоном є певною культурною сутністю. Західний світ, арабський регіон і Китай не є частинами більш широкої культурної спільності; вони є цивілізаціями. Гантінгтон визначає цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступний ступінь складає вже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей.

Усього американський учений нараховує вісім цивілізацій: західну, православну, китайську, японську, мусульманську, індійську, латиноамериканську й африканську. Не тільки православна і мусульманська цивілізації, але і всі інші мають свій релігійний зміст: західне християнство, індуїзм, буддизм, конфуціанство, даосизм.

Гантінгтон виділив п'ять основних причин, чому неминуче зіткнення цих цивілізацій.

1. Розходження між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш істотні. Цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що найважливіше, – релігією. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом та групою, громадянином і державою, батьками та дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значимість прав та обов'язків, свободи і примусу, рівності й ієрархії. Ці розходження більш фундаментальні, аніж розходження між політичними ідеологіями та політичними режимами.
2. Світ стає більш «тісним». Взаємодія між народами різних цивілізацій підсилюється. Це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості, поглиблення розуміння розходжень між цивілізаціями і спільності в рамках цивілізації. Взаємодія між представниками різних цивілізацій зміцнює їх цивілізаційну самосвідомість, а це, у свою чергу, загострює глибоко історичні розбіжності та ворожість.
3. Процеси економічної модернізації та соціальних змін в усьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей за місцем проживання, одночасно слабшає і роль нації-держави як джерела ідентифікації. Лакуни, що утворилися в результаті, в більшості заповнюються релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. Подібні рухи склалися не тільки в ісламі, але й у західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі, індуїзмі.
4. Ріст цивілізаційної самосвідомості диктується роздвоєнням ролі Заходу. З одного боку, Захід знаходиться на вершині своєї могутності, а з іншого – можливо саме домінування Заходу провокує повернення «незахідних» цивілізацій до власних коренів.
5. Культурні особливості та розходження менш схильні до зміни, ніж економічні й політичні, і внаслідок цього їх складніше вирішити або звести до компромісу. У класових й ідеологічних конфліктах людина могла обирати на чийй вона стороні поза залежністю від етнічної, культурної та релігійної ідентичності. У міжцивілізаційних конфліктах свободи вибору та зміни ідентичності вже немає. Гантінгтон говорить про наростаючу десекуляризацію світу, посилення фундаменталістських рухів, що втягують у себе найбільш освічені прошарки населення. У той же час ідентифікація за нацією-державою розмивається з посиленням взаємозв'язку світу.

Саме тепер, за словами Гантінгтона, прийшла черга справжнього протистояння – протистояння культурного і цивілізаційного. Розпад СРСР і практично повна самоликвідація комунізму як практикуючої ідеології, усе це ознаменувало собою кінець ідеологічного протистояння у світі. Однак, закінчення віхи ідеологічних воєн не тільки не сприяло встановленню стабільності та балансу сил у світі, але навпаки, відкрило новий етап ще більш запеклого і принципового протистояння цивілізацій.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства.

*С. Гантінгтон,
«Зіткнення цивілізацій»*

Якщо в роки холодної війни основні вогнища криз і кровопролиття зосереджувалися уздовж політичних й ідеологічних кордонів, то тепер вони переміщуються на лінії розламу між цивілізаціями. Холодна війна почалася з того моменту, коли «залізна завіса» розділила Європу політично й ідеологічно. Але як тільки був ліквідований ідеологічний розділ

Європи, знову відродився її культурний поділ на західне християнство, з одного боку, і православ'я й іслам – з іншого.

Уперше, як підкреслює Гантінгтон, глобальна політика стає мультиполярною і мультицивілізаційною, на відміну від колишньої біполярної й ідеологізованої. Найбільш важливою формою угруповання держав є не блоки, як у період холодної війни, а цивілізації, що характеризуються насамперед релігійно-культурними ознаками. Та обставина, що основні конфлікти епохи знаходять цивілізаційний характер, нітрохи не притупляє їхньої гостроти. Більш того, за трактуванням Гантінгтона, цивілізації більш непримиримі, менш схильні до компромісів, аніж блоки чи держави, що спонукаються національними інтересами чи турботою про «баланс сил».

Після подій 11 вересня 2001 р. Гантінгтона почали вважати «провидцем», який передбачив загострення ісламського екстремізму. Сучасний етап розвитку глобальної політики гарвардський професор характеризує, як вік мусульманських воєн. До них відносять терористичні, партизанські, громадянські війни і міждержавні конфлікти. Такі приклади насильства мусульман можуть перерости у глобальне зіткнення цивілізацій між світом ісламу і Заходом, а також між світом ісламу і рештою. Однак, Гантінгтон, заперечуючи власну тезу про «принципові культурні розбіжності» як основний чинник конфліктів, знаходить причину мусульманських воєн зовсім не в цивілізаційних відмінностях, зазначаючи, що джерела епохи мусульманських воєн криються в більш загальних причинах. Вони походять не із самої сутності ісламської доктрини і вірувань, які, як і в християнстві, можуть бути використані їх прихильниками, у залежності від трактування, для виправдання війни чи миру. Причини сучасних мусульманських воєн варто шукати в політиці, а не релігійних доктринах VII ст. н.е.

Гантінгтон застерігає від універсалізації західної культури. Катастрофа комунізму, на його думку, створила на Заході ілюзію того, що його ідеологія демократичного лібералізму здобула перемогу в усьому світі й у такий спосіб довела свою універсальну значимість. Універсальні претензії Заходу усе більше вступають у конфлікт із іншими цивілізаціями, відзначає Гантінгтон. Заходу не слід намагатися змінити інші цивілізації за своїм зразком, що йому не під силу, а потрібно зберігати, підтримувати й оновлювати унікальні властивості західної цивілізації.

Гантінгтон доводить неадекватність і безпідставність намагань пов'язати процеси модернізації з одночасним імпортом західного способу життя і відмовою від традиціоналістських цінностей. Культурну вестернізацію не можна вважати ані необхідною умовою, ані неминучим результатом модернізації й економічного розвитку. Навпаки, модернізація сприяє відродженню інтересу до національної культури. На рівні окремої людини переміщення в незнайомі місця, зміна професій і соціальних страт приводить до розриву традиційних зв'язків, породжує почуття відчуження, неприкаяності та втрати коренів, що ведуть до кризи ідентичності, з якою, як правило, може справитися тільки релігія. На рівні суспільства модернізація приводить до підвищення матеріального добробуту та військової міцності країни в цілому, що, у свою чергу, змушує людей із великою довірою відноситися до своєї культурної спадщини, підтверджуючи її цінність та істинність. У силу всього цього в багатьох незахідних суспільствах спостерігається повернення до місцевих культурних традицій. Часто воно здобуває релігійну форму, і можна стверджувати, що відродження релігії є безпосереднім результатом модернізації.

Гостроту назріваючим конфліктам додає усвідомлення елітними групами незахідних співтовариств того факту, що Захід уже не наздогнати, рухаючись його шляхом. Тому

інтерес до Заходу як до постачальника політичних стратегій, культурних і матеріальних стандартів втрачається, відбувається девестернізація еліт, звертання до власних історичних коренів. Захід усе частіше наштовхується на рішучу протидію спробам упровадити свої цінності (демократія, лібералізм) як загальнолюдські. Ці цінності засвоюються деякими верствами суспільства інших цивілізацій лише поверхово, чим ще більше дискредитується.

55.5. Гуманістична футурологія О. Флехтгейма

Німецький соціолог *Оссін Флехтгейм* є представником гуманістично орієнтованого напрямку західної футурології. Його футурологічна концепція поєднала в собі гуманістичні ідеї, уявлення про футурологію як нову науку про майбутнє, глобальні проблеми сучасної цивілізації. У своїх працях «Один світ чи жодного» (1964) та «Футурологія» (1970) ґрунтуючись передусім на соціології історії О. Шпенглера, Флехтгейм досліджує низку сучасних проблем. Його концепція синтезувала в собі гуманістичні ідеї, сучасні футурологічні та політологічні підходи, розвинула проблематику соціально-політичного ідеалу майбутнього.

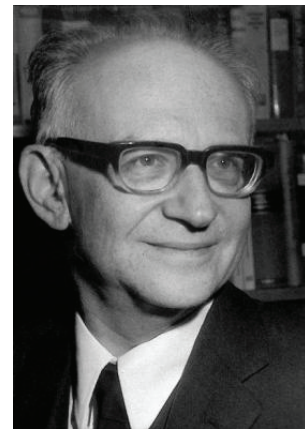
Футурологія, за Флехтгеймом складається з футуристики, прогностики та планування. Футуристика, у свою чергу, ділиться на філософію, політику та педагогіку майбутнього, при цьому філософія майбутнього виходить із протиріччя між утопією та ідеологією. Футурологічний підхід, на думку Флехтгейма, є проявом теперішнього, на відміну від ідеологічної фіксації минулого й утопічного прославлення майбутнього. Як недолік ідеології Флехтгейм відзначає те, що вона абсолютизує минуле, бачить сучасність тільки у світлі минулого та виправдовує існуючий порядок речей.

Флехтгейм надає великого значення плануванню, яке виступає у нього як одна з найважливіших частин футурології. Говорячи про планування, футуролог має на увазі необхідність створення «глобального плану».

Називаючи свою футурологію «критично-гуманістичною» автор протиставляє її «консервативно-технократичній». Перша, на його думку, повинна займатися вирішенням глобальних проблем і пошуками моделі гуманного суспільства. «Гуманістична футурологія», вважає Флехтгейм, має прогресивний характер і покликана шукати шляхи гуманізації світу, застерегти його від загибелі. Основними проблемами, які покликана вирішити футурологія, мислитель називає: збереження миру, подолання голоду і перенаселення, вирішення екологічної проблеми, проблеми взаємин індивіда та суспільства.

Флехтгейм говорить про необхідність поєднувати два основних підходи, що існують у філософії історії: лінійне уявлення про постійний прогрес суспільства та циклічне уявлення про те, що суспільний розвиток відбувається за певним циклом, який постійно повторюється.

Хоча одним зі своїх ідейних попередників Флехтгейм вважає Шпенглера, але не можна сказати, щоб всі його погляди були в руслі шпенглерівської концепції історії. Так, наприклад, Шпенглер говорить про занепад західної цивілізації в недалекому майбутньо-

Оссін Флехтгейм
(1909–1998)

му, чому і відповідає його яскраво виражений песимізм. Флехтгейм ж оптиміст, і хоча він допускає можливість занепаду західної цивілізації в результаті воєн і революцій, сподівається на можливість створення в майбутньому всесвітньої цивілізації. Різняться концепції також в методології історичного дослідження. Метод історичної аналогії, основний в концепції Шпенглера, не представлений у Флехтгейма. Більш того, якщо за Шпенглером у найближчому майбутньому очікується поява «неоцезаристських» держав, які прийдуть на зміну демократичним, то за Флехтгеймом, навпаки, на зміну сучасним тоталітарним режимам прийде світова демократична федерація. Шпенглер пророкує світові війни, Флехтгейм – «становлення світової рівноваги», «демократичну реконструкцію цивілізації, не вдаючись до воєн, диктатури та революції».

Щодо перспектив суспільного розвитку, то учений дотримується точки зору, притаманної багатьом європейським соціал-демократам. Його погляди близькі до концепції демократичного соціалізму, в центрі якої лежить уявлення про так званій «третьій шлях» у світовій політиці, який він розуміє як «синтез соціалістичних і демократичних елементів». Цей шлях веде до світової соціалістичної федерації, до ліберального, демократичного соціалізму, який є «синтезом ліберальної демократії і колективістського соціалізму в ім'я свободи, рівності та братерства». Під соціалізмом Флехтгейм, як і Шпенглер, розуміє зміну існуючого суспільного устрою відповідно до моральних вимог. У такому підході присутні два моменти: критичне ставлення до традиційного соціального порядку і наявність моральних цінностей.

По «третьому шляху» рухати людство має так звана «третьа сила» – «критико-гуманістична футурологія», яка покликана об'єднати всі опозиційні і альтернативні рухи, як в соціалістичних, так і в капіталістичних країнах. Ядром третьої сили є вільна Європа, яка займає серединне положення між західним капіталізмом і східним комунізмом – США і Росією.

Флехтгейм пропонує розглядати гуманізм як альтернативу марксизму і християнству. Відповідно вчений стверджує, що крім марксистського і християнського соціалізму існує ще й гуманістичний соціалізм. Таким чином, він прагне відмежуватися як від науки, так і від релігії. Хоча Флехтгейм не вважає свою концепцію світовою релігією, але говорить про необхідність переходу до «демократично-соціалістичної світової культури». Саме гуманізм, на його думку, повинен лягти в основу нової світової культури, розчинивши в собі все різноманіття культур і народів.

Флехтгейм намагається зайняти наднаціональні, глобальні позиції. Вирішальний прогрес, – зазначає він, – буде дійсно реалізовуватися тільки у наднаціональних рамках. Очевидно, що футуролог віддає пріоритет загальнолюдським інтересам, вважаючи, що «необхідно підпорядкувати особливі інтереси держав і народів, класів і еліти загальним інтересам людства». При цьому футурологія, на його думку, повинна сприяти об'єднанню «локальних єдностей» під егідою світової держави. Майбутнє суспільство буде синтезом елементів, властивих капіталізму й комунізму, а безкласова світова федерація виникне на основі «солідарної гуманізації», «соціалістичної демократії» та «гуманістичного соціалізму».

Виступаючи за єдине планетарне суспільство, Флехтгейм бачить як основну перешкоду на цьому шляху поділ людства на раси, нації, держави та релігії. На шляху планетарної цивілізації, на його думку, лежать традиційні духовні, соціально-історичні та географічні межі, які характеризуються ним як забобони та фанатизм.

Флехтгейм вважає, що футурологія повинна зробити важливий внесок у вирішення таких глобальних проблем, як усунення небезпеки війни й інституалізація миру; подолання голоду, злиднів і перенаселення в третьому світі; подолання експлуатації ігноблення; захист природного середовища; усунення відчуження.

Називаючи себе «пацифістським гуманістом», Флехтгейм зазначає, що війни приносять не тільки величезний матеріальний збиток, але і пов'язані з глибокими психологічними переживаннями людей. Вирішення цієї проблеми автор бачить у необхідності створення всесвітньої федерації. Асоціюючи війну з крахом цивілізації, Флехтгейм бачить як одне з найважливіших завдань футурології боротьбу за мир.

Гуманізація і демократизація – два процеси, які, на думку Флехтгейма, здатні привести людство до прийняттого майбутнього. *Першу* він розуміє як лібералізацію, тобто боротьбу за права і свободи людини, *другу* – як боротьбу із жорсткими формами державного устрою. Це свого роду анархізм: розмивання держави, обмеження її повноважень до мінімуму.

Єдино прийнятним ідеалом майбутнього Флехтгейм розглядає створення всесвітньої федерації. В основі цієї федерації лежить принцип активного інтернаціоналізму, що знищує всі історично сформовані національно-державні форми. Всі права окремих держав повинні бути передані єдиному світовому центру, що включатиме так звані локальні єдності.

У книзі «Чи можна врятувати майбутнє?» (1987) Флехтгейм розглядає три сценарії можливого розвитку цивілізації в майбутньому. За *першим* сценарієм відбувається світова війна, цивілізація гине, людство опиняється в варварстві; найнесприятливіший сценарій. Відповідно до *другого* – на землі встановляться «неоцезариські» тоталітарні диктатури. Флехтгейм використовує термін «неоцезаризм» як синонім авторитаризму, фашизму, тоталітаризму, який, очевидно, походить від поняття «цезаризм» Шпенглера. Становлення всесвітньої федерації зображується футурологом як *третьий* можливий сценарій майбутнього. Така федерація повинна стати найбільш бажаною метою для всього людства.

У поглядах Флехтгейма синтезовані риси світогляду різних ідейних напрямків, що свідчить про еkleктичність його підходу. Прагнучи зайняти у всьому «золоту середину», учений намагався об'єднати елементи з абсолютно різнорідних за своїми вихідними принципами концепцій. Однак, в цілому футурологічна концепція Флехтгейма стоїть на позиціях соціал-реформістського спрямування. Футуролог намагається виступити із загальнолюдських позицій. Він заперечує західний капіталізм і східний комунізм як крайні форми, які, борючись між собою, нейтралізують одна одну, а переможе в кінцевому випадку гуманний, демократичний соціалізм.

55.6. Концепція інформаційного суспільства в політичній футурології (Й. Масуда, М. Кастельс, Дж. Нейсбітт, М. Маклюен)

Прогресуючі зміни в технологіях, а також в соціальній і політичній структурі суспільства в другій половині ХХ ст. обумовили прагнення вчених описати сутність нового «інформаційного» століття, що призвело до появи безлічі його визначень. Дж. Ліхтхайм говорить про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – про посткапіталістичне, А. Ет-

ціоні – про постмодерністське, Г. Кан – про постекономічне, С. Алстром – про постпротестантське, Р. Сейденберг – про постісторичне. Більшість згаданих визначень походять від поняття «постіндустріальне суспільство», популяризоване гарвардським дослідником Д. Беллом, проте в кожному присутнє уявлення про еволюцію і все більше ускладнення інформаційного та комунікаційного середовища.

Досить часто авторство терміна «*інформаційне суспільство*» помилково приписують Е. Тоффлеру, австрійському економісту Ф. Махлупу, японським вченим Ю. Хаяші та Й. Масуді. Але насправді цей термін, що позначав новий тип суспільства, у 1961 р. запропонував *Умеао Тадао*, японський антрополог професор університету Кіото, який був одним із перших, хто передбачив культурну революцію завдяки зростаючому обміну інформацією. У подальшому відомими дослідниками і розробниками теорії інформаційного суспільства стали також Д. Белл, М. Кастельс, М. Маклюен, Д. Нейсбітт, А. Турен, Ф. Уебстер та ін.

Як державотворча ідея контури інформаційного суспільства уперше були представлені японським футурологом *Йонезі Масудою* у роботі «План інформаційного суспільства – національна ідея до 2000 року» (1968), а потім у звітах ряду організацій японському уряду, де описувалася комп'ютеризація суспільних процесів, що сприятиме забезпеченню доступу всіх соціальних груп до джерел інформації, позбавленню людей від рутинної роботи за допомогою забезпечення високого рівня автоматизації виробництва як головної умови переходу до інформаційного суспільства. Масуда розглядав цей тип суспільного устрою переважно в економічному контексті, згідно з яким нові технології повинні були привести до серйозних позитивних соціальних перетворень. На його думку, в умовах формування інформаційного суспільства відбуватимуться зміни суті самого виробництва, продукт якого стане більш «інформаційно містким», а виробництво нематеріальних, а інформаційних продуктів стане рушійною силою розвитку суспільства і змінить його кардинальним чином. Масуда звертає особливу увагу на трансформацію людських цінностей в інформаційному суспільстві, висувуючи концепцію про безкласовість і безконфліктність цього виду суспільного устрою, обґрунтовуючи тезу про те, що це буде суспільство згоди із невеликим урядом і державним апаратом.

Йонезі Масуда
(1905–1995)

Масуді вдалося створити цілісне вчення про інформаційне суспільство, положення якого були викладені у низці його робіт: «Комп'ютопія» (1966), «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981), «Гіпотеза про генезис Homo Intelligens» (1985), після опублікування яких він став відомим в усьому світі.

На думку Масуди, комп'ютопія – це суспільство майбутнього, в якому кожна людина розпоряджається своїм часом із користю для себе, в ньому всім надана свобода прийняття рішень, створення різних організацій і співтовариств, діяльність яких спрямована на досягнення якоїсь єдиної мети; суспільство, яке вільне від будь-якого панівного впливу. У такому суспільстві зростання ролі інформаційних ресурсів призведе до повної об'єктивізації інформації, тобто до відокремлення її від суб'єкта інформації, від

Інформаційне суспільство більшою мірою будуватиметься довкола цінностей пізнання та вибору, аніж матеріальних цінностей.

Й. Масуда, «Комп'ютопія»

первинної форми. Комп'ютер доводить процес об'єктивізації до остаточного відчуження інформації від людини і на цій стадії, на думку Масуди, для виробництва інформації люди вже не будуть потрібні. У той же час «інформаційна користь» є своєрідним символом інформаційного суспільства, в якому інформаційна інфраструктура складається з комп'ютерних і комунікаційних мереж, за допомогою яких можна обробляти інформацію, отримувати різні інформаційні послуги, а будь-яка людина, де б вона не знаходилася в дану хвилину, могла б у будь-який час легко, швидко і недорого отримувати необхідну інформацію. Таким чином, він фактично передбачив створення глобальної мережі Інтернет, а також можливість за допомогою інформаційних технологій та телекомунікацій швидко здійснювати обмін інформацією, а як наслідок виникнення інформаційного та телекомунікаційного мережевих суспільств.

Масуда критично ставився до майбутнього і спроб спрогнозувати ті ризики, з якими неминуче зіштовхнеться новий тип суспільства. Футуролог визначав три головні типи соціальних проблем інформаційного суспільства: шок у зв'язку зі швидкими соціальними трансформаціями; глобальні дії терористів; зазіхання на індивідуальну самотність і криза підконтрольності.

У праці «Комп'ютопія» Масуда висловив сміливе на той час припущення, що в майбутньому інформаційному суспільстві запанує «демократія участі». Уточнюючи її сутність, він відзначав, що технологічна база «демократії участі» складатиметься з інформаційної мережі, процесу копіювання політичних моделей і зворотного зв'язку для врахування індивідуальних думок.

Масуда визначав, що інформаційне суспільство буде сприяти вдосконаленню демократії. Цей процес буде об'єктивним та обумовленим, у першу чергу, децентралізованим і відкритим для всіх людей використанням інформаційних технологій Крім того, використання банків даних окремими невеликими групами осіб, які перебувають при владі (і роблять це для власних «політичних цілей, що перетворює країну на поліцейську державу»), стане неможливим. Інформація буде використовуватись усіма громадянами та їх добровільними об'єднаннями з метою «повністю розвинути свої здібності», що сприятиме подальшому утвердженню демократії.

Свій аналіз процесу переходу людства в інформаційну епоху пропонує іспанський дослідник *Мануель Кастельс*. Цей перехід заснований на революції інформаційних технологій, яка у 1970-х рр. заклала основу для нової технологічної системи, що поширилася по всьому світу.

Одночасно зі змінами в матеріальній технології революційні зміни відбулися і в соціальній та економічній структурі: відносно жорсткі та вертикально орієнтовані інститути замінюються гнучкими і горизонтально орієнтованими мережами, через які здійснюється влада та обмін ресурсами. Для Кастельса формування міжнародних ділових і культурних мереж і розвиток інформаційної технології – явища нерозривно пов'язані та взаємозалежні.

Усі сфери життя, починаючи з геополітики великих національних держав і закінчуючи повсякденням звичайних людей, змінюються, після переносу їх в інформаційний простір і глобальні мережі. Революція в інформаційній технології є відправним пунктом при аналізі труднощів становлення нової економіки, суспільства та культури.

У своїх працях «Піднесення мережевого суспільства, інформаційна ера» (1996), «Галактика Інтернет» (2001) та ін. Кастельс розмежує відомі концепції «інформаційного суспільства» (англ. information society) і власне концепцію «інформаційного суспільства».

пільства» (англ. informational society). У концепціях інформаційного суспільства підкреслюється визначальна роль інформації у суспільстві. На думку Кастельса, інформація та обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації протягом усієї історії людства і були критично важливими у всіх суспільствах. У той же час «інформаційне суспільство» будується так, що генерування, обробка та передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності та влади.

Кастельс окреслює риси інформаційно-технологічної парадигми:

- 1) інформація у рамках пропонованої парадигми є сировиною технологією і, відповідно, у першу чергу, технологія впливає на інформацію, але аж ніяк не навпаки;
- 2) ефекти нових технологій охоплюють усі сфери людської діяльності;
- 3) інформаційна технологія ініціює мережеву логіку *Усі уряди ненавидять Інтернет, оскільки не можуть його контролювати.*
- 4) інформаційно-технологічна парадигма заснована на гнучкості, коли здатність до реконфігурації стає вирішальною рисою суспільства;
- 5) важливою характеристикою інформаційно-технологічної парадигми стає конвергенція конкретних технологій у високоінтегрованій системі, коли, наприклад, мікроелектроніка, телекомунікації, оптична електроніка та комп'ютери інтегровані в інформаційні системи.

Узяті воедино характеристики інформаційно-технологічної парадигми представлені Кастельсом як фундамент інформаційного суспільства.

Своєрідна й актуальна футурологічна концепція була запропонована американським ученим *Джоном Нейсбіттом*. На його думку, «найнадійніший спосіб передбачити майбутнє – зрозуміти сьогодні». У своїй праці «Мегатренди» (1982) Нейсбітт проаналізував десять головних тенденцій, які повинні були, на його думку, визначити вигляд і суть «нового суспільства». Більшість спостережень Нейсбітта виявилися правильними й описані ним мегатренди багато в чому визначили розвиток американського (і не тільки) суспільства на два десятиліття вперед. Деякі мегатренди за цей час були витіснені іншими, деякі зійшли нанівець.

Основні десять мегатрендів, що визначили суть «нового суспільства»: 1. Перехід від індустріального суспільства до інформаційного. 2. Рух у бік дуалізму «технічний прогрес – душевний комфорт» (чим більше чудес техніки нас оточує, тим більше нам хочеться духовності та простоти). 3. Глобалізація світової економіки та залучення США до цього процесу. 4. Відмова на рівні суспільства від прагнень до швидкого прибутку та переорієнтація на довгострокову перспективу. 5. Перехід від централізації до децентралізації (у тому числі і в політиці). 6. Перехід від надій на допомогу

Мануель Кастельс
(нар. 1942)

Джон Нейсбітт
(нар. 1929)

державної та бюрократичної машини до надій на власні сили. 7. «Смерть представницької демократії» та орієнтація на демократію партисипаторну. 8. Відмова від ієрархічних структур на користь неформальних мереж. 9. Економічний підйом південного заходу США і спад на північному сході. 10. Перехід до «вільного суспільства з поліваріантною поведінкою».

Нейсбітт намагався ґрунтувати свою футурологію на прикладних соціологічних дослідженнях. Так, провівши повноцінне дослідження, взявши чимало інтерв'ю у керівників бізнесу та провідних діячів мистецтв, у академіків і богословів, і після ретельного вивчення особливостей сучасного життя, вчений дійшов висновку, що у сучасного суспільства спостерігається «синдром отруєння технологією».

Нейсбітт описав низку симптомів, що вказують на те, *Найбільш надійний спосіб передбачити майбутнє – спробувати зрозуміти сьогоднішнє.* що сучасне суспільство перетворилося в «зону, отруєну технологією», в суспільство, життя якого визначається складними і часто парадоксальними відносинами між

Дж. Нейсбітт, «Мегатренди»

технологією та прагненням людини до усвідомлення власного життя. Симптоми такі: 1. Люди воліють швидких рішень у всіх сферах – від релігії до здорового харчування. 2. Люди відчувають страх перед технологією і схиляються перед нею. 3. Люди перестали розрізняти реальність і фантазію. 4. Люди приймають насильство як норму життя. 5. Люди люблять технологію, як діти люблять іграшки. 6. Людське життя стало відстороненим і розосередженим.

Знаючи ці симптоми та їх прояви, зазначає Нейсбітт, ми можемо краще зрозуміти ту роль, яку технологія відіграє чи може відіграти в нашому житті.

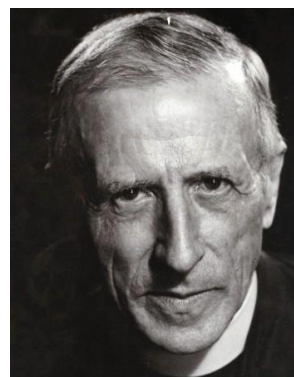
Футурологічні концепції, викладені в «Мегатрендах», отримали широкий, в тому числі міжнародний, розголос. У результаті в 1996 р. Цзян Цземінь, тоді генеральний секретар ЦК КПК, особисто запропонував Нейсбітту попрацювати над аналогічною книгою, присвяченою Китаю. Спробу аналізу політичної, економічної, соціальної моделі Китаю і його економічного дива спільно з китайськими університетами та за активної підтримки уряду Китаю було узагальнено в новій праці «Китайські мегатренди» (2010).

Нейсбітт стверджує, що китайська парадигма розвитку принципово відрізняється від будь-яких інших, існуючих у Європі чи США. І не піддається опису за допомогою наявного в цих країнах політичного словника. Для того щоб зрозуміти її принципи, самому Нейсбітту довелося вдатися до метафори компанії, яка уособлювала Китай, як структури, що послідовно реалізує вісім принципів власної реконструкції. *По-перше*, звільнення розуму з метою звільнити творчу енергію китайців і підвищити їх почуття власної гідності. *По-друге*, установка балансу між векторами «згори донизу» і «знизу вгору», тобто повний перегляд директивних систем управління і відмова від них. Цікаво, що для позначення такої системи вводиться термін – «вертикальна демократія». При «вертикальній демократії» тиск з боку виборців на керуючу верхівку скасовано. Він замінюється тиском низових ініціатив, що дозволяє вибудовувати більш довгострокові, ніж в демократичному суспільстві, економічні програми. *По-третє*, це встановлення цілей розвитку, але з великою часткою автономності громадян при їх реалізації. *По-четверте*, дозвіл експериментувати з практикою реалізації без репресій у разі провалу – так китайське керівництво розвиває довірливі відносини з народом. *По-п'яте*, забезпечення інтелектуального та творчого підживлення проектів Китаю, що дозволяє «креативно» вирішувати завдання. *По-шосте*, здатність Китаю бути відкритим для іноземних ринків.

По-сьоме, встановлення збалансованих відносин між економічною свободою і соціальною справедливістю. І, нарешті, перехід від імітування чужих технологій до інновацій.

Своєрідне бачення інформаційного суспільства запропонував канадський філософ і культуролог, соціолог і літературознавець *Герберт Маршалл Маклюен*. Основні праці: «Механічна наречена: Фольклор індустріальної людини» (1951), «Галактика Гутенберга: Становлення людини друкуючої» (1962), «Розуміння медіа: Зовнішні розширення людини» (1964), «Медіа – це повідомлення: перелік наслідків» (1967, у співавторстві з Квентіном Фіоре), «Війна і мир у глобальному селі» (1967, у співавторстві з К. Фіоре), «Від кліше до архетипу» (1970, у співавторстві з У. Уотсоном), «Місто як навчальна аудиторія» (1977, у співавторстві із К. Хатчон і Е. Маклюеном).

Маршалл Маклюен
(1911–1980)

Учений стверджував, що західна цивілізація в ХХ ст. досягла межі, що має не менше значення, ніж епоха Ренесансу. Якісні зрушення в історії людства, за Маклюеном, пов'язані з появою нових технічних засобів комунікації.

Маклюен виділив три етапи в розвитку цивілізації. *Перший* етап – первісна дописемна культура, заснована на принципах колективного способу життя, сприйняття та розуміння навколишнього світу; суспільство детерміноване усними засобами комунікації. На зміну первісній прийшла письмово-друкована культура (*другий* етап). Із появою друкарського верстата, як пише Маклюен у книзі «Галактика Гутенберга», настала епоха дидактизму, індивідуалізму та націоналізму, яка породила індустріальну людину. Письмово-друкована культура, в розумінні вченого, є елітарною, доступною лише освіченим людям.

Величезна роль у *третьому* – сучасному – етапі розвитку цивілізації, вважає Маклюен, належить винаходу електрики. Вона миттєво пов'язує людей у всьому світі, усуває межі дня та ночі, і перетворює світ в одне «глобальне село». На думку Маклюена, за допомогою електронних ЗМІ, суспільство повертається в первісний стан, у якому в людини відроджується природне аудіо-візуальне багатовимірне сприйняття світу і колективності. Електронні засоби комунікації: телеграф, телефон, телебачення та комп'ютер, – вважає вчений, є продовженням нервової системи людини та трансформують всі сторони її психічного та суспільного життя.

Розглядаючи телебачення, Маклюен підкреслював, що воно здатне з будь-якої мало-значимої події, дрібниці (англ. *trivium*) створити повідомлення всесвітнього значення. Глядач, вважає вчений, бере активну участь в освоєнні телевізійної мозаїки: з побаченого кожен складає свою картинку залежно від життєвого досвіду, освіти, настрою, і навіть ступеня зосередженості в конкретний момент.

У своїх роботах 1970-х рр. Маклюен закликав відмовитися від книжкової культури в ім'я аудіо-візуальної «космічної свідомості». Він пророкував швидке виникнення нового типу глобального інформаційного середовища, і закликав відмовитися від поділу культури на міську та сільську, знищити межу між мистецтвом і середовищем. Учений передбачав, що в новій епісі текст та електронні ЗМІ зліються в одне ціле.

Політика завжди пропонує нам вчорашні відповіді на сьогоднішні питання.

*М. Маклюен,
«Галактика Гутенберга»*

Після його смерті, настала епоха Інтернету і теорії новітніх медіа Маклюена набули нового сенсу. Так само, як ідея світу як «глобального села», в якому нічого не можна приховати, і всі відповідальні за все, стала співзвучна часу.

55.7. Місце та значення футурології у сучасній науці

Виникнення і розвиток футурології у другій половині ХХ ст. супроводжувалося далекосяжними претензіями західних теоретиків на створення особливої «науки про майбутнє», «історії майбутнього», основною функцією якої, на їхню думку, мало бути передбачення і пророкування перспектив розвитку процесів у природі та суспільстві.

Часто функціональним призначенням футурологічних побудов ставало прагматичне бажання вплинути своїми прогнозами на сьогодення, штучно створивши в масовій свідомості специфічний соціально-психологічний клімат і забезпечивши прийняття населенням уготованого для нього майбутнього. Імовірнісний характер майбутнього, множинність його альтернативних варіантів також сприяли розумінню можливості впливу на майбутнє шляхом цілеспрямованих впливів на тенденції сьогодення.

У зв'язку з цим багато дослідників висловлювали стурбованість небезпекою переродження футурології у «*футурократію*», тобто можливість, використовуючи витончену техніку формування «футурологічної свідомості», нав'язувати широкій громадськості ідеї заздалегідь запланованого майбутнього.

Футурологія, однак, не стала ані особливою наукою, ані специфічною філософією, але перетворилася на загальний рух наукової думки, орієнтованої на аналіз соціальної динаміки та її результатів. Футурологічна орієнтація суспільствознавства привела до створення концепцій соціальних змін (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.), теорій росту (економічного, соціального, культурного тощо), соціального розвитку та формування нових світових систем (економічні, політичні, етичні теорії нового світового порядку). Футурологічні наукові дослідження переросли в оснащену власною методологією і математичним апаратом прогностику, що почала розвиватися бурхливими темпами. Сьогодні, футурологічний прогноз є невід'ємною функцією будь-якої наукової дисципліни. Між дослідженнями минулого і майбутнього, існує найтісніший зв'язок, оскільки сприйняття, як першого, так і другого прямо або побічно проходять крізь призму систем цінностей і переваг сьогодення.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте етапи становлення та розвитку футурології.
2. Назвіть основні риси хвилі розвитку науки і техніки за Е. Тоффлером.
3. Як Е. Тоффлер бачить систему влади в сучасному суспільстві та перспективи її трансформації.
4. Проаналізуйте чинники, що призведуть до «кінця історії» за Ф. Фукуямою.
5. Проаналізуйте причини неминучого конфлікту цивілізацій за С. Гантінгтоном.
6. У чому відмінність «критично-гуманістичної» та «консервативно-технократичної» футурології?
7. Як О. Флехтгейм аргументує свою концепцію «третього шляху» у світовій політиці?
8. Поясніть сутність терміна «інформаційне суспільство».
9. Охарактеризуйте вчення Й. Масуди про інформаційне суспільство та комп'ютопію.
10. Окресліть головні риси інформаційно-технологічної парадигми М. Кастельса.

11. Проаналізуйте сутність і характеристики мегатрендів Дж. Нейсбітта.

12. Які етапи в розвитку цивілізації виділяє М. Маклюен?

Література

Андрущенко Т. В. «Розкол цивілізацій»: варіант Хантингтона / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 86. – С. 87-98.

Андрущенко Т. В. Політика завтрашнього дня: варіант С. Хантингтона / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 87. – С. 129-138.

Андрущенко Т. В. С. Хантингтон: зіткнення цивілізацій як політичний прогноз / Т. В. Андрущенко // Гілея. – 2009. – Вип. 23. – С. 365-373.

Горбатенко В. Футурологія / В. Горбатенко // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 492 с. – С. 413-414.

Гужва О. Глобалістика і футурологія: концептуалізація понять / О. Гужва, В. Овчаренко // Віче. – 2011. – № 20. – С. 16-18.

Далявська Т. Гантінгтон Семюель Філіпс / Т. Далявська // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С.145-146.

Дацаківська О. Кастельс Мануель / О. Дацаківська // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 281-282.

Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс – К. : Ваклер, 2007. – 304 с.

Кузьменко В. Л. На порозі надцивілізації: роздуми про майбутнє / В. Л. Кузьменко, О. К. Романчук. – Л. : Світ, 1991. – 214 с.

Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Мак-Люэн. – К. : Ника-Центр, 2003. – 432 с.

Маруховський О. Масуда Йонезі / О. Маруховський // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 422-423.

Маруховський О. Тоффлер Елвін / О. Маруховський // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 639-640.

Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo Intelligens / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. [навч. посіб.]. – К. : Либідь, 1996. – С. 335-361.

Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36-50.

Митко А. Нейсбітт Джон / А. Митко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 470-471.

Митко А. Фукуяма Френсіс / А. Митко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Де-

Розділ 8. Концептуальні підходи до аналізу глобального розвитку та міжнародної політики
нисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 669-670.

Нейсбит Д. Китайские мегатренды: 8 столпов нового общества / Д. Нейсбит. – М. : Астрель, 2011. – 588 с.

Нейсбит Д. Мегатренды / Д. Нейсбит. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.

Тоффлер Е. Іміджмейкери / Е. Тоффлер // «І»: незалежний культурологічний часопис. – 2004. – № 32. – С. 64-74.

Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер [пер. з англ. Н. Бордукової]. – Х. : Акта. – 688 с.

Тоффлер Е. Третя хвиля // Е. Тоффлер ; за ред. В. Шовкуна [пер. з англ. А. Євса], 2000. – К. : Видавн. дім «Всесвіт». – 480 с.

Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 560 с.

Фукуяма Ф. Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.

Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-155.

Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и порядок в XXI веке. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ Хранитель, 2006. – 220 с.

Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ: АСТ Москва, 2006. – 571 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимева, Ю. Новикова]. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Тема 56.

Політичні ідеї представників безпекознавства

- 56.1. Джерела історії політичної думки з безпекознавства
- 56.2. Безпекознавча проблематика у вченнях стародавніх мислителів
- 56.3. Погляди на проблеми безпеки представників політичної думки XVII-XIX століть
- 56.4. Основні підходи до осмислення проблеми безпеки у XX столітті

Численні катаклізми, які довелося пережити людству і, передусім, загроза майбутніх катастроф, загострили потребу у безпеці не тільки окремої людини, але й світової цивілізації в цілому. Існування будь-якої суверенної держави неможливе без захисту її національних інтересів, що є основною, фундаментальною умовою гарантування самозбереження й прогресивного саморозвитку соціуму. За таких причин забезпечення безпеки є першорядною умовою успішного соціально-організованого буття. Усвідомлення цього зумовило виникнення у політичній науці нового напрямку – *безпекознавства* (англ. security study) – комплексної наукової галузі, яка вивчає загальні та специфічні об'єктивні закономірності організації та функціонування систем безпеки різного класу й виробляє на цій підставі загальні теоретичні положення, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування. У межах цієї теми ставиться завдання розкрити історичну еволюцію суспільно-політичних ідей про проблеми безпеки.

56.1. Джерела історії політичної думки з безпекознавства

Проблематиці безпеки присвячена значна кількість праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок. В історії політичної думки накопичений значний матеріал, сформовані теорії й концепції різних видів безпеки, визначені й оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення безпеки та її функціонування.

Виділимо кілька груп джерел із безпекознавчої проблематики.

1. *Фундаментальні твори мислителів*, котрі різнобічно вивчали проблематику безпеки. Біля джерел дослідження цієї проблеми стояли такі відомі мислителі минулого, як Публій Овідій, Геракліт, Цицерон, Тібулл, Вергілій, Горацій, Сенека, Августин Блаженний, Е. Роттердамський, С. Франк, Н. Мак'явеллі, Г. Гроцій, Е. Крюссе, К.-А. Сен-Сімон, Ш.-Л. Монтеск'є та інші, які пов'язували безпеку передусім із зовнішніми загрозами та державними утвореннями. Та вже з тих часів були закладені підвалини наукової парадигми, згідно з якою гарантія безпеки в першу чергу здійснюється військовими засобами і головною інституцією, яка захищає власні інтереси, є держава.

Значний вплив на формування політичної думки як класичного, так і усіх подальших історичних періодів мали підходи Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Лейбніца, І. Канта, з іменами яких пов'язане глибоке філософське осмислення проблем безпеки у тісному поєднанні з проблемами права, держави, закону тощо. Їх концепції є загальнотеоретичним підґрунтям проблеми забезпечення безпеки.

2. *Твори мислителів першої половини XX ст.*: Р. Арона, А. Бергсона, М. Л. Кінга, Б. Рассела, П. Т. де Шардена, А. Тойнбі, А. Швейцера, К. Ясперса та ін. Тут домінує

прагнення осмислити збереження й розвиток безпечного стану будь-якого життя виходячи з теорії космогенезу; це мало стати основою етичного оновлення й релігійного перетворення людства, формування універсальної космічної етики, що включає насильство й війни через природну сублімацію небезпеки насильства. Ними висловлюються думки про трансформацію фізичної війни людини проти людини в духовну війну всіх людей, об'єднаних на службі Богу, проти сил зла. Суттєва частина наукових доробків названих авторів присвячена екзистенційному обґрунтуванню проблеми безпеки через розуміння категорій свободи та істини, а також аргументації можливості встановлення ойкуменічної безпеки за допомогою мирного об'єднання людства на засадах справедливості й мудрості в добровільний союз, здатний гарантувати мир і безпеку. Зазначена особливість робить вказані доробки суто теоретичними.

3. *Джерела 50–90-х років ХХ ст.* У концептуально-теоретичному плані головні ідеї сучасного розуміння безпеки були вперше сформульовані та оформлені вченими й політиками, насамперед зі США. Національна безпека перетворилася на одну з базових категорій політичної науки. У цю групу праць входить науковий доробок таких представників, як Є. Азар, А. Ахарія, Л. Браун, С. Браун, Б. Броді, З. Бжезінський, А. Віньянс, Р. Джексон, Д. Кауфман, У. Ліппман, Г. Моргентау, Ч. Мур, К. Ноор, П. Хат та інші, які зробили великий внесок у вивчення проблеми безпеки. У їх працях були викладені головні підходи до визначення понять «безпека», «національна безпека», «міжнародна безпека» та інші крізь призму суттєвих зв'язків безпеки з системою базисних цінностей суспільства. Однак у творах вказаних авторів невиправдано абсолютизується аксіологічна складова досліджуваної проблеми й недостатня увага приділяється онтологічним і антропологічним проблемам.
4. *Джерельна база сучасного періоду (від 90-х рр. ХХ ст.)* охоплюють численні транзитологічні наукові розвідки, у яких опрацьовані основи методології дослідження системних трансформацій, пов'язаних зі зміною парадигм суспільного розвитку, а також здійснений аналіз трансформаційних процесів у постсоціалістичних і пострадянських країнах.

56.2. Безпекознавча проблематика у вченнях стародавніх мислителів

Проблема забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави хвилювала мислителів починаючи із стародавніх епох. Ця проблема розглядалась переважно в контексті війни й миру. Підкреслимо, що для філософської культури Стародавнього Світу був характерний синкретизм, тобто для суспільствознавчої думки тих часів не існувало розподілу між сферами духовної діяльності людини. Погляди на роль держави у забезпеченні безпеки в суспільстві відповідно також були близькими, спорідненими.

У стародавні часи, коли людина почала освоювати навколишнє середовище, основу її буття становила боротьба із зовнішнім світом, в якій необхідно було перемогти, щоб вижити. Аналізуючи своє перебування в умовах загрозованої дійсності, людина разом з усвідомленням необхідності власного захисту починала осмислювати небезпеки, які головним чином виходили від природного оточення й починалися там, де закінчувалося елементарне знання. Це незвідане, яке загрожує бідами, викликало страх і спонукало

шукати шляхи і способи уникнення небезпеки. Особливу роль у поясненні небезпечної реальності відігравали есхатологічні міфи, велика група яких (загибель Содому й Гоморри, Всесвітній потоп тощо) присвячена темі загибелі Світу.

Подальше інтенсивне освоєння людиною навколишнього середовища, розвиток землеробства, поставило завдання не просто вижити в небезпечному світі природи, а пізнати й підкорити його з метою досягнення найбільш комфортних умов існування. Потреба у розв'язанні протиріч між небезпекою й безпекою породила бажання у структуруванні хаосу, відображенням чого стають численні теогонічні міфи, що склалися у період переходу стародавніх суспільств від патріархального родового суспільства до цивілізації.

Але поступово з розвитком суспільства сила первісної єдності починає руйнуватися, уже дуже рано в Греції та Римі (а почасти навіть і в Індії) починається послідовне виділення різних життєвих сфер і елементів. Проте, для загальнолюдської свідомості первісна злитість була рішуче й у самому корені вражена тільки з появою християнства, коли вперше принципово відокремилася *sacrum* від *profanum*. І в цьому відношенні, як таке, що нанесло остаточного удару зовнішній мимовільній єдності, християнство є початком дійсної свободи.

Ідеал безпечного життя, коли в міжнародних відносинах дотримувалися б загально-визнаних норм справедливості, сходить до часів античності, коли існувало уявлення про золоте століття, про щасливий, безпечний і безтурботний стан первісної людини. Люди не знали ані горя, ані труднощів, родючі землі давали багаті урожаї. Найвиразніше це уявлення виражене давньогрецьким поетом Гесіодом (VIII-VII ст. до н.е.) та римським поетом Публієм Овідієм (43 р. до н.е. – бл. 18 р. н.е.).

Але за золотим століттям слідували у порядку поступового регресу срібне, потім мідне і, нарешті, залізне століття, зіпсоване й жорстоке, гірше за всі інші. Такий соціокультурний регрес неминуче актуалізував потребу в осмисленні проблем безпечного життя. Вже у період еллінізму у Стародавній Греції з'являється перший фантастичний роман подорожей Ямбула (II ст. до н.е.), що наводиться у книзі «Історична бібліотека Діодора Сицилійського». Тут змальовується так званий далекий Острів Досконалості: круглий, досконало у піфагорійському сенсі форми. Дари природи там рясні, жителі сильні й витривалі, не схильні до хвороб, центральної влади немає, і люди, об'єднавшись у родові общини, по черзі виконують нескладні обов'язки. Все спільне: земля і угіддя, житло і знаряддя, навіть дружини і діти. Панує вічний мир, безпека, і немає незадоволених ідеальними порядками. Отже, як видно, в основі античної версії міфу про золоте століття, що дійшла до нас, лежать народні міфологічні уявлення про краще життя: вільне, гідне, сите і, головне, *безпечне*. Цей мотив «без мечів і військових вправ», очевидно, з особливою силою позначився в епоху постійних міжусобних війн, коли минулий, більш мирний час повинен у контрасті з жорстокою дійсністю залізного століття здаватися людям безтурботною, щасливою, безпечною добою. Ідеї безпеки завжди розповсюджувалися в епоху руйнівних воєн і після них.

В епоху розквіту античної філософії ідея загальної безпеки знаходилася в центрі уваги мислителів. Проте питання про безпеку розглядалося тільки як внутрішньоеллініська проблема (внутрішній мир), а зовнішній мир вважався короткою перервою між необхідними в соціальному сенсі війнами (Геракліт, Платон, Арістотель). Античні мислителі прагнули лише до усунення міжусобних воєн.

В ідеальній державі Платона не було внутрішніх воєнних сутичок, але віддаються почесні тому, хто відрізняється в «другому, найбільшому виді війни» – у війні з зовніш-

німи ворогами. Аналогічної точки зору дотримувався й Арістотель. Древні греки, в основному, пов'язували безпеку з відсутністю війни, разом із тим, вони вбачали в іноземцях ворогів і вважали їх і все, що їм належить, хорошою здобиччю, якщо тільки її можна було захопити.

Отже, і греки, і римляни не могли визнавати ідею досягнення безпеки через вічний мир вже через своє ставлення до варварів. Так званий мир, що панував у величезній Римській імперії, був пов'язаний із поневоленням численних племен і народів. Він ґрунтувався на національному егоїзмі й воєнній силі і своїм подальшим падінням довів лише неспроможність ідеї «всесвітньої держави». Римляни називали варварським усе, що не було римським, і говорили: «Для варварів ланцюг або смерть». І лише декрет імператора Клавдія (48 р. н. е.) надав населенню деяких із завойованих Римом областей права римського громадянства. Основною метою декрету було зміцнення влади Риму над підкореними народами і залучення громадян-провінціалів на службу в римську армію для захоплення все нових територій, заселених варварами. І заклик давньоримського мислителя Цицерона «*Sedant arma togae*» («Нехай зброя поступиться місцем тозі»), тобто нехай все вирішує не військова сила, а громадянська влада, фактично не застосовувався щодо так званих варварів. Це пов'язувалося з тим, що для мислителів цієї епохи рабство було явищем природним і навіть прогресивним. Арістотель, Цицерон та інші вважали його суспільно необхідним інститутом, воно було домінуючою формою виробництва.

Більшість мислителів того часу вважала правомірним вести війни проти інших народів. Адже завдяки війні з'являлися в полісах раби, без яких не могло існувати господарство античності. Характерними для світогляду того часу є наступні слова Арістотеля: «... якби ткацькі човники самі ткали, а плектри самі грали на кіфарі, тоді й зодчі не потребували б працівників, а панам не потрібні були б раби». Тому про викорінення воєн не могло бути й мови, як не могло бути мови і про безпеку у глобальних масштабах.

Проте в епоху пізньої античності формується негативне ставлення до війни взагалі, як до варварської справи, і визнання корисності деяких її видів, що сприяють «локальній безпеці». Проти воєн і за затвердження стійкого миру й безпеки виступили відомі мислителі – Овідій, Тібулл, Вергілій, Горацій, Сенека й багато інших.

У той же час, в кінці античної епохи світ охопила пристрасна релігійність, яка дедалі посилювалась. І в епоху Середньовіччя люди знову почали звертатися за допомогою до надприродного. Вони шукали шляхи вирішення важких життєвих проблем у релігійній сфері. Середньовіччя в ідеологічному плані характеризується утвердженням християнської релігії, що пронизує всі сфери суспільного життя й свідомості, тому ідея можливого виживання (порятунку) була пов'язана з Богом, і уявлення про безпеку значною мірою визначались релігійним світоглядом. Встановлення християнством загальнолюдської моральності, заперечення ним національних, обрядових і суспільних відмінностей дало потужний імпульс до висунення ідеї *вічного миру*.

У період свого зародження християнство не схвалювало війну й військову службу, вбачаючи найважчий гріх у позбавленні людини життя. Відомий християнський теолог Августин Блаженний критикував Римську імперію, споживацьки орієнтовану пізньоантичну цивілізацію, виступав проти будь-якого насильства: від насильства над дитиною в школі до державного насильства. Він вважав, що насильство є наслідком гріховної зіпсованості людини, і тому воно варте презирства. Августин стверджував, що мир є вище благо: ведучи війну, всякий добивається миру, а укладаючи мир, ніхто не бажає війни. Його «град Божий», на відміну від «граду земного» (людського), є ідеалом доско-

налості, де процвітає істинний мир (див. тему 9). «Град земний» Августин розглядає як гріховний, де війна є його ідеалом. Проте люди можуть заслужити бажаний мир, якщо підкоряться Божественному порядку: мир знаходить той, хто обстоює спокій і упокорювання. Саме від Августина бере початок ідея «Миру Божого» (лат. Pax Treuga Dei) – миру, безпеки й злагоди в межах християнських держав.

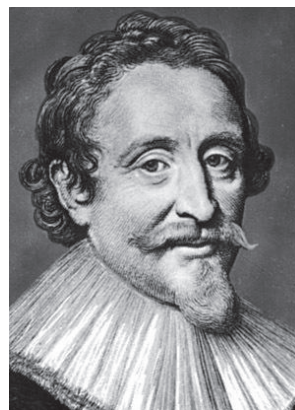
56.3. Погляди на проблеми безпеки представників політичної думки XVII-XIX століть

Якісно новий етап формування елементів концепції безпеки пов'язаний із епохою Відродження. У центрі уваги мислителів цього періоду стояла людина, її звільнення з-під гніту церкви й соціальної несправедливості. Проблема осмислення умов безпечного гармонійного розвитку особистості привела гуманістів до постановки питання про усунення з життя людей найбільшого зла – війни.

Народженню ідеї вічного миру, безперечно, сприяло перетворення війни у все більшу загрозу для народів Європи. Удосконалення зброї, створення масових армій і воєнних коаліцій, багаторічні війни, що продовжували роздирати європейські країни в ще ширших масштабах аніж раніше, змусили мислителів епохи Відродження задуматися над проблемою безпечних взаємовідносин між державами і шукати шляхи їх нормалізації.

Відомим поборником ідеї миру й безпеки був нідерландський вчений-гуманіст *Е. Роттердамський*. Він постійно підкреслював прихильність до мирної традиції, що йде від Біблії. На його переконання, саме мир, а не насильство й війни, сприятиме досягненню безпечного стану життя, втіленню у життя всіх цінностей людської культури. Ідеї безпеки Роттердамського у філософському контексті розвивав німецький гуманіст і філософ, діяч радикально-бюргерського напрямку Реформації *С. Франк*.

На початку XVII ст. робляться спроби юридичного впорядкування міждержавних відносин. Одним із засновників теорії природного права й науки міжнародного права був голландський мислитель *Гуго Гроцій*. Його робота «Про право війни і миру» (1625) присвячена в першу чергу проблемам міжнародного права. У ній висловлюються основні положення міжнародного права: договори між державами повинні замінити владу Папи римського: ці договори дотримуватимуться через природний закон; повинні бути заборонені несправедливі війни, що порушують будь-чье право; воюючі сторони зобов'язані утримуватися від винищення ворожої власності і жорстокості щодо цивільного населення. Гроцій пропонував також заснувати орган для розв'язування суперечок між державами, який би мав ефективні засоби примусу. Розуміючи складність усунення збройного насильства, він розвивав ідеї його гуманізації, регулювання відносин між державами на користь миру й безпеки.

Гуго Гроцій
(1583–1645)

У XVII ст., коли завершувалося становлення більшості національних держав Європи, окреслився етап обґрунтування ідеї «вічного миру». На відміну від «християнського миру», що містить у собі релігійну нетерпимість і апологетику, а то й заклик до боротьби з невірними, більшість проектів «вічного миру» відображали раціоналістичний підхід. У таких проектах часто фігурував «державний інтерес» у створенні міцного миру

й забезпеченні стійкої безпеки як реальної передумови процвітання молодих держав. Ідеться про «Політичний заповіт» (написаний у період з 1637 по 1642 р., уперше опублікований у 1688 р.) А.-Ж.Ришельє, «Досліди» (1597-1625) Ф. Бекона та ін.

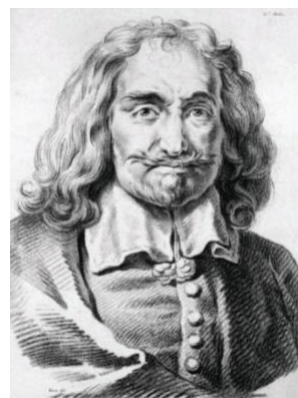
Певний внесок у розробку теорії безпеки внесли мислителі XVII ст Е. Крюссе, Ян А. Коменський, У. Пенн, Ш. І. де Сен-П'єр. Наукове ж обґрунтування даної проблеми в сучасному розумінні й певні напрямки її вирішення містяться у творчості Т. Гоббса.

Точкою відліку для Т. Гоббса є поняття «природного стану», в яке ним вкладається практично аналогічний зміст. Так, Гоббс підкреслює, що за відсутності громадянського (встановленого угодою індивідів із метою забезпечення своєї безпеки) стану, завжди є у наявності «війна всіх проти всіх» (див. тему 16). І поки люди живуть без загальної влади, яка тримає всіх їх у страху, вони знаходяться в стані війни всіх проти всіх, оскільки війна є не тільки бій, або воєнна дія, а проміжок часу, протягом якого виразно проявляється воля до боротьби шляхом бою.

Виходячи з рівності людей у природному стані, Гоббс наводить три причини неминучої війни: суперництво, недовіру й жадобу слави. Адже з «рівності здібностей виникає рівність сподівань на досягнення цілей», тому, якщо двоє побажають володіти однією річчю, то ні в кого не буде ані причини поступитися, ані права вимагати такої дії (суперництво). Але якщо навіть людина створює яку-небудь річ сама, то вона не може бути впевненою у безпечному володінні нею, адже існує небезпека домагань із боку інших (зздрість, недовіра тощо). Крім того, кожна людина хотіла б викликати з боку інших ту повагу, яку вона сама відчуває до себе, нехай навіть застосувавши примушення. У такому стані, як стверджує Гоббс, у кожного є право на все, але немає понять справедливого й несправедливого, немає власності, чіткого розмежування між моїм і твоїм. Кожна людина вважає своїм лише те, що вона може добути, і лише доти, поки вона спроможна утримати це. Тут ніхто не може бути впевненим у збереженні власної свободи й безпеки, тому потрібне заснування інституту суверена, яким може виступати один або кілька індивідів.

Гоббс вводить поняття природного закону (лат. *lex naturalis*), тобто розпорядження або знайденого розумом загального правила, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя або те, що позбавляє її засобів до його збереження, і нехтувати тим, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя. З цієї точки зору задоволення інтересів власної безпеки є природним законом, а звідси й розуміння держави, яка виникає на основі «суспільного договору», як такої, яка призначалася для задоволення суто егоїстичної мети особистості.

На думку Гоббса, наявність одних лише природних законів ще не веде до миру й безпеки. Гарантувати дотримання цих законів може лише загальна влада, яка буде тримати людей у страху і спрямовувати їх дії до загального блага й безпеки. Гоббс зауважує, що мета держави – головним чином забезпечення безпеки. Кінцевою причиною, метою або наміром людей (які від природи люблять свободу й панування над іншими) при накладенні на себе пут (якими вони зв'язані, як ми бачимо, живучи в державі) є турбота про самозбереження й безпеку і при цьому про більш сприятливе життя. Причому, жодна

Томас Гоббс
(1588–1679)

спільнота, чи то сім'я, об'єднання родин або просто спільність невеликої кількості індивідів, гарантії безпеки не дає, оскільки завжди може з'явитися сила, яка їх переважає. Немає такої гарантії і для великої кількості людей, що не мають спільних устремлінь – їх погубить роз'єднаність. У державі ж усі окремі волі підкоряються волі суверена, тому незгоди бути не може. Звідси, держава визначається Гоббсом як єдина особа, відповідальними за дії якої зробила себе величезна кількість людей шляхом взаємного договору між собою, для того, щоб ця особа могла використовувати силу й засоби всіх їх так, як визнає за необхідне заради їхнього миру й спільного захисту.

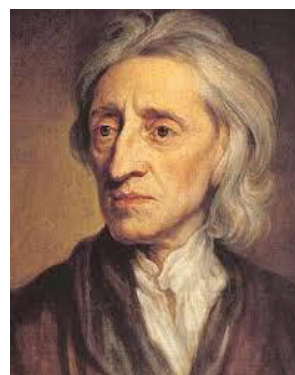
Вважається, що якщо хто-небудь добровільно приєднався до угоди, то тим самим узяв на себе зобов'язання підкорятися будь-яким рішенням більшості, якщо ж не приєднався, то повинен бути залишеним у колишньому стані війни, при якому будь-яка людина, не порушуючи справедливості, може позбавити його життя.

Там, де суверен не встановив ніяких правил, підданий може робити або не робити будь-що на власний розсуд. Міра й обсяги подібної свободи підданих в різних державах залежать від умов місця й часу і визначаються верховною владою, її уявленнями про доцільність тощо. Ці визнані Гоббсом невідчужувані права й свободи підданого в цілому стосуються питань його особистого самозбереження й самозахисту (безпеки).

Отже, гарантувати захист індивідам від свавілля один одного, за цією теорією, може тільки держава. Але тут виникає інша небезпека – свавілля самої держави, оскільки остання фактично володіє тими необмеженими правами, якими до її встановлення володіли всі індивіди.

Як бачимо, гоббсівська точка зору є досить суперечливою й неоднозначною. Варто також зауважити, що ця теорія не містить положень про міждержавні відносини, окрім включення до обов'язків суверена обов'язки щодо забезпечення безпеки, захисту підданих як від внутрішніх ворогів, так і від зовнішніх. Гоббс не дає нам відповіді на багато питань, що, безумовно, свідчить про недостатню, обмежену можливість застосування даної теорії в сучасних підходах до забезпечення безпеки.

Ідеї безпеки знайшли своє відображення й у творчості *Джона Локка*, який вважав, що завдання держави є дуже обмеженими, головною її метою є захист і збереження власності людей. Але оскільки все ж державам (урядам) властиво прагнути до зловживань, Локк пропонує вжити певних заходів проти держави. Гарантією того, що ніхто не буде правити «тиранічно», не зазіхатиме на свободу й безпеку громадян, тобто не здійснюватиме свою владу поза правом, повинна стати реалізація принципу підпорядкування влади їм. Відповідно до його концепції, верховна влада повинна складатися як би з трьох незалежних, але взаємозалежних інститутів. Законодавча влада призначалася парламенту, виконавча – в основному суду й армії, а федеративна (яка відає відносинами з іншими державами) – королю та його міністрам. Причому, незважаючи на те, що Локк вважав законодавчу владу вищою владою, заради досягнення безпеки у суспільстві він її всіляко обмежував: «1) вона не поширюється довільно (англ. arbitrary) на життя й майно народу... 2) ... не може діяти окремими довільними декретами, а зобов'язана (англ. is bound) виявлятися за обнародованим позитивним, установленим законом і через відомих уповноважених суддів».

Джон Локк
(1632–1704)

При осмисленні розвитку знань про безпеку звернемо увагу на філософські постулати Г. В. Лейбніца. Зокрема, постулат про безперервність різноманітних форм і станів світу зважаючи на його завершеності, пояснює закономірність і циклічність розвитку небезпек, пізнання яких дозволить робити певні прогнози. Інший постулат про існування наперед встановленої гармонії, що дозволяє всім фрагментам сущого вступати між собою в тілесні й позатілесні гармонії, пояснює існування умов об'єктивної безпеки, що дозволяє об'єктам зберігатися й здійснювати стійку взаємодію.

Розробку проблем безпеки через релігійно-етичне розуміння проблеми миру в епоху Просвітництва здійснювали Ф. Вольтер, Д. Дідро, гоббсівську точку зору підтримував Ж. Ж. Руссо, які під різними кутами зору розглядали ідею забезпечення безпеки через обґрунтування державного суверенітету. В епоху Просвітництва особлива роль відводилася інтелектуальному пізнанню безпечних умов життя, оскільки опора на власний освічений розум робить людину вільною, незалежною й здатною захистити себе. Використавши невігластво й забобони, людина розкриває можливості пізнання безпеки.

Багато цікавих ідей щодо вирішення проблем безпеки належать соціалістам-утопістам К.-А. Сен-Сімону, Ш. Фур'є і Р. Оуену. Так, Сен-Сімон висунув своєрідну ідею колективної безпеки народів. Він вважав, що його система, яку він називає «новим християнством», «оновленою релігією», «покликана створити для всіх народів стан вічного миру й безпеки, об'єднуючи їх проти тієї нації, яка побажала б досягти свого власного блага за рахунок загального блага всього людства. Таке досягнення здійснюється шляхом об'єднання їх (народів) проти всякого уряду, який пройнятий антихристиянським духом до такої міри, щоб загальнонаціональні інтереси принести в жертву приватним інтересам правителів». Очевидно, що така ідея як на той час, так і на сьогодні є достатньо необґрунтованою і для наукового аналізу серйозно сприйматися не може.

Оуен вважав, що початок якісно нового безпечного стану – вселюдської гармонії – може покласти лише належним чином організоване виховання людей. Він підкреслював, що тільки звільнення народів від приватновласницької кабали й об'єднання їх в один союз покладе край насильству й уможливить забезпечення безпеки. Окремі елементи теорії Оуена (щодо союзницьких лозунгів) спостерігаються сьогодні в умовах глобалізації, однак поєднати в єдиний науковий підхід бунівське розуміння принципів виховання і принципів об'єднання людей досить проблематично, що свідчить про обмеженість у можливості застосування даної точки зору для сучасного розуміння проблем безпеки.

Цікавої точки зору на проблему безпеки дотримується І. Кант, не обмежуючись рамками окремої держави, а стверджуючи прямо чи опосередковано необхідність створення системи колективної безпеки. Позитивним моментом розуміння Кантом проблеми безпеки є те, що він ставить і розглядає дану проблему у всесвітньо-історичному масштабі, не тільки стосовно відносин всередині окремого народу, держави, а й у плані міжнародних і міждержавних відносин – у перспективі прогресуючого руху (згідно з категоричними вимогами ідей розуму) до встановлення всесвітнього безпечного громадянсько-правового стану й вічного миру між народами. Дотримання й здійснення на практиці регулятивних ідей розуму в усіх людських відносинах (в індивідуальній і колективній поведінці, в державному устрої, у діях влади, в законодавстві, в усій внутрішній і зовнішній політиці) є, за Кантом єдино можливим шляхом до здійснення цього ідеалу, ідеалу безпечного стану.

Кант також вважає, що стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним станом (лат. *status naturalis*); останній, навпаки, є станом війни, тобто станом, який,

якщо й не пов'язується з безперервними ворожими діями, то обов'язково пов'язується з постійною їх загрозою (див. тему 22). Отже, стан миру повинен бути встановлений, адже припинення воєнних дій не є ще гарантією від них, і якщо сусіди не дають такої гарантії один одному (що можливо лише в правовому стані), то той із них, хто запрошував до цього іншого, може обійтися з цим останнім як із ворогом.

Іммануїл Кант
(1724–1804)

Кант пропонує три рівні громадянського устрою: 1) устрій людей у складі народу за державно-цивільним правом (лат. *ius civitatis*); 2) устрій держав у їхньому відношенні одне до одного згідно з міжнародним правом (лат. *ius gentium*); 3) устрій згідно з всесвітньо-цивільним правом (лат. *ius cosmopolitanicum*). На *першому* (внутрішньодержавному) рівні відносини індивідів припускають рівність сторін, максимальну реалізацію своєї свободи, узгодженої зі свободою іншого. На *другому* (міждержавному) рівні учасниками відносин виступають держави, які також повинні бути рівні незалежно від розмірів території або економічного розвитку, і які повинні вирішувати виниклі між ними розбіжності договірним шляхом. Ідея *третього* (всесвітнього) рівня полягає, насамперед, у тому, що індивіди повинні почувати себе «громадянами загальнолюдської держави». За такої ідеї виключається сприйняття свого співвітчизника як такої ж людини, а іноземця – як менш гідного такого відношення. Причому, для забезпечення безпеки індивідів необхідною є наявність усіх трьох рівнів. Поки хоч хто-небудь залишається в природному стані, інші себе в безпеці почувати не можуть, оскільки індивіди, які знаходяться поза громадянським станом, не брали на себе зобов'язань, що гарантують іншим безпеку, і як і раніше нічим не обмежені.

Отже, Кант наголошує на добровільності дотримання безпечного громадянського стану, а саме на самозобов'язуючому моральному законі. Він заперечує положення: все, що відбувається або може відбуватися, є винятково механізмом природи. Звідси обумовленість вчинків людини моральним законом як вищим принципом. Крім того, воля розумної істоти тут розглядається як наділена законодавчими функціями, тому з'являється проблема співвідношення волі державного законодавця й законодавчої волі будь-якої людини як розумної істоти.

Розуміючи під природним станом стан беззаконня й наявності у кожного права на все, Кант приходять до необхідності встановлення громадянського устрою, у якому забезпечувалася б безпека індивіда. Він пропонує складний, тривірневий, устрій системи забезпечення безпеки, однак не обґрунтовує способів його створення. Стосовно ж засобів забезпечення безпеки, то в Канта такими, очевидно, виступають внутрішні, моральні зобов'язання індивідів.

Важливий внесок у формування філософії миру зробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Ключове місце в їх концепції безпеки займають положення про закономірне зростання ролі народних мас як головного суб'єкта соціального прогресу, про рушійні політичні сили прогресу. Боротьбу за мир і безпеку вони вважали складовою частиною боротьби за звільнення від експлуатації пролетаріату. Шлях до затвердження безпеки Маркс і Енгельс вбачали в єдності пролетаріату, перемозі соціалістичної революції та докорінній зміні суспільного устрою.

Енгельс висловлює думку про існування держави як визнання того факту, що суспільство заплуталось у нерозв'язаній суперечності із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких і забезпечити собі безпечне існування воно безсиле. Щоб ці протилежності, класи з різними економічними інтересами, не знищували один одного в боротьбі, для цього необхідна сила, яка б не допускала зіткнень. Ця сила породжена самим суспільством, проте вона стоїть над ним і дедалі більше від нього віддаляється. Це, на думку Енгельса, і є держава – основний суб'єкт забезпечення безпеки.

Велику увагу Маркс і Енгельс приділяли проблемі роззброєння. Енгельс висунув доволі раціональну для свого часу програму його здійснення. У ній передбачалося скорочення постійних армій і термінів військової служби, а також перехід до прогресивніших форм військового навчання населення, розрахованого на збільшення кількості громадян, придатних для мобілізації у разі потреби захисту країни від агресора, і на максимальне скорочення контингентів, здатних виконувати роль знаряддя агресії. У статті «Чи може Європа роззброїтися?» (1893) Енгельс підкреслював, що армії зберігаються головним чином не з воєнних, а з політичних міркувань і «призначаються не стільки для захисту від зовнішнього ворога, скільки від внутрішнього».

Незважаючи на достатньо наукову обґрунтованість марксистської точки зору на проблему безпеки, слід відзначити її деяку односторонність, не виправдану абсолютизацію агресивності й силових методів досягнення безпечного стану.

56.4. Основні підходи до осмислення проблеми безпеки у ХХ столітті

У ХХ ст. проблеми осмислення безпеки були в центрі уваги багатьох видатних мислителів, зокрема Р. Арона, А. Бергсона, М. Л. Кінга, Б. Рассела, П. Т. де Шардена, А. Тойнбі, А. Швейцера, К. Ясперса та ін. Особливої актуальності дана проблема набула у другій половині ХХ ст., у зв'язку з входженням людства в ракетно-ядерну еру й усвідомленням загрози його тотального знищення.

Французький філософ *А. Бергсон* вказував, що насильство й війни є неминучим наслідком закритих суспільств і, отже, сумною необхідністю епохи. Єдину можливість подолання проявів насильства, несправедливості, роз'єднаності людей і досягнення безпечного стану існування людства він вбачав у пропаганді «духу простоти», сповіщеного християнськими містиками, принципів аскетизму; у відмові від «штучних потреб», спричинених переважанням розвитку в останні століття «тіла» людства, а не його «душі».

Англійський мислитель мораліст *Б. Рассел* у своїх численних творах попереджував людство, що наступив вирішальний момент історії, коли воно повинне зробити вибір: або загинути внаслідок воєнної небезпеки (оскільки сучасна зброя вражає обидві сторони), або цю небезпеку перемогти. Розум повинен взяти верх над безглуздям.

Лауреат Нобелівської премії миру (1952) *А. Швейцер* вважає, що зв'язок людини із світом досягається не шляхом пізнання, а за допомогою переживання світу. Картезіанському «я мислю, отже, я існую» Швейцер протиставляє положення «я є життя, що хоче жити серед життя», з якого виводить необхідність забезпечення безпеки життя. Прагнення зберігати й розвивати безпечний стан будь-якого життя покликане, за Швейцером, стати основою етичного оновлення людства, формування універсальної космічної етики, що виключає насильство й війни. Розмірковуючи над причинами європейських

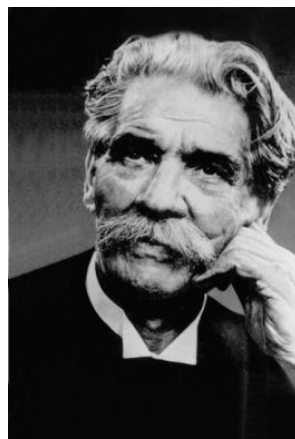
кризових і трагічних процесів першої половини ХХ ст., Швейцер пов'язує їх із занепадом європейської культури, проявом якого стало загрозливе панування матеріального над духовним, суспільного над індивідуальним. Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу та пануючі політичні пристрасті похитнули ідеали розуму, а поглинання людини суспільством стало характерною рисою існування європейської культури. За Швейцером, відновлення безпечного статусу-кво через оновлення культури буде можливим лише тоді, коли етика знову стане справою мислячої людини, а люди будуть прагнути затвердити себе в суспільстві як моральні особистості.

Швейцер запропонував термін «*вища політика*» для визначення суспільного стану, коли при вирішенні всіх соціальних проблем люди керуються високими моральними критеріями. Внести щось значне та міцне у розв'язання проблем політичного й економічного життя, підкреслює Швейцер, можливо лише у випадку, якщо це роблять люди, які прагнуть до етичного мислення. Затверджуючи етичне мислення, сприяючи наближенню добробуту, миру й безпеки на землі ці люди, власне, займаються вищою політикою та вищою політичною економією. Тому воля до прогресу в його універсальному та власне етичному аспектах має стати похідною від світогляду, що затверджує цінності миру та життя.

У своїй Нобелівській промові Швейцер зазначає, що досвід двох світових війн ХХ ст. розвіяв будь-які ілюзії щодо користі війни та гуманізації засобів її ведення. Тому для того, щоб настали позитивні зміни в бік безпечного існування людства, недостатньо вести миротворчу діяльність, починати потрібно зі зміни свідомості.

Погляди французького мислителя *П. Т. де Шардена* з питань безпеки логічно витікали з його теорії «космогенезу», за якою розвиток Всесвіту йде в певному напрямі і зрештою зводиться до становлення та розвитку духу. Він писав, що насильство виступає як волаюча нісенітниця «свободи у безладді», що воно гальмує прогрес, який очікується усіма. Процеси соціалізації, конвергенції людства, на його думку, зрештою забезпечать умови природної сублимації небезпеки насильства. Шарден стверджував, що люди, об'єднавшись в спільному русі до майбутнього, усунуть насильство. Шлях усунення насильства як джерела небезпеки для людства лежить в об'єднанні людей на основі загального світогляду для загального руху до єдиної мети.

Концептуальні підходи до розгляду проблеми безпеки пропонував один із провідних представників німецького екзистенціалізму *К. Т. Ясперс*. Результати аналізу його праць свідчать, що для збереження та зміцнення миру й безпеки він пропонує такі заходи:

Альберт Швейцер
(1875–1965)

Свідомість, що є необхідною для нас сьогодні, повинна звестись до переконання, що всі ми винні в нелюдськості. Все те страшно, що нам треба пережити, повинно струсити нас, пробудити в нас потребу у сприянні такому часу, коли війни не буде.

А. Швейцер, «Проблема миру в сучасному світі»

Карл Теодор Ясперс
(1883–1969)

- *по-перше*, охороняти законну силу існуючих договорів доти, поки вони не будуть змінені шляхом переговорів;
- *по-друге*, встановити принципи міжнародного права, припускаючи відмову держав від абсолютного суверенітету, а саме: визнання кожною державою рішень, прийнятих більшістю членів міжнародного правового органу, відмова від права вето і, зрозуміло, створення самого цього міжнародного органу, що володіє безпрецедентними в історії повноваженнями;
- *по-третє*, здійснювати необмежений обмін ідеями, вільне й публічне їх зіставлення без жодної цензури;
- *по-четверте*, вважати законним втручання наднаціональної влади у внутрішні справи окремих держав у тих випадках, коли в них порушуються загальноприйняті принципи справедливості;
- *по-п'яте*, вважати такими, що підлягають перегляду встановлені у минулому несправедливі кордони або угоди, рішенням наднаціональної інстанції визволяти народи, що пригноблюються.

Таємне та вільне голосування Ясперс вважає найбільш відповідним засобом вираження народної волі. Здійснення цих заходів, на його думку, може не тільки попередити акти насильства, але й взагалі виключити його з життя суспільства. Світ знаходиться перед альтернативою: світовий порядок або світова війна. Які ж умови необхідні для створення такого світового порядку? Ясперс вважає, що безпека в усьому світі починається з безпеки у власному будинку. А там безпека, у свою чергу, базується на свободі. Зовнішня й внутрішня свобода всіх людей може бути забезпечена лише на основі екзистенціальної свободи кожної окремої людини. Маючи свій початок в індивіді, свобода знаходить життя усередині держави у вигляді республіканського правління і виражається також у виступі цієї держави проти пригноблення інших народів. Проте свобода не означає свавілля, справжня свобода можлива тільки у вірності істині. Немає безпеки без свободи, але немає й свободи без істини.

Англійський дослідник *А. Дж. Тойнбі* намагався проаналізувати різні шляхи боротьби за встановлення тривалого миру й безпеки. Як «серйозні зусилля», що робилися для забезпечення безпеки, він розглядає свідому діяльність людей у двох альтернативних напрямках: 1) спроби вести наступ на насильство за допомогою прямих дій приватних осіб і 2) спроби досягти цієї ж мети за допомогою побічних дій громадян держави.

Тойнбі віддає данину великої пошани «героїчній», близькій до святості поведінці тих, хто йшов шляхом особистої відмови від будь-якої участі в будь-якій війні своєї держави. В той же час він вважає, що альтернативна стратегія безпеки, яка намагається схилити й привчити уряди об'єднуватися для спільного протистояння агресії, коли виникає її загроза, як свідчить досвід, «є набагато більш багатобічною». Тойнбі справедливо відзначає небезпеку одностороннього пацифізму миролюбних держав, що може зробити їх беззахисними перед обличчям агресивних держав. Звідси необхідність у тому, щоб миролюбні народи «підіймалися до рівня воїнів», оскільки «святість» може принести

Арнолд Джозеф Тойнбі
(1889–1975)

користь тільки «завтра». Саме цей «підйом до рівня воїнів» у двох світових війнах дозволив, за Тойнбі, неагресивним народам завдати поразки мілітаристським імперіям. Він вважає, що це відкрило можливість установаження ойкуменічної безпеки за допомогою мирного об'єднання людства на засадах справедливості й мудрості в «добровільний союз», здатний гарантувати мир і безпеку. Та все ж шлях до остаточного і безповоротного знищення інституту насильства він вбачає тільки в «релігійному перетворенні» людства, коли фізична війна людини проти людини буде переведена в духовну війну всіх людей, об'єднаних на службі Богу, проти сил зла.

Осмисленню проблем безпеки надавав велику увагу французький мислитель *Р. Арон* у книзі «Мир і війна між народами» (1962). Він вважав, що єдино можлива політика в умовах протистояння двох соціально-політичних систем це політика миру й безпеки. Арон визначав безпечний стан як припинення, більш менш тривале, різних видів і різновидів насильства в суперництві між політичними співтовариствами. Мислитель пропонував розрізнити три типи безпеки: рівновагу, гегемонію й імперію. Він вважав, що на будь-якому даному історичному полі сили політичних співтовариств можуть бути взаємно збалансовані, можуть домінувати сили одного з них, і, нарешті, сили одного з них можуть перевершувати всі інші, причому такою мірою, що всі співтовариства, виключаючи одне-єдине, втрачають свою автономію і набувають тенденції до зникнення як центри ухвалення політичних рішень. Зрештою імперська держава привласнює собі монополію на легітимне насильство.

Реймон Арон
(1905–1983)

Філософію ненасильства протягом усього свого життя сповідував видатний американський мислитель і громадський діяч *М. Л. Кінг*, лауреат Нобелівської премії миру (1964). У праці «Шлях до свободи» (1958) він сформулював шість основних принципів ненасильства:

- ненасильство це метод боротьби, і як будь-яка боротьба воно вимагає мужності. Ненасильство – не для боягузів, і воно нічого не варте, якщо до нього вдаються не за переконанням, але лише тому, що немає можливості удатися до насильства або через легкодухість;
- у боротьбі не можна принижувати супротивника, навпаки, потрібно дотримуватися заповіді: «Любіть ворогів ваших» – і бачити кінцеву мету боротьби не в перемозі над супротивником, а в побудові гідного суспільства;
- ненасильством ми боремося зі злом, але не з тими, хто вільно або мимовільно став його жертвою; боротьба спрямована проти сил зла, а не проти конкретних людей, які його здійснюють;
- той, хто став на шлях ненасильства, повинен бути готовим прийняти страждання і не повинен прагнути відповісти ударом на удар;
- духовне (як і фізичне) насильство неприпустиме; слід пригнічувати в собі ненависть до інших, бо вона є одним із джерел насильства;
- справедливість є вселенською засадою, вона міститься у світовому порядку; неважливо, чи уявляють люди цей порядок, виходячи з релігійних або природно-наукових бачень, головне – відчувати, що, сприяючи справедливості, затверджуючи

через любов і ненасильство правду, ми вирішуємо прикрі проблеми в суспільному устрої і робимо свій внесок у гармонію Всесвіту.

Для сучасних неореалістичних політологічних досліджень проблем безпеки міжнародних відносин пріоритетними є три ключові проблеми: 1) проблема поширення зброї масового знищення і загроза її застосування транснаціональними терористичними організаціями; 2) проблема зростання ризиків застосування збройних сил і військових методів вирішення проблеми забезпечення безпеки від будь-якого виду загроз, включаючи загрозу міжнародного тероризму; 3) проблема конфлікту цивілізацій, лінії якого визначаються основними патернами диференціації культур, насамперед, відмінностями західної та ісламської цивілізацій.

Ще один напрямок у новітніх дослідженнях сучасних проблем безпеки представлено теоріями глобалізації. Глобалізм у теорії міжнародних відносин є своєрідною антитезою неореалістичного теоретичного напрямку і притаманного останньому уявлення про статичність структури системи міжнародних відносин, модифікації якої інтерпретуються як обмежені змінами балансу політичних сил на світовій арені. Глобалістські теорії безпеки відрізняє висування як вихідного положення концепції детериторіалізації світової політики. Тут простежується певна концептуальна спільність ліберальної й марксистської версій глобалістських теорій, які однаково концентрують увагу на зростанні ролі економічної та транснаціональної інтеграції, а відповідно, на ослабленні значення територіальності й ролі держави у сфері світової політики безпеки.

За логікою теорій глобалізму держава і система державної влади перестають бути пріоритетним об'єктом політичного аналізу світової політики. Відповідно, в сферу політичного аналізу слід включати також діяльність недержавних акторів і структур. Висувається положення про необхідність комплексного підходу, що виходить за рамки державоцентричного підходу до аналізу проблем безпеки й ризиків міжнародного тероризму. Ключовою ідеєю глобалістських теорій є обґрунтування незалежної ролі у світовій політиці обох видів транснаціональних утворень: корпорацій, недержавних соціальних і політичних організацій, з одного боку, і міжурядових (міжнародних) організацій і режимів, з іншого.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, концептуальні ідеї безпеки сягають у сиву давнину. Мислителі різних епох засуджували насильство, пристрасно мріяли про вічний мир і безпеку, пропонували різні моделі здійснення своїх задумів:

- 1) дослідники, які звертали увагу в основному на етичну сторону проблеми (Августин Блаженний, І. Кант, Р. Оуен, А. Бергсон, А. Швейцер). Вони вважали, що агресія, війна є породженням аморальності, що безпечний стан може бути досягнутий тільки в результаті морального перевиховання людей у дусі взаєморозуміння, терпимості до різних віросповідань, усунення націоналістичних пережитків, виховання людей у дусі принципу «всі люди – брати»;
- 2) мислителі, які вбачали основну перешкоду у досягненні безпечного суспільного стану в господарській розрусі, в порушенні нормального функціонування всієї економічної структури (Цицерон), в колізії природного й громадянського станів особистості (Т. Гоббс, Дж. Локк). У зв'язку з цим вони намагалися схилити людство до миру й безпеки, малюючи картини загального процвітання в суспільстві без воєн, у якому пріоритет надаватиметься розвитку науки, техніки, мистецтва,

літератури, а не вдосконаленню засобів знищення. Вони вважали, що міждержавна безпека може бути встановлена в результаті розумної політики освіченого правителя;

- 3) дослідники, які розробляли правові аспекти проблеми безпеки, досягти якої вони прагнули шляхом договору між урядами, створенням регіональних або всесвітніх федерацій держав (Г. Гроцій, К.-А. Сен-Сімон, К. Ясперс, А. Тойнбі);
- 4) мислителі, які вважали, що коріння небезпек має соціальний характер, що усунути їх можна лише змінивши структуру суспільства (Е. Роттердамський, С. Франк).

Подальші адекватні реальній соціальній дійсності наукові розвідки в царині безпеки без опори на класичну спадщину будуть досить сумнівними. Безумовно, творчість найвидатніших представників світової історії політичної думки, незважаючи на її беззаперечну цінність і перманентну актуальність, далеко не вичерпує усіх аспектів політологічного осмислення проблеми безпеки.

Питання для самоконтролю

1. У яких міфах розкрита проблема безпеки?
2. У творах кого з стародавніх мислителів закладене теоретичне підґрунтя осмислення проблеми безпеки?
3. У чому полягають особливості середньовічного розуміння проблеми безпеки?
4. На яких світоглядних засадах базується безпекова концепція Т. Гоббса?
5. Порівняйте підходи до розуміння безпеки Т. Гоббса й І. Канта.
6. У чому полягають особливості марксистського розуміння проблеми безпеки?
7. Які ідеї щодо вирішення проблем безпеки виказали соціалісти-утопісти?
8. Які причини європейських криз та небезпек виділяє А. Швейцер?
9. На яких заходах для збереження й зміцнення миру й безпеки наголошує К. Ясперс?
10. У чому суть альтернативної стратегії безпеки А. Тойнбі?
11. Назвіть основні ідеї новітніх неореалістичних досліджень проблем безпеки.
12. У чому суть глобалістичних концепцій розуміння проблем безпеки?

Література

Альберт Швейцер: Мислитель, Гуманіст, Лікар / К. Імієлінські [та ін.]; [пер. М. Л. Табачников]. – О. : Одес. медун-т, 2001. – 157 с.

Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 688 с.

Бриль В. М. Основи національної безпеки: підручник / В. М. Бриль. – К. : Задруга, 2014. – 185 с.

Вплив глобалізаційних процесів на безпеку держави: економічний, інформаційний, соціальний та культурологічний аспекти ; [Юхименко П. І. та ін.]: за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. П. І. Юхименка. – К. : Ун-т «Україна», 2015. – 513 с.

Вплив глобальних політичних, енергоресурсних та екологічних змін на воєнну безпеку держави : монографія / В. В. Зубарєв, О. П. Кутовий, О. О. Свергунов, С. М. Химченко. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 245 с.

Горбулін В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2011. – 285 с.

Гошовська В. Безпека політична / В. Гошовська // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра

політ. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 50-51.

Денисюк С. Ясперс Карл Теордор / С. Денисюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник–довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 740-742.

Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2007. – 284 с.

Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Константа, 2006. – 440 с.

Дзьобань О. П. Проблеми безпеки у довірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект / О. П. Дзьобань // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1 (6). – С. 161-167.

Дзьобань О. П. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) / О. П. Дзьобань, Ю. С. Разметаєва // Проблеми філософії права. – Т. III. – № 1-2. – Київ-Чернівці : Рута, 2005. – С. 368-373.

Корнієвський О. А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія / О. А. Корнієвський. – К. : Альгерпрес, 2010. – 395 с.

Кременовська І. В. Геополітичні аспекти національної безпеки й оборони України: монографія / І. В. Кременовська, М. В. Коваль, М. І. Мичко. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2010. – 183 с.

Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський, Н. І. Моїсєєва. – Х. , 2004. – 276 с.

Національна безпека в суспільствах транзитивного типу : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. – 291 с.

Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / за заг. ред. О. І. Соскіна; гол. ред. А. М. Матвійчук. – К. : Вид-во «Ін-т трансформації сусп-ва», 2007. – 336 с.

Проблема захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій ХХІ століття : монографія / О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк, В. В. Белєвцева. – Х. : Право, 2013. – 296 с.

Сидорук Т. Безпека міжнародна / Т. Сидорук // Політологія: навчальний енциклопедичний словник–довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 48-49.

Сидорук Т. Безпека національна / Т. Сидорук // Політологія: навчальний енциклопедичний словник–довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 49-50.

Суший О. Швейцер Альберт / О. Суший // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник–довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 713-715.

Теміров Ю. Безпека людини / Ю. Теміров // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 492 с. – С. 28.

Україна в європейському безпековому просторі : монографія / [В. А. Манжола та ін.; за заг. ред. В. В. Копійки]. – К. : Київ. ун-т, 2012. – 319 с.

Хома Н. Кеннан Джордж Фрост / Н. Хома // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 294-296.

Хома Н. Уолтц Кеннет Ніл / Н. Хома // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 649-650.

Штерн В. Арон Реймон / В. Штерн // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 36-37.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

У 2-х томах

Том 2. ХХ – початок ХХІ ст.

Підручник

за заг. ред. доктора політичних наук Хоми Н. М.

Керівник видавничого проекту *В. М. Піча*

Підписано до друку з оригінал-макета __. __. 2017 р.

Формат 70×100 ¹/₃₂. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 18,75.
Гарнітура Таймс Нью-Роман. Тираж 100 прим. Замовлення № 1-16.

Видавництво ПП «Новий Світ-2000»

а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна, Е-mail: novsv2000@gmail.com.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ – 2000»